

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची



१ जैनप्रवर्तिषिसंग्रह	०-८-०	११ मूर्तिमेहन (दिग्गी)	मेढ
२ हीरपभोचराणि	८-१२-०	१२ आरम्भसिद्धिः (सुगीका)	२-८-०
३ श्रीपालचरित्रम्	मेढ	१३ तत्त्वव्याख्याभिभाष्य (छटीका)	५-०-०
४ तत्त्वव्याख्याभिभाष्य (गूढः)	०-८-०	१४ श्रीपाठिकाङ्कः	मेढ
५ पद्मसूत्रम्	मेढ	१५ सङ्गसिद्धिस्तोपायम्	५-०-०
६ इन्द्रियवृत्तव्याख्यानम्	मेढ	१६ सूर्यार्थगुणवर्णिकाः	५-०-०
७ वैराग्यरसमञ्जरी	मेढ	१७ सङ्कलार्हस्तोत्रम् (सुगीकम्)	मेढ
८ जैनचरित्रचतुर्विंशतिः	०-२-०	१८ आरम्भान्तर्व्याख्यानवली	०-४-०
९ कविप्रवर्तिणी	०-८-०	१९ धर्म्य लीली	मेढ
१० मूर्तिमेहन (गुह्यपरी)	०-४-०	२० व्याख्यानवली १ भागः	६-०-०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची



१ भेदांशव्याख्याचरित्रम्, भानुसूत्रसूत्रिकम्	३ प्रगतिनी विद्या
२ भाष्यविधिवर्णनम्	जाह्नव व्याख्यानमोर्तु सारमुद्र अक्षरवर्ण
मूढ अने टीकाना शुद्धरायवाक्यसहित	४ नूतनव्याख्यानवली

॥ अहम् ॥

श्रीलक्ष्मिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया विंशतितमो भण्डः [२०]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादीक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वौ दशारनयश्चक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतसिंहसूरगणिषादीक्षमाश्रमणसन्मुख्या
न्यायागमासुसारिणी—व्याख्याया विनूयितम् ।



व्याख्याधारेण मूलं विशोध्य, विषमपदविशेषनास्यव्याख्याया
चालङ्कृत्य सम्पादकः संक्षोभकः

आचार्यश्रीमद्विजयलक्ष्मिसूरीश्वरः ।



तस्य नाम

प्रथमद्वितीयास्तको

प्रथमो विभागः ।

ॐ

प्रकाशयिता

छाणीस्य—श्रीलक्ष्मिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला—संस्कारकः

शाहेस्युपाध्वं जमनादासारमजधन्कुलाल ।



प्रथम संस्करणे ७१ प्रतयः

वीरसे १९४४

जालसे ५२

विजयसे २ ४

मूल्यं पादु रत्नवा

प्रकाशक : प्राप्तिबालमित्र

बन्धुसाल जमनादास शाह
मंत्री, सविस्वरीधर जैन ग्रन्थमाला
छापी (बडोदरा स्टेट)

मुद्रक :

रामचंद्र बेसू सेवगे,
मिर्जोपसागर प्रेस,
२६-२८ कोरभाट स्ट्रीट,
मुंबई नं १

५ पाश्चात्तद्वेदोद्धारक न्यायाम्बोनिधि युगप्रधानकल्प जैनाचार्य
श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराजके पञ्चातंकर



निसृष्टवृद्धामणि महर्गसंरक्षक
जैमाचार्यश्रीविजयकमलसूरीश्वरजी महाराज

प्राप्ताज्य शिक्षण दत्त्वा कृत्वा विद्याविशारदम् ।
सिद्धान्त पाठयित्वा यैर्वात्सल्यात् प्रतिपाल्य माम् ॥ १ ॥
पदे स्वकीये सन्यस्य स्यात्तिमन्त विधाय च ।
ग्रन्थमेत समीकर्तुं प्रेरित स्तम्भने पुरे ॥ २ ॥
कालादशुद्धिभूयिष्ठं सुविचार्य विशोधितम् ।
श्रीमत्कमलसूरिभ्यस्तेभ्य एन समर्पये ॥ ३ ॥

विजयलब्धिसूरि

ધન્યવાદ અને આભાર



શ્રીદ્વાદશારમ્યચક્ર-સંગીત એવા વિદ્યાલક્ષ્મી પ્રન્થરત્નના પ્રકાશમની અમારી યોજનાની આળ થતાં, તેના પ્રકાશન માટે અવશ્યક દ્રવ્યસાહાય્ય કરી, અમારી યોજનાને તાત્કાલિક મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો અમારો ઉત્સાહ અપારી, સુતઝાનની આરાધનાના સદ્માગી થનારા પુણ્યશાનોની શુભ મામાબલી આ નીચે આપીને જામે કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ. અમને મનેહી સાહાય્ય આ પ્રકાશ્યમાન એક માગ પૂરતી જ નથી, પણ સમય પ્રન્થના પ્રકાશ્યને અંગે છે. હજી પણ અપની જતી મુદ્રણસાધનોની મોંઘવાડીમાં, આ સાહાય્ય આ એક માગને માટે પણ પરિપૂર્ણ આય તેમ નથી છતાં આ પ્રન્થરત્ન મૂલ્ય, પડતરથી પણ વધુ બોહુ રામ્મામાં આવ્યું છે. સાહાય્ય અપનાર સદ્ગુહ્યોનાં અને ધેરખા કરનાર પૂ. ગુરુમહા ડપા. શ્રીશ્યન્તવિજયશ્રી ગણિરના અમો અત્યન્ત આમારી છીએ. સાહાય્યોનાં શુભનામો આ પ્રમાણે છે.

- ૧૦૧૧ શેઠ માળજીભાઈ ખરમશી દ્વાપરીયા મુંબઈ
- ૧૦૦૧ યાપી જૈન પંથ (જ્ઞાનદ્રવ્યની આવકમાંથી)
- ૧૦૦૧ શેઠ પુનમધવજી ગુલાબચંદ ગુલેશ્લા ફતોષી (મુમ્બઈ)
- ૭૦૧ વંમણ જૈનશ્રી સંઘ (જ્ઞાનદ્રવ્યની આવકમાંથી)
- ૫૦૧ શેઠ દામ્મિલાલ બીવળલાલ અલ્લીભાઈ વઢવાળ દાદેર
- ૫૦૧ શેઠ ધીરજલાલ અમુલ્લાભાઈ કપાસી પૂના (હીરાપૂર)
- (બી. કીર્તિકુમાર તથા બી. રત્નીકાન્તના મુલાવપત્રનિમિત્તે)

પ્રકાશકીય વહતવ્ય



દાદશાસ્ત્રનવચક-પ્રથમ કાગળ પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી, અમારી પ્રકાશન પ્રગતિ એક નવું જ સીમા ચિદ્ર સ્થાપે છે. દાદશાસ્ત્રનવચક જન શાસનનો એક મહાન દશનપ્રભાવક ગ્રન્થ છે. આપ કલ પૂ જ્ઞાત્યાર્થ શ્રીમદ્ભગવાદી કુમારમણ્ય છે. તેઓ શ્રીમદે 'વિભિનિવમલગુણ્ણિ' એ પદથી શરૂ થતી એક જ કારિકા ઉપર આશરે આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણે આપ્યરૂપે આ મંથરવતી રચના કરી છે. આ કાવ્ય ઉપર પૂ શ્રીમદ્ભગવાદી કુમારમણ્યજીએ, સશ્વિત અને અતિમહાન 'ન્યાયાનુભાવસાધિની' નામક ટીકા કરી છે. આ ટીકા પણ અમે સાથે જ પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

પૂ શ્રીમદ્ભગવાદી કુમારમણ્યજીના કાવ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આજે ક્યાં નજરે પડતું નથી. ટીકામા પ્રતિક રૂપે લેવાયેલા પ્રતિકપદોના આધારે, પૂ જ્ઞાત્યાર્થ મહાસભ્યજી એ, કાવ્યને અતિ પરિશ્રમ વેચાર કરી અલગ વાંચનું છે તે ઉપર આશ્ચર્ય અનુભવ્યું છે.

આ ગ્રન્થનું અપાદન, પૂ સુરેવ શ્રીમદ્ભગવાદી કુમારમણ્યજીએ, અનેકનેક હસ્ત પ્રતિઓ સન્નિપાદ રાખીને, તેમજ જે જે દૃષ્ટાંતોનું વિવરણ ગ્રન્થકારે કર્યું છે તે તે દૃષ્ટાંતોના ઉચ્ચ અને આશ્ચર્યજનક અર્થોદ્ધાર ગ્રન્થના હાર્દને શુદ્ધ કરવા પૂર્વક કર્યું છે. એકઠો વર્ષોથી અવસાસમાં ન આવવાને કારણે આ ગ્રન્થ એટલો તો અશુદ્ધિભર લાગી ગયો છે કે આનું સચ્ચો શુદ્ધિકરણ કરવું એ ઘણું જ પરિશ્રમ સાધ્ય છે. ગ્રન્થની ગહનતાને લક્ષમાં રાખીને પૂ મહાસભ્યજીએ અત્યંત ઉપર વિષમપદવિચારન' નામક અગ્રન્થ લખી છે, તે પણ આ સાથે જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ગ્રન્થના બાર અષ્ટામાથી પહેલા અને બીજા અષ્ટાનો આ પ્રથમ કાગ છે. બાકીના કાગો ત્વરિત પ્રકાશિત કરવાનો અમારો અવશ્યક અપેક્ષા છે.

અર્થિક સાદાપદોની નામવચ્ચી અન્વય આપી છે. અન્વય રીતિએ સદાચક જનનારા પુરવચનોનો અમે અભાર માનીએ છીએ અને હાથીએ છીએ કે આ મહાન ગ્રન્થરચનો અધિકારિક સર્વાંગીણ અગ્રન્થ કરી વાંચકો મુતારાધન કરી ગ્રન્થકાર સજાદ અને પ્રકાશકો નિમેરનો પરિશ્રમ સદૃશ જાનવે.

द्वादशार्सनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

विषय	पृ	पं	विषय	पृ	पं
विरोधक क्षमिकानेनाऽऽमात्रावाभिधानम्	१७	११	तथा सति सामान्यत्वापत्तिरिति समाधानम्	१०	१०
कामबो विरोधानेदमाद्यक्ष मिराकरम्	१५	७	पारपरविशिष्टकम्पादीनामेव विरोधत्वमिति		
विरोधकत्वामेदमाद्यक्ष मिराकरम्	१५	८	अङ्गम्	११	१
विरोधकत्वव्यापकत्वात्त्वामत्वमिति निरूपणम्	१५	१५	कम्पादीनां त्रय्याभिरसम्बन्धेऽकम्पानिवृत्ते		
कामविरोधबोरावप्रतिपादनम्	१५	१६	सुखप्रदानम्	११	३
मरिचविरोधप्रक्रमसञ्चयम्	१५	११	विशुद्धकृपायमावाक्यानम्	११	९
तत्रापि दोषाऽऽप्तानम्	१६	१	वाची सुखस्पर्शकृपाद्यङ्गम्	११	११
पदावृत्त्यात्मक एव तदा तदावेष्टित इत्या-			तत्रापि अत्रविशेषाद्वेदादिविज्ञापकानि-		
द्यङ्गम्	१६	७	सम्बन्धकत्वम्	११	१८
तदुक्तदुपकारिणोवाक्येष्टवीर्यत्वमिति			अवधिपक्षौ कान्यकयनम्	११	२०
वर्णनम्	१६	७	वाची कम्पादीनां साधनम्	११	२१
समानवादितावेष्टित इत्याद्यङ्गम्	१६	११	सतोऽन्यत्रये विवर्त्यवमर्शयम्	११	२
एवं सर्वत्र कामिसम्बन्धादितेपामात्र एवेति			एककाकक्षिणानां विरोधसञ्चयकृता	११	५
निरूपणम्	१६	१७	तत्रापि सामान्यत्वात्तथा विरोधत्वाभावा-		
तत्रैव दृष्टीकरणम्	१६	१९	पादवत्	११	११
कल्याणकामां कार्यकामावात् कार्यकामां			विरोधकत्वत्वं सर्वसामान्याधिकरणवात्तदोरस		
सिद्धत्वेव कामानेकामावात् कार्यकाम-			विचार एकचिह्नोऽपीति कथनम्	११	१५
मात्रावा इत्यादिवाच्यम्	१७	३	सामान्यविरोधबोरावदुक्तसत्ता महत्त्वङ्गम्	११	१
मात्रावायोरविरोधत्वमर्थवत्	१७	९	वशाच्चक्षमावच्छेद उपरोधावच्छेदोक्तिः	११	९
वर्णनत्वाद्येष्टसामान्यबुद्ध्यापि दोषोऽस्ति त्वम्	१७	१५	त्रय्यगुणकर्मणां सामान्यविरोधाभावे लक्ष-		
कत्वानेवैकत्वपक्षद्वयत्वमिति व्याख्या			क्यावर्त्यपोशाचनम्	११	१५
विरोधानावप्रसङ्गम्	१७	१९	तदुक्तसत्ताः कान्यमात्रसामान्यविरोधबो-		
त्रय्यत्वादीनां विरोधत्वमीपचारिकमन्त्र एव			मात्र इति समर्थनम्	११	३
विरोधो सुख इति दृष्टव्यम्	१८	९	विचारं तद्विचारवानम्	११	८
त्रय्योऽप्येष्टित एव नेदसिद्धेरान्योऽपि व्यर्थ			महत्त्वसत्तेर्गुणविकल्पनम्	११	२७
इति निराकरणम्	१८	११	कमबोर्द्वान्तं प्रवृत्त्यं सामान्यविरोधसत्ता-		
विरोधक प्रमाद्विवाऽऽग्रहमिति वर्णनम्	१८	१६	व्यवहारवर्णनम्	११	२७
एतन्नैव विद्योक्तव्यम्	१८	१८	नर्त्यककमप्रकाशटी दोषोऽप्यनम्	१५	८
तत्रैवावच्छेदोक्तव्यम्	१९	७	तत्रावच्छेदवादीनां सामान्यविरोधकानुपपत्ति-		
परविषयविरोधकेऽविरोधबोर्द्वि	१९	९	कथनम्	१५	११
अविरोधवाचिकत्वं त्रसामान्यवच्छेदनिराकरण-			तत्रैव कान्यवच्छेदसामान्यविरोधकवाच्यम्	१५	१७
वैधर्म्येति वर्णनम्	१९	११	तथा पूर्वोक्तिदोषाविमोक्तव्यप्रसङ्गम्	१५	१९
एतेकत्र तत्राविरोधनमिच्छाक्यावत्	१९	१९	संख्यावादिभिं तत्रापि दोषप्रदानम्	१९	५
तत्रवर्णनम्	१९	२१	सर्वथाऽन्तरां तत्रावच्छेदवैधर्म्येति		
क्षिप्तमात्राविरोधत्ववत्त्वं न सम्भवतीत्या			वक्ष्यन्तोक्तव्यम्	१९	१०
क्यावत्	१	१	वक्ष्यन्तिवद्वक्तव्यत्वं तत्रावच्छेदक्यावति		
अत्रान्यद्वेष्टावेष्टितवत्त्वम् सम्बन्धवेष्टा			कथनम्	१९	१५
वेष्टता एवेति दृष्टव्यम्	१	१६	तत्र तत्रावच्छेदकत्वम्	१९	२२

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
बहुतेऽपि च साम्बावका निष्पद्यतेत्येव			तेन सर्वं समर्थितं वायोदितमिहान्तरं खण्डनम्	५४	१५
मिथ्यात्वम्	४८	१५	मायामन्त्रविशेषाणां तात्पर्यमाहरेऽपि सर्वम्		
तत्र कदाचननेत्रबोधवर्णनम्	४८	१७	योनिमतेवेति कथनम्	५४	१६
पुनरुत्पत्तिप्रमाणिकत्वम्	४९	१	तत्र विमर्शित्वं संक्षेपवत्प्रमाणपत्रम्	५४	२१
कार्यकारणत्वेन जगतो नित्यमवृत्तिप्रमाणत्वम्	४९	१	अष्टादशविधैवास्तिभूतेन विभक्तिगोचर्यवर्णनम्	५५	५
कारणमपि प्रकृतमूलमेव नाप्रमाणमिति			तेषामभावाभावात्	५५	८
प्रकृतत्वम्	४९	१३	सर्वथातत्त्ववृत्तिवर्णितं प्रमाणपत्रम्	५५	२०
कार्यानिवर्तनत्वम्	४९	१५	विमर्शवद्वाच्यत्वकथनम्	५६	१
प्रकृतपुरुषवत्त्वप्रमाणत्वम्	४९	२०	प्रतिविम्बित्वमपि तात्पर्यमाहरेऽपि विवेचनम्	५६	५
सर्वथाविशेषात्त्वमेव	४९	२२	कोट्यामात्राणां प्रतिविम्बित्वोपायसम्भावना		
अनिपद्यतेत्यं सत्प्रकृतत्वकारणत्वम्			मन्त्रम्	५६	१५
जगत् प्रकृतपुरुषवत्	५०	१	स्वकप्रतिपत्तिप्राप्त्यर्थे तद्विषयसङ्कल्पम्	५६	२१
जगत् एव तत्त्वमिहकारणत्वमेव प्रकृतत्वम्	५०	१५	विरोधातिशयोक्त्यर्थत्वम्	५७	३
तत्रैव समर्थनम्	५०	१७	इष्टान्तातिशयोक्त्यर्थत्व इष्टान्तात्मक्याभावात्	५७	६
अप्रति विभक्तिवाक्यसङ्गते वपदेका			अत्र द्विती सर्वं दोषा कोट्यामात्रकस्य तदे		
सार्धं द्वयमिति	५१	७	विमर्शित्वम्	५७	१५
प्रभावविशेषादप्यप्रमाणत्वात्प्रमाणत्वासाधक			एतदेव प्रमाणिकत्वम्	५७	१७
इति सङ्गा	५१	१७	अतिशयोक्त्यर्थत्वमेव प्रमाणत्वसम्भावनामर्थनम्	५८	२
प्रमाणविषये कार्यकारणत्वादे निश्चयार्थम्			अप्यभावाभावात्तत्र तात्पर्यातिशयो	५८	६
नमिति समाधानम्	५१	१५	अप्यभावात्प्रमाणपत्रमात्रकथनम्	५८	९
कोट्यर्थत्वमात्रमात्रत्वकथनम्	५१	२	अतिलम्बवत्प्रमाणयोः सत्तावसङ्गात्वा निरा		
तत्र प्रमाणत्वाभावाभावाभावाप्रमाणत्वम्	५२	१	कथनम्	५८	१३
प्रमाणविशेषकं बहुतेऽपि च सर्वं व्यभिचारी-			तत्र एव तत्त्वमिहकारणत्वात् भावार्थः	५८	१६
त्वमिति	५२	२	विशेषकत्वे तत्त्वमात्रमात्रप्रमाणपत्रम्	५९	३
कार्यकारणत्वमात्रप्रमाणत्वं न व्यभिचरिष्य			तथावस्थितेति द्वैतवाच्यता	५९	११
कथनम्	५२	३	अत्रावस्थितकथने सार्धं सार्धं सार्धं		
तत्राये तात्पर्यत्वमात्रमेव प्रमाणत्वमात्रमेव			कथनम्	५९	१४
जातिनि कथनम्	५२	१	तथावस्थितमिति द्वैतोपायत्वम्	५९	१९
एवमेव प्रमाणत्वमात्रकं तर्कतो विषयेवापत्ति-			इष्टान्तात्त्व मायान्ते प्रतिज्ञातत्वाभावात्प्रमाण	५९	२३
रैवमिति	५२	२१	तत्र भावार्थत्वत्वम्	६०	१
तत्रैवोपायत्वम्	५२	२२	साध्याकोट्यवधारणपत्र मितम्	६०	८
हुनपि इष्टान्तात्त्वमात्रमात्रमिति	५३	८	साध्या कोट्यावधारणमिति	६०	१२
अप्रतिपत्तिमविशरीतर्कस्य प्रमाणत्वेऽपि			अप्रमाणोपायप्रमाणपत्रवृत्तिरिति कथनम्	६०	१५
नमिति सङ्गा	५३	१७	अप्रमाणोपायेव साध्याकोट्यवधारणम्	६१	१
साध्या सर्वमेवाप्योदितमिति कथनम्	५३	१५	सूत्रानुविष्टावृत्तीति कथनमात्रमात्र		
एतदेव भावार्थत्वम्	५३	१८	कथनम्	६१	६
प्रमाणत्वमेव तात्पर्या	५३	७	प्रतिज्ञादीनामप्यप्रमाणत्वमिति	६१	१५
साध्या प्रमाणत्वमेव सर्वमेवाप्योदितं इति	५३	८	अतिशयोक्त्यर्थत्वमात्र प्रतिज्ञावृत्तिमात्रम्	६१	१८

विषयः	पृ	पं	विषयः	पृ	पं
यत्नापि तद्वद्विषयवृत्तित्वादिज्ञानैव साधनम्	७१	१३	सङ्ख्यसूत्रे प्रसङ्गक व्यपदेश्यत्वैवमभिधानम्	७५	२३
यत्न इत्येवमप्या	७१	१४	व्यपदेश्यव्यपदेश्यत्वाच्च प्रसङ्गमिति अग्रतः	७६	१
सर्वथा साक्षात्प्राप्त्येवोरोभिधानम्	७२	७	तत्रैव विचार्य व्याख्यातम्	७६	५
अपिप्रत्यक्षमिति तद्वद्विषयम्	७२	७	सर्वथा बीजाभिधानकार्यतो व्यपदेश्यत्वसम		
दृष्टान्तात्मविधानम्	७२	८	यैवम्	७६	१७
अभिधानागमं प्रवृत्ते अज्ञानात्मकादेरिति			अर्थान्तरमिति तत्त्वकथनम्	७६	२१
विमिरसम्	७२	१२	अभिधानयोऽव्यपदेश्यत्वमिराकरणम्	७७	२
अव्यवस्थापनाभूतो परमादेस्तथाविषय			अव्यवस्थावृत्तेरिति विधानम्	७७	८
त्वोक्तिः	७२	१३	तथा च प्रसङ्गं विवक्ष्य एवेति तत्र कथने ह्युह		
अज्ञानात्मकात्मनः	७२	१७	मिति कथनम्	७७	१३
अज्ञितपरमाभूतो यदा परमाभूतैवैवमकार्ण			एकतरैकक्याभ्यारोपेन तत्र निरूपणमिति		
न कक्षापि सम्भवमिति निरूपणम्	७२	२१	वर्णनम्	७७	२७
मतिरपेक्षात्मनविपरीतत्वसमर्पणम्	७३	६	प्रसङ्गमनुमानस्य प्रापीया मन्त्रोऽस्या वयो		
एतत्ता एव लक्ष्मीकरणम्	७३	८	ह्यनुमाने व्याख्यातोहादिति निरूपणम्	७८	८
अव्यपदेश्यैवैकतयाकक्षीकक्षविषयवाच्यमिति			संक्षेपेतरविषयत्वाद्युपलब्धौरोहसति		
पादम्	७३	१३	साम्यत्वमिति हेतुहवाभिधानम्	७८	१३
अपि व्यपदेश्यैव अर्थान्तरेभ्योऽपिप्रमाण			प्रवृत्तिपरमाभूतिप्रवृत्तिवचपरमाभूतिप्रमा-		
त्वादेस्तुक्तिः	७३	१७	प्रसङ्गाच्चतद्विषयत्वं प्रसङ्गमेति निरूपणम्	७८	१८
तत्र व्याख्यातम्	७३	२२	तत्राप्रत्ययप्रसङ्गात्मकत्वाद्युपलब्धौवर्णनम्	७९	५
व्यपदेश्यत्वादेव कतिपयव्यवस्था	७३	५	तत्राप्रमाणम्	७९	९
प्रसङ्गमतिपक्षे सङ्ख्या अत्रकहेतुमिति वयम्	७३	१७	तत्राप्रमाणत्वमपि नैतुक्तिः	७९	१३
अर्थान्तरेभ्योऽपिप्रमाणत्वादेस्तुक्तिः			साम्यद्वयुपलब्धौव्यवस्थापतिपक्षेति हेतुः	७९	१७
पादम्	७३	१३	प्रसङ्गमिति विधानाद्युपपद्येन कक्षप्रमाण		
प्रसङ्गमतिपक्षे अत्रकहेतुमते सङ्ख्या			विषयप्रमाणत्वत्वं विद्वत्त्वोक्तिः	८	१
आदिति निरूपणम्	७३	१७	अनुर्विधानसम्यक्त्वमिति पर्यत्वप्रतिपादनम्	८	२
हेतुविधापनात्मकमर्पैकतयावर्णनत्वैवो			सङ्ख्याय कथनात्मकाच्च सङ्ख्यात्मकत्वप्रमा		
क्तिर्मैवमभिधानम्	७३	२१	विषयैकत्वकथनम्	८	१९
कारणम् प्रसङ्गक भावेऽप्यादेर्न कात्र			तत्र व्याख्या	८	१७
ति तु वयो न प्रसङ्गं तद् व्यापेक्षापि			सङ्ख्यायकत्वे अनुर्विधानाद्युपपत्तिरिति		
ज्ञानवैकल्यात्मनः	७३	२३	पादम्	८	२३
यत्न प्रसङ्गत्वे च सङ्ख्याय न कारणत्वं आदि			अनुपयोऽव्युत्पत्तिः	८१	१
त्वोक्तिः	७५	६	बीजात्मकासङ्घितत्वेऽपीन्द्रियत्वेन तद्व्याह		
अतस्तद्विषयत्वादेर्नान्यतरमिरपेक्षात्वकथनम्	७५	५	कारणापि अनुपयोऽव्युत्पत्तिः	८१	९
अर्थान्तरमिति तत्रैवप्रसङ्गात्पादम्	७५	७	अत एव अनुर्विधानसम्यक्त्वम् अनुपपदं व्यप		
सङ्ख्याय कारणत्वाद्युपलब्धौवर्णनम्	७५	१३	मिति कथनम्	८१	१३
अकारणकदृष्टान्तः	७५	१३	विधानात्मिकात्मन्युपपन्नम्	८१	१३
अकारणत्वे प्रसङ्गवचनवचनमात्रात्मकहेतु			अव्यवस्थाप्यमिति पक्षेति हेतुप्रमाणम्	८१	२१
वर्णनम्	७५	१८	अकारणकदृष्टान्तः	८१	२९

[illegible]

[illegible]

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
बलु निर्दिष्टम्, प्रत्यक्षं च निर्दिष्टम्			आत्मनिष्ठत्वादात्मनोऽप्येवमवकाशम्	११	१५
पञ्चमिषिवापिपदीकायानुपपन्नम्	११५	१६	हृदिवापीनामस्यैवेति तत्प्रकाशितम्		
साधने समुदायः परमार्थम् वीक्षति। संवृति-			नात्मकमेवात्मा प्रतिपद्यते प्रकाशत्वात्		
सति विषयमाहात्म्यविषयमन्त्रमे			इति वर्णनम्	११	१५
वैति वीक्ष्यमन्त्रोक्तप्रज्ञातिवृत्तम्	११६	५	अनेकमकरम् प्रकाशितपरमाधारेण		
अक्षरं प्रत्यक्षम्	११६	९	प्रतिपद्यते कथमिति सदा	१११	३
कपारैः पद्मार्चसममयेऽपि आम्बावल्गव			निरुपयोगावाभावात्प्रतिपत्तिः समावाप्य	१११	७
च तत्र बद्धं हस्तुति	११६	१	सुरवापीनां कर्षणेन कर्णाणां निरुपयोगोऽ-		
कपारैः साम्बावल्गवसमयेऽपि तन्मात्रम्			कीमाह्वय	१११	१७
तेन प्रीतिवृत्तता संवाञ्जकम्भवते			कर्षणेनैवाप्यम्बवृत्ततां च सङ्केतमिति		
मन्त्रैः कपारैः संवृत्तिरवेवाभावादि-			समावाप्य	१११	१५
वत्प्रकाशम्	११७	१	पृथग्परिष्कारम्	१११	१५
वृत्त निर्देष्टव्यम्	११७	६	कथितव्यमिव तत्प्राप्त्युपपत्तेरज्ञाना		
मन्त्रवत्तु अतीन्द्रियवत्प्रकाशं कपारिवत्			विशेषितुं परार्थम्	१११	१
वरमार्थम् इत्यादिप्रकाशोर्गं विषयेषा-			मन्त्रवत्प्रकाशप्रत्ययेन ज्ञानमनुभवमिमाह्वय	१११	७
होक्तुमिति	११७	१	तत्रार्थकमनुभवपदेष्टव्यं समावाप्य	१११	९
सतिदेष्टव्यम्	११७	१७	प्रमाणं भाषता	१११	१७
आत्मज्ञानकैः साम्बावल्गवप्रकाशम्			अवबोधार्थमित्युक्तं ज्ञानाज्ञानव्यतिरेकि		
प्रत्यक्षम्	११७	१९	विषयोक्तिः	१११	१७
कथनमप्यन्तर्गतोक्तिरप्यनुचितमिमा-			वृत्तं मिश्रवत्प्रत्यक्षं वृत्तवत्प्रकारं इति		
कथनम्	११७	१९	कथनम्	१११	११
बालवैकल्यादेऽपि मन्त्रवत्प्रकाशवर्णनम्	११७	१३	पृथग्प्रकाशप्रकारा इति कर्तव्या कथा		
तत्र मन्त्रवत्प्रकाशवर्णनम्	११७	१७	वचनम्	११३	४
इत्यादिनिर्दिष्टवत् मन्त्रवत्प्रकाशवर्णनम्	११७	१	तत्र अन्यवर्णनम्	११३	५
इत्यादेर्मिथ्यामयवैकल्यादिनिर्दिष्टं वर्णनम्	११७	१३	वृत्तिवत्प्रकारे तर्कानि वृत्तिवत्प्रकारं इति		
इतिवत्प्रकाशं इत्यर्थेऽनुवचनप्रकारम्	११७	१५	कथनम्	११३	९
इत्यादीनां अर्थवद्वाक्यप्रत्ययेनात्मकवर्णनम्			बाल्यं प्रति प्रतिवेदमर्थवत्	११३	१७
कथनमन्त्रोक्तम्	११९	३	अवहृत्यैवात्मात्मनः इत्यादीनि कथनम्		
ततो ज्ञानादिबद्धमन्त्रवत्प्रकाशवर्णनम्	११९	१	तत्प्राप्त्युपपत्तेरवकाशप्रकारवत्प्रकारं च	११३	१९
पुनश्च कर्षणमात्रेण विषयवत्प्रकाशप्रकाश			मन्त्रवत्प्रकारवत्प्रकारवत्प्रकारं	११७	७
तत्रोक्तप्रतिपक्षवत्प्रकाशप्रकाशविहीनमिति			अन्ता विविधोक्तप्रकारवत्प्रकारं कोऽपि पृथगे		
विधिबिधातोपपन्नम्	११९	१३	वर्णनम्	११३	७
वृत्तं वृत्तवत्	११९	१५	तत्र तदर्थं वर्णनम्	११७	१
वृत्तिविषयोऽज्ञानवत् इत्यभिप्रायम्	११९	१	पृथक्प्रकारवत्प्रकारवत्प्रकारं	११७	१
विद्याविद्यानिर्मुक्तिवत्प्रकारं देवज्ञान					
वादेऽप्युक्तं हस्तुति	११९	९	विधिबिधये द्वितीये		
मन्त्रवत्प्रकाशप्रकाशं ज्ञानं ज्ञानम्	११९	८	विधिबिधयेकात्मकतापुनराविष्कारम्	११५	१
तत्प्रकाशम् इतिवापीनामनेकवर्णनवत्प्रकारम्	११९	१	तात्मकमिति विधिबिधयेकात्मकता		
इतिवापीनामि वाक्यवत्	११९	१३	तत्प्रकारवत्प्रकारम्	११५	७

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विषयः	पृ० सं	विषयः	पृ० सं
प्रभुर्मात्राप्रभुर्मात्रयोनि सरवै व्यभिचरि		तल इवाकवाचां प्रकाशयन्	१८ १७
तमिति शब्दयन्	१३ १८	पुरुषवादास्तमयन्	१९ ३
असत्कार्यवादी सत्कार्यवादेऽपि लक्षणसम-		पुरुषस्य कर्कषु तन्मयत्वं जगत् इति प्रतिज्ञायन्	१९ ९
दोषादज्ञातयति	१३ २	पुरुषस्य भववक्तृत्वमिच्छयन्	२०२ १०
एतल इवाक्या	१२ १२	बह्वक्षयि कर्तृत्वमिति शब्दयन्	२०२ ११
अनुवृत्तिव्याख्यायते अतुर्विचक्षितकण्ठो दोष		लीरद्वयादीनां अमवृत्तिरोपार्थं च त्वष्टा क	
समग्रवचनम्	२०२ १९	र्तुत्वमिति समावाचयन्	१९ १९
आविर्भावान्निर्भावयोनि चक्षुःशब्दसंज्ञकम्	१३ ८	चक्षुःशब्दयन् सर्वैक शरीरपरसमर्पणम्	१९ २३
अपक्षसमदोषादभिराकरयन्	१३ १८	इष्टान्तसमर्पणम् सूक्ष्मकारणमिच्छयन्	२१ ७
तत्रोक्तद्वैतान्तमिति शब्दाभिधायन्	१३ २३	तल इष्टं प्रकाशयन्	२१० ७
तत्र अवचनमिरोधेनान्वयम्	१७ १२	अन्वेषणायामज्ञादीनां चेष्टा एवम् इत्यादिना	२१ १३
अनेन विधायीकरयन्	१७ १५	अन्वेषणायां तल सुहावत्वात्प्रोक्तिः	२१ १७
इति कर्तृत्वत्वे कर्तृत्वतैस्तिष्ठत्वात्प्रोक्तिः	१५ २	पूर्वोत्तरापाकमिच्छयन्	२१० १६
तल प्रकटीकयन्	१५ ५	शरीरपरसमैव सर्वमिति धारयन्	२१ २३
अज्ञापयति चक्षुःशब्देन सर्वमिति पक्षे अवचनमि		रसकृतमिच्छादीनां सुखमकामिपूर्वकत्वकथयन्	२११ १
रोधोक्तयन्	१५ १२	कामिच्छाः परतोऽपि अन्वेषणस्य साधनम्	२११ १५
आकवाचां चिक्क्यपक्षेन वदुज्ञायन्	१५ १५	वदुज्ञायन्	२११ १७
अनुपपन्नकोट्यमानमिनिरोधोक्तयन्	१५ १७	तल कारणस्य ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानस्य चिक्क्यपक्षे	२११ २२
आमेव सामान्यमिच्छागुणानां पुच्छ इत्या-		ज्ञानमेव कर्मासिद्धयेष्वोपलब्ध इति निरूपयन्	२१२ ७
क्यायन्	१२ ७	तलैव विमलविमलकथयन्	२१२ ११
स आत्मा हृदयो विरोधास्तु तद्वचना इति		संज्ञात्वं परसाधनम्	२१२ १२
वर्णयन्	१२ ५	प्रसङ्गविच्छेदकथयन् तद्वचनं समावाचयन्	२१२ १८
अत्र पक्षे पूर्वोक्तोपायमात्रप्रकाशयन्	१२ ९	कामिच्छाविच्छेदकथयन् तद्वचनं निराकरणम्	२१२ २१
अतमप्रसङ्गं हृदयवर्णयन् कारयन्	१२ १२	पूर्वोत्तराज्ञासमावाचयन् कुरीकरयन्	२१२ २
विरोधायां तलैवावस्थानवचनयन्	१२ १८	पूर्वोत्तराप्रत्ययीवचनमिच्छयन्	२१२ ६
तलैव चक्षुःशब्दोपायं कथयन्	१२ २२	प्रसङ्गमिच्छाविच्छेदकथयन् कारयन्	२१२ ९
अनेन विचारान्वयवचनं न्याय्यतेन विज्ञायन्	१७ १	तलैवावस्थानम्	२१२ १३
एतलैव व्याख्यायन्	१७ ३	निर्गुणं च विरोध इति कथयन्	२१२ १७
अनेन विधिप्रतिष्ठितं सम्भवतीति निरूपयन्	१७ ८	ज्ञानमेव प्रमाणं प्रादुर्भावोत्पत्तिः	२१२ १९
तल समर्पणम्	१७ १३	व्यतिरेकतापुनरपेक्षसमर्पणम्	२१२ २३
आवृत्तयुक्तयः	१७ १५	कर्मवीरगुणमात्रमिच्छायां तलैव व्याख्यायन्	२१२ ३
मितीवादिवादेऽपि माद्यो च वदत इत्यादिप्रमाणम्	१७ १९	अवश्यं सर्वज्ञताकामोक्तिः	२१२ १७
अभिधायान् तत्र माद्योऽपि विधिः पूर्वैति चिक्-		कर्तृज्ञातावचनम्	२१२ १९
कयन्	१७ २३	तलैव हेतुत्वमिति धारयन्	२१५ ६
तत्र विधिवापुस्तद्विधिवाचयन्	१८ ७	अनुपपत्तिपर्यन्तोऽसर्वज्ञतैति वर्णयन्	२१५ ११
अभिधायान् तलैवावस्थानवचनम्	१८ ७	तत्रोऽपि सर्वज्ञतावचनम्	२१५ १८
अतमेव निराकरणम्	१८ १५	आवृत्तयुक्तयः	२१५ २२

विषयाः	पृ	पं	विषयाः	पृ	पं
पुत्रेव सुखादिमहापुत्रादयैऽविमर्शेऽहम्भो			तपोरसार्थे पुत्रये वैकल्याणपुत्रादिरिक्त-		
सुखित्तमिहार्थं करोतीति पर्यवश्य	१८८	१८	विषयस्य	१८९	७
तत्र च त्वैवाहारेविरोधो मर्त्यमिति विषयस्य	१८८	२३	असत्पुत्रत्वात् निष्ठाविवक्षया	१८९	११
सुहोतिप्रयोगादुपदेयैवर्षमिति भावश्च	१८९	५	असतो विरोधाभावत्वे सदापानुमय	१८९	१५
पुत्रमेव विचार्य स्वावर्णयन्	१८९	११	असम्भोऽभ्यासेऽपि वस्तुवैक्यामिवावय	१८९	१७
सुहृदवकाशमात्रमिवास्मात्पुत्रावैक्यमप्योक्ति-	१८९	२२	प्रत्यक्षमिहकपोरसंहराः	१८९	४
अत्रत्यवैक्यादयोऽपि हेतुव्यावर्णयन्	१९	७	कार्येवोपाधिमिति श्रुतीवविद्यमानमवय	१८९	८
तत्र दोषाविमर्शेऽप्युक्त्या सावयवव्यवस्था-			अनुभूत आशापादवय	१८९	९
याप्योक्तिः	१९	१२	अवकाशविचारो दोषप्रवृत्तवय	१८९	१३
विचारोत्पत्त्यपि विचारकाचोरवस्तुव्यावर्णयन्	१९	१७	असत्पुत्रविपीठ्य कपरीवर्णं कार्यवर्णं नाम-		
पुत्रादौ च स्वयं विचक्षणतासाधनोक्तयोऽप्य-			यावदिति वयवय	१९०	१
न्याय्य इत्युक्तिः	१९१	३	पुत्रस्य विषयं प्रतिपादयन्	१९	३
न्यायेव वाच्यमात्राविचारवय	१९१	११	अवकाशमिहोपाधिमिहवर्णयन्	१९०	७
न्यायप्रवर्तयन्	१९१	१९	एवञ्च भावार्थविचारवय	१९०	८
कार्यसाधनविषयाप्रवृत्तताविचारवय	१९१	१८	असतोऽवकाशवयः पूर्वमित्तोपाधमवय	१९०	१५
असत्पुत्रमवर्णयन्	१९१	१९	अनेव विचारवय	१९०	१६
अवकाशमिहोपाधिमवर्णयन्	१९१	२३	अवकाशपुत्रोपाधिमवर्णयन्	१९०	२
मिथ्यवयुपदेयमकार्यवत्त्वे अवकाशमिहो-			कार्यवत्त्वे कार्यअनुभूतोरमिहोपाधिम-		
रेव समवायविचारवय	१९१	२	पूर्वोपाधकारिदोषावकाशवय	१९०	१
अकार्यविचारवयः अनुभूतमिहोपाधमवय	१९१	८	अकार्यमिहोपाधमवय	१९०	१५
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावयविचारवय	१९१	११	अनुभूतः कार्यस्य आशान्तिविरोधादपि-		
अवकाशवयवैवमुक्तमवय	१९१	१८	मिहोपाधिमिहोपाधमवयः दोषाविचारवय	१९१	१
अकार्योपाधमिहोपाधमवय	१९१	२१	अनेव विचारवय	१९१	५
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२२	अन्याया अनुभूतान्तरावकाशमवय	१९१	११
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२३	आशान्तिविरोधादपि अनुभूतमवय	१९१	१७
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२४	अनुभूतः कार्यवत्त्वेऽपि कार्यस्य वा अनु-		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२५	भवत्पुत्रवयमिति मतमवय	१९१	१९
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२६	कार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२१
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२७	अनुभूतोपाधमिहोपाधमवय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२८	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	२९	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३०	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३१	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३२	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३३	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३४	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३५	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३६	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३७	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३८	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	३९	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४०	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४१	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४२	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४३	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४४	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४५	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४६	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४७	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४८	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	४९	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		
अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय	१९१	५०	अकार्यवत्त्वेऽपि अनुभूत आशावय		

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
उक्त दृष्टान्तकथनम्	२३	२३	शिवतेर्मैत्राभावात् कर्म भेषो वा कर्म भेषा		
अस्मादस्मान् चरति चरन्त इत्यदीनामा-			प्रत्ययम्	२३७	२
यमि वृत्तिविरोधात्पुनरपि विरुद्धात्तद्वन्तम्	२३१	३	भेदाभेदकथनप्रतिपादनम्	२३७	३
अविरोधात्पुनरपि इति उभावपि	२३१	११	पूर्वप्रस्तावार्थकम्	२३७	४
दृष्टान्तपूर्वकं चरन्मर्त्यम्	२३१	१२	समाधानाभिप्रायप्रकाशनम्	२३७	५
पुनरपि च अविरोधात्पुनरपि इत्युक्तम्	२३१	१२	भेदाभेदकथनप्रतीक सकारणं निरूपणम्	२३७	१६
इत्युक्तम्	२३१	१	अन्वयेत्तादर्थ्याभावात्प्रत्ययप्रत्ययत्वम्	२३७	२२
अन्वयेत्तादर्थ्याभावात् प्रत्ययत्वम्	२३१	१	काक्यान्नाद्यर्थं विषय इत्यभिप्रायम्	२३८	१३
अभिप्रायम्	२३१	४	अभिप्रायप्रतीकत्वहेतुप्रत्ययत्वम्	२३८	१८
उक्त दृष्टान्तपूर्वकं समन्वयविधानम्	२३१	१३	समाधानप्रतिपक्ष इति समर्थनम्	२३८	२१
पुनरपि द्वाभेदादपि वैद्वन्तम् इत्युक्तिः	२३१	२२	विषयत्वमुपगतमेतदुपगतविरोधप्रदर्शनम्	२३९	४
अद्वयसम्भवत्वजन्यम्	२३१	२	विषयैरेकत्वात्नेकत्वविरोधपरिहरणम्	२३९	१२
द्वयवशादप्येवम्	२३१	५	वाक्यान्तरविपर्ययपरिकल्पानेकरवन्नाशार्थकम्	२३९	१६
निवृत्तिवादात्प्रत्ययम्	२३१	७	वाहीनिवृत्तसमीकरणम्	२३९	१९
अदीकृतापोक्षावत्	२३१	८	कथेकापि सत्त्वोक्तं भवतीति अदृष्टान्तं दर्शनम्	२३९	२२
कदाचित् विवाद इत्यभिप्रायम्	२३१	१	अभिप्रायार्थप्रदानविधित्वात्प्रत्ययमिति कथनम्	२४०	४
भवत्कालेन्याप्युक्त्यासम्भवाभिप्रायम्	२३१	१३	उक्तपि वादशी विवक्षितेव कारणमिच्छति	२४०	५
सर्वज्ञत्वं मनवानुपगमे दोषप्रवृत्तयम्	२३१	१८	सर्वसाध्यान्नामिच्छतुर्मेद्वन्मूर्तयम्	२४०	११
कालमभिप्रायकप्रकाशनम्	२३१	१९	सर्वसाध्यान्नामिच्छतुर्मेद्वन्मूर्तयम्	२४०	१५
दृष्टान्तसमर्थनम्	२३१	२	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	१८
पुनरपि शिवाद्यवकाशपूर्वकं पूर्वदोष इति			सर्वसाध्यान्नामिच्छतुर्मेद्वन्मूर्तयम्	२४०	२१
कथनम्	२३१	१	सर्वसाध्यान्नामिच्छतुर्मेद्वन्मूर्तयम्	२४०	२३
पुनरपि सर्वदोषं कथयम्	२३१	३	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	२६
न तर्हि उक्तं अत्रानुचितमिति समाधानम्	२३१	४	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	२९
नैवम्। उक्तवैयर्थ्यादपि पुनरपि कारणाद्वि-			अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३०
कादिप्रत्ययमुपगतमिच्छावादनम्	२३१	१७	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३१
समाधानप्रत्ययवाधानावाधिकृतिकारणार्थं			अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३३
सर्वमेति उक्तिः	२३१	११	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३४
इत्ता इत्यवकाशवशात् शोभाप्रकाशनम्	२३१	४	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३५
उक्तार्थं प्रापकमर्थकम्	२३१	१७	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३६
अवकाशविधानप्रत्ययवशात्प्रत्यये			अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३७
इत्युक्तिः	२३१	१९	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३८
उक्तार्थं स्पष्टीकरणम्	२३१	१	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	३९
किञ्चित्प्रापकवोरविषयमिति उक्तम्	२३१	८	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	४०
विषयैर्मिच्छादिप्रत्ययवृत्तयम्	२३१	१७	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	४१
उक्ताः परमार्थतो भेदव्यवधानम्	२३१	१७	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	४२
भेदवृत्तिरिति उक्तम् इति उक्तम् इति उक्तम्	२३१	१	अद्वयवशात्प्रत्यये निवृत्तयम्	२४०	४३

विषयः	पृ	पं	विषयः	पृ	पं
पुनर्निवृत्तिः	२५९	३	काकाभावेपसंहारा	२६०	१८
काकास्यैव सत्त्वकारकव्यवहारार्थम्	२५९	१	समाप्तवाच्यसम्बन्धम्	२६८	२
काकाशब्देन विवक्षा चरयवर्धनम्	२५९	१६	पुनराविर्भावः समाप्त एव भाष्यत इत्युक्तिः	२६८	३
शब्देनैवव्याख्यायमानम्	२५९	१८	तत्त्वैव प्रतिपादनम्	२६८	८
विषयव्यवहारमिदम्	२६	९	समाप्तव्यवहारं कर्तुं पुनरादीनामवयवव्यवहारः		
सद्व्यवहारः सत्त्वकारकम्	२६	१२	निरूप्यम्	२६८	१०
सत्त्वकारकं कार्यकारणमात्रम् विपरिवर्तितम्	२६	१३	तत्त्वव्यवहारम्	२६८	१२
श्लोकाः	२६	१४	पुनरादीनां नान्येक्येति चेति प्रष्टव्यम्	२६८	२३
पुनरादेरवयवव्यवहारम्	२६१	३	नान्येक्येति चेति चेति सत्त्वकारकम् एव		
पुनरादिनां काकास्यैव सत्त्वकारकमित्युक्तिः	२६१	११	सुखं इत्युक्तिः	२६९	७
काकाभावे संसारकामिदोषपक्ष इत्युक्तिः	२६१	१८	समाप्तकारकत्वम् एवाभिप्रेक्ष्यम्	२६९	११
पुनरादेरु चेति कथम्	२६१	१९	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६९	१३
एव संसारसम्बन्धवर्धनम्	२६२	३	काका एव सत्त्वकारकम् न पुनरादेरु इत्युक्तिः	२६९	१९
निरूप्यः संसारकामिदोषपक्ष इत्युक्तिः	२६२	८	समाप्त एवेत्युक्तिः	२६९	१९
समाप्तम् तदुपपत्तिरिति कथम्	२६२	१५	काकाभावे पुनरादीनां सत्त्वकारकत्वम्	२७०	१
काकाभावे सौम्यपक्षे तदुपपत्तिरिति कथम्	२६२	१९	पुनरादेरु निवृत्त्यादीनां सत्त्वकारकत्वम्	२७०	७
तदुपपत्तिरिति कथम्	२६३	३	निरूप्यः काकादीनां सत्त्वकारकत्वम्	२७०	५
अद्यैव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	१	एव सत्त्वकारकं सर्वत्र सत्त्वकारकम् एव		
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	११	सिद्धादित्युक्तिः	२७०	७
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	१८	पुनरादेरु काकास्यैव सत्त्वकारकत्वम्	२७०	१३
कथमेव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	१	सत्त्वकारकं समाप्त एव निवृत्त्यादिनां सत्त्वकारकत्वम्	२७०	२०
तत्त्वैव सत्त्वकारकम्	२६३	१३	एव सत्त्वकारकम्	२७०	२१
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	१५	सत्त्वकारकं निवृत्त्यादिनां सत्त्वकारकत्वम्		
एव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६३	२	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	७
काकास्यैव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६५	७	सत्त्वकारकं सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	८
पुनरादिनां सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६५	९	काकास्यैव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	१५
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६५	९	काकास्यैव सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	१८
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६५	१३	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	२२
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६५	१८	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	३
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६६	३	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	८
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६६	११	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	११
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६६	१	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	१३
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६६	१३	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	१५
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६७	१	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	२
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६७	५	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	८
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६७	९	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	११
सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२६७	१३	सत्त्वकारकपक्षोक्तम्	२७१	१५

[illegible]

शुद्धाशुद्धपत्रम्



शुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
सिंहवामि	सिंहवाम	३	३	साध्या	साध्या	१५	२
पञ्च	पञ्च	३	४	कीवसा	कीवमसा	१५	२१
पु	(प)	३	११	कर्कश	कफश	१७	९
जगत्	कम्पामि जगत्	५	९	त्वेव	त्वेव	१७	१
रोषम्बरमयवेन	रोषसाधम्बरमायेन वै	६	१९	ईसाभ्याः	(भाष्याः)	१८	३
मिरोषा	मिरोष	८	१५	यामि	यामि ब्रह्मादीनि	१८	१६
बट इत्यादि	बटो बट एव कपादयो	८	१६	वादेव	वामिवा	१८	१७
हृत्पर्यः	व कपादयो न बट इति वा	९	१	"	"	१९	५
सौमित्रिद्याम	सौमित्रिणा	९	१७	सामान्यव	समावय	१९	८
मन्त्रसमाहे	मन्त्रसमाहे च	९	१९	"	"	१९	१७
महा	महाः	९	१९	मावात्	मावामिति	२१	११
मधुल	मधुल	९	२१	वक्तु	वक्तु	२१	१६
समुद्रमिहवचनमुत्	समुद्रमिहवचनमुत्	१	१	वर्ष	वर्ष	२३	१७
पु	पु यवति	१	५	(जीवेति)	(जीवेति) जी कोटिप्रसवौ	२४	१२
व्याहृतम्बर्बोवा	व्याहृतम्बर्बो	१	८	गुणवा	गुणवा काकतो वा	२४	१७
वाग्मर्वा	वाग्मर्वा यवाद्वा	१	१	विर्गदुष्टमिदु	विर्गदुष्ट कर्मादिदु	२४	१७
भुम्ब	भुम्ब	१	१५	"	"	२४	२४
मन्त्र	मन्त्र	१	१८	वक्ष्यति	वक्ष्यतिर्वा	२५	११
व्याहृत	व्याहृत	१	१८	ब्रह्मवापयेष्टा	ब्रह्मपेष्टा	२६	१७
यमौ विधेर्विधि-	यमौ विधेर्विधि			वा	वा सा	२६	१६
मिषती	मिषती	११	१	ब्रह्मवापयेष्टा	ब्रह्मपेष्टा	२६	१९
वृत्तद्वयि	वृत्ता पु वृत्ति	११	५	वाग्माव	वा वाग	२७	३
वामिवा	(माववा?)	११	७	मिष्टेवा	मिरोषा	२७	९
पूर्वमिहवचनमुत्	पूर्वमिहव	११	१	वाग्माव	वा माव	२७	११
वृत्तद्वयि	वृत्ता पु वृत्ति	११	११	सकृते	सकृते	२७	१६
वल्गावचन	वल्गवचन	११	११	किमान्	किमान्	२८	११
सम्मान	सम्माने	११	१२	किञ्चि	कञ्चि	२८	१३
वृत्तिर्वा	वृत्तिर्वा वा	११	१५	"	"	२८	२४
वस्तुनो वयदेव	वदादेवैस्तुन वा	१३	५	किञ्चित्तु	कञ्चित्तु	२८	२४
वदेति	(वदेति)	१३	७	वाग्माव	वाग्माव	२९	१३
सर्व	समाव	१३	१	इति	इति साध्याद्यत् इवः	३	८
व्यावर्तव	व्यावर्तव	१३	१२	अन्वया	अन्वया	३	३०
वृत्तिवा	विवव	१३	१५	मावा	मावा	३०	३१
मैत्राभ्यादे	मैत्राभ्यापञ्चमी	१३	१७	गन्धादिति	गन्धादिवमिति	३१	३९
"	"	१३	१६	अथ तु वहुप्यन्ताव	अथ तु वहुप्यन्तावैव		
समुद्रव	समुद्राव	१३	१८	मैत्राभ्यादे सामा-	मैत्राभ्यादे सामान्य		
समुद्रवच	समुद्रवच	१३	१९	मिरोषमिहोर्वे	मिरोषमिहोर्वे	३३	१
वचमि	वचमि तु	१३	७	सामान्यमावो	सामान्यमावो	३३	४
साध्याभ्या	पुनराव	१५	१	वर्षेष्टमा	वर्षेष्ट अथ	३३	२२

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
विधिविधिवर्धनं मेदामावर्तीयामनुपमम्			वधविधिवर्धनमवर्धनकरवाचकत्वविधिवर्धनम्	१	१ ११
वर्धन धर्मविधिवर्धनम्	२११	६	वधवर्धनविरोधमावर्धन समावाचनम्	१	१ १
विधिविधिवर्धनं मेदामावर्तीयामनुपमम्	२११	७	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	२ १
वर्धनविधिवर्धनम्	२११	१२	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्		
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	२११	१३	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ६
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	२११	१४	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ १
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्			वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ १३
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ३
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ४
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ४
विधिविधिवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१६	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ११
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१६	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ १२
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१६	विधिविधिवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७ १
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१६	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७ ३
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ १	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७ ६
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ३	वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७ ११
वधवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	१ ५	विधिविधिवर्धनमेदामावर्तीयामनुपमम्	१	७ १६



अष्टादश	अष्टादश	४	५	अष्टादश	अष्टादश	४	५
लेशी	लेशी	८२	२२	आनका	आनका	११५	७
मायेवीषा	मायेवीषा	८३	१३	पुकेको	पुकेको	११६	१
"	"	८४	२३	वज्रपटीया	वज्रपटीया	११७	१९
"	"	८५	१३	महीमिह	महीमिह	११८	९
म्यावर	म्यावर	८६	१९	न विरजने	निरजने	११९	१
संयापि	संयापि	८७	२६	मन्नेक	मन्नेक	१२०	१८
मेरे वदि	पथिन् मिरे	८८	९	रन्तपो	रन्तपो	१२१	२
संयापि	संयापि	८९	१३	"	"	१२२	२२
सुपयते	सुपयते	९०	२६	ब्रह्मान्तरपर्वान्तर	ब्रह्मान्तरपर्वान्तर	१२३	२३
सञ्जयेतु	सञ्जयेतु	९१	९	कुपाः वका	कुपाः वका	१२४	१३
वयो	वयोर्नैकादिपरमाणुमिह	९२	२६	बलान्तर	बलान्तर	१२५	५
	काला	९३	९	मात्रविषय	मात्रविषय	१२६	२१
सञ्जयेतु	सञ्जयेतु	९४	१	परिपाका	परिपाका	१२७	९
वयो	वयो	९५	२६	सम्प	सम्प	१२८	२६
(अनेति)	अनेककपावतवावातये	९६	१५	वमपेकेति	वमपेकेति	१२९	२९
	कालि	९७	१५	सतोऽपि मि	सतोऽपि मि	१३०	१३
लि	लिमरान्	९८	२१	कारवाह	कारवाह	१३१	८
(अनेकवैति)	अनेकवैकनयत्वान्			मुकनाथ	मुकनाथ	१३२	१
वयवी	कामान्तरावामिह			व्यावृत्ति	व्यावृत्ति	१३३	२६
	वाचयैतु वृत्तक वृत्तक			वीक	वीक	१३४	५
	मावातिरि गतापेक्ष	१००	१३	व्यक्तेय	व्यक्तेय	१३५	७
वकाए	काए	१०१	१३	संयुक्त	संयुक्त	१३६	८
वके	वके	१०२	१	मिहकल्प	मिहकल्प	१३७	१३
रेव-	रेव कृता	१०३	१	मन्वदन्वा	मन्वदन्वा	१३८	१३
मिहपरो	मिहपरो	१०४	१५	मन्ने	मन्ने	१३९	१५
कार्येभ्य				रसकनसर्वेपु	रसकनसर्वेपु	१४०	१५
सामान्य	कार्यक सामान्य	१०५	९	मन्ने इति	मन्ने इति	१४१	१३
वारि भापिवा	वर्जितापिवा	१०६	१३	मन्वावबहाव	मन्वावबहाव	१४२	७
वकाए	वयो न	१०७	१	वावातिव	वावातिव	१४३	९
कार्यमपि वकाए	कार्योऽपि न वकाए	१०८	१३	"	"	१४४	२३
वृत्तवा	वृत्तवत्वा	१०९	१३				
कार्यमपि वकाए	कार्योऽपि न वकाए	११०	१३				
वृत्तवा	वृत्तवत्वा	१११	१३				
दूर दूर	दूर दूर	११२	२३				
वृत्तिवत्वा	वृत्तिवत्वा	११३	२३				
मिहक	मिहक	११४	२३				
वृत्तिवत्वा	वृत्तिवत्वा	११५	२३				
विवाऽपि न	विवा न वत्	११६	२५				
मन्मिति	मन्मिति	११७	१				
कामद	कामद	११८	१३				
मन्मन्ने	मन्मन्ने	११९	२३				
मन्मन्ने	मन्मन्ने	१२०	८				
संयुति	संयुति	१२१	२३				
मन्मन्ने	मन्मन्ने	१२२	१५				

[illegible]

[illegible]

तोऽप्युच्यते । यावत् संशोधनामाश्रयेऽजीवास्तद्विषयो भाष्यकारेण पुस्तकसंख्यामात्रकृत्या वर्तन्ते । अस्मा
देव हेतोरिव प्रत्यक्षमपूर्वमवधारणं केनापि प्रमादप्रसङ्गमुपनीतम् ।

अत एव पञ्चाशद्वेद्यात् प्रतिनिधित्वेन मया संक्षिप्तपत्रपरिचयनेरस्मदीयैर्गुरुवर्यैः सम्प्रपुर्वा (धम्मता)
वैक्रमे १९७२ तमे वर्षे चतुर्मासमाप्तिसौ श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरैः येन प्रथमतः महासूत्रकालेभ्यस्ततो
पञ्चममालम्ब्य संशोध्य प्रकाशनामुपनीयते तेनाक्षरं जगति गच्छती पुण्यक्षेत्राऽविगम्यत इममिषयाह
कर्मणि प्रयत्नितं प्रेरितोऽपि विषयान्तरम्यासङ्गतस्यार्थानां कार्येऽस्मिन् शुद्धतरेऽप्याश्रयेऽपि चेतःस्थित्यु
न पारयामि स्म । परा च मुम्बापुर्या (मुम्बई) वैक्रमयोः २०१-२००२ तमवर्षेऽप्येवमुत्तमांशार्थं
स्थितिरसीत्यत्र नान्तेऽस्तिना मुनिश्रीविक्रमविक्रमेन मगधस्थापितनाभवेवाख्यमाष्यागातदगुणं ह्यहंशा-
नपञ्चकस्य ह्यहंशित्वा प्रतिवेकमस्तिमिनयतोऽस्य स्वीकृताध्याम्यवितोऽनुत्पत्त्युक्तेऽप्रेरणो ह्युत्पत्तिरहंशत्वे
वर्षे वैक्रमे वर्तितस्तिउदशम्यां यथावति ह्यस्मीकरणकर्मोपायतम् ।

एतस्य संक्षेपकर्मणि साधिमूलतयाऽऽनुष्ठीता प्रत्याः—

- (१) मुम्बपुर्या मगधस्थापितनाभवेवाख्यमाष्यागातदगुणीत्य सम्पूर्णा प्रतिः ।
- (२) परमस्वश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरानामाष्यागातत् स्सुपरागाऽसम्पूर्णा लुप्यह्य प्रति ।
- (३) राजतरावधितश्रीमद्विजयमेवसूरीमाष्यागातस्या - रूपपादश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराद्य
ह्यया सम्प्रिता लुप्यह्य सम्पूर्णा प्रतिः ।
- (४) मकदेशमप्यल्लेखमिषमालम्ब्यश्रीमद्विजयमाष्यागातस्या वेधितपूनमचन्द्रायेण स्सु-
पत्तया संपूर्णा प्रति ।

प्रायः एतद्यतवोऽपि प्रत्यय एकमेव प्रकाशनादित्य इव स्मरणाऽऽहंशमात्रं कश्चित् कश्चित्
परित्यजितव्यमप्युप्य स्सुपत्तयते । समकालेनैताः प्रत्याः पदे पदे लुप्यन्तिमुपिह मूलम्यास्त्यामिवैक
विधुरा अन्तरेण मूलस्य पृथक्प्रत्यय एवोपलभ्यं संशोध्य प्रमादसितोऽयं प्रथो वातीनोपक्रमक इति मन्वानवो
पृथक्पुनराहसिसाधनेनासङ्गता वैपरीत्यसम्भवं प्रचक्षिप्रप्रकरणादिकञ्च नीर्मसमानः संशोकेनायोदपुष्टिः ।

यथा—‘अत्र क्रमा, संशयहेतुनेमेतत् नावकर्तव्यं, तेन निष्क मृत्य इति वटाविरमकमस्तसामप्रत्य
मेदस्यासत्त्वमेव तदभावा मावापानव्यापदः’ इत्यादिरित्येव ‘अत्र ह्यम, संशयहेतुनेमेतत् न व्यापकर्तव्यं,
तेन निष्क मृत्य इति, वटाविरमकमस्तस्य मयनाहेतुऽसत्त्वमेव तदभावाऽप्यस्यत्वा मावा,’ इत्येवं तथा
‘निश्चिरम्यत्वं नावेति, नाप्यपि न दोष, अत्र ॥ तदुक्तवाचकमेव श्रुतिप्रेते सामान्यविशेषयोरेति अनिष्टि-
कतरावपानादिसाधि, अनव्याप्यात्वमिति’ इत्यादिरित्येव ‘निश्चिरम्यत्वं नावेति, नाप्यपि न दोष, अत्र ॥
तदुक्तवाचकमेव श्रुतिप्रेते सामान्यविशेषयोरेति, अनव्याप्यात्वमिति, अनव्याप्यात्वमिति’ इत्येव
संशोधितम् । एवं पुन पुनर्विचारतः प्रथमपदप्रतीकचक्रतत्त्वप्रतीकसमावयवस्यानुपपत्तिपेपूण्यादिवर्तनेन
पञ्चसम्भवं सवेदकं मूलं प्रपक्व इत्यम् । यथा, अपि न औचित्यमप्यहंशतोऽप्येतावि यावद्यानोहोपनिष्कनमिति,

मुच्यन्तां स्वामिन्पुण्यविनिर्वातनायैव तदीयनिरूपणस्य भाषाया न द्रव्यार्थत्वमेतेषामिति भाव एव कारणमिति भावनाद प्रकथित । एषु वाक्येषु पदार्थ वाक्यार्थबोधोपपत्त्यै विधिविविनयस्यास्य सहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थत्वमि-
त्याख्यायास्य जैन निरूपकमुपैष द्वितीयमङ्गः समापित ।

तत्र सावद्वैतधारणयथकाम्यकर्त्तव्यं सप्रमत्तान् श्रीमच्छ्वातिसूरि कस्मिन् देशे कस्मिन् काले
मुक्तम्मु मण्डपमण्डपेति निरूप्ये नास्मदीयमभिमतमभुना किञ्चिदपि प्रकथयते । प्रमात्ररुचिरानुसारेण ॥ गृह
स्वावस्थायां म्मुक्तमा दुर्गमदेशीतनयाः सम्भवतो वज्रभीषुरावाप्तस्य इत्युक्तमप्यते, तस्य सङ्गातसम्यक्त 'श्रीवीरव
त्सरादप श्रुतपक्षे चतुरस्रितितंयुक्ते । श्रित्य स म्मुक्तावी वीर्यावाप्ततत्त्वमपि ॥' इति विनयसिंहसूरिप्रकथनतेन
गयाहृतेन श्रीवीरवत्सरात् (८८९) नभमशतक निष्क्रमात् (९१९) पञ्चमशतकोऽगम्यते । हरिप्रभसूरि
निर्बन्धसप्तमशतककाव्येन स्वकीये ग्रन्थे म्मुक्तावी स्मर्यते । तथा मद्भुतभाष्यानुसारेण म्मुक्ताविसूरिमिर्मान-
रणावाप्यदीयकारिक मर्षुहरिनिर्दिष्टा तस्यस्यतत्त्वमन्त्रावाप्तोपपत्त्ये, मद्भुतरेष सम्य सिद्धीयसात्रि
शलात् सार्नवत् शतवर्षमप्यगत (८७०-८८० A. D) इति वङ्गनां समयपरिचोपचरानां मतम् । तथा भाष्य
काये वज्रकचप्रकथनवृत्तवर्ण वज्रकचोर्नाम टीकावृत्तमिदमेव तच्छिष्यस्य विरक्त्य (विद्वत्स्य) तच्छिष्यस्य
मप्रकाशोपपत्त्येति; विरक्तसमयस्य सिद्धीयो द्वितीयस्तुतीयो वा शतक इति विषयकोपचर आह, स्तुतीश-
चन्द्रविद्यानूपगम्याशयस्य पञ्चमशतकान्तभाग इति वदति ।

—टीकाकारपरिचयः—

इति नियमज्ञो नरमोऽर श्रीमच्छ्वातिप्रणीतनयचक्रस्य टीकायां न्यायामगमनुसारिण्यां सिंहसूरिगणि
वादिद्वयमन्त्रमन्त्रायां समाप्त । इति प्रत्ये स्तुतीयायां उल्लेखार्थमात्रमप्यगमनुसारिण्यांस्वमिधाना टीका नयच-
क्रस्य, तत्कर्त्ता च सिंहसूरिगणिरित्युक्तमप्यते, परन्तु इदमेव तस्य यथापि नामेति विवक्षितं प्रमाणात्तरं नोप-
पत्त्ये, तत्कार्यनृपटीनप्रान्तभागे टीकाकचुमि श्रीसिद्धसेनगणिमिहपणिकस्या प्रशस्त्यास्तुतीये वृत्ते 'तस्यामूढ
परमादिनिजयपदुः' ऐसी दचम्पूत्यां नाम्ना व्यन्यत सिंहसूर इति च वावालिचार्वतमः । शिष्य शिष्यजन-
प्रियः प्रियहितस्याहृत्वेद्वाराधनाद्भव्यानां धरण भवोपपत्तिलेखार्थितानां मुनि' इत्यत्र परमादिनिर्बयपदुः ऐसी
दचम्पूत्यां नाम्ना व्यन्यत सिंहसूर इति च वावालिचार्वतम इत्येवमाकाङ्क्षमानं न्यायामगमेष्टव्य वादिन
सिंहसूर इत्यभिधानं न्यायामगमनुसारिण्यांटीकाविधातुस्य संजायतीतीति व्याख्याकर्तुस्य सिंहसूर इत्येव-
मभिधानं स्मारिषि विष्णवे, तेनास्य समयो वैक्रमसप्तमशतकमप्ये स्मारिषि सम्भाव्यते, तत्कार्यगीतवृत्तः
श्रीसिद्धसेनगणेः श्रीसिंहसूरगणियस्य वैक्रमसप्तमशतकप्रारम्भे स्मितेस्तत्त्वमाणात्वात् ।

मया वृचक्रुते मूलेऽप्योक्तमप्य गृहीतानि वचनानि-प्रथमारभे

यथोक्त-भाष्यात्मिका कार्यात्मका मेदाः शब्दस्वरूपरूपगन्धा पञ्च प्रयाजां सुखदुःखमोहानां
सन्निवेशमात्रम्, कस्मात् ? पञ्चानां पञ्चानामेव स्वर्गमाणात्, सुखानां शब्दस्वरूपरूपगन्धानां प्रसादाद्यप्य-
मिषमोक्षदीपनय कार्यम्, वृक्षानां शोषणापमेदस्यमोहेगापदेगाः, मृशानां आनरणस्य नापयस्यनैमस्य
देव्यगोत्रवर्णमिति, तथा कलपात्मकाः श्रोत्ररूपरसस्पर्शस्वादिगणनमस्तपाकाकायूपस्यमर्शलेकदश तैर्यम्योनमासु-
पैवमिति वक्ता च मेदा सारवत्त्वमसां कायसम्बन्धदर्शनादिति ।

द्वितीयारके

अग्निहोत्रं पुष्ट्यात् सर्वाङ्गम् (मैत्रा० ६ १६) । अस्मत्ते प्राणो यजेत, मीमे राक्षस्य शरदि वा यजेत वैश्यः । होलाको प्राच्ये तद्वपमयश्च उदीच्ये, वायव्यं चेतमालमेत गृत्विक्कम्, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वसुमेव क्षेत्रं मागदेयेनोपचरति स एवैव यमि गमयति । (तैत्ति० सं० कर्वा० २ प्र १ अ १)

समर्थः पदविधिः (पाणि० २।१।१।)

दश दाडिमादिद्योतनादिनत् (दश दाडिमामि पञ्चपूवाः कुण्डमन्त्रिन् पञ्चलपिण्ड इत्यादिरूपेण वाक्यानि व्याकरणमन्त्रामाच्ये द्रव्यन्ते श्लोकस्तु न दृष्ट)

‘पञ्चम्यद् वाह त्वाः प्रमाण’ म्तिष्ठ मक्ताम् । (पा म. मा १-१-१)

यूपं छिनत्ति, पाठाः अष्टमसिद्धादीनि (वेदवाक्यानि)

पृथेन पुष्ट्यात् । धर्मेण पुष्टेति तेन दानं नियते (इमानि यदमये च प्रजापतये च सत्यं पुष्टेति (मै सं १-८-७) सर्वाणि वेदवाक्यानि)

वाह च ‘पुष्ट्य एवेद’मिद्धादि । (पुरुषसूक्ते २)

यथाच ‘सुवीतात् पाककृद्विस्तृम्भिताः सञ्चरा प्रमन्थे सकृपा’ । (मुण्डकोपनिषत् २।१।१)

वाह च ‘तदेवमिति तस्मिन्मिति तदूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तद्गु सर्वस्यास्य वाक्यतः ॥’ (ईशावास्योप० १-५)

वाह च ‘प्रातम्यो नियतिकले’ आदि (सूक्त० ध्रु० १ अ० १ उ० २ टीक्ष्णं दृश्यते पन्तु करिकेयं न टीक्ष्णं एव, प्राचीनस्य नियतिकदिनः कल्पयिद् मयेत्)

तस्मात् ‘नामासिमावो न च मामिमावा’ इति ।

तथा वाह ‘उदकं पठिन् समावक निर्माककृत्’ ।

केसि अग्निष्य नियया भवति केसि च न विप्यविप्यि गाव्यं

यथा ‘कृत्वाः पचति’ इत्यादि (आत्मन्यक० ४ अ० १ दृश्यते प्राचीनेषु कल्पयि करिक्य)

‘कृत्वा एव द्वि मूत्राणि कृत्वाः सञ्चरतमवो । सपन्थि स आगतिं अको द्वि दुष्टिकम्’ इति ।

अथवा च ‘व कृत्वाकृता’ इत्यादि, ‘किमाश्रितामि’ इत्यादि (कृत्वादिस्वमापचदिते)

तथा वाहः ‘वित्रजः कन्दुकः पाके वीर्योष्णः कन्दुके रसे । तद्वत्पृथुं प्रमाणाय विरेषयति सा नरम्’ इति । (अथर्ववेदिकीयं सूत्रस्थाने अष्टम्याये २६ श्लो० ६८ कन्दुः कन्दुकः पाके वीर्योष्णवित्रजो मत इति पूर्वाभे निक्षेपे दृश्यते)

अथवा च ‘यथा मिश्रदमाकाशा विमिरोपप्लुतघ्ने केचोण्डुकमशक्तमशिक्रमयूषेन्द्रिन्द्रः अस्मिन्नामि रक्षयैर्विभक्त तयेदमयेकममृतं अथ विर्विन्नमरुतुपमपि सम्मिषया कन्दुपचमिषापचममेदकपमपि सञ्चेदकपमामति । यैषममयुदकसुप्रापेऽङ्गारशिखत् प्रमन्थुपचकृते तथाऽस्मानेनरूपता मिष्या एव महतिरमनापचनेन मिश्ररूपंस्तानेन खल सञ्चरुपचकृति च, कन्दुपामेन मिमले भवति तस्मिन्त्यामिनाशनेनैव वाक्यममृतं रातद्वन्मन्त्रापचनितवर्गिनरकप्रभावावर्गानीति ।

द्रव्यस्य भव्ये (पाणिनि ५-१-१०४) इत्युक्तत्वात् ।

यपोक्त 'सद्विति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मस्योऽर्थान्तरं सा सत्ता' इति,

(सद्विति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मस्योऽर्थान्तरं सत्ता (कैतेयिकसू. अ १ भा २ सूत्र. ७-८ इति वदन्तेऽवतनप्रश्नेषु)

यपोक्त 'अपे इति द्रव्यगुणकर्मसु' (कैते अ. ८ भा २ सू. १) इति ।

आह च 'सिक्तायपिअ सत्ता सम्प्रणया परमिवाकणे मोहा । ते ठण गदिहुसमओ विमज्ज सत्तेन ज्जिण्ण वा ॥ (सम्प्रणि० कव० १ गा० २८)

चतुर्विज्ञानसमग्री नीळ विज्ञानाति नो ॥ नीळमिषमिषमार्गमोऽपि, प्रकरणापदेऽप्येनमेवार्थं भावनयाऽनया विधेयपक्षेऽप्यस्यैव न तस्यैव धर्मसंज्ञाति ।

(अत्रे' बोध्यम्, अमिषमिषकस्यैव विज्ञानमस्य तस्यास्यानभूतस्य प्रकरणपदामिषमप्यन्तरस्यामि धर्मसंज्ञेयस्य बहुवचनस्य चाजुषस्म्येनेत्यकारणे मूळम्यास्यास्मिन्नेत्यस्मात्तर्हि सम्प्रणयापक्षे इति)
एवमिषमोऽप्युक्त 'वर्मा नामोप्यते नामरूपः पञ्चमो व्यञ्जनरूप' इति ।

उक्त द्वि कोऽमिषम एव 'संज्ञिताकम्बनाः पञ्च विज्ञानरूपाः' इति ।

मन्त्रममिषमिषकैः यपोप्यते 'नीळं विज्ञानाति नो ॥ नीळमि'ति ।

आगम एवोक्त द्वि च 'सहाता एव सहायान् सृष्टन्ति स्रवपत्तया' इति ।

यथाप्यभिहितममिषमोऽप्ये 'यत्तदनेकप्रकारमिष इत्यादि यावत्तदनेकप्रकारं पश्यतः' इति ।

संज्ञितसङ्ख्ये ज्ञापकसङ्ख्ये 'यमिषम मिष' इति श्लोकः । (वराहमिषापीठेन प्रसङ्गितेऽमिषमोऽप्ये)
भेदे परि न तदुचिरिषाविप्रकाशविपादभेदेन पूर्णा कायिका (कोश ६ परितः ४) उपलभ्यते)

अनेदमिषयज्ञानामुपगमे च 'विज्ञानाति न विज्ञानमिषादि विरुध्येत ।

यदुक्तं चः सिद्धाते 'मुख्योप्ये चयावन्यत् संस्कृते ऋणिरूप तत्' इति ।

तस्मैतद्विकल्पय च 'तदवस्था' प्रलेकसमुदिता करणं परमाणु' इति भुगोलस्मृतयः ।

सासर्गमन्त्रयार्थं 'श्रोत्रदिश्वितिः प्रसङ्गमिति भुग्न (सांख्यस्य प्रसङ्गच्छेद मनेत्)

यदुक्तं श्रोत्रात् 'पश्चिरेतुस्मन्तत्ताश्चाद्यपि प्रसङ्गमिति ।

नामनेऽस्मन्तत्तादेऽपि सामान्यविशेषयो 'आहमेतिप्रमाणोऽर्थसमिपकारपमिषपदे तदव्यत्' कैते० अ० १ भा० १ सू० १८) आमा मनसा मन इन्द्रियेणैविकल्पमनेति चतुष्टयत्रयममिषमिषात्तुत्तरपमानं प्रसङ्गमिति (प्रसङ्गादत्रमाये प्रसङ्गप्रकरणे चतुष्टयत्रयममिषमिषात्तुत्तरपमानं प्रसङ्गमिति)

यथावाऽऽहः 'अत्रार्थं तरेष्टात्ता (नाकपयवीये वा २ श्लो १२१) इति ।

तीरेऽगम उवाचाप्रापो तिरुमयार्थं व्याहृत' इति यथावा (तरेष्टार्थमा अ १ सू. १५)

मिषमन्त्राश्च 'आमा यतो मागे अत्रागे गोवमा ! व्यापा सिप माये निप ज्ञानागे मागे पुप निपम आमा' (मग० १२ हा १ १०) इति ।

॥ ॐ अर्हम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीताविरचितम्

द्वादशारण्यध्यायः ।

न्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कितम् ।



[पुनर्यप्यतिपादयत् । अथैकः सूर्यनाशपणवृत्तमाश्रयीपाक्ष्यटीकया सङ्ग्रहस्वपेणोद्दिष्टा वसन्ते, तथापि-
प्रकृतिस्वमपि प्राप्तान् विघ्नरानाकरोति सः । अतुष्टामेव श्रीभाम्ते महतो मेघसंज्ञमान् ।
तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते । अङ्गाराङ्गित्तमुत्पाते वारिराक्षेरिवोदकम् ॥
यथा विद्युश्चमाकशं तिमिरोपप्लुतो जनः । संकीर्णमिव माभ्रमिच्छित्रानिरभिमन्यते ।
तथेदममृतं ब्रह्म निर्विकरमविघ्नया । कलुषमविघ्नमिव मेदक्य विवर्तते ॥

(भाष्येन ब्रह्मक पृ ९६)

एतच्च इत्याऽऽहुः सर्वकृतो मुक्तोऽर्थमविदधती' इति । (भाम्ते)

निवन्धनमस्य सोमिषाङ्गणग्रन्थे- किं मयं ? एके मय' इत्यादिके व्याकरणे 'सोमिका । एते नि अर्थ, द्वे
नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह, अक्षरं नि अह' (भा० घ १८
उ० १० सू ६४७) इत्यादि ॥

अत्र मङ्गलये उपपद्यन्ति सर्वाणि प्रमाणवचनानि चतुर्मासार्थस्मिन्निवात्सप्रदेशेषु प्रवृत्तानां
माणागारागारात् संस्केनमात्राद्ये प्रवृत्तानामस्वानिर्देशपूर्वकं नोपदर्शितानि । अक्षरिणा मङ्गल यथा यथा
क्षुद्रिमुपगच्छेद्युद्धाया तथा प्रकृष्टाद्युपनयेन्यन्ते । नयनको अयमसीकम्पनीयार्थो दुर्बलः प्रवृत्तः प्रतिमाद्यस्मिन्मपि
क्षुद्रि कश्चित् दुरन्ताद्यै सम्मान्यते, तस्मान्मन्वीर्यसंशोभनादिकर्मण्यप्यस्मिन् गते निपत्य दुर्बलप्रवृत्तकम्पना-
न्त्यमावात् समस्तिमन्वाद्यै स्तस्मिन्मपि नयेद्युद्धायाय तानि नयनवपिर्कर्मिन्मपिप्रवृत्तः सत्यं संशोभ्य श्रीमन्
वादिस्तिमामभिप्राय निदिशत यति स्तुष्टा मभिष्यन्ति तदा क्षापरिभ्रम सफलं मये । येषाञ्च प्रेरणयाऽत्र दुर्गते
कर्म्यं प्रवृत्तिरुपयथा येषां चासीमाजुमङ्गलकर्म्येन यथाकर्मिष्येताकम्पना कर्म्यं पूर्वतमुपयाते तेषां गुरुत्वात्
श्रीमद्विजयकर्मस्त्वैवपुण्यं मङ्गलमुपकारं स्मरं स्मरं परवृत्ते प्रणयमाङ्गलिभिर्मिन्मपि तान् ।

तथा मुद्रमाजलत्वात् प्रवृत्तत्वात्किन्त्यतिवृत्तिप्रवृत्त (मुद्र इति व्यपदिशयामस्य) संशोभनकर्मविदकम्प
मन्तेनासिना मुनिर्विक्रमविजयेन सेना श्रीरासलस्य गुरुत्वाच्च महती वलुप्तिता इति त प्रवृत्तेनासिना
संनयमपि ।

एवं बार्हत्तर्हानाम्पुनार्यं मं विदग्धेनास्मिन्मपिपुण्योपमानेन महिनेनान् दर्शनान्तरुपपद्यपयस्य
कर्म्यं समभिगत्यपुण्यार्थपदवीयेन मारायणाचार्येणार्थमिषयनास्यप्येन बार्हत्तर्भूताः प्रती वीक्ष्य पुण्यगुण-
मेन मुद्रमाजलत्वात्किन्त्यपिपुण्येन च (प्रेम कर्षणीमिषामेन) महती गुरुत्वात्पुण्यमाऽऽप्येति तमपि सप्रेम स्तुतिवच-
नैस्तुतासि ।

इत्थं स्तुतिवचनं मुद्रमाजलत्वात् प्रवृत्तत्वात्किन्त्यपिपुण्योपमानेन महिनेनान् दर्शनान्तरुपपद्यपयस्य
सुष्ठुमात्पा परिचयार्थं निपयस्तुपिपुण्यमपि सङ्कल्प्यान् निवेशितम् । सम्यक्साहितानामादर्शप्रतीनामस्तुतिप्रार्थनायां
बहुप्रयासस्तप्येऽत्र पथेऽसमयाजलत्वात् भगवत्प्रादादिदोषात् सीसस्यस्यसंयोजनदोषात् संयोजितवास्तुमिषे-
नेऽत्रोदोषाच्च जात्यनि लक्षितानि सुगुणैर्यस्यनासिनात्पत्तयेर्नयिपुण्यमपि तैर्विपुण्यम् प्रवृत्तत्वात्पुण्य-
प्यपन प्रयासोऽयं सङ्कल्पितय इत्यप्यर्थम्—

विजयलक्ष्मिस्तुतिः

॥ ❀ अर्हम् ॥

श्रीमच्छ्रुवादिस्वरिविरचितम्

द्वादशारनयन्यष्टकम् ।

न्यापागमानुसारिणीन्यास्यासमलङ्कृतम् ।



कर्मसुतार्किकप्रकरणवर्तिनीमन्त्रभाष्यविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

सिंहनन्दिराष्टमाम्रमणविरचितन्यायागमालुसारिणीन्यासभाष्यसम्बद्धम्



पौनमः

अपति नयचक्रनिर्मितनिःशेषविषयचक्रविक्रान्तः ।

मीमांसाविसृष्टिर्निवचनममस्यविषयम् ॥ १ ॥

5

तत्प्रतीतमद्वयवचनवचनकाव्यवसायविरचयितव्यमनुष्ठाप्यमात्रम् । ख मगवानैवपुगीनोपप-
त्तिवचनव्यवसायमद्वयवचनानुसारि मयस्कृष्टावमानिर्मुक्तकार्यं द्वाप्तमस्यवद्वत्प्रमाणव
रत्नसंज्ञारूपमायं पृथगाह—

व्याप्येकस्यमनन्तमन्तवदपि न्यस्तं पिपां पाठ्ये

व्यामोहे तु अगत्प्रदानविसृष्टिप्यत्यासघटीरास्पवम् ।

धावां मागमतीत्य वाम्निनियतं गम्यं न गम्यं क्वचित्

होपम्यग्भवनेन द्वाप्तमनमं जैनं वयत्पूजितम् ॥ १ ॥

10

कपाप्येकस्यमित्यादि, व्याप्नोति व्यापुं घीकर्मणेति वा व्यापि, औपनिषदाध्यायीतिको वा ।

किं व्याप्यं ? अविशेषितत्वात् सर्वं परमाण्वाविसृष्टम्, तत् सर्वं जेनेन द्वाप्तनेन व्याप्यत इति वेद- 15

व्याप्येतिह्यत्, तद्यथा—एकः परमाणुर्बर्जगद्भारस्यसंघपरिणामैः समभेदैः स्वाभाविकैः पुरस्कृतैः पञ्चा-

स्कृतैश्च ह्यनुकातिभिः सांयोगिकैर्महाराज्यपर्यन्तेर्बैधसिकैः प्रायोगिकैश्च कर्मव्यवहारीयमिदमिसम्ब-

ध्यते । यमोक्तम् धराविवर्गिणो जे अत्यपञ्चवा वयवपञ्चवा वा वि । धीवाजागवमूया तावद्वयं च

समुच्चैरुक्तविषयमपह्निबेचनम्—

सुरिः क मल्लभायी विद्यां विज्ञेता गुरुत्तमो बन्धः ।

इयं बालप्रज्ञः कीडामार्गं तत्कृतैः कुर्वे ॥

20

अथ निवृत्तपक्षेऽपि निमित्तान्तरैश्च प्रत्यहं प्रपञ्चात् परलयात् परलयात्परलयात्परलयात् परलं केवत्येकं तत्
मीमांसारिसृष्टिर्मात्रमिति वा तत्त्वज्ञेयमतीरं मिथ्याय मिथ्यात्वविवेचनार्थं वहीरुत्तमपरीक्षया । ननु व्याप्यमनन्ते-
रिति सूत्रमनुष्ठाप्यमात्रम् इति वक्ष्य । तन्मन्त्रकालीया व्याप्यमनन्तेऽपि पुनश्च निवृत्तपक्षेऽपि तद्वयं वा तत्त्व
प्राप्तिमनन्तेऽपि सूत्रमपि परपुगीनैस्मादिना । परीक्ष्ये विविधः पुरस्कृतपञ्चासकमेवायं, पुरस्कृतपरीक्ष्यं वाग्यविशेषे 25
मस्तुतद्वशात् वचनव्यवसायं कर्मभावे विविधो वैधसिकप्रयोगिकमेवायं, वाग्यविषयव्यवसायपर्यन्तं सर्वं तद्वयः परमा-
धर्मोपमाः वैधसिक इत्यन्ते धर्मव्यवहारीययो औपनिषदावमानेनिक इत्यन्ते धर्मोपमा परीक्ष्येऽपि वचनव्यवसायं वचनव्यव-
सायं इत्यमनुवर्तत इति व्याप्येतिह्यत् तद्वयं—एक इत्यादिना । परीक्ष्ये, पञ्चमिह इत्येवमर्थं व्याप्यः कङ्क
म्ववहारतत्त्वमात्रम् तद्वयं वाग्यं तथा वचनवर्तनाः व्याप्यव्यवसायवैधमन्याः व्याप्यव्यवसायः तद्वयं वा वचनं अतीत्यवा-
प्यवर्तमानमस्तुतं सर्वं विवर्तते निवृत्त्या निवर्तमानम् इति परीक्ष्यव्यवसायं वचनव्यवसायं वचनव्यवसायं 30
मयि अथ सर्वं वचनव्यवसायं वचनव्यवसायं वचनव्यवसायं वचनव्यवसायं वचनव्यवसायं

तत्त्वमिति वेदुष्यते—

सामान्यविशेषौ हि स्वविषयो परविषयो वा स्याताम्? स्वस्यात्मनि वर्तेत? परस्य पाऽऽत्मनि? सत्रार्थं तावदेकस्य सर्वस्यासर्वस्य श्वेकत्वात् स्वविषयं घटस्याऽऽत्मनि वर्तेते यथेवं सामान्यविरोधः ।

5 (सामान्येति) सामान्यविशेषौ हि स्वविषयो परविषयो वा स्याताम्? सामान्यं वस्तुनो घट-
हैरात्मनि वर्तेत? परस्य वा घटाहैरात्मनि घटावृष्टतिरिच्यमाने? वस्तुष्वप्येव विकल्पेभु सांख्यार्थिनां
शेष इति मन्वमायो ङीळिकः एवं प्राहयति सुवृत्तयिषुः सोपपत्तिकं तत्रेति, तत्रार्थं सामान्यं तावदे-
कस्य सर्वत्वादपि स्वविषयं सर्वमेकं, एकस्य सर्वम्, कस्मात्? कारणस्य वैयर्थ्यात्, यथाह—सर्वं
सर्वात्मकम्, यथेवं कस्मात् सर्वमेकत्र सोपलभ्यते सर्वत्र वैकमिति । वक्ष्यते, वैककस्याऽऽकात्मिमिता-

10 वक्ष्यतां न सर्वकाकात्म्यामिष्वकिनेपामिति मन्वाने । अहमून्मोरप्येतत् पारिणामिकं रसादि-
भूतत्वं आचरस्य अहमतां गतस्य अहमात्म्यवद्वचनस्यार्थैक्यमहोरपरिमामापनस्य, अहमत्वादि
आचरतां गतस्य आचरात्म्यवद्वचस्य उत्तरिणतस्य, एवं आचरस्य आचरतां गतस्य अहमस्य अहमतां
गतस्य । तस्मात् सर्वं सर्वात्मकम्, तत्र एकस्य सर्वत्वात् सर्वस्य वैकत्वात् अनिश्चयं सामान्यं नह
आत्मनि वर्तेत इति परमतं प्रदर्शयितुमाह—यथेवं सामान्यविरोध इति, सामान्यस्य विरोधः, साम-

15 न्येन च विरोधः ।

तत्त्वमिति? वक्ष्यते—

यदि सामान्यं तत आत्मा न भवति अनेकार्थविषयत्वात्सामान्यस्य । यथात्मा
सतोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मनः, सेनाहस्तिनोरिव ।

(यद्गीति) यदि सामान्यं तत आत्मा न भवत्यनेकार्थवृत्तितात्सामान्यस्य, कश्चिदर्थः केवचित्त्वेन
20 कैचिद्धर्मः समानो भवतीति कस्याप्येकार्थविषयं सामान्यं तस्याप्येकार्थविषयत्वात् सामान्यस्य वस्तुनः
समात्मा घटाहैरेकरूपस्य न भवत्येकरवादात्मनः, सामान्यस्य च निवृत्तेरसमस्यात्सामाभात् कस्य
सामान्यम्? अह मा मूढैव शेष इत्याल्लेभ्यते सतोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मनः केन सामान्यं
तथेकात्मनः सामान्येन विरोधः, सामान्यमात्रो हि सामान्यम्, सेनाहस्तिनोरिवेति, इत्यन्यत्रपशति
समूहः सेनेत्यनेकार्थपेक्षां वृक्षेयति, इत्यपीति वैकार्यतां वृक्षेयति ।

25 अतःप्राप्त्यर्थं स्वविषयी ध्यात्मविषयं परविषयैक्यस्योपपत्त्यापत्तिरिवी संक्षमते वस्तुमात्रं सर्ववर्त्य-
कत्वात् अनेकैवैव सामान्येति । अहं सामान्यं किं तत्त्वैव सामान्यं किंवाऽप्यनेकत्वात् एवं विवेचोऽपि । एकस्य
सर्वत्वादिति प्रसिद्धैव चरम्यति-नावावच्छेपेन परिकल्पते परिकल्पयितव्यमोरित्येतात् दर्शयितव्यम् । सर्वस्य
श्वेकत्वादिति चरम्यतीनां सर्वं प्रकृतौ जगदेकत्वमिति गानः । आत्मनि वर्तेत इति अनेकेव वर्तेत
प्रकारः । वैयर्थ्यादिति निघण्टुं नामास्य तथेव वैयर्थ्यं अनुवर्त्यमितात् कार्यास्य मन् चरयस्य सर्वतत्त्वत्वात्

30 द्वितीयः । स्वव्याख्यात्मकवद्वचनस्योपपत्तिरपि परिकल्पयितव्यमिति वक्ष्यते सर्ववर्त्यकत्वात् सर्व-
मात्रं यदि सामान्यमिति सर्वं तत्र यदि अनेकत्वादि ध्यात्मविषयेन वर्तेत तर्हि किं ध्यात्मक्यात्मकस्यत्वात्
प्राप्तेर्यस्य वा ध्यात्मकस्यत्वात् सः इति पदात्ता यदि ध्यात्मकस्यत्वात् सः अतर्हि अतःप्राप्त्यर्थेव न कस्य
तत्त्वमप्यनेकत्वात्प्राप्तेरर्थविकल्पे वैककत्वात्कथे । यदि च ध्यात्मविषयतावद्वचनार्थं लघीयं तर्हि सामान्यस्यत्वमेव न कस्य

वस्त्राविशेषादप्रच्युतत्वात् कृतो गुणानां वैषम्यम्, वैषम्याभावे कृतः प्रकृतेर्न ह्यहहकारत्वात्प्रभृतेभ्यः
यानि पूर्वोत्तरहेतुभ्यामेवावः ।

अत्राशङ्क्य—

नित्यमेव ध्यात्मकमिति चेत् ? उच्यते सुतरां तथा एकत्वनिष्पत्त्यात् प्रकृशप्रवृत्तिनि
॥ धर्मकार्यमेवाभावादनारम्भा, वैषम्यनिर्मूळता च, धर्मस्य चाभावः ।

(नित्यमेवेति) प्रधानावस्थायांमिषि त्रिगुणत्वाभिन्नं सर्वकालं ध्यात्मकं सत्त्वरजस्तमधात्मक-
मगुणवैषम्यविपरिणामकारणत्वाद्गुणपक्षे मुक्ताविसमुदायात्मकत्वेऽपि, आत्ममेवोपपन्नं नास्तीति । एत
इति वाक्यान्तरावप्युत्तरं (इत्याह उच्यते) एतत्त्वस्य निमित्तत्वादेकत्वेन वा निमित्तत्वात् सर्वकालादि
अर्थः । प्रकृशप्रवृत्तिविषयकार्यमेवः सत्त्वरजस्तमसां योऽभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमसां वैषम्यमपापजवत्
१० उच्यते—नादकार्यः सहस्रोक्षेपणादिना प्रकाशात्मनाऽऽत्मनो वर्तिकायाश्च व्यवसिष्ठे, पवनः पर्ण
चाम्बुनादिना अपरप्रवर्त्तनेन व्यवसिष्ठे, मौल्यममपापजकः अपरमिषयने व्यवसिष्ठे तथा सत्त्वर
जस्तमांसीत्येतदुपपद्यते सर्वकालमेकत्वनिष्पत्त्यात्, मेधाभावादनारम्भा प्रधानावस्थायांमिषि गुणानां
सर्वकालं कार्वाणारम्भो निमित्तापारत्वात् । वैषम्यनिर्मूळता च, आत्म्याभावात्, धर्मस्य चाभावः
कारणस्य कार्यस्य च, जगता आत्मनः सामान्यस्य च, मुक्तावेः समुदायिनः तत्समुदायस्य च प्रधानस्य ।

१५ किं कारणम् ?—

अन्यतराध्यवस्थानेऽन्यतरत्वाध्यवस्थानात्, यथा च प्रधानावस्थायां सदा त्रिगुणैक-
त्वाद्विरुद्धधर्माविष्येते त्रित्वैकत्वाद्यात्मसत्त्वस्वातिक्रमेणाप्यतिरिक्तत्रिगुणैककृपता चेप्यते
एवमेव सम्बन्धी, तन्ममत्वात्ततश्च सर्वस्यावस्थानाद्यहृच्छाभावात् प्रधानमहदहङ्गुत्यादि
कारणकार्यनैषम्यम्, तत्तत्कालीकृतपुरुषार्थयत्नार्थहासिः प्रधानपुरुषसंयोगमित्त्वपरिज्ञानार्थ-
२० शास्त्रयत्नानिरपि ॥

(अन्यतरादेति) तत्कथं माम्भव इति चेदुच्यते यथा च प्रधानावस्थायांमिषानि पावद्वित्वैक-
त्वाद्यात्मसत्त्वस्वातिक्रमेणेति, त्रित्वैकत्वादीभ्योत्पद्यमानां, यथा त्रित्वमेकत्वं च विदुः धर्माविष्येते,
एवमेव यथा अवयवी च, अव्यवस्थाय, आत्मात्मना च, सर्वमसर्वज्ञेयाभिः, आदिप्रवृत्त्यात् सूक्ष्मं सूक्ष्म
ज्ञेयानि सामान्याभावादीन्यम्, एव दृष्टान्ता, साधर्म्यं सदा त्रिगुणैकत्वाभिः, त्रित्वैकत्वाद्यात्मसत्त्वस्वा-
२५ तिक्रमेणेति विरोधधर्मसम्बन्धा, अन्यतिरिक्तत्रिगुणैककृपता चेप्यत इति प्रधानस्यैव दृष्टान्तस्य धर्मनम्,

यथा धर्ममेवेति व्यक्ता न ज्ञाना । एवं सत्त्वरजस्तमसां भेदो न सत्त्वरजस्तमसां धर्मैव च त्रित्वं सर्वकालमेव ज्ञातव्यं ।
प्रधानावस्थायांमिषाति लभ्यते। त्रिगुणवेषेण प्रथमं त्रित्वं सत्त्वरजस्तमसां तत्त्वयुक्तत्वात्तत्त्वैवेवात् धर्मैर्विषयं च
हृदयैकत्वाद्येतत्त्वा धर्मैर्वात्मना इहो वेव कस्यामेवेति सति स न ज्ञात् त्रित्वं सर्वकालमेव परित्यज्यपरिवादिष्यतः त्रि-
३० त्वमेकत्वस्यैकत्वात्तत्त्वैवेति न निरव्यत इति पूर्वकथायाः। सर्वकालादिति, प्रथमं द्वि त्रित्वं निमित्तं च कल्पयता-
मव्यवस्थानिषिद्येताव धर्ममेवः त्रित्वं परिचयोऽपि पूर्वकालस्यानिराकारसत्त्वसत्त्वैवर्त्तयति तन्ममत्वं च समानादितिप्रवृत्त्य-
संभवादि व्यवसिष्ठस्य च धर्मैक धर्मैर्वात्मनापुनर्निराकारः परिचयोऽपि न सम्यगी धर्ममेवेति धर्मैकत्वात्-
स्वत्वेनापौरुषेयप्रवृत्त्यात् अमेवेति च धर्मैर्वात्मनापुनर्निराकारः धर्मैकत्वात् धर्मैर्वात्मनापुनर्निराकारः धर्मैर्वात्मनापुनर्निराकारः

अप्रमेदाः, अथवा इतिव्यावय एवास्तिअथवा विद्यमानकावाचो यत्र यत्र गुणपदार्थे स यत्र गुण-
इतिः काकः । यत्र आद्यावधारणेत्यादि आद्यभिर्भूतिभूतिष्वयुगपदिति, यथोक्तम् 'आद्यत्वीक-
कयो मासाकयो मासास्तु धारणाः । पाचनीयाकयो मासाकयो मासा निदर्शनाः ॥' इति, ईदृश्याः
पूर्ण इतरः पूर्णतरं च बाधकः, शेषाः शेषकाः, अत्रापि प्रतिप्रक्रियमानित्यसम्वादाऽऽसीत्सक्रियार-
पपाचननिदर्शनवत्, भूम्योस्तिष्ठतिभूमदृष्टं पापमेपाचनधारणपाचननिदर्शनवत्, निष्ठसतिभय-
मुद्विग्नकाराग्रस्त्यतिवृद्धा मुद्विग्नानामावादेवैकित्वेति, आद्यान्माद्वार्यं धारणात् पाचनं सच-
याभिदर्शनं निष्ठसत् सक्रियं कार्याणि भूमिद्वीयाचननसत्सौषधिप्रोहपुष्पफलमांश्विटीराऽऽद्या-
नारीणि, ततोऽपि कार्यान्वयव्याहारवत्तत्तुःकामादीनि, घटपटादीनि च, निर्भूतीत्यादि, निर्भूतवः
कार्येणि तासां निर्भूतीनां इतिष्वयुगपदितिः काक एव, तदुपहृन्मन्वत्त्वात्तेषां धारणानामिति ।

१० इदानीं भावः कथ्यते यः तु पूर्वोक्तेषु ब्रह्मादिषु भवतं भावः इत्युक्त्याहुः एव सर्वत्रमाह—
 ब्रह्माद्यपि तु युगपद्युगपद्भूतिभावा एवेत्युक्त्यादेव, सधामभनातेषाम्, अन्यथा
 ब्रह्मादिषु प्रभेदभावत्वापत्तेः, नेच्यते यः तेषामभावत्वं भावत्वमेवैषाम्, भावश्च भवमसम्बन्धी
 घटादिभूतः । भावोऽपि सर्वत्रस्तुतत्त्वभ्यापी ।

ब्रह्मपापपि त्वित्यादि, 'गुणपर्वोपब्रह्म' (उत्पा० अ ५ सू० ३७) इत्युक्तं, गुणा
 15 ह्यपराधः सिक्कादयः पर्वोक्तास्ते गुणपदगुणपञ्चाभिमतस्य एव भाषाः, क्षेत्रज्ञो ब्रह्ममेव अथवसामा-
 न्वन्नाय एव वा, तस्मान्न यानि गुणपदगुणपञ्चाभिभावधुरासेन अस्तितुमर्हन्ति कथञ्चिदपीत्युक्तं
 वैमतिरिति-तत्राभयनायेपामिति, सर्वत्र भवन हेतुत्वेन व्यापारवति व्यस्येति, भवनसम्बन्ध-
 यादे ब्रह्मासीत्तं ब्रह्म्यादिप्रवचनमावत्तापयेः, न सन्ति ब्रह्म्यादीनि, भववद्व्यवस्थाब्रह्म्यापुत्रवत्,
 पञ्चनीमिर्देषाच्छैबन्धेन भवनहेतुमागितेमाह-मेष्ट्ये च ब्रह्मासीत्यमयावत्सं भवत्वमेवैषाम्, यावत्
 20 भवनसम्बन्धी भववत्, अतो ब्रह्मासीति भवनसम्बन्धीनि भवमं ब्रह्मासीत् व्याप्नोतीत्यत आह-
 भाषोऽपि सर्ववत्सुवत्सम्बन्धीति ।

अत एतानि धर्मादिब्रह्मात्मसामान्यपक्षमाहिषाऽपि त्वयाऽब्रह्मापेक्षया मत्वसादेव
समात्मत्वात्, इत्यते एव हि द्रव्याद्येकस्मिन्मनसामान्यता, अक्षविधिना, किमु परविषय
द्रव्यसामान्यभावेन ।

[illegible]

अत एतानीत्यादि वाच्यपेक्षयापीति, एवमाह प्रतिपादितोपपत्तिवक्ष्यद्वादीनि मानपर्य-
न्तानि मन्त्रप्राधान्यप्रकाशयन्ति तस्माद्वादिष्वस्वात्मसामान्यपक्षमाहिजाऽपि स्वविषयसामान्यवादि-
मेत्यर्थः, अत्र दग्धावाऽऽग्रहस्तम्भसाऽपि सत्ता स्वयाऽवश्यपेक्ष्याणि सारमारसितव्यानीत्यर्थः, किं
कारणं? प्रत्यक्षादेव तयात्मत्वात्, इत्यत एव हि द्रव्याधेरूपस्तम्भसामान्यता लक्ष्यविधिना किमु
परविषयद्रव्यसामान्यवादेनेति ।

ब्रह्मादीनां परस्परमिमानां समानमभनान्मुख्यं सामान्यं धर्मिकम्, न तु सादृश्या-
नुपपत्तिव्यावृत्त्यादि मुख्यम्, सामान्यलक्षणस्यादृष्टत्वात् प्रत्यक्षत एव तथा तथा परविन-
यस्य सामान्यस्य भवनात् सर्वत्रासिद्धान्तेन निरुक्तत्वाच्च परेण समानेन भूयते समानभावाः
सामान्यं यद्व्यवन्ति सर्वभावाः स तेषां भाव इति ।

(द्रष्टव्यादीनामिति) द्रष्टव्यादीनां परस्परमिदानीं समानमवगम्यमानं सामान्यं लौकिकं 10
विधिपसामान्यत्वाविषयव्यवहारनपलुयादित्वात्, न ह्य यथा चास्मिन्विषु सादृश्यस्यापोहवत्त्वादि प्रमा-
नविकल्पं वदुपपन्नमिदं अस्तितुवर्येति श्रुत्यम्, सादृश्यानुवृत्तीनां लोके समानेन भूत इति सामान्य-
रूपनसादृशत्वात्, दृष्टत्वासादृश्यरूपस्य लौकिकस्य सामान्यस्येतत् वाह प्रत्यक्षं एव तथा तथा पर-
स्परवत् सामान्यस्य अन्वयमिति, तेन तेन प्रकारेण द्रष्टव्येन्द्रियमात्रापर्यवसानमप्यनुस्यूतमिति वाच्य-
स्यादिश्रितव्यमिति सामान्य समानस्य भवनात् सर्वत्र अस्तित्वान्तेन व्याकरणेन लोकापुनरुचिना निरुक्तिः 15
त्वाविधानात्प्राग् परेण समानेन भूत इति, समानो भवतीत्यर्थः, समानभावः सामान्यं पश्यन्मिदं
सर्वभावाः स तेषां भाव इति स्वार्थिको भावप्रत्ययः, समावसम्बन्धार्थां वाच्यं कर्तृसङ्ख्या पक्षी
तेषां भाव इति, यथा शिखापुत्रस्य अपीरमिति ।

यत्नं सामान्यं व्याख्यातव्यं तत्त्वानुसारेणानुमानमाह—

तथा च ते सर्वस्यास्य जगतो ब्रह्मदेशकालमावापेक्षया तेन तेन प्रक्षरेण विज्ञेयै-
कता, ब्रह्मं क्षेत्रेण कालेन भावेन विज्ञेयते ब्रह्मेण क्षेत्रमित्येव च, एव तैत्तिरीयसूत्र परस्य
रक्षणं ते ।

तथा चैलादि बाह्यद्वेषैकता, तथा चैवेन च कृत्वा प्रतिपादितपरस्परमेवम् ते परस्पर-

[illegible]

पगमे विज्ञेयपक्षमागः सामान्यपरिग्रहस्यापद्यते, यत्र चोक्तं बोधाः सुखं सुदुःखं सुखादिषुसुखमये
स्याद्यस्य एवात्र स्वं रूपञ्च रूपानिषुसुखमयेत्याद्यः । ना भूदात्ताभावोपपत्तिरिच्छात्माभावो विज्ञे-
यामावदोप इति पक्षान्तरे षड् गृहीयात्—

अथाऽऽत्मा स विज्ञेयस्ततो विज्ञेयो न भवत्येकत्वादात्मनः ।

(अयेति) अथाऽऽत्मा स विज्ञेयः, आत्मा एक एव स एवात्मन्य इति धृतो विज्ञेयो न ३
भवत्येकत्वादात्मनः—घटाद्वैद्यस्तुतः, एकत्वादात्मन्येवास्तिर्य्याः, अन्यो हि विज्ञेयः ।

एतदोपपत्तिश्चार्थमवोच्येव परेण—

नैकत्वान्यत्वविरोधद्वयोः, आत्मैव विज्ञेय इत्यनपादानादिमतिज्ञानादित्यत्रोच्यते प्रथम-
विकल्प आत्मातो विज्ञेयस्य विरोध इत्यात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वमिति घटकपादिविपूर्वोच
राणामभावस्तथा चोभयामावाः । 10

(मिति) नैकत्वान्यत्वविरोधद्वयोः, आत्मनो विज्ञेय इति सम्बन्धापादानयोः पट्टीपञ्चमीनिर्देशे
मेहेनात्मनि विज्ञेय इत्यधिकरणसप्तम्या निर्देशे वा आत्ममेतो बोधो, किं तर्हि ? आत्मैव विज्ञेय इत्य-
नपादानादिमतिज्ञानानैकत्वान्यत्वविरोधद्वयोः ममेति । अत्रोच्यते पद्यात्मापेक्ष एव विज्ञेय इति
यत् प्रति वचार्थं 'प्रथमविकल्प आत्मातो विज्ञेयस्य विरोध' इति, अत्राप्यर्थं बोधाः, एक एवात्म्य इत्या-
त्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वं रूपाक्षिरूपेण, किं वाच्यात्रेण ? नेत्युपपत्तिमाह—अन्यथाभवनादिति, यत्ति 15
इत्येवमिति घटरूपातिपूर्वोचराणामावा इति, स कथं ? अन्यत्वरूपाद्य एव भवतीति घटाभावस्य
भावे कस्य विज्ञेयः, घटे एव वाऽन्यथा भवतीति रूपाद्यमावाः, यतश्चोचरेणो सिद्धकारीनां विच्छाद-
भावः पूर्वोप च दूरकारीनामभावः । अथवा घटतोऽन्यत् घटत्व रूपतोऽन्यच्छब्दादित्वं तेन प्रकारे
णान्यथाभवनादनात्मनो रूपाद्यमावाः, यथाचोभयामावाः—आत्माभावो विज्ञेयामावाः, अथवा रूपा-
द्यमावमापिघो घटात्माभावो घटात्मावमापिघो रूपाद्यमावा इति । 20

एतदनिष्टतामान्नु परापेक्षपक्षापत्तिः, तथापि ब्रह्ममेव प्रसक्तः परापेक्षत्वाद्विज्ञेयस्य ।

एतदनिष्टतापान्नु परापेक्षपक्षापत्तिरिति, घटादेरात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वं तेन
च विज्ञेयत्वात्मन्यमावा इत्युक्तविरोधद्वयोपपत्त्युपपत्तेः परापेक्षपक्षाः, परविषयो विज्ञेयो न कविषय
इत्यापत्ताः, स किं नामको बोध इति चेत् रूपस्यपरिग्राहनामकं रूपवर्धते । एवमप्युपपत्त्युपपत्तेः

एव च विज्ञेय इति कविषयो विज्ञेय कथञ्च इत्यत्र पक्षे बोधमाह—अधारमिति । स एवात्मन्य इति नहि विज्ञेयो यत्र एव 25
उत्पन्नमव विज्ञेय इति सम्बन्धित्वेन बोधो भवति अन्यत्वात् नोद्वयमप्युपपत्त्येवमिति । इदमस्माद्विज्ञेयमिति वाऽऽशङ्क-
यात्रेव इति वक्ष्यते नैव इति वा च प्रसिद्धते येन पूर्वोक्तोपपत्तयो भवैव किन्तु मेरस्य कस्यचित् अन्यमपि विज्ञेय
मेवमिति । तेन योद्वयमावाकोविषय इत्यापत्तेरैव निरुद्धमिति अत्र पक्षे विज्ञेयस्य विरोध इत्युक्तयोः इत्यत्र द्वाह-
अवोच्यते इति, बोधत्वस्याह—अत्राप्यर्थं बोध इति नोद्वयमप्युपपत्त्येव अन्यतो यदस्यापि विज्ञेयस्य नोद्वयमेव
अधिकमप्युपपत्त्येवमिति नामाद्यपत्त्या यद्वययोः पूर्वोचरयोः सम्बन्धमात्रेण नैव कथं विज्ञेयमावात्तया निर्वर्त्यते वाऽऽदि 30
यत्तदप्युपपत्त्येवमिति नामाद्यपत्त्या यद्वययोः पूर्वोचरयोः सम्बन्धमात्रेण नैव कथं विज्ञेयमावात्तया निर्वर्त्यते वाऽऽदि 30
यत्तदप्युपपत्त्येवमिति नामाद्यपत्त्या यद्वययोः पूर्वोचरयोः सम्बन्धमात्रेण नैव कथं विज्ञेयमावात्तया निर्वर्त्यते वाऽऽदि 30

यमपरो दोषस्तथापि इत्यभेदा, इत्यस्य यदादेरात्मनः स्वरूपार्थं हि वाऽऽप्तावज्ञानं मस्यम्,
नपपेक्षत्वादिषेवम् ।

आत्मपदम्—

पदाद्यवस्थात्मक एव घटः पदाद्यपेक्षत इति चेत् का हि वृत्तिसहायक्यहते सिद्धवृत्तेः

यदाद्यपेक्षा, प्रयोजनानामावात्, तथाऽऽत्मैवावस्य मिथेत्, सहायापेक्षकृत्वात्, सिद्धिर्कोशा
 षऽऽत्मवृत्तियत् ।

(पटादीति) पटाद्यहस्वरात्मक एव षटः पटापेक्षते, एतेषु च षट् इति वृत्तिसंज्ञाकारे

सिद्धहृदोः परापरप्रेक्षा, हृदोः सहायक इत्तिहायक, घटहृदोः सहायमात्रं पदस्य मुक्त्वा कत एव

सिद्धयुक्तेः पूर्वमेव ब्रह्म काश्चोत्तरकाय पदार्थेषां वाच्योक्त्या, किं कारणं? प्रत्येकानामावात्

10 तत्राऽऽप्तमैवास्मिन्मिथेयं, तेन प्रकारेण तथा, यदस्मिन्मिथेयं सहाचारैश्च हृष्टित्वात्, किञ्चित्
हृष्टित्वात् ।

अथ पारिवर्त्तादिति चतुस्र पद्यपेक्षेणाह—

समानवादिस्वादपेक्ष्यते घटेन पटः, सा पार्थिवत्वम्, घटात्मत्वाच्च विशेषः पटत्वेऽपि

15 नैद्विजातीयाचर्हि विशेषमाय इदकावे, प्रभ्यस्वाद्यपेक्षा सत्तापीति नैद्विजातीयाभ्यां गुणक-
मैभ्यामभिधेयः, सत्तापि सत्तापेवेति नैद्विजातीयाचर्ह्यस्यन्तासतः सतः, आतेरिवाजातेः ।

समानजातिस्त्वादपेक्ष्यते जडेभ्यः पटः कः समानजातिः ? पारिषत्त्वम् विशेषः कः

मिति चेद्द्वारमन्त्रादिष्वेव, पठतेति, अत्रोच्यते विशाखीयादिं विशेषमात्रं वदन्तेः—यमि सम-

मन्त्रालयपेक्षया विशेष इच्छते, एवं उच्चसमानवार्तावाङ्मयकार्येणैव सिद्धेयमात्र। प्राप्तोति कश्चिद्

अथ, प्रत्यक्षपक्षेऽपि चेत्—प्रत्यक्षपक्षेऽपि चेत्—प्रत्यक्षपक्षेऽपि चेत्—

विजातीयानाम्नां गुणकर्मणामविवेकः न हि विजातीयगुणकर्मणाम्भेदापेक्षया तेषां नाम्नामपि न

पद्यायुक्त्यात्मक इति, अन्वयार्थवत्त्वमात्रेणैव नरक विवेकस्यैव अन्वयार्थवत्त्वमात्रेणैव नरक ।

पञ्चोदयोः पयोः कर्म विसेष इत्याद्यं च विज्ञायाप्याह इति अस्यास्यासत्तः सत् इति केचन स्पेक्षायां नप्यनु-

० ह्यदिशेऽपि सत्योऽप्युक्तमर्थमाशयितम् । पित्रादीनामर्थसि निवादीनामर्थसि निमित्ता-

त्वन्नातेष्व भवत्सिद्धान्तेनापगतज्ञातेर्ज्ञान्वरूपेणा नास्ति तस्यां कथं ज्ञातव्यत्वादुक्त्यैर्वा व्यस्यन्-
राद्विसेपो भवत्यपेक्षाऽमात्रात् ।

कार्याद्वा कथमिति भाषाभावयोरविशेषः, एवं सत्यमेवाभाषस्य भाववत्तत्त्वमेव याऽ-
माषस्याभाववत् तथापि चोमयाभावः ।

(कार्यादिति) कायाद्वा कथं विशेष इति वर्तते, कार्यं हि भवत्सिद्धान्ते प्रागविद्यमानं 8
समावाप्यसमावाधिकार्यसाक्षिभ्ये पश्चादुत्पद्यते “क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागस्त” (वे अ ९
भा १ सू, १) इति सिद्धान्तानुपगमात् वारणावस्थायी कारणानां कार्यस्यासत्त्वादेवापेक्षा नृतीति
विशेषमात्राः प्राप्तः, निष्पत्तेर्योपलब्ध्यापात्रत्वायां सिद्धत्वात् कार्यस्य कारणानां कारणत्वाभावात्
कार्यकारणविशेषमात्राः, इति द्रष्टव्यं हेतुपसंहरार्थः, इत्युक्त्येदुपारम्भ्याद् “आवाभावयोर्विशेषः”
यथा पूर्वोक्तविधिना सतः सर्वसत्त्वापेक्ष्यामात्राद्विशेषमात्राः एवमसतोऽपि सर्वसत्त्वाभावात्विशेषः, 10
असतो वा काऽपेक्षा, एव—अनयोरविशिष्टत्वात् सर्वमेवाभावस्य भाववत्, असत्यमेव वाऽमाव-
स्याभाववत् तथापि चोमयाभावः—आवाभावयोरभावः सामान्यविशेषयोरुत्पत्तिविशेषयोर्वा घटादिति ।
एवं तादृहादेः पारिबत्ताद्यपेक्षा न युज्यते ।

अमुपेक्षापि तदपेक्षान्—

पारिबत्तादियुक्त्यस्याश्च तद्वत्तदात्मत्वम्, पारिबत्तात्मपदत्ववद्वा, तत्त्वत्वेनापेक्ष्य 15
त्वादिति विवेक्यकार्यहानिस्तत्त्वविशेषः ।

(पारिबत्त्येति) पारिबत्तादियुक्त्यस्याश्च तद्वत्तदात्मत्वं कार्यस्य घटस्य कारणेन दृष्टा सद्
पारिबत्तत्वमेव दुस्त्वत्वात्, तद्वदिति, घटस्य घटभावेनासत्त्ववत्तदात्मत्वं सूचकम्, पारिबत्तात्मपद-
त्ववद्वा किं कार्यं ? तत्त्वत्वेनापेक्ष्यत्वात् तस्य भावसात्त्व्यं भवन्नं भावः तस्य तस्य तदस्य तदस्य
भावेत्यत्वात्, घटमवतद्वत्तदपेक्ष्यते हि पारिबत्तत्वं तस्यात् प्राप्तं तदात्मत्वं घटस्य पारिबत्तत्वं, घट- 20
त्ववद्घटत्वेनापेक्ष्यत्वात् इति द्रष्टव्यं हेतुर्ध्वं, अतस्तदात्मतामपेक्षमाणस्य विवेक्यकार्यहानिः विशेषार्थ-
पेक्षाप्रतिपादनपक्षमात्राः । अविशेष इति, एवञ्च कृत्वा च एवाविशेषः, आविभक्त्याद्व्यपत्तादियुक्त्यस्या-
सत्त्वस्यत्वाविशेषमेवाविशेष आपाद्यः ।

आपत्तिरोप इति शङ्कः । भवत्सिद्धान्तेनैति अत्रत्यप्रत्यक्षेण ज्ञातेर्ज्ञानवत्तदात्मतादिति शङ्कः । क्रियागुणेति
कार्येतरतोऽप्यत्रत्यप्रत्यक्षेणैव, नहि तदात्मतापि ज्ञेयं तदा क्रियात्वादेन गुणवत्त्वेन च व्यपक्षरितं नपेक्षते यदे 25
वदतिइति कथं तस्मात्त्वं इत्यत इवातिशयोक्त्येव व्यपक्षित्वं ततोत्पत्तेः प्रापयि न व्यपक्षेद्यः कस्यापि तेन व्यपक्षे
तदात्मत्वरं वद इति तर्कः । तथा चार्थं कारणत्वसाध्यं कारणानि नापेक्षते तद्वत्त्वात्तदात्मत्वं च नरा वत् तस्य
व्यपक्षं सिद्धत्वादेन न कारणत्वमेव तद्वत्त्वमेव कारणत्वापेक्ष्यापामिति । कारणानां कारणत्वाभावादिति,
यतोऽस्ति हि कार्यं वरा च कार्यं नापेक्षत कारणं तथा कारणं न विहिततोऽस्ति कारणत्वत्वमेव नास्ति शङ्कः ।
एवमेवज्ञानमन्त्रेण मायाभावयोरविशेषः अत्रत्येन तथा च सति निरपेक्षत्वात्तदर्थमेव तत्त्ववत्त्वं वा इति शङ्कः शङ्कः । 20
तद्वत्त्वमिति वराचमनापेक्षते तद्वत्त्वमिति व्याख्या वदत तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव
तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमिति विशेष एव न योऽप्यस्तीति विशेषपक्षेन न तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव तद्वत्त्वमेव

काम्यार्थ—

अर्थ विशेष एव न भवत्यापेक्षिकत्वात् सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीनामौपचारिक-
त्वाच्च मुख्योऽस्य एव विशेष इत्यभ्युपगम्यते, अन्येऽपि तत्तद्रूप्यादिप्रमेयगतिमाहत्वात् ।

(अर्थ विशेष इति) अर्थ विशेष एव न भवत्यापेक्षिकत्वात्सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीना-

मौपचारिकत्वाच्च “द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाच्च” (वै० ख० १ भा० २ सू. ५)

इत्युच्यते किं पुनर्गोत्वपदत्वापीनोति, कदाहिं विशेषो मुख्यः ? अत्र एव सामान्यमपि मुख्य माच

यदेवमिमात्रं, यच्चाद्युप्येकाकाशदेशेमातीतमात्रेण्यन्वत्त्वज्ञानमिमानमभावविभाविताऽन्तो विशेषः, न

ह्यकस्मिन्कावन्मोक्षिप्रसन्नो, यच्चाद्यस्यो एव एव न विशेषो मुख्यः यत्कोटि “अन्वत्त्वज्ञानेऽन्तो निजे

वेद्यः” (वै० ख० १ भा सू. ६) इति । तथा भावश्च मुख्यसामान्यं “समिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु

१० सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मस्वोऽर्थांस्तरं सते”तिवचनात्, द्रव्यत्वादीनामौपचारिकत्वाच्चत्वात्मकवयोपपा

दितमित्यभ्युपगम्यते, अन्येऽपि तत्तद्रूप्यादिप्रमेयगतिमाहत्वात् अन्ये मयोऽन्ताः, अन्येऽपि तस्मिन्

विशेषे विशेषमात्रं इत्यनियम्यात् सम्बन्धः, को हेतुः ? तत्तद्रूप्यादिप्रमेयगतिमाहत्वात्, द्रव्यमात्रिर्देवां ते

द्रव्यादेवा—द्रव्यदेशकालमात्राः, तेषां प्रमेयत्वमेव, त्वमेवैन गतिः परिणामो वृत्तिर्विकृत्यो यथा

कचमेव गतिरिति दृष्टत्वात्, तथा गत्ता माहत्वं कस्य ? अन्यविशेषश्च, यच्चाद्यद्रव्यादिप्रमेयगति-

११ माहत्वात्सामान्यविशेषाः कस्यः ।

द्रव्यादिभ्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्याममाहत्वात् सत्सकमेणैव माहत्वाच्च, अन्यथा

विषयनिरपेक्षत्वाद्योगिनामज्ञानमसङ्गो मिष्याज्ञानमसङ्गो वेति स्थितं न त्वविषयो विशेषः ।

(द्रव्येति) द्रव्यादिभ्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्याममाहत्वात्सत्सकमेणैव माहत्वाच्च, यथा-

योगी प्रत्यक्षेणैकं परमाणुं पश्यन् त्र्यमुकुत्वात् प्रमुपुं पश्यन्त्यभ्यमुकुत्वात् प्रमुपुमपरं इत्युक्तं

२० मदेवमर्थं त्र्यमुकुत्समदेवञ्च, द्रव्यतः सत् एव न भिजानि यानि परमाण्वादिद्रव्यानि पश्यति, तत्र

किमन्यविशेषेण ?, एवं क्षेत्रतः पूर्वाभागाद्विषयैकमपरमर्षाभागाद्विषयं, कावतोऽपि किञ्चित् प्रभवे

समये क्वितमर्थं द्वितीये क्वितमागर्तं वा, गुणपद्माद्ययोरेव द्रव्यक्षेत्रप्रभञ्जमाचकृतं मानसमन्त्रेण,

भावतः किञ्चित् कृष्णं ह्यङ्गं किञ्चित्सुरभिमसुरभिं सिक्तं कटुकमेवाति, अथवा कृष्णमर्थं कृष्णतटं

क्वातिरिति यावत् । आपेक्षिकत्वादिति दृष्ट्वा द्रव्यतः सामान्यविशेषतः न निरपेक्षं यत्नं निरपेक्षोक्तयोर्वैदृष्ट्या-

२१ देवत्राते किञ्च द्विविधत्वापेक्षया व्याप्यत्वं व्यापेक्षया तस्मै विशेषकपरिकल्पितं तथा च न मुख्यता एव तयोः

किन्तुप्यारोह सामान्यविशेषतः वैशेषिकत्वेऽप्येवयोक्तव्यं, मुख्यत्वं विशेषोऽस्य एव, किमन्यतयो वैशेषिकत्वाच्च सर्व-

विषया सामान्यविशेषमिवावमिति वैशेषिकेऽप्यत्र तथा सामान्यमपि याव एव सत्त्वादेव तच्च बहुतेरेव हेतुत्वात्

कोऽपि न विशेषरूपगुणवृत्तिहेतुः परमाणुः किञ्चोऽर्थं विवक्ष्योऽवमित्युक्तमन्यतयोदेव । यथापुनरित्यत्र विवक्ष्यमिति

वा द्रव्यगुणकर्मवृत्तिरिति विशेषमात्रो व्यापकितुं शक्य इति न विवक्ष्यत्वात्तद्विमर्शितं पूर्वापदप्रमियाः । विद्यैव इति

२० अन्त्यादिमर्थं यथा ह्यकिञ्चाद्यपेक्षिकत्वापीपचारिकत्वाच्च मुख्यो विशेषो भाति यच्चाद्यन्तेऽप्यन्तो द्रव्यगुणकर्म इत्येव

विवक्ष्यताऽन्तरेः कर्तृ त्रयं तत्र द्रव्यत्वादीति, तत्तद्रूप्येणकचमात्रविषयविशेषादेव द्रव्यत्वयोः सामान्यविशेषा-

दिति यावत् । तथा च तदवस्थ निवैदृश्यत्वात्तद्विमर्शितं । एतदेव संभवति द्रव्यादिभ्यतिरेकेणेत्यादिना योगी

यत्तद्रूप्येणकचमात्रविषयविषयतया तदवस्थ पश्यति न तु परमाण्वादिद्रव्यत्वविशेषेण विशेषेण विवक्ष्य परमाण्वत्, अतस्ते

या एव विषया इत्याद्येव द्रव्यविशेषादेव परमाण्वादिर्वैदृश्यं भोजिनः अथाद्यतः तद्यथेति, यत्तद्रूप्यत्वं प्रमुपुं

कृष्णतम द्विगुणत्रिगुणसंख्येयासंख्येयानन्तगुणकृष्णादि वा, एवं दोषवर्ण्यैर्गन्धरसस्पर्शस्य सप्तमेवैर्द-
र्शनं वाच्यम्, अन्वयेति, परस्परविशिष्टाद्वयमिति योपामाये विषयनिरपेक्षत्वाद्योगिनामङ्गलप्रसंगा
द्वयसंख्यायोरपि विषयाः सत एव विशिष्टा पपितव्याः, न चेद्योगिनो सिध्याङ्गानप्रसङ्गेऽप्यस्या
मित्यसार्थस्याप्यादर्शनात् । अन्वयविशेषायाञ्च परस्परविशेषोक्तिप्रसङ्गप्राप्तौ निमित्तान्तरं कल्प्यम्,
सत एव विशिष्टत्वेऽप्यविशेषस्य कल्पना वा आगत्या, परमाणूनामपि तद्विशिष्टयो निमित्तनिरपेक्षः 5
किं भेजते ? विशेषेण्यपि निमित्तान्तराणि नेहमवस्थाप्रसङ्गः, ततश्च विशेषोक्तिप्रसङ्गानुपपत्तिरेवेत्यस्य
प्रसङ्गेन । किं न कल्पियते विशेष इति ।

परविषयविशेषपटीक्षावसरस्तत आह—

परविषयतायास्तु विशेषस्यानवस्थानादविशेषः । यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्य
मिति प्रकृत्य सामान्याभावाः प्रतिपादितस्तथेहापि तद्विपर्ययेण तदेव प्रकरणं योज्यम्, 10
(परेति) परविषयतायाम् विशेषस्यानवस्थानादविशेषः, ननु प्रागप्युक्त परपक्षपक्षापत्तिर्हेति,
समम्, तत्रोपापत्तिरिदानीमाह्वयत्वापादानादरेण प्रसङ्गतोऽन्येऽपि दोषा बध्य इह तु प्राभाष्येनैवाभ्येन
च प्रकारेण दोषमिषानं क्रियते । अनवस्थानादविशेष इति साधयिष्यसाधनमवस्थानं सिद्ध कृत्वाऽऽह
यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्यमिति प्रकृत्य सामान्याभावाः प्रतिपादितः तथेहापि तद्विपर्य-
येण तदेव प्रकरणं योज्यम् किं कारणं ? अवयववृत्तकथनपर्यत्वादिनामि सर्वं तादृगेव, पाषादत एतानि 15
पञ्चविधत्वात्मविशेषपक्षमाहिनाऽप्यवयवापेक्ष्याणि प्रसङ्गात् एव तथा परेण विशिष्टत्वावस्थानः किन्तु
परविषयमुप्यविशेषवादिना प्रसङ्गात् एव तथा तथा परविषयस्य विशेषस्य अवनात् परेण विशिष्टेन
भूयत इति, इहेति परविषयविशेषपक्षे ।

द्रव्यादिप्रत्ययेभ्यो सर्वस्यास्य सम्बन्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति
पूर्वबदेव स्यादेकपक्षसङ्गतनानावस्थगुणवत् । 20

(द्रव्यादीति) द्रव्यादिप्रत्ययेभ्यो सर्वस्यास्य सम्बन्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति
पूर्वबदेव, द्रव्य द्रव्यान्तराणि क्षेत्रं कर्षं भावञ्च प्रत्ययेभ्यो लभ्येहेत्वात् परप्रमेदात्, एव क्षेत्रं कर्षो

अनुपपत्तौ द्रव्यमुपलब्धः । कल्पनात् प्रत्युत्पत्तिरपि परप्रत्युत्पत्तिरिति भावः परस्परपक्षे, द्रव्यपक्षो हि सत एव परस्परं
विशिष्टाः तथैव नीतिज्ञानं वपार्यम्, अन्वयविशेषतद्विशिष्टायास्तुल्ये तु द्रव्यादिपक्षादवस्थानमिति द्रव्यज्ञानमवस्थानमेव भवेत्
कालो निमित्तद्रव्यादिः परिकल्पविशेषेण निमित्ततत्पक्षे च सिध्याङ्गत्वप्रसङ्गः अज्ञानप्रसङ्गादिति, अन्वयपक्षप्रसङ्ग- 25
वतो न तु पक्षवार्तिकस्याङ्गत्वप्रसङ्गः । ईदृशोक्तिपरिप्रेक्ष्यत्वात् ननु निरवस्थाननिरपेक्षस्य कल्पनाङ्गत्वप्रसङ्गः
कल्पनं तद्वत् इत्यसंभवात् ननु सिध्याङ्गत्वप्रसङ्ग इति । कालो निमित्तार्थं परप्रत्युत्पत्तिर्न निरवशेषतवेव वपत्ता दृष्टवार्ति-
कात् । ननु विशेषाद्योक्तिविशेषेण द्रव्योः कर्षं तथा च तस्य तथैव ज्ञानत्वाङ्गत्वप्रसङ्गो सिध्याङ्गत्वप्रसङ्गो वेत्तापक्षो-
पात्, अन्वयविशेषायाञ्चेति ननु विशेषेण निमित्तत्वप्रसङ्गः कल्पम् नहि कालादि परप्रत्युत्पत्तिरपि तथाऽस्तु किं विशेषेण
नहि विशेषतत्पक्षप्रसङ्गमेति विशेषतत्पक्षप्रसङ्ग एव विशिष्टत्वेति नमिति भावः । कपारोति, एतत्तस्य कालविशेष- 30
तत्पक्षस्य परिकल्पनात् तद्वत्त्वस्य वार्तिव इति प्रसङ्गत्वात् तत्रापि द्रव्यपक्षविशेषो वद्वन्वित इत्यर्थः तद्विपर्ययेनेति, यथा
पूर्वमज्ञानप्रत्युत्पत्तिप्रसङ्गमिति युक्तम् । अथ तु अवयवावयवत्वात्परविशेष इति गान्धिमिति सर्वं तादृगेव अत एवापीति
प्रत्युत्पत्तिर्न तथा पूर्वमुक्त तद्वत्त्वमपि योज्यं न तु निरवशेषेति । निरवशेषमिति, एकैकस्य वस्तुतोऽन्येन जगद्विशेषण-
मिषः । एकपक्षेति, एक एव अवस्था तथा अवयवत्वात्पक्षेति नमिति अथैक एव पुरवत्ता तथा अवयवत्वात्पक्षे

इत्यारम्भमेव, रूपं रूपश्च रूपाविसमुपयमेत्यादि, तथा विशेषोऽपि यदि क्वचिद्यो विशेषवितोषा,
यदि विशेषस्तत्र आत्मा न भवत्युपस्थाद्विषयोपस्य शुण्वतः वाच्यो वा, अन्यथा पठापो सामान्यपथो,
आत्मा यतो वितोषो न भवति, एकरवाग्रमनाः । अत्रोच्येत मेघवाग्यस्यवितोषोपरोपो, अरमेव
विशेष इत्यनपादानातिप्रतिष्ठानात्, यथावमापेक्ष एव विशेषस्तर्ह्येक एवाग्य इत्यारम्भोऽन्यथाभवनाप्रमास-
५ तमित्यादिपूर्वोक्तोपसम्पत्तिनि क्वचित्सामान्यविशेषोपपत्तिः । अत्राह संसगवापी यथास्येव सामा-
न्यमात्येव विशेष इति श्रुत्वा सांख्यबोद्धवत्यरे ते शोषा ममापि, न पुनर्ममैव पक्षः, मम तु सामान्य-
विशेषो इत्युपगुणकर्मभ्योऽन्तन्तमिजो नागृहीतविशेषणा विशेषेण युद्धिरलीति सत्त्वामिसम्बन्धस्तत्,
इत्येतामिसम्बन्धाद्व्यभिचारिसामान्यविशेषवादिनः कथं क्वचित्सामान्यविशेषपक्षतोषा इति,
अत्रापि परविषयसामान्यविशेषवादिप्रज्ञास्थानात् का गतिरित्यर्थं प्रसङ्गेन ।

१० तस्मादेतद्विषयपेक्षं सर्वयाम्तरङ्गं वस्तु प्रतिपद्यन्, न बहिरङ्गं सत्त्वद्रव्यत्वादि, स्वमूर्-
त्तिस्यत्वात् प्रधानत्वाद्भवत्सिद्धत्वाच्च यदादिमवयवस्य ।

(तस्मादिति) तस्मात्सुखरोपोपसंस्कारार्थं, एतद्विषयपेक्षं सर्वयाम्तरङ्गं वस्तु प्रतिपद्यन्
यदादिमिसम्बन्धः, सर्वेषु प्रकारेषु सर्वथा, यां गतागतिं गत्वा सामान्यमेव विशेष एवेत्येवमादिन्य
विचार्य विचार्यन्तरङ्गं वस्तु यदस्य केचिन् प्रतिविशिष्टेनाकारेणोद्भाषाहरणकारणादिसमर्थेन भवतं
१५ तस्मान्नैव चार्थान्तरेणैवामयणीयम्, न बहिरङ्गं सत्त्वद्रव्यत्वादि अपरविषयसामान्यविशेषवादिपरि-
कल्पितम्, यथोक्तम् “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विपरिपक्षवान्”, य एव मेक्षापूर्वकपि पुनरपि स
मात्रकारणाय प्रत्यङ्गवर्त्तमानि कानि कार्याणि ब्रूते ततः सम्पत्तिना ततः सुहृदां ततः श्रेयाश्चमिति, तद्
न्तरङ्गस्य ह्युक्तः । तस्मिन्निजत्वात् सा तस्मिन्निजत्वात्सिद्धा तत्रकत्वाज्जायाहरणसमर्थक भवत्यस्य,
प्रयत्नात्वाच्च तदैव प्राहम्, कुतः प्रधानं । सर्वस्वात्सामान्यविशेषयोः, कथार्थवत्कथञ्चकारत् । यदापि
२० हि सामान्यविशेषकस्यनाम्नापाठः, त्रीहिकथार्थपक्षानिबन्धप्रधानत्वात् सामान्यविशेषयोस्त्याग्यता ।
अवयवितत्वाच्च तदैव यदमवयव प्राहम्, अवयवितत्वाच्चारम्भस्यवत्सिद्धत्वात् ।

न तु यथा ती सद्रूप्याविषु सञ्चारिणी, यदमवयवस्योद्भाषाहरणसत्त्वामनः पुनः
क सञ्चारणम्, भवपेक्षत्वाच्च, न हि तस्यानुबुध्यमेक्षा यदात्यरेण यदि स्थापतोऽनुवर्त्तत
स तेष्वपि, न पुनरपेक्षाऽस्ति तस्य स्वसामर्थ्येनैव सिद्धत्वात्, तस्य सर्वसामान्यांश एव स
२५ स्थात्, तद्यथा पूर्वाह्नपरान्तरङ्गोरेक एव यत इति ।

तत्त्वमुपस्थित्यादिपुनरिष्टमेवैति वैकल्पिके भूततत्त्वपि शोभनार्थमेति अत्राह सर्वसर्ववादीति नागृहीतेति, निवेदनं
प्रथममन्यतेति निवेदने युक्तिरिति तदवापी तत्त्वमन्तरङ्गो युद्धिरालव सन्तो विशेषोऽत आह सत्त्वामिसम्ब-
न्धात् सदिति । अत्रान्यनिवेदकोः परविषयपक्षे वि शोषायेऽत्र हर्षण इत्युक्तवाचीति । सर्वथाऽन्तरङ्गमिति
कथापरोक्षोपस्थित्यर्थं अत्रान्येव सदिति नैवमप्युक्तम् । प्रत्यङ्गवर्त्तमानेति प्रत्यङ्गवर्त्तमानं अत्रान्येव
३० प्रत्यङ्गवर्त्तमानेति अत्रान्यं प्रत्यङ्गवर्त्तमानं अत्रान्यं त्री प्रत्यङ्गमिसम्बन्धीनाम् । अत्रान्यं प्रत्यङ्गवर्त्तमानेति अत्रान्यं त्री
तत्त्वमेति ततः ब्रूयाम, तैर्हर्षणवर्त्तमानेति ततः सम्पत्तिना, अवयवकर्तृत्वात् ततः श्रेयाश्च, सामान्य-
वयवत् त्री प्रत्यङ्ग इति यतः । यदापि हीति, अर्थं य एव अर्थ इति निवेदने हि सत्त्वामिसम्बन्धस्य यदादिम
न यदापि कल्पित इति च प्रधानम्, अथ यदापि तदैव वस्तु नागृहीतेति वाच्यं आरम्भस्यवत्सिद्धत्वादिति यदमवयव

वा, येऽप्येऽप्यत् कस्यप्यसि कारणमेव कार्यमेव सामान्यमेव विशेष एव तदुभयमेवान्वयतरोपसर्ग
नप्रधानमेव नैव वाऽस्त्युभयमिति किमेतेन । यदि कारणं यन्नि कार्यं तदाः को दोषः, इत्यस्ये हि
कारणमपि कार्यमपि, यथा परमाणुः कारण इत्युक्तावेरुत्तिष्ठद्विषयकासीनां कार्यमपि, तत्रेदजन्तात्,
एवं प्रत्युक्तम्युक्तासीनामपि कारणकार्यमाद्यः संघातमेवाभ्याम् । सामान्य इत्यत्रोत्रकाद्यभाषानां
अपरमपनसामान्यामसिद्धतेः, अपरमिषिष्ठमवनात्मकत्वादिशेषः, एवमुभयमन्वयतरोपसर्गमप्रधानम्, ४
सहकमकाराभ्यपारतंभ्यविषयावस्थात्, य चास्त्युभयम्, एकान्तरूपस्य परस्परमसिद्धसासिद्धेऽपि
आविष्टव्यतलुमवनात् ।

स एव व्यवहारन्यामवालोचिको ज्ञे—

को हि वादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्, अभियुक्तमुक्तुर्त्परम्पराया अष्टद्वयत्वात्,
आह य 'गिययवयमिजसखा सङ्गण्या परवियाक्तो मोहा । ते पुण अविद्वसमया विमज्ज 10
सखेव अक्षिपव' इति (सम्म० का० १, गा० २८)

को हि वादानामिति, एकान्तवादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्—उच्यते शक्नुयात् कर्तुमिति, किं
कारणं । न हि सांख्यमिद्विवाः सत्कारणे कार्यं 'असत्कारणत्वादायप्रवृत्त्यात्सर्वसम्भवाभावात् ।
शुक्लस्य अन्वयकरत्वात् कारणभाषाव सत्कार्यम्' (सांख्यका० ९) इत्येवमाहो हेतवः, न वा
वैशेषिकोक्तः किङ्कगुणमपवैज्ञानाभावात्समिदावयः, क्षमिका पठावयः प्रत्ययापत्तयन्मत्वादिवाद्यो 15
वा वौशेकाः परस्परजोष्ठेर्षु शक्यन्ते, अभियुक्तमुक्तुर्त्परम्पराया अष्टद्वयत्वात् । एवमिद्वयं
आपकमाह—आह चेति, तादृशेव अमनीयिकावशवीमि, किं तर्हि । अन्येऽन्येर्षु ह्युच्यते "गिययवयमिज-
सखा सङ्गण्या परवियाक्तो मोहा । ते पुण अविद्वसमया विमज्ज सखेव अक्षिपव ॥" (सम्म०)
अविषयसत्त्वाद्वाविवाकात्वा इति तत्राहुने मोहाः, तेषामनेकान्तमिद्विवात्समत्वाभावात्, सत्यमे
वास्तवमेवैकद्वयसमत्वात् विमज्ज इत्याचार्यसिद्धतेनाः । तथाऽन्येऽपि "अनेनानुमितोऽन्यर्थः 20

इति वात्सेऽनो न्युतो वैकल्यस्यकारणत्वात् इत्युक्तौच्यमियामिर्बेति । तत्रेद्वयत्वाविति, कृतिरक्षिवादीयं
वेदेन वाऽज्जादिष्वर्थः, अक्षयकममिद्विवादिष्वर्थः प्रत्ययापत्तयन्मत्वादिवाद्यो 15
सम्यग् चोत्तराभ्येद्वयस्यमिति भावः । आपरेति, केव इयेन सननकस्यं सप्रामर्षं परस्वमेव मयकस्यं यद्व्यमानं
इत्यस्योर्षो नातिवर्तते इत्यादीयं सवादीयकमेव मिवादीयकमेव वा सननकसि भावः, तथाच सननकमान्योर्षोभावात् अक्षय-
स्यं कार्यमुत्तमपि पदव्यतिरिक्तं सम्यग् आनुक्तम्युक्तुर्त्परिद्वयवयवमेव वा मिद्वेयेऽपि कार्यं प्राप्तो सम्म- 25
न्येद्वेयमेव सत्यकार्यमिद्वयवयवमुभयस्यं क्रमेण पारतंभ्यविषयाणां कर्मोत्कर्षककारणस्यं कारणोपसर्गकर्षकस्यं वा,
कार्यैकतयस्य कारणैकतयस्य कर्मविद्वयवाद्य विविद्वय हिद्वयवयवेति भावः । असत्कारण्यदिवादि, अस्त्यस्य
किमेते, पदमर्थः प्रतीयतयेव सत्यमिद्वयवयवो, कार्यैकतयवाद्यैः कार्यैकतयवाद्यैः कार्यं योत्तयते एवम अपि हेतवः
शक्यमिद्वयमेव कार्यं इतिपि कारणमिद्विवात् कर्मोत्तयः पूर्वमपि कार्ये कार्यं चक्षिषीः । प्रत्ययापत्तयन्मत्वादिदि-
वर्तमानकस्यमिद्वयवयवमेव प्रतीयमिद्वयवयव कर्तव्यमपत्तयन्मत्वादिवाद्यः, अतीत्यर्थः प्रत्ययापत्तयन्मत्वादिदि 30
कर्म, इत्युक्तौच्येति भावः । अथवा सत्यमप्यवयवस्य यद्यन्यो हेतुमिद्वयवयव प्रत्ययापत्तयन्मत्वात्, योवाहद्वयः अद्वयत्वात् एवं
प्राप्तमर्थं कथ्यात्तं वाद्यमर्थं परमोद्वयवयवस्य एव पुन्यत्वात्, कर्ममिति हेतुप्रतिबन्धः । न ह्यन योवाहो कथ्यात्तमर्थं
मिद्वेयवयवमिद्वयवयवः । प्रत्ययोपमिद्वयवयवस्य वा इतिमिद्विवात्समत्वात् एव इतिवी योवाह कथ्यात्तमर्थः हेतु
तेजोमद्वयवयवस्य अद्वयवयवमिद्विवात् कर्तव्ये इत्येव प्रत्ययापत्तयन्मत्वात् इत्युक्तौच्येति बोध्यः । यद्येतेति कथ्यात्तमर्थमेव

यथा वा वातककूर्कोटकपुष्पं फलकारणं सत्कार्यं पुष्पत्वादात्मपुष्पवदित्यनुमानप्रस-
ङ्गेऽपि न हृद्यमसत्कार्यम्, अन्वयमिति चेन्न व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वात् ।

(यथा वेति) असत्कार्यं पुष्पफलमभिधित्यसत्कार्यं तस्मात्फलत्ववैयर्थ्याद्दृष्टमित्यनुमानमत्रो-
क्तत्वात् तदिति । अन्वयमिति चेत्—आम्भतमव्यक्तमि वातककूर्कोटकवस्तुपञ्चमाशीमां कस्मि
कार्यापीत्येतद्वायुक्तं व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वात्—अव्यक्तिः कार्यमस्मेति व्यक्तिकार्यं, 5
किं तत् ? कार्यं, तस्मात् कार्यस्य अव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वेन तुल्यं तद्व्याप्योऽसत्त्वतुल्यत्वं तस्मादसत्त्वतुल्य-
त्वामाव्यक्तं कार्यमस्तीति । अथवा व्यक्तिस्य तत्त्ववैयर्थ्यं, तद्व्यक्तिरेव कार्यं वा तत्, अव्यक्तं कार्यमव्यक्त-
कार्यं, तस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वं तस्मादसत्त्वत्, वातककूर्कोटकमिपुष्पफलं माव्यक्तं कार्यमिति ।

आम्भतम्—

करोतीति कारणं तस्मात्सर्वकार्यस्याकरणादकारणत्वमेवेति चेन्न, बीजादीनामपि ह्यकार् 10
रणैव कचिदकरणादिति कारणमप्यकारणमेवास्तु, अनिष्टत्वेतत्, लोके पुनरुपपद्यते कार्यम्,
सदसत्त्वानियमात्तु कारणे बीजादीं कारणतायामेव सत्यां करणाकरणे ।

करोतीति कारणं यथोक्तं “विषयिभ्योऽर्तुर्दृष्टोर्वाप्येत्यविति भागुरिः । करोतेः कर्तृभावे न
सौम्याः सम्प्रवृत्तौ ।” तस्मात् सकार्यस्याकरणात्कारणत्वमेवेति, एतदपि नोपपद्यते यस्माद्वीजादी
व्याप्यकारणत्वेन कचिदकरणादिति प्राप्तम्, इतिष्यो हेत्वर्थे, यस्मात्तेषामपि बीजादीनां त्रिवर्षपरिपो- 15
यितानामह्वयपुत्वादनन्तरवशात्, जातिमह्वयाम्पुत्वादि यदापुत्वादाने, तदा को दोषः ? कारणमप्य-
कारणमेवास्तु, कार्यकारणव्यभिचारगमात्, यत्र सति कृषीवल्लीनां सङ्कटद्वीबाह्वयपरिकार्य-
करणभावव्यभिचारत्वात् तद्वर्षप्रवृत्तेः पुनरुत्पत्त्यात् कारणभावे कारणतामेव यत्र स्यात्, अनिष्ट-
त्वेतत् लोके पुनरुपपद्यते कार्यम्, सर्वसत्त्वानियमात्तुकारणे बीजादीं कारणतायामेव सत्यां करणाकरणे
समिहिते तन्वत्तरी कारणे कार्यस्य यदावैयर्थ्यं कादाचित्कयोः करणाकरणयोर्वैयर्थ्यात् । 20

आम्भतम्—

कारणे कार्यस्य सदसत्त्वयोरनियमात् करणाकरणयोरनियमे किमर्थं पुनः करोतीति

न वैयर्थ्यसंज्ञापरिक्रम इति भवति । कार्ये कार्यं यदेवेति नियमे व्यभिचारगमात् यथा वेति वातका कूर्कोटकं फलमि-
त्युपपन्नमर्थमिति चेत् । अन्वयमिति वक्ष्यमाणे परागं नाभिव्यक्तमित्याद्यतेऽप्यक्तमिति चेन्न किं त्वयत्तु कार्यं
तत्त्वमन्वयं न वेत्ति, करोतेऽसत्त्वतात्पर्यं कार्यं यद्विद्यमानं बीजाद्य-व्यक्तकार्यत्वादिति तद् तर्हि यत्तदपि पुष्पमि 25
कारणमेव न यदपि तत्त्वमन्वयं यत्तदपि कार्यं न करोति तत्त्वमन्वयं कारणं यत्तदपि, किमिति तत्त्वमन्वयं कार्यं कारणमन्वयमेव
करोते करोतीति तदपि तत्त्वमन्वयमन्वयं बीजादीनामिति अविशेषणं न करोति यत्तदपि तत्त्वमन्वयं कारणमेव न यदपि तत्त्वमन्वयं
करोतीति कारणमिति करोति तत्त्वमन्वयं तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने 30
कारणस्यावयवमि बीजादि कटुं करोति न करोतीति भवति । सदसत्त्वानियमादिति, बीजादीनां कारणत्वमपि
अभिधित्वेन बीजादि तेषु कार्यं करोति तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने 35
कार्यं । कटुं तदपि बीजादीनां कारणमेव करोतीति कारणमिति तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने 40
इत्याह कारणे कायकोत्यादि । बीजादीनामिति करोतीति तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने 45
न तु करोति न करोति इति भिन्नमेव तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने तद्विद्यमाने 50

कारणमिति शब्दस्युत्पत्तिराधीयते उच्यते अविदितवेदनार्थविधिपरतया वाक्यप्रवृत्तेस्तस्यामवस्थायामनुपजनितविषयत्वादपवादस्पर्शस्य, तदा हि करोतीति कारणमिति कारणत्वविधानमात्रं क्रियते, देशकालाविशिष्टोपाविष्टोपणादसति स्वविषये कमर्ममपवाहः सृष्टेत् किं करोत्येव, न, करोत्यपि कश्चित् कदाचित् इति । तथा स मन्यते वक्तु, इदं तावत् प्रतिष्ठां यातु करोतीति कारणमिति, प्रतिष्ठिते चास्मिन्सत् पञ्चरक्षां सिद्धे सति कारणत्वे कार्यसत्त्वासत्त्वयोक्तेन विशेषणप्रकारेण करोत्येव न करोत्यवेति विकल्पादेशवशाज्जिबमोपपत्तेर्बोधोपपन्नाधीयते यथा नीलोत्पलं भवतीति ।

(कारण इति) अज्ञातज्ञापनमविविधवेदनमर्थोऽयं विवेचितमविविधवेदनार्थं विविधस्तरतया वाक्यप्रवृत्तेः । को दृष्टान्तः ? नीलोत्पलम्, यथा हि नीलोत्पलं भवतीति उक्तुमन्यत्र विधीयते नीलमेवेत्युच्यते किं वा नियमविशेषनामात्रपणात् तथा करोतीति कारणमिति क्रियामवगन्तव्यं विधीयते करोत्येव न वेद्यमात्रं विधेयमित्ययम्, यथा वा नीलं विकल्पादविविधोपापेक्षं इत्यत्रापि रक्तवर्णविशेषावपेक्षं परस्परविशिष्टमुपपद्यते तथा करोतीति कारणमिति कारणमात्रं ऐक्यकारणिकार्थप्रतिबन्धाप्रतिबन्धनिरपेक्षमुच्यते, यथा वा कृष्णोत्पलत्वे सति तत्र धर्मभेदानपेक्षं नीलोत्पलमित्युच्यते तथा कारणमात्राभावे धर्मनिरपेक्ष क्रियामात्रं करोतीति कारणमित्युच्यते ।

तथा न्यमोपपत्तेः यथा प्रागुक्तसदसत्त्वानियमास्तु कारणे कार्यस्य कारणतायामेव करणाकारमे तथा कार्यकरणाकरणाभिव्यक्त्यास्तु कारणस्य कार्यस्य कार्यत्वानियमः ।

(तथेति) यथा—तेन प्रकारेण तथा, वदन्त्यमोचोबुद्ध्यादिकानां फलत्वात् पुण्यकार्यत्वात् हुमानप्रसङ्गे फलमसत्कारणं दृष्टमिति पूर्ववद्व्यभिचारः, आद्यपुण्यकले सत्कार्यकारणे दृष्टे इत्यत्रापि कदाचित्करोरेव कार्यकारणयोर्वैधेयम् ।

कार्यकारणसदसत्त्वकरणाकरणाभिव्यक्त्या—

इतच्च कार्यकारणसदसत्त्वानियमः सर्वसर्वार्थमकत्वसर्वकारणत्वात्, अतः सेवादिक्रियाकलापो यथाऽर्थप्राप्तेः कारणं तथा ज्ञेयाप्राप्तेरपि । नन्वत एव ज्ञेयोऽपि भवतीति चेदेवं सतीप्सितेन तावज्जिबिर्न्य, इप्सितञ्च फलमर्थप्राप्तिर्न ज्ञेयाः सेवकत्वं, सतिहिततच्छब्दस्य भीहितत्वात् ।

अत्र कदापि दुष्टावधारणस्युत्पत्त्यादयः निवृत्तयश्चेत्युच्यते तर्हि एतदुत्पत्त्यर्थं इत्याशयेनाहविविधितेत्यादिना । अस्मिन् हेतु काले वा करोतीति कारणमिति हेतुप्राप्त्यादिनिर्देशादिपेक्षया, अकारणत्वं वा हेतुप्राप्त्यादिनिवृत्त्यकारणकारणकार्येऽप्यविवेचनवैधेयविशिष्टताया अभावेन न्यप्यवधारणसदसत्त्वज्ञेया देशकालादीति । अस्मिन् नीत्यर्थे धर्ममतिरुक्तोत्पलं वत् न नीत्यर्थी तदपि तत्र करोत्येवेति तत्र निवृत्तत्वं इत्याह मतिरुक्तं इति, यथा वैद्यनाथः यथा नीलोत्पलं भवतीत्यत्र हि नीलं न तिर्यं न वा कालं किन्तुत्पलमिति अवधारणतया शिखरीवर्णवैधेयार्थं नीलं तथा न तिर्यं न वा नीत्यर्थं किन्तु नीलमिति अवधारणतया रक्तवर्णविशेषान्योऽप्युत्पलकोपपत्त्य इति भावः । इदं वदत्येव नीलोत्पलमिदं नीलं । निरीत्येव वा नीलोत्पलमित्युच्यते रक्तवर्णवर्णनयेव वा तदपि वदन्ति—अथवेति तदर्थं कार्त्तुं तत्रैव कार्यस्य न्यप्यवधारणस्य उच्यते । इत्याशयेन वा कार्त्तुं कार्यस्य अवधारणायैव प्रवृत्तिरुत्पत्त्याह तथा न्यप्यवधारणमिति,

मैव मस्याः मनु चेत्यादि, नन्विमनुज्ञापने, त्वयाऽप्येतद्विष्टं सर्वं दैवादेरिति, तस्मादे-
त्यादेः सर्वत्वात्सर्वोत्पत्त्यासर्वोत्पत्त्याच्च वैपम्यावस्यैव, इति सद्यो हेत्वर्थे, यस्याद्धौक्तिकप्रकृतिरनेव
प्रकृतेरित्त्वामिमवाया, कथं ? यथाहि लौकिकी प्रकृतिर्वैश्वानरिविपमावस्यैव सती सर्वकारणात्मिका
कार्यात्मिका विपमा समा च व्यक्ता बाध्यता च तथा सांध्यपरिकल्पितप्रकृतिरपि स्यात्, किं कारणं ?
सत्तात्मकत्वादेसाविश्वमपूरणकरसपदा वैपम्यावस्यैवेत्यर्थः । साम्यावस्यैव वा दैवादेरपि सर्वात्म- 5
कत्वात् प्रकृतिवदिति ।

एते अपि च कल्पने नोपपत्ते, अप्रयोजनत्वात्, निर्वृत्तानिर्वाच्यक्रियादासीन्यत् ।

(एते इति) एते अपि च कल्पने नोपपत्ते दैवादीनामनभिष्यक्तिः प्रकृतेः साम्यावस्थान
मिति, कस्यात् । अप्रयोजनत्वात्, न हि दैवादीनामनभिष्यक्तौ प्रयोजनमस्ति पुरुषविमोक्षपद्दतेत्यर्थं
चक्रपदवा प्रवर्तमानानां तथा पुरुषार्थसिद्धेरनिर्वाच्यै, अनिर्वाच्यैव न पञ्चक्रियायामौदासीन्यवत्, 10
नपि निर्वाच्यार्थाः प्रकृतेः पुनरात्मामुपसंहृत्य साम्यावस्थाने किञ्चित् प्रयोजनमस्ति सिद्धौदन-
स्यौदनार्थपावनानिप्रवृत्तिवत् । अथवा प्रकृतेरेवानभिष्यक्तिसाम्यावस्थाने न युक्ते अप्रयोजनत्वात्,
अप्रयोजनत्वं निर्वृत्तानिर्वाच्यत्वात्, नपि निर्वाच्यो सिद्धौदनरम्यमवबुद्ध साम्यावस्थानम्, अनिर्वा-
च्यत्वं चेत् प्रधानसासिद्धौदनस्यौदासीन्यवद्वक्तुं साम्यावस्थानम् । तथाऽनभिष्यक्तिः, किं कारणं ?
प्रकाशमार्गं प्रवृत्तयो व्यक्तिवैपम्यायां तद्वर्तित्वेसांस्याद्वेत्ताऽसिद्धे, अनभिष्यक्तिसाम्यावस्थान- 15
योरपि प्रवृत्तिविशेषत्वात्, द्विवाऽप्यप्रयोजनत्वावबुद्धमिति । अथवा प्रयोजनानभिष्यक्तिः निर्वाच्य
त्वात्, दैवाविरूपेण प्रकाशितत्वाद्बुद्धिः किमर्थं नाभिष्यक्ते ? किमर्थं सर्वं पुरुषार्थमकृत्वा साम्ये
नावतिष्ठते ? सांख्येय द्विविधपुरुषार्थसिद्धौ प्रकृतिप्रवृत्तिरिष्टा नाकस्मिन्नेव बह्व्यवस्थितमवबुद्धं, न
वैश्वरसमावाधिकरणवादमवबुद्धा कारणान्तरम्, यथासंख्यज्ञात्र दृष्टान्तद्वयं वक्ष्यमस्ति—निर्वाच्यनिर्वाच्य
क्रियादासीन्यवदिति, पञ्चमापचनवदौदनमेत्यर्थः । 20

30

यः सन्तुष्टकरते सतामेकवचनार्थं तथैवेत्येवमिदमेवैव वदन्प्रवृत्तौ यन्महत्त्वत्वात् तेषामनभिष्यक्तिरेवमेव दैवादि
कारणादप्येवमिदमेव प्रत्येकं सर्वं कार्यं न दृष्टव्यं इति भावः । अत्रात्रिषोऽपि सत्त्वर्ज्यपस्युत्पत्तौऽपेक्षणीयमिदं प्रवृत्त
वद वक्ष्यमः त च न सम्भवति दैवादिः सर्वोत्पत्त्यामुपगमात्तौ वैपम्यावस्था बुद्धौत्सव आह—सर्वं दैवादेरिति प्रक-
रकत्वा हि उत्पन्नसमर्थं पुनरात्मनोऽप्युत्पन्न साम्येण कल्पमानेनात्मनः । तथाऽप्येवमकल्पमानं वैपम्याद्विमात्र-
पदेतत्वा च सर्वकारं साम्यावस्थेवमप्यव कल्पमानमिदं दैवादेरपि साक्षिभावेनाह—साम्यावस्थेव वेति । 25
स्तु प्रकृतमवस्था न दृष्टव्यमिति किन्तु परिणामिभिरपि वदितुं विद्विजमानैरपि वार्तनं न निरुद्धं तदपि विद्विज-
सीधत्त, तथा च साम्यावस्थेवमपि वैपम्यावस्थेवमप्युत्पत्त्यावस्थेवमप्यव तद्वैवा साम्यावस्थेवमप्यव—एते अपि च
कल्पने इति । पुरुषार्थसिद्धिप्रदं च निमित्तं प्रयोजनमात्रमाह न इति पुरुषविमोक्षपद्दतेरिति प्रधानवृत्तेर्हि
प्रयोजनं निमित्तपुरुषवर्त्यः प्रयोज्येवमिदं सर्वं सर्वकारवर्त्यं कल्पमानेनार्थं प्रधानं साम्यावस्थेवमप्यव 30
प्रयोजनवत्त्वमिति भावः । नहि तु तथा सर्वपुरुषवर्त्यं निर्वाच्यं प्रयोजनमात्रमात्रं पुनः साम्यावस्थेवमप्यव प्रवृत्ति-
कल्पनं साक्षिभावे—सापीति । द्विविधेति पुरुषस्य योगवैपम्यावस्थेवमप्यव प्रवृत्तिः प्रकृतेः न हि तस्याः साम्यावस्थेवमप्यव
तया कल्पनेकत्वात् कदाचिन्महत्त्वावस्थेवमप्यव वरिणमते कदाचिन्मिति न दृष्टव्यं भावः । यथा चरन्तं क्षेत्रमपि प्रायः तत्त-
म्येवमप्यवमहत्त्वादिभिरन मष्टानं वृत्तान्तमेव तेषां तद्विद्वानिदं सर्वं साम्यावस्थेवमप्यव प्रवृत्तिरप्यवमहत्त्वादिभिरनमेव

अभ्यभिचारात् मृगशृण्णिकादिप्रत्यक्षज्ञानभ्यभिचारात् सर्वं प्रत्यक्षं भ्यभिचरतीति, किं तर्हि? अनुपहृतेभ्यिरयमनप्रत्यक्षं यत्तत्र भ्यभिचरतीति गृह्यताम्, तथा च प्रत्यक्षेण षोडशटादियथा भ्यवस्थितस्तथा गृह्यत एव स्वस्येन्द्रियमानसैस्तत्रार्थे पुनर्वचनमिदमर्थं मयं वेति प्रत्यक्षप्रसिद्धेर्वाचकमापद्यते यदि तद्वचनं प्रमाणं स्यात्, न पुनस्तत्प्रमाणं तथा प्रसिद्धा स्वयमेव बाध्यमानत्वात् । अनुयादादिभाषाभावे यः सिद्धे सत्त्वारम्भो नियमार्थः स इति परिभाषाया षोडशे दृष्टत्वात् । मयं यथेदं षोडशे गृह्यत इति, किन्तु तथा तथा भवतीति वचनम् ।

(भाष्यमस्या इति) यथा येन प्रकारेण येन स्वरूपेण, प्रसिद्धार्थं वचनं नियमादनुवा-

१० दाह्यन्वत्र प्रमाणं स्यादित्युच्यते अत्राह—अनुयादादिभाषाभावे यः सिद्धे सत्त्वारम्भो निवर्त्यते स इति परिभाषाया षोडशे दृष्टत्वात् । षोडशवद्वाप्यनुवादिभाषापरिच्छासमपि षोडशे दृष्टत्वा, षोडश पुनस्तद्वचनमित्यत आह—नैव यथेदं षोडशे गृह्यत इति, इति सत्त्वात् प्रवर्तनं, इदं तद्वचनं प्रसिद्धेर्वाचकमित्यमिति प्रवर्तयते कथं नेति प्रतिषेधः । येन प्रकारेण यथा, यथा दृष्टिगृह्यत्व-
१५ चकृत्प्रोक्तकृत्कारपरित्यक्तमिदं यो यतः दृष्टुमुमानिस्वरूपं तत्काण्डहरणसमर्थं इति षोडशेन चतुष्टय-
२० मित्युच्यते भाष्यमेव समाधायः । किं तर्हि । यथाऽहं ब्रूवे—सर्वं, सर्वोक्तत्वात्, षट्कटरबाहिरूपोऽपि शुण्कनसामान्यविशेषसमाधायकः परमाण्वापकादसम्पत्पठेषुपार्थिवहृत्परिच्छास्यतिरिच्छेत्तद्वचनी-
२५ रबाह्यानिचतुष्टया विभज्यमानो विभज्यमानो न परमाणु न रूपान्ति न बुद्धिमात्रे वा सिद्धिं निर-
३० पाक्यस्त्विति वा तथा तथा भवतीति आहविद्वचनं वा भूवनव्यक्तमिति प्रसिद्धेर्वाचकमापद्यत इति न्यायानुच्यते, यथोक्तम्—“प्रमाणानि प्रवर्तन्ते विषये सर्वव्यापिनाम् । संज्ञामिवावनेवापि निवर्तन्ते
३५ तपस्विनाम्” इति । तत्प्राप्तप्रमाणं प्रत्यक्षविद्वत्प्रमाणकारवचनम् ।

आहकारवचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तता, तद्यथा अलोमा हरिणवदुत्प्लास्ते स्रगुत्प्लास्य गममात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशालकप्रवेष्टेताईरिणवत् । दूक्य पक्षिणी पक्षवत्त्वात् अमरवत्, अमरोऽप्यङ्गः पक्षवत्त्वात् दूक्यवत्, तथा घृषिभ्यवसुधा, पदार्पत्वादाकाशवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, कपरसगन्धस्पर्शधर्म-

३५ कर्मादिवद्वचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तता, तद्यथा अलोमा हरिणवदुत्प्लास्ते स्रगुत्प्लास्य गममात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशालकप्रवेष्टेताईरिणवत् । दूक्य पक्षिणी पक्षवत्त्वात् अमरवत्, अमरोऽप्यङ्गः पक्षवत्त्वात् दूक्यवत्, तथा घृषिभ्यवसुधा, पदार्पत्वादाकाशवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, कपरसगन्धस्पर्शधर्म-
४० कर्मादिवद्वचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तता, तद्यथा अलोमा हरिणवदुत्प्लास्ते स्रगुत्प्लास्य गममात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशालकप्रवेष्टेताईरिणवत् । दूक्य पक्षिणी पक्षवत्त्वात् अमरवत्, अमरोऽप्यङ्गः पक्षवत्त्वात् दूक्यवत्, तथा घृषिभ्यवसुधा, पदार्पत्वादाकाशवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, कपरसगन्धस्पर्शधर्म-
४५ कर्मादिवद्वचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तता, तद्यथा अलोमा हरिणवदुत्प्लास्ते स्रगुत्प्लास्य गममात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशालकप्रवेष्टेताईरिणवत् । दूक्य पक्षिणी पक्षवत्त्वात् अमरवत्, अमरोऽप्यङ्गः पक्षवत्त्वात् दूक्यवत्, तथा घृषिभ्यवसुधा, पदार्पत्वादाकाशवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, कपरसगन्धस्पर्शधर्म-
५० कर्मादिवद्वचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तता, तद्यथा अलोमा हरिणवदुत्प्लास्ते स्रगुत्प्लास्य गममात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशालकप्रवेष्टेताईरिणवत् । दूक्य पक्षिणी पक्षवत्त्वात् अमरवत्, अमरोऽप्यङ्गः पक्षवत्त्वात् दूक्यवत्, तथा घृषिभ्यवसुधा, पदार्पत्वादाकाशवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, कपरसगन्धस्पर्शधर्म-

सम्बन्धिनी न भवति तत्र एव तद्वत्, सथा बौद्धमतेऽपि पृथिवी न भूः, महामूतत्याद्रूप-
वत्त्वाच्च ज्ञेयम्, न ककदाधारणधर्मा तत एव तद्वत्, एवं शेषपदार्थमेवेष्टव्यम् ।

(शास्त्रेति) शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, एवं सति को दोषः ? तत्र
प्रत्यक्षाप्रामाण्यकरणे सर्वविषयवापत्तिरुक्तः सर्वभावानां प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धानां विपर्यय आपादयितुं
क्षम्यते । एवं शेषपदार्थमेवेष्टव्यपीति, अद्यामद्यमित्येव व्योमनीग्रिवादिप्यात्मादिषु यमाप्रक्रिय यथा ८
सम्भवच्च स्वरूपमिदंकरणम्, असाधारणधर्मनिराकरणे च पदार्थत्वमहामूतत्वरूपपरत्वादिहेतुगुणि
स्थापनासि शक्यासि ।

महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियव्याप्यादिप्यात्मनि च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमयायेषु सम्प्र-
मेदेषु नामरूपयोः संज्ञाविज्ञानवेदनासंस्कारेषु विस्तृदकज्वलनपथनेषु चक्षुरापिषु रूपादिषु च
दृष्टान्तमेवात् ते ते धर्मा निराकार्याः । 10

दृष्टान्तमेवादिति, भूमेराग्नदृष्टान्तप्रदाकाशस्य भूस्यादिदृष्टान्तेन तथा जलादेरपि पर
स्वरूपे ते धर्मा निराकारा इतरमितरस्य दृष्टान्तं कृतेति ।

वार्तिकम्—

शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणं न हरिणस्वरूपादि, निरपवादत्वात्, न, सर्वस्यैवा
पेदितत्वात्, देशकालकृतविशेषैकान्तिनः प्रतिप्रवेशं प्रतिसमयश्च सर्वं विशिष्टमेव न 15
समानं निश्चिदतो यावदणुशो रूपाविशो विज्ञानमात्रशो निरुपास्त्यत्वश्च मेदात्कुतो हरिणः
कुतस्तस्य लोमाद्यप्यतिष्ठते ?

शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणमित्यादि, शास्त्रेण निरूपणं शास्त्रे निरूपणं वा शास्त्र
निरूपणं सम्बन्धविपर्ययाभ्युत्पन्नमुद्रानुप्रहार्यं, किं निरूपयन्ति शास्त्रेण वस्तु अनुमाद्यन्त्यः शिष्येभ्यः ?
महद्विपुलप्रायेष क्षणमज्ञो विज्ञानमात्रमेव द्रव्यगुणानि वेति, शास्त्रस्यापवादत्वाच्छास्त्रेणापोषिवाहि 20
परीते वस्तुन्यनुमानं प्रमाणं शास्त्रस्य खिद्यच्छापवादत्वात्, न हरिणादिलम्बाबाधप्रमाणं तत्र शास्त्रस्य
मोह एव व्यापार इति तन्निरपवादं हरिणस्वरूपादि, तस्य निरपवादत्वात्, तस्य लोकेन यथा गृहीत

वैयर्थ्यादिमयोक्तम्, महदहङ्कारेति सर्वव्यापिप्रत्यक्षं द्रव्यगुणेति वैशिष्ट्यादिप्रत्यक्षं नामरूपयोरिति वैयर्थ्यादिम-
प्रत्यक्षं नामरूपे व्यापकतापीति कुतश्चिदनां नामरूपव्यापकत्वमपीष्टं तर्जं न तु नास्त्यमिति । इत्यादिप्रत्यक्षेति वैयर्थ्यादिप्रत्यक्षं
क्षिरगुणैवेति कोरावतमप्रत्यक्षमोक्तमिति । वस्तु निरपवादं शास्त्रेण इतं तद्विपरीताविषयमेव प्रत्यक्षानि न प्रमाणम् । हरिणस्वरूपादि 25
तु शास्त्रेण च निरपिप्तमिति तत्र प्रत्यक्ष एव प्रमाणं निरपवादत्वादिप्राप्त्यद्वैत-शास्त्रनिरूपणं । शास्त्रेण सर्ववैयर्थ्यादिति तद्विपरीत-
प्रतिपत्तिरिति-सर्वस्यैवेति । प्रत्यक्षं निरपेक्षानुपपत्तिरिति तद्वैयर्थ्यादिप्रत्यक्षं-विद्याकाशेति । सन्निवृत्त्येति चतुःप्रकारः पुरुष-
वत्त्वा सन्निवृत्तौ विपर्ययो निश्चितमिति तत्र निश्चितमयं शास्त्रात् तत्त्वशास्त्रेणात्म्यं ज्ञानमुपपन्नमिति संचयान्तरं संच-
यमुपपत्तिं निरपवादो निरपवादं चतुःस्वरूपमिति । तत्र स्वप्नः प्रतीतिपुरुषादेव तत्त्वमिति श्रुत्या अपमय इति विज्ञानचरित्यो
विज्ञानमयमेवेति नष्टेपिवाच्ये द्रव्यगुणानि वैति निरपवादितं शास्त्रस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन तद्विपरीतमप्रमाणमिति तद्वैयर्थ्यादि 30
ज्ञानमयस्योः प्रतीतिरिवाह-शास्त्रस्येति हरिणस्वरूपे तु न शास्त्रस्य प्रतीतिः किन्तु मलज्वादेरेव वनं प्रत्यक्षानिप्रमाण
प्रतिपत्त्येति वस्तुमि मोहादिति चतुर्वाणि प्रमाणयवे तत्रापि धर्मं मोहसुरक्षपुपकरीयकात् न हरिणादीति धर्मं

सर्वत्र द्रष्टव्यत्वात् न योमिति । अल्पमेति, नैषम्येण बाळकुमारवत्, यद्वि सत्त्वतत्त्वरूपवत्त्व-
विध्यतीत्य न भवति यथा बाळ एव कुमारः कुमार एव न बाळोऽप्यौ च साम्यवशाभावात् बाळत्वमूर्ध-
कुमारत्वं कुमारत्वाम्बय बाळत्वमिति सत्त्वतत्त्वरूपा तत्त्ववृत्तिः, तां ध्वतीति न स बाळः कुमारो वैति
स च संक्षत्त्ववृत्तिव्यतीतो न भवतीति ।

४ हरिणादिस्वरूपयितथोक्तौ प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वादेवातयात्वमिति चेन्न, उक्तवत्त्वत्वात् ।

(हरिणादीति) वेतिवाक्यायाम् अत्रावाक्याद् हरिणस्वरूपं लोभसत्त्वं तस्य विवक्षितलोभाद् हरिण इति, तस्मात् विवक्षोक्तौ प्रसिद्धिविच्छेदा प्रसिद्धा यस्य सः प्रसिद्धिविच्छेदप्रसिद्धा, तद्वाच्यं प्रसिद्धिविच्छेदप्रसिद्धत्वं तस्मादेवावभावात्ममिति, अत्रोच्यते लोच्यगुणस्त्विति, नेति प्रसिद्धे, नैतदुपप-
 10 द्यते किंयत्? उच्यन्, उच्येन गुणगुणवत्, अथोक्तं आत्मनिरूपणविपर्ययमप्रमाणं निरपवादत्वा-
 निति तेनेतद्वत् गुण्य हरिणादिरूपविवक्षोक्तौ प्रसिद्धिविच्छेदप्रसिद्धत्वादेवावभावात्ममिति अत्रापि
 उच्यमानं गुणवत्, कथमिति चेत्? न सर्वलोकवाच्येति तत्त्वमित्यादि सर्वं तदेव भावस्तत्तुल्यं
 नदृश्यमा वाङ्मनारवमिति ।

पिप्रा—

15 छोकृत्य चाप्रामाणीकृतत्वात्तया कुतः प्रसिद्धिर्विरोधः कथं वा तत्प्रसिद्धिः । एवं वचनैऽन्यपगमविरोधात् ।

(लोकस्येति) यत् सवसामेकान्तवासिनां लोकमपमान्नीक्य लोकमस्तिविद्विदमस्तिज्ञान
 दोषापादनमभ्युपगमविरोधाच्च कल्पते, तस्मादनुक्तमेव ननुमिति ।

३० रोषात् हेतुरोषादरेण ॥ ह्यहोमीकत आह—

सोमशाखोर्मकये सपद्यासपद्यावृत्तिवृत्त्योरसर्क इति चेन्न इदामन्तस्य प्रत्यक्षमसिद्धिविष-
यत्वादसिद्धेर्लोकस्याप्रमाणीकृतत्वात् अतस्तर्कसर्वस्यविधारः ।

[illegible]

वशिष्टानीं प्रमेकं विधीयते—

तत्र तावदपिशोपैक्यन्ते कुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिर्वा, अन्यस्याभावाविशेषात्,
तद्वत्समानस्याभावात् ।

(तत्रेति) अविशेषः सामान्यमविशेष एवेत्येकान्तः। सच सर्वोत्पत्तिमिति, तस्मिन्निशेधैक्यन्ते

१० तत्र प्राप्ते कुतोऽन्यपक्षः, अन्यस्य पक्षोऽन्यपक्षः, प्रतिवातिनोऽन्यस्याऽभावात्, तत्रापि नान्वेनाविशे-
षात् सर्वसर्वात्मकत्वाविशेषात् । अपचाऽन्यस्य वचनस्याभावात्, त्वद्वचनस्यैकत्वादेव सर्ववच-
नानाम्, त्वद्वचनवन्तत्वाविशेषाभावादेव वा, अथवा किं नः परवादिबचनयोरभावापुण्यमविभूतवच-
नाभ्याम्, अन्वयासौ पक्षमेकान्यपक्षोऽर्थोऽस्तु, न, कुतः ? तत्पक्षात्सर्वैक्यस्याप्यर्थादविशेषैक-
स्यात् । एव निजः सम्प्रोक्तपक्षमिति वातिनोऽनिरास्यपक्षवक्तृवचनवाच्यामानमात्रः तद्वत्तद्वि-
१० क्षार्भसामान्येव समानस्य चतसैरभावातिनैकान्तत्वाविशेषोऽसपक्षमात्रादभावात्स्याद्वत्पक्षमात्रः । वा-
सप्याय कुतस्तत्पक्षः सपक्षः तद्वृत्तिर्वा, सर्वसर्वात्मकत्वाविशेषादेव ।

आत्मतत्त्वम्—

आविर्भावसिरोमाद्योरभूत्वा भावाभूत्वा चाभावावनिस्तत्त्वकृतकत्वे च एवेति चेन्न
तत्त्व एव तथामिष्यते ।

११ (आविर्भावेति) आविर्भावसिरोमाद्योरभूत्वा भावाभूत्वा चाभावावनिस्तत्त्वकृतकत्वे च
एवामिश्रैरवातिनोऽप्येववापुक्तम्, इवा ? तत्त्व एव तथाऽमिष्यते, तत्त्वनेकत्वं तस्मिन्तत्त्व एव
तथा—तेन प्रकटेन तथाऽमिष्यते, किमुक्तं नवति ? नृप एवामिष्यातां अन्वर्त्तनाविर्भावसिरोमाद्य-
मात्रत्वादङ्गुलिचक्रपुण्ड्रावकचोरिवावकाशमिष्येयमिष्यतेः किमन्या सत्त्वा स्वरिण्डसिचकपटापन्यासु,
तस्यातत्त्व एव तथाऽमिष्यते। कुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिस्तत्पक्षः सपक्षस्तत्त्वत्वेति धातू-
१० क्यते त्वैवामिश्रैरैकान्तवातिनाः सपक्षासपक्षद्वयत्वरूपोऽप्येवामिष्यत्वरूपविपरिवापादवसावनेष्वेवाव-
स्थापयितुमिति ।

अन्यथाह्येवं न सम्भवतीति प्रकटति कुतोऽन्यपक्ष इति अन्यस्य प्रविष्टिर्वा वा पक्षयोऽन्यपक्षः सर्वसर्वैक्यै-
क्यन्तस्य कक्षानन्तमात्रकुतोऽन्यपक्षक्यन्तेऽसपक्षः इत्येव त्वद्वचनस्य प्रतिवातिपक्षयोऽवचनवचन सम्भवः । तन्मा-
त्रेव न ह्यस्य तद्वत्तत्त्वकृतकत्वावकाशमिति इत्येव त्वैक्येऽन्यस्य वा पक्षः—तद्वचनस्य गोऽसपक्ष इति स्यात् । तत्र
१० त्विष्याद्विचक्रपुण्ड्रावकचोरिवावकाशमिष्येयमिति स्यात् । तत्त्वकृतकत्वं पक्षस्याप्यभावात् तत्त्वकृत-
कत्वं तत्त्वकृतकत्वं पक्षः निशेधैक्येक्येवावकाशमिष्येयमिति—अन्यथास्तमिति । तद्वत्तत्त्व सर्वैक्येक्येव सर्ववचन—एवमिति
क्यन्तेति त्विष्याद्विचक्रपुण्ड्रावकचोरिवावकाशमिति स्यात् । तद्वत्तत्त्व सर्वैक्येक्येव सर्ववचन—एवमिति
१० कक्षानन्तमात्रकुतोऽन्यपक्षक्यन्तेऽसपक्षः इत्येव त्वद्वचनस्य प्रतिवातिपक्षयोऽवचनवचन सम्भवः । तन्मा-
त्रेव न ह्यस्य तद्वत्तत्त्वकृतकत्वावकाशमिति इत्येव त्वैक्येऽन्यस्य वा पक्षः—तद्वचनस्य गोऽसपक्ष इति स्यात् । तत्र
१० त्विष्याद्विचक्रपुण्ड्रावकचोरिवावकाशमिष्येयमिति स्यात् । तत्त्वकृतकत्वं पक्षस्याप्यभावात् तत्त्वकृत-
कत्वं तत्त्वकृतकत्वं पक्षः निशेधैक्येक्येवावकाशमिष्येयमिति—अन्यथास्तमिति । तद्वत्तत्त्व सर्वैक्येक्येव सर्ववचन—एवमिति
क्यन्तेति त्विष्याद्विचक्रपुण्ड्रावकचोरिवावकाशमिति स्यात् । तद्वत्तत्त्व सर्वैक्येक्येव सर्ववचन—एवमिति

अन्यत्र दृष्टस्याभ्यारोपादृष्टतत्त्ववदौकिकत्वमिति चेन्न तथा अभ्यारोहस्य मृगतृणिकाव
यदौकिकत्वात्, मृगतृणिकावदेव तस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

(अन्यत्रेति) आन्तत लौकिकमितीन्द्रियमाद्यनुपपत्तेरपटरूपादिबन्धु यत्र पटे पटतत्त्व
विद्वत्स्यापाकारविशेषस्तद्वत्त्व पटान्तरेऽभ्यारोप्यते, तत्र नास्त्यभ्यारोपादेव, लौकिकस्याप्यारोप
नार्थोऽभ्यारोपः, एव साक्षात्प्रामाण्यभ्यारोपादेवालौकिकत्वमिति नास्ति प्रतिज्ञातव्याभाववदोषो य मभान् ८
मन्मते लौकिकत्वापत्तेरिति, अत्र भ्रमः न, तथा अभ्यारोहस्य मृगतृणिकावदौकिकत्वात्, तेन प्रकारेण
तथा, तथा—सत्य मवसि तदौकिकत्वविद्वत्त्वस्यामृगतृणिकाविक्रामवत्, विद्वत्त्वोक्तस्य न पुनः सत्य
पटे, मृगतृणिकावदेव तस्य च अभ्यारोहस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, रूपरूपदेहे प्रीत्योपसम्पत्तयानुपो रवि-
किरपाः पतिताः प्रत्युत्पन्नो ब्रह्माभ्यारोहेतव्यलोपवदामासन्ते तस्याप्युक्तानिष्ठानस्य मृगतृणिका-
विज्ञानवदप्रामाण्यप्रसङ्गादसम्बन्धोद्गाहम् ।

10

किञ्चान्यत्—

तथा च तत्र प्रतिज्ञादीनामप्यनुपपत्तिः यदि यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु ।

(तथाचेति) न केवलं साक्ष्यविज्ञानाप्रामाण्यमेव, किं तर्हि ? तेन प्रकारेण तथा, तथा च
एवं कृत्वा तत्र सति वस्तिमलौकिक मृगतृणिकावत् प्रतिज्ञादीनामप्यवयवानामनुपपत्तिः, कर्म ? यति
यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु, यतीति पराम्युपगमं वर्धयति यथा प्रतिपादनकौशलेन प्रतिपादनमु- 18
द्विर्वाद्यमात्रत्वेन दृष्टान्तमुपायाय यथाहं युक्तलोपपादयामि साक्षेण च तथा तद्वस्तु, न तु यथा लोकेन
गृह्यते तथेति मत्वोऽभिप्रायः ।

अत्र प्रतिज्ञा साधययोक्ता गृह्यमाणाऽविशेषादेर्न तथा स्यात् । तत्रांशे प्रत्यक्षवि-
रोधः स्वध्वनविरोधोऽप्युपगमविरोधः, स्वोक्तविपर्ययकमाप्युपगमात् ।

(तत्रेति) अविशेषकमन्ववादे तावत् सर्वस्य सर्वोक्तत्वमात्मिकः सत्य इति प्रतिज्ञा यथा 20
मोत्रेण गृह्यते न तथा मविद्वुमइति, किं कारणं ? मेत्रादिमाद्यरूपायास्त्विकापि सेति कृत्वा, एव विशेष-
पेक्षान्तवादेऽप्यनित्यः सत्य इति प्रतिज्ञा अकारनिकाराविर्बन्धविज्ञानानां वैयर्थ्यात्कृत्यास्त्वानानात्वस्य

त्यतिरिक्ता यथा सर्वत्रापि अन्त्यमकराद्यमन्त्रादेव सर्वं सामान्यमप्येति व्यवस्थापितुं प्रयत्नानि विशेषवैयर्थ्यान्त्यपि
प्रयत्नप्राप्त्या च विचित्रसुदीक्षमानत्रापि तत्रादेव सर्वं समिचमिति प्रतिपादयितुमात्राणि एवं संस्वानदिवान्प्रतिपा-
दयन्मयीति श्लेषमन्त्रं वेदामिति आह । अन्यत्र दृष्टस्याभ्यारोपात् साक्षात्पटरोपस्य च लौकिकस्याभ्यारोपवदौकिकत्वात् 25
लोकाभ्यन्तरं जातमेव्यदृष्टे—सत्यमेति । अन्यत्र तदर्थस्याभावे किमर्थमारोप्यते इत्यत्राह—लौकिकत्वादादिति ।
यावत्कर्म कर्मं मृगतृणिकावदपटरोपस्यविषयत्वेन अभ्यारोहस्यलौकिकत्वमिति च तद्विद्वत्त्वदेः सम्भवति, तथा
च मृगतृणिकावदिव्यवदेन अभ्यारोहस्य साक्ष्यविज्ञानमपि न प्रमायं मवैवेसापवैवीतरवति अत्र भ्रम इति । प्रतिज्ञा-
दीनामिति वस्तिर्वैयर्थ्यात्तपि मृगतृणिकावद्विषयत्वमिति आह । लौकिकपटरोपस्यविषयत्वमात्रं दृष्टान्तमुपायापि
यदेव लोकेन गृह्यते न तथा वस्तिरिति लौकिकमन्त्रादप्येवमर्थं वस्तिरिति आह । अतः सत्य इति प्रतिज्ञा 30
प्रतिज्ञादीनामनुपपत्तिरिति सामान्यविशेषमन्त्राद्येव वर्धयति तथेति । मेत्रादीति सत्यस्य रूपायामध्येन कर्म मोत्र-
माद्यस्य माद्यत्वे वा कैवल्यं सत्यमेव मव्यवसिधेयमात्रमिति आह । अतः सत्य इति प्रतिज्ञा 35
रोतरवदपटरोपस्यविषयत्वेन गृह्यते तत्र सम्भवति विशेषमन्त्रवादे वस्तुतत्त्वमन्त्रादेन अनुपगमाद्यनुपपत्तेरिच्छाह-
अनित्यः सत्य इतीति । इत्यन्तरेकमेवमन्त्रवादे तत्रादौकिकत्वमुपपत्तिः अन्त्यमन्त्रादीनां व्यतिरिक्त्यर्थं मेत्रादीति-

मिक्त्वान्मत्पत्तिरिदपाम्मत्वात् परत्परापेक्षामात्रे सर्वमात्रामात्रे च तथा गृह्यते न तथा स्यात्, एवमु
 भयानेकत्वैकान्ते पूर्ववद्व्यतिरिक्तमात्रात्वेतरपक्षमिरपेक्षामात्रात् । ततश्चांशे प्रत्यक्षविरोधः, तत्रत्येति
 तस्मादेव हेतोर्गन्धिं गृह्यमाणस्य विपरितत्वादिभिद्येयैकान्ते तावत् प्रत्यक्षविरोधः, अंशे मागे तस्मैव
 वस्तुना, अविद्येयैकान्तवाविपरिकल्पितस्य प्रत्यक्षोपक्रमस्य विद्येयत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, अंशे स्ववचन-
 5 विरोधस्तत्काले प्रतिपादकप्रत्यक्षविद्येयत्वेऽप्येव, अंशेऽभ्युपगमविरोधः, सप्रत्यक्षे सर्वत्र मतिदेन पूर्वकाम-
 भ्युपगमेन सर्वत्रमकत्वैनापुनरपानवर्गवर्गविरोधस्य विरोधात्, लोचविपर्ययवर्गभ्युपगमाविरुद्धे कार-
 प्युक्तम्, प्रत्यक्षस्ववचनभ्युपगमानामनभ्युपगमाविद्येयत्वात् । एवं विद्येयैकान्ते भोत्रेन्द्रियमात्रस्य सम्पन्न
 तावन्मात्रकादावन्मानपूर्वोत्तरवर्गसम्बन्धवत्कुलवत्त्वानलोपाक्यत्वप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, तदेव
 च तस्मैवपक्षेः स्ववचनेमानिद्वयमप्रतिष्ठा विरुद्धते, अत एव चाभ्युपगमेन विरोधः, पूर्ववत् एव
 10 हेतुरत्रापि । तद्योभयानेकत्वैकान्ते प्रागभिहितवशादनाम्येषां व्यापार्यमि, अत्रत्यत्वात्प्रागभिहितं च वा
 क्योऽस्तीत्यादिस्वरूपाभावः । 'अथाहुपप्रत्यक्षगुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मणिः साधर्म्यं सतो छिद्धाना-
 वात् कार्यत्वात् कारयतो विहरात्' (वेद्ये अ २, वा २) इत्यादिज्ञानविहितहेतुम्याकानां
 तत्प्रतिपादनकाले तत्प्रयोगात् प्रत्यक्षीकरणाविति तत्त्वज्ञानत्वात्प्रागभावात् प्रत्यक्षविरोधः, स्ववचनस्य
 तत्त्वज्ञाने तदावत्त्वानाभ्युपगमात् स्ववचनविरोधः, पूर्वाभ्युपगमेन वैदव्यीतनस्य विरोधात्भ्युपगम-
 15 विरोधः, पूर्ववत् लोचविपर्ययवर्गभ्युपगमाविति सर्वत्र हेतुरिति ।

अथ तथाऽभ्युपगम्यते न तर्हि लोकगृहीतमन्वयेत्यापन्नम्, लोकत्वाच्च प्रतिज्ञातं
 व्यापातस्तदवस्था ।

(अयेति) अथ तथा, अथैते बोधा मा भूयन् नितवत्तामया इति तत्रैकैकभ्युपगम्यते परैस्तयो
 न तर्हि लोकगृहीतमन्वयेत्यापन्नम्, लोकत्वाच्च प्रतिज्ञातव्यापातस्तदवस्था इति ।

20 किञ्चित्पथा किञ्चिदन्वया, अन्वयप्रतिपत्तिविवेचि चेदेवं तर्हि साक्षात्लोकप्रमाणस्याऽ-
 भ्युपगमविरोधः, किञ्चिद्वहणात्तथाग्रहणादन्वयाग्रहणाच्च ।

अन्वयप्रमाणं निर्मुक्त्येवाद्यद्यपिद्वह-पञ्चमुपयेति । अंशे-मागे इति तत्रत्येकैकपक्षप्राप्तिसर्वं तत्र विद्येयत्वात्
 अंशेन सर्वैकैकपक्षविरोध इति याचः । कार्यं सर्वं कार्योपपत्तिं येन एव निजः सत्य इति प्रयोगप्रत्ये मिक्त्वान्य
 वचनाप्रतिपत्तस्य विद्येयत्वेन प्रतिपादयतिरोधः एवमेकभ्युपगमविरोधोऽपीत्याह-तत्प्रत्यक्ष इति । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षस्य
 25 वशाभ्युपगमात् प्रयोगप्रत्येऽभ्युपगमस्य बोधनैऽप्यभिहितत्वादि याचः । भोत्रेन्द्रियमात्रायेति कर्मणिः कार्य इति
 भोत्रेन्द्रियमात्रायेति ज्ञानसम्पन्नवर्गभ्युपगमं तावत्तावत्प्रत्यक्षस्य पूर्वोत्तरवर्गसम्बन्धस्य तद्वत्त्वस्यावत्त्वानलोपाक्यत्वस्य
 प्रत्यक्षत्वात्, अत्रत्यत्वात्प्रत्यक्षस्य तत्प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रत्यक्षविद्वत्ताविति याचः अथापीति विद्येयैकान्तादेवोपवर्गैऽपि
 लोचविपर्ययवर्गभ्युपगम एव हेतुरित्यर्थः । अथाहुयेति प्रत्यक्षविरोधविरोधप्रमाणविवेचि तत्र एव प्रत्यक्षस्य
 30 तत्त्वज्ञानाच्च कर्मणिः साधर्म्यमात्रं न तावत् कर्मत्वं तत्र अथाप्यहं तत्र तत्रे विद्वत्तावद्विद्वत्त्वस्यैव तावत् कार्य-
 त्वेति प्रमाणवित्तामयेन विद्वत्तावद्विद्वत्ताविति प्रतिपादयति तावत्प्रमाणः अन्व इति प्रयोगात् कार्यं कार्योप-
 पत्तिवर्गभ्युपगमस्य तत्प्रत्यक्षविरोध इति याचः । अथ तत्रेति कर्म तथा भोत्रेन्द्रिय एव तत्त्व तत्रत्यैकभ्यु-
 क्तमेव तत्प्रत्यक्षविरोधप्रमाणमिति प्रतिज्ञातव्यापात एवेति याचः । तथा-लोकप्रमाण-अन्वया-कार्यप्रमाण-
 साक्षादिति, एवं तर्हि लोकभ्युपगमात् सर्वैकैकैकपक्षभ्युपगमो व्याप्यत इत्यर्थः तत्रत्यैकपक्ष-किञ्चित्ति ।

छोकप्रामाण्यात्—छोकप्रामाण्यत्वसिद्धेः, निम्नः शब्दोऽकृतकत्वावाकाशवदिति निम्नत्वे सिद्धे तद्वत्ता-
मित्यानिहायनेकरूपेकवस्तुप्रतिपत्तिर्छोकेऽप्रमाणं भवतीत्यत्रोच्यते न, अवशिष्टोपाधिप्यसतः पश्चादेरुपा-
दानाद्धोकाम्युपगमादिति सर्वं सत्तात्मकमित्यतस्मिन्नविशेषैकान्तेऽभ्युपगते पुनर्निर्णयः शक्य इत्यस्य
पक्षस्य तद्वेवोदष्टान्वस्य नामाशः पूर्वोक्त्यो हेतुभ्यो निर्विशेषताविध्याः । तथा विशेषैकान्ते पूर्वोक्त-
हेतुभ्य एव परोक्षार्थीमात्रमाशः, निमूकत्वादिभ्य उभयानेकत्वैकान्तेऽपि परस्परविभिन्नसमाधानां ४
धामान्यविशेषकार्यकरणमात्रमाश इत्युक्तम्, तस्माद्विशेषोपाधिप्यसतः पश्चादेर्छोकप्रतिष्ठसोपादाना-
द्धोक एव पुनरभ्युपगतो व्यववर्तगतिभिः शास्त्रविद्धिः, तस्माद्धोकाम्युपगमाद्धोकः प्रमाणीकृत एव,
किञ्चिद्विद्विच्यताऽभ्युपेसादिपरस्परविषयव्यवहाराम्युपगमाश छोकप्रामाण्यं न सिद्ध्यतीति, ते
पूर्वं सुदूरमपि गत्वा छोकमेव कारणं गन्तुमर्हः शास्त्रविदः ।

एवं शास्त्रव्यवहारो छोकदर्शनमन्तरेण न सिद्ध्यति, छोकवदेव कार्यं इति व्यप 10
स्थाप्य शास्त्रप्रयोगात् ।

(एवमिति) एवं शास्त्रव्यवहारो छोकदर्शनमन्तरेण न सिद्ध्यतीति, वाक्यविषयः पदविषयो
वा, ततः साक्षात् छोकपसापत्त्याऽभ्युपगमविरोध इत्युक्तः, तथा तद्विषयः स्ववचनविरोधोऽपि प्रति-
पद्यते । कस्मात् ? छोकवदेव कार्यं इति व्यपस्थाप्य शास्त्रप्रयोगात्, छोकेन तुभ्य वचंते, छोकसेव,
छोक इव वा छोकवत्, एवेत्यवधारणे, किमवधारयति ? छोकेऽयंमवधारयति, नार्थं छोक शास्त्रविदः- 15
मपि छोकत्वात्, एवमन्तेऽप्यर्थछोकयोरुभयत्र वाऽप्यमेवकारो दृष्टव्यो छोकवदेवार्थोऽयंमवदेव छोक इति
इयोरपि परस्परव्यभिचारत्वात्, शास्त्रविदो छोकपदवस्तुवै छौकिकार्थपदवस्तुवै च तत्कल्पितार्थान-
मिति । इतिशब्दः प्रकारे, अनेन प्रकारेण व्यपस्थाप्य—बुद्ध्याऽभ्युपगम्य खनिमित्तवार्थप्रतिपादनार्थं
परेषां शब्दप्रयोगात्, पदानधिको वाक्याधिको वा शब्दप्रयोगव्यवहारो छोकानुपातीत्यनिष्टकैरपि
शास्त्रकारैः ।

तत्र च—

यथा सत्यत्वसिद्धे शब्दार्थे ततः पुनर्न यथाछोकमाहं वस्तुवति विरुद्धेय ।

(तपेति) येन प्रकारेण तथा, येन प्रकारेण सुखादिबहुवचनैकान्तेऽप्ये पदसम्बन्धो छोकेन
प्रयुक्तोनेव प्रकारेण समन्तत्वेन सिद्धे—समन्तवसिद्धे छोके शब्दं प्रयुक्तानेः शास्त्रविद्धिर्छोकोऽभ्युपगतोऽ-

पत्त्य एव शक्ति परतत्त्वविमर्शसाक्षात्कारविमर्शान् किन्तु वाक्यवैयर्थ्योद्देशक-वस्तुमात्रात् एवं एवम् निष्कर्षेण 25
शक्तिरेव प्रत्यय वस्तुमात्रं इत्यादिशङ्कया कियते वैयर्थ्यं पदार्था एव साक्षात्पुनरेवैवाप्यतः वदामि च त्वं
कर्मवैयर्थ्यमात्रं निरुपपन्नमिति न वाक्यवैयर्थ्यमवश्यं ततः परस्परव्यवहारप्रयुक्तोद्देशो वदति अत्रार्थं वाक्यदेव शब्दः
तत्रैव एव शब्दार्थोद्देशः वदति शब्दार्थः तत्रैव शक्तिवदवर्णितवचनवाक्यानि तावन्तरेण प्रतिपादयन्त्येव छोकप्रामा-
ण्यसिद्धिरेत्येव वदति पराम्युपगमादि छोकप्रामाण्यसिद्धिरिति पूर्वपक्षविग्रहः । धामान्यविरोधे वकारैर्बहुवचोऽभाव-
छोद्यवनेन वदतीत्यरे तु वच्येव व्यपस्थाप्यार्थं निम्नविज्ञाह—अविशेषताविधिप्यति । वाक्यविदः परमिदो वा 30
वाक्यव्यवहारो छोकदर्शनमन्तरेण न सिद्ध्यति तदभ्युपगमे छोकव्यवहारवाऽभ्युपगमविरोध इत्याह एवमिति । पुनो न
निम्नोक्तमात्र—छोकवदेवेति । कर्माद्युपगमे न छोकः किन्तु छोकानुपादयार्थं इत्याह—छोकेऽयंमिति । ननु शास्त्र-
विद्धिर्छोको निर्वाचते च कर्तव्यं छोकवदित्याह—शास्त्रविदामपीति । इत्यन्तेऽपीति वाच्यमिदं इत्यदि । शास्त्रवि-
दमिति, एवमेव छोकवदित्वे तद्विद्विधितार्थान् छौकिकार्थमिवार्थं च छोकवदेव कार्यं इत्यभ्युपगमविरोध इति ज्ञातः ।

ध्यामिरितुक्तमेव भवत्यर्थात्, तथा पुनर्न यथाशोकमाहं वदितुं विच्छेदः, शोकस्य माहो
 शोकमाहः, माह इव माहः, यो यो शोकमाहो यथाशोकमाहम्, किं तत् ? वस्तु, यदेवाऽऽगोपक-
 मयिष्ठं वस्तु तुवायो वारी यो यो मया कथं प्रयुज्यते स स न तथायैः त्यागिभ्योऽपि स्ववचनेनैव वि-
 द्यमानः, स्ववचनेन वदन् न विच्छेदः, विच्छेदेऽपि तादृशवचने स्मिन् कच मुक्तिमुहं विच्छेदः एवेत्य-
 ५ यथायैवेत्येति, कथमिदं विच्छेदेति दाक्षिण्यमाचार्यः कथं दर्शयति एवं तादृशवचनविरोधः ।

शोकविरोधः प्रस्तुत एव, सर्वविरोधेऽप्रवृत्तेः ।

(शोकेति) रुदिविरोधो शोकविरोधः, स तु प्रस्तुत एव, सर्वविरोधेऽप्रवृत्तेः, तेन शोकेना-
 विरोधे साक्षात्प्रामाण्यमवृत्तेः, यथा ह्येः दम्भप्रयोगादेवाधुपगताया विरोधमधुपपात साक्षात्प्रामाण्यविच्छे-
 दविरोधमपातेकत्वेकत्वप्रतिपादनावाचनमवृत्तेः, कथमप्रवृत्तिः ? तस्मिन् कथमेवार्थमनुवृत्त्या, अर्थ-
 १० बोधत्वादेव, यदि कथमनुवृत्तिरिति स्वर्थाय । अत्रार्थं न्युत्पादयन्ति सर्वविरोधविमर्शं विद्वन्मन-
 यं शोकेन निःसंशयमिति साधून्त्येते सर्वविरोधेऽप्रवृत्तेर्शोकविरोधः प्रस्तुत एवेति ।

विज्ञानम्—

शोकप्रामाण्ये वा साक्षात्काराणां सर्वत्र परैः शक्ये प्रत्यक्षानुमानविरोधाधुपस्मितावेव,
 तत्प्रत्यक्षाद्ययोः ।

१५ (शोकेति) तत्र तावदेव प्रत्यक्षविरोध इत्याद्यमिच्छितं पूर्वमिदानीं सर्वत्र प्रत्यक्षविरोधो वाच्य-
 इति सिद्धेया, अनुमानविरोधो वा शोकः सोऽभिधेयः तदनुवृत्तेः पुनः प्रत्यक्षविरोधवचनं च तत्पूर्वं
 कथयन्नुमानमेति साक्षात्कारप्रवृत्तेर्शोकविच्छेदादेव प्रत्यक्षानुमानविरोधाधुपस्मितावेव परैरुपपत्त्ये,
 य न भवतो भवत एवेत्यर्थः । किं कारणं ? तत्प्रत्यक्षाद्ययोः शोकनादि शोकः अनुपपत्तेरिव मनस्य
 प्रामाण्यो शोक इत्युच्यते तयोश्चाभिज्ञोके शिवत्वात् प्रत्यक्षानुमानयोः, शोकमेवमर्थं शोकस्य प्रत्य-
 २० क्षानुमाने प्रागेवाप्रामाण्ये, अत्र वा स एव शिवः तस्मात् 'युति का' (या अ० ३ पा० १ सू० ४)
 इति वचनात्, शोक एव प्रामाण्येव व्यवस्थितः, क ? तयोः प्रत्यक्षानुमानयोः, स एव शोकः
 प्रत्यक्षानुमानस्यावधारणात्पक्षेऽप्येव प्रत्यक्षमनुमानस्य तत्प्रत्यक्षप्रामाण्ये तयोः प्रामाण्यमिति ।

ज्ञानमर्थं भवताम्—

कथं प्रमाणत्वेऽतः प्रत्यक्षमप्रमाणीक्रियेतेति, तत्र वा सम्प्रचारमिमं प्रयच्छामि, साक्षा-
 २५ त्प्रत्यक्षमपि शौकिकप्रत्यक्षविच्छेदं तथानुमानस्यास्तु तयोरप्यौक्तिकप्रत्यक्षमप्यनार्थं
 सामान्यविशेषीकृतसंवादि यदाधिकल्पनापोहं प्रत्यक्षं कल्प्यम् ।

विच्छेद इति निश्चयेन किं शोकं कथयन्नाहं विच्छेदेति इति कथमप्यनुमानमाह विच्छेदेतेति यदि शोकेऽधुप-
 कथ्यते तर्हि तत् एव वस्तुविच्छेदः कथारम्यो ह्यस्य तर्हि नाधुपकथ्यते तर्हि शोकविरोध इत्यवधारण-सर्वविरोध इति
 शोकाविरोधेन कथं प्रवर्तनीयमन्वया तस्मात्तुः कथमिति कथः । अथविच्छेदेन व्यापना इति विविधमिति । परैरु-
 ३० प्यनपद्येति तत्र तावदिति । एवमप्युत्पादयन् नवत इति परैरु शोकात्तथा व्यापनमप्यनपद्येति कथं तावदेव
 इति । तयोरिति प्रत्यक्षानुमानयोर्द्वयं एव शिवत्वात्तत्तत् । शोकप्रत्यक्षविरोधो प्रत्यक्षानुमानोऽप्रामाण्ये वाच्यमिति तयोः
 निश्चायनतयाः व्यापना कथमेवेति तद्व्यापनं तस्मात्तुः कथमिति कथः न्युत्पादयन्नाह तत्प्रत्यक्षमनुमानस्य तत्प्रत्यक्षप्रामाण्ये तयोः प्रामाण्यमिति ।
 शोक इव व्यापनं व्यवस्थितं तस्मात् । इति तयोः प्रामाण्ये तयोः प्रामाण्यमिति तयोः प्रामाण्यमिति । अत्रार्थं ज्ञानमर्थं भवताम्—

त्वात्, अमिषानगोचरादीन् मनोनिरूपितार्थविषयत्वाद् अमिषानस्य तद्गोचरादीन्, किं कारणम् ? प्रत्यात्मसंवेदत्वात्, आत्मानामारमानं प्रति प्रत्यात्म, प्रत्यात्मना संवेद्यते नाम्यस्यैव सत्यमाख्यातुं शृङ्गा विवेचनाकरूपवत्, ज्ञानमिदम्यत्रासम्भवात् सम्बन्धः प्रत्यक्षमक्षमक्षं प्रति वृत्तेः पञ्चेन्द्रियवत् ।

अधुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपि, प्रकरणपदेऽप्येवमेवार्थं भाषयनाऽनया विशेष्यत्यर्थेऽर्थसंङ्गी न त्वर्थे धर्मसंङ्गीति, ८

(अधुरिति) अधुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपीति विशेषेणेतद्वैकिकप्रत्यक्षविषयं कल्प्यमानमनीहृषा, तदागमोऽप्येवमेवेति दर्शयति, अधुर्विज्ञानसमङ्गी अधुर्विज्ञानसमन्वयी सन्तानः, अगि रगि छगि गग्यर्थाः अधुर्विज्ञान समङ्गितुं शीघ्रमस्येति अधुर्विज्ञानसमङ्गी, एवं भोजानि विज्ञानसमङ्गिना, नीलं विजानाति-रसादिविषयि रूपं धर्मसमं विजानाति, नो तु नीलमिति विजानाति, इति सत्यं कल्प्यमानं यत्किञ्चित् तन्नीलमिति सत्यनिर्देशं न विजानाति, अपदुत्वारिन्ध्रियविज्ञानस्य वृत्तः सञ्चिरेव कल्पयितुम् । प्रकरणपदेऽप्युक्तमिति, भवत्सङ्गतागम्यास्त्वानप्रम्यान्वयेण तदर्थेऽनुवादिनाऽभिहितमिति दर्शयति । नीलः स नामनीलं निष्ठोकः परे तन्नीलमेतदिति नाम्ना निर्देशो नीलस्य नायेतदितिरूपविषयकत्वं न नीलार्थः, नीलस्य रूपस्य वस्तुन्याहु रित्त्रियविषयस्य परमार्थः । करूपतोऽनङ्गत्वं, अङ्गरेव्यङ्ग्यनपद्वामकादेरनभिधर्मनीयः, स च पुरुषो निरूप्यकाले स्वयं निष्क्रियमनुसरणकाले चानुसरत् परं प्रतिविपादयित्वा नीलमिति वार्त्तं भाष 15 मापो नीलस्यार्थमनभिधर्म्यस्वरूपं स्वज्ञानोद्भावरूपमिति न पश्यति तदा तत्स्वरूपविषयस्याविकल्पक्य नीलस्य विज्ञानस्य च विरुद्धत्वात्, तद्व्यस्य नीलस्य व्याभिधर्म्यस्याप्यारोपितस्य सामान्यस्तेन्द्रियगोचरानतावेतदस्यैवार्थस्य भावनात्, तुल्यो विशेषणार्थः, एतन्नेवार्थं भावनयाऽनया विशेष्यति, भवत्वेवार्थः, तं भवन्तं भव भवेति पुनो भावयति यथा व्याख्यया सा भावना का पुनः सा ? अर्थेऽर्थ-संङ्गी न त्वर्थे धर्मसंङ्गीति, एतस्य भावनावाक्यस्य पुनर्व्याख्या-अर्थे रूपान्तिके प्रत्यक्षविज्ञानविषये 20 रूपसंगन्धस्पर्शरसहृद्यकक्षणे करूपसंङ्गी, रूपादिमात्रसंङ्गी, संज्ञानादीति संङ्गी, करूपसंज्ञाऽस्यादीति वा करूपसंङ्गी । किमात्मना सा संज्ञा किंरूपा वा यथा सम्प्रयुक्ते तत्तत्संज्ञं रूपान्वितं निर्दिश्यं चैतद्विषया सम्प्रयुक्तमर्थक्यया योगात् संज्ञया संङ्गीत्युच्यते तस्मान्ना ? इत्यत आह-अर्थस्वरूपविशेषणमात्रात्मनया निर्दिश्यया संज्ञया सम्प्रयुक्तमिति, गतार्थं व्याख्यातव्याङ्ग्येव । तदेवं अक्ष-क्षणविषय एतेव विशेष्य एव कक्षण कक्षत् इति कक्षणं "कक्षस्फुटो बहुल"मिति (पा० ३।३।११३) 25 कर्मसि स्फुटं प्रत्ययः, अक्षक्षणमन्यविषयमित्यर्थः । अक्ष सम्मानसेति, अधुर्विज्ञानसमङ्गिनः, अधु-

पदवार्त्तं सङ्गीतविषयादीपम्याहृतमिति । अधुरिति, अविधर्म्यमादीनां प्रत्यात्ममनुसरणकाले तदागमि नीलप्रत्यक्षे प्रकाशवत् इति प्रतीयमानम् । परमार्थे इति अधुर्विज्ञानविषयस्य परमार्थस्य नीलप्रत्यक्षेऽनुभवे न निरूपयितव्यमिति निर्देशः कल्पयति परमार्थं च नीलप्रत्यक्षविषयगोचरेपितव्यमिति भावः । नीलस्यार्थमिति परमार्थस्योक्त-कक्षणमिदं तदि तद्विषयमिति साम्यप्रकारेण च तद्वत्, यथाविज्ञानोक्तं यीरेति व्यापारेणं साम्यं न 30 तच्चतुर्दशविषयं तदेतत्साम्यमित्येवमेतदेन्द्रियविज्ञानात् तद्विज्ञानात्तत्तत् नीलमिति तत्तत् निरूपयितव्यं इति भावः । तुल्यम् इति, नो तु नीलमित्यतुल्यम् इति भावः निष्ठितत्वेनाह-एवमिति । पुनर्व्याख्येति

मन्मथेच्छासुखकारिरोपपरिहारं क्षेमैवैतद्वचनेन पौर्वापर्येण प्रत्यक्षमुरयमानेन विदम्यते सदाऽहं
मौनव्रतिकोऽस्मि, पिता मे कुमारपञ्चाशीत्यादिबचनवत्, न त्वस्मादुपपत्तिरूपमियम् । तदर्थं दृष्टम्
माह—स्वदुष्टिर्बहिर्बेदम्, यथेय त्वदुक्तिः कल्पनात्मिका सती न प्रत्यक्षं यथेवेदमप्रत्यक्षमिति मतिज्ञा,
कल्पनापोहप्रत्यक्षमिदं काममत्र भूमि, तदमप्रत्यक्षविशिष्टं साध्यते, को हेतुः ? कल्पनात्मकत्वात् ।

न त्विदमसिद्धं निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, यदस्याविज्ञानवत्, आत्मन्यनविपरीतमिति ५
पर्यायमकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्तिः ।

(नतिवृत्तिः) न त्विदमसिद्धं कल्पनात्मकत्वं तस्य ज्ञानस्य कल्पनापोहत्वात्, अत्रेवं तत्सा-
धनार्थमभिधीयते अर्थात्तरं तत्कल्पनात्मकं निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, इदमिदमिति ज्ञान निरूपणं
स एव विकल्पसाक्षात्कारं तत्प्रत्यक्षं यदस्याविज्ञानवदिति । आह—निरूपणविकल्पात्मकत्वमप्यसिद्धमि-
ति प्रज्ञानस्येति, आचार्यस्य तत्साधनार्थमाह—आत्मन्यनविपरीतमिति पर्यायमकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्ति- 10
रिति, ब्रह्मसत्तामेवाणूनां नीलपीताद्याकारत्वात् संवृत्तिरस्यापि नीलपीताद्याकारस्य प्रत्येकं दारद-
न्यवत्त्वात् यथाऽप्रतिपत्तिरिति ।

स्यान्मतं ब्रह्मसत्तामेवाणूनां नीलपीताद्याकारस्यापि विपरीता मतिपत्तिरित्येतद्व्यामु-
क्तम्, आकारस्याप्यारोपमकत्वात् माणयकसिद्धत्वाप्यारोपवत् । सदाऽभ्यन्तोपित इति
कुतो गम्यते ? सामान्यरूपविषयत्वात्, तत्सामान्यस्य क्वरीपत्तौपत्तार्णार्णोदिविशेषानामि- 15
तामित्यवद । तदप्यसिद्धमिति चेत्, सिद्धमेव तद्वत्प्रियपद्वित्यात्, तैमिरिककेशोष्ण-
कद्विज्ञानवत् ।

(स्यान्मतमिति) स चासन्न विषयो तद्वत्प्रियौ, तत्र वृत्तिरस्येति तद्वत्प्रियपद्विति तस्मा-
न्मतेकपरमाणुसमूहवत्त्वात्, तस्य समूहे तेषु न वृत्तित्वात्, समूहस्यासत्त्वात् समूहनामेव ब्रह्मस-
त्तामणूनां सत्त्वाद्योद्भामेदेन नीलपीताद्याकारपरिमयेण ज्ञानोत्पत्तेः, समूहासत्त्वञ्च तदमदे वदुक्तमन्त- 20
र्भात्, यद्यप्यपि तद्वत्प्रियपद्वित्यादि । उक्तञ्च “गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपदमृच्छति । यत्तु

माह सुद्वेति । तदा न प्रत्यक्षबचनमौक्तिकं पूर्वोक्तबचनपदार्थं सती निबध्नवन्निबध्नात्, तदाऽहं नीलपीतादी-
नादिबचनवत्, एवम तत्पदं प्रत्यक्षप्रमाणं त्वद्वचनमित्येवैव ह्यहं न त्वत्परीतवत्तद्वद्वेदुर्मिर्लभमिति । तदा न कल्पनापो-
हप्रत्यक्षमिति कर्म न प्रत्यक्षं कल्पनात्मकत्वात्, तद्वद्वेदुर्मिर्लभमिति कर्म न प्रत्यक्षमिति ज्ञान । ब्रह्मसत्तामेवेति,
योपाचार्य इति विमर्शं न परमार्थज्ञः संवृत्तिस्तु इत्यतः, इत्यतः सत्त्वतया न इत्यतः संवृतिः तन्मन्त्र- 25
कारणेन तस्मै संवृत्तिस्तु संवृत्तिरिति व्यवाहारसमूहं परमार्थसमूहेन विविधाधारात्वावयवेन हि तद्विधेयित्वात्पत्तः
वद्वचनमित्यादि तद्वत्प्रत्यक्षमिति न परमार्थज्ञः संवृत्तिस्तु इत्यतः, इत्यतः सत्त्वतया न इत्यतः संवृतिः तन्मन्त्र-
तमेव इत्यादिपदं निवेदने न तदा न तद्वत् । अन्वयोऽप्यस्यमन्त्रेव व्यवाहारः सत् एव संवृत्तिस्तु । वद्वचनमित्यादि
(अत्रेहे) इति वद्वचनं निवेदने अन्वये तद्वत्प्रत्यक्षमिति न तदा न तद्वत् । अन्वयोऽप्यस्यमन्त्रेव व्यवाहारः सत् एव संवृत्तिस्तु । वद्वचनमित्यादि
परमार्थ ज्ञानस्य । परमार्थः परमार्थस्य सत् परमार्थस्येति व्युत्पत्तिः । तद्वत् इति अन्वये हि परमार्थस्यमन्त्रस्य भावे 30
न तद्वत्तिः यद्विधेयमित्यादिनिवेदने । यदाकाशं इत्यस्यमन्त्रस्य भावे, इति तद्वत्तिः तद्वत्प्रत्यक्षमिति । अन्वयो-
मन्त्रादीनां तन्मन्त्रमिति एव व्यवाहारमिति न तद्वत्तिरिति ज्ञान । गुणाभासमिति कर्मार्थं परमार्थस्यमन्त्रादीनां तद्वत्-
तद्वत्तिरिति तद्वत्तिः, नीलपीतादीनां तद्वत्तिरिति । अन्वयोऽप्यस्यमन्त्रेव व्यवाहारः सत् एव संवृत्तिस्तु । वद्वचनमित्यादि

दृष्टिपत्रमात्रं सम्भावेन साधुफलकम्" इत्यतः सत्सदमेवपरिग्रहात्मकत्वात्तैमिरिकेष्टोन्मुक्तमि
ज्ञानवत्तद्विषयत्वमस्य ।

किञ्चाम्यत्—

सर्वथा साधारणार्थत्वादेर्हेतुपारम्पर्येण कस्यनात्मकत्वसिद्धेः । एकैकस्माद्वा हेतोःप्रत्य-
क्षमिदं कस्यनापोदकमुपलक्षितं ज्ञानमनुमानादिज्ञानवत् ।

(सर्वथेति) साधारणोऽर्थोऽस्य ज्ञानमेवेति साधारणार्थम्, तत्साधारणार्थत्वमनेवपरिग्रहा
त्मकत्वात्, आदिग्रहणार्थव्यवस्थितिकार्यविषयत्वात् सामान्यविशेषात्मकार्यविषयत्वादिनास्मिन्ने
हेतुम्या, दृष्टान्तामनुमानादिज्ञानानि तथैवोदाहरणानि "आन्तिर्दृष्टिसंज्ञानमनुमानानुमासिक्म् ।
आर्चामिद्विकल्पति प्रत्यक्षान् च तैमिरम्" इति, तस्मादेतुपारंपर्येण कस्यनात्मकत्वसिद्धेः । एकै-
कस्माद्दोष्टहेतोःप्रत्यक्षमिदं कस्यनापोदकमुपलक्षितं ज्ञानमनुमानादिज्ञानवदिति, यथाऽनुमानादिज्ञानं
कस्यनात्मकत्वात्प्रत्यक्षं तथा सवदिदमितिप्रयोजनम् ।

मा संस्थाः प्रौढकस्यनात्मकत्वादिहेत्वसिद्धिरिति, तर्कं हि बोद्धमिधर्मं एव सञ्चिता
कम्बनाः पञ्च विज्ञानकथा इति, क्पादिपरमाणोर्दोषकमासञ्चित्तत्वाकम्बनस्य पटादिषु नील-
विषु प्रत्यक्षानिमित्तेषु संवृत्तस्वभावात् सञ्चिताणुषट्नीलकायाकार एव गृह्यते बभ्रुरादिभिः,
बभ्रुरादिविज्ञानानां क्पादिपरमाणुसङ्घात एवाकम्बनम्, ततः प्रत्येकमाकम्बनपरमाणूनां
परमार्थसत्तां भवत्सिद्धान्तेनैवविषयता ।

(मा संस्था इति) अभिधर्म एव—अभिधर्मसिद्धक एव बुद्धवचनेऽभिधर्म—सञ्चिताक-
म्बनाः पञ्चविज्ञानकथा इति, निम्नसम्प्रमुक्तधर्मैर्मुक्तत्वाद्वागविभिः कथा इत्युच्यन्ते पञ्च बभ्रुरा-
दिविज्ञानानि । रूपादिपरमाणोर्दोषकमासञ्चित्तत्वाभ्यैः समानवादीवैरसङ्गतत्वाकम्बनस्य—विषयमेभि-
रुक्तुमिष्टाद्यस्य पटादिषु—वयवदरवापिषु ग्रीकादिषु—रूपरसगन्धस्पर्शरूपेण बुद्धेः प्रत्यक्षानिमित्तेषु
संवृत्तस्वभावात् सञ्चिताणुषट्नीलकायाकार एव गृह्यते बभ्रुरादिभिः । तस्माद्वास्तव्यं परमाणु
त्वेनावस्थानमार्हात् प्रकृतिद्वयम्, परिणामान्तरापत्त्यनुपगमात्, वैशेषिकानां परमाण्वारम्भावक-
विज्ञानम्, सांख्यानां समवस्थानविशेषापत्ताः सत्त्वावयो गुणाः, लोकिकानां स्मृत्कार्वाक्यमित्यव-
काटीयसूक्तकारजमात्रसम्भावनाम्, सन्धि कैविल्लस्मा बहवः स्मृत्स्य कारवमुत्थाः पटत्वेव दन्तव इति,
सम्प्रतिष्ठानां तथासम्भावनेऽपि तेषां संघातपरिणामाभ्यामुते बाहुपत्वाद्यभावे लोकाभ्यास्तत्त्वत्,

अत्रार्थं भवति तेषां वैश्वस्य तद्विषयतादिसर्वः आकम्बनमूलकानां परमाणूनां तत्वादीयैकादीयव्यावृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्य साम-
व्यवस्थितिकार्यविषयत्वाकम्बनस्यैवपटादिकविकारोऽस्य । अत्रास्तीति एताभिः इत्यदि कथनामकारणसम्भावनां नि-
धायि । अत्रास्तीतिपरिणामाभ्यामर्थ-पत्त्यर्थं प्रत्यक्षम्, आर्तं ज्ञानं इतिः आदिप्रतिष्ठितिप्राप्तिरिति हेतुपटोऽपिसिद्धि-
ज्ञानं प्रत्यक्षान् च तैमिर—लौकिकलौकिकं ज्ञानम् । पूर्वं कैविल्ल हेतुपटोऽपिद्विषयवत्त्वमपत्ताः । अत्रास्तीति एवं एव हेतुः
लौकिकप्रत्यक्षत्वमपत्ता इत्यतः—एकैकस्मादिति । इतिविधायिनिमित्तकार्यत्वाद्—मा संस्था इति । बभ्रुरादिपरमाणु-
व्यवस्थितम् । परमाणवः सङ्घातव्यं न विषयः सै तदादीं बभ्रुरादिपरमाणु एव मयन्दरेभ्यः तदानीं तेषां तत्त्वस्यतामनु-
पगमात् । अत्रास्तीतिपरिणामे तेषां बभ्रुरादिपरमाणुव्यवस्थितानुपगमेव तत्त्वार्थं तत्त्वत् इत्यकम्बनमिति परमाणुं बभ्रुरादि-
वयवदरवत्, एव विषयः बभ्रुः च न परमाणुं निम्न लौकिकलौकिकं ज्ञानार्थत्वाद् तस्याः साधारणतामित्यादिना ।

अतोऽऽतिन्द्रियत्वापाठम्भनत्वानुपपत्तिः, अतश्चात्मनस्तत्त्वानुपपत्तेर्ब्रह्मस्य सत्ता परमाणूनामेतत्प्रतिपत्तयं
चक्षुराभिविद्यामानां रूपातिपरमाणुसंघात एवात्मनमिति, आदिब्रह्माण्डसाविपरिमण्डकाविपरमाणु-
संघात एवात्मनमम् । ततः किमिति चेत् ततः प्रत्येकमात्मनपरमाणूनाम्-आत्मनार्थाः परमाणवः
आत्मनपरमाणवः तेषां परमार्थसत्तामेवां त एष हि परमार्थसत्त्वो न समूहो भीष्मारिपटादिभ्य संवृति
सत्त्वमिति भवत्सिद्धान्तेनैवाविषयत्वा परमाणूनाम् ।

उ तत्र प्रतिविधिकरूपान्तराविधिकस्वतत्त्वे रूपसङ्घाते इन्द्रियसन्निकृष्टे आत्मनविप-
रीता प्रतिपत्तिरव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषयाऽभिमतता ।

(तत्रेति) तत्र प्रतिविधिकरूपान्तराविधिकस्वतत्त्वे-प्रत्येकं विविच्यन्ति रूपान्तराणि प्रतिपरमाणु-
मेवेन रसादिमेवेन वा तेषामेव रूपान्तराणामविधिकं स्वतत्त्वं यत्न सोऽयं प्रतिविधिकरूपान्तराविदि-
कस्वतत्त्वाः, कोऽसौ ? रूपसङ्घातः रूपषाणुमेदपरमाणुसंघातः, अविभक्तचक्षुरिषयामिमतरूपसंघातो 10
वा, तस्मिन् रूपसंघाते इन्द्रियसन्निकृष्टे स्वविषयामिमुक्त्येनोपस्थिते आत्मनविपरीता-परमाणव आत्म-
नमूतैव्यः परमाणुभ्यो भीक्षमिति वा घट इति वा येव प्रतिपत्तिः सा विपरीता, तदमेदं वदुःखमाभात्,
कदाकासु पट्टिज्ञानवत् अव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषया व्यपदेश्यवानेकपरमाणवात्मनमेवोऽन्योऽन्य
पदेव यत्न आत्माऽन्येकव्यपदेश्यैकात्मकम्, किं तत् ? नीलरूपं तद्विषयोऽन्या इत्यव्यपदेश्यैकात्म-
कनीलरूपविषयाऽभिमतता प्रतिपत्तिरिति वक्ष्यते, तेष वा प्रतिपत्तिरव्यपदेश्या एकात्मका, अनेकपरमा- 15
णुनीलरूपविपरीतैकनीलरूपविषया ।

तद्व्याख्यानार्थं भवतामभिधर्मपिटके यथोच्यते नीलं विज्ञानमिति नो तु नीलमिति । ननु
हेत्वपदेश्यपदेश्यैव सा, नच द्रव्याभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किं तर्हि ? पदार्थान्तरेणापि
गम्यते द्रव्यपदेश्यम्, तथा चोक्तं सञ्चितात्मनः पक्षयिज्ञानकाया इति न संघयात्मन्या
इति, घूमेनाग्निरिवैतदपि चक्षुरादियिज्ञानं व्यपदेश्यं ततोऽन्यत् परमाणुभ्यः परमार्थसङ्घः 20
कस्मिन्नेकं सामान्यं न साक्षादिन्द्रियैर्गृह्यते, व्यपहितमेवार्थान्तरेस्तद्वारेण गृह्यते ।

(तद्व्याख्यानार्थमिति) नाव्यपदेश्या सा प्रतिपत्तिरित्यभिप्रायः, तां रसपत्ति-ननु हेत्व
पदेकव्यपदेश्यैव सा यत्नानुक्तं "हेतुपदेश्यो निमित्तं सिद्ध प्रमाणं कारणमित्यनन्तरम्" इति (वेत्ते०
अ० १ भा० २ सू० ४) न चाव्यपदेश्या अभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किं तर्हि ? पदार्थान्तरेणापि

रूपषाणुमेदपरमाणुसंघात इति कारणानुः त चाद्यव्यपदेश्या च वक्ष्यते इति वाच्यं च वक्ष्यते इति वाच्यं 25
नरुकारये निश्चया तत्र गौरवस्याविविधामिज्ञानमपि विद्यावदुत्तरं वातयो वक्ष्यते तद्वन्ते अव्यपदेश्य एव वाच्य
नरुकारवक्ष्यविविधमिषयुक्तो यथा इत्यादिपिटकतति । अनेके हि रूपपरमाणवचक्षुरिषयामिमतरूपसंघातो 30
अतोऽऽतिन्द्रियत्वा प्रतिपत्तिस्तु नीलमिति वा घट इति वा एवमव्यपदेश्या भवतीत्यात्मनविपरीतता प्रतिपत्तिरिति भावः ।
अव्यपदेश्येति वक्ष्यते इति वक्ष्यते तत्त्वप्रमाणान्तरं नीलमिति गम्यते इन्द्रियसन्निकृष्टतत्त्वेन मित्रनेन
वक्ष्यवत्त्वमेवेन व्यपदेश्यत्वं तस्मिन् रसोऽप्यमिति एवमव्यपदेश्या वक्ष्यवत्त्वमेवेन व्यपदेश्यत्वं नीलमेव तद्विषय- 35
नेति वक्ष्यवत्त्वमिति भावः । तद्विषयः मित्रनेनाव्यपदेश्यवत्त्वमेव मित्रनेन विषयवत्त्वं तेष इति । आव्यपदेश्येति
किन्तु व्यपदेश्येति । सा वक्ष्यतेः पदार्थान्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तस्या व्यपदेश्यत्वमिति वक्ष्यते ।
हेतुवित्यादि, अविषयत्वं कम्पतेऽनेनार्थं इत्यनेनः वक्ष्यः त च हेतुवित्यादिनिर्वाकः इति वक्ष्यते । एषा च वा
वक्ष्यते व्यपदेश्येति तेष व्यपदेश्येति न निश्चयः किन्तु हेतुवित्यादिनिर्वाकः वाच्यमप्येति नीलमिति वक्ष्य- 40
त १

गन्ते तद्वपदेवम्, अर्थात्तरस्य हेत्वपदेवमिति चासिपर्यायत्वात्, तथापि च यतः सञ्ज्ञप्रवृत्त्या-
पदेष्टेन निमित्तान्तरजनितमिन्द्रियज्ञानमिष्टं तस्यापक्षपदेष्टव्यं तत् तथा चोक्तं “सञ्ज्ञिवाक्यम्बन्ताः पञ्च
विज्ञानकाया” इति, न सञ्ज्ञवाक्यम्बन्ता इति, एतदर्थमिन्द्रियज्ञानार्थमुदाहरणमाह—भूमेनाप्रतिबिम्ब, यथा
भूमेनार्थात्तरभूतेष्वप्रतिबिम्बे ज्ञानमुत्पद्यमान इत्यपदेष्टव्यं दृष्टं तथैतदपि गीष्करूपविषयं बहुपदमिति
ज्ञान परमाणुमिरार्थान्तरैर्जनितत्वात्प्रवदेष्टव्यम् ततोऽप्यविज्ञानमिति—यत एव इत्यपदेष्टव्यं भूमाप्रतिबिम्ब
तदीक्षरूपं यतः परमाणुजम्बः परमार्थसम्बन्धोऽप्यतः कस्मिन्मकस्मिन्मक एव बहुपदः सामान्यं विज्ञे-
यम्बः, न साध्यामिन्द्रियैरव्यवहितं गृह्यते, किं यदि ? इत्यव्यवहितमेवार्थान्तरैः परमाणुमिन्द्रियेण पर-
माणुद्वारेण गृह्यते न अत एवेति ।

अत्राह—

10 ननु च सञ्ज्ञयस्य कारकहेतुत्वेनापदेष्टाः प्रत्यक्षप्रतिपक्षे, न भूमवन्ज्ञापकहेत्वपदेष्टत-
याऽप्रेरिवायान्तरस्यैककल्पस्यस्य ।

ननु च सञ्ज्ञयस्येत्यादि यावद्वार्थान्तरस्यैककल्पस्येति, नन्विदमुदाहरणे, यस्याः प्रतिबिम्बे-
चमुचये, नन्विह प्रतिबिम्बजम्बः कारको हेतुरन्वो ज्ञापक इति, तस्मात्पूर्णां तस्यज्ञापकं गीष्करं च कार-
कसम्बन्धात् भूमत्प्राप्तेः ज्ञापकसम्बन्धात् प्रत्यक्षानुमानप्रतिपक्षयोरेव एव गम्यः, अतः सामान्यम-
15 वैकल्पं दृष्टव्यम्, इतिवाक्यादिकदृष्टा हेतोरिति वाक्यार्थः, अस्मात्पुत्रानां भवेति न विदुष्यहे ।

आचार्यो दोषद्वयं परिहरमाह—

नन्विदमस्यैवार्थस्य प्रवृत्तिर्नार्थं प्रस्तुतमस्माभिर्विधीयं प्रत्यक्षं स्वात् कारकादेव, सञ्ज्ञ-
याक्यात् संवृत्तिस्ततो न स्वात् भवति तु तस्मात् प्रत्यक्षं ज्ञापकभूमाद्यपेक्षाभिज्ञानवत्,
वैधर्म्येण दाहानुभवमवत्, प्रत्यक्षत्वाव्यवहितप्रतिपक्ष्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य, तथा तस्य
20 स्वसञ्ज्ञयविषयत्वादनभ्यारोपारमकत्वाविति यावत् ।

(नन्विदमिति) नन्विदमस्यैवार्थस्य प्रवृत्तिर्नार्थं प्रस्तुतमस्माभिः वैधर्म्यमिन्द्रियमार्गं न वा सामान्य-
धर्मवैकल्पम्, यस्तद्व्यवहारं ज्ञापकत्वप्रसङ्गात्प्रत्यक्षप्रतिपक्षयोरेव प्रवृत्तिरस्मात्प्रत्यापद्येत न पुनरेवमेतत्,
अस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तद्व्यवहारे यमि भवन्मरमिर्दं प्रत्यक्षं स्वात्कारकादेव—निष्पादकादेव

प्रतिपक्षि कस्मिन्मकैव इत्यान्वेनार्थान्तरभूतेन चक्रेव तस्यवर्णान्तराव्यक्तं हेतुधर्मकमेव हेतुजन्मेवमपदेष्टव्यं वा यति-
25 यतिर्न तस्यपदेष्टव्यं नाव । स सञ्ज्ञवाक्यम्बन्ता इति परमाणुना कस्मिन्मकैव चक्रेव न निष्पादयिष्यतः किन्तु एवकारेण
प्रमाण्य एवमप्यथा इत्यर्थं तदा च अन्वेषः चक्रेवमिन्द्रियज्ञानं व्यतिरेक्यं अर्थात्तरेव चक्रेव अविषयत्वात् भूमेयमिन्द्रिय
यतिर्द्वि तस्यैव किं कस्मिन्मकैव वास्तवहेतुजन्मेव व्यतिरेक्यं तत् तस्य ज्ञापकहेतुरन्वो इत्येति प्रतिपक्षयोरेव एव
कस्मिन्मकैव तन्मार्थान्तरैर्व्यविकल्पकत्वाविति हेतुधर्मान्तरादेव ज्ञापकहेतुर्विद्यते यदि तस्यप्रतिपक्षिर्न तैव व्यतिरे-
क्यते कस्मिन्मकैवमिति प्रत्यक्षव्यवहारं गीष्करमिन्द्रियस्यैवैककल्पमिति विद्वत्ता पक्षे च तद्विषयताकमप्येति यदि
30 च कारकहेतुरन्वोपदेष्टव्यं एतदेव यदि तस्यमिन्द्रियज्ञानं तैव व्यतिरेक्यता दृष्टान्ते तस्यवैकल्पमात्रेण सामान्यमिन्द्रिय
तस्य व्यतिरेक्यं इत्यन्ते हेत्वपदेष्टव्यं इति अर्थार्थं मत्वाऽऽह—ननु चेति । पूर्वेण दोषद्वयं ज्ञेयं न स्पष्टम्—नन्विदमिति ।
अस्यैवार्थस्य—इतिवाक्यादिकदृष्टा हेतोरिति वाक्यार्थः । कारकादेवेति एवमप्येव ज्ञापकत्वव्यवहारं तद्विद्वेति शेषः ।
संविद्विद्य—अत्राह, इत्यत्रावर्णं चक्रेवमिति इति चक्रेव तत् परमार्थव्यतिरेक्यं तत् तस्य वास्तवमिति ज्ञापकत्वमेव

पञ्चरात्रविज्ञानस्य तीक्ष्णतादेः स्थायार्थमिवावाक्यम्नमूलाद्वेतोर्भावेन, संन्यायस्यात् संवृत्तितो न परमार्थसतोऽपवादोऽपि स्यात् । वैषम्येन वाङ्मनवनवत् स्थायमात्राक्यम्नं वा स्यात् प्रत्यक्षत्वादाया नुमननवत्, यद्येक “अन्यथा वाङ्मन्यभादाह इत्योऽभिमत्यते । अन्यथा वाङ्मन्येन वाङ्मार्थः सम्प्रतीयते ॥” इति (वाक्यपदीये कां० २ सू० ४२५) अव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षमेति तस्यैवोपपन्नहेतुः, अर्थान्तराभ्यवहितसार्थस्य ग्राहकं प्रत्यक्षं दृष्टं यथा वाङ्मनवः । तथा ५ तस्य सञ्जयविषयत्वात्—प्रत्यक्षस्याधीनतरनिरपेक्षता स्यात् पुनरस्तीति, सञ्जयविषयत्वादनभ्यारोपत्वातिरिक्तं यावत्, सर्वत्रार्थान्तराभ्यारोपवृत्त्यर्थान्तराहुपचयोत्पन्नं न ज्ञानमिति, यावदुक्तं भवति सञ्जयविषयत्वाद्वाक्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्यादि । अर्थान्तरनिमित्तमात्राप्रत्यक्षं दृष्टम्, यथा वाङ्मन्यवमितिज्ञानमिति, एव वाक्यकारकतां संन्यायस्याभ्युपगम्य दोष आपादितः ।

इदानीं कारकतामपि रूपयितुं काम आह—

कारकतापि सञ्जयस्य नैवास्ति परमार्थतोऽसत्त्वात्, अज्ञातचक्रवत् ।

(कारकतापीति) कारकतापि सञ्जयस्य नैवास्तीति प्रतिज्ञा, परमार्थतोऽसत्त्वादिति हेतुः, अज्ञातचक्रवदिति दृष्टान्तः परमार्थतोऽसत्त्वं संवृत्तिसत्त्वाद्भवन्मतेन घटवत्, यद्येकम् “मेवेदं धत्ति न घटुदिरन्यापोहविधाऽपि न । घटान्मुपवृत्तं संवृत्तिसत्त्वमप्यत् परमार्थसत्” (अभिधर्मकोशे अ० ३ का० ४) इति यद्येकस्य भ्रमज्ञानतद्वयेकवद्वयमिति न तद्वत्त्वमिति, अभिधर्मकोशे नैरन्तर्भावमात्रात्, १५ चक्रस्य परमार्थतोऽसत्त्वात्कविज्ञानस्याकारकता, एव सञ्जयस्य संवृत्तिसत्त्वानीकविज्ञानस्याकारकता, यथाऽऽमीन्निपत्वात्पुनीजानाम् ।

इतश्च सञ्जयस्याकारकता प्रत्यक्षयवम्यवस्थानमात्रत्वात् ।

(इतश्चेति) अवयवमवयवमपि प्रत्यक्षयव, अवयवा नीकाविपरमाणवः, तेवमेव संवृत्तैकत्र परस्परसत्त्वाभ्यवस्थानमात्रं सञ्जयो न तेभ्योऽर्थान्तरमिदं भवताम्, अतः परमार्थतो नास्तेवासी २० सञ्जयः, तदेवं सञ्जयसत्तातः तरविषयमेव न कारकता ।

अभ्युपेक्षापि सञ्जयस्य सत्त्वं दोषं ब्रूयः—

छोक्त्वपु सञ्जयसत्त्वे व्यपदेशोऽस्त्येवेति गृह्यताम्, तदव्याभ्यपदेशयो विषयः प्रत्य

क्षयेन भूमाद्विज्ञानवदप्रमाणत्वं दुष्टमिति यावत् । नहि तु नीकाविज्ञानस्य बाह्यत्वं प्रत्यक्षत्वमभ्युपगम्यते तर्हि वाङ्मन्यभादाहुयत्वं केवळं स्थायं एव परमार्थसत्त्वं परमार्थसत्त्वं स्यादित्याह—वैषम्येति । तथा च नीकादिभिः २५ नमिज्ञानं कापीमात्राक्यम्नं प्रत्यक्षत्वात् अव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् सञ्जयविषयवत्त्वात् वाङ्मन्यमवयवमिति प्रयोगः । स्थायमात्रेण मानदेन व्यवहारस्य व्यवहारस्य अभ्युपेक्षाः उपपन्नहेतुः पारपरहेतुनिर्णयः उपपन्नकारणान्तरमात्रा नै तस्याभ्युपगम्यमाने ताव—व्याप्यतेति । व्यस्यतेति अवयवयपुस्यरेन दृष्टान्तोऽयम् । अतिरिक्तं निरस्यति परमार्थत इति । नीदमतेन दृष्टान्तमाह—मद्वयमतेनेति । यद्येवं परवृत्तिरित्यते तुलया नहि रूपवैधं नचपरोपेतं तथा चक्रवृत्तिरपि निरस्यते एवं चक्रवृत्तिरपि व्यवहृतो यो व्यवहारः सः संवृत्तिरित्यत्, अतोऽन्यः परमार्थवैधमिदमिति ३० कामाह—मेव इति । दृष्टान्तं व्याप्यतेति यद्येति । नमिज्ञानं प्रति परमार्थतोऽसत्त्वमवयवमिति वा न कारकत्वं तथा उपपत्त्यापि परमार्थतो नीकाव्यपदेशोऽस्ति निरस्यता कारकमात्र इति यावत् । परमाभ्युपगम्योऽसत्त्वमवयवेन स्थितैव व्यवहारः स च परमार्थतो व्यतिरेकः कविज्ञतोऽस्ति निरस्यता कारकत्वमिति । इत्याह—इतश्चेति । व्यवहारस्य सत्त्वं कारकत्वं न तेन व्यवहितवत् एव तद्वयमिति तदव्यवहारस्य विषयमवयवमिति—छोक्त्वमिति । तदव्यवहारमपि तदवयव-

सहस्रमेवात्मकाः, द्रव्यात्सहस्रमेवपरिग्रह्यत्वात्तद्विषयवृत्त्या, सा च सर्वथा सामारण्यत्वा-
दिसर्वमेवेत्यनन्तरोक्षेण हेतुः, एतौ मूलेहेतुः कल्पनात्मकत्वावितेयैः साधितः, तस्मात् तत्रत्यस्य
न नानुमानवदङ्गीर्णस्वविषयमितेतदर्थमावनायाः पुनस्त एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-
तस्मिन्मये बोध्याः ।

इतश्च तज्ज्ञानमप्रत्यक्षमप्रत्ययप्रत्ययात्मकस्याध्यव्यासायणस्यप्रत्ययवत् ।

(इति श्रुतेः) प्रत्ययः कारणं हेतुरित्यर्थः, न प्रत्ययो हेतुरस्मैवप्रत्ययाः, कोऽसौ ? प्रत्ययाः,
प्रत्ययो विज्ञानम्, द्वितीयप्रत्ययसम्बन्ध विज्ञानार्थत्वात्, अकारणज्ञानत्वावित्युक्तं भवति, क्व पुनर-
कारणं तज्ज्ञानं ? संवृत्तवृत्तिप्रत्ययाभ्याम्, यस्मात्तानुपु न सञ्चये प्रत्ययता तथा प्रतिपत्तिं प्रति इव्य-
सत्तामपिपत्त्वात्, द्रव्यसम्बन्धो हि परमावबोऽस्तिप्रत्ययदेव न प्रत्ययज्ञानहेतवः, तथा भीष्मावयः
संवृत्तिसम्बन्धस्तस्यवोऽसत्त्वादेवाकारणम्, यस्मादुपपत्त्याऽप्यप्रत्ययाः स प्रत्ययो भीष्मरूपमिति, को
दृष्टान्तः ? यथाऽभावः शब्द इति प्रत्ययोऽप्रत्ययं तथेवमपीति ।

आन्तरं कल्पमात्रकत्वावित्यो हेतुभ्योऽनुमानज्ञानं तर्हि बहुप्रातिविज्ञान मविष्यतीत्यत्रोच्यते—
अनुमानज्ञानमपि तत्र प्रतिपूर्वते सम्बन्धगृहीतस्यान्यथा प्रतिपत्तेः, यथा विकृष्टादि
ज्ञानम् ।

(अनुमानज्ञानमपीति) कर्मकर्तृत्वेनमेवम्, यत् क तस्मिन्निषेधान् प्रतिपूर्वते इति
रूपम् ? यथाऽयमोदो विपन्नत्वात् पूर्वमांसवहारमानं न भोजयति न भुज्यते त्वमेव तथेवमपि
ज्ञानमात्रमानमपि न पूरयति न प्रतिपूर्वते, कस्मिन्नेतोः ? सम्बन्धगृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः, सम्बन्ध-
यव गृहीतस्य सम्बन्धगृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः तत्र ज्ञानस्यान्यथाप्रतिपद्यमानसम्बन्धगृहीतार्थत्वावि-
त्यर्थः, यद् ज्ञान सम्बन्धमेवार्थं गृह्यतेवार्थप्रत्यया प्रतिपद्यते तज्ज्ञानं नानुमानमपि सम्पूर्णं भवति,
तद्यथा विकृष्टादिज्ञानम्, यथा कृतकत्वाभिज्ञः शब्द इति पञ्चयर्माज्ञानं शब्दसम्बन्धे षडाविधमि
आनुगमसम्बन्धं गृहीत्वा निजं शब्दं प्रतिपद्यमान विकृष्टहेत्वाभासज्ञानं भवति, आविमहत्वात् प्रत्येय-
भावपत्त्यादौ निजज्ञानं वा तद्विषयवन्मैकान्तिकामात्रं यथा तथेवमपि न सम्पूर्णमनुमानमपीति ।

परिग्रहाद्यवच्छेदः पावकत्वाविति निष्पद्यते । सहस्रसदिति तन्तः परमावबोऽसम्बन्धवन्तोवामनेरुदयेन परिग्रह इत्यर्थः ।
ज्ञानमन्तरोक्षेण हेतुमिति तत्रा सामारण्यत्वात्तद्विषयवृत्त्यादिसर्वमेवित्यनन्तरोक्षेण हेतुः, एतौ मूलेहेतुः कल्पनात्मकत्वावितेयैः साधितः, तस्मात् तत्रत्यस्य
न नानुमानवदङ्गीर्णस्वविषयमितेतदर्थमावनायाः पुनस्त एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-
तस्मिन्मये बोध्याः ।

परिग्रहाद्यवच्छेदः पावकत्वाविति निष्पद्यते । सहस्रसदिति तन्तः परमावबोऽसम्बन्धवन्तोवामनेरुदयेन परिग्रह इत्यर्थः ।
ज्ञानमन्तरोक्षेण हेतुमिति तत्रा सामारण्यत्वात्तद्विषयवृत्त्यादिसर्वमेवित्यनन्तरोक्षेण हेतुः, एतौ मूलेहेतुः कल्पनात्मकत्वावितेयैः साधितः, तस्मात् तत्रत्यस्य
न नानुमानवदङ्गीर्णस्वविषयमितेतदर्थमावनायाः पुनस्त एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-
तस्मिन्मये बोध्याः ।

परिग्रहाद्यवच्छेदः पावकत्वाविति निष्पद्यते । सहस्रसदिति तन्तः परमावबोऽसम्बन्धवन्तोवामनेरुदयेन परिग्रह इत्यर्थः ।
ज्ञानमन्तरोक्षेण हेतुमिति तत्रा सामारण्यत्वात्तद्विषयवृत्त्यादिसर्वमेवित्यनन्तरोक्षेण हेतुः, एतौ मूलेहेतुः कल्पनात्मकत्वावितेयैः साधितः, तस्मात् तत्रत्यस्य
न नानुमानवदङ्गीर्णस्वविषयमितेतदर्थमावनायाः पुनस्त एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-
तस्मिन्मये बोध्याः ।

न पुच्छममिदोक्तमित्युवाहो ग्रन्थो गतायो यावत्तद्योगमिति मिति, यदा वेदादिदत्तस्य यावत्तद्योगमिति मिति
 मित्येव प्रकर उवाहो ग्रन्थः पूर्वजातो न तत्परमये, तद्युक्तं न इत्यादिष्वङ्गता सिद्धिरित्यादिब्रह्ममात्र-
 मसम्बद्धम् तदाहमिति मिति सत्यवयवसामुपपत्तेः—असत्तामना इत्यादीनां मुख्यौ सदमिमानमसौ
 क्व युज्यमिति एतादृशार्थवचनमन्तरे पठित परस्मादौषधस्याऽऽध्यापनार्थम्, मनोरथमिति, वैशेषिकम्
 ८ मनोरथ एव इत्यादिभ्यतिरिक्तं सचेति, यदि मनेत् क्वात्, एतत्तौ ॥ पूर्वोत्तरपक्षौ उवाचमातावेव ।

इत्यादिमाक्षत्वनिवृत्तिः स्वतः सर्वं सत्तादियैतस्य वचनस्य ध्यापात इत्येतदोच्यते
 दर्शनादिति चेन्नैव च दोषः दण्डित्वदण्डित्वयोर्ध्याप्यर्थं स्वत एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्, सत्त्वत्
 सत्त्वत् सदेव स्वं सत्त्वतः—सत्त्वात्, सदेव सत्, न सत्तातोऽप्यत् सत्, तस्मात् सर्वं
 सतो नास्त्यतादात्म्यं सदात्मैव सर्वमिति भाक्षत्वनिवृत्त्याद्यभावात्, सदादिवच्च स्वतः सत्त्वम्

10 (इत्यादीति) इत्यादिमाक्षत्वनिवृत्तिः स्वतः सर्वं सत्तादियैतस्य वचनस्य ध्यापातः
 इत्येतदोच्यते इत्येवमिति वैशेषिकेणोक्ते आचार्य आह—नैव च्छादि, दण्डित्वं दण्डित्वञ्च ध्याप्यर्थं स्वत
 एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्—सत्तासम्बद्धत्वादिद्वयैः, सत्त्वतः—सत्त्वात् सत्त्वत्, सदेव सत् सत्त्वतः स्व
 सत्त्वात् आत्मत्वात् स्वतः सत्तादियैः एवं यावद्भाष्यो बहुतु सदैव सत् सत्त्वमेव सत्, न सत्त्व
 तिरिक्तं सत्ता न सत्तातोऽप्यत् सत्, तस्मात् सर्वं सतो नास्त्यतादात्म्यम्—असदात्मत्वं तदभावात्
 10 सदात्मैव सर्वमिति भाक्षत्वनिवृत्त्याद्यभावात् भाष्यं दोष इत्यर्थः, सत्तादिवच्च स्वतः सत्त्वमिति, आदिम
 क्वात् इत्यस्यवयववर्त्मत्ववत् ।

यतश्चैवं ततः सतो भावः सचेति इत्याद्यभ्यतिरिक्तसत्तायैव ज्ञायते, कर्त्तरि षष्ठीभूते
 यत्तत् सन्नि

सदित्यभिधानप्रत्ययप्रकरणं सर्वत्र, एवमपि

बहुक्तं स्वतः सत्त्वमिति, एतदुक्तं अत्र हि सत्तावदिति सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या

३० न मम सत्ता इत्यादिभ्यतिरिक्तं कश्चिदस्ति कर्त्तरि षष्ठीस्युक्तत्वात्, ततोऽनुपपन्नं इत्यादी
 नामनेकत्वम् ।

अर्थवत् न निर्वर्तत एता न इत्यादिमाक्षत्वनिवृत्तौ कदा कदा विवक्ष्यते, कदा सत्ये न इत्यादिमाक्षत्वनिवृत्तिर्विवक्ष्यते मिति
 इत्येवमन्तर्गतमिति न कदा परस्परमाक्षत्वनिवृत्तौ वैशेषिकं ब्रह्मे—इत्यादीति । एतद्विदग्धे कदा एव सर्वं मा
 मर्शितम्, एतद्विदग्धे सत्ता ध्यमान इत्यादिनेत्रेण—दण्डित्वमिति एव इत्यर्थः । सत्. सत्. सत्तासम्बद्धे
 ३० इत्यत आह—स्वतः सत्तादित्यर्थ इति सदेव सचेत्युच्यते न तत्त्वव्यतिरिक्तं सत्ता एता न कदा सत्ता सत्ता सत्ता सत्ता
 तिरपि सत् कदा सत्त्वमिति भावः । एतत्तत्त्वमानस्य सत्ता सत्त्वात् न तापि सत्तासम्बद्धत्वात् सदमिमानमसौ न ॥ सत्
 सत्त्वमेव सर्वं सदमिमानमसौ मुख्यमिति सत्ता सत्त्वस्य माक्षत्वनिवृत्त्या न निवेद्यते इति कर्त्तव्यं सदेव सचेति एवं सत्तासम्बद्धे
 न कदाचनान्यत्रार्थे इत्येवमन्तर्गतमिति इत्यादीति सदमिमानमसौ मुख्यौ न कदा सत्ता इत्युच्यते एता तदुच्यते मिति इत्येवमन्तर्गतमिति
 तावदिति । ननु सत् सत्त्वमिति सतो भावः सचेति मिति न कदा सत्ता इत्युच्यते एता तदुच्यते मिति इत्येवमन्तर्गतमिति । सत्ता
 ३० सत्त्वमेव सर्वं सदमिमानमसौ मुख्यमिति सत्ता सत्त्वस्य माक्षत्वनिवृत्त्या न निवेद्यते इति कर्त्तव्यं सदेव सचेति एवं सत्तासम्बद्धे

मभन म्यत्र इति, स एव विधेयः मायाभ्याप्यासमेतत्वात् अग्निरप्येवमभ्यात्, सर्वसत्त्वमभ्यात्-
 सत्त्वेनासत्त्वेन च तस्यैव विधिभ्यामभ्यात् ब्रह्ममाणववेति अरण्याभरणयोभ्यमनन्तरं ब्रह्मणे, स
 एव समवायः एवमेवेति, भवतः कर्तृत्वेन तस्यैव कारणत्वं तदेकीमात्रगता कार्यत्वापत्तिः, प्रतिपादितेन
 विधिना सम्बन्धाम्बुधः प्रत्याख्यातः, समवायभ्यामभ्यानात्, सहासत्त्वेनेति, अमेनेनासत्त्वमपि प्रमाभ्य-
 ५ एम् सहासत्त्वमभ्यात् कर्तृत्वात् संयुक्तमेव धर्मेणेति नासंयोगः कार्यभरणप्रतिपादनप्राप्तसमवायोऽपि,
 ताभ्यामेति संयोगसमवायाभ्यां सम्बद्धरात् मिश्ररासत्त्वे न क्वा, अजातिमिति स्थिति प्रतिपाद्यत एव
 ब्रह्मन्वितिरिच्छाः प्रेक्षितियेविधितयात्, एवं तावत् अरण्यामित् ब्रह्मणेः ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि ब्रह्मादीनि स्वतः सत्त्वात् सामान्यादिवत्,
 कारणानि चेति कारणमित्सम्बन्धाजातिमत्त्वानि सामान्यविधेयसमवायानां स्वतः सत्त्वाद्ब्रह्मादिवत्,
 १० कैकमभ्याविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणमित्सम्बन्धाजातीनि ब्रह्मादीनि स्वतः सत्त्वाद्ब्रह्मादिवत्, सामान्यादिवत्,
 कारणानि चेति कारणमित्सम्बन्धाजातिमत्त्वानि सामान्यविधेयसमवायानां स्वतः सत्त्वाद्ब्रह्मादिवत्,
 अस्तत्त्वरानिर्भर्यः तदात्मत्वात् बहु पदस्य तत् स्वतः सत्त्वादिबन्धित्युक्तम्, उभयमिति, अरण्या-

विधेयं ब्रह्मण्येव कारणकारणवैक्यमुच्यते तद्व्याप्योपपत्त्यात् स एव समवाय इति ब्रह्मणेन सर्वं न ब्रह्मात् पुनश्चादि-
 १५ ब्रह्मणोऽपि यावत् । अथ वेत्येवम् इत्यं तर्हि त्रैलोक्यात् उभयस्य सर्वं सम्बन्धी ब्रह्माह-एवमेवेति तद्व्याप्येन सर्वो
 मन्त्रत्वं कर्तुं शक्यं तर्हि सर्वस्य वैक्यमप्युपपत्तिरिति समवाय इति अर्थः । एवं समवायसम्बन्धेनात् कार्यकारणयोः समान्यो
 न सम्बन्धोऽपि क्वा पण्येनाह-प्रतिपादितेनेति । सर्वेषां कारणं कार्येण अनुपपन्नं तस्मात् कार्यसंख्येनेति ब्रह्मं निरु-
 द्धम्, मन्त्र उरुत्तरसमवायं कर्तृत्वात्तस्यैव कार्येण सह अनुपपन्नं, इतरा वतीन् अनुपपन्नैव क्वास्त्ये तत्त्वतोऽपि कार्य-
 कारणमभ्याय उभेर्मा समवायः सहासत्त्वेनेति एवमभ्यामेवेत्यस्य सम्बन्ध उभेपय मेत्यप्य मेत्यामेव
 २० कारणकारणवैक्येति अर्थः । कारणं सत् कार्यमैक्यमर्थं मन्त्रस्योक्तं च विधिं कृत्य कार्यं अनुपपन्नं वाक्यस्य-संयो-
 गेति । ननु समान्योऽपि ब्रह्मादिमन्त्रितिरुक्तमभ्यादेव न ब्रह्मादीनि सामान्यानि मन्त्रादीनामभ्या-जातिमत्तीति
 ब्रह्मण्येव सामान्यमभ्यात् अस्मत्तत्वादेवा नातीति शङ्क । उभेर्ब्रह्मण्येव पुनरप्यसामान्यविधेयसमवायसमवाय एव
 समवायसमवाय कार्यकारणवैक्येना नातुपपन्नं अनेकत्वे तु कार्ये कार्यसमवायत् कारणकारणसमवायेन अनुपपन्नमित्येव
 २५ वाक्यस्योभेति सर्वस्यैव-मध्य वेति । सामान्ये-अकारणवेति क्वा सामान्यविधेयसमवाया न कारणतया न समवायि-
 कारणतया विधा कृतान्ता-समवायवेति वाक्यतया-वाक्यतया कृतं वाक्यतया उभेर्ब्रह्मादीन्विधि कृतं इति
 एवमेवम्, तस्मात् अकारणमित्सम्बन्धाजातीनीति यावत् । कृतं वाक्यतया न सामान्यवादीनां ब्रह्मादिकं कारणमभ्यास-
 समवायं वाक्यस्य मन्त्रोक्त्याह-कारणेति । एवम् सत् सत् कारणतया-कृतं, कारणं, कृतत्वेन कृतं न तु कृत-
 ३० र्त्वात् तदात्मत्वात्, बहु कृतस्य तत् स्वतः सत्त्वात् क्वा सत्ता सत्तामभ्या-कृतं कृतं न कृतं इत्यादिपठितमिहा-
 उभेनाह-सहासत्त्वात् सत्त्वादित्यर्थः इति । ब्रह्मादि सामान्यानामभ्याय सामान्यानि न ब्रह्मादात्मत्वात्, इतीदरेभ्यमभ्यास-
 मन्त्र तदात्मत्वेतरेभ्योऽपि मन्त्रमपि तस्मात् सर्वं ब्रह्मण्येव कारणकारणवैक्यं, निमित्तमित्येव सम्बन्धसमवायं वाक्यतया-
 तिमन्त्रात्मत्वाह-उभयमिति । ननु वैक्येनेव समवायवैक्यं वाक्यादमुपेक्ष्य उरुत्तरमभ्यासस्य मन्त्रस्य परिहारे विहिते न

कारणवित्यादिप्रसम्भवाप्रसम्भवातिमवजातिमवत्वानि द्रव्यादीनां सामान्यादीनाञ्च सर्वस्य वस्तुत्वात्
प्राप्तमकत्वं मध्येष इत्येतररूपैकमवनाविशेषात् ।

यद्यपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति शेष उक्तः स तदवस्थ एव, बहुना सम्ब-
न्धनामेकसम्बन्धभावात्, बागादिगवाद्यभिधानवत्, तस्माद्भूत्यसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्य-
स्थितिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यस्थितिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, 5
पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् पदपि पदार्था निर्यस्ये कथम् ? समवायस्यैकत्वात् द्रव्य-
त्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्रव्यत्वाद्ययोश्च स्वरूपस्य हानिः, तत्त्वविशेषणमेवादि तत्रैवः
स्यात्, छिन्नदिष्टिवत् ।

यद्यपि चेत्यादि, निष्ठायाः सम्बन्धस्य च सत्त्वैककालप्रतिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेक-
काल इत्युक्त्वा पुनरत्र यो शेषो विहितः सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव पुनरिहा, बहुना सम्बन्धना- 10
मेकसम्बन्धभावाविति हेतुः बहुषो हि सम्बन्धेनेकसम्बन्धीभूताः ततः तेषां सङ्करः, बागदिगवाद्य-
भिधानवत् यथा गौरित्युक्ते बागु विमूरदम्भाविमिरेकस्य गोत्रस्य च बागविमूरदपार्श्वत्वात्तथा मात्तौ,
तत्तद्व्यतिरिक्तत्वात् तत्तत्सम्बन्धाद्रव्यत्वेन सम्बन्धीति निर्धार्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् सर्वेषां
इष्टानामिष्टः कारणकार्यभावात् समवायोऽपि तथा ज्ञेयः, द्रव्यत्वेनेव गुणत्वकर्मत्वादिति सम्बन्धः इह
छिन्नविशेषादिहेतुपक्षिहानाभावात्कः समवायः तस्माद्भूत्यसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यस्थितिं तथा गुणे 15
कर्मणि च द्रव्यस्थितिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यादिति सामान्येन सङ्करशेष उक्तः,
पदार्थत्वानि द्वितीयः सङ्करप्रसङ्गः पदार्थानां पण्यो द्रव्यादीनां सङ्करव्यवस्थानस्याभावात् पदपि पदार्था

पुनः स लोकादवस्थानसिद्धा-यद्यपि चेति । व्यापके-निष्ठाया इति कैश्चित्केन केषु कर्मसु निष्ठा तत्रैव एतानां
सम्बन्ध इत्येककालप्रतिपादनार्थं समवायो ज्ञेयः तस्मात् केषु समवाय सम्बन्धत तत्रैव ज्ञेयं तत्सम्बन्धितोऽपि सम्बन्ध-
इत्येता सम्बन्धस्य मानार्थं स्यात्, यो हि तदा न सम्बन्धकमवस्थानोऽपि एतानां बाधित्वात् तत्सम्बन्धितोऽपि सङ्करोऽपि 20
तत्सङ्ग सम्बन्धस्यैकत्वादिना तदाका सम्बन्धस्यैकः काश्च इति समवायस्यैकत्वं व्यवस्थाप्य ननु समवायस्यैकत्वं सम्बन्ध-
सम्बन्धितौ तत्सङ्केतः प्रत्यक्षं सङ्कर इति तद्वत्प्रत्यक्षमात्रेण तत्सङ्केतैरपि क्वा प्रतीति र्व्यवस्थेति निराकृतः, तत्सङ्कर-
प्रसङ्ग परित्यक्तव्य एवेति मातः । तत्र हेतुमाह-बहुनामिति व्यवस्थापयितुमुक्तिमिन्द्रादिनाकाशविनाशविश्वनिमित्तेत्येक-
द्रव्यायां बहुना सम्बन्धिता समवायस्यैकत्वं चेति सम्बन्धतादिसर्वं । बहुषो इति कनेकेऽवस्थाएव एतेन समवायस-
ङ्गत्वेनेत्येव सम्बन्धितं वातः न तु ब्रह्म पुनर सम्बन्धितः अत एव सङ्कर इति भावः । एतान्तरमाह-बागादीति 25
‘कालोपपन्नत्वात्तद्व्यतिरेकसिद्धिरिति । अन्यद्वान्ता किन्वा पुनरि यो इति बोधाय बागादिवत्कर्मणो योऽप्येव एव तत्र गौरित्युक्ते
विमिस्मरामात्रात् बागादिवत्कर्मणोऽपि बागादिवत्कर्मणोऽपि तत्सङ्केतः तत्र तत्र तत्र सङ्करात्, अन्येनास्य
योऽप्यस्यार्थं मान्य इति निर्धार्य व्यवस्था निश्चाय न अन्यत इति तत्सङ्केतमिन्द्रादिनाकाशविश्वनिमित्तेत्येक-
व्यवस्थापयितुमुक्तिमिन्द्रादिनाकाशविश्वनिमित्तेत्येक-समवायस्यैकत्वं तद्व्यतिरेकसिद्धिरिति 30
संकेतः-द्रव्यत्वेनेत्येति इष्टाकारणं ज्ञानं सम्बन्धोऽपि वा तस्यास्य किञ्च, द्रव्यत्वगुणकर्मत्वविशेषेण एव सम्बन्धविशिष्टः,
संकेतव्यवस्थाभावात् तस्यास्य सम्बन्ध इति भावः । तत्सं तस्यैकत्वे सङ्कर उ विहातमाह-तस्मादिति कनेकेत्येव
समवायः तदा क्वा इत्येकस्यैकत्वं समवायस्य तस्यैव गुणव्यतिरिक्तसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वगुणव्यतिरिक्त-
स्यैव सम्बन्धस्य सम्बन्धितत्वात्तद्व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः । एवं द्रव्यत्वगुणकर्मत्वविशेषादिनाकाशविश्वनिमित्तेत्येक-
पक्षेण बद्धं सङ्कर इत्येति-यद्यपि चेति । अत्र सङ्कर इत्येक-सङ्करोऽपि क्वा कनेकस्यैव तस्य तत्र व्यवस्था 35

सन्त्येवेष्टुङ्गानि गुणकमाणि, सेवामाभयिषां समजायिनामभावात्तद्विज्ञेयं द्रव्यस्यापि द्रव्यमाभिन
 वृत्तिः, गुणरसमवायिकारण क्रियावद्द्रव्यमनेकद्रव्यं वा द्रव्यं स्यात्, तत्रैव नाद्रव्यं नानेकद्रव्यं
 सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणो गुणकर्ममायनिवृत्तौ द्रव्यमाभिसम्बन्धेऽसति गुणकर्मण्यमनाभस्ताद्रव्यस्य
 द्रव्यमाभिनवृत्तिरिति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरुक्ता, अथवा दृष्टिद्वेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन सम्बन्धे सति गुणस्य
 कर्मणो वा द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बन्धमिति द्रव्याभावात्, तद्भावाद्गुणकर्मणी न द्रव्याभिते, ततो द्रव्यस्य
 मुक्तेर्द्रव्यमाभिनवृत्तिः, किं द्रव्यकर्मणमिति चेदुच्यते क्रियागुणवरममवायिकारणमिति, तनु कार्यकारण्य
 वारण्येयसमजायस्तेकत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावत्तन्त्रं नास्ति यस्मान्न तु गुणकर्मणि तथा
 सम्प्रणानीति-गुणस्य द्रव्याभयानिद्वयस्यत्वात् एकद्रव्यानिद्वयस्यत्वात्कर्मणः एवं त्वस्यत्वाभावापेक्षा
 द्रव्यस्य द्रव्यमाभिनवृत्तिः, गुणकर्मकर्मण्युक्तरिति तत्र द्रव्यस्यापीत्यादि भावनाभावाद्गुणकर्ममाभमा-
 पाद्य भावप्यभावेऽपि द्रव्यस्याभावस्याभाप इति गतार्थम्, एवं गुणकर्मण्येवपि गुणकर्मकर्मण्यभावात् 10
 गुणकर्ममाभिनवृत्तिरुक्तं चेदित्यप्या एवं ताद्यद्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितकर्मण्यभावात् निवृत्तिः ।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामाभयमाभावाद्नुपपत्तिः, परस्पररूपापत्त्या
 परस्परमाभिनवृत्तौ द्रव्यादिपदपदार्थनिवृत्तिः, यथाधाराधेयभावमेवे संयोगवद्विवृत्तित्यात्
 समवायस्यानित्यत्वं स्यादिति पूर्वपक्ष कृत्वा परिहारमाह धैशेषिकः, न वद्विनामेकत्वात्, न तु 18
 द्वयोर्द्वयोः सम्बन्धत्वं संयोगवत् समवायस्येति एतेनापि सङ्करप्रसङ्गा, पदार्थकर्मण्यव्यव
 स्थानासम्भवात् पदपदार्थनिवृत्तिर्या, यनु प्रत्युक्त नाधाराधेयनियमात्-यद्यप्येक एव
 समवायः तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एव द्रव्यत्वं गुण एव गुणत्वं कर्मण्येव कर्मत्वं
 सर्वत्र चैकः समवाय इति एतदपि प्रत्युक्त सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ स्यान्निधानप्रत्ययसांकर्यात्
 कथं द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति ।

20

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्व]कर्मरहादीनामाभयमाभावाद्नुपपत्तिः सामान्यविज्ञेयानाम्,
 भाविमहात् सत्तायाः, तद्व्याप्ये-परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् पदपदार्थनिवृत्तिरिति, यथेष्ट्यादि,

एतद्विज्ञेयमिति द्रव्यत्वत्वं वा व्याप्यद्रव्यं वा उभयमपि नास्तीति प्राह-गुणवदिति । निगमयति द्रव्यपदार्थनिवृत्तु-
 पान्नम्-तस्मादिति । प्रथमन्तरेण व्यतिरिक्तो वर्धनोपात्त निवृत्तौ कायेति, सर्वतस्तस्य द्रव्यस्य सम्बन्धाद्गुणकर्मणो
 द्रव्यम्, न तु द्रव्यं द्रव्यपदार्थसम्बन्धम्, अत एव तं न द्रव्याभित इति द्रव्यकर्मण्यमत्यन्तं द्रव्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं 25
 हि द्रव्यकर्मण्यम्, एतद्वत् किमुपपन्नोऽप्यभावः कल्पयितुं शक्यः । तथा गुणकर्मण्येवपि नास्ति तद्व्यव्यव तन्नेरमव्यव
 कल्पयितुं-यस्माच्च स्थितिः इत्यादि कर्तुमप्यसंयोगनियमवधारणमपेक्ष इति गुणत्वकर्मण्यम्, एतद्व्यव्यवत्वं संयोग-
 मागेत्यनेकतावमिति कर्मकर्मण्यम्, गुणवद्विनां द्रव्याभावैतं कल्पये सम्भवत् एवं कल्पनाभावाद्द्रव्यमाभिनवृत्तिरिति मतः ।
 उपरिष्ठा एवमाभावात्तद्व्यव्यव द्रव्यमाभिनवृत्तिः गुणकर्मण्येवमात्र इत्याह भावयामाभावादि । द्रव्यमाभिनवृत्तिरिति प्रत्यय-
 गुणवदेमाभिनवृत्तिरिति प्रतिनियमः द्रव्यगुणकर्मण्येवमिति शिष्टेऽप्याह एवं गुणकर्मण्येवोत्तर्यति । द्रव्यादीनामभावात् द्रव्य- 30
 गुणेति । तत्त्वमिति प्राह-परस्परेति द्रव्यादीनां परस्परेण गुणकर्मण्येवमिति परस्परेण द्रव्यमाभिनवृत्तिरिति द्रव्य-

यस्मिन् मयत्तत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेः परस्परव्यतिरिक्तैराधेयैर्ब्रह्मत्वादिभिराभाराजां
 ब्रह्मादीनां नियमनं ब्रह्मेष्वेव ब्रह्ममिति ज्ञानमित्यादि, अनेन अप्ये प्रत्यक्षविरोधः ब्रह्माद्ये
 त्वया, न हि समवायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अवशिष्टत्वादतो न स्यात् ब्रह्मेष्वेव
 ब्रह्ममिति ज्ञानम्—एव ते ब्रह्मेष्वपि गुणज्ञानं स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुण-
 ४ बत्, एकत्वे योऽयं ब्रह्मस्य ब्रह्मभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीति प्राप्तं ब्रह्मस्यापि
 गुणत्वम् तस्य गुणमात्वेन सम्बद्धत्वाद्गुणयत् ब्रह्मभावनित्वमिति । तस्य ब्रह्मस्य गुण-
 भावेन सम्बद्धत्वाद्गुणयुतस्य गुणानामवस्थाभावाः, असति ब्रह्मे कस्य गुण इति गुण-
 भावनित्वमिति । तद्वद्व्यानुपपत्तेः क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति ब्रह्मसम्बन्धम् ब्रह्मात्म्य-
 गुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि ब्रह्मज्ञानं
 १० स्यात् किं कारणम् ? ब्रह्मज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, ब्रह्मयत्, एकत्वे योऽयं गुणस्य
 गुणमात्वेन सम्बन्धः स एव ब्रह्मस्यापीति प्राप्तं गुणस्यापि ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मत्वाभिसम्बन्धाच्च
 तस्य ब्रह्मत्वापत्तिर्गुणत्वस्यागच्छेद्वे अनवस्थाने ।

यस्मिन् मित्यादि परोक्षमेव सम्बन्धमिति चेत् साधकज्ञानमित्यादि, ब्रह्मादीनामाभाराजां ब्रह्म-
 त्वमित्यादयैः परस्परव्यतिरिक्तैर्विधिवैयर्थ्येन न भवति स्वप्नत्वनुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते—
 १५ अनेन अप्ये प्रत्यक्षविरोधः ब्रह्माद्ये त्वया कथम् ? न हि ज्ञादिना नावयति, द्वैतको हेतुर्न
 यस्मात् समवायः एकः तस्माद्ब्रह्माद्ये ब्रह्मत्वाभिमितिविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो
 ब्रह्मेष्वेव ब्रह्ममिति ज्ञानं न स्यात् तस्य व्याख्या यमिति चेत्—एवं ते समवायेकत्वे ब्रह्मेष्वपि गुणज्ञानं
 व्यावशिष्टत्वात्, गुणेष्विव अवशिष्टत्वात् कर्मत्वमिति किं कारणम् ? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य,
 किमिव ? गुणमिति गुणेष्विव गुणमिति साधनं तदेव व्याकथ्यते—एकत्वे योऽयमिति चेत् साधकं ब्रह्मस्यापि
 २० गुणत्वम् नहि विधिनित्यकारिणो गुणलक्षणोऽप्येनामविधेके नियममायमस्यैव त्वमाय इत्यवश्यमवधारयितुं

सुख एव प्रकृत्यै ब्रह्मस्य न गुणः न कर्म वा गुणोऽयं न ब्रह्म न कर्म केवलीति चतुष्टयं—यस्मिन्मिति । तत्रैव व्याकथ्यते—
 परोक्षमवयति कैवल्येभ्योऽप्येव चतुष्टयं पारमार्थिकेभ्योऽपि निष्कृष्टादपि चतुष्टयमवयति । अविज्ञानादिव ब्रह्म-
 २५ भूतत्वं इति न विद्येयमवश्यं परोक्षं इव ब्रह्म कर्म गुण इव कर्मत्वमिति निश्चयमिति चेत् न स्यात् । अनेन न प्रत्यक्षविरोधः
 इति न विद्येयमिति चेत् न ब्रह्मत्वमपि विद्येयमभूत् कर्मा ब्रह्मस्य गुणोऽयं कर्मत्वमेव नियमयति स्वप्नत्वमेव चेत् न स्यात्
 ३० मयाच । तत्रैव प्रतीकचरणेन कथितव्यं प्रत्यक्षविरोधगुणत्वमिति न हि सम्भवत्येकत्वे न सत्त्वं सत्ये सम्बन्धोऽप्येव
 सम्भवति, तथा न ब्रह्मत्वमपि सत्त्वं सत्यम् न तस्य सत्त्वमिति न हि सम्भवत्येवमादि चतुष्टयं निश्चयमेव, तद्विचक्षण-
 निरूपणा कर्तव्यमिति, तथा तु नास्ति कथं ब्रह्मत्वमवयत्येव सत्त्वं सत्येन सत्येन ब्रह्मं वैयर्थ्ये विधिं ज्ञानं वैव स्वमित्य-
 ३५ एवेनाह अनेन स्वप्न इति न विद्येयमिति—ब्रह्मत्वस्यावयत्येव सत्त्वं सत्येन सत्येन ब्रह्मं वैयर्थ्ये विधिं ज्ञानं वैव स्वमित्य-
 ४० एवेनाह अनेन स्वप्न इति न विद्येयमिति—ब्रह्मत्वस्यावयत्येव सत्त्वं सत्येन सत्येन ब्रह्मं वैयर्थ्ये विधिं ज्ञानं वैव स्वमित्य-
 ४५ एवेनाह अनेन स्वप्न इति न विद्येयमिति—ब्रह्मत्वस्यावयत्येव सत्त्वं सत्येन सत्येन ब्रह्मं वैयर्थ्ये विधिं ज्ञानं वैव स्वमित्य-

संयोगे इति कुण्टमेव मपुकुण्डमेवोक्ककुण्डमेवेति, एकत्वात् संयोगस्य सर्वेण्यपि सम्बन्धात् तदात्रापि यो द्रव्यमात्रेण सम्बन्धः स एव गुणस्वापीत्येतस्मात् कारणत् मातं गुणत्वं-द्रव्यस्यापि गुणसाधः, द्रव्यं गुणो मक्तीत्यर्थः गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यमात्रादिति, एव गुणमात्रापात्तो द्रव्यमात्रो हित्यत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्वागमापादयति, तस्मैत्यापि व्याकृष्टानसाधन साधमिदृशिति, द्रव्यं गुणमात्रेण सम्बन्धत्वात् व्यक्त्रद्रव्यमात्र गुणवतिरिति एव तावद्द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्यत्व-मागम्यते अ- 5 नवत्वाने, तस्य द्रव्यत्वेत्यादि, तद्द्रव्यं गुणमात्रेण सम्बन्धमतो गुणमूर्तं नाशो गुणान्तरत्वेति ईदृशानाभि तस्य च गुणस्वाभावस्ततो गुणानाजयस्य द्रव्यस्याप्यसाधः, तदभावात्सति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणमात्रमिदृशितुं गुणस्य तदभावात्तुपपत्तेः किंवाचनित्यामिसूत्रद्वयेन व्यञ्ज वर्तयति, ततस्तेत्याद्युपदिष्टौ पतयः किं कारणमित्यादि कारणप्रसपूर्वके पूर्ववद्वापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वभागी हे अ[न]वत्वाने ।

कथा—

10

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्तं गुणस्य कर्मणश्च द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावव्यापकाच्च, तस्य द्रव्यस्य गुणभावे न कर्मभावेन च सम्बन्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मसूतस्य च गुणक्रियानाश्रयत्वाभावात्, अस्ति द्रव्ये कस्य गुणः कर्म वेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोरलक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलम्ब्यद्रव्याभावात्, तस्मिन्नास्ति निराश्रययोर्युगलकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्च 15 पिणां द्रव्यत्वादीनामप्यभावात्, तथा कार्यकारणयोः गुणस्येत्यादिः ।

[illegible]

द्रव्याभावः—गुणकर्मणोरपक्षगुणयोरुभयविणोरभावाद्ऽऽमयो द्रव्यं नास्ति, औप्यभावेऽप्यभावान्,
 अपक्षगुणभावात् यदुपपन्नं, तादृशमासति द्रव्यं निराशयवर्णैर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाशयिणं
 द्रव्यत्वादीन्यप्यभावाः कर्तुं हि 'अपक्षमात्रमभावात्तादृशयिण' (वेद्ये०) इति पक्षमेतानि द्विस्त-
 योगान् द्रव्य[स्त्र]गुणेन मह, कर्मण च ह, गुणस्य द्रव्येण कर्मण च साह हे कर्मणो द्रव्येण गुणेन च सह
 ४ हे इति पदं चक्रमि, द्रव्यत्वेन गुणस्य कर्मणश्च हे गुणत्वेन द्रव्यस्य कर्मणश्च हे कर्मत्वेन द्रव्यस्य
 गुणस्य हे इति पदं एव द्वावस्यचक्रमि पर द्रव्यत्वेन कर्मणो गुणेन च, गुणत्वेन द्रव्येन कर्मणो च
 कर्मत्वेन द्रव्येन गुणेन च पदं चक्रमि द्रव्यस्य गुणत्वेन कर्मत्वेन च गुणस्य द्रव्यत्वेन कर्मत्वेन च,
 कर्मणो द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च पदं तावपि द्वावस्य, एवं द्विस्तयोगेन चतुर्विंशतिरनवभावावहानि भवन्ति ।
 कस्मात् ? तत्रा कार्यकारणवोद्विषाणि बाधगुणस्वेत्यादिरिति हेतु व्याख्यातमेवोपनयति ।

10 बार—

ननु सर्वगतत्वात् समवायस्य स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धात् द्रव्यभावः गुणभावः कर्मभावो
 वा सिद्धवतीत्यनोच्यते, नन्वत एव सङ्गूर चप्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धादतस्त्वमपीति सङ्गूरवो-
 पाविमोक्षः एवञ्च स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानि समवायस्य सर्वगतत्वे ताव्यधुना सर्वगतानि
 प्राप्तानीत्वन्युपगमविरोधः अतो द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितानामभावात् कथं द्रव्येऽु द्रव्य-
 16 ज्ञानं ? गुणेषु गुणज्ञानं ? कर्मसु कर्मज्ञानमिति ।

ननु सर्वगतत्वावित्यादि, समवायस्य सर्वगतत्वात् स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धोऽस्ति द्रव्यस्य
 द्रव्यत्वं स्वतत्त्वं एव द्वेयवोरपि द्वेयद्वयम् सर्वेण सञ्च समवायसङ्गभावात् क्षेत्रापी तत्त्वेन सम्बन्धात्,
 तत्रोभस्य सत्त्वम् [?] द्रव्यभावे गुणभावः कर्मभावो वा सिद्धवतीत्यनोच्यते—नन्वत एव सङ्गूर चप्यते,
 परतत्त्वेनापि सम्बन्धात् अवतत्त्वमपीति, इति[सम्बन्धो]द्वेयत्वेन कस्मात् परतत्त्वेनापि सम्बन्धः तस्मात्तत्र
 20 वोऽप्यवतत्त्वोऽपीति सङ्गूरवोपाविमोक्षः अपिद्रव्येन तदुत्पत्तेय समर्पितत्वात् निजान्यत् वोपोपच
 पद—एवञ्च कविपयेत्यादि कविपवसर्वगताणि हि तत्त्वानीप्यन्ते तत्त्वमवायस्य सर्वगतेकत्वाभ्यां

द्रव्यं अपक्षगुणे गुणकर्मणोरपि लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः । आशयः—नन्वत एव सङ्गूर चप्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात्
 रमाभावेति । अपक्षगुणभावात् अपक्षगुणभावाविति । एवं द्विस्तयोगेन सम्बन्धोऽप्यभावान्ति सर्ववर्ती-
 यवमेतानीति नमिनि नमिद्वेन नमिद्वेन एवेन कर्मण एरकिन्तु कर्म नमिद्वेन एरकिन्तु नमिद्वेन नमिद्वेन नमिद्वेन नमिद्वेन
 25 यवन्ति । ननु द्रव्यवर्ती गुणकर्मणोरपि लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः । आशयः—नन्वत एव सङ्गूर चप्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात्
 द्रव्यभावादिनिगतिरिति नमिद्वेन—समवायस्येति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 30 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।
 नमिद्वेन—नन्वत एवेति साधकत्वात्तत्त्वानां समवायस्येति लक्षणेनापि द्रव्यमपि नास्तीति भावः ।

एवात्मप्रतिष्ठायाः, तयोऽयं श्लोकसिद्धिरुद्देशः। अतुष्टिप्रतिष्ठायादेव त्वन्मतेऽप्याकाशप्रज्ञयोरिव बहिर्गुणयो-
 र्छेदं प्रतिपन्नो भेदो नार्थान्तरात् तत्रात् उत्तो वचमपि श्लोकेभिर्द्वं मा बोधामेति श्लोकसिद्धिरु-
 द्देशमावात् कारकशक्तिर एव तु प्रतिपद्यते मेवसिद्धिः। संयोगपरिणामकृत सर्वपक्षैक्यमनादस, तयोः
 संयोगैकत्वेऽप्यकारकशक्तिः। कुण्डलावेयकशक्तिर्द्वय इति नियममसङ्कीर्णमात्रममे, अस्मार्थस्य भावनाप्रमो-
 ५ ग्तायो वाचदापारावेयनियम इति अवयवं चैतदेव त्वया समवायमपि कथयित्वा यद्वैव प्रतिपद्य-
 त्वद्वचनप्रामाण्यादेव तथा एवमेवावेति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तिर एव कुण्डलगोपवापरावेयनियमो
 सिद्ध इत्युच्यमानत्वं किं तदुच्यतेति चेदुच्यते न समानत्वाविति, तदेवापि समानमुक्तं समवायैकत्वेऽपि
 कारकश्लेखेन नियममेतः, उच्यते ग्तायो वाचत् कथिभिरेवेति।

यत्तुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमेवाङ्ग्यव्यञ्जकत्वादीनां भेदो घटप्रदीपवत् सम्बन्धैकत्वेऽपीति

- १० न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत्
 पृथक् सिद्धं स्यात् न तु तदारमभेदमित्यमः, सिद्धे हि तदाचारावेयमेदमित्यमोऽपि स्यात्,
 ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भजत एतदिति नासङ्करा स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यसिरेकमित्य
 मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्यां सम्बन्धः स एव व्यङ्ग्यत्वापीति प्राप्त गुण
 कर्मणोरपि व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यत्वमिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिर्मुक्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीयं
 १५ तथास्यार्थमिति।

यत्तुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमेवाङ्ग्यव्यञ्जकत्वादीनां भेदो घटप्र-
 दीपवदिति परिहायम् ग्ताय वाच सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनानु एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
 केवादि स्यादेतदेव नहि शास्त्रोक्तिकस्य [व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वाद्] प्रदीपघटदृष्टान्तवत् एवम्
 सिद्धं स्यात् न तु तवात्मभेदमित्यमः, सिद्धे हि तदाचारावेयमेवमित्यमोऽपि स्यात्, तदर्थोक्तवत्

- २० एवात्मप्रतिष्ठायाः, अतुष्टिप्रतिष्ठायाः कर्मानन्तरसमवायान्तरावैकत्वात् अतुष्टिप्रतिष्ठायादेव त्वन्मतेऽप्याकाशप्रज्ञयोरिव बहिर्गुणयो-
 र्छेदं प्रतिपन्नो भेदो नार्थान्तरात् तत्रात् उत्तो वचमपि श्लोकेभिर्द्वं मा बोधामेति श्लोकसिद्धिरु-
 द्देशमावात् कारकशक्तिर एव तु प्रतिपद्यते मेवसिद्धिः। संयोगपरिणामकृत सर्वपक्षैक्यमनादस, तयोः
 संयोगैकत्वेऽप्यकारकशक्तिः। कुण्डलावेयकशक्तिर्द्वय इति नियममसङ्कीर्णमात्रममे, अस्मार्थस्य भावनाप्रमो-
 २५ ग्तायो वाचदापारावेयनियम इति अवयवं चैतदेव त्वया समवायमपि कथयित्वा यद्वैव प्रतिपद्य-
 त्वद्वचनप्रामाण्यादेव तथा एवमेवावेति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तिर एव कुण्डलगोपवापरावेयनियमो
 सिद्ध इत्युच्यमानत्वं किं तदुच्यतेति चेदुच्यते न समानत्वाविति, तदेवापि समानमुक्तं समवायैकत्वेऽपि
 कारकश्लेखेन नियममेतः, उच्यते ग्तायो वाचत् कथिभिरेवेति।
- २५ न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत्
 पृथक् सिद्धं स्यात् न तु तदारमभेदमित्यमः, सिद्धे हि तदाचारावेयमेदमित्यमोऽपि स्यात्,
 ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भजत एतदिति नासङ्करा स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यसिरेकमित्य
 मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्यां सम्बन्धः स एव व्यङ्ग्यत्वापीति प्राप्त गुण
 कर्मणोरपि व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यत्वमिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिर्मुक्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीयं
 ३० तथास्यार्थमिति।
- यत्तुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमेवाङ्ग्यव्यञ्जकत्वादीनां भेदो घटप्र-
 दीपवदिति परिहायम् ग्ताय वाच सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनानु एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
 केवादि स्यादेतदेव नहि शास्त्रोक्तिकस्य [व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वाद्] प्रदीपघटदृष्टान्तवत् एवम्
 सिद्धं स्यात् न तु तवात्मभेदमित्यमः, सिद्धे हि तदाचारावेयमेवमित्यमोऽपि स्यात्, तदर्थोक्तवत्
- ३० एवम् एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमेवाङ्ग्यव्यञ्जकत्वादीनां भेदो घटप्रदीपवत् सम्बन्धैकत्वेऽपीति

भावेनोऽयं ? कुतो वाऽऽभ्यासां नैविध्यम् ? समवायेऽनेन यदपराधमिदृशोः सुसम्पितत्वात् अत्राप्य-
न्यत्रापि न्योमचन्द्रवद्वेकत्वात् समवायस्य ग्राहस्य च सत्ताभ्यस्य जलपत्रेण सह सामर्थ्याभावात् कुतो
नान्यत्तोपचारः ? जायामाश्रयात् जलपत्रस्य यदुत्पादा भावो वा कुतः ? माषोऽपि द्रव्यादिभ्यस्तिरिक्तो
जात्येवैकः सम्यक्त्वादेव लेख्यमस्तिविश्रुतसिद्ध्या सहजया ।

६ एव सत्तावस्तत्त्वस्य सत्त्वस्य ग्राहमेव भाविष्येति कस्य तिरिक्तत्वात् नैविध्यपक्षे नैविद्यायातमिति दर्शयति—

एवमतदुभयमुभयभागीत्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामर्थ्यं तदपि विधीयते निय-
म्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामर्थ्यं भावः प्रकृत्यर्थः यत्तत्तेन
भूयते सा सत्ता नू सत्तायामिति पाठान् सामर्थ्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सा, तस्यैव भवितु-
त्वाभाविप्रत्ययार्थत्वात्, योऽसौ भवति स विशेषः सामान्यमपि भवनारम्भत्वात् भवन
१० सामर्थ्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिशयेन वृत्ता ।

एवमेतदित्यादि, सम्यग्प्रसक्तभागीत्यस्य नयस्य स्वरूपम् यत्तत्सामर्थ्यं तदपि विधीयते नियम्यते
च योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तदुत्पाद्येऽप्युत्तरं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थं
सामर्थ्यं भावः प्रत्ययार्थः, तदर्थेयमिति—यत्तत्तेन भूयते सा सत्ता, नू सत्तायामिति (पाठान्) साम-
र्थ्यम् तत् किं प्रकृत्यर्थमाश्रमेव ? नेतुम्यते—विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सा, तस्यैव भवितुत्वाभाविप्रत्ययार्थत्वात्,
१४ स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीति वृत्ता । योऽसौ भवति कर्तृवार्थिप्रत्ययार्थः स विशेषः सामान्यमपि भवति
सत्ता स्यात् भवनारम्भत्वात् भवनसामर्थ्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वाद्भाविप्रत्ययार्थत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रक-
ृत्यर्थानतिशयेन वृत्त इति ।

भासस एव विविधत्वात् अत्राप्यन्यत्रापि समवायवैक्ये द्वि पक्षवद्वेकमेव वामिद्वयं समवायवैक्यवद्वेकः । एवं
जायामपि समवायवैक्ये कर्तृवार्थिप्रत्ययार्थे निरुद्धे नैविद्यावद्वेकमेव तदुत्पाद्येऽप्युत्तरं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थं
२० विशेषं सामान्यमिदं समवायवैक्यवद्वेकमेव वामिद्वयं समवायवैक्यवद्वेकः । तदुत्पाद्ये—यत्तत्सामर्थ्यमिति सामर्थ्यं प्रकृति-
च विशेषोऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थः । एवं यत्तत्तेन भूयते सा सत्ता, नू सत्तायामिति (पाठान्) साम-
र्थ्यम् तत् किं प्रकृत्यर्थमाश्रमेव ? नेतुम्यते—विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सा, तस्यैव भवितुत्वाभाविप्रत्ययार्थत्वात्,
२४ स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीति वृत्ता । योऽसौ भवति कर्तृवार्थिप्रत्ययार्थः स विशेषः सामान्यमपि भवति
सत्ता स्यात् भवनारम्भत्वात् भवनसामर्थ्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वाद्भाविप्रत्ययार्थत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रक-
ृत्यर्थानतिशयेन वृत्त इति ।

वा एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, अथैव न स्यात्ततोऽसावसंसेवापद्यते सिक्तास्त्रिवायिद्यमान तैश्चम्, अनिष्टश्चैतदेवम् रूपादीनां प्रत्येक सत्त्वात्, परस्पर व्यावृत्तारमस्याच्च रूपादयः सन्ति न च तथास्थितौ घटो न भवति, तयोस्तिरुत्तराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् असामर्थ्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

- ५ (तथेति) तथा घटत्वावच्छेदक, किमागुणव्यपदेशरत्वात्-उपकाषाहरणं किमा गुणे रूपादि व्यपदेशो विद्मं हेतुरपदेशो विद्मन्मिति सध्यो वा पदरथमिति माहात्मकत्वे दृष्टान्तः, अनुपपन्नैकव्यपदेश-वैधर्म्येण सर्वसर्वसमवायासत्त्वमिति भावनाहेतुः, न हि सर्व सर्वत्र समेति तद्वत्पु घटः क्वापेपु वा पटः, तस्मात् सर्वसर्वसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समवायात् अस्त्येवेति वदन्ते, यथा रूपे घटः-गुणसमुदायावच्छेदनेन, रूपं वेति गुणमात्रभावे त्वामागे वेदनपविभावे, यथा
- १० रूपे कोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसाविव्यपि भावनीयम्, एवं कश्चिन् हृत्तरात् अथ पुनरेव न स्यात्-पदर थादिसामर्थ्येन अनुपपन्नैकव्यपदेशेन वैकल्पिकं विधेयिष्य वैक ततोऽसावसंसेवापद्यते किमिव ! सिक्तास्त्रि- वायिद्यमानम्-यथा सिक्तासु प्रत्येकं समुदायेऽपि वैक नास्त्येव तथा घटो रूपादिवैकैकस्मिन्नसत्त्वात् समापद्यत अनिष्टश्चेत्तु एवं सामर्थ्येन घटापचित्वं रूपादीनां प्रत्येक सत्त्वात्, इतरथा रूपानुसोऽपि त्वं स्यात् सत्त्वावच्छेदात् न च तत्त्वानुसोऽपि रूपं भवति त्वं वा रसवद्वसो भवति दृष्टविरुद्ध
- १५ स्यात् यस्यावृत्तेन रूपं रस एव रसो भवति नेतरमात्रमापद्यते तस्माद्रूपावयः सन्ति, एवं तर्हि रूपादिमात्रत्वात् घट इति स्वाहाशङ्क स्या मा भूत्-न च तथास्थितौ घटो न भवति-यथा परस्परम्भात्

- उपकाषाहरणमिति काल विवाद्युक्तमस्तेषां घट्टावात् माहात्म्यकम्, यदि अनुपपन्नैकव्यपदेशा समिध तस्मात् मानसकं तत्, कश्चित् किञ्चिन्मिति, तस्मात् ते सम्यग्ति भावः । ननु कश्चिदौ घटो मानसकं समस्तव्यपदेशमापद्य सर्वान्वावच्छेदनात् मानसकम्-सर्वसर्वेति क्व एव सर्वं सर्वत्र न सम्यग्ति, यथा च विद्युत्कव्यपदेशा इत्यन्तं अत एव योग्यं
- २० नैव ह्य सम्यग्तिस्तत्र मानसकमिति भावः । तस्मादेव निरर्थकमाह-यथा रूप इति, अनुपपन्नादौ इत्यस्मिन् सत्त्वमते इत्यवच्छेदम् इतरथापि अनुपपन्न एव कश्चित्कम् अनुपपन्नता क्व अनुपपत्तिमि प्रयोगं वदन्ते तथा इत्येव इत्यं न त्वं निश्चितं विधिप्यमिति नैवमते प्रयोगं रूपादिना क्व एवं गुणरूपमिति वैधेयिभ्यस्तं प्रयोगं क्व एव वदन्ते एवं योग्यमैव योग्येषु इत्येवमात्रमर्थं प्रयोगमिति भावः । यदि प्रयोगं वदन्ति न वदन्ते तत्वास्त्येव यथा विरतासु वैकं प्रयोगद्वयोभावि एवं क्व परावृत्तिसामर्थ्येन अनुपपन्नैकव्यपदेशेन तस्मिन् प्रयोगे नैवमत्तरात् न विद्यते घटमिति तर्हि नापी कश्चित्मात्रमप्यह- ॥ अथ पुनरिति तथा तैर् प्रत्येकं निश्चयानु समुदाये च नापि तथा क्व प्रयोगं रूपावच्छेदने अनुपपन्नैकव्यपदेशमात्रेव व्यपत्ति प्रत्येकस्मिन् तस्मात्प्रतीतिवत्, तस्मात् प्रत्येकमप्येवं एवं सामर्थ्येन यथाचित्त्वमिति प्रयोगमिति भावः । एवमात्रमप्यवच्छेद- बाधनेन मापद्यति-एवमिति पुन एवं सामर्थ्येन यथाचित्त्वमिति प्रयोगमिति रूपादीनामिति क्व रूपादेव प्रत्येकं तन्म वति हि त प्रयोगं तस्मिन् न भवति तर्हि तच्च व्यपदेशेन न स्यात् त्वरपमात्रमपि च इत्येव इत्येव कुतो रसमपि न इत्यन्तं । इत्येव वा तन्मत्तरात् न स्यात् यथा इत्येव एवं भवति न तत्- त्वं एव च रसो भवति न इत्यमिति वदन्ते
- ३० व्यावृत्तारमस्याच्च इत्यन्तं प्रयोगं तस्मात् तद्वत् रूपादीनामप्यवच्छेदापामन्यतां वदन्ति तत् त्वं मयि, इतरमात्रेव व्यप- मापद्य, प्रयोगं रूपादीनामप्येव वा घटत्वात् रूपादीनामाचारकं वा क्वस्यात्, तस्मात् रूपादीनामप्यवच्छेदने प्रयोगं तत् एव तस्मा- द्देवापद्यतं भवति वैकं नाम न यथाचित्त्वमिति प्रयोगमिति भावः । प्रतीतिवत्त्वमिति प्रयोगमिति-इतरथेति । एवं इत्येव इत्यन्तं प्रयोगं तत्त्वमप्यनुपपन्नमिति प्रयोगमिति-न च तथास्थितौ घटो न भवति । तस्मात् क्वापरेऽप्येव को वदन्त

चात्मत्वे सन्नपि रूपाद्यो भवन्तीति स्थितिः, तथा स्थितिः, एव स्थितौ तथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूप-
रसयोर्मतमावात् तयोस्तिरेतराभूतयोरेव घटत्वात् तयोराभारभूतयोर्वा घटत्वात्, तदुपनयति—प्रसामस्येन
वा माध्यामाभारमक एव घट इति ।

ननु घटरूपादियत् पृथिव्यपि मृदादियिशेषः, यथा स्वाधारेण घटो भवति रूपादय एव
वा, न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषाः, नाभावाः, ५
इतरथा निर्मूलत्वाद्दटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वं खण्ड्यत्, न चैतदिष्टम्, तथा च क्मादयो
मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकमवनात्मकत्वात्, घटघटत्वात्मकत्, न चैवमविशेषः, तद्विशेष
एव विशेषः पृथिवीसामान्ये सत्त्वोर्ध्वविस्तृतरादिः घटोऽपि मृदेकमवनात्मकाकारविशेषो
मात्र एव, न पटाद्यभावा इति ।

ननु घटत्वादि, वैधेयिके विशेषे माध्याम्यमेव बाधकम् व्याहृत्या मक विशेषे निगुह्यमाह—यथे 10
त्यादि, स्मारारेण घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्तान्तरदर्शनेन, घटो न निर्मूलः तर्था पृथिव्यपि
मृदादिषु—मृदमसिरूपाद्योऽवनात्मकगुणसङ्घताः सति वीरुपादिषु तदात्मिका[वा], तस्या एव ते विशेषाः
रूपादय इव घटस्य, नामावो विशेषाः इतरथा निर्मूलत्वाद्भावविशेषेऽप्येव घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वमात्रम्,
तदुपपन्नम्, न च तदिष्टम् एव व्याप्यात् रूपाद्यो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो मात्र इत्युच्यम्,
तथा वेदादि भावविशेषपरमावनात्मयो यावत् विस्तृतत्वादिः, एकमवनात्मकत्वाविति हेतुः—एकमेव 15
भवन्मोक्षस्यैव वा भवनमात्माऽप्येति विमर्शः, यदेकमवनात्मकं तस्मात्भावविशेषः दृष्टान्तो घटघटत्वात्म
वत्—यथा घट एव घटत्वात्मा नान्यत् तदुपपाद्यत् व्याप्तमवनात्मविशेषत्वादि मातः एकमवनात्मकत्वात्
मृदादिरूपादीनाम् घटघटत्वात्मवत् अनिष्टमेवमिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेषः घटत्वात्मन एव

एते कथ्यन्ते—असामस्येनैति । न च इत्यात्म्यं पक्षं यथार्था पृथिव्यविशेषेन इत्यादि न च रूपाविशेषेन चतुर्विधसिद्धि-
जज्ञेनचतुर्विधे पक्षं व्याप्यतेन वदन् वैधेयिके इत्यादीनामवनात्मकत्वात् भावत्वात् विशेषात् वान्धव्ये न तु विद्वेदं व्याहृति- 20
व्याहृत्य, तदुपपत्तिरिति वदन् तस्मत्तदाभावावयवमिति—अप्यिति । व्याहृतेः—वैधेयिक इति व्याहृत्यो न निराकारा ध्वनि
चतुर्विधस्य चिन्तु घटो तथा व्यापारेण भवति यत्स्य क आचारं वृत्तमुपासकस्यप्यारं रूपादि गुणान्तरस्यप्यारं तदा
कथ्यतेन तु कथनो रूपादिस्थो वा व्यापारः तत्र भवति एवं इत्यस्याचारं पृथिव्याविशेषे पृथिव्याव्यापारे यस्मात्तदा च एव
तदिष्टेन न तु माध्याम्यो व्याहरेतयो विशेषे गमितुमर्हति निर्मूलप्रपञ्चात् इत्यादीनामवनात्मकत्वावैव इत्यस्य घट-
माध्याम्येव माध्याम्य एव विशेषो माध्याम्य इति माध्याम्यं । तथा यत्स्य व्याहृत्यो विशेषाः तथा पृथिव्या यत्स्यप्यारो विशेषा 25
इत्याह—तथा एवेति । यदि यत्स्यमाध्याम्ये विशेषे स्यात्तदा निर्मूलप्रपञ्चे न स्यात् चतुर्विधस्य—इतरथेति । यत्स्यो
व्याहृतिः भावविशेषे इत्यत्र हेतुमात्र—एकमवनात्मकत्वाविति । प्रत्यक्षपुनरावृत्तिमिवमवनात्मकत्वं द्वितीयमुत्तरवा
एकमवनात्मकत्वं हेतुर्वा यत्स्यमाध्याम्ये एव यत्स्यमाध्याम्यं न तु चतुर्विधस्यप्यारं, एवं चतुर्विधस्यप्यारो माध्याम्ये 30
मार्गं नान्यत् किं त्वेकविधे माध्याम्ये एव यत्स्यमाध्याम्यं न तु चतुर्विधस्यप्यारं, एवं चतुर्विधस्यप्यारो माध्याम्ये माध्याम्ये 30
यत्स्यमाध्याम्ये प्रत्यक्ष इत्याह—यत्स्यमाध्याम्येति । समाधेयं—न चैवमिति यत्स्यमाध्याम्येव यत्स्यमाध्याम्येव यत्स्यमाध्याम्ये 30

तेषां परस्परवचनद्वये सङ्गम्यवच्छेदाभाति तथा भाषामात्रयोरिति योऽसौ भवति तदा स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स पटो न भवति पटो भवमेव पटो न भवति पटो भवमेव पटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्तपि द्वेभ्यो परस्परवचनद्वयपरस्परस्थितोपभ्रान्तिरूपत्वाभावनख्येति ।

यदि तु नैवं तर्हि पटस्याभावे भाव एव स्यादिति विषयापघाते, अभावतु स्यात्,

- ५ पटवत्, यदि च पटस्य भावः पटस्यापि मात्रा, भावतु स्यात्, एवमन्तरितवृत्त्यवस्था-
विगुणत्वादिसामान्यविक्षेपाभ्यां भावाभावात्मकता ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयथा,
तथा तद्विपर्ययेण, नञ्कृत एवैवं पटो गुणत्वेन पटवृत्त्यादित्वेन च साक्षात् भवति पटवृत्त्य-
त्वेन भवति, पटः पटवृत्त्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन पटवृत्त्यादित्वेन च ।

यदि स्थित्यादि, परस्परवचनद्वयभाषामात्रयोरिति द्वयोरेकवचनपक्षयोर्नोपमिधानम्-पटस्याभावे

- १० पटव्यभाषावत्त्वमिति विषयापघाते योऽसौ भाव एव कस्मात् ? अभावतु स्यात्, पटवति न्नभावेभ्यो बोधा-
भावेकान्तपक्षेऽपि यदि चेन्मिति पटपटादिसङ्कीर्णवाचोपा, एवमन्तरितवृत्त्यवस्थाविगुणत्वादिसामान्य-
विक्षेपाभ्यां भावाभावात्मकता भान्तरितव्याप्यमेव किं तर्हि ? न स्तु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयथा-
सामान्यतो ब्रह्मत्वेन खेत्तुं भवनात् विधेयतोऽब्रह्मत्वेन पटवतेन गुणत्वेन च पटस्याभवत्वात्, तथा
तद्विपर्ययेण पटस्य पटवतोऽपि ब्रह्मत्ववर्गेभाषाचक्रेवत्, तद्विपर्ययवृत्त्यवस्थामावात्, भवत एवेन

- १५ इति स्थितेन एव तादृशेन भवति, अथोपेति सादृश्यव्यवहारेण भवतीति ब्रह्मत्वे-तद्वेति कथं च तादृशेन
परस्परवचनं च सामान्यवचनयोः स्थितिकृतव्यवहारे परस्परवचनं तद्विपर्ययव्यवस्था तथा व्यापामात्रयोरित्यसौ । तत्र
निरवच्छेदो योऽसौ सति नञ्कृतस्य सादृश्यं विहायान्वयवचनं नैव तर्हि कदापि पदमकथ्यते पदमकथ्यते साध-
नैव किन्तु योऽसौ यो भवति स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स पटो न भवति, यद्वेति तादृशेन तादृशेन
भवत्, तदा परस्परवचनं तादृशमेव पटवत्त्वमिति न भवतीति भाषामात्रयोरप्येवमपि कदापि भाषाव्यवस्था सादृश्यं तादृशव्यवहारे

- २० स्थितिकृतव्यवहारे परस्परवचनद्वयवचनं सामान्यवचनं तथा भाषामात्र-अपि भवति न भवति चेति नञ् । अत्रैकवचनपक्षेऽप्येव
सादृश्यं च द्वेपक्षमिति सङ्ग-यदि स्थिति । स्थितौ परस्परवचनं नञ्कृतस्य सादृश्यव्यवस्था, अथवापि यस्यानिर-
वच्छेदो परस्परवचनद्वयवचनं भवति परस्परवचनद्वयवचनव्यवस्था च द्वेपक्षव्यवस्था इति भावः । यत्र वचनद्वयवचनव्यवस्था
तर्हि अत्रैकवचनं पदादभावात्सादृश्यं च सामान्यवचनव्यवस्था इव, अथवापि द्वेपक्षव्यवस्था तथा अत्रैकवचनं पटो सामान्य-
वचनं इति भाषाव्यवस्था, स्थितिकृतव्यवस्था च द्वेपक्षव्यवस्था इति पटस्याभाव इति च पटो न भवतीति नञ्कृतस्य

- २५ सादृश्यं तद्वेति कदापि पदमकथ्यते विद्यते अत्रैकवचनं च सामान्यवचनव्यवस्था च द्वेपक्षव्यवस्था इति भावः । यत्र वचनद्वयवचनव्यवस्था
तर्हि अत्रैकवचनं पदादभावात्सादृश्यं च सामान्यवचनव्यवस्था इव, अथवापि द्वेपक्षव्यवस्था तथा अत्रैकवचनं पटो सामान्य-
वचनं इति भाषाव्यवस्था, स्थितिकृतव्यवस्था च द्वेपक्षव्यवस्था इति पटस्याभाव इति च पटो न भवतीति नञ्कृतस्य

- ३० अत्रैकवचनं-भाषामात्रयोरिति । तत्रैकवचनं-सामान्यवचनं इति च द्वेपक्षव्यवस्था इति भावः । यत्र वचनद्वयवचनव्यवस्था
तर्हि अत्रैकवचनं पदादभावात्सादृश्यं च सामान्यवचनव्यवस्था इव, अथवापि द्वेपक्षव्यवस्था तथा अत्रैकवचनं पटो सामान्य-
वचनं इति भाषाव्यवस्था, स्थितिकृतव्यवस्था च द्वेपक्षव्यवस्था इति पटस्याभाव इति च पटो न भवतीति नञ्कृतस्य

१ सि. च वदतीत्येव न भवति तद्वेति । २ सि. च तत्तु तस्य । ३ वेत्या भवत्तुवचनव्यवस्था

का 'ता नञ्कृत' ।

मित्रादिना भावयति यावद्ब्रह्मवित्त्वेन चेति, धनो गुणत्वेन पट्ब्रह्मवित्त्वेन च साक्षात् भवति, यद्ब्रह्मत्वेन भवति, पट् पट्ब्रह्मत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन पट्ब्रह्मत्वेन च साक्षात् भवतीति भावाभावात्मकत्वमेवानयोः,

यदि त्यसौ पटत्वब्रह्मत्याभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वब्रह्मत्याभ्यामभवेनात्, पटबहुणवद्वा, पतस्तु पटः इतराभ्यां न भवति तत एवेतरो न भवति यतश्च पटः भवति तत एवेतराभ्यां भवति, अवश्यमेतदेवम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साकम्पात्, नीलोत्पलादिषत्, अतस्त्वन्यथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पवत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे यदि पटः पटत्वब्रह्मत्याभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वब्रह्मत्याभ्यामभवेनात्, पटबहुणवद्वा—धनो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, तद्वत्, एन पटगुणोऽपि साधनाभ्यामनिष्टमापाद्यम्, एतत्कार्यस्य भावना—यतस्त्वित्यादि यावत्तत एवेतराभ्यां न भवतीति, अवश्यमेतदेवम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साकम्पात्, तद्यथा नीलोत्पलादिषत् 'सिद्धे स्तारम्भो नियमार्थः () यथा रक्षणीकत्वयोः सिद्धयोरन्वयगमावेनान्वयभवेन चेतत्वं नियम्यते रक्षमेव नीलमेव वेति तथा घटो पट इति वेति तदर्थमन्यत्र भाष्येऽन्वयगमाभावेऽप्यन्वयगमाभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोभप्रसिद्धानुपादेन कृता । पदस्य स्वात्मानमभ्युपगमे द्वयोरप्यभावः, तदर्थयति—अतस्तत्त्वम्यथाहि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् सपुष्पवदिति, एवं ब्रह्मतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

काष्ठतोऽपि वैकमेव भूतमभूतञ्च, काष्ठमेवात्, अतीतानागतभ्यामवमृष्टत्वा मृत् शिषकादिना वर्धमानैककाष्ठं न तथा यथा लोको वदति पठाकमभिर्वदतीति, यदि तद्वद्वत् एव तर्हि मित्राद्यस्यस्य पठाकस्य पूर्ववत् भस्मीकरणानुपपत्तेः, अन्तर्देशः पठाकस्य दृष्टते तच्च पठाकमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्तब्रह्मस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेः, अथा काशव्यतिरेकेण पठाकमेव दृष्टत इति तदपि न, चिदप्रत्ययान्तेन भस्मीकरणेनाभ्यो दाहो वर्धतेऽप्यत्र पठाकमिति मित्रार्थत्वबोधात्, अथाप्येकस्य पठाकस्येप्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूतेः, तथा घटो भिद्यते इति न घटते काष्ठमेवात् यदि तन्निघट एव तर्हि मित्राद्यस्यस्य घटस्य मिदानुपपत्तिः पूर्ववत् ।

मित्रादि—यदि त्वसाविति । तत्र निरुप्यति अनिष्टापादनमिति अन्तरितन परकीयान्तरितेव इत्यनेन सामान्य २५ विधेरेव यदे पटो न भवति तर्हि च पटत्वव्यतिरेक न स्यात् यद्यपि गुणवत्ता करो हि पटत्वव्यतिरेकाभ्यां न भवतीति पटत्वव्यतिरेकमपि न भवति तद्वदिति भावः । एवं करो यदि पटत्वव्यतिरेकाभ्यां न भवेत् तर्हि क्व एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणवत्तयाभ्यां न भवेत् गुणे नैव भवेत् पटाविति मित्रार्थत्वबोधात्—घटो गुणो वेति । पदमर्त्यं हि विनिर्ध पटत्वव्यतिरेक इत्यन्तरितेन च तत्र बहुवचन इत्येवमपि पटस्य भवति न स्यात् तर्हि तस्य भवत्येव न स्यात्, मित्रार्थत्वबोधात् सामान्यव्यतिरेकाभ्यां, कस्तु पटो भवति तत एव पटत्वव्यतिरेकाभ्यां भवतीत्यत्र—यतस्त्विति । अन्यतरस्य रक्षतादीत्यादि यदि नीलत्वव्यतिरेकाभ्यां अन्तरितस्य नीलत्वस्य वा यदि रक्षतादीत्यादि मित्राद्यस्यस्यस्यापि नीलोत्पलं ३० कस्मिन्मन्त्रत्वेन तदेतौ रक्षन्ति—अन्तरितगमावेति । अत्र काष्ठो भावाभावात्मकतां कर्तव्यं—काष्ठतोऽपि चेति । अत्र

इत्यादि, अथ एवमाभावात्प्रतिपक्षेऽप्यनुवाहरणं पूर्ववद्गत्यर्थं [स] प्रसङ्गः, मिदं कृपाविवरणं
 त्वात्, अन्त्योद्घाटाद्यात्वात् कालमेवावतुपपत्तिः, प्रस्तुतघटोदाहरणं भावयितुं उपादानमप्येति,
 अथवा पूर्वं घटपदानुवाह्यो, इह वर्जनविपर्ययेऽप्युदाहरणमप्यु, तथा च क्षेत्रतो भावतस्य हे हे वक्ष्यति,
 भावनादृष्टीकरणवर्त्यत्वात् क्रियान्तरगतत्वभावनातो न्यायव्याप्तिप्रदर्शनात् ।

क्षेत्रतः शून्यं

सिद्धति गच्छति

भावतोऽसंयतः प्रश्नः 5

अति कथं घटते? एवमेव भव्यः सिद्धसीति, कुम्भं करोतीत्यादावप्याह निवृत्त्युत्तरकाले
 च कृतः कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भ एवानिर्गुणोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्,
 अन्त्यमृदत्, अयामूतः, न क्रियते सः, अभूतत्वात्, सपुष्पवत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते
 वा, अथोच्येत सत्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविकल्प-
 द्वयानतिवृत्तेः क्रियाऽभावाः, न कस्याश्चिदप्यवस्थायां कुम्भो जायत इति का क्रिया? 10
 क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि ।

क्षेत्रतः शून्यमित्यादि प्रवेशगमनस्थानानुपपत्तिः गतायां सिद्धति गच्छति विपर्ययेण प्राप्त
 द्विक्रियाहरणम्, मानतोऽस्तव इत्यादि, अनादिकालसम्बद्धवर्जनचारित्र्योद्गीर्णोद्घाताया अविततेः प्रपञ्च
 भावः प्रसङ्गा-प्रकर्षप्रजनं विरतिः, सा कथमसंयते घटते? एवमेवेतेष्वस्य भावामावात्मकत्वाधिकार
 दुष्टत्वा भावतः सिद्धमस्य अलम्बनेवावपुनरित्युदाहरति, अथ वैकल्पिकोदाहरणे इत्यादिपदार्थत्व 15
 योऽस्तीत्याह-कुम्भं करोतीत्यादावप्याह-सूक्ष्मवर्नकालेऽप्याह, कुम्भं करोतीति कुम्भनाथ अपिशब्दात्
 करणकाले निवृत्त्युत्तरकाले च कृताः कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको वर्तति वर्धते, यदि स
 कुम्भ एवानिर्गुणोऽपि मृदवस्यामी ॥ क्रियते भूतत्वात्, यत्नं तत्र क्रियते यथाऽन्याद्वि, अयामूतः

इति । एवं इत्येतेष्वस्यैवैवमित्येन भावाभावात्मकत्वसंवागव फलदानं उपन्यस्यः तत्र काको भावामावात्मक
 त्वमात्मन एवैवमित्येति इत्युदाहरणमनुपपत्तिर्लक्ष्यते इत्येति-प्रस्तुतघटोदाहरण इति । प्रकाशमेव प्रितोऽनोदाहरण- 20
 अन्तरात्मकमाह-अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययेति' प्रश्ने अथवा विरतिरिति तदुत्तरमेव वातमेवैति लिख्य हे हे प्रसिद्धे
 इति भावः । तथा प्रदर्शनप्रसङ्गाह आचक्षेति । भावतो भावामावात्मकत्वाह भावतोऽसंयत इति अथवा प्रप्रक्षी
 मन्मथीव सिद्धातीत्युदाहरणं न घटते एकस्यैवसापेक्षमावस्यत्वात्, अथवासापेक्षम्य मन्मथीवसापेक्षम्य च प्रप्रमा-
 नर्वात्वात् सिद्धात्सापेक्षमावस्यमित्युदाह, अथवाको योः नापी प्रप्रक्षी यदि तु प्रप्रक्षी न तस्यावस्ययन इत्येतेष्वस्य-
 प्रप्रक्षी मन्मथीवः सिद्धातीत्युदाहरणं न घटत इति भावः । उदाहरणान्तरमाह एवमेवेति अथवासापेक्षम्य-यानात्मकोने- 25
 इत्युदाह-अथवेति अथैव मन्मथीवकाले करणकाले च कुम्भं करोतीत्याह-लोच उपर्युत्तरकाले च कुम्भ इति इत्यह तदवत
 अतः भाव गते न कश्चित् कुम्भकार शिवप्रक्षीप्योक्तस्य कुम्भं करोतीति कुम्भकार "अविशालं न सम्यक् इति कुम्भकर्मा-
 धर्मे च साधनमेव एव निर्धत् इति कुम्भकारो नाशयेन निर्दुत्तराकां तु कुम्भ इति न तदानीमपि उत्सापेक्षेति ।
 भावात्मकता नातो कुम्भ इति वर्धते-यदि स इति । अविशालस्यावस्यमपि अथ कुम्भो भूतत्वादि न क्रियमान सन् 30
 यदि किमपि तत्र क्रियते क्वाऽप्या कुम्भकर्मावस्यमाणा सन्, अन्तर्वा करणमापातनुपपन्न स्यात्, अन्तरात्मको योमाह-अथामूत

क्रियत इति मन्यते न क्रियते सा, अमृतत्वान् रयुष्यन्त, कश्चमसम् कुम्भ सध्यते वा, अथोच्येत
 पद्मद्वयानामयेण परिहारसमर्थं मर्या पद्मान्तरं संभित, सत्य प्रागभूत इदानीं क्रियते क्रियमाणश्च मर्त्यतेति,
अत्रापि मृतामृतविक्रमद्वयानामितिहतेः अथमृतो न तर्हि कुम्भः स पटादिबन्, कुम्भत्वेनामृतत्वात्, न
 क्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्यः मृतत्वेऽपि पटादिव च साक्षिष्ये कुम्भे करणोपघर्षात् क्रियते, अत्रामृतोऽपि
 ५ पिण्डादिः स्वप्ने रागात् क्षोडानुब्रूया वा कुम्भ सध्यते इतिव्यपि ते कुम्भ इति प्राप्ता, कुम्भत्वेनामृत
 त्वात् स्वपिण्डादिवमाणकुम्भत्वात्, ततश्च क्रियामात्रा, इतिव्यप्यर्थक्रियापेक्षयात् कुम्भार्थक्रियाया अभावात्,
 तद्वानवति-न कस्याश्चित्पक्षकायमित्यादि यावत् क्रियेति, ब्रह्मसः सर्वमवेष्टात्मकस्य परमात्मनात्रेष्टवत्
 त्वात् क्रियापात्रोऽस्यान्तरे स्वभावात्मात्रा, क्षेत्रतो बुद्धमन्वोर्द्वैविद्याग्राह्यमक्षेत्रस्यापिरात् कर्तव्यं पटा
 क्रियते काष्ठतः प्रतिक्षणमन्वोन्मेषेष्टरन्वारोवात्, आरताः सर्वसंख्यानरुपादिचमाष्टावतनकत्वे पटस्य
 १० मानं मानं प्रति पृथक्तरात् वा क्रिया ? कस्मात् क्रियमाणमेव तु क्रियते भूवाहरम्वरिति बह्वर्थाऽप्येत-
 दुदाहरणम् ।

अथ वाह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः ? को वा वधीति जात इति, अहन्तु लोकेन-
 युक्तवादिनं मन्थे द्रव्यादितो जन्मविनाशसमस्यात् भावामावभाय एव वस्तु, स भावामावभा-
 १५ कोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम् ? नोमित्युच्यते, विनश्यत्वात् पूर्ववत् न विन-
 श्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, आद्यमानत्वात्, अक्षरवत्, निर्बन्धविचार्यकर्मिकाद्गु सर्वान् क्रिया-
 खेपैव वार्त्ता ।

इति अमृतत्वे क्रियमाणं न सत्, यदि ज्ञेयाऽमृतं तत्र क्रियमानं दृश्यं, कदा वस्तुतः, कदा वा विनाशित्वमर्थक्ये
 कथंमृतं तथा चिद्विषयानुसन्धानमर्थक्येऽप्येति सर्वोऽमृतत्वात् क्रियेतामिति वचनस्य कदा इत्युच्येतेति भावः ।
 २० अथ पदान्तरं ज्ञानमृतमपीत्यादिं क्रियत इत्येवं एवं इत्युच्यते—अथोच्येतेति । अत्रितीयां पूर्वोक्तपक्षोपपत्ति-
 कावापीति । अमृतत्वे रोपनाह-यद्यमृत इति प्रकाशमन्वोर्द्वैविद्याग्राह्यं पटस्यावयवविशेषं अत्र तु पटस्यावयवस्येव न स
 कुम्भ क्रियते कुम्भ इति वा वक्तव्यं कुम्भत्वेनामृतत्वात् इत्युच्येत स्या एव कुम्भ क्रियते तथा वक्तव्यं भवति नाम
 पटादिति भावः । पिण्डोऽपि कुम्भकं सृज्यमित्यतः कदाचिद्वक्तव्यं वरत्नं व्यक्तेति ज्ञातं कथं न विवरे इत्यतः
 मृतत्वेऽपीति । अमृतोऽपि पिण्डादिव किं कुम्भ जयते लोममृतमप्येवमव इतिव्यप्यपि कुम्भ- समिष्टाह-यद्यमृतोऽ
 २५ पीति । सद्य नाम को रोप इत्याह ततश्चेति । इत्याह तत्र विनाया अभावात्—द्रव्यत इति तत्रोक्तपक्षोपपत्ति-
 रित्यस्य विवद्वर्त्तानुपपत्तिरेवमस्तथा विनाया क्रियमाने परमात्मने निष्कण्टकता तस्यैव वाक्यविशेषत्वात् तस्यैव किञ्च
 सम्प्राप्तिना ज्ञाता कदा प्रोक्तमन्तरे वा विना नास्ति तस्मात् इत्युच्यते कदा विनायामात्रं कदापि कदा क्रियत इति भावः ।
क्षेत्रतः विन ब्रह्मक्षेत्रत इति कथं किं बुद्धमन्वोर्द्वैविद्याग्राह्यमक्षेत्रावापी क्रिया तु अमृतत्वात्पदमन्वोर्द्वैविद्याग्राह्येति न
 कदा क्रियत इति भावः । अत्रापि भावः—प्रतिक्षणमिति वरादि अत्रैव मन्वावयवस्येवमस्तथा कदापि कदा क्रियत इति
 ३० भावः । एवं माकाऽपि निष्कण्टकत्ववर्त्तानुपपत्तिरेवमस्तथा कदा इति अत्रैव मन्वावयवस्येवमस्तथा कदापि कदा क्रियत इति
 क्रियाया अमृतत्वाह मायत इति । ननु को मृतमृतमिच्छत्येवमितिहते क्रियाया अभावात्तर्हि अक्रियमाणः कदा
 कुम्भे जातः न इतिवक्तव्यं इत्युच्यते कदापि, कदावा वस्तुतः इति वक्तव्यापेक्षयाहते—कदा तर्हीति । व्यप-

अयं पुनर्नयः कथमाः शक्यमिद्विधानमिति चेत् —

अयं पुनर्नयः ऋजुसूत्रदेशात् पर्यायास्तिका, ऋजु प्रगुण सूचयति तत्रैव त
 ऋजुसूत्रः सूत्रपातयद्गुणसूत्र इति वा परि समन्तात् अवयति गच्छतीति पर्यायः, स एवास्ती
 मतिरित्य स पर्यायास्तिका ।

- ८ (अयमिति) ऋजुसूत्रदेशात् पर्यायास्तिका, एकेकस्य नपुंसक इत्यत्रा मेराभ्युपगमात्
 ऋजुसूत्रदेशोऽप्युसूत्रमेव । 'एकेको य सयश्चो पंचपयसता इति पच तु भित्ति नि अ बादेशो स
 पयसता इत्येवं () इति वचनात् ऋजु प्रगुण सूचयति तत्रैव इति ऋजुसूत्रः, पुन
 तयद्गुणसूत्र इति वा परि समन्तात्तानिना पर्यायास्तिकाश्चकारैः सम्पुत्सति एकमेव व्याचष्टे ।

- किमेताः कस्मैपिका लभ्यन्ते ? आहोस्तिवस्य नपुंसक निवन्धनमज्ञातमिति अस्तीतुच्यते —
 १० उपनिबन्धनमप्यस्य 'माता भंते ! परमाप्नु पोगच्छ जो आता ! गोयमा ! सिखा आ
 परमाप्नुपोगच्छा सिखा जो आता, से केण्ठेणं भंते ! एवं बुद्धि—सिखा आता सि
 मो आता ! गोयमा ! अप्यणो आविहे आता, परस्स आविहे जो आता' (द्वा० १२-
 १०-सू० ११-२४) इति ।

- (उपनिबन्धनमिति) उपनिबन्धनमप्यस्य अतो निर्मास्यदज्ञापम्-तद्यथा आता मी [परमा
 १२ पोगच्छे इत्यादि पुत्रकानामात्मा-स्वरूपमिति नो आत्मा-स्वरूपमिति म्यामामौ विधिविधमिति
 प्रभो गौतमकेन्द्रमूर्तेरुपचरत्, व्याकरण भगवानाह-गोयमा ! सिखा आता परमाप्नुपोगच्छा सिखा
 आता मत्वपि 'से केण्ठेण इत्यादिकारणतः एवमिति आच्छाद्यैव मत्सुचारयति केनार्थेन आता
 परमाप्नुपुत्रकः ! आता आलेति विज्ञोति तत्र को विषय इति प्रश्नः भगवानाह-गोयमा ! अप
 आविहे आता-आत्मनः स्वरूपेणाविहेऽपि विबुद्धिरे जात्या माधो विधिः स्वरूपम् 'परस्स आविहे
 २० आता-परस्सविहे नो आत्माऽह्नितामपो नियम इति, तथा विप्रदेविकारिरुक्ता आकाशवद्विभ
 घटपटादिकामायां यथा विस्तरतो व्यापयैता इति ॥

-इति नयब्रह्मदेवार्थां सप्तमोऽऽऽनयोमयमद्गु समाप्तः-

- मामनुमानपुत्रा कीर्त्यन्तो मेः शक्यमैव नान्दे प्रवेगहर्षगाद्वक्यमिदंवाप्नोः अनुवारादेवुदात्तां ध्वजानां कथनं मे
 गा-शान्तापुत्रैवता आचार्यं चित्त इति मया । तमरोमयनवस्याय कश्चिदेव ननु वागुन्मीय इत्यत्राह-अयं पुनर्न
 २५ इति । ऋजुसूत्रदेशेऽयं पर्यायास्तिकाह-आजुसूत्रेति । ऋजुसूत्रप्रकारेणाह-ऋजु प्रगुणमिति न्या अह्नि
 तथा अह्नि प्रगुणं सूचयति तत्रैव त्रयं त्रिष्वङ्गिभ्यामतिरस्य वर्तमानमित्यत्रात्मनो अस्तीतानां कदाचिन्नाह
 कश्चैव व्यापारमात्रमिति । पर्यायास्तिकाप्याप्याह परि समन्तादिति । अत्र मत्वत्वं नृणाह-उपनिबन्धनमप्येति
 तत्रैव व्याचष्टे । पुत्रकानामिति विधिज्ञाया मिवमया वा पुत्रक इति प्रत्ययः । उभयपि सम्बन्धोत्पत्तौ मयजलदेव
 र्वर्च्य-व्याकरणं भगवानाहोति । तत्र वारवत्रप्रमुच्यन्त्ये-से केण्ठेणं इति । लभ्यतेऽत्र पुत्रकम् विधिविध
 ३० लभ्यते लभ्यतेऽत्र भगवो आत्मायाह-भगवानाहोति । एवमेवैवमपि विधिविधमप्यनुवर्त्येति-तमेति ।

इत्याचार्यविजयसमिधुरित्त आहोस्तिवस्य नपुंसकस्य विधिमप्यविबुद्धिरे सप्तम उभयोमयमद्गु ॥

किञ्चान्यत्-किमेतौ भाषाभाषौ द्वावपि प्रधानौ ? भाषा प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम् ? समयमुपसर्जनम् ? वेति ।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चान्यत्-इहमिह सम्प्रसार्यम्-किमेतौ भाषाभाषौ द्वावपि प्रधानौ विनिर्णीयौ इवाग्नोऽन्यनिरपेक्षौ ? भाषा प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम् ? समयमुपसर्जनमिति बहुषु विरुद्धेषु त्रीन् विरुद्धान् व्युत्सव भावोपसर्जन विद्वत्प्रधान मयस्यात्र तत्र साधयिष्यामः ।

तत्र साधयदि द्वावपि प्रधानं ततोऽङ्गाङ्गिभाषौ न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयोः परस्परानपेक्षत्वं अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्व प्रधानत्वात्, विनिर्णीयत्वात्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्बस्तु भाषाभाषात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटः खेनैव भवति, न पटादिभावेन नामावेन वा उच्छसङ्गरविशेषासत्त्वदोषमयात्, पटोऽप्येवमेव ।

तत्र तावद्यदि द्वावपीत्यादि, सम्यक्साधन्येऽनिरूपारत्न बाह्विजिगीषुवदिति इतरत्न प्रधान-कार्यं साधयितुमर्हं प्रवर्धमानमङ्गिमपेक्षते अङ्गस्यङ्गमिहङ्गाङ्गिभावः स न स्यात् परस्परानपेक्ष-त्वात्तयोः, परस्परानपेक्षत्वमपरार्थत्वात् अपरार्थत्व प्रधानत्वात् यथा विनिर्णीयोः, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् बस्तु भाषाभाषात्मकं न भवतीति कथं तर्हि भवतीति चेत् ? पटो घटभावेन खेनैव भवति-समवयवभावेन, न पटादिभावेन उच्छसङ्गरविशेषासत्त्वदोषमयात्, नामावेन वा-पटादेवमत्र उच्छोवादेव, पटोऽप्येवमेव-खेनैव पटभावेन भवति न घटभावेन अभावेनैव वा ।

शिबिकाबाह्वकवस्तुस्यघट्टनामप्यर्थांशनामङ्गाङ्गिभाववर्धनमिति चेत्, शिबिकाबाह्वकवत् सामान्यविशेषयोः प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोजयितुमभावात्, सत्तरभावाः प्रयोजयितेति चेत्, तदाऽभूतत्वात् ।

शिबिकाबाह्वकेत्यादि पात्रत्वेति, सामान्य परस्परनिरपेक्षत्वात्तिवादि हेतुसिद्धिः, दुस्स-

मपि इत्यतः, कतवरत्नयोरेतदेतदुक्तत्वात् कतं परत्वमपि परत्वं कतमप्येति कतं कतं परत्वं कतमपि परत्वं कतं कतं परत्वमप्येति साङ्केतिकी भावः । शेषान्तरमात्र-किञ्चान्यदिति । सम्यक्साधन्यत्वं इत्युक्तोऽन्यनिरपेक्षत्वे मानाभावात्तुमपि प्रधानत्वात् किञ्चित् उपसर्जनस्य सम्यक्साधन्यत्वं उपसर्जनस्य प्रधानत्वमभावात् तदा तयोः एकत्रैव प्रवृत्त्यभावात् पञ्चदशस्य भ्रुवसमि मयस्याप्यर्थः-किमेतौ त्रिति । सम्यक्साधन्यत्वे शेषमप्यर्थः-तत्र तावदिति । सामान्यके-
 २५ सम्यक् प्रधानमिति हि परस्परं विनिर्णीयं स्यादिति तावदाङ्गिभूतौ न स्याताम्, अङ्गाङ्गिभूतौ न परस्परानपेक्षौ, अङ्गाङ्गिभूतौ न विनिर्णीयौ, न हि तावपि प्रधानं नामेसाह-इतरस्येति । अपरार्थत्वमिति परस्परानपेक्ष-मपिभक्त्येति भावः । तथा च भाषाभाषयोर्मयो प्रधानत्वे प्राचीनैकोनयोर्विरोधवत् प्रवृत्त्यभावात् कथं भाषाभा-
 ३० सम्यक् बस्तु नैवैसाह-तत् इति । सम्यक्-अत्रापि बस्तु भाषाभाषयोः भवति न तु भाषाभाषात्मकं परत्वात्तन्मपेक्ष-त्वकौनयोः साहचर्यं च न्यायगतयोर्मप्यभिमताविरुद्धं कथं तर्हि । यदपि कतरेनैव भवति न तु यदपि कतरेन
 ३० सम्यक्साधन्यत्वं वा भवति न भवतीति वा न भूय तदा च भाषाभाषयोः बस्तु न भाषाभाषात्मकमप्येसाहचर्यं घट इति । सम्यक्साधन्यत्वं अङ्गाङ्गिभाषौ न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् विनिर्णीयत्वात् परस्परानपेक्षत्वाङ्गाङ्गिभाषाभाषयोः साधन्य-
 ३० सम्यक्साधन्यत्वं, तदपि प्रधानमपि परस्परानपेक्षमपि प्रधानता विनिर्णीयमङ्गाङ्गिभाषाभाषयोः साधन्य-
 ३० तदपि साधन्येति शिबिकाति । साधन्य-साधन्यमिति तुल्यसाधन्यमप्येव साधन्यं युज्यते । साधन्यसाधन्य

नतेति भवत् प्रधान कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, माय उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, प्रकृत्यर्थवियस्यावामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यत्तेन मूयते यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिष्ठम्ने गुणभूत क्रियास्य प्रतिप-
द्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति नटपरमार्थनृपत्यवत् ।

(न चेति) न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्तते, भूतकालिखि स्वामिना, तस्माद्वच- ४
स्तेनयमपीति, स्यान्मवमुपसर्गोपकारिभावेन विनापि भवति वस्तुति, यत्तुपि न च प्रधानोपसर्जनमावे-
नेत्यादि बाधवस्तुप्रवृत्तिरिति, मोक्ष प्रधानं तदर्थं भोगमुपसर्जनम्, ओदनमर्द्धितकष्टपीपविहत् आत्मनः
कष्टीलेन भोक्तृत्वेतन्वविशितं तदर्थमुपसर्जनमाद्यपि, आदिग्रहणात् वक्ष्यमाणानुगृह्णति, आद्याप्यं
शास्त्रादि शास्त्रार्थं सञ्चिह्वाति, यथैवभोक्तृमुत्तम्यादि गुणप्रधानमावेनैव प्रवर्तते न विना वेनेति, दृष्टव्ये च
वस्तुनः प्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिरिति तयोरेव—आवामावयोः प्रधानोपसर्जनं—गुणप्रधानमावा, तृतीय 10
त्वमावात्, इतिस्मरन् इत्यर्थत्वात्—यत्तस्मात् कारणदेवमवस्थिते कतरत् कर्त्तव्यमित्युत्पन्नमिदम् उच्यते
तद्यथा—भनत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, माय उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, को मकतीति वेदुच्यते—
अर्थतः—प्रकृत्यर्थविबद्धानामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, अतस्तद्वद्वैतार्थमाह—
यत्तेन मूयते, किमुक्तं भवति । विशेषः, स एव भवतीति भावः, व्यत्ययान्तेन कर्तृत्वविना सत्यैवोच्यते, पूर्व-
व्याख्यामनुत्पत्तिवत्, भवतीति वेदुच्यते—यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिष्ठम्ने 15
गुणभूत क्रियात्वं प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति, किमिदं । नटपरमार्थनृपत्यवत्, यथा नटः
परमार्थो नट एव सन् राजवेपथोऽपि राजक्रियासाक्षात्पत्तायिपु च वर्तमानो नटत्वप्रधानस्तद्विधेयपरमार्थः,
एव यदाकसो विशेषः ब्रह्मधारणाविमर्शेण वर्तमानो भटत्वप्रधानः तद्विधेयपरमार्थो भवतीति ।

मिना च कृत्यर्थमवोपसर्जनं प्रवृत्तिवृत्तयोः, न कोपसर्जनमस्तीति वर्तते—न च प्रधानेनेति । उपसर्गोपकारित्वमुक्तप्रधानो-
पसर्जनत्वे न कृत्यर्थमात्रं दृष्टव्यं समारभते—स्याममिति । उपसर्गोपकारितात्पुनस्तत्प्रधानोपसर्जनमात्रकत्वात् न कृत्य- 20
त्वमिति तदर्थं चानुपसर्जनं वर्तते—योचेति मोक्षऽऽत्मा प्रवर्त्तते कष्टपीपसर्जनं कष्टी प्रधानमाद्यप्यवस्थितस्यास-
त्वेनमाद्यप्यं प्रधानं धनमाद्युपसर्जनं धान्यादि प्रधानं सञ्चिह्वाद्युपसर्जनमित्येव यन्मात्राकोर्तृत्वप्रधानमावेनैव प्रवृत्तिवृत्ताद्व्यवस्था-
नमात्राभावं कृत्यर्थं तच्च मावामवस्थित्यात् तस्मात्तद्विधेयत्वमावामिति भावः । एवं प्रधानोपसर्जनमात्रत्वे तिष्ठे प्रवृत्तिप्रवर्त्तार्थो-
च्यते—न ह त्वं कर्त्तव्यमस्तीति मिश्रयति—कतरति । अनन्तरिमावा वस्तुत्वमिदं यो भावः स एव प्रधानभूतः प्रत्ययार्थः
मविमर्शप्रधानं स भाव उपसर्जनं प्रकृत्यर्थ इति मिश्रयति—अवदिति भवनक्रियात्वं मकतीति भाव इति व्युत्पत्तिरिति भावः 25
इदं नृपत्यवस्थितमस्तीति भावः प्रधानमस्तीति भावः । माय इति भवनक्रियाकर्तृत्वमस्तीति मूयते इति भवनमस्तीति व्युत्पत्ति-
विना भवनत्वं प्रतिपद्यमान एव सन् मकतीति मति विधेयत्वता भवतीति व्यतिरेकमानो गुणकत्वार्थो माय उपसर्जनमस्तीति भावः ।
एवमस्तीति त्वमस्तीति—को भवतीति । भावसाधनत्वेऽपि वर्ततेनेत्यान्माह—नटेति । मतिरैव मूयते न ह भवनेन

विध्यादुच्यते च तत्त्वात्, इत्यमृतसंज्ञा तृतीया वा द्वितीयादिविध्यादुच्यते च तत्त्वात् सामान्यामयो-
पसरेण द्विप्रभृतिषु च त्वं गर्वोप्यविमयावस्थो गमनमद्विध्यादुच्यते च तत्त्वात् इति सिद्धे हेतुर्ननस्यपि,
कृत्यादीनामुपासकस्य भ्रान्तिपञ्चायितगतगतादिक्रिया मयाद्यविनामाविन्याः सिद्धा एवातो द्वितीयादिविध्या-
दुच्यते च तत्त्वात् विद्यते शब्दानुविद्यत्वेतस्याविनामाविनी यथा कुम्भकारे, तस्मात्तेषामप्येव सामान्ये, सुप्र-
त्ययिषु तु वक्ष्येते व्यक्तमेव पाप्मिप्रस्तोत्रादिक्रियासिद्धम्, तेन विज्ञानमविनामावित्वात् सिद्धमेव, ५
शब्दानुविद्यत्वं तु सामान्यं इति ।

नैतत् सामान्येतेषां विषयमेव, किं तर्हि ?—

मगवद्वैद्यानापि तद्योपभूयते—‘सबजीबाण पि य ण अक्खरस्स अणं तमागो निज्जुग्घा-
दिजो’ (‘नंदी० सू० ५१’) इत्यादि,

(‘मगवद्वैदित्ति’) मगवद्वैद्याऽपि तद्योपभूयते—‘सबजीबाणं पि’ (‘नंदी० सू० ५१’) इत्यादि, अक्ख- 10

एवमक्खरस्युपाविनेनेन मुच्यमानप्ररूपणायमेकेन्द्रियाविस्वामिकमुक्तं सूत्रे तथा सामान्येऽपि ‘त पि वदि
आवरित्तेज, तेज जीवो अजीवस पावे, सुद्धि मेहसमुत्थे होइ पहा बरसूण’ ()

अतो यथैव कुम्भकारकरणशब्देन तदवैविध्यवृत्तिस्वरतस्याभ्याससमुपहितकथा भवता
नाज्ञाः सामान्यवति तथा तथा तत्प्रभवमेव कुम्भकारमनुप्यशरीरं मृदादि च, अश्वो-
पयोगसम्बन्धात् योगवक्रताविसंबादनादेः, कपादिसमर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्य- 15
वत्, यथा हि पदपिच्छादिकृत्कार्यं तेन तेन मूर्मर्दनादिप्रकारेणात्मतासंनिविष्टाभ्या
नुविद्यकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्दिष्टतत्वात् तत्प्रमर्थं तद्वारमर्थं कपादिसमर्थविरचनात्मकत्वात् तथा
कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

अतो यथैवेत्यादि उपासकसंज्ञारूपेण दृष्टान्तद्वयको वावत्साक्षाद्वति तथा वयेति, कुम्भ-
कारः शब्दानुविद्यत्वेन तत्समः तद्विध्यापि तद्वारिमन्त्र विविधा पिण्डसिद्धिप्रकार्यपरित्यक्तेना दृष्टत्वेनेव, 20
तस्मा वैविध्येन वृत्तेस्वरतम्येतेषां तेषां तेषां परस्परवाऽभ्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या भवतावाः स्य

वाह-इत्यमृतसंज्ञा विविधवत् यत् इत्यमृतं तदात्मने तृतीयाः । एते द्वितीयाः तृतीयाः—सामान्यादीति । एवमप्य-
सामान्यादीनां अत्रात् शब्दानुविद्यत्वेन तद्विध्यापि तद्वारिमन्त्र विविधा पिण्डसिद्धिप्रकार्यपरित्यक्तेना दृष्टत्वेनेव, 20
तस्मा वैविध्येन वृत्तेस्वरतम्येतेषां तेषां तेषां परस्परवाऽभ्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या भवतावाः स्य
वाह-इत्यमृतसंज्ञा विविधवत् यत् इत्यमृतं तदात्मने तृतीयाः । एते द्वितीयाः तृतीयाः—सामान्यादीति । एवमप्य-
सामान्यादीनां अत्रात् शब्दानुविद्यत्वेन तद्विध्यापि तद्वारिमन्त्र विविधा पिण्डसिद्धिप्रकार्यपरित्यक्तेना दृष्टत्वेनेव, 20
तस्मा वैविध्येन वृत्तेस्वरतम्येतेषां तेषां तेषां परस्परवाऽभ्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या भवतावाः स्य

अत्राह—मन्त्रश्च एव ब्रह्मविनिर्दिष्टमिच्छते भर्तापमिच्छतेः कथमिदमवधार्यते नाम्ना साक्षाद्भवति
य ब्रह्मविन्य इत्यत्रोच्यते—

नाम्न एव च प्रभावात् तद्वैरितप्रत्यक्षपरिस्पन्दमनितनिष्पत्तिवस्तुनो वस्तुत्व सम्भवे
न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मतामाप्त
दात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम् ? तस्मात् सर्वकारकसाक्षिभ्योऽपि
कर्तुरीदासीत्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रभावनमर्थं सकलं जगत्,
तथा हि स्कन्दउद्ग्रेष्ठाः स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तावपि जीवस्याजीवस्य वा निमित्त-
निरपेक्षाः संज्ञाः क्रियन्ते ।

नाम्न एव चेत्यादि, ब्रह्मवीर्यं सवामप्यभिव्यक्तिरुत्पत्तिश्चैतन्मन्त्रे प्रभावात् तद्वैरितप्रत्यक्ष-
परिस्पन्दमनितनिष्पत्तिवस्तुत्वम् वस्तुनः तद्वस्तुत्वं यदत्र नाम एव महिम्ना सम्भवे, न बहिर्निमित्तापे 10
क्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने सम्बन्धचेतननियोजितानामात्मतामाप्तदात्मत्वम्, इतरथा—तेषामप्यदात्मत्वे
स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो यदत्र यदत्वं वस्तुत्वम् ? तस्मात् सर्वकारकसाक्षिभ्योऽपि कर्तुरीदासीत्ये
तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाः यदौपनयनवागादौः अतः शब्दप्रभावनमर्थं सकलं जगत्सि,
तथा हीनाभिव्यक्तिरुपपत्तिः, द्विस्तन्मो निर्वर्तने—एवञ्च कृत्वा स्कन्दउद्ग्रेष्ठाः—स्कन्दिद् योपमे, स्फिद् अह
विमोचने, इति परमैश्वर्यं इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्दाः, रोदनेन रक्षाः, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषां निमित्तानां 15
मनुपपत्तावपि गोपालपुष्पाकारैर्जीवसाजीवस्य वा काष्ठकृत्पयापाण्यादृग्निमित्तनिरपेक्षाः [] संज्ञाः [] क्रियन्ते
स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैरैः शब्दैः समोत्पत्त्याऽप्येवशाबोध्यते ।

आत्मव मवतीति मवो रोमितीति स्रः इवतीति इन्द्र इति देववाचिषोपास्तनिमित्तमवधार्यमात्रः
सम्प्रत्यक्षः समानात्प्रसिद्धाः तन्मुक्तप्रवृत्तेरितरोपपत्तावो मवित्यसीमेवचापुक्तम्—

सर्वमवित्युक्तं—अत्राह— । शब्दचेतनमनितिक्रियाकारकमवतीति कृत्वा कर्तृत्वमवतीत्यत्र एव कर्ताचित्तमवतीत्यत्र 20
मवित्युक्तमवतीत्यत्र प्रधानकारणं शब्दचेतनमिति मवतीत्यत्र नाम एव चेति । व्याकरोति—ब्रह्मवतीमामिति
त्वं ब्रह्मविप्रकर्षं सम्प्रवैतन्मन्त्रेण प्रवर्तते न तु सामान्येव धर्मेण सम्प्रवैतन्मन्त्रेण तदात्मत्वात्, नहि तेषां
तदात्मता न ज्ञानं सम्प्रवैतन्मन्त्रं न प्रवर्तत एव अथ प्रवर्तयति हि सम्प्रवैतन्मन्त्रः प्रवर्तत यत्र तदात्मत्वं एव मवतीति
मन्त्रः । तद्वैरितेति तेन प्रवर्तते वा प्रवर्तयत्यत्र परित्यक्त्येव मवित्या निमित्तधर्म्यं मवत्येव । मवित्युक्तमवतीत्यत्र ब्रह्मवतीत्वं
वस्तुत्वमवतीत्यत्र नाम प्रभावादेत्याह—तत्प्रवृत्तीनामपितीति ब्रह्मविनिर्दिष्टमिच्छतेऽतीत्यतीत्यर्थः । तत्प्रवृत्तीनामप्यदात्मत्वम् 25
तन्मन्त्रे साक्षात्प्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो यदत्र यदत्वं वस्तुत्वम् ? तस्मात् सर्वकारकसाक्षिभ्योऽपि कर्तुरीदासीत्ये
तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाः यदौपनयनवागादौः अतः शब्दप्रभावनमर्थं सकलं जगत्सि,
तथा हीनाभिव्यक्तिरुपपत्तिः, द्विस्तन्मो निर्वर्तने—एवञ्च कृत्वा स्कन्दउद्ग्रेष्ठाः—स्कन्दिद् योपमे, स्फिद् अह
विमोचने, इति परमैश्वर्यं इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्दाः, रोदनेन रक्षाः, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषां निमित्तानां 30
मनुपपत्तावपि गोपालपुष्पाकारैर्जीवसाजीवस्य वा काष्ठकृत्पयापाण्यादृग्निमित्तनिरपेक्षाः [] संज्ञाः [] क्रियन्ते
स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैरैः शब्दैः समोत्पत्त्याऽप्येवशाबोध्यते ।

१ सि. छ. का. मवतीति । २ सि. शब्दावै । ३ सि. छ. ते । ४ सि. छ. अत्राध्यापितोपपत्ताव । का.
सम्प्रवैतन्मन्त्रेण ।

धर्म्यवहरणार्थमिति विद्वद्व्यानुविश्रुत्यैवमिति सिद्धः संज्ञाव्यवहारोऽमुपगतो [न] बहिर्निमित्त प्रत्यक्षमिति शेषः, तुशम्बा विद्वत्संपरिमहेसम्बागो विज्ञेयमिति ।

किञ्चाभ्यात्—

निमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तेः यावत् सम्मर्षं संज्ञासन्निवेशो सर्वव्यपदेशमात्मन्वात् भाव-
कार्दयोऽपि ते प्राप्ताः, तथा च यावत् किञ्चित् मधननिमित्तप्रत्ययस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थाः, १
तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव, घटकुटशाब्दयत्, एव तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यसि स्कन्धनादिनिमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तिस्ततो यावत्सम्मर्ष याव-
मिति सिद्धाति मधनकरचयनमाप्यवह्यप्यवर्त्तनपरिष्फनादीनि सम्मर्षाणि तावद्विनिर्मितैः संज्ञासन्निवेशो
सति तेनानुद्वेगो मयनाद्वेगो भावकः करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशमात्मन्वात् भावकार्दयोऽपि ते प्राप्ताः
ततश्च—तथा च वाचिद्व्याप्ति, अपरिमाणमस्य—यावत्, यावदेव किञ्चित् स्कन्धनादिनिमित्तप्रत्ययस्य सर्वमिद्व्याप्तिः, तस्य १०
सर्वस्य घटपटादेरित्युक्त्यादिरर्थाः, सर्वप्रात्येक्षानामन्वयत्वात् पर्यायः, तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव
स्मिन्नि १ घटकुटशाब्दयत्—सर्व एव सर्वः—घटाः स्कन्धाः, पटाः स्कन्धाः, वैधोऽपि स्कन्धाः, एव स्त्रेन्द्राद्व्याप्तिः,
स्कन्धोऽपि घटाः पटव्येन्द्रादि प्राप्ताम्, एवं तावत् सर्वप्रात्येक्षानामन्वयत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

किञ्चाभ्यात्—

विज्ञेयतोऽपि सम्मर्षघटनादित्युक्त्यादित्याच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्वयं कतमेन निमि- १५
त्तेन नामिधीयते ?

(विज्ञेयतोऽपीति) विज्ञेयतोऽपि सम्मर्षघटनादित्युक्त्यादित्याच्च सर्वसर्वत्वम्, वेद्यव्येति
त्वापत्तिसम्बन्धनमित्यभिप्रायैरुपरिस्मृत्याप्यत्वात्—परिष्फार्यत्वात् सर्वेषां ज्ञानगत्त्वानां स्कन्धनादौपम्यविसर
फलेनेन्द्रसम्बन्धादर्शानां यावतां वक्षिजने सम्मर्षः तस्य तस्य तत्प्रात्येक्ष सर्वसर्वत्वं, वसमाद्वयम्

तुशम्बादिति । नहि तुशम्बावहारो बहिर्निमित्तव्येकः स्मार्त्तमिति सिद्धिर्वा बहूनां सम्मर्षात् प्रविष्टिर्वा तद्वाचिद्व्याप्तेः प्रविष्टु २०
सर्वसंज्ञासन्निवेशं स्मर्येति शेषान्तरव्याह—निमित्तप्रत्ययेनेति । व्यावर्ते—यदीति तावद्विनिर्मितं नामवेवचन्याः तैरर्ष-
सम्मर्षादेर्ज्ञेयप्रत्यय व्यवहारो यस्मिन् स्मर्येति । एतस्मिन् वदन्ति नामानिस्मिताणि सर्वस्यैव मयनेति भावकत्वमित्येति
मयने कारकत्वमित्येति कारकं स्ववचनत्वमित्येति सन्ने भावकत्वमित्येति भावकं बहुवचनत्वमित्येति बहुवचने तत्कारकत्वमित्येति
वर्त्तनं परिष्फातकत्वमित्येति परिष्फातकत्वमित्येति निमित्तानि मयकारिण्यादेः प्रत्येकं सम्मर्षमिति तत्तत्तद्वैयं ते व्यवहित्वेति
भावाः । ततश्च को शेष इत्यत्र—तथा च वेति कटपटादिष्वैवप्रात्येक्षेन्द्रस्कन्दादिरर्थः पर्यायः इत्यत्रादिवाच्यत्वं संभवात्, २०
तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा अस्तेषु एव कट इत्युक्त्यादिति विद्वद्व्यानुविश्रुत्यैवमिति सर्वसर्वत्वमात्मन्वादि
सर्वसर्वत्वं प्रचक्ष्यत इति भावाः । मयननिमित्तप्रत्ययमिति यावद्विनिमित्तप्रत्ययमिति । सर्वसर्वत्वानां प्रविष्टु बहुवचन-
त्वात् पर्यायत्वमिदं—सर्वेति । इत्यत्र स्कन्धनादौपम्यवचनव्यापिना इत्युक्त्यादित्युक्त्यादित्युक्त्या पर्यायशब्दा एतेनाह-
तद्वाचिनश्चेति । न्यापितमाह—सर्व एवेति । एवमविज्ञेयतासर्वसर्वत्वमात्मन्वाच्च विज्ञेयतोऽपि तद्वाच्यमिति—विज्ञेयतोऽपीति ।

अवधानाम्, विस्मयिष्यत्, इदमप्यभियुक्तमवगत एव धारणमुपपन्नम्-नाम्यथा, यथा 'अनेकार्था
पाठका' इति, गतार्थं यावद् दृश्यमिति ।

चेतनाचेतनमेदस्यास्य जगतो भावकं नाम, तस्मादेव घटो भवति, घटस्य द्रव्यं कारण
णम्, घट भावयति नाम, घटस्य ततो भवनात्, यद्यतो भवति तत्तस्य कारण इष्टम्, यथा
मृत्, अनया यथा घटस्तथा नाम्ना, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, तस्माद् घटं भावयति 5
नाम, रूपाद्युपयोगमवर्णे वाऽन्तर्निविष्टशब्दानुबन्धम्, रूपणाद्रूपम्, रस्यत इति रसः प्राप्यत
इति गच्छः भोजनग्रहण शब्द इति लक्षणात् रूपादिरपि शब्दो भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानु
पसर्जनैव ।

चेतनाचेतनेत्यादि, अनेन प्रकारेण बहुलं नाम त्वेतेनचेतनमेदस्य कुम्भकारपटादेः पृथि
व्यादिमनुष्यनारकतिर्यङ्मृतिरूपमाणुअभाकाशदेः समस्तस्यास्य जगतो भावकं नाम-समस्त जगत्तामो 10
भवतीति भावितम् तस्मादेव घटो भवति घटस्य द्रव्य कारण घटं भावयति नाम, ततो भवनात्, ततो
भवतीति प्रतिपादितत्वात् सिद्धो हेतुः । अथतो भवति तत्तस्य कारणं दृश्यम्, यथा मृत्-पटो मुंघो घटस्य
कारणं, तथा नाम घटस्य कारणमिमेवमर्थद्रूपनयति अनयेत्यादि, यथा घटस्य द्रव्यं भवति तथा नामे
कार्यं, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, नाम्न इति वदति, एतरो द्रव्यं यावत् घटकारणमकत्वात्
पूर्वोक्तम् प्रतिपद्यते, तस्माद्धटं भावयति नाम, नामो घटो भवतीत्यर्थः, रूपाद्युपयोगेत्यादि, अथवा 15
रूपाद्युपयोगे-रूपानिज्ञान तस्य अचनमन्तर्निविष्टशब्दानुबन्धं तच्छब्दकारणकं रूपप्राप्त्यर्थं रस्यत इति रसः, प्राप्यत

अथप्रत्येकस्य च तत्त्वदेव सम्यक्प्रतिपत्तिर्यथावत्तत्त्वं वास्तवमुच्यतेऽप्युक्तम्-इत्युच्यते । गतार्थमिति, अथ
मृत् अथम् । अथ कुम्भकारपटोरदृशमित्यर्थं अथ तत्त्वमर्थं तत्त्वमर्थस्य रूपादिमन्तर्निविष्टनामकत्वात् कुम्भकारपटोरेति
कृत्युक्तं तत्त्वार्थं मन्तिमिति स्मरयति-चेतनाचेतनमिति । व्यापदे-अनेनेति । निमित्तं बलु रर्थवति-कुम्भकारेति ।
नाम कुम्भकारपटोर् भावयति अथवति परिणमकमिति भावयति तदर्थमेवाह-समस्तमिति । भावयत्येव रज्जुमिमेति- 20
तस्मादेवेति, नाम एवेत्यर्थः । तदर्थमेव व्यापकितमर्थो नामप्रमत्तनामान कारणमिमेव नामप्रमत्तं नादित्येति-ततो
भवतीति । अनेन व्यापि रर्थवति-यद्यत इति । उपनारीमाह-यद्येति । नाम्ना इति भावयत्यस्य भावो भावयत्यभि-
कारमेवाह-घटक्रियात्मकत्वं वेति मन्वेव भवतीति अथो धननामकः मन्वनामकस्याभिप्रायः, अथवाप्यनारकमिमेति
नामैवाप्रमत्तना कारणं तदर्थमेव तदर्थवत्याभिप्रायः, अथ घटक्रियात्मकत्वात् अथम्, अथ तदर्थवत्याभिप्रायः
मति लक्षणार्थं मन्तिमिति तस्माद्धटं भावयति नामेति भावः । निमित्तं निज्ञानमात्रकं तत्त्वमुच्यते-अथ वेद्यमिति तदर्थवत्या- 25
मिति व्याख्या रज्जुमिमेति अथवाप्यनारकमिमेति भावः । रूपादिमित्यर्थं ज्ञानं अथवेत्यर्थं भावते निर्दिष्टमर्थं तद्विषयकं वा,
तत्त्वमर्थमेव अथवेत्यर्थवत्याभिप्रायः मन्तिमिति भावः । रूपादिमित्यर्थं ज्ञानं अथ वेद्यमिति अथवेत्यर्थं तदा तदर्थवत्याभिप्रायः अथ रस इति
रसते तदा रस इति रस इति प्राप्यते यथा तदा रस इत्युच्यते रूपाभावादेनैव निज्ञानम्यावभासनात्, तस्य ज्ञानं तदर्थवत्याभिप्रायः
उच्यते-अथवेत्यर्थं निज्ञानमया रस इत्येवमिति तदर्थवत्याभिप्रायः एव मन्तिमिति-रूपस्याविति ।

- (तत एवेति) वस्मात्त एव चास्मोत्पत्तिः—अथ्वस ज्ञानावेवोत्पत्तिः, वस्तुनिनेत्यादिपक्ष
ज्ञानमेव कथं चकारम् प्रकृतोऽपि अथः परतत्रो ज्ञानार्थत्वात्—परतत्रो ज्ञानोत्पादनार्थत्वात् कोऽपि
आह—मूर्तेर्यथा तावत्प्रेत—तन्मूर्तेरुत्पत्तिवर्धत्वाच्च ज्ञानं प्रधानमित्येतद्विषयस्यैव दृष्टान्तः—सिद्धिपक्ष
कथानेपरमानवमिति वैतमिकानां पान वाशमेरितेभ्यरेण प्रकृतं ईश्वरानावार्थमतोऽपि सिद्धाति ईश्वरप्राप्त्या
८ स्ववत् ज्ञानप्राप्त्यामिति, अतस्तत्पुच्छिपदित्यादि [अ] सामीप्येन सर्वोत्पत्त्या मोग उपयोगः—रूपा
समीपे सारात्मप्रवेक्षानां लक्षणवत्त्वात्, एवमो[प]योगात्मबोगवत्त्वात् सिद्धमुप्यनामनिर्दिष्टं च
कुम्भकारादि च यथासंभव भवति रूपानिमर्शविरचनात्मकरात् कुम्भकारादिकार्यवत् नान्नो भव
'जात्मा बुद्ध्या समेत्यर्थात् मनो मुक्ते विषयता' (पाणिनिशिष्टा अ ६) इत्यादि सर्वं लक्षणोप
जातमुपयोगविशेषमवधारणार्थं साधयति, तत्कारकाभ्युपगम—उपयोगस्य अर्थः कार्यं च एव कार
१० पयोगस्य कुम्भकारादिरूपवदिति तत्कारण तदिति त्वयैव प्रामाण्यं विस्तरेणैव ।

- अथोच्येत सामान्यमविशेषः तद्वचनमात्रम्, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादि
प्रोत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्वमापद्यते ? उपयोगत्वप्राप्तेर्नाकः सर्वत्र सि
प्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य उरप्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थं द्वित्वा द्रव्यप्रा
प्तौऽङ्गीकृतः एतौ मूलद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमः ते विरोधाच्च आपद्यते, मूर्त्तममूर्त्तस्य हि ।
११ न भवति नामशब्दो मूर्त्तः कुत्वादि प्रतिवृत्तगतित्वात्, यथा छोट्टादि, तन्नाम नोपबो
ध्यम्, मूलत्वात्, मूलत्वं, वैधर्म्येणाकाशावत्, चकं हि 'न हि मूर्त्तममूर्त्तत्वं नामूर्त्तं
मूर्त्तताम् । द्रव्ये शिञ्जलि कण्ठेऽपि नारममार्थं जहति हि' ॥

अथोच्यतेत्यादि पूर्वपक्षो गद्यार्थो वाच्यविशेषत्वमिति, सामान्यमविशेषः तद्वचनमार्थं न हि

- हेतुत्वः । आकरोति—यस्मादिति शब्दक कालमुत्पत्तिर्ज्ञानार्थं अतिवेति उपोद्भवान्मूर्त्तौ वाचः । तावत्प्रेत
२० इत्यन्तम् हि उपपत्तेरति-ज्ञानार्थं वैति कालं प्रयोजयति वाचः । उपपत्त्यापत्तौ ज्ञानस्य च प्रधानत्वे ।
एतत्त एवेति सिद्धिरिति ज्ञानार्थं हीपर वाह्यत्वात् यत्वं प्रेरयति तत्र प्रकृतं तत्त्वानुपपत्त्यात्वं भवति
ईश्वरत्वं प्रधानं वाह्यत्वात् वाचं तत्त्वानुपपत्तिं ग्राह्य । कुम्भकारमनुपपत्तिरूपत्वादि नामप्रत्यय, उपपत्त्येवमप्य
अपपत्त्येवमप्युत्पत्त्यात्वात् उपपत्त्येवमप्युत्पत्त्यात्वात् कुम्भकारार्थत्वेति वक्तव्यं तत्त्वानुपपत्त्येवमप्युत्पत्त्यात्वात्
कारणत्वं—अतस्तत्पुच्छिपदिति । आना हि सर्वार्थप्रदः । एवमप्युत्पत्त्यात्वं वस्तुमते तदा तत्त्व उपपत्त्युत्पत्तिः ।
२५ च न ज्ञानमेव तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात्
आदिप्रत्ययस्य ज्ञानस्य प्रधानत्वमपि कुत्वादि प्रतिवृत्ति—आद्येति । सिद्धावर्त्तनं दर्शयति—आत्ममिति ज्ञाना तुमिदमेव ।
नरकान् तन्मप्य विवक्षन्ता मनो मुक्ते एति तत्त्वः वस्तुमतेविशेषमवधारणार्थं व्यापकत्वात्—तावत्प्रेतत्वादि
अप्युत्पत्त्येवमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात्
तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात् तत्त्वमप्युत्पत्त्यात्वात्

अत्रोच्यते—

आगतं सर्वोत्पद्योऽर्थो ब्रह्म विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसावस्तस्मात्तो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वार्थमेवेति प्रधान विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलमेवैक ज्ञानं स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतन्त्राः यदि तच्छरीरं स्वतन्त्रं कर्त्ता, तदाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेयशिना कृत कर्मान्वेष्यं स्यात्, अनिष्टं च न रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽप्यशषट्पदोपनाहृत्पात्वात्मकयोराहृत्पत्न्याहृत्पादमकषट्पाकाशमयने घटाकाशमिति स्यात् तच्च त्वन्मतेनाहृत्त्वमेवाभूत्तं सद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरणं घटते ? एव ब्रह्मस्य भक्ते इष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽभ्योऽभ्यानुगमकमता ? ब्रह्मस्य सदा कृपापरित्यागात् ।

आगतं तर्ह्येतद्विद्यादि बाधविशेष एव भवतीति, योऽर्थो ब्रह्म सामान्य विशेषो वा-अकृत्यः 10

प्रत्ययार्थो वा भवन भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽस्त्वैकस्तत्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते ब्रह्मेन्द्रियाणि तत्सर्वार्थमेव ज्ञानमात्मा, च विशेषः, स भावयति यद्यपि भवत्सामान्य भावयतेतोऽभ्युपसर्जनम्, विशेषः प्रधानमित्युक्तं भवति, तत्र क्विन्नापिमिष्टापादन परस्व, बाधैकं ज्ञानं स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गवार्थम्, सेन्द्रियाणि मतिभुताप्रथिमनापर्यवधानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलज्ञानमेवैकं ज्ञानं स्यादिति, किञ्चात्म्यत्-आत्मानश्वेत्वादि, आत्मेव स्वतन्त्रमेवेतत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतन्त्रं कर्त्ता 15 तदाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेयशिना कृतं कर्मान्वेष्यं स्यात्, तथास्तदुक्तंमम्, शुद्धसंसारप्रसङ्गात्, अनिष्टं च न स्यादिमद्वागिकृतम् इष्टमपि स्यात् कर्म, तत्त्वैव संसारविशेषो पूर्ववदेहेतुमद्भावेनभावन बाध-आत्मनोऽभ्युपसर्गात्, एवं प्राच्योदाहरणार्थं अभिचारितम् तृतीयमपि-तथाऽऽप्यशषट्पदयोर्वाच्य-महाहृत्पात्वात्मकयोराहृत्पत्न्याहृत्पादमकषट्पाकाशमयने, घटाकाशमहृत्पात्वात्मकः सन्,

यत्र चेतनविशिष्टो मूर्तस्त्वमूर्तश्च वा सामान्यस्य शुक्लस्य विशेषस्य प्रकाशस्य वा कार्यत्वामात्राच्च कर्तृत्वं किमु ज्ञानं चेतनं कर्त्तुं, तेनैव सर्वं भव्यन्ते तस्मात् स एव विशेषः प्रधानमेवेतत्वात् मूर्तत्वात्कर्तृत्वमर्थं दत्ता तन्मतेनपि अन्तः-साधितकर्मत्वमिदं चेतनत्वेन तन्मत्तं ज्ञानाभ्युपसर्गस्ययोगोत्तरवति-आगतं तर्ह्येति । व्यापदे-योऽर्थ इति अर्थं सामान्यं प्रकृतम् । भावो विशेषः प्रकृतार्थः योऽस्तु सोऽस्तु मूर्तेऽमूर्तो वा कर्तुं तत्त्वार्थमेवेत्यमर्त्तं, न मानकं अकर्तृत्वात् कर्तृत्वे हि कर्त्ता एव ज्ञानमात्मा वा, तत्त्वैव कर्त्तृत्वमात्रमिति यावत् । मित्रपुत्रसौमित्रवक्ष्यमिति परोक्षप्रपञ्चेऽपि व्याप-दवति-तत्र यतीति व्यापारकमज्ञानत्वं ज्ञानस्य, व्यापारकस्य ऐश्वर्यं यदि ज्ञानं ऐश्वर्यं स्यात् तर्ह्यज्ञानं स्यात्, ऐश्वर्यस्य 25 लाङ्क्यमनुकूलताप्रत्ययम्, तथा च ज्ञानस्य मूर्तत्वमात्रं नच मूर्तं तत्त्वमत्तं इत्येति तस्मिन्निवक्ष्यमाणमात्रस्य मतिभुताप्रथि-मस्य परैवत्यमर्त्तमपि विवक्ष्यमाणत्वं प्रत्यक्षं केवलज्ञानमेवैकमपि निवक्ष्यमाणत्वं स्यादिति यावत् । तन्मात्रप्रत्ययमिति इत्यनेनैन्द्रि-यात्मकवति-किञ्चात्म्यमिति आत्मेव स्वतन्त्रं चेतनत्वात् स्वतन्त्रं कर्त्तृत्वमनुकूलताप्रत्ययवत्त्वमात्रे वाच्यं इत्यनेनाह-आत्मेवेति नपत्तम् । तन्मात्रिकृताकाशमात्रात्मकमिदं चेतनमेवो मनेर एव स्वतन्त्रमेवेतत्वात् अचरीय सिद्धमेवैव स्यात्, तत्र कार्यत्वमेवेत्यपि कर्त्तृत्वपरत्वात् तत्रैव विवक्ष्यमाणमनुकूलम्, तथापि नहि किञ्चित् कार्यमनुपपन्नते तर्हि 30 शुक्लमपि धरातमात्राः सम्यक्ते तदापीतिपरी स एव संपत्तिः स एव शुक्लमपि शुक्लतत्त्वमर्थं नयेत् नपत्ति तथा एतदुपपन्नमपि नहि नपत्ति न मनेरपि नपत्ति स्यात् । तृतीयं व्यापारकमज्ञानमपि इत्यह-तृतीयमपीति व्यापारकवत् कर्त्तुं नपत्तम्-

१ ति. क हे वा. तथा । २ इ. वा जगिहृत्वा । ३ ति. "जमाहृत्पत्न्याहृत्पादमकषट्पाकाशमयने ।

४ तमाहृत्पत्न्याहृत्पादमकषट्पाकाशमयने । ५ तमाहृत्पत्न्याहृत्पादमकषट्पाकाशमयने ।

पितृसि प्रत्ययवत् नञ्चतुर्नर्त्तारोक्तुं द्वित्वाविरोध इति सम्बन्धा, एव तावत् संख्याविषयकद्वित्वप्रत्यय-
प्रतिपत्तिविरोध स्यात् ।

अतः परं पुरुषविषय इत्येते-तथा-

स वृक्ष आस्य इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति
सद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादितुल्यगुणलक्षणीकरणं प्रतिपद्येत् सद्बोधोपाप्रतिपत्तित्वम्, यदृच्छा- 5
प्रतिपत्तित्वात्, अत्र प्रयोगा-एहि मन्ये रयेन यास्यसि न हि यास्यसि यातसे पितेत्यादि
वाक्यमयपार्थम्यमक्रमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसंवादात् स्व यामि, अहं यासीति
प्रयोगवत्, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वा, वेददत्तो भूयस इति यथा, अह्नीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्य
वृत्त्यात्, एवं पक्षतीति यथा ।

त वृक्ष आस्य इत्यादि पादप्रतिपत्तित्वम्, स इति छेपोऽप्यदे आस्य इति पुरुषविषयप्रकृति- 10
प्रकृतिरादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादितुल्यगुणलक्षणीकृतम्, प्रति-
पत्तिप्रामाण्यवैधित्वात् तद्वदेवेति-अस्यतत्त्व[१]प्रतिपत्त्यस्य रत्नाद्वारेणेति, कस्मात् ? यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात्
अस्मीतिवैधित्वात्पदप्रत्ययत्वात् ब्रह्मचारिणित्वविलोचनं सम्बन्धा, अत्र प्रयोगा-एहि मन्य इत्यादि
पादप्रत्ययार्थमगमकमसाधिति प्रसिद्धाः सिद्धाः प्रस्तुता क्रिया-मन्यसिः तथा सामानाधिकरण्यं विसंबद्वि
प्रत्ययलोचनपुरुषात्मकस्य एहिद्वयप्रयुक्तमन्यमपुरुष[वि]संवादाविति हेत्वर्थः, एवं यामि अहं यासीति प्रयो- 15

सि कर्माधिकरण्योऽयम् पुनरेव इति कर्माधिकरण्यसंयोगेन इति नञ्चाङ्गवर्तिनि कर्माधिकरण्यं पितृसंख्या-
व्यावृत्त्या परतन्त्रमित्यत्र तथा नञ्च पुनरेव इत्यादिरपीति नञ्च । संख्याविषयविरोधविषयसंयुक्तपद-एव तावदिति ।
एव पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसंवादेन रत्नवर्ति-स वृक्ष इति । व्याख्येति-स इतीति कर्माधिकरण्यविषय-
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे मन्यमा पुनः तथाविधसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे कस्मात् पुनः पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20
संयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र स इति पुनरुक्तसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र इति प्रत्ययसंयुक्तपदप्रत्यय-उपपदे तत्र 20

त्वत्, तदर्थमिदं हेतुर्नानुसरेण अभ्यास्यत्वाद्यर्थोर्मन्मोक्षमविशिष्टमर्थे सति चित्तवारादवधारणं-
 क्तापुस्तकमिति प्रस्तुतप्रत्ययचित्तवारादेति द्वितीयो हेतुः, ऐवद्यो गूढत इति ध्येति दृष्टान्तः, ऐवत्
 इति प्रथमानिर्दिष्टः कृत्र्यः प्रकृत्यर्थमात्रवाचिना भाषसाधनेन भूततत्त्वेन सामानाधिकरण्यं दर्शितं,
 भवतीत्यनेन तु काल्पैवैदिसध्ये प्रस्तुतमभ्यमपुरुषान्ते मन्व इत्युक्तमान्तेन्यथावार्तागमकासाधुत्वात्पुनरेकमे-
 ६ प्रस्तुतप्रत्ययचित्तवारादुत्तीकरणाप्यमाह—महीकृतपुरुषार्थैवधिकरण्यवृत्तत्वाविति, तस्य निरूपनं तं च
 तीति ध्येति, त्वमिति बुध्यतुपपदे पचतीति छेपोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो चित्तवदिति तत्रा एव मन्वे
 वाक्यमिति ।

अत्र प्रत्ययप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाळे केवलधोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवा, तद्वान्त-
 र्यक्तत्वम्, सूचतिप्रसारादीनाम्, काकवातित्वत्, शिक्षणार्थं तु विषयमक्तिबिन्दुमिष्यकान्त-
 १० प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् कियते अप्रयङ्गसिद्धसमुदायार्थप्रतिपक्षमुपायत्वात्, एवमेव
 कृतवोक्तम्—‘प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह भूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्’ (महामा ११-१७
 सूत्रे) इति अत एव च ‘प्रकृतिर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः’
 (महामा ११-२ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च
 मन्वतेः पक्षिश्च प्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्वागेनासम्भवात्तानाधिकरण्योत्तमैक्यकनप्रत्ययो-
 १५ ऽप्यवार्थानिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिकेर्ध्वे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं एव वा प्रतिवेदिप्रजा-
वैपिकमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके वाक्ये च निवृत्तः ‘प्रत्ययपरः [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्यः
प्रकृतोः परः [एव] प्रजावः (महामा ११-२) इति व्यपत्त्यादितत्वात्, प्रयोगकाळे केवलधोः प्रकृतिः

निर्येति । यदुक्तमुक्तमन्वत् कृति मन्वत्पुनैव नाकि यत्रा एकाह—प्रत्ययमेति । अभ्यास्यत्वाद्यर्थोर्मिति
 २० कृत्र्यमिहोक्तमनुपपन्नमिति मन्वत्पुनः तत्राविवक्षितवार्ताक वचनपुनः तदोदितावतिर्नार कल्पं । कृत्र्यमिहोक्तमन्वत्
दुष्टतः मानविकता वाच्येति वाक्यकारेणैकप्रकारं प्रथमपुनः एव प्रुत्यते तत्र कर्मा तदुक्तमन्वत्प्रत्ययं भाव्यम् तत्र च प्रत्य-
यप्रत्ययौ प्रस्तुतप्रत्ययमिति एव मन्वती एवमिति प्रस्तुतेति । महीकृतेति, प्रकृत्यादौहोमभ्यमपुरुषावधिकेव
वार्तावधिकेव प्रस्तुतप्रत्ययमिति एवमन्वत् इति परितोषः । एवैव एव इत्यादिप्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययानामवधिकेवैव निवृत्ति-
भवति । एवमिति वाक्यावधिक इति वाक्यं पुनरुक्तितोषकमन्वत् कल्पमेव वरत्त प्रजावैवैव एव वरत्त दु-
 २५ श्चन स च वाक्यार्थं एवेति सर्वं कृत्वा उत्तरा एव वाच्येति केवलं इति इति प्रुत्यते तद्वार्तावधिकेव निवृत्ति-
विद्यते तैव वार्तावधिकेवमन्वत् इति किञ्चावधिकेवमन्वत् वार्तावधिकेवमन्वत् इति एवमिति प्रकृतिप्रत्ययमिति
वैवर्तेति तं तत्रैव वाक्यार्थेव निवृत्तिरिति वार्तावधिकेवमन्वत् इति तत्र च प्रकृतिप्रत्ययमिति उत्तरार्थं प्रत्यय-
उत्तरा वचनोक्तं वाक्यार्थं प्रत्ययमिति वाक्यमिति वाक्यमिति तत्र च प्रकृतिप्रत्ययमिति उत्तरार्थं प्रत्यय-
 ३० म च वरत्त प्रत्यय इति प्रतिपादनं । अनुपपत्तिरैवपुनराह प्रयोगकाळे इति व्यपत्त्यादितत्वात् इत्यं तद्वार्तावधिकेव

१ ति च एव वार्तावधिके । २ ति कृत्र्यादुपपत्ति, क. वा. कृत्र्यादुपपत्तिः । ३ ति. क. इ. तद्वार्ताव-
 वरत्तमन्वत्प्रजावैवमन्वत् इत्युक्तमन्वत्प्रजावैव ।

प्रत्ययोरसम्भवात्, असम्भवात् तथाऽनर्थक्यत्वात् भूततिप्रशङ्कादीनाम्, किमिदं काक्यासितवत्—यथा
 बाधसंश्लिष्टादीनां न कश्चिद्विधेयोऽर्थोऽस्ति तथा भू[छ]विशङ्कादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि भू सत्तायाम्,
 'कर्तरि कृतं' (पा ३ ४ ६७) 'स्य कर्मणि के' (पा ३ ४ ६९) त्यागिपकृतिप्रत्ययार्थपाठः? इति
 चतुष्पत्ते—शिक्षणार्थस्तु चित्रमक्षिबिन्दुबिन्दुसनवत्—पृथगभ्ययन शिष्यान् ग्राहयामीति विमम्य प्रकृति-
 प्रत्ययार्थो दृश्यते, स्मेकमेव कक्षादिमाक्षि लेखयिष्यन् चित्रकृतार्थाः शिष्यान् पूष विन्दुविम्यास्ताम् ८
 कृत्यसि पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षुरमणीया पुष्पवर्णीगृहमनुप्यस्त्रीहस्तावितंभ्याना
 संभवद्वाराणो मक्षिमेवत्येष प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनेन पूषश्च क्रियते, अपृषश्चसिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्तुपाय-
 त्वात्, एवमेव कृतोक्तमिति आपकमाह—'प्रकृतिप्रत्ययो' प्रत्ययाय सह भूत्, (महामा० १ १ ६७ सूत्रे)
 इति प्राचाम्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थं अत एव चेति, चतुष्टु मात्ये 'प्रकृतिपर[पञ्च]
 मल्लः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपर[पञ्च]प्रकृतिः, (महामा ३ १-२ सूत्रे) इति प्रत्ययः पठे—विशेषः प्रधान 10
 स्यात् सा प्रत्ययपर प्रकृतिः[१] परस्मैस्य प्रधानार्थता वक्ष्यते एवञ्च—अनन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापेति
 प्रकृतिः, तत्तत्त्वात्, अत एव च—प्रत्ययार्थानपायित्वात् सम्पत्तेरित्यादिना अथचित्तोपसंहरसि बाधद्वयया
 र्थमिधानमिति, यद्विद्वन्प्रयोगस्तुतन्मात्रानाधिकरण्यसागेनास्मत्समानाधिकरण्योत्पत्तेर्यथाचनप्रत्ययोऽप-
 धार्थः, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वात्, त्वं पञ्चतीति प्रयोगवदिति साबूद्धम्, एवं तावत् प्रकृत-
 यार्थत्वं प्रत्ययापधार्यद्वारेणनपायित्वाबुद्धम् ।

16

एतत्तत्त्वार्थत्वात् केवलमेव प्रकृतिप्रत्ययोरनर्थक्येति नाम्मय इति भाष । आत्मन्येवमेवाह—असम्भवमेति । एतच्च 'वत्ता-
 दीनां विद्वज्जां दीक्षितेभ्यो न विभेते । इति शिष्टात्मन्येव केवलमात्मन्येव ८ इति । भूतति मूल्यं प्रकृतिरर्थक्यं कृत्य
 प्रत्ययमेव एतेषां केवलता दीक्षितेभ्यो न विभेता इति भाष । एतन्महाह—काक्यासितवदिति तिरवा बाणिं इत्यम् ।
 केपिमेवो नान्यं तर्हि किमर्थं भू सत्तायामिमेव न्यायीयामर्थं एतत्तत्त्वार्थं वीर्याशिरासप्रत्ययाह किमर्थं तर्हीति नपि
 पक्षे कर्तृत्वार्थे विविधार्थत्वात् संकटा परमात्मेति निर्मा तत्पि एवमेव तत्त्वार्थत्वात्कर्मप्रतिमानेन भूतत्वेन इति मन्व- 20
 त्वेतिप्रत्ययत्वात् तथाकेनैवकेवलमभ्यवस्यति न हि श्रुतमाश्रितया देवदत्त वचसि दीक्षितेभ्योवाक्यत्वात्कर्मप्रत्ययसंज्ञेयसि योक्त-
 रितुं केवञ्च सत्ता माकृत्याह अतः प्रकृतिप्रत्ययमिवात्मन्येवकेवलमात्मनो ब्रह्मभूत त्वात् समान्यवत्प्रत्ययप्रकृतिरसम्भ-
 वीति भाष । अत एतन्महाह—सिद्धयार्थमिति । यद्युपायसिद्धेति तिरवत्त्वमृताकाकार्येणैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्श-
 तत्वेकमेव । प्रकृतिप्रत्ययवदिति एतौ प्रतीक्यमात्मनो र्थोपपत्तिरितिप्रतीकृत परस्मै सन्निपत्तिरितिप्रतीक्यमात्मनो कार्यं भूत्
 एतौ एवम् एवमेव प्रकृति प्रत्ययार्थवत्तावतीति भाष । प्रकृतिप्रत्ययार्थो प्रत्ययार्थस्य प्रधानं दर्शयति—यद्युक्तं मात्यं 25
 इति, एतच्छेदं यथाभाष इत्यर्थं प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुच्यते इति भाष । अत्रैव व्याप्येति, प्रकृतिपर एव
 भाष. प्रत्ययपरैव प्रकृतिः न केवलं प्रकृति प्रत्ययमेव नपि प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह भूत् इत्यादिप्रत्ययप्रत्यये-
 पत्तौ प्रकृतिः प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न ह्यस्ति अतोऽत एव एवमिदं प्रतीक्यमात्मन्येवकेवलमात्मन्येव मन्वपाठोः मन्वपाठोऽप्येवमिदं
 तत्त्वं तादृशप्रतीक्यमात्मन्येव नापेक्षते स तत्त्वार्थे मन्व इत्यादिप्रत्ययप्रत्ययार्थमितिप्रतीक्यमात्मन्येवकेवलमात्मन्येव
 प्रत्ययार्थं नापेक्षते प्रकृतिपर एवमेव प्रतीक्यमात्मन्येवकेवलमात्मन्येव मन्वपाठोऽप्येवमिदं तादृशप्रतीक्यमात्मन्येव
 प्रत्ययार्थं नापेक्षते प्रकृतिपर एवमेव प्रतीक्यमात्मन्येवकेवलमात्मन्येव मन्वपाठोऽप्येवमिदं तादृशप्रतीक्यमात्मन्येव
 प्रत्ययार्थं नापेक्षते प्रकृतिपर एवमेव प्रतीक्यमात्मन्येवकेवलमात्मन्येव मन्वपाठोऽप्येवमिदं तादृशप्रतीक्यमात्मन्येव

गत्, तदर्थमिदं हेत्वर्थानुरूपं अर्थानुरूपं तदर्थमिति सिद्धमेवेति सति किंवादादपवादार्थं
 वासाधुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविंशतिवादेति द्वितीयो हेतुः देवत्वो भूयत्व इति यमेति दृष्टान्तः, देवत्व
 इति प्रथममिदं कथं: प्रकृत्यर्थमात्रवाच्यं यावत्साधनेन भूयत्वस्येन सामानाधिकरण्यं यादं,
 भवतीत्यनेन तु क्तात् तदर्थमिदं प्रस्तुतप्रत्ययपुराणत्वे मय्य इत्युक्तमात्रेणावधारणमत्रासाधुत्वानुमेयं,
 १ प्रस्तुतप्रत्ययविंशतिवादेऽप्युक्त्यर्थमात्रं—अद्वैतपुराणार्थवैयधिकरण्यवृत्ताविति, तस्य निरर्जनं तं प-
 तीति पश्यति, त्वमिति पुष्पदुपपत्ते पश्यतीति शेषोपपत्त्यर्थमप्युक्त्यर्थमिति विंशति इति तथा एव
 आशङ्क्येति ।

अत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलस्योः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवा, तथाज-
 र्थकत्वम्, सूत्रतिपक्षपादीनाम्, काक्यासिसुवत्, निष्कर्षार्थं तु विन्नमक्तिविन्मुनिमन्त्रवत्
 १० प्रकृतिप्रत्ययार्थोपपत्तिर्न पृथक् कियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थमतिपक्षुपायत्वात्, एतेन
 कृत्योक्तम्—‘प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह कृता तयोः प्रत्ययार्थाः प्रधानम्’ (महामा० ११-१७
 सूत्रे) इति, अत एव च ‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः’
 (महामा ११-२ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, सत्परत्वात्, अत एव च
 मन्थते: एवैवावप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यस्यागेनास्तत्समानाधिकरणोत्पत्त्यन्यत्वात्-
 ११ अर्थार्थमिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यादधिकेऽर्थे एवाधिके वा प्रत्याये वाक्यं एवं वा प्रतिबोधिजन-
 यमिदमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पञ्चादधिके वाक्यत्वं नियमः ‘प्रत्ययपर [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्य
 प्रकृतेः पर [एव] प्रधानम्’ (महामा० ११-२) इति व्याख्यापितत्वात्, प्रयोक्तव्योः प्रकृति-

विद्येति । न्योऽनुक्तप्रत्ययस्य द्विती मन्थपुराणं नाति संशय इत्यत्र—प्रत्ययमेवेति । अर्थानुरूपं योरेति,
 २० कर्तृत्वमित्येवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणं तदधिकप्रत्ययवत्क वस्तुतस्तु एतेर्विवादाद्विपर्यय इत्यर्थः । कर्तृत्वमित्येवमनु-
 पपत्त्यस्य वाच्यमिति वाच्येति मन्थपुराणं केवलत्वात् प्रत्ययपुराण एव प्रत्ययत्वे तत्र कर्त्ता एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थम् । तत्र च प्रत्य-
 यपरत्वेने प्रस्तुतप्रत्ययमिदं एव भवतीति पश्यति प्रस्तुतेति । अद्वैतपुराणेति एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैय-
 द्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २२ अनेति । वाच्ये—वाक्यादधिक इति एतेन पुनरुक्तिरार्थवत्त्वमात्रं एवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २३ एतेन तत्र वाक्यार्थं द्विती तत्रैव तत्रात् एव, वाच्येति केवलं एव इति प्रत्ययत्वे तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति
 द्विती तत्रैव तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २४ एतेन तत्रैव तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २५ एतेन तत्रैव तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २६ एतेन तत्रैव तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-
 २७ एतेन तत्रैव तद्व्याख्यादधिकप्रत्यय इति पश्यति । एवैवमनुपपत्त्यादयो मन्थपुराणार्थवैयद्व्यत्वात्वाक्येनानुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति-

१. ति क प्र वाच्यार्थवैय । २. ति. क्तात्प्रत्यय, क. क. क्तात्प्रत्यय । ३. ति क प्र द्वितीया-
 नुपपत्त्यादयो मन्थ इति पश्यति ।

वर्षते, एकस्मिन् सूर्यमण्डलाकषे सिक्ता इति, सिक्तामण्डलं क्षोपायैत्वात् कया विषक्षया—किं तया विषक्षया विपरीतार्पयेति ।

नित्यमपि बहुवचनं बहुवचनवृत्तत्वादिति चेत्, एकपदेऽप्यत एव नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्
विन्द्वादावियापः, अप्सु वैकल्यवचनं स्यात् नित्यमपि, बहुवचनवृत्तत्वाद्दृष्टत्, अतिशयमेकस्मिन्
मित्रासेन स्वया विद्वेषविषयप्रयोगो गवादिष्वस्तापुःरिष्टः सोऽपि सत एव न्यायाद्व्यभिचरति, ५
सोऽप्युपपद्यते एकवचनामस्त एव स्यात्, बहुवचनवृत्तत्वात्तदप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्नुपपद्यते ।

(नित्यमयीति) निरुपमपि [बहुवचनं] बहुवचनवृत्तत्वाविति चेत्—साम्प्रत बहुवचनययाः परमाप्नु-
त्यपुनर्यस्यो विन्यासपि तदपेक्षया बहुवचनमाप इति अत्रोच्यते—एकपदोऽपीत्यादि अथ एव—तद्वत्कवचवच-
नवृत्तत्वाविति हेतोरेकस्मिन् पदेऽपि नित्य बहुवचन मातृम्, विन्यासाविधाप इत्यनिष्टापादनकारेण पदोक्तहेतो-
र्व्यभिचारः अप्यु चेत्तावि—अपृष्टम्भारूपेकवचनं स्मात् निरुपमपि, बहुवचनवृत्तत्वाद्दृढवत्, अलिप्तञ्चैतत्, 10
अतिरूपेकस्मैकमादि—कथाप्रसंगमिदच्छेदविरुद्धेन एवास्मा मयसि रस्य किञ्चित्तिदिति तस्य निरुपेन त्वया
विशेषविषयवैयोगो गवादिबत् साधुमितीदृशत्रेव हेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव न्यायात्—विन्दौ
वर्तमानोऽपृष्टव्य एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गवादिबदतोऽयमपि स्यायो व्यभिचरतीति,
किन्नाम्यत्—सोऽपृष्टव्य एकवचनान्त एव स्मात्, बहुवचनवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात् तन्मुपपन्नमिति
गतावैत्वात् न्यास्याप्ये, एवं तावदयं संख्याविषयो विचारो न घटते ।

सिद्धविषयोऽपि विशेषप्रयोगस्वाधुत्वग्यायो न घटते, अथैकवर्त्तक्यामेवादुपपत्तिरिति मेवादुपपत्तिरपीकृतं जातं—

एषा विवर्तयति विचारमात्रमेव कथमेव हि-किं हास्यस्येति । ननु विवर्तयत्यर्थं बहुलं विवेचनमुपायतुं मुक्तकमुद्रामिनी-
रमैरदिके कथमेवमुप इति बहुवचनान्तेनेत्यत इति कथं-मित्युपपीति । एतेषां व्याचष्टे-आत्मसमिति । एवं तर्हि
उपान्तवयमपत्त्यसुसुतायैवैकित्यमिं यदापि बहुवचनान्ते कथामिच्छन् प्रमुखाया बह्वचनवृत्त्यायां हेतोस्तदपि सत्तावैप्युत-
रवति-आत्रोभ्यत इति । नहि अत्रापि समुदायगतैकवचनवचनोक्त्या न च ह्येकमेव वचनान्तं प्रमुखाय तर्हि वत्पक्षपाति
तत्रैकवचनं प्रामाणिक-अपूर्वाभ्यादपीति सत्ता बह्वचनवृत्त्यस्यैकवचनं विवर्तयतामिच्छाक्येन हेतुमाह-बह्वेति ।
ननु मनेषु ज्ञानेभ्यः प्रथमं सम्यक् न ज्ञानेयपरिचयः, ज्ञानेभ्यः हि सम्यक् सत्तायावते कथमात्रमात्रत्वात् सन्प्रयोगस्य
तथाह-प्रथमं न सम्यक् कथमेति ज्ञानात्मात्रं प्रथमम्, ज्ञानेभ्यः प्रथमम्, न न कथमात्रमद्वैतस्य, प्रथममपीति विरोधा-
त्तस्मिन् एवविच्छेदोक्त्येव स्यात्तस्मिन्मुद्रावच्छेदं सामान्यमिति चेन्न विवेचन एव सत्तायै इति विवेचनविपरिक्थया विवेचन एव
कथमेवेति चेन्न मन्वेति एता न सति किञ्चिन्निर्माणमात्रप्राप्त्यस्य विवेचनमित्यत्राह-बहुवचनस्यत्वमित्येति तदपि यदापि व्यभि-
चराच्च नूनत इति तत्रमेव मूलतरो मयावर्तते-अतिहासीति । एत एव न्यायवृत्त्यं मन्वं हर्षवन् विन्मुक्ति-
व्यभिचारं प्रवहति-सोऽपुत्राह इति सत्तामन्वेत्येवेति पर ह्येवमेव प्रवृत्त्यात्मा ह्यवचनान्त एव मन्वेति तत्प्राप्त्युक्त्येति
बहुवचनान्ते सत्यमेवेति प्रवृत्त्यात्मा ह्यवचनान्त एव साहचर्यात् फलेऽपि बहुवचनान्त एव मन्वेति माह । निश्चित्येति
ये विवेचनमेवेति चेन्न सत्तायै न कथमेवेति निरूपयति-निश्चित्येति चेन्न विपरिक्थयति । निश्चित्येति विवेचनमेवेत्येवमुक्तं तदुक्तं

१ सि का यक्षकिचिद्वृत्ति उपलभिराहोमण्या । २ सि डे का प्रयोगात्प्रविवृत ।

नस्मरन्तु सत्कार्यस्य सिद्धे स्वयेवाभ्युपगतेत्यात् आत्मकृतस्य, श्रीवदिति-सन्तकेष्वप्याः प्रसवामावव
रिति, एवं द्वेषसाधने गताये, यावत् श्रीपुसकविति, एष बाह्यक्यादिविनिर्जनवधेन गोपारमिषाः कृत,
अपुना तस्यैवार्थस्य त्रित्यापेक्षया क्रियते-अथ अस्यापि साधनानि गतायानि यावच्छीवदिति, एवं सिद्धिमात्र
एव तद्वत्तादीनां प्रसवादिधर्माभाव गोपारमिषेयामाभावावित्युपनयः ।

न सिद्धिमात्र एव बोधा, किं तर्हि?—

तदव्यासत्त्वमप्येषां मूळोद्घर्चनेनाक्रियाम्ययस्य सत्यलिङ्गत्वात् स्वपुष्पवत्, अपोष्पेत
नन्वेव प्रपञ्चेन सत्स्यानारमकत्वादिना त्रिङ्गुलस्य व्ययस्यापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहे
त्वभावात्, एकार्ये सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिषत्, न स्त्री
पुस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुमी नपुसकत्वात्, पर्वतनदीभयनविषयत्वात्त्रिङ्गुलस्य विशिष्टविषयमित्ये
तच्च न, पुमादिभिन्नवाह्यायेकलिङ्गत्वात्, अर्थैर्वादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।

(ततश्चेति) तदव्यासत्त्वमप्येषां मूळोद्घर्चननाक्रियाम्ययस्य सत्यलिङ्गत्वात्, स्वपुष्पवत्, मा
मूलकत्वादित्येषाद्यात्वाव्यासमिषयार्थवत् सत्त्वाऽऽज्ञाहेतुनाक्रियाम्ययविशेषवत्, अवोष्पेतेत्यादि, पर-
णोष्पेव परिहार-नन्वेवं प्रपञ्चेन-गोपारलिङ्गनिराकरणव्याख्यानन संस्यानात्मकत्वावित्यादिना त्रिङ्गुलस्य
सं स्य लिङ्गव्यवस्थापनहेतु परिगृह्णता व्ययस्यापितमेव त्वया, यथा न तदी संस्यानम्] प्रसवात्मकत्वात्,
पुरुषवदित्यात् तर्था न श्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिप्रहयात् संस्यानानुमत्ताभ्यामपि
त्रयणं त्रिङ्गुलस्यहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, ननुक व एव द्वि प्रसवादयो
लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति सानितमनन्तरमेव, तस्मात् किञ्चिदेवत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां
एकार्ये सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिषत्, तस्य स्त्रीत्वं स्वयाऽभ्युपगतम्

सत्प्रसाद- कथं च त एव परस्परप्रसन्नता त वच्यमव्याख्या अस्तुः अनादिव्यवस्थिति तत्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्पर-
त्वकत्वं प्रसाद एतादृ सिद्धिमात्र साधकसि अङ्गुलमिति गोपारममिषवति-ततश्चेति । व्याघटन-तदव्यासत्त्वमिति तच्च-
इत्येवमन्त अक्रियाम्ययस्य सत्त्व-कृत्युपपन्नसि प्रसवेतपामगत्तपेव भन्तु सिद्धाकर्तृत्वमूल्य निरन्तर निरुपपन्नव्यवस्थिति
यथा । सत्त्वमिष्येवप्रसवमाह मा भूत् पञ्चास्यादीति पञ्चागत्तपेवमिषा कस्तव एतत् तदानीममिष्येवत्ये
स्वाकारमय सत्त्वमिति भाव । ननु गोपारमिषयस्य त्रिङ्गुलस्य यामासं साधकता यतैव तदवर्तिङ्गव्यवस्थापनहेतुगत्तपेव त्रिङ्गु-
लस्य व्ययव्यवस्थितमेव तदवर्ते-नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तर्ह्येयति-यथा न तदीति अन्त तज्वा । सत्त्वमात्रम्यवस्थापनसाधकता
प्रसवात्मकत्वं व्यख्यापितम् । तथा तदी न श्रीलिङ्गं प्रसवात्मकव्यवस्थितमैवापीत्याह-तथा मिति । एवं न तच्च प्रसव-सत्त्वमा
सम्प्रसाद, श्रीवत् न तच्च पुत्रिङ्गम्, सत्त्वमात्रम्यवस्थापन श्रीवत् न तच्च पुत्रस्य अङ्गुलमयव्यवस्थापन श्रीवत्तमिष्येवत्ये
एवो द्वि पुत्रयो यवतीति व्यख्यापनं व्यख्यापितमिष्याह-आदिप्रहयादिति । त्रिङ्गुलव्यवस्थापनहेतवे प्रसवादिमात्र-
व्यवस्थितमवस्थापनसाधकमिति भावो दोष-अनुपपत्ति-मनूयमिति । ननु तदवर्ते प्रसवावेवमवस्थापन व्यख्यापितमिष्याह-
प्रसवादीनामनुपपत्त्यपि कथं त एतादृ तदा व्यख्यापनेव तथा केन त्रिङ्गुल एव सत्त्वमिष्येवत्येनाह-अभ्युपगम्यापीति ।
देवदत्ता यथा न पुमान् श्रीवदिति एतत्तमाह-देवदत्तादिषदिति । तदवस्थापनमिति त्रिङ्गुलस्य विषयविषयपेक्षम्, विषयविषयवत्

१ ति क का हे गतात्वाद्गतमकस । २ क एवपदे । ३ ति छा स्वरात्वात्वात् । ४ ति, क. हे का-
तथा न पुत्रिङ्ग ।

मात्रात् तस्यार्थस्य सिद्धिं त्वयेषाम्पुनरुक्तत्वात् आत्मकत्वस्य शीघ्रविति-एतन्केशधत्ताः प्रसवामात्रव
विति, एवं शेषसाधने गताये, यावत् शीघ्रपुंसवविति, एष बाह्यकृपाविनिर्गन्तवलेन गोचरनिषध- कृतः,
अपुनरुक्तस्य त्रिजायेष्वया क्रियते-अथ चेत्तादि साधनानि गतायामि यावच्छीघ्रविति, एवं सिद्धिमात्र
एव तत्त्वादीनां प्रसवार्थमामाये गोचरविशेषमात्राभाषाविसुपनयः ।

न सिद्धिमात्र एव शेष, किं तर्हि?—

5

ततश्चासत्त्वमप्येषां मूखोद्घर्षनेनाक्रियाभ्यस्त सत्त्वलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अधोध्येत
नन्वेव प्रपञ्चेन संस्थानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गभ्यवस्थापनहे
त्वभावात्, एकार्ये सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, न स्त्री
पुंस्यात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीमवनविषयस्यात्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्ये
तच्च न, पुमादिभिन्नबाह्योपलब्धिङ्गत्वात्, अर्थर्थादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।

10

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषां मूखोद्घर्षनेनाक्रियाभ्यस्त सत्त्वलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा
मूलकत्वादिस्वरूपाभावाभावाभिवेद्यार्थवत् सत्त्वाऽऽलङ्घ्येनाक्रियाभ्यवधिषेपणम्, अधोध्येतेत्यादि, परे
षोऽप्येत परिहार-नन्वेव प्रपञ्चेन-गोचरलिङ्गनिष्कारकव्याख्यानेन संस्थानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं
सं स लिङ्गभ्यवस्थापनहेतुं परिगृह्यता व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न त्वी सत्त्वान्[म्] प्रसवात्मकत्वात्,
पुनरपनिवात् तर्था न कीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवविति, आदिमहत्वात् संस्थानानुमपत्ताभ्यामपि
त्रयाणं त्रिलिङ्गत्वेहेतुमनित्येव न, लिङ्गभ्यवस्थापनहेत्वभावात्, ननु त एव हि प्रसवाद्यो
लिङ्गभ्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साभिमतमन्तरात्, तस्मात् किञ्चिदेवत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां
एकार्ये सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत् तस्य कीर्तं त्वयाऽभ्युपगमम्

15

सत्त्वान्तरात् यथा च त एव परस्परालम्बकत्वात् तं कथं व्यवस्थाप्य मयि क्वाराध्यायिनि तत्पर्यम् । प्रसवार्थेन परस्पर-
त्वत्वं प्रत्यक्षं तदानीं सिद्धिमात्रं साधनमिदं अनुमेति शेषान्तरमिति वदति-ततश्चेति । व्याकरोति-ततश्चासत्त्वमिति तत्र
एवऽप्यत्र अक्रियाभ्यवधि सत्त्वलिङ्गत्वात् खपुष्पवति माननेतेषामुपलब्धेव गतेः सिद्धार्थत्वस्य निमित्तस्य निराकृत्यविति
यत् । सत्त्वलिङ्गोपलब्धत्वात् मा मूलं यत्त्वयादीति पक्षोद्घर्षनाऽपि सत्त्वस्य तद्वत् तदानीमस्मिन्लिङ्गेऽपि तत्त्वं
स्वाध्यायजन्यं सत्त्वमिति मा । यत् त्वेव लिङ्गेऽपि लिङ्गस्य नामार्थं साधकता मयैव तदानीं लिङ्गभ्यवस्थापनहेतुवत्तद्वत्तादि
इत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येव हेतु-नन्वेव प्रपञ्चेनेति । तर्कवति-यथा न त्वीति अनेन त्वया-सत्त्वान्तरात्मकत्वात् तदानीं साधकता
प्रसवार्थत्वं व्यवस्थापितम् । तदा त्वी न कीर्तिं प्रसवात्मकत्वादिनेनोपलब्ध-तया मिति । एवं न तदः प्रसव-सत्त्वाना
तत्त्वत्वात्, कीर्तन न त्वया पुष्टिम्, सत्त्वानात्मकत्वात् कीर्तन न तदं नपुंसकं अनुमपत्तमकत्वात्, कीर्तुमिति चेत् कीर्तु
तया हि तदुपलब्धे मयैव लिङ्गे व्यवस्थापितमित्याह-आदिमहत्वादिति । लिङ्गभ्यवस्थापनहेतुरेव प्रसवार्थमात्र
सम्बन्धेन व्यवस्थाप्यता प्रसवित्वेन नाम शेष इत्युक्तवति-ननु त्वमिति । यत् तदानीं प्रसवार्थेन व्यवस्थाप्यते कदाचिदेव लिङ्गता
प्रसवार्थमात्रमभ्युपगम्यति यथा तु तदानीं कृतं व्यवस्थाप्यते तदा नैव लिङ्गे तेन साम्यमित्याह-अभ्युपगम्यापीति ।
हेतुरा यथा न पुमान् कीर्तव्यमिति तदन्तरमाह-देवदत्तादिवविति । तदन्तरस्य त्रिलिङ्गस्य विषयविशेषतयैव, निवर्तित्वेनात्र

20

१ सि. क. डा. हे गतत्वादात्मकम् । २ स व्यपत्तेः । ३ सि डा सत्त्वान्तरात् । ४ सि क हे डा.
तथा न पुष्टिः ।

ननु पुरुषोऽपि

गवादि गोप्येति, सत्यमुच्यते अथो

हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सधादिर्न प्रवीति न तु सङ्गताना विशेषाणा विरोधेन यथा
 कीपुनपुंसकादीनां एकस्मिन्नुत्वादीनाञ्चैकार्यत्वेन संयादभ्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अकस्मिन्वदन्तिःसुप्रधान वाच्यगवादि गोप्येति, तदुक्तं सत्यमुच्यते

५ इत्यादि अथो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिन प्रवीति तत्सम्परिग्रहणानेन सत्यमुच्यते सोऽप्यविशेष
 न तु तद्वत्तनां विशेषाणां विरोधेनोच्यते, यथा कीपुनपुंसकादीनामेकस्मिन्नुत्वादीनाञ्चैकार्यत्वेनेति संसार
 विसर्गवर्जने अथो वाच्य संयादभ्युदसनवृत्तिरिति गवादी, एव तिस्रसंख्याविसर्गाद्वृत्तिहेतुप्रसङ्गेन
 चोपपत्तिरित्यप्यत्र अथः एषः प्रकृत्याविसर्गाद्वृत्त्यप्येव व्याप्तेरपि तद्वत्प्रसङ्ग आयोम्या, समानप्रकारं
 त्वात्, प्रकृतिप्रत्ययान्वयविशेषोपाचारकमात्रमेव, प्रज्ञासादिद्वयसत्त्वमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति वाच्यवैयर्थ्यादि
 १० तिहाविशेषमागेन यवानुपूर्वोत्तरप्रतिषेधनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुरास्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविमिर्निर्वा तदा-

स्यान्नासम्भवाच्चान्तरीयकसंख्यातिहादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेष्टाभाव इत्येतन्न, ,

क्रियाभ्युत्पत्त्यादिमेवेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि- क्रियाकारकमेवेन

विबुद्धीवाविशिगीया स वृत्तिः, इत्यापि क्रियाकारकमेवास्यां

११ पुप्यति लपुप्य, उपोद्धात मेव लक्षणया इति व्याख्यायाः

अधिकरणयोग्यवार्थ क्य कर्तृ वाऽनुपपत्तिर्निगद्यमेवेऽपि इतन्न व्याख्यानात्

तिहापमिभार्थगतिरप्युच्यते यथाऽऽह- 'वाग्विगमूरहिम' ()

हत्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुरास्यानकर्मणिप्रकृत्य[र्]त्वाख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविमिर्निर्वा

३० तदाख्या[र्]त्वासम्भवाच्चान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यातिहादिभेदा एव

वैयर्थ्य इति । अकस्मिन्वदन्तिरेतिविशेषाच्च उपाद्यते-अथ पुरुषोऽपीति अथोऽपि गोप्येति । व्यापके-अकस्मिन्वदन्तिरेति

त्वेति । वाच्यसत् क्वादिमन्त्रिभेदे प्रतिपादक्यं प्राप्तेरर्थः, अथोऽपि तदाभिवक्तव्यप्रतिपादकविशेषो यथाचैव ज्ञातं न तु

वाच्यमिदमिदमेवपीत्यादि लप्ता प्राप्तेर्वाऽर्थो निवृत्तिरितिपीत्यादि यथाचैव ज्ञातमेवोत्तरवर्ति-वाच्यो हीति । निवृत्तिरपि

वस्तुतः । उत्तरवर्ती पुप्यो नान्यं तदा भेदं निवृत्तिरेति वस्तुतः एवैव तदा वाच्य एव इत्येवं निवृत्तिरित्यन्तसामानाधिकरन्

३५ अथ एव गोप्येति ज्ञातं इति सामानाधिकरन् व्यापितं पुप्यसत् उत्तरं प्राप्तेरर्थमेवेत्यतः पुप्यसत्पीति भावः । प्रकृत्या-

वाच्येनपुप्यं किञ्चिदन्वयित्वापि तदाभिवक्तव्यप्रतिपादकविशेषो यथाचैव ज्ञातमेवोत्तरवर्ति-वाच्यो हीति । निवृत्तिरपि

३० तदाख्या[र्]त्वासम्भवाच्चान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यातिहादिभेदा एव

इतरथाऽप्येवमाभावात्, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्चन्द्रप्रयोगस्यार्थपरतन्मात्रान्तरीयकत्ववद्विज्ञाविमेदामन्तरीय-
कल्पमित्येव न, क्रियाभ्युत्पत्त्याविमेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तदर्थमिति-उक्तं हीत्यादिहापकेन-‘क्रियाकारक-
मेवेति, ब्रह्मब्रह्मवृत्तिः व्याख्यापरसाधना अभ्यगिहति[६]अ हे शून्ये क्षयिणी चेत्तदो ज्ञेयाः क्रियामेवाः,
कारकमेवाः कर्ताहयः पक्षो वा कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने भट्टहृत्स्मादीनां वाक्यान्तरेण,
‘स्वानिबद्धान्तेऽनस्त्वयो’ (पा १-१-५६) इत्यस्य ‘व्याख्यादेशप्रथमत्वाद्वादेशो स्वानिबद्धान्तेऽनस्त्वयो’ १
(महाभा० १-१-५६) ‘गुरुष्वङ्गुप्रे वक्षितव्यमन्त्रोच्छिद्यमोज्ञानात् पाशोपसङ्गहपात्र’ (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येण क्रियामेवेति विष्णु श्रीकृष्णानि व्याख्यातमेव पात्रं च हस्त
इति गतार्थं, इहापीति सिद्धं व्याख्यानं प्रदर्शं प्रस्तुतं योजयति किञ्चाकारकमेवाभ्यां पुष्पवीत्यादि यावत्
उपुष्पमिति गतार्था व्याख्या अथवाऽस्या व्याख्या-उपोद्घातेत्यादि पात्रं हेतुसम्पाया इति व्याख्यायाः का
क्य वेदानुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति सम्प्रत्येते, अथायमपरो व्याख्याभागः-उच्यते-अभिप्रेत्ययोग- 10
पक्षोक्त्यादि यावत् का क्यं वाऽनुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति सोदाहरणं त्यक्तं व्याख्यानं तन्मार्थतत्त्वज्ञ-
विम्वोऽभिगन्तव्यम् इत्यस्य व्याख्या[ना]न् सिद्धाद्यभिप्रेत्यगतिरुपपद्यते अनेकार्थक्यमभ्युपगन्तव्यमिति
व्याख्यातुमिच्छेत्, उच्यते-अर्थ इति ह्यवशिष्टव्याख्यानात् सिद्धाद्यमेवेऽप्यर्थाभिगतिरभ्युपगतेवेति, तदर्थमिति
यथाह-‘वाग्विन्मूररि’ () सावित्रोऽप्यमाचार्येण व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या वेति अन्वयेनैव, एव
निरक्षेपव्याख्येयव्यतिपद्यव्यापिता व्याख्यायाः प्रदर्शिता ।

15

अत एव व्याकरणं लक्ष्याभिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाभ्ययने यत्न आख्येयः,
उक्तं हि-
॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शाब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्सावबोधः शाब्दानां नास्ति व्याकरणादते ॥’ (वाक्यप० का० १ श्लोक ११) इति ।

इतरथेति मितेनवाचमनुपपन्नं लक्षणं नहिनिर्दिष्टपुरस्कारेणैव वाच्यं प्रते तन्तरीयेपदेष्टव्यमिति यावत् । अर्थं प्रवृत्त-
त्वमिति वाच्यं लक्षणमोपायत्वा लक्ष्येऽनन्तरतो नार्थमन्तरीयं लब्धः प्रकृतं तथैव सिद्धातिमितेनान्तरेवापि सन्तो न प्रकृतं इति 20
सिद्धातिमेवामन्तरीयं लब्धं इत्याह-अर्थप्रवृत्तमिति । अत्रान्तरीयानुपपत्तेरसम्भवे तन्तरीयेपदेष्टव्यमिति वाच्यं न प्रकृतं इति 20
क्रियाभ्युत्पत्त्यापीति । कारकमेवा इति कर्तादिमेव पक्षेण किञ्चाकारकत्वमन्त्रोच्छिद्यमिति वाच्यं न प्रकृतं इति 20
उच्यते-अर्थमिति वाच्यं न प्रकृतं इति वाच्यं । अथायमपरो व्याख्याभागः-उच्यते-अभिप्रेत्ययोग- 10
पक्षोक्त्यादि यावत् का क्यं वाऽनुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति सोदाहरणं त्यक्तं व्याख्यानं तन्मार्थतत्त्वज्ञ-
विम्वोऽभिगन्तव्यम् इत्यस्य व्याख्या[ना]न् सिद्धाद्यभिप्रेत्यगतिरुपपद्यते अनेकार्थक्यमभ्युपगन्तव्यमिति
व्याख्यातुमिच्छेत्, उच्यते-अर्थ इति ह्यवशिष्टव्याख्यानात् सिद्धाद्यमेवेऽप्यर्थाभिगतिरभ्युपगतेवेति, तदर्थमिति
यथाह-‘वाग्विन्मूररि’ () सावित्रोऽप्यमाचार्येण व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या वेति अन्वयेनैव, एव
निरक्षेपव्याख्येयव्यतिपद्यव्यापिता व्याख्यायाः प्रदर्शिता ।

१ ति क ‘इषत्तवत्, स्वानिबद्धान्तेऽनस्त्वयो’ । २ ति क. वक्षितव्यमन्त्रोच्छिद्यम् ।

ननु पुरुषोऽपि

गवादि गोप्येति, सत्यमुच्यते अथो

हि तेन प्रकृतेः वाच्यविशेष सत्त्वादिन घनीति न तु तद्वस्तानां विशेषाणां विरोधेन वा
 स्वीयुनपुंसकादीनां एकद्विचतुस्त्वादीनामैकवचनत्वेन संवादभ्युदसनवृत्तिरिति ।

मनु पुरुषोऽपीत्यादि, अकृषिपयत्नासिद्धमुद्रावन वाच्यवाचि गोप्येति, तदुत्तरं सत्यमुच्यते

इत्यादि, अथो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवाचिनं प्रतीति, तत्प्रत्ययप्रवृत्त्यादेन सत्यमुच्यते सोऽप्येतेषां
 न तु तद्वस्तानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते यथा स्वीयुनपुंसकादीनामैकद्विचतुस्त्वादीनामैकवचनत्वेनेति संवाद
 विसर्गादर्थानो प्रत्यो वाच्यं संवादभ्युदसनवृत्तिरिति गतार्थः यत्र लिङ्गसंख्याविसर्गाद्वृत्तिहेतुप्रत्येन
 चोपपत्तिरप्यप्यत्र अत्रः एषः प्रकृत्याविसर्गादेव्यवच्छेद आक्षेपपरिहाराप्यत्र आलोचना, समान्यवचन-
 र्त्वात्, प्रकृतिप्रत्ययवच्छेदविसर्गादप्यवच्छेदः, प्रहासादिबन्धनमर्थेति चोद्योपक्रमप्रवृत्तिं कारयेदवधि
 १० विज्ञानविशेषत्वात् संवादानुपूर्वोत्तरप्रवृत्तिरप्यनेन नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुरास्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यमाविर्भिर्निता तदा-

स्यानासम्भवाभास्तरीयकसंख्यालिङ्गाविविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न,

क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि - 'क्रियाकारकभेदेन

दिद्विक्रीडाविविगीपा

स वृत्ता इहापि

क्रियाकारकभेदाभ्यां

११ पुन्यति

स्वपुन्य,

उपोद्वात

मेवच्छङ्गाया इति व्याख्यायाम्

अधिकरणयोग्यत्वाय

का कथं

वाञ्जुपपत्तिर्दिगाद्यभेदऽपि, इतच्च व्याख्यानम्

लिङ्गाद्यभिप्रायमतिरूपयते यथाऽऽह - 'याम्दिगमूरस्मि

' ()

इत्या वेति

नन्वेवमित्यादि, मन्वाख्यापुत्रप्यानकर्मणिप्रकृत्या[र्थ]व्याख्येयवस्तुविशेषैरवश्यमाविर्भिर्निता

२० तदास्यान[र्]त्तममगान्तात्पयकं विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा इ-

त्येव इति । अन्वयवस्तुविशेषादप्यत्र समाचो-द्वयं पुनरुपपत्तिरिति अन्वयवस्तुविशेषः । व्याख्ये-कस्यमप्यप

त्वेति । अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति, अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति

२१ एषः सर्वं बोधयितुं शक्य इति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति

२२ एषः सर्वं बोधयितुं शक्य इति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति

२३ एषः सर्वं बोधयितुं शक्य इति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति

२४ एषः सर्वं बोधयितुं शक्य इति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति अन्वयवस्तुविशेषेण त्रीयवस्तुवाच्यमिति

ननु पुरुषोऽपि

गवादि गोप्येति, सत्यमुच्यते इच्छो

हि तेन प्रक्षरेण बाध्यविशेष सधादिर्न धयीति न तु तद्वसानां विशेषाणां विरोधेन गवा
 क्षीपुनपुंसकादीनां एकद्विवहुत्वादीनामैक्यर्यत्वन संवादस्युद्गसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अस्मादिपयस्यसिद्धुद्ग्रासन यावत्प्रभाणि गोप्येति तदुत्तरं सममुच्यते

इत्यादि, इच्छो हि तेन प्रक्षरेण बाध्यविशेष संवादिनं प्रवीर्यति, तस्मिन्परिग्रहणमुनेन मन्यमुच्यते सोऽपि विशेषेण
 न तु तद्वसानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते गवा क्षीपुनपुंसकादीन्यमकद्विवहुत्वादीनामैक्यर्यत्वेनेति संवा
 दिसंवादर्यत्वेनोच्यते यावत् संवादस्युद्गसनवृत्तिरिति गतार्थः, यत्र सिद्धसंवादिनसंवादवृत्तिरेतदुपपत्त्येन
 बाध्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्यानिबिंसंवादस्यपक्षेण बाधेपरिहारप्रपञ्च बाधोभ्यां, स्यात्प्रपञ्च-
 त्वात्, प्रकृतिप्रत्ययसंज्ञपरिवेष्टेपोबाधप्रपञ्चः, प्रहासानिबन्धसत्त्वमेवेति बोधोपक्रमप्रवृत्तिं स्यादेतद्वदिति
 १० सिद्धान्तविशेषत्वागेन गवानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुरास्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याक्येयाद्येगन्तविशेषैरवश्यम्भाविभिर्निर्वा तदा-

स्यानासम्भवात्तन्तरीयकसंख्यासिद्धादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभावात् इत्येतच्च न,

क्रियाभ्युत्पत्त्यादिमेवेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि—'क्रियाकारकमेवेन

दिदुकीडाविशिगीभा

स वृक्षः इहापि

क्रियाकारकमेवाम्नां

१० पुच्यति

सपुष्प,

उपोद्गत

मेवसंख्याया इति व्याख्याना

अधिकरणपागपदार्थ

का कथ

वाऽनुपपत्तिर्निगाद्यमेवेऽपि, इतच्च व्याख्यानम्

सिद्धान्तिसाधर्म्यमतिरूपपक्षे यथाऽऽह—वाग्दिग्मूरस्मि

'()

इत्या वेति,

नन्वेवमिच्छादि, मन्वाख्यापुरास्यानकर्मणिप्रकृत्य[र्था]स्तस्येवावगन्तविशेषैरवश्यम्भाविभिर्निर्वा

२० तदास्यान[]सम्भवात्तन्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यासिद्धान्तमेव प्र,

वेद्य इति । अस्मिन्संज्ञादेतेषां विधायकत्वं समाचरे—अथ पुरुषोऽपीति प्रत्येकं बोध्यम् । व्याचरे—अस्मिन्संज्ञा

त्वेति । व्याचरेण स्यादित्यस्य विशेषेण प्रतिपादयत्वात् प्रकृत्यर्थः, अर्थोऽपि तदास्मिन्संज्ञाप्रतिपादविशेषो नान्यं वचनं न इ

वाच्यमित्यस्य विशेषेण प्रतिपादयत्वात् प्रकृत्यर्थः, अर्थोऽपि तदास्मिन्संज्ञाप्रतिपादविशेषो नान्यं वचनं न इ

वस्तुतः उपलब्धौ पुनो वक्तुं तादृशं विधित्वेऽपि वस्तुन एवमेव वाच्यं अथ एवमेव विधित्वेऽपि वस्तुन एवमेव वाच्यं

१२ अथ एव बोधयितुं समतं इह हि ध्यायानाधिकार्यं स्यादितं पुनस्तत् पुनर्वा वाच्येऽप्येवम् अथ एवमेव विधित्वेऽपि वस्तुन एवमेव वाच्यं

वाच्येऽप्येवम् अथ एव बोधयितुं समतं इह हि ध्यायानाधिकार्यं स्यादितं पुनस्तत् पुनर्वा वाच्येऽप्येवम् अथ एवमेव विधित्वेऽपि वस्तुन एवमेव वाच्यं

वाच्येऽप्येवम् अथ एव बोधयितुं समतं इह हि ध्यायानाधिकार्यं स्यादितं पुनस्तत् पुनर्वा वाच्येऽप्येवम् अथ एवमेव विधित्वेऽपि वस्तुन एवमेव वाच्यं

३० मेवं प्रकृत्यानामवगतं एव संख्यायामपि, तदावाद्युपपत्तिं वापीति वदते—नन्वेवमिति । व्याचरे—नान्यथावेति ।

इतरभाषाद्योपदेशमात्राः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्चत्प्रयोगस्यार्थपरत्वस्यानन्तरीयकत्ववत्तिङ्गादिमेवामन्तरीय-
कत्वमित्येतच्च न, क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तः तदर्थयति-उक्तं इत्यादिद्विधापकेन-‘क्रियाकारक-
भेदेनति, इत्यवदाभयवृत्तिः स्वभाषपरम्यधना अभिहित[॥] इति इत्येव द्विषी केत्यौ हेतुः क्रियामेव,
कारकमेवः कर्ताहयः पट्यौ वा काकोपायसहितः स एव पर्यायवचने भट्टकृष्णमिश्रीनां वाक्यान्तरे च,
'स्मार्तिवदादेशोऽनन्तिभ्यो' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'व्याख्यादेशप्रत्ययकर्त्तादादेशो स्मार्तिवददेशः' ८
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुपुत्रपुत्रे वर्तितव्यमम्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्गहणाच्च' (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अवभाऽऽचार्यैरेव क्रियामेवेन विदुः श्रीदेव्यानि व्याख्यातमेव पापम् स इति
इति गतार्थः, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत बोधयति क्रियाकारकमेवार्थं पुन्यतीत्यादि यावत्
पुन्यमिति गतार्थं व्याख्या अवभाऽऽचार्य व्याख्या-उपोद्घातेत्यादि धावद्वेष्टकम्माद्या इति व्याख्यायाः का
कम् वेदानुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति मन्मत्सत्वे अवभायमपी व्याख्यानाम्-तद्यथा-अभिहरप्रयोगे- 10
पशार्थेत्यादि यावत् का कम् वाऽनुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति, सोदाहरणं त्वस्य व्याख्यानं तन्मार्थसङ्गहा-
दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इत्यस्य व्याख्या[न]ात् सिद्धाद्यभिप्रायसिद्धपद्यते अनेकार्यैकप्रमद्वेष्टकमपि व्यादि
व्याख्यासुमितेकः शब्दोऽनेकार्य इति ह्युक्तव्याख्यानात् सिद्धाद्यमेवेऽप्यर्थापिगविरभ्युपगतेवेति, तदर्थयति
पवाह-‘वादिगमूदसी () स्मार्तिकोकोऽवभाचार्यैरेव व्याख्यातो यावद् इत्यादि वेति प्रभवेन, एव
निरवोपम्याकमेवविषयव्यापिता व्याख्याया प्रवर्तिता ।

11

अत एव व्याकरणं लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत् आस्येयं,
उक्तं हि-
॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शास्त्रा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादते ॥' (धाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इतरमेति शिष्टेनामानुयायान् इत्यस्य-वर्तितव्यमम्यत्रोच्छिष्टभोजनात् वाचा प्रवृत्ते तदन्तरीयकत्ववत्तिङ्गादिमेवामन्तरीय-
कत्वमित्येतच्च न, क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तः तदर्थयति-उक्तं इत्यादिद्विधापकेन-‘क्रियाकारक-
भेदेनति, इत्यवदाभयवृत्तिः स्वभाषपरम्यधना अभिहित[॥] इति इत्येव द्विषी केत्यौ हेतुः क्रियामेव,
कारकमेवः कर्ताहयः पट्यौ वा काकोपायसहितः स एव पर्यायवचने भट्टकृष्णमिश्रीनां वाक्यान्तरे च,
'स्मार्तिवदादेशोऽनन्तिभ्यो' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'व्याख्यादेशप्रत्ययकर्त्तादादेशो स्मार्तिवददेशः' ८
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुपुत्रपुत्रे वर्तितव्यमम्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्गहणाच्च' (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अवभाऽऽचार्यैरेव क्रियामेवेन विदुः श्रीदेव्यानि व्याख्यातमेव पापम् स इति
इति गतार्थः, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत बोधयति क्रियाकारकमेवार्थं पुन्यतीत्यादि यावत्
पुन्यमिति गतार्थं व्याख्या अवभाऽऽचार्य व्याख्या-उपोद्घातेत्यादि धावद्वेष्टकम्माद्या इति व्याख्यायाः का
कम् वेदानुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति मन्मत्सत्वे अवभायमपी व्याख्यानाम्-तद्यथा-अभिहरप्रयोगे- 10
पशार्थेत्यादि यावत् का कम् वाऽनुपपत्तिः सिद्धाद्यमेवेऽपीति, सोदाहरणं त्वस्य व्याख्यानं तन्मार्थसङ्गहा-
दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इत्यस्य व्याख्या[न]ात् सिद्धाद्यभिप्रायसिद्धपद्यते अनेकार्यैकप्रमद्वेष्टकमपि व्यादि
व्याख्यासुमितेकः शब्दोऽनेकार्य इति ह्युक्तव्याख्यानात् सिद्धाद्यमेवेऽप्यर्थापिगविरभ्युपगतेवेति, तदर्थयति
पवाह-‘वादिगमूदसी () स्मार्तिकोकोऽवभाचार्यैरेव व्याख्यातो यावद् इत्यादि वेति प्रभवेन, एव
निरवोपम्याकमेवविषयव्यापिता व्याख्याया प्रवर्तिता ।

१ ति छ पुन्यवत्त्वं व्यापिकवृत्तिं देयम् । २ ति छ वर्तितव्यमम्यत्रोच्छिष्ट ।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र न्यग्भूतस्यशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमि-
त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य
प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिज्ञस्याभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादस्य इति मर्तुर्हर्षादिमतम् ।

यदप्युच्येतेत्यादि, क्षीणपुंमकस्यक्षीनां विद्वद्भ्यां पुण्यनक्षत्रतारार्थानामनुक्रमेणभिरप्यम्
पुनर्बन्धु नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधाद्युपेक्षितानमपि तद्विषयमप्युक्तमित्यादिवचनत्वेऽप्यमकक्षात् क्रियते ९
तथा किं कारणं ? अमिजस्यो हि शब्दार्थः, द्विष्यो यस्मादर्थे, अन्तर्भावमभिज्ञस्यत्वात् सिद्धान्ति
विचारलेदेनार्थः, असद्विषयत्वात्, अपुण्यविषयविचारलेदवत्, स्वान्तर् कोऽसावभिज्ञस्य इत्यत्रोच्यते—
स च चक्षु एव—स अमिजस्यः अन्त एव, कथमित्येतेषुच्यते—‘सोऽयमित्यभिज्ञसम्प्रदात्’ (बा० का० २
श्लो० १३०) इति श्लोका, योऽर्थ सोऽय अन्तो घट इत्येतोपचारमन्वयापवा अन्तरूपमर्थेनेकी
कृतां भवति तथा, यदेन्द्रकक्ष्मूक इतीन्द्रकक्ष्माद्यप्रत्यक्षार्थानमिहोऽपि इन्द्रकक्ष्मूकरूपमन्वयेनाभिज्ञमर्थं 10
प्रत्यापयन् दृश्यते सोऽर्थेनेकीभूतः अन्त एवाभिज्ञस्य इत्युच्यते [तयोपगतात्मत्वे स्वरूपमभिचारिणि ।
त्रिभिरेव कथितं प्राधान्येनावस्थिते ॥ बा० का ० श्लो १३१] एव अर्थार्थयोः क्षीरोदकवत्
बाधवन्नमत्तम्, तयोपगतात्मत्वे सति अम्यमभिचारिणि—अम्योऽम्यापिनामावित्वापि दृष्टिश्चादेव किञ्चि-
दप्यप्राधान्येनावस्थिते अन्तरूपमर्थस्य वा, यथा लोकिना अर्थप्रधानाः, शब्दाः सत्यप्रधाना इति, तन्मर्थं
प्रविभागो न दृश्यते—‘लोकेऽर्थरूपतामिति श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां दृश्यः प्रसिद्धः प्रवर्तते । शब्दे 16
सम्यक्प्रत्ययं प्रविभक्त विवक्षया ॥ बा० का० २ श्लो० १३२] अस्मिन्नेत्युक्ते लोके दृष्टमविवक्षयेऽर्थे
सम्प्रत्ययो न कथ्ये, शास्त्रे तु ‘क्षीम्यो दृष्ट’ (पा० ४-१-१२०) इति क्षीवाचक्षेयु सार्थकेषु शब्देषु,
‘मुक्तो कौटिल्ये’ इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तज्याख्या—दृष्टेनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानविचरंनेन

बाधवत्सम्प्रत्ययः अन्त एव अन्तरूपमर्थं दृश्यते वाच्य न त्वर्थेनवा न तत्संज्ञानप्रवृत्तिरित्यत्रक्षीवाचक्षेयु सत्त्वामाधि-
कारणोपरारम्भस्यप्रतिपत्तयर्थं केनचन एव तद्विचारकालाद्विषयतामिति नर्तुमशक्यम्—अमिजस्यो हीति । सम्प्रत्ययमिजस्य- 20
रूपमन्त—स च शब्द एवेति । तत्र इतिविचारसुप्रसङ्गो—सोऽयमित्येति सोऽयमन्त एव कोऽयमन्त । गौटिल्ये,
स्मिन्मार्तः । गौटिल्ये स्वभावादर्थादप्येति पदार्थकस्याप्यन्तार्तः स यथैवैतत्समं प्रत्याप्यते तदाऽमिजस्यः अन्त एव अन्त इति
तर्कः । अमिजस्यकालोपवाह इत्यात्मन्त—यदेन्द्रकक्ष्मूक इति इन्द्रकक्ष्मूकस्यप्रत्यक्षतयाऽयमित्येति गोपतादमिजकक्ष्मूक-
क्षीरोदक अन्तरूपमया योपवाहार्थं ज्ञानादीति अतद्विषयार्थं एवमेवेति भावः । यथा अन्तार्थोपवाहोऽर्थेऽयम्येऽयमभिचारिणि
दृष्टिश्चाद्य इतिगौटिल्येऽर्थप्रतां प्रतीयते अन्तेऽर्थं गौटिल्येऽर्थप्रतामनेन प्रवर्तते अन्तिव शब्दे अन्तप्रत्यय इतिवाच्यप्रधान प्रवर्त- 25
त इत्याह—यथं शब्दार्थयोरेति । निष्काङ्कमिमांसाया इत्यात्मन्त—अहिमानयेति लोके हि वस्तुचोक्तत्वं अन्त वस्तुच्यते
त एव चिदात्मा न धावन्तं प्राप्तेति, अन्तज्ञानार्थं केन परतन्तामिति भावः । एवमेव क्षीम्यो दृष्ट, मुक्तो कौटिल्ये इत्यादिप्रत्यय-
क्षीम्योदकस्या अन्तप्रता एव एतावत्सु मिदेषः क्षीम्येव क्षीवाचक्षेयु सत्त्वामाधि, यथाक्षीम्येऽर्थेऽयमभिचारिणि
मुक्तोऽर्थस्य तु यथैवार्थार्थ एव वाच्य क्षीम्येव न इत्यादिप्रत्ययान्, प्राक्षयप्रत्ययान् यथाक्षीम्येऽर्थेऽयमभिचारिणि
क्षीम्येऽर्थप्रत्ययान् यथाक्षीम्येऽर्थेऽयमभिचारिणि परतन्तामिदंशास्त्रेणाह शास्त्रे विवक्षितं व्याचरणात्वेति त्वर्थः । अमिजस्यरूपमन्त वाच्य- 30
क्षीम्येऽर्थप्रत्ययान् यथाक्षीम्येऽर्थेऽयमभिचारिणि इतिमन्तम्—दृष्टेनोत्प्रेक्षाभ्यामित्येति भाष्येन तदनुपपत्तेन तदर्थेन अन्त एवार्थार्थार्थः ।

अत एवेत्यादि, व्याकरण हि छात्राभिगतये सक्षपम्, कर्त्तुं नाम छात्रादर्थे ज्ञानमविरती

- स्मरिति तस्मात्त्राकरणम्यक्ते बल आलेखः । उक्तं हीत्यादि श्लोकादयं व्याकरणस्यवतार्थं निरुद्धमिति वाचस्पति
 गोष्ठ्य एकोऽनेनार्थः एकस्मिन् प्रपञ्चमात्रसिद्धयेऽर्जे पठकुटुम्बमाविशद्वोऽनेकः । प्रपञ्च इत्येवमार्थः
 प्रकाश्यकार्यस्य प्रकाशक व्याकरणम् । व्याकरणज्ञमानामिन् प्रकाश्यानां सूर्याः, तथा न व्याकरणमन्तरेण
 ५ वाचस्पत्य सूक्तस्य ज्ञानम् । वाचस्पत्य च शब्दस्य यः प्रपञ्चः शब्दकर्मको वाचमेव मृते इत्यतिशयत्वाभिः
 तद्विषय च ज्ञानं न सम्भवति । तत्र सर्वं व्याकरणद्वो वेद्य, तथा व्यर्थप्रवृत्तिवत्त्वानामित्याभिः अर्था-
 अभिवेद्याः, प्रवृत्तयः-किन्वाः पुनरुपहितवत्तवः अतिशयेतवः, तेषामुभयेषां तत्त्वानि व्याख्याविपरीतानि इत्यपि
 सम्यगेव ज्ञान्यते कथ्यान्ते पुनराकर्षे[न] व्याकरणवृत्ते ज्ञान्यते, अववाऽर्थास्य प्रवृत्तिवत्त्वानि-समाख्ये
 कैक्यानन्तवर्माद्यभिपरिग्रामाः । तानि छन्दैर्ज्ञान्यते, छन्दो व्याकरणेनेति अववाऽर्थाः-वर्मावकाशमेव
 १० तदेतवः प्रवृत्तयः । तासां तत्त्वानि-यथासं साम्यसाधनमाणाः, इत्यादिव्याख्याविद्येदेव तद्विषयसम्बन्धा-
 नस्य ज्ञानाः कार्यानि अन्वयज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

- यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्प्यनक्षत्रताराधार्ष्ट्यानामयुक्तमैक्यधिकरणस्य
 पुनर्बन्धु नक्षत्रमित्यादिदिक्याविरोधादयुक्तेः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनबो-
 दोऽप्यमकस्मात् क्रियते त्वया अभिज्ञस्यो हि छात्रादर्थः स च शब्द एव, न छिन्नाविचिचार
 १५ बोधेनावर्धोऽतद्विषयत्वात् । सपुष्पविषयविचारबोधवत्, 'सोऽप्यमित्यभिज्ञसम्बन्धात् कर्मको
 कृतं यदा । शब्दत्वात्वेन तं शब्दमभिज्ञस्यं प्रवृत्तते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो ११०)
 तयोऽप्युपगतामत्वे तदेवमभिचारिणि । किञ्चिदेव कश्चिद्रूप प्रापाम्येनावतिष्ठते ॥ ओकेऽर्थ-
 क्यतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । ज्ञान्ये तुम्यकस्य प्रविमर्कं विवक्षया ॥ (वा कां २ श्लो

- कां कर्त्तव्य इति-अत एवेति । व्याख्ये-व्याकरणं हीति अनुपेक्षायां कथञ्चि न निरुद्धवताः प्रवृत्तये
 २० व्याकरणमन्तरेणमिति वाच । तत्त्वानि चोक्तप्रपञ्चमिति-उक्तं हीति । प्रवृत्तयः सामान्यवत्त्वमात्रे-वाचस्पतिविरिति,
 एव ज्ञान्योऽनेनार्थं नञ् वक्तव्यमिति एकोऽर्थोऽनेन कथा नञ् । प्रपञ्चोपरतयेवार्थे प्रपञ्चकुटुम्बमाविशद्वो ज्ञान्योऽनेन
 कथ्यतां अत्रार्थे व्याकरणमिति । छात्रादर्थे व्याख्येति । तथा वाचस्पत्यच्छात्रादर्थे व्याकरणमिति-तथा मिति,
 छात्रादर्थेन परार्थेन परार्थेन मृतीप्रकमार्गात् विज्ञानं वाच्येन । एतानि परेऽप्यत्र मृतीप्रकमार्गात् विज्ञानं प्रवृत्तये
 मृते प्रवृत्तये प्रवृत्तये एव । छात्रादर्थे व्याकरणेन कथ्यानेन बोधयते । छात्रेण च प्रवृत्तये परस्मै वक्तव्ये च वक्तव्यं छीति
 २५ छात्रं कथयति मात । छात्रकर्मक इति, छात्र कर्त्तुं कार्यं कौ ते शब्दवत्तवः इत्यतिशयवत्त्ववत्त्व इत्यप्यत्र-
 किञ्चामेते वाच्यो वर्तते । विदित्य वाच्यं व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । अववाऽर्थास्य वाच्यं छात्रादर्थे व्याख्ये-
 नञ्कौ मति । छात्रादर्थे तस्मै वाच्ये नञ्कौ व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 मृत् । छात्रादर्थे वाच्यं कथयति मात । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 मातवत् मात-व्याख्यानामिति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 ३० मृत्ति न चोक्तवत् इति मात । प्रवृत्तयः व्याख्ये-व्याख्याच्छीति, कथ्यतां वक्तव्यं नञ्कौ व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 व्याख्यानामिति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 तात वैद्यो पुष्प्यं तौपुंसकव्यक्तीनामाविशद्वो पुनर्बन्धु नञ्कौ व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-व्याख्याच्छीति । छात्रादर्थे व्याख्ये-
 तद्विषयं विज्ञानमापुनरिति वक्तुं तत्त्वानि चोक्तप्रपञ्चमिति । व्याख्ये-व्याख्याच्छीति, तत्त्वम् ।

अथो बुभुक्षे, दृष्टुम्राद्यर्थेन पदशब्दः, तस्माद्विदास्माद्वर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अनुसृष्टस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्दार्थस्य 'योगोऽनुकृपा, यन्नारूपमित्यादि अथवाऽनुकृपो-योगो पदार्थोऽनुसृष्टः यथारूप-यथाग्रह यथारूपम्-अनुरूपं यथा बुभुक्षे तथार्थः, कथं च बुभुक्षे इत्यत्राह-तथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकृतेरासौ योगमार्हति योग्याः शब्दाः, तमर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग-दृष्टान्तत्वं तस्मादर्थस्य बाधकत्वोपेत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्याबाधकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति त्वमेव । यन्नादर्थनियमना विषया, हित्रव्य[स्य]इत्यर्थत्वात्, इतरथति, अर्थप्रत्यायनाद्ये वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ-वात्, न हि त्रय इत्यादि, अथो हि समीक्षित[प्रत्याप्य]प्रत्यायकसम्बन्धो बहुसिध्यते-न ह्यन्तर्गुह्यप्रत्या-प्यप्रत्यायकमायः, विषयायाश्चार्थमन्तरेण्यसम्भवात्-न च विषयमात्रेणेत्यादि, स च अथो विवक्षितेऽनु-रूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृद्वयो तां तां उक्तिमावातु शक्नोति, नान्यथा, शब्द[स्य]अर्थस्य च शक्तिः प्रकृतात् प्रत्येति वक्तुं शक्यः, उच्यते वक्तुमर्थ इति ।

10

एवञ्चानेन त्वद्वचनेन पत्रायमानस्यापि ते बाह्यस्तुसत्तायोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते वक्तुः, अतः स्त्रीपुंनपुंसकद्विवचनत्वकर्त्तृविधिशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वया, असम्मतवदेव च विशेषणव्यकृताप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानस्यः सिन्तु विशेषो एव विशेषेणास्मदमीष्टाः शक्तय इति यद्युच्यते त्वया उच्यतां को धारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः शक्तयो विशेषरूपेण विशेषो एव तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिष्वस्तुपु स्त्रीत्वादिषु विवक्षेव 15 व्यञ्जिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, नोऽयमित्यनिसम्बन्धादित्यादि प्रकृत्याश्रयेः सर्वशुद्धेति विकृत्य त्वदीयमेव व[च]न पत्रायमानस्यापि ते बाह्यस्तुसत्तावनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति वक्तुः-तद्वचिच्छतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्यापते-सिद्धेऽर्थे इति शब्दः शिवाकस्य शब्देन सम्बन्धोऽनुकृपो भवति, बाधकस्यार्थेति वाक्यः । प्रव-
त्परेणाह-अथ वेति अत्र क्वेऽनुकृपो यथासंस्कृतं अनुसृष्ट-यथासंस्कृतं एवम् यथा बुभुक्षे तथारूपं शब्दः 20
दृष्टुं भवति एव कथं बुभुक्षे इत्याह-तेन हीति तदर्थेणावकृत्यप्रकारेणासौ शब्दः तेन सह वाच्यत्वावकाश-
कार्थं शक्यमिति, तदर्थेणावकृत्येन त्वदीयं शब्दो न तेन व्याप्यतेति याथा । तत्र प्रकारेण योग्यत्वं हेतुमाह-
यस्मादर्थेति विस्तरापूर्विकं शब्दप्रवृत्तिविषया बाधनित्यथा न ह्यर्थप्रवृत्तिव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्याति निमित्तं प्रयोग-
नम्, तस्माच्छब्दोऽर्थस्य प्रवृत्त्यर्थोऽर्थस्य प्रवृत्त्यर्थं शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्त्यर्थमेव, न हि शब्दार्थो. प्रवृत्त्यर्थप्रवृत्त्यर्थमन्वयार्थोऽर्थ-
नित्या तद्वारणं सम्प्रत्ययेना वा शक्यतं वर्तुम्, तस्मात् निमित्तितावानुसृष्टेयं प्रयुक्तं. शब्दः अतएव तद्वचिषां सति समर्थ इति वा 25
न शक्तिः शब्दार्थे वात् ततः शब्दार्थं वक्तुमिच्छतः शब्दे वाचिरिति वाक्यार्थं शक्यतं वक्तुं शब्देवातोऽर्थेऽपि वचिरिति
नयः । शब्दो हीति निमित्तिताव्यवकाशमाह-शब्दार्थं वक्तुमिच्छतः इत्यर्थः । वाच्यत्वावकाशप्रवृत्त्यर्थेण निमित्तमात्र-
द्वयमर्थो न एकस्य इत्याह-न वेति । शब्दार्थो वचिष्याह-स वेति । तदर्थं योग्यत्वनिमित्तप्रवृत्तिप्रवृत्तेन वाच्य-
प्रवृत्त्यर्थं निमित्तं तदर्थे वक्तुमात्रेण तद्वचिष्यावकाशप्रवृत्तिप्रवृत्तेति-यवकाशमिति । हि तद्वचनमित्यत्राह-सोऽय-
मिति । तदर्थं वक्तुमर्थमिति नयार्थं प्रतिपादयतीति वा प्रयुक्त्याश्रये तदर्थं सम्बन्धावकाशमिति चेन्नम् । अर्थे 30

अथो युज्यते, यद्युक्तप्राधान्येन घटत्वम्, तस्मादटाक्यावर्णात् सिद्धात् पञ्चाङ्गवति शब्दः, अतुल्यत्वम्
पञ्चाङ्गत्वात्, सिद्धेऽर्थे पञ्चाङ्ग शब्देनार्थस्य 'योगोऽतुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽतुरूपो-योगो
यथाऽतुरूपः यथारूप-यथारूप यथारूपम्-अतुरूप यथा युज्यते तथैवार्थः, कथं च युज्यत इत्य-
त्राह-तथा हि स इत्यदि तेन हि प्रकारेणासी योगमर्थेति योग्यः शब्दः, तमथ प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग-
वर्तनात् तस्मार्थस्य बाधकत्वोपपत्त इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्याबाधकः स नातुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति त्वयैव, ॥
यथावयवमिवन्वया विवक्षा, द्विष्टत्वात्[स] इत्यर्थत्वात्, इतरयति अर्थप्रत्यायनादते वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ-
वात्, न हि अष्ट इत्यादि, अथो हि समीक्षित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो बहुमिष्यते-न ह्यनाद्युपप्रत्य-
यप्रत्यायकत्वात्, विवक्षयाह्यार्थमन्तरेणासम्भवात्-न च विवक्षामात्रेणेत्यादि स च अथो विवक्षितेऽतु-
ल्येऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतुमर्हो तां तां शक्तिमावातु शक्नोति, नान्यथा शब्द[स]ार्थस्य च शक्तिः शक्नोति
शक्नोति बहु शब्दः, शक्यते बहुमर्थ इति ।

10

एवञ्चानेन त्वद्वचनेन पञ्चायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसत्ताषोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते
कदात्, अतः स्त्रीपुनपुसकैकद्विबहुत्वकर्तृविशिष्टोपलक्षणाः शक्यः परिगृहीता एव त्वया,
अस्मत्तवदेव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानस्य किन्तु विशेषा एव
विशेषेणास्मदमीष्टाः शक्य इति यद्युच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? तावत् स्वार्थसत्यः
शक्यो विशेषपर्यण विशेषा एव, तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादियु विवक्षैव 15
व्यङ्गिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, नोऽपमित्यभिप्रेत्यादिनां प्रक्रम्याशयेः सर्वत्रोक्तैवेति विवक्षस्य त्वदीयमेव
व[च]न पञ्चायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसत्तावमनतिक्रमणीय प्रतिपादयति कदात्-तद्वचिच्छतोऽपि

अथान्तरेण व्याप्ये-सिद्धेऽर्थे इति शब्द सिद्धार्थस्य अन्तर्गच्छन् अन्तर्गच्छोऽतुरूपो भवति, नातिशयत्वार्थेति भावः । प्रक-
रन्तरेण-अथ वेति अत्र कोऽतुरूपो कथाप्रमाणं अतुरूप-यथारूपमित्यर्थः एवम् अत्र युज्यत एतादृश शब्द 20
इत्युक्तं भवति एत कथं युज्यत इत्यत्राह-तेन हीति तर्कवाचकप्रकारेणासी कथं तेन सह वाच्यतावच्छा-
स्त्रेण सम्मर्शेति, तर्कवाचकत्वस्य त्वदी शब्दो न तेन योग्यमर्थेति भावः । तेन प्रकारेण बोधकत्वे हेतुमाह-
पञ्चाङ्गयेति निवृत्तावृत्तिश्च अन्तर्गच्छतिर्विवक्षा चार्थविषयकत्वात् न तर्कप्रत्यायकव्यतिरेकेण अन्तर्गच्छोपपत्तिरिति प्रयोग-
म्, तस्मादन्तर्गच्छोऽर्थस्य प्रकृत्योऽर्थस्य प्रकृत्य इत्यवयवसमुपपत्त्यस्यैव य हि अन्तर्गच्छोः अन्तर्गच्छप्रत्यायनमाराममैऽर्थ-
विषया तद्वारेण अन्तर्गच्छो वा शक्यत कर्तुम्, तस्मात् निवृत्तिवाचानुरूपेन प्रयुक्तं अन्तर्गच्छेति तथामिवा शक्तिं गमयति सा 25
च शक्तिः अन्तर्गच्छे वाते नत अन्तर्गच्छे बहुमन्तिष्ठत मन्तर्गच्छपरिचित कतवार्थः अन्तर्गच्छे बहुमन्तिष्ठत अन्तर्गच्छोऽर्थेति परिचिते
यत् । आन्तरो हीति निवृत्तिवाचकप्रमाणं अन्तर्गच्छे बहुमन्तिष्ठत मन्तर्गच्छे परिचिते कतवार्थः अन्तर्गच्छे बहुमन्तिष्ठत अन्तर्गच्छोऽर्थेति परिचिते
इत्युक्तं न अन्तर्गच्छ-न वेति । अन्तर्गच्छे शक्तिमाह-स वेति । तत्रैव बोधकत्वमिष्यन्तर्गच्छप्रत्यायनं वाच्य-
वस्तुपदार्थः इत्येव तस्मैव अन्तर्गच्छे तत्तद्व्याख्यायुक्तमाश्लिष्यते-एवञ्चानेनेति । ॥ तद्वचनप्रत्याय-सोऽप्य-
मितीति । अन्तर्गच्छप्रमाणमन्तिक्रमणीय प्रतिपादयतीति तु श्रुत्युक्तप्राप्तये तत्रैव सम्बन्धात्तद्व्याप्येति शब्दम् । अर्थे 30

परिसरिगृहगतिरापकायनरा अतः क्षीपुनपुनकैऋतिपक्षुत्कर्त्ताविशिष्टोपलक्षणाः शब्दः परिपूर्वात्
 एव त्वेति इत्य-अस्यमत्तवदेव अस्यानि त्वश्वचनदेवाभ्यामर्थस्याधिगमात् शब्दयोऽभ्यारोप्यत इति वि-
 श्वोत्थापनाहमस्मै अस्मिन्लोऽप्यस्य वयमपि भूमः-मा सा विशेष[१]णां स्वरूपप्रवृत्तिः तथा विन्न न
 अस्मिच्छक्तिमात्रामात्मः किमु विशेषा एव विशेषण्यस्यमीष्टाः शब्द इति यद्युच्यते त्वबोध्यतां को
 ५ शारवति ! तावत् कार्यस्य-सेन रूपं मन्ति शब्दो विशेषरूपेण क्षीपुनपुनस्यनिभावेन शब्दभूत
 व्यावृत्तत्वा विज्ञेया एव-वर्तमानाः समीक्ष्य, तामात्र-शक्तीनां तेषु तेषु प्रवृत्तितेषु क्षीत्वानिपु
 विरभैर व्यञ्जित-विरमया व्यञ्ज्यते प्रकाशयते सत्य एव अन्वयप्रयोगेण, सैव हि विवक्षा टटच्छटी टट
 मिमाहीन् मनो विभेयानमिह्य[न]पीत्यर्थः का विवक्षा ! वतुमिच्छा ।

सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामभ्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगात्
 १० श्रोतृयुक्ता, वक्त्रमिष्टायायैव प्रवृत्तनात् अत्र प्रयोगः शब्दनिर्पेक्षैव विवक्षाभ्यारोप्या श
 क्तिर्यः, प्रत्याम्यत्वात्, का प्रत्याम्यः शब्दनिर्पेक्ष एव सिद्धा, अभिज्ञस्वार्थार्थावयववत्
 यथा स्वप्रयुक्तस्याभिज्ञस्वशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः स च प्रत्याम्याऽवयवार्थाभ्यां समुदा
 यार्थप्रतिपक्षेणवयवार्थप्रतिपक्षिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरनर्थक्यमिति तावदभ्युपग-
 म्योऽक्षपुर्वैकल्येन शब्दनिर्पेक्षौ शक्त्यास्यौ त्वया, प्रत्याम्यत्वात् तथा शक्त्यास्योऽर्थः,
 १५ इतरथाऽभिज्ञस्वशब्दवैयर्थ्यं स्यात् ।

(सिबेति) सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामभ्यारोपयति प्रागात्मनि-वचति, पश्चात्
 प्रयोगात्प्रवृत्तौ, नाच्छी, वक्त्रमिष्टायायैव प्रवृत्तनात्-युमानयमनेन विवक्षितः क्षीव, नेतरे इत्य

परीक्षित नेन अन्वयः सत्य परीक्षिता एव, तावत्तामिह्यो हि अन्वयः स च अन्व एव अन्वयः सिद्धिनिवारणे
 वेगार्थं अन्वयवत्, एतद्विषयविचारितव्यतामिह्योऽन्वयवत्तुच्छादी र्त्वेति-अत इति । सिद्धयस्यास्येति एव
 २० वेदमिह्यो नैवाममत्तस्यकमवतुच्छा उत्तमिह्योऽन्वयः एव त्वयाऽर्थः शक्तिर्याभ्युपगम्यत नोऽप्यन्वयः अन्वयः अन्वय-
 त्वावयवोऽन्वयवत्तुच्छा न शक्तिमिह्यो शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा वयमपि भूम इत्य-एवमन्वयवत्तुच्छा
 तर्हि तत्र न शक्तिर्यः क इत्यम-मा सा इति प्रवृत्तनात् सिद्धा एव शक्तिमिह्यो व एतद्व्यवस्था वयमपि शक्तिमिह्यो, इत्यम
 तर्हि त्वयाऽन्वयः तर्हि न विरामद इति भावः । तावत् विशेषण्यः शब्दः सेन वदेव सिद्धयैवविषयैव अन्वयवत्तुच्छाऽन्वय-
 व विवक्षिता नवीनार-तावत् स्वार्थसत्य इति तावत् अन्वयः सत्यैव वदेव-विसेनवदेव अन्व-विषयवत्तुच्छा अन्व-
 २५ त्वयाऽन्वयः इत्यम । क्षीपुनपुनस्यिह्यो वयमपि शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा
 पार्थः विवक्षामिह्यो वयमपि शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा वयमपि शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा
 सैव तां तामिति । कर्त्ता हि अन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा
 वतुच्छा अन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा
 ३० प्रवृत्तिः अन्वयः त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा त्वयाऽन्वयः शक्तिमिह्योऽन्वयवत्तुच्छा
 वक्त्रमिष्टायायैव प्रवृत्तनात्-युमानयमनेन विवक्षितः क्षीव, नेतरे इत्यम ।

येन नास्ति सर्वसक्तिप्रदेशेऽपि वाऽऽत्म्यतमेवाच्यते त्वया, कस्मात् ? धर्वायत्वाच्चसम्प्रयोगेनैव स्वबन्धि-
त[१]मित्यादि, अथर्वितो ह्यन्वेष्टानादेवामत्यसिद्धीर्णमनम्यग्राह्यवाच्यो तां तां सक्ति—कीपुनपुसक्तविकी-
कृत्यन्तरस्यावृत्त्या विषयितो विविष्टमेवोप[१]प्राय सक्तिपवनिवताः कस्याः प्रमुख्यमेऽस्मिन्निति संभ्रमसि
विसिद्धसक्तिविषयनिवताः, किं अरण्य ? सिद्धाविमिश्रसामानाधिकरण्यक्रियायां स्वतिकरणपक्षे, तत्तं प्राह—

॥ 'तापुप्यनमृशजानं कीपुनपुसक्तानां स्वतिकरेण प्रयोगोऽपश्यम्' इति अथञ्च सर्वसक्तिप्रदेशः ।

परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरधाद एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तरपर्यायत्वात्, अहं हि त्वयैव
सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः ? यस्तु विषयोद्वाहः इहैकमेवार्थव
स्त्वित्यादिवाक्येष्टेरूपत्वञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा सक्त्य इत्यादिना भावयित्वा
तदुपसंहारेऽभिहितं तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतच्चातिसम्बद्ध प्रत्यपेक्षित
10 स्वार्थम् सर्वस्यास्योदाहृत्यस्वार्थस्याविरुद्धैकार्यत्वात् ।

(परमार्थतस्त्विति) परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरधाद एवायम् कस्मात् ? एकैकद्रव्यानन्तरपरा-
पर्यायसम्मतमेव अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः ? तस्मिन् हि
मतमेकैकं द्रव्यमनन्तरपर्यायम्, सापेक्षमित्येवाह परिणामाः पर्यायाः शास्त्रे इत्युच्यन्ते, द्रव्यानि चाम्बोऽ-
स्यानुगतसक्तिरानात् सर्वसक्त्यानि ब्रूमाह—'अण्योऽप्यानुगताय इमं च तं व सि विरुध्यमनुत् । अहं तुह
15 पायिपाय वाक्च विसेसपञ्चाया' (संमति क १ खो ४७) यस्तु विषयोद्वाह इत्यादि, अक्षरेः
सर्वत्रयेऽप्येतस्याः कारिकाया विषयः ह्यन्वेष्टाविषयः किनाविपरिकल्पना इत्येतस्मार्थस्य निरुद्धेन्द्रियमुद्वा-
हते—विरुद्धैर्परमैर्मुक्तमिदमिवावय इत्यादिः स एव च प्रत्या प्रत्युदाहृत्य, इहैकमेवार्थवस्त्वित्यादि वाक्येष्टे-
रूपतरञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा [सक्त्येव] सक्त्य इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं

प्रदेन अर्थव सर्वविद्यम् विद्यता कस्मत्तनाप्रवोऽपिपीयते वा सक्ति प्रदानमर्थं वस्तुतत्त्वमिदमस्मात्तमेव विज्ञातमि-
20 ज्ञेन हेतुनाथे अघातत्वादिति अर्थस्त्वन्वेष्टाविषयस्यैव वस्तुत्वात्कथञ्च नान्यैर्निर्दिष्टस्यते ह्यन्वेष्टेन तैव सक्ति
प्रतिपातत प्रतिष्ठाप्योपगतत्वात्कथञ्चनस्यैवैति भावः । एतद्विषयसक्ति—अथर्विततामिति अर्थस्य तदोपस्थितत्वेऽपि
एवमेव सक्ति प्रतिष्ठाप्येति भावः । अथर्वितसिद्धीर्णमिति वस्तुतत्त्वमिदमिदमर्थं अन्वेष्टावृत्त्या—तत्तत्तदविव-
कृतत्वाच्च एवम एवैव वस्तुतत्त्वमिदमर्थं न कतु वस्तुतदरे इतिवस्तुतत्त्वमिदमर्थमिति भावः । निरुद्धेन्द्रियमिदमिदमर्थं
एवैव ह्यन्वेष्टेन इत्याह—अमिदमिदमिति । येनाप्रवारे केन एवैवैव पुनरावृत्त्या सता इत्यमिदं न्यायिन् हेतुमाह
25 निरुद्धादिमिदमिति । तद्विषयसक्त्यं स्यादाह एवानन्तरपर्यायत्वात्कथञ्चनस्यैव—परमार्थतस्त्विति । प्यारोहि-
परमार्थतस्त्विति । वादपरमेश्वरत एव हेतुमाह—एकैकैति प्रदेन कतु कस्मत्तनामर्थस्यैव भावः । नन्वाय वादपर
देवत्वादेन निमित्तं तत्र तत्र विरुध्ये, न हि वादपरमेश्वरेण सह कस्यापि विरोध इत्याह—तदुपसंहारेऽभिहितं
तस्य हि मतमिति प्रदेन कतु कस्मत्तनामर्थस्यैव भावः । नन्वाय वादपरमेश्वरत एव हेतुमाह—एकैकैति प्रदेन कतु
30 वस्तुतत्त्वमिदमर्थं अमिदमिति । येनाप्रवारे केन एवैवैव पुनरावृत्त्या सता इत्यमिदं न्यायिन् हेतुमाह—एकैकैति प्रदेन कतु
कतु कस्मत्तनामर्थस्यैव भावः । नन्वाय वादपरमेश्वरत एव हेतुमाह—एकैकैति प्रदेन कतु कस्मत्तनामर्थस्यैव भावः ।

तस्मादुभयोपि पक्षयोरित्यादि भावत् सम्भवतीति, इत्थं प्रत्युच्चार्योत्तरमाहाऽऽचार्यः—एतन्नातिसम्भ-
प्रत्ययेष्वित्यार्यम्, कस्मात् ? सर्वस्याख्योदाहृतस्यार्यस्याविरुद्धकार्यत्वात् ।

पञ्चमपि—

ननु सर्व एव प्रयोगा ओदन पचति ओदनस्य पाकः पाकं करोति विङ्क्षिप्तिमिर्बुत्तिं
करोति विङ्क्षेद्यति पचति पाकं मिर्षस्यतीत्यादय एकार्याः, यदघोदन पचतीति पचिपियं ५
कर्मोदनास्यं तदेव पाक ओदनस्येत्थनया पच्योच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता पचतीति
तिङ्ग कर्त्तव्यं द्रव्यते स एव पाक निर्वर्तयतीति निदर्शयते, कृदभिहितभावद्रव्यत्वात्, पाक
करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कर्तुः साध्यत्वात्, विङ्क्षि-
प्तिस्तप्पुष्ठानां पाकः सद्रिपयः कर्ता साध्यते यदा चोदनः प्रतीतो भवति तद्रिपयमुजिप
प्यादिक्रियासन्देहे किं करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धस्यानूद्यमानस्याभ्याख्येयत्वादस्यैव 10
पचोर्मुन्यादिभ्यतिरेकेण विधानं पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्याख्याने किं करोतीति पृष्टे
पाकं करोतीति पचिना प्रविषचनात् कर्मत्वमुक्तवत्, देवदत्तस्य व्यापार विशिष्ट स्यात्प्यादि
व्यापारेभ्यः सम्भवनधारणादीनां प्रकरणात् सत्प्रयोजकत्वात् स्यात्प्याद्यपि पचने वर्तत इत्येव
मादिभिरभ्योभ्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवाथो व्याख्यायते यथा 'बृजिरादैच्' (पा० १-१-१)
इत्यस्य प्रतीतापेक्षव्याख्यानवत् ।

15

ननु सर्व एवेत्यादि, पचोर्बोद्धुन पचतीति पचिपिय कर्म ओदनाच्च तदेव पाक ओदनस्ये-
नया पच्योच्यते, 'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' (पा २-३-१ २) एकत्र, एकत्र च 'कर्तृकर्मणोः कृति
(पा २-३-४५) इति पठ्या तदेव कर्मोच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता पच्योच्यते पचतीति
तिङ्ग कर्त्तव्यः स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्शयते,—वर्ण्यतेऽनेन तिष्ठेति, किं कारणं ? कृदभिहितभाव-
द्रव्यत्वात्, एतच्च द्वि 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति' (महाभाष्ये अ ५ वा ४ सू. १९) इति, पाक २०

निगमनमुक्तम् । यथा कुम्भपायीकरोर्वाक्यतो विष्टेपपर्वावा ॥ इति ज्ञाया परस्परानुप्रतिषेधोऽर्थान्वयान्तरं द्रव्यमयं पानं इति
इत्थं वरन्मन्त्रमानकम्, आद्यामात्रं कर्तुमशक्यत्वात्, तथा तथाविधयोर्द्वयपानीमयोः द्रव्यस्योक्तोः किं परिग्रहेऽयम-
भिप्राय इत्याह—नाक्यतो विष्टेपपर्वावाकावागमिमायं अतः परमवस्तुप्रत्यये सर्वमिष्टेपार्वां अन्वयविष्टेपर्व-उत्पत्तिरिति
पञ्चाशत्पानाः । ओदनं पचति पच्योदनास्योदाहृतस्यार्यस्याविरुद्धकार्यत्वात् भवति—ननु सर्व एवेति । व्यापारे-
पचोर्बोद्धुनमिति ओदनं पचतीत्यस्यास्यैव कर्मोदनात् पाकशब्दोऽभ्यापारप्रत्ययस्य तन्मन्त्रवत्त्वस्यैव व्याख्यानमिति दर्शयति २५
कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयास्तत्त्वम् । ओदनस्य पाक इत्यत्र तु पचति पाक इति व्युत्पत्त्या यावै कयोः निष्पन्नत्वं तत्र कयो-
र्बोद्धुनपचत्वं द्वितीयां प्रपन्ना 'कर्तृकर्मणोः कृतीति' पटी कर्मणि भवतीत्याह—एतच्च चेति, ओदनस्य पाक इत्येवमर्थः । स
एवेति कर्त्तव्यं एवमेव विद्यावत्त्वात् पाकं विद्यावत्त्वव्यापारत्वात्, कर्मोदनादिव्यापारत्वात् पाकशब्दोऽभ्यापारप्रत्यय-
व्याख्यानं पचतीत्यस्यैव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्शयते पच्योदनास्यैव पाकशब्देन व्याख्यातास्यैव निर्वर्तयतीति तद्वत् व्याख्यानं
व्यापारवत्त्वव्यापार्य विद्यावत्त्वात्त्वेन पानेन न पचिषिष्येव इत्यभिहितभावत्वात् पाकस्य विद्यावत्त्वव्यापारं सर्वसंज्ञादि ३०
येष्वेति साह । अथवा क्रियाया यथा कृतव्यक्त्याभिधानं तथा द्रव्यमयं च मास्य इति कर्त्तव्यं—उक्तं द्विती ।

करोतीति इत्यत्रकर्मणि द्वितीया, निर्बर्त्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कुतः ? कर्तुः साध्यत्वात्, विहितिष्ठान्तु
 ग्रानां पाकः, तद्विषयः कर्त्ता साध्यते, विहितिचिनिर्गतं च करोति ? इदं चो विद्वेद्यति पचति पार्कं
 निर्बर्त्तयतीत्येकार्थत्वात् पचिक्त्रिणाभ्यापृष्टत्वेन साध्यते इदं च इत्यर्थः यदा बीजम् प्रतीता भवति तदि
 बभ्रमुनिपण्यादिक्त्रिपातदेहे किं करोतीति प्रथम ओदनस्य प्रसिद्धस्यानुसमानस्याभ्यारपेयत्वात् अयं च
 ५ पचेनुम्यादिभ्यतिरेकेण विधान पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य भ्यारयान किं करोतीति पृष्टे पाक करोतीति
 पचिना प्रतिपद्यन्ता कर्मत्वं वक्तव्यमिति—अगमिहितं 'चर्मणि द्वितीया कृन्मिहितभाब्रुक्त्वमिति पाकस्य
 निर्गुणं करोतीति कर्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्ट, देववचस्य व्यापारं विहितं स्वात्मादिभ्योपारेभ्यः सम्भवनपारण
 हीनां प्रकरणात् तद्व्योवचरत्वात्, स्वात्माद्यपि पचने वर्त्तत इत्यादिना सामान्यकारकत्वं, इदं चोदीनस्य
 विहितस्य कारकान्तरमवर्त्तनाभावात् इदं चति—इदं चमिहितमिदं चम्याकृतानप्रयोगैरेक एवाहो व्याकृत्यते,
 10 यदा 'वृद्धिरादेव' (पा १-१-१) इत्यस्माहो वृद्धिरितीर्षं संज्ञा भवति आदेव्यन्तान्-जाकारस्य
 वैचक्षेयाभिप्रतीतापेक्षयाकृतानत् ।

एवं सर्वत्र पाका साध्यक्यतायामेव व्ययस्थितः साधनमाकांक्षतीति तस्मिन्नेव अक्ष
 कर्मत्वं शेषत्रयं भजते शेषस्याक्षरकविषयत्वात् तस्माद्विद्वद्वा क्रियादिपरिकल्पना अर्थ
 शक्तिविषयैव न शब्दोत्पापिता, अस्मानुद्गाहानुरूपोपसंहाराभावादसम्भक्प्रत्यपेक्षितस्यार्थ
 15 वचस्यदीयमेवम् तस्माच्छब्दस्याप्रधानरगात् कुतोस्य कल्पनाशक्तिः ? अत इत्य कारक

इत्यत्रवमाज्जादेव पचनार्थस्य पाकस्य करोतिश्रित्यर्थमस्मात् पाकमिति । पचतीत्यस्य पार्कं निर्बर्त्तयतीति निरवाप्तत्वं
 केन पाककल्पनाभिधानमाकांक्षत्वं च निर्बर्त्तयतीति प्रेक्ष्य तस्यैव करोतीतीति दृश्यते निर्बर्त्तयतीति चेति । अयं
 निमित्तमाह—कर्तुमिति कर्तृव्यापारमिदो देवता साध्यत विधीना इत्यर्थं पाकस्य विद्वत्कालमिदं कृतान्तरात् इति पच-
 मस्य तद्विषय कर्त्ता विधीयत इति भावः । विधीयमिदं च करोतीति इहे देववचो विद्वेद्यति पचतीत्याकर्त्तव्यं कर्त्तुं
 २० प्रतिपन्नमिदं विहितिचिनिर्गुणमिति पारमिहितमिदं । यदा बीजम् इति, ओदनस्य ओदनत्वाभावात्
 कृतान्तरात्पचने, एवा च विद्वेत्तं कुर्वति पचति चेति ओदने विद्वेदिकच्छेदे छात्रत्वे न कुर्वति, किन्तु पचतीति निर्बर्त्तय
 इति भावः । तद्विषय पचते पार्कं करोतीति पूर्ववक्तव्यमस्मात्—तस्यैवेति । एतौचमेव सर्ववर्त्तते—अगमिहित इति
 ओदनार्थं पचतीत्यपि तद्विद्वेत्तमिदं । पाकस्य निर्गुणं करोतीत्यत्र विद्वत्स्यार्थः कर्त्ता देववचमिति तद्विद्वत् कर्त्तृत्वमपि
 २५ आर्त्तं—सिद्धत्वात् विद्यापमोक्षद्वयमुक्त्या आर्त्तमेतत् विद्या कुर्वती कर्त्ता पचतीत्युच्यते अत्रिना पचन्नादिनादेहे
 तद्विद्वेत्तं वाचापि पचतीत्युच्यते इति भावः । स्वात्मादीनां सामान्यकारकत्वं देववचमितिद्व्यपारे न आर्त्तान्तरात्कु-
 ल्पत्वात्तद्वत् कर्त्ता सम्भविद्विना विद्युज्जले विद्युज्जलं व्यापिकते न ह आग्नेयान्तरात्—इत्यादिमिति । देवता पचति
 पार्कं करोति निर्बर्त्तयति ओदनस्य पार्कं करोति त्वमी पचति वाचापि पचतीत्यर्थः अतो एव देव पाचरोज्जो व्याकृत्यते
 न हि एव पचिद्यति विद्येव इति सर्ववर्त्तते—इत्येवमादिमिति । इदं चोदीनस्य व्याख्याने निरुक्तमाह—यदा
 ३० वृद्धिरादेविति वृद्धिरीति धस्य व्याख्यानेवेति वृद्धिस्तु विधीयतेऽप्युक्तत्वात्, वृद्धिर्वाक्येनाहो देव विद्वेत्तमिति वाच
 देव निर्बर्त्तयतेऽप्युक्तत्वादेति वनेकस्य व्याख्यानमेव अष्टीतापटीप्रकरणेना यस्मि तद्वान्तीति भावः । एतस्य पाचरोज्जो

पठितव्या 'शार्केर्षा सर्वशार्केर्षा, स्वार्थेनैव प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियाविपरि-
कल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्यव्याख्यानप्रकारेण सर्वत्र पाठः साम्प्रत्यक्षतायामेव व्यवस्थितः साधनमाकांक्ष-
तीति तस्मिन्मित्र चले कृत्यत्वेन च भगवते, तस्माद्युक्त्याविद्वद्[र]म्, शार्केर्षात्-स एव साम्प्रत्यक्षोऽर्थः
कर्मत्वापत्तः शेषव्यापत्तश्च साधनाधीननिर्गुणिक उच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविवक्षणात्-सत्यमेव ॥
हि कारकात्माविवक्षिता शेषः (महाभा० २-३-१ सूत्रे) उच्यते तस्माद्विद्वद्वा क्रियाविपरिकल्पना
वर्णयतिविपर्यय, न ह्यव्येतेषांविता, अस्मादुद्धारानुत्पत्तेश्चाराभावात्सम्बन्धप्रत्ययेभिरस्यार्थं वचस्तद्वी-
मंभित्युपसंहात, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वात्तद्विषयमनुवर्त्तमानस्योपमर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पना-
शक्तिः ? नास्तीत्यर्थः अत इति उक्तव्यापारित्व कारिका पठितव्या 'शार्केर्षा सर्वशार्केर्षा' इत्यादि ।

विशेषाः शक्त्य एवोपसर्जनीभूतसामान्याः, तदर्थो हि शब्दप्रयोगः, यथायामिधानञ्च 10
शब्द (स० भा० १०-३५) इत्यसम्मतम्, सर्वशार्केर्षा उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धाकि-
विशेषत्वात्नेकज्ञस्यात्मकस्य वा स्वार्थेनैव प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता-व्यवस्थिता
क्रियाकर्मशेषकर्त्राविपरिकल्पना, अभिज्ञस्पष्टाद्वार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणैवोक्त नोपपत्त्या,
अभिज्ञस्पष्टार्थार्थाभावात् स च प्रत्यक्षोऽभिज्ञस्पष्टमागतौ वाच्यतां यायात् सोऽप्यमित्यभि-
सम्बन्धात् शब्दस्वार्थेन नहि कीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दा 15
दर्पस्य पृथगसिद्धी करोत्येक्यमनयोरेवोपचारसम्बन्धेन ।

(विशेषा इति) विशेषाः शक्त्य एवोपसर्जनीभूतसामान्याः तदर्थो हि शब्दप्रयोगः-यस्य विवक्षित-
त्वात् यथायामिधानञ्च शब्दः (तत्त्वार्थे क १ सू० भा ३५) इत्यसम्मतमित्युक्तमन्यतस्तदस्या,

कर्मैव शेषे च न कश्चिद्विषय इति सिद्ध्यति-यदेव सचक्षेति । एतेन व्यवहारे-इत्यमिति शेषेणैव इत्येव सर्वत्र पाठः
साध्यव्याख्यानमेव सत् साधकप्रमाणमिति, अतः पाठः इत्येवमित्यत्र परं कर्मैवोपयोगे न विद्वद् इति एव शब्दे पाठः 20
तीत्यती वाक्येति कर्मैवैव साध्यव्याख्यानं अपि सरासिक्रियायां दर्शनायैवैव कर्मैव सिद्धकर्मकम्, अत एवैवैव
पाठस्य साम्प्रत्यक्षता एव कर्मैव पाठः सिद्धमिति शेषेणैव पाठस्य सिद्धिः करोतीति सम्मतमिति भावः । शब्द-
कर्षादिति एवार्थत्वात् सर्वप्रयोगमेवार्थः । एवार्थत्वात् सर्वप्रयोगमेवार्थः । एवार्थत्वात् सर्वप्रयोगमेवार्थः । एवार्थत्वात् सर्वप्रयोगमेवार्थः ।
शब्दकर्मयोगसम्बन्धात् साम्प्रत्यक्षतायामेवैव । हेतुमात्र-दोषस्येति शब्दविषयज्ञाप्रमाण एव शब्दकर्मैव । महाभाष्य-
व्याख्या-कारकात्माविवक्षिता शेषः (महाभा० २-३-१ सूत्रे) उच्यते तस्माद्विद्वद्वा क्रियाविपरिकल्पना
वर्णयतिविपर्यय, न ह्यव्येतेषांविता, अस्मादुद्धारानुत्पत्तेश्चाराभावात्सम्बन्धप्रत्ययेभिरस्यार्थं वचस्तद्वी-
मंभित्युपसंहात, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वात्तद्विषयमनुवर्त्तमानस्योपमर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पना-
शक्तिः ? नास्तीत्यर्थः अत इति उक्तव्यापारित्व कारिका पठितव्या 'शार्केर्षा सर्वशार्केर्षा' इत्यादि ।

वर्णानुपूर्वीशब्दमोत्रा[माद्य]नान्मात्रं तदर्थं शब्दप्रयोगात् गकारादिबर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम् तद्धि न
 क्वाभिरुहो भवितुमर्हति कल्पित वा, नेति वर्यते त्वया योऽयिहस्यः कल्प्यः कल्पित एव सः, न
 भवत्यर्थः कल्पात् । अथ्यवस्थितत्वात् व्यतिरीर्णत्वात् धनिवत्त्वात्, बाह्यवस्तुव्यवस्थिता, वैश्वभूत
 निमित्तशब्दशतसंख्येऽपि षट्शब्दलोकोऽप्रीतिनि[बाह्य]स्वामिभेदे प्रयोगात् [अ]व्यतिरीर्णश्च, निर्या
 १० प्रतिपादनेनाशब्दवाच्यत्वात् तेनैव शब्देन न एवेति तत्रैव न मुमुक्षुत्वेऽपि, तस्माद्भवस्थित्यव्यतिरीर्णमिह-
 तत्वेभ्यो बाह्यार्थोऽप्यो रूपमेवात् शब्दान्तरात् कल्पितत्वाच्च तस्माच्च शब्दोऽर्थरूपतो प्रतिपत्ता [प्र]वर्तते ।

अभ्युपेत्यापि स्वरूपवशात्त्व[म्]-

प्रतिपत्तिरव्यभिचारवदनयोरेकीमाथगतिः पार्यक्ये सति, नाम्यथोक्तवत्, 'शास्त्रे तुमय-
 कृत्स्नं प्रविमर्कं विषयया' इत्येतदव्यसम्मतमेवानुपाधति, 'यस्तु प्रमुक्ते कुशलो विज्ञेये'
 १० (महाभा० १-१-१ सूत्रे पृ० ३०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य साक्षादिमति साधुत्वं सिद्धेऽर्थे
 शब्दे सम्बन्धे च पूयङ् गोप्यादस्यसाधुत्वं स्मृतः अर्थविज्ञेयविक्रमायां गोप्याः साधुत्वमि-
 त्यादि, तस्य च प्रयोजनं धर्म इत्यादिरुक्तः सोऽपि पूयङ्गसिद्धिं सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे
 शब्दाः प्रमुक्तः तद्वार्थस्य पूयङ् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः
 शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यमिधमवविति ।

१५ (प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्तिरव्यभिचारवदनयोः प्रतिपत्तिरपि स्वसम्बन्धादेव सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात्
 कृत्स्नार्थबोरेकीमावगतेः प्रतिनिपतोऽभिधानामिधेयसम्बन्धः पार्यक्यमन्वरेण न भवितुमर्हति षट्कल्पार्थ-
 बोधितुक्तम् एकीकरणस्यान्वयाऽसम्भवात् जत बाह-नाम्नवा उक्तमिति, किञ्चान्वय- 'स्यले
 तुमयकृत्स्नं प्रविमर्कं विषयया' इत्येतदव्यसम्मतमेवानुपाधति यस्तु प्रमुक्ते कुशले विज्ञेये इत्यादिक्रमेण
 गोशब्दस्य साक्षादिमति साधुत्वं, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा १-१-१ सूत्रे पृ ५५)

२० यत्रत्ये वाचं क्वाह-अथ्यवस्थितत्वादिति । क्वाहकल्पत्वात् कल्पो व्यतिरीक्योऽव्यतिरीको निवर्तते तद्वर्ति-
 बाह्यवस्थितिर्वाचं वस्तुमि क्वाहौ क्वाह्यो व्यतिरीक्य एवम् व्यतिरीक्येन केनचित्कालेन नामाध्यायैर्वा-
 तीत्यपि क्वाह्यवस्थितं नामिधेये प्रयोगात्, तेन च प्रतिपादितेन कल्पितत्वं क्वाह्यवस्थितेनोच्चार्य एवैव लक्ष्ये निव-
 र्तेति मतं । एतत् कल्पत्वं, त्वन्वयित्वादिभ्यस्तत्त्वार्थो मिह एव लक्ष्येण च धर्मोऽर्थरूपता प्रतिपत्तो न वर्ज्यते
 इत्याह-तस्माच्चेति । इह्य क्वाह्यवस्थितेनोच्चार्यतामुपपद्येति साधुत्वात्कल्पा नाम्यभिचारिणीभाष्येनाह-प्रतिपत्तीति ।
 २५ प्रतिपत्ती द्वि व्यभिचारे एवमेव नाम्यव्यभिचारसम्बन्धे सति द्वि प्रतिपत्तिः स्यात्, ए तु न कल्पत्वी सम्बन्ध-
 द्विष्टकल्पव्यभिचार- कल्पव्यभिचारसम्बन्धेनाह कल्पो व्यतिरीक्योऽव्यतिरीको निवर्तते तद्वर्ति-
 बाह्यवस्थितिर्वाचं वस्तुमि क्वाहौ क्वाह्यो व्यतिरीक्य एवम् व्यतिरीक्येन केनचित्कालेन नामाध्यायैर्वा-
 तीत्यपि क्वाह्यवस्थितं नामिधेये प्रयोगात्, तेन च प्रतिपादितेन कल्पितत्वं क्वाह्यवस्थितेनोच्चार्य एवैव लक्ष्ये निव-
 र्तेति मतं । एतत् कल्पत्वं, त्वन्वयित्वादिभ्यस्तत्त्वार्थो मिह एव लक्ष्येण च धर्मोऽर्थरूपता प्रतिपत्तो न वर्ज्यते
 इत्याह-तस्माच्चेति । इह्य क्वाह्यवस्थितेनोच्चार्यतामुपपद्येति साधुत्वात्कल्पा नाम्यभिचारिणीभाष्येनाह-प्रतिपत्तीति ।
 ३० किञ्चान्वय- 'स्यले तुमयकृत्स्नं प्रविमर्कं विषयया' इत्येतदव्यसम्मतमेवानुपाधति यस्तु प्रमुक्ते कुशले विज्ञेये इत्यादिक्रमेण
 गोशब्दस्य साक्षादिमति साधुत्वं, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा १-१-१ सूत्रे पृ ५५)

अप्युपचरति यन्तेषु व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनातिवैश्वर्यं क्रियते-

यथा च क्पाद्य एकैकमयनारम्भकं न पर्यायान्तरमपेक्ष्यते विशेषतश्चात्तया पुष्पतारानक्षत्राविपुंस्त्रिङ्गादयः, परस्परविरोधित्वादिशेषाणामित्येकमेकमेव भवतु भवतीति कृतः सामानाधिकरण्यात्, पुष्पः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थमिधानमेव न्याय्यम्, उष्णञ्च यथार्थमिधानं शब्दः, नामस्यापनाद्रव्यमिच्छित्त- 5 दिवाच्येष्टाकरणाश्चाथयुक्ताश्च शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-'णाम ठवणा द्विवेदे च एत द्वावप्यस्त पितृत्वेयो । भावो च पञ्चद्विप्यस्त पक्षणा एत परमस्थो ॥' (संमति० का० १-६) इति ।

यथा चेत्यादि, एवमप्युपचरति यन्तेषु व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनातिवैश्वर्यं क्रियते विशेषतश्चात्तया पुष्पतारानक्षत्राविपुंस्त्रिङ्गादयः परस्परविरोधित्वादिशेषाणामिति बाह्योक्तिः, एकमेकमेव 10 भवतु भवति न द्वितीयमिति कृतः सामानाधिकरण्यात् ? पुष्पः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति ? एव नचनकारकपुरुषोपपत्तिरिति न परस्परपेक्षा विशेषैकमवन्त इति भवनीयम्, एवञ्चेत्यादिपुष्पार्थोपपत्तिः, तत्र द्वयनयनेतरार्थं यथार्थमिधानमेव न्याय्यम्, उष्णञ्च 'यथार्थमिधानं शब्दः' (वचनार्थं भा० का० १ सू. ३५) तथा 'नामस्यापनाद्रव्यमिच्छित्तानिवाच्येष्टाकरणाश्चाथयुक्ताश्च शब्दः' () इति च उष्णान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्यं द्रव्यार्थश्चाथ्य पूर्वनेपेक्ष्यमिह ॥ 15 कठोरीति मैमात्रमिगोचरमनेनापि व्याप्यतेतमेव, अथनयेन व्यञ्जहारगोचरतामद्रव्यार्थश्चाथ्यमप्यन कठोरीत्यनुग व्याप्यतेतम् अमुत्तरमार्थस्य गोचरञ्च मिच्छित्तानिवाच्यमिह न कठोरीति यथार्थमिधानमिति सापेक्षि सन्ममानः अथनयः प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मय अथनयः तथा प्रकाशमरं प्रवर्तितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-'णाम ठवणा द्विवेदे च एत द्वावप्यस्त पितृत्वेयो । भावो च पञ्चद्विप्यस्त पक्षणा एत परमस्थो' (संमति० का० १-६) इति ।

20

यथा च व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनातिवैश्वर्यं क्रियते विशेषतश्चात्तया पुष्पतारानक्षत्राविपुंस्त्रिङ्गादयः परस्परविरोधित्वादिशेषाणामिति बाह्योक्तिः, एकमेकमेव 25 भवतु भवति न द्वितीयमिति कृतः सामानाधिकरण्यात् ? पुष्पः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति ? एव नचनकारकपुरुषोपपत्तिरिति न परस्परपेक्षा विशेषैकमवन्त इति भवनीयम्, एवञ्चेत्यादिपुष्पार्थोपपत्तिः, तत्र द्वयनयनेतरार्थं यथार्थमिधानमेव न्याय्यम्, उष्णञ्च 'यथार्थमिधानं शब्दः' (वचनार्थं भा० का० १ सू. ३५) तथा 'नामस्यापनाद्रव्यमिच्छित्तानिवाच्येष्टाकरणाश्चाथयुक्ताश्च शब्दः' () इति च उष्णान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्यं द्रव्यार्थश्चाथ्य पूर्वनेपेक्ष्यमिह ॥ 15 कठोरीति मैमात्रमिगोचरमनेनापि व्याप्यतेतमेव, अथनयेन व्यञ्जहारगोचरतामद्रव्यार्थश्चाथ्यमप्यन कठोरीत्यनुग व्याप्यतेतम् अमुत्तरमार्थस्य गोचरञ्च मिच्छित्तानिवाच्यमिह न कठोरीति यथार्थमिधानमिति सापेक्षि सन्ममानः अथनयः प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मय अथनयः तथा प्रकाशमरं प्रवर्तितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-'णाम ठवणा द्विवेदे च एत द्वावप्यस्त पितृत्वेयो । भावो च पञ्चद्विप्यस्त पक्षणा एत परमस्थो' (संमति० का० १-६) इति ।

20

अपुन सामान्यमेव आपनान्नव्याप्यमव्यापयितुं व्यापयितुं कामः सम्भवति—

व्यवहारस्तत्प्रातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थं नु स्वीयते यस्मिंस्तस्यानम्, भावः

क्रिया केन स्वीयते? स्थानकर्तेति, क्व च स्वीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभि-
विधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्यामिविधिः परिसमापनमभिव्याप्तिः, तेनाऽऽकरणमामयनम्, तस्मिन्
स्थानम्, क्व मर्यादा? अव्ययरूपविक्रयणम्, तस्य स्वतन्त्रस्यानुसमसाधिनः प्रयोजके हेतु-
कर्तारि विहितो णि। तस्य भावः स्थापना।

(व्यवहारेति) व्यवहारान्ताप्रातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थं नु—व्यवहारान्ताप्रातिनी

स्थापना स्थापितं न करोतीति तत् प्रदर्शयितुं स्थापनाव्याप्यरूपेण विहिते न शक्यं तदवर्तयितुमिति
स्थापनाव्याप्यरूपमेव तावदावकाशे तत्र ज्ञानक्रियायाः कर्तुः शिष्टतः प्रयोजके समवेता पक्षवाच्या

10 'व्यासक्तो युज' (पा २ १ १ ७) इति वृत्त्यात् क्रिया आपना, तां वृत्त्यनः ज्ञानमेव तावदा-
चष्टे—जीवते तस्मिन् तत् ज्ञानं, माकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरण तावदाह वक्ष्यमाणसम्ब-
न्धात् भावः क्रिया ज्ञानं कर्मा शिष्टता स्वीयते ततः तत्तिर्ययां वृत्त्यति—केन जीवत इति तद्वति-

वचनविशेषावचनात् सर्वगतिरिति इति श्रवणे हेतुर्न, यस्यात् सचित्तस्य वेद्यत्वादेरवित्तस्य वा कदाचै-
ज्ञानमिति विज्ञेयानुक्रमतः सामान्यतो येन केनचित् ज्ञातव्यम्, तस्मिन्निव्यधिकरणस्योक्तस्य निर्वचार्थं

11 वृत्त्यति—क च जीवत इति, वृत्त्यते—आकारे जीवते 'आह मर्यादाविविधोः' (पा २ १ १३) [आ]
मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्यताऽऽपन्न मूळमोः सर्वपक्षव्यापित्वादाकरण्यामवतमिसर्गः, तथा

मिथिविधाचष्टे—अभिविधिः परिसमापनमभिव्याप्तिः, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य—भावस्य वस्तुत्वान्नमः,
तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमापनेनाऽऽकरणमामयनं तस्मिन् ज्ञानं, मर्यादया वेदमर्यादोद्भवति—क

अथ स्थानव्याप्यं व्यापयति—व्यवहारान्तरिति। व्यवहारान्तप्रातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थं न करोतीति
20 दर्शयितुं स्थापनाव्याप्यरूपेण व्यापयति—व्यवहारान्तरावस्थापनामिति। स्थापनाप्रमितिपक्षवाच्याह—स्थापना
प्रव्यापयति। इति प्रतिपादयितुं प्रव्यापयति 'व्यासक्तो युज' इत्येव वृत्त्यनः ज्ञानमेव तावदा-
चष्टे—जीवते तस्मिन् तत् ज्ञानं, माकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरण तावदाह वक्ष्यमाणसम्ब-
न्धात् भावः क्रिया ज्ञानं कर्मा शिष्टता स्वीयते ततः तत्तिर्ययां वृत्त्यति—केन जीवत इति तद्वति-

25 वृत्त्यते—क च जीवत इति, वृत्त्यते—आकारे जीवते 'आह मर्यादाविविधोः' (पा २ १ १३) [आ]
मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्यताऽऽपन्न मूळमोः सर्वपक्षव्यापित्वादाकरण्यामवतमिसर्गः, तथा
मिथिविधाचष्टे—अभिविधिः परिसमापनमभिव्याप्तिः, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य—भावस्य वस्तुत्वान्नमः,
तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमापनेनाऽऽकरणमामयनं तस्मिन् ज्ञानं, मर्यादया वेदमर्यादोद्भवति—क

अथ स्थानव्याप्यं व्यापयति—व्यवहारान्तरिति। व्यवहारान्तप्रातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थं न करोतीति

मर्यादा ? अन्त्यरूपविच्छिन्नम्—रूपान्तरव्यावृत्तिर्निमित्तम् इत्यर्थः, न ह्यनाकारं किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिमयेन मर्यादं विधत्तेति स्थानमाश्रये मर्यादाऽभिधायिण्याम्, अथ स्थानस्य स्वतन्त्रव्यावृत्तिसमाधायिनः प्रयोजके हेतुकर्तारं विहितो गिः, तस्य यावत् क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्वं हेतुकर्तृत्वं स्थापनमि ।

किमुक्तमवधति ईपक्षिष्ठता स्थातुरेकप्रत्याधानं स्वयं तिष्ठतोऽसंज्ञायेन सर्वत्र विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिधाय्य तिष्ठति, इन्द्रोऽयं न स्कन्द इत्यादि 5 रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतञ्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यत्ववत्, यथा पक्षिपठिगम्यादि क्रियास्वधारणामावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पक्ष पक्षेति निर्युक्ते पक्षावेध स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पक्ष्याकारे नियमयति सा स्थापना, असंज्ञात्वेन वाऽस्तद्व्यपेक्षि स्थणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्तप्रकारपरिणाम स्वयं तथा तथाऽऽकृति-व्यतिरोधेऽस्मीष्टे स्थाप्यते ।

10

(किमिति) किमुक्तं अवधति—ईपक्षिष्ठतो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकादयेन स्थान—तदेकाग्र्य धानम्, तस्यावधे—स्वयं तिष्ठतोऽसंज्ञायेन सर्वत्रेति अक्ष[र्]णरुटाद्यसमाप्तापरिमेयाकारं स्वमेव विद्वत्संज्ञ- 15 येन विद्वति, तस्य विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिधाय्य तिष्ठति इन्द्रोऽयं [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतञ्च, किमिवेत्यत आह—अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यत्ववत्, यथा पक्षिपठिगम्यादि क्रियास्वधारणामावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पक्ष पक्षेति निर्युक्ते पक्षावेध 18 स्थापयति, क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पक्ष्याकारे नियमयति सा स्थापना—नियमः, एवं सर्वत्र[ि]कारे संज्ञावस्थापनका नियमः प्रस्तुतरूपस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविच्छिन्नतया मर्यादया चेति स्थानमर्यादा, एवं व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यातः सञ्चिद्युत्पत्त्या एवं तद्वत्संज्ञावस्थापनाया निबन्धमितुरमात्रां स्वप्रतिता 20 सञ्चलयेति चेत्सुच्यते द्रुतप्रतिपाद्यत्वाभावात् संज्ञावस्थापनेत्वं प्रतिपादित्य, तत्समानं प्रतिपादनमितरस्या

पुनः पक्षवच इति यावत् । अथ सर्वत्रासाह—अन्त्यरूपविच्छिन्नमिति । निर्यादासाह—न हीति निरविद्यत्वरूप 30 इत्यस्मिन्नेकदाकारे तद्विच्छिन्नं व्यावृत्तिः किञ्चिदपि कस्य भागवतारं मर्यादायै सर्वत्रापरिप्रेक्ष्य मर्यादं विधायिभिर्येः । स्वतन्त्रव्यावृत्तमपि न पक्षमस्त्यक्तञ्च न प्रयोजक स्थापयित्वा तस्य भावयित्वा स्थाप्येत्युच्यते इत्यह—अथ स्थानमयेति । भावयित्वा किमुक्तमवधति । व्यावृत्तिः किमुक्तमिति वा विधितिः विप्रकीर्णव्यावृत्तयः प्रथमा तस्या ऐक्यायैव व्यक्ता-वनमित्यर्थः । एतेष्वह—स्वयं तिष्ठत इति, अस्तु यत्र वापि काचित्तेति तिष्ठति न मर्यादया न वाऽनित्यात्वा तिष्ठति तत्रैव-संज्ञाविधितमित्यन्ता अहं तु तदवधारणार्थं मर्यादं तत्र कश्चिच्छेदे आकारे इह एव मानं इत्यन्तरव्यावृत्तिवत्स्वभावार्थाया 35 विधयेन प्रस्तुते कालकर्मरिक्तापरिप्रेक्ष्यत्वात् तिष्ठति यावत् । तत्र निरर्थकमाह—अनिश्चितेति अनिश्चितक्रियं कर्तारं प्रयोजको दक्षैकता क्रियाया निमित्तकति । नियुक्तमालम्ब्य सा क्रियातरे घटपट्यादिरित्यादिभ्यः तत्र पक्षिक्रियावामेवाभि-धाय्य प्रत्येकं तद्विधि भवः । अन्त्येकविधायमाह—अथेति । हेतुभ्यः प्रयोजकव्यवहित्यतश्चिन्ता न निमित्तं स एव स्थापना- 40 निमित्त इत्यवयवमाह—सा स्थापना—विधाय इति क्रियान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं कर्तुरेकविधायां स्थापनमिदं यावत् । आकारे व्यक्ताव्यक्तव्यैव स्थापना संज्ञावस्थापनेसाह—एवं सर्वत्रेति । अणुभूतव्यावृत्तयामप्यस्माद्विद्यते—एवं तद्विधि । अत्रावधे— 30

वदस्यति-

यथा च जीवस्थादि तत्पूर्वकम् अभ्यस्तकारं सततं तिष्ठत् स्याप्यते तथा पुनस्तन्नामसि
वर्णादिपारिणामिक भावा अतस्तथारेकता, आकारतत्त्वकत्वात् ।

यथा च जीवस्थादि तत्पूर्वकमित्यादि इण्डो ग्लार्थः, यवजा जीवन् कर्मपुनस्तन्नामसि
नासि परस्परता भेदे चर्मभेदादित्यत्र आह-यथा च जीवन् तत्पूर्व जीवपूर्व पारिणामिकेन वेत्तनेन
सर्वपारिणामियुतेनाभ्यस्तकारमसङ्गात्स्यापन सततं तिष्ठत् स्याप्यते तथा पुनस्तन्नामसि वर्णादिपारिणामिक
भावा अस्तङ्गात्स्यापनेन अस्तङ्गात् सिन्धुविषयैकजातम्, अतस्तथारेकता कस्यात् ? आकारतत्त्वकत्वात्
पुनस्तन्नामसिमाप्यतेनामेवात् तत्परिणामात्मकत्वात् तथा तथा स्मननिष्ठमाद्येह इति ।

अत्र बोधयति-

10 यदि स्यापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूपं स्याप्य यत्स्यापद्यते सताः कस्मात् स्याप्यवस्तुस्वरूपं
वहेद्योऽर्थो नापद्यते ? इन्द्रतामसादिरापद्यते माद्यतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः ? अत्रो-
च्यते नन्वस्यवपीन्द्रनामगोत्रकर्मस्याप्यत्वात् स्यापनानिक्षेपारमकतां नातिवर्धते तस्मात्
स्यापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोयोगवत्पारिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैचर्यं
न न युज्यते ।

15 यदि स्यापनयेत्यादि, अयमग्निप्रायः-यदि स्याप्यवस्तुनापारवस्तुनाप्यतिरिक्तलोहेदमल देव
इत्यस्य स्वरूपं चित्यादि स्याप्यवस्तुनापद्यते तत्कदाचित् चित्यादिः स्याप्यस्य स्वरूपं कस्मात् देववस्तु-
वहेद्योऽर्थो नापद्यते तुल्ये व्यापयितृवशात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिहेतुत्वात् व्यापनवशाः तस्मैन्द्रतामसादिराप-
पद्यते, माद्यतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः ? इति सङ्गात्सङ्गात्स्यापनयोऽप्येवम् अत्रोच्यते-नन्व-
स्यावपीत्यादि व्यापनं न युज्यते नैवदमिन्द्रम्, इत्यत्र यथैववतो न बोधः यथा चित्रलोहादिस्याप्यमित्रो-
20 हेद्येमेन्द्रो मयति तस्मैन्द्रोऽप्यव्यतिरिक्तमिति, अयि च[ग]ता[व]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्याप्यत्वात् व्यापनानिक्षेपारमकतां

त्यादीति आदिना सिन्धुविषयैकजातमाद्यम्, इत्येव व्याप्यते यथा वेति। व्याप्यते-यथा च जीवतादीति जीवन्ता-
मप्यत्वादिपरीक्षामयमप्येव बोधः सङ्गात्सङ्गात्स्यापनया देवतात्वाति प्राप्तेति तथा पुनस्तन्नामसिमाप्यते
अस्तङ्गात्स्यापनया देवतात्त्वमापद्यते पुनस्तन्नामसिमाप्यते स्याप्यवस्तुनापद्यते स्याप्यवस्तुनापद्यते
कर्मोप जीवन्तामपिमाप्यम्, वाद्युक्तचित्यादिचित्यादिनामिदमप्यत्वं तत्रोच्यते इति यावत् प्रतिमतिः । ननु देवतासि माता
25 माता वा यत्तुमि चित्यादीति स्याप्यते इति चित्यादि देवतात्त्वमाप्यते यत्तुमि तत्रोच्यते चित्यादिदेवतासि चित्यादिदेवतासि
इतो नापद्यते इत्युच्यते-यदि स्यापनयेति । व्याप्यते-अयमग्निप्रायः इति व्याप्यते देवतासि तस्मात्सङ्गात्स्यापन-
मृताया चित्यादेर्वैचित्र्यस्य मिदस्य स्यापनया परित्यक्तम् देवतादे कर्मप्राप्तम् व्यतिरिक्तमेव हेतुमेव-मुच्य-
इति व्यापनया हेतु स्याप्येना परित्यक्तमित्यादिचित्यादिदेवतासिमाप्यत्वं तत्र व्यतिरिक्तमेव स्यापनया चित्यादिदेव-
तासिमाप्यत्वेति हेतुमेवमिति यावत् । सङ्गात्स्यापनयाप्यतेमुच्यतेसङ्गात्स्यापनयाप्यते तस्मात् सङ्गात्स्यापनयाप्यते ।
40 परस्परकतापत्त्यादिपत्तिः प्रोक्त-नैवदमिन्द्रमिति । इत्यत्रापि व्यापनानिक्षेपारमकतां नातिवर्धते, प्रामाण्येन उपपन्न-
वाम्यदेवे देवतासिमाप्यते सङ्गात्स्यापनया-सङ्गात्स्यापनया । पुनरपि नामकर्मो नामकर्मवति मुच्यते स्यापनयाप्यते,

नातिवर्धते, पुरुषा आत्मकर्मणो वेषव चाभिवेत्ताति ग्रन्थेन भाषितत्वात्, तस्मात् स्थापना निक्षेपत्वे सत्वेव जीवकर्मणोः योग्य च विपरिणाम चैव विषय [व्यक्त] व्यक्त कारवैधर्म्यमभिहितविप्रलेप्तादिष्टान्तसाधर्म्यं नातिवर्धते, अतो युज्यते एवेतत्, न न युज्यते, त्रि प्रतिपेयस्य प्रकृत्यापत्तोः, एवतावत् स्थापनाया निक्षेप इति तृतीयाम्नासे स्थापना निक्षेप इत्यर्थान्नयम्भाषिता इति ।

अथ च स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि पठौ कृत्वा ममासः, किं कर्म ? स्थापनेष, का सा ? आकारः, कोऽसी ? वस्तुवात्मा, स एव निक्षिप्यते, कः ? स्वात्मनि, कः ? यदापि, केन ? कुम्भकारादिभिरिति, मुमुक्षुभिरात्मा कर्माभिः स्वात्मनि, अपि विष्कः सन् विविक्करूपत्वेन तयेन्द्रोऽपि प्रदर्श्यते, न हि तदाकारमन्तरेणेन्द्रः, यत इव विष्कृत्यादिभिनाभूत इति ।

अथ चेत्यादि, पठौ समासेऽपि दर्शयितुमाह—स्थापनाया निक्षेप इति समास कर्मणि पठौ कृत्वा किं कर्म ? स्थापनेष, का सा स्थापना ? आकारः कोऽस्याकारः ? वस्तुवात्मा, स एव निक्षिप्यते, कः ? 10 स्वात्मनि, कः ? यदापि, केन ? कुम्भकारादिभिः रिति व्याख्यातः पठौ समासाच्चोऽपि वस्तुतः प्रस्तुतः तस्यापत्त्यप्रदर्शनायमाह—मुमुक्षुभिरात्मा स्वात्मनि, निक्षिप्यते इति वर्धते कीदृश इति चेत्—कर्माभिः स्वात्मने स्वाकारेऽपि विष्क सन् विविक्करूपत्वेन, तयेन्द्रोऽपीत्यादि, अपि विष्क विविक्कृत्यान्तस्त्वस्थापनानि क्षेपात्मकत्वं जगत् प्रसङ्गीक्रियते, व्यापित्वाङ्गप्रत्यक्षा इत्यादिभिर्योर्वैधर्म्यमात्राणां पुनो स इन्द्रः स्यात् प्रदर्श्यते, कस्मात् ? यस्याज तर्वाकारमित्यादि, तन्मन्त्रवैधर्म्यमात्राकारमन्तरेणेन्द्रमात्रात् तदाकार 15 तस्य एवेन्द्र इत्युक्त्यात्, किमिदं ? यत इव विष्कृत्यादिभिनाभूतः यथा यतो विष्कृत्याद्याद्यायते नास्ति तदात्मक एवास्ति तयेन्द्रोऽपि स्वाकारभिनाभूतो नास्ति तदात्मेवास्तीति ।

पुरुषनामकर्मण्येन्द्रोऽनापत्तिमन्तरेण सुमाद्युत्पत्तिना च यन्त्रविपरिणामाद्यन्मन्त्रैश्चिद्विभिनानि वैधर्म्यव्यवस्थानो न स्वयिजगत्—पुरुषादिति । अथोपपत्तिः पुरुषनामकर्मण्येन्द्रोऽपि एव न युज्यते इति वैधर्म्यव्यवस्थेऽस्माद—अतो युज्यते इति तृतीयाम्नासस्यमुपपत्तिः—यत् सावदिति । व्यापना कुम्भकारादिभिर्निक्षिप्यते इत्यर्थे स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि पठौ 20 मित्राण्येवमासे स्थापना निक्षेप इति अस्तीति उपस्थाप्यं तं निष्पत्तिः—अथ चेति । व्यापते पठौ समासेऽपीति । कर्मणि पठौ कर्मणि कर्मोपादानमपि कर्मणो त्वे पठौ कर्मणः । वस्तुवात्माकार एव निक्षेपधर्माभूता व्यापनेवाह किं कर्मणि । कुम्भकारादिर्कर्म कदाचित्कदाचित्कदा निक्षेपधर्माह—कः ? स्वात्मनीति । कुम्भकारादि—कर्माभिरात्माभिरन्तरेण निक्षेपधर्माह—पठौ समासाच्चोऽपीति । एवतावत्वात् इति । कर्मादौ समासाच्चोऽपीति व्यापधर्म्येणाह—उपस्थापनेवाह—मुमुक्षुभिरिति मुमुक्षुभिः कर्माभिरुक्तं जगत् स्वात्मनि कर्माभिश्चोऽपि निक्षेपेन 25 स्थाप्यते इति व्यवस्थं व्यापकत्वादि इति मया । सामान्यव्यवस्थेऽस्मात्स्वनि इत्येव निक्षेपानां सर्वेषां वचनित्वात् इत्येव व्यवस्थापनेन इन्द्रवैधर्म्यमात्राङ्गप्रत्यक्षा इत्यादिभिर्योर्वैधर्म्यमात्राकारमन्तरेणेन्द्रमात्रात् तदाकार इत्युक्त्यात्—अपि विष्कृत्यादिभिनाभूतः यथा यतो विष्कृत्याद्याद्यायते नास्ति तदात्मक एवास्ति तयेन्द्रोऽपि स्वाकारभिनाभूतो नास्ति तदात्मेवास्तीति । व्यापनाया निक्षेप इति अस्तीति उपस्थापनेवाह—

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नास्ति, यतो नामापि सङ्गर्धेन तत्तत्तन्त्रमेव, स्थानकरण-
जन्मानो धर्माः सङ्गत्योच्चरन्तः सुसिद्धत्वादिविशेषोपाकराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य
क्रियार्थाकाराः, सर्वे भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविकृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर
भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

अथ वा स्थापनायामित्यादि, मत्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपोः स्थापनानिक्षेप इति,
एवञ्चरथो द्रव्यः उक्त्याचष्टे-न नास्ति-न शब्दे निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्या
मिति चेत्त आह-यतो नामापि सङ्गर्धेन तत्तत्तन्त्रमेव-आकारतन्त्रमेव श्रेष्ठोऽर्थश्च तद्वाचयति-स्थानकरणे
त्यपि अकारतत्त्वो धर्माः प्रतिनिधित्वकैर्विस्थानकरणजन्मानः सङ्गत्वा-नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुसिद्धत्वादि
निक्षेपोपाकराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः, सर्वे सङ्गत्वाकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
कृम्भितमात्रम् किं कारणं? तदभावा इत्यादि आकारभावे कर्त्तव्ययोरभावात्-आकाराग्रहणं चेतनो
ग्रहात् एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति शून्यः तद्यथा-

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्वीहाक द्रव्यं तत्त्वं
तत्त्वान्तर्हीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगरूपादिनीलाविशिवक्कादिक्रममेवैः साकार एव,
एव निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव क्पास्तरेव्यावर्तनेन क्पास्तरेकरणसमकस्थापनात्वरूपा-
नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्वीहाक द्रव्यं-
कारणमन्तर्हीनान्तरं तस्य तत्त्वाऽऽकारविक्षेपस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपो-तत्त्वाऽऽकारसम्परिग्रहमात्रमिति

अथवेति । सर्वं वान्नं वल्लभारक्येति स्वाकैक्यादेऽत्र निवृत एवाह-एवञ्चरथो इति नामद्वयत्वेन निक्षेप इति
२० परामर्शक्षेत्रे कल्पते उक्त्याचष्टे-न नास्ति-न शब्दे निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्या
मिति चेत्त आह-यतो नामापि सङ्गर्धेन तत्तत्तन्त्रमेव-आकारतन्त्रमेव श्रेष्ठोऽर्थश्च तद्वाचयति-स्थानकरणे
त्यपि अकारतत्त्वो धर्माः प्रतिनिधित्वकैर्विस्थानकरणजन्मानः सङ्गत्वा-नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुसिद्धत्वादि
निक्षेपोपाकराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः, सर्वे सङ्गत्वाकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
कृम्भितमात्रम् किं कारणं? तदभावा इत्यादि आकारभावे कर्त्तव्ययोरभावात्-आकाराग्रहणं चेतनो
ग्रहात् एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नास्ति, यतो नामापि सहायेन तत्तत्तन्त्रमेव, स्थानकरण
जन्मानो वर्णाः सङ्गस्योच्चरन्तः सुविद्यन्तादिविक्षेपाकाराः, पुत्रछात्र नामाख्यातवाच्यद्रव्य
क्रियायांकाराः, सर्वं भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविकृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर
भावात्, एवं सावधाननिक्षेप उक्तः ।

अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति,
परकारणो द्रव्यः कदाचिदे-न नास्ति-न मध्ये निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्या
विधि चेद्व आह-यतो नामापि सहायेन तत्तत्तन्त्रमेव-आकारतन्त्रमेव केचोऽर्चय, तद्वदवति-आन्तरमे-
त्यादि अकारणयो वर्णाः प्रतिनिधित्वकं दैविकान्तरणव्यन्तः सङ्गता-नैरन्तरेषोच्चरन्तः सुविद्यन्तादि
विक्षेपाकाराः पुत्रछात्र नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियायांकाराः सर्वं सङ्गताच्चरतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
कृम्भितमात्रम् किं कारणं तदभावे इत्यादि आकारमात्रे कथार्थयोरभावात्-आन्तरमात्रे चैतद्वोर
मध्यात्, एवं सावधाननिक्षेपः स्थापनानिक्षेपात्पर्युक्त उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तरमेव इति श्रुतः तद्यथा-

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमपत्वात्, यथा श्रीपर्णीदाक द्रव्यं तस्य
तस्यान्तर्हीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगरूपाविनीलाविस्त्रिबद्धविकल्पमेवैः साकार एव,
एव निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव कथान्तरव्यावर्त्तनेन कथान्तरकरणरूपमस्थापनास्वरूपा
मतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमपत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदाक द्रव्ये-
वारमन्तर्हीनाकारं तस्य तस्याऽऽकारविक्षेपस्य तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेपः-तथाऽऽकारसम्परिच्छात्रमिति

अथवेति । एवं यत्नं सावधारणमिति व्यापककारोऽन भिन्न एवाह-परकारणो इति नामान्तरमेव निक्षेप इति
परमपक्षेणे कथ्यते तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपान्तर्गतत्वेन, न तु पार्थक्यमिति मात । तत्र प्रसंगे न यदि
निक्षिप्यते इति र्वमति न भावीति । एव कारणमात्र-यतो नामापीति कथार्थयोरभावात्तादिसर्वं । कथार्थोऽपि
तत्त्वं सुखमति-व्याप्तकरवेति एवमप्युक्तवार्ता, परमपक्षे तद्व्यन्त, एव भावे सुविद्यत्वेन कथार्थवि-
तत्त्वमेवैतु कथार्थो कथार्थमात्रकारणित्वेन निक्षेपता परिणम्यति ते च वर्णा तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेपस्य तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेप-
यतीति व्यन्तपरमपक्षोऽनयेति तद्व्यन्तपरमपक्षे च परिणमति तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेपस्य तद्व्यन्तसामान्यनिक्षेप-
कारे पुत्रछात्रोच्चारणरूपकत्वेनेति मात । कथार्थ नामाख्यातव्यस्य व्यन्तपरमपक्षे निक्षेपे वाचा समानाकार-
व्याप्तमते इत्यनेन वाच्यपरमपक्षोच्चारणत्वात्, एवं चैव कथार्थ सङ्गताव्यन्तपरमपक्षे इत्याह-सुविद्यन्तमिति । न
हि कथार्थ इत्यप्युक्तोऽर्थो वा कथार्थ इत्याह आकारमात्र इति । नामनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपे वाचाव्यन्तपरमपक्षे
इत्यप्युक्तोऽर्थे तद्व्यन्तपरमपक्षे-द्रव्यमपीति । व्यापके-द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । कथार्थमेव तत्त्वं स्थाप-
निक्षेप इति इत्याह-आकारमपत्वादिति-वाचाव्यन्तपरमपक्षे । परिणमा हि एवं परिणमिन् वाचाव्यन्तपरमपक्षे-
व्यन्तपरमपक्षोऽपि इति इत्यं तद्व्यन्तपरमपक्षे निक्षेपस्य तद्व्यन्तपरमपक्षे-यथा श्रीपर्णीदाक । अथनिक्षेपमपत्त्वमिति-

स्थापनेव द्रव्यमपि, एव नामद्रव्यमित्येवोपस्थापनानिश्चेष एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिश्चेषोऽपि स्थापनेव, आगम[तो मोभागमत]श्च, आगमस्तत्त्वत्मादुक्तं तपमुक्तं इत्युपमुक्तो भावः पारिणामिकः, द्वायोपधमिकश्चेष्टा जीवस्य बीजान्तरावस्थयोपशमको भावः, पुद्गलानान्त्यरूपादिर्गुणपञ्चाशी पारिणामिको भावः, नीलादिर्वा तद्विशेषः, शिबकाद्युपापञ्चाशी वेलेवमादिरूपा मेवा यस्य सोऽय क्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिबकमदि रूपमेवो भावः साकार एव—आमनमेव पूर्वोक्तविधिना, एव निश्चेषत्रयं स्थापनानिश्चेष एव संक्षेपतः, ४
रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणस्याप्यवस्थापनासरूपानतिरुक्तात् ।

एतद्वस्तुपुनरुद्दिष्टत्वावच्छावस्थापनाऽप्यवधारसती स्थापनेत्यादिबहिर्बुद्ध्याः परावृत्तानिबृत्त्यर्थं माह—

अक्षाद्यसङ्गावस्थापनायामपि रूपान्तरक्षेत्रव्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यादित्यादेरक्षनिश्चेष प्रतिपाद्यत्याघरोचः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नास्ति इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽप्यारोप- १०
स्तत्कर्मणा, द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्यूणावत्, एतत्तत्त्वाध्यवसायादेव शिञ्जसमाधारदेवतामतिमान मस्करणादि छोके कृत्वात् स्थापनेव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अक्षाद्यसङ्गावस्थापि, अत्रापि रूपान्तरक्षेत्रव्यावर्त्य रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरक्षेत्रादेरक्षनि-
श्चेषप्रतिपाद्यत्याघरोचः प्रतिपत्तिर्न स्यादितिमु तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नास्ति—कम्पनेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽप्यारोपः तत्कर्मणा—अक्षनिश्चेषस्थापनाकर्मणा किमिदं ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्यूणावत्—यथा रूपा- १५

भावनिश्चेषोऽपीति । केतनापेक्षयोऽपि भावरण्याः साधारणानिनामित्यत्र स्थापनाप्रवर्त्यत्वेनेति स्मरति—आगमत इति भावप्रत्ययः अनुपपन्न बीजः तपस्योक्तः प्राप्तौ पूर्वात्पत्तौ यो भावसि च प्राप्तुः—तपस्योक्तुपपन्नं वदुपपन्नं नाम्नामुपपत्तिं वदुपपत्तिं द्रव्यमिति वदुपपन्नं, उपसोपपत्त्या बीजस्य बीजवत् पारिणामिकप्रत्यय पारिणामिक उपपत्ते वेदा य बीजप्रत्ययवच्छेदसमकर्मकैव आनीपद्विधेयं भाववेतनम्, बीजमिदंनान्त्यं भाव पारिणामिक एव तत्र स्यामिदो रूपान्तरावस्थितोपाय नीलादयो भावाः कर्ममात्रवत् किञ्चिदवस्थापना एवं नैवे स्यात्। एताप एव क्त एव नैवे प्रस्तुतस्त्वै- २०
वमात्रेण स्थापनात्वात्वा य मयति क्त एव स्थापनावधारं नादिकमन्तीति भावः । भावप्रवर्त्यत्वेनेति स्थापनात्वेन प्रवर्त्यते—एवं निश्चेषत्रयमिति । अन्तु रूपान्तरव्यावर्त्या प्रस्तुतवर्त्यविधायक्येन य मयमेवेदो स्थापनात्वं इति । न क्षात्र रमाथ स्वात्मनोऽह—रूपान्तरेति, रमाथो ह्यमन्त्र इति स्थापने तत्त्वावधारितव्यवस्थान्तरव्यावर्त्येनेत्यादिप्रमाणान्तरव्यवस्थान्तर इति य स्थापना इन्द्र उच्यते तस्यैवेऽपीति भावः । अत्रात्रास्थापनायामप्येतत्तत्त्वं व्यत्यस्यति प्रवर्त्येति विचारयति—अक्षादीति रूपान्तरव्यावर्त्येन रूपान्तरकरणव्यवस्थापनाया अक्षाद्यपञ्चाशीपारिणामिकव्यावर्त्या वा प्रतिपत्तिर्न- २५
नानुपपत्ते तस्य प्रतिपत्त्य स्यादिति व्यत्यसे—अक्षादीति रूपान्तरव्यावर्त्यमिदंनान्त्यं भावव्यावर्त्यामिदं तस्य आधार एव न स्थापना निश्चेषविभागात् किन्तु व्यतिपत्त्यावस्थापनाप्रवर्त्यव्यवस्थान्तरं तद्विभागात्, एतावस्थापनायामाधारव्यवस्थान्तरावस्थापनायामिदं व्यत्यस्यत्य प्रवर्त्य इति भावः । तस्मादविरुद्धेति व्यवस्थितानुव्यावर्त्यावस्थापनात्वेन—अभिप्रेताकारे—एतत्प्रवर्त्य-
व्यवस्थान्तरावस्थापनाप्रवर्त्यव्यावर्त्यावस्थापनायाऽऽपान्तरव्यवस्थान्तरं स्थापनाया एतत्प्रवर्त्यावस्थापना- ३०
रूपान्तरकरणव्यवस्थान्तरं प्रवर्त्यमिति व्यत्यसे, स्थापनानिश्चेषे नामनिश्चेषान्तरव्यवस्थान्तरं नान्त्योऽपि भावनिश्चेषान्तरव्यवस्थापनाया इत्युक्तम्, द्रव्यनिश्चेषापि तत्प्रवर्त्यव्यवस्थान्तरव्यवस्थान्तरमिति, अत्र क्ते प्रवर्त्यव्यवस्थान्तरव्यवस्थान्तरं न वैतम्, तत्र स्थापनाप्रवर्त्यव्यवस्थान्तरव्यवस्थान्तरमिति । एतन्मतेन व्यत्यस्यति र्वमिति—

वाऽर्धे नास्ति, स्थापनाया आकारस्यात्, अखतोऽप्युपगप्राविपर्यायेषु बाह्याधिक्येक-एकविधेयमवत
परमार्थः, तद्वाच्यते-वाद्यद्युपगप्राविस्त्विति, यावत् कस्य स्थापना क्रियताम् । कस्य चेति गतार्थम् ।

किञ्चान्यत्-सञ्ज्ञावस्थापनायाः पर्यायार्थस्यावस्थापनाया इव्यर्थमात्रस्यात् तत्रैव प्ररूपयता
तया पर्यायार्थप्राधान्याविकल्मषिना इव्य निराकृतम्, इव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराकृता अत्राद्यसञ्ज्ञाव
भाविना मन्येनति दर्शयति-

5

असञ्ज्ञावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पयावनिराकरण स्यात्, सञ्ज्ञावस्थापनायाः प्राधान्ये
स्वितरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्ध्यारोप उक्तः सोऽपि नयान्तरवोर्नामद्वयपर्यायार्थयोर्विषयः
स च विशेषमवतनमेव, इव्यार्थस्त्वतिश्रुतमङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाष एवैको भव
तीति, इव्य इव्यार्थवाच्यत्वेन न करोतीति भावितमेव, अतः स्थितमेतत् विशेषमवतनमेव
परस्परानपेक्ष जगत्स्वन्निति क्रियाफलावित्वादोऽपि च, ऐहिकमात्मनिक वा मोक्षनादि
स्वर्गादि फल पश्चिक्रियादिदानादेः, न तत्र काष्ठस्यास्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि
वा प्रवर्धन्ते, किन्तु तथामूतानि ताम्येष विशेषैकभवतानि, न चाग्निना क्षब्देन पचयते न
वा चित्रलिखितेन, न यथा मानप्रत्येकेन तथा सञ्ज्ञाया ।

असञ्ज्ञावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावदितरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्ध्यारोप उक्तोऽस्मिन्नेवाकार
इत्यादि सोऽपि नयान्तरवोर्नामद्वयपर्यायार्थयोर्विषयः, तत्र नामद्वयपर्यायविषयो नामाभ्यारोपः, पर्यायार्थ-
विषयो बुद्ध्याभ्यारोपः 'आगमतो वाच एव चकले मावसामाह ए' (अनु० सू. १५०) इति, स च विशेष-
मवतनमेव इव्यार्थस्त्वित्यादि अतिश्रुतेषु विधिविध्यादिभ्योऽपि इव्यार्थो व्याख्यातो दूषितः पुनर्न वाच्य,
इतस्तु स्याद इत्यादि अतिश्रुत्यैव समन्वयमिति समग्रसङ्ख्ये विधेय एवैको भवतीति असञ्ज्ञावस्थापनायाः,
इव्य इव्यार्थवाच्यं-नाममात्रप्राधान्ये इव्यार्थवाच्यं चेष्ट न करोतीति भावितमेव अतो नवस्वरूपपुनर्नयति-

एतेन स्थापनाया व सङ्गति आकार्ये-आकारकमायुते आकार्ये-आकारकर्तृ, आकारकतिरिक्तस कलावधारमधिक्येन
वाधारस स्थापना समन्वयेति भावः । आखतोऽपि स्थापनाया असङ्गतिमाह-अखतोऽपीति श्रौतपर्यायाना वर्तमानपर्याय-
स्तिरपर्यायविध्याभावेन कस्य कस्य वा स्थापना साभिधाह-बाह्यादीति आदिना शौर्यायोन्यत्राह-अत्राद्योऽपि । ननु सञ्ज्ञावा-
च्यस्याप्येव हे अपि तत्र नामानुपपत्तौ सङ्गते चञ्ज्ञावस्थापनायादिकारे तस्य पर्यायार्थमात्रेण इव्यस निराहति स्यात्,
असञ्ज्ञावस्थापनायादिकारे च तस्या इव्यार्थवाच्यतया पर्यायेऽप्यहतिना स्यात् अन्यथा स्यात्तस्यापि दूषितस्याप्यारव्यसङ्ग-
स्थापनाया असङ्गत्, पर्यायपक्षे इव्यस इव्यपक्षे च पर्यायस स्यात्तस्यापि शोषान्तरमाह-असञ्ज्ञावस्थापना
याश्चेति । आकार्ये-असञ्ज्ञावैति अन्तराधिक्या व्याप्तावतमेव शृङ्गम् । एवमविक्रयविधेयत्वादे इत्ये भाषा इव इति तुक्ता
वाऽऽधारोपपन्नमेव इति प्रमेय यो विज्ञेय उक्तः सोऽपि विशेषमवतनमेव नाम बुद्धेय पर्यायार्थविषयत्वमाह-योऽपीति ।
इव्यार्थेषु विधिविध्यादिभ्योऽपि विधिविधेयत्वेन दूषितत्वमाह-अतिश्रुतेष्विति । अतिश्रुतमवतनमेव चकले परस्परानपेक्षैक-
मवतनमाह-विधेयार्थमवतनम्, अतिश्रुतिमात्रमेव एव्य नाममात्रप्राधान्यावस्थापनं चेष्ट करोतीति, इतरेतरपक्षेऽपि-
मवतनमाह-विधेयपक्षमेव चकले, न तु इव्यार्थवाच्येति निरपिमेवेत्याह-वाह्यादौति । एवमन्युपपन्न एव चिन्ताकर्मो 30

१ ति क ड. विधेयत्वमिति । २ ति नामद्वयपर्यायैवेति क्वं वाचि । ३ ति क ड. हे 'अत्र' ।

१ च क इव्यार्थमा ।

अप्रापितनसिद्धिर्ब्रह्मव्याप्तिर्यद्व्याप्तिरप्रापिनी ? अतो विशेषमपनमेव क्रियाफलविषयहारोऽयम्, न नामसम्भ इति सुसूक्ष्मम्, तथा चित्रकर्मस्य ज्ञाह—न च चित्रलिखिताभिप्रत्यक्षायां वृत्तमाने, तयोर्व्यवहारमन्वात् । तथावृत्तिमात्रस्यैव व्यवहारकत्वमन्वात्, ब्रह्मस्य च भ्रम्य तथा तथेति, ब्रह्मस्य भ्रमे भवतीति सध्यं तेन तेन प्रकारेण व्योक्त्यवधारकमेव मपनान्नाय एव पठते, द्यम्भते ब्रह्मस्यने तु न, अपिप्रत्यक्षादि सविक्रमाच्च एव भूतम्, ब्रह्मार्थोर्नेर्वाहो ब्रह्मशब्देनात्यन्तविकृष्टार्थेन येद्वाचिना तथा तथा ५ भाषनार्थेन [न] सम्भवः ।

असिद्धये निरुद्धमाह—

तथा प्रकृतमेव अप्रिर्वश्यमिति पुनपुसकयोर्भावमेवे सामानाधिकरण्याम्, नान्यथा
 दारुप्रत्यक्षवद्वा सामानाधिकरण्ये धरण्यावापि समानमवतिष्ठेत् इत्यत आदि, तथाभूत
 दहनोऽङ्घ्रिः, एवं प्रतिपदार्थ भावनिष्ठेपः दहननयस्योक्तो न 10
 यपञ्चसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिष्ठेपाभिहापिणः, अथ च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्याः,
 नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽभ्यापोऽः, यथोक्तम्—‘असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिषन्धनम्’
 (याक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, यिज्ञेपा वपाचयोऽस्त्याः, सन्नद्यो हितं सत्यं, कर्मणि
 चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्य प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विज्ञेपैरेव विकारप्रकृतित्व
 वचनमिधीयते ।

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्ब्रह्ममिति पुनपुनरुक्तयोर्गोचरेणैव सामानाधिकरण्यात् एव नान्यथा वत्,
स्वात्मवत् ब्रह्मसत्त्वस्य दारुसमानाधिकरणत्वात् नपुंसक प्रत्ययः [३] इत्येवमायुक्तम् यस्मात् दारुप्रत्ययः

[illegible]

पाँचौं हि सार्धं कुर्वती क्षुतिरभिपद्यते () इत्युच्यते इत्यव्यापेक्षयाविनोक्तम्, सार्धं च सप्तम्य-
न्यक्षयावुच्ये नातोऽन्यत्र प्रमेयमस्तीति-ततोऽन्यवृत्तीयावार्थसम्भवात्, सार्धं एव तावद्वचनार्थः-तावच्छ-
अस्य स्मार्थत्वावधान्तरस्यावधारयिष्यमाणत्वात् स्मार्थान्तरार्थोद्देशमात्रोक्तौ दोषोऽस्त्ववस्थातिः तस्मा-
त्तावदाऽपरिच्छेपात् सार्धं कुर्वतीत्युक्तं, काः सार्धः ? कथ्यते-सार्धः-सकृद्व्यवहारोऽन्यतोऽन्यः-वस्तुत्वा, स
१ एवेत्यर्थः प्रमाणयोरपि नियतविपक्षवच्छ्रुतेः प्रत्यक्षविपक्षः स सार्धः इति, स इहेत्यादि इह-उच्यते
सविश्वत्सार्धं सामा यदा सविश्वस्वरूपेऽध्यारोपापवादात्मनि स न सम्भवति सार्धः प्रत्यक्षविपक्षः,
नकृद्व्यवहारोऽन्यतोऽन्यः (प्रमाणस्य श्लो-५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविपक्षः ।

आत्मतं प्रत्यक्षादवधान्योऽसि सार्धः इति चेत्-

न च ततोऽन्य सार्धः कश्चिदस्ति, सकृद्विस्वावधारणात् प्रमाणद्विस्वावधारणात्,

10 तिस्रस्तु तावत् सार्धः, तथाच शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ-
वादन्यापोहकृच्छ्रतिरिति ।

(न चेति) ने च ततोऽन्य-मसकृद्विस्वावधारणात् सार्धः स्मार्थान्तरार्थोद्देशमात्रोद्देशः सार्धो न भवति,
तद्विपरिच्छेद एतयो न कश्चिदन्योऽसि सकृद्विस्वावधारणात् तस्य प्रमाणाद्विस्वावधारणात्, तस्मा-
त्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः सार्धः ? इत्यत आह-तिस्रस्तु तावत् सार्धः-असकृदाविचार्य इत्यर्थः,

15 तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा सकृद्विस्वावधारणे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

मार्थो चेति नान्यत्र समान्यजन्यवेति तावत् एतद्विपरिच्छेदमेवसमावाहः । तत्र थेजोऽन्य सार्धःरेतः प्रत्यक्षसकृद-
सार्धः एव तावदिति सार्धवचनावधारणं प्रमेयत्वसकृद्विपरिच्छेदमेव च तावत्सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेद-
मात्रं । तावत् इत्येतेन प्राप्त इत्यव्यापे स्मार्थान्तरार्थोद्देशः प्रत्यक्षसकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
तस्मात्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः सार्धः ? इत्यत आह-तिस्रस्तु तावत् सार्धः-असकृदाविचार्य इत्यर्थः,
20 तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः । तावत् प्रमेयत्वसकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
नान्यत्र सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
योरपि तिस्रस्तु तावत् सार्धः इति सार्धः एव तावत् सार्धः इत्यर्थः,
३० तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः । तावत् प्रमेयत्वसकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
नान्यत्र सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
तिस्रस्तु तावत् सार्धः इति सार्धः एव तावत् सार्धः इत्यर्थः,
३५ तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः । तावत् प्रमेयत्वसकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
नान्यत्र सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
तिस्रस्तु तावत् सार्धः इति सार्धः एव तावत् सार्धः इत्यर्थः,
४० तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः । तावत् प्रमेयत्वसकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
नान्यत्र सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव सकृद्विपरिच्छेदमेव
तिस्रस्तु तावत् सार्धः इति सार्धः एव तावत् सार्धः इत्यर्थः,

विदितमयनानुयादत्यादेयथादिनसे घटादिकपाद्यसत्त्वात्तदप्रसिद्धौ घटो रूपाविर्वा भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुपादायुक्तः, अनुषदता च त्वया घटादिकपाद्यैः सदित्यभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वावुक्तदोषादिमोक्षः ।

(तत्तद्वेदमिति) तत्तद्वेदं दोषजातं-अनिष्टमापद्यते भेदो भेदान्तरेत्यादि यावदित्यादि, व्यादिमहणात् 'सामान्यान्तरभेदायाः सत्तामाम्यविरोधिता' [प्रमणस०] इति वा, यथाय-यथा त्वयाऽभिवाञ्छितं तथा न भवति-अगूत तदित्यर्थः, अत्र प्रयोगः-नापोह्याऽप्येवम् त्वत्तुष्टेन विविना सत्समं भवतीति विरोधित्वात्, अस्मन्मतेन सत्तसम् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेर्निरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सति अत्येव, अनतोह्यात्, विरोधित्वेऽपि सत्तविरोधित्वात्, तथा ब्रह्मः शिष्टपेक्षया शिष्टप्राप्तिनापोह्यादेरन्यापोहाभ्याः, अत्र युगपदयुगपदित्यादि यावद्व्यासासेनेति, आन्मत् माह ऋषिभिः युगपद्भविनां घटानिरूपादीनां भाषाणां शिष्टकादीनां यावद्व्यासादीनां वाऽयुगपद्भविनां भेदमयनेऽन्यस्यामयनं नास्तीति किं तर्हि ? संवृत्ति-
सत्त्वात् घट एवास्मत्, सत्तानपत्तिताया रूपाद्य एवास्मत्तः क्षमिष्ठत्वात्, घटरूपाविसंभूतिसदो
मुष्टिपत्त्यादिबद्धसत्त्वात् सत्तसमं भवतीति तस्माद्युगपदयुगपदविसर्गमायमेवमयनस्य मयननिमग्नः
संभेदासत्तं भवतीत्युच्यते घटाद्यसत्त्व्यासासेनेति, इति[ः] हेत्वर्थे अस्यास्यायाद्वोप इति, अत्रोच्यते तद्वपि
न, विदितमयनानुयादत्यादेव बाधिनस्ये घटानिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपाविर्वा भवति न भवति,

अनिष्टमापद्यत इति भेदेऽनं भेदमपोहते निरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्व्याप्य सत्ता सामान्यस्य च निरोधिन 15
इत्येवम्। तद्व्यापिका र्थसंज्ञा-भेदो भेदान्तरेति । इत्यादीनामिष्टममाह-सामान्यान्तरमिति । वेनामिष्टमप्येवे
कल्पे जन्मते स तथा न सत्तजन्यत्वात्, तस्मात्तद्व्यापिकायेऽन्यस्य एव अन्त्यापोहस्य निर्विपरत्वात्-यथायमिति
मेवमयनेन वेदोऽनं प्रतीतेऽस्तीत्यतः च स तदा न भवति, यथा भवति तदाऽऽम्नीवरनसीकृतत्वात्तद्वत् त्वत्तजनमापद्यत इति
मात्रं। तत्रैव प्रयोगेन र्थसंज्ञा अत्र प्रयोग इति त्वत्तुष्टेन विविना नापोहयेति प्रसिद्धा सत्तसमं भवतीति निरोधित्वात्
तत्तदेव हेतु मन्मतेन च सत् अत्येवमयनस्य निरोधित्वात् इति हेतुः तत्र मते सत् वेनापि प्रकारेण नासत्तमिति अतो वेदो 20
प्राप्तिरसत्तमं भवेत् तर्हि यदाहिना अत्रैव भवेत् यदाहिनाऽस्तत्तायादेव सत्तमप्यत्तात्, एवम् अस्यास्यापोहस्य च निरोध-
स्य मन्मते वासत्तस्याभ्युपगमात् सत्तासत्तमोदीति निरोधे केन तद्वेदोदयति भावः। एवमेवमयनमपि निरोधित्वात्
इति हेतोः पक्षधर्मसिद्धिराह-द्विधापीति । तथा च सत्तेऽस्तत्तात् यथा सत् नासत्तायेव विपनसत्ता इह शिष्टप्राप्ति
वत्तापीधनमप्येवोपेते तदा वेनापि रूपेणास्तत्तात्तिधनप्राप्तात् निरोधित्वे सत्तविरोधित्वात्-यथा सद्वितीति । अत्र
युगपदयुगपदभविनां व्यापिरूपादिवाक्येनां यावतां मेवमयने मयनमापद्यतस्य कस्याप्यमयने न मयनेति न ब्रह्म 25
मयनमयो न इत्यत्र किन्तु ब्रह्मयो संवृत्तिस्तत् एव तत्तत् व्यापिरूपं न ब्रह्ममयनं तस्माद्ब्रह्ममयनस्यापोह-
मिते स एवापोहः सद्विच्छादयति अत्रते तथाविधव्यापिरूपसिद्ध्यामयनस्य तस्मात्तायाद् यथाऽस्तुमित्येव व्यतिरिच्य
सुधिरसत्तै, वनादिमयनसिद्ध्या पक्षिरसत्तै तथा सद्विच्छाद व्यापिरूपं लक्ष्यमयनमपोहस्य इत्यत्रवेनाह-अत्र युग-
पदिति । ननुयथा अस्यास्यामयनस्य र्थमयन-तस्यादिति मेवमयनस्यामयनस्यातिरेकत्वं मेवमयनस्येव निनेपाद्
अनं अत्रैव, अत्र मयतीति मेवमयनमयन इति भावः । ननु मयने निरोधेऽनुपादात् तस्यैव न तद्विरोधे मयता च 30
व्यापिरूपेति, स व्यापिरूपं मयतीति व्यापिरूपेणते व्यापिरूपेणते व्यापिः कार्यो न व्यापिरूपेणते व्यापिरूपेणते तत्र
मयतीति व्यापिरूपेणत्वात्, व्यापिरूपेणत्वं संवृत्तिरस्येनास्तत्तात्, तत्तत् सत्तमयनं यथास्तत्तमयनमपि विदितमयनमा

१ ति अ. का. के संवृत्तिरस्यै । २ ति अ. का. के तस्यै तत्तमयनमपि ।

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वाविति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य—नहि लोके पूर्वमतिपावनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् क्षणिकत्वाच्च—पूर्वदृष्टमिरचिनः कसौ कथं वा शब्देनोच्यते । ननु च पूर्वदृष्टसामान्येनेति, तत्तमिदमनुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य संज्ञास्वरूपस्यापोहस्यस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्देन, अत आह—न च पूर्वदृष्टस्य—न हि स पूर्वदृष्टः, नापि पूर्वदृष्टेनार्थः, किं कारणं । अज्ञातज्ञानार्थत्वात् भेदः, भेदा अज्ञातार्थः, तस्य ज्ञानाधानार्थं शब्दः प्रयुज्यते वक्ष्या, न दृष्टज्ञानार्थम्, न च धर्मज्ञानमप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादि श्लोकः—एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्य सत्त्वाविरूपमस्माभिः पश्यते—'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाक्यतेष्वप्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यानुपसर्जनात् ॥ इति ।

यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाच्यताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् च एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यानुपसर्जनात्, 10 अतश्चेदस्य सामानाधिकरण्याभावात्, असदसम्बन्धमभिधेयवस्तुविशेषस्यैव सतः साक्षादनुक्तेः, कथं साक्षात् प्रवीति सत् । अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं मित्यत्वादिमेवं नास्तिपति, अन्यापोहेऽप्यक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग । पुनस्तत्त्वान् मेदान् पदादीनां शेषस्यति ?

(यथासंख्यमिति) यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाच्यताऽस्माभिरिष्यते, 18 अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरसत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् च एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, केनोपायेनेति चेदुच्यते—सामान्यानुपसर्जनात् अतश्चेदस्य सामानाधिकरण्याभावात्, अतश्चेदस्य इति किञ्च न मरतीति तद्व्यापदे—असदसत्त्विलाभिः, सत्त्वित्युक्तेऽसदपोहते—असत्तम मरतीति, तदसदसत्त्वं, तदेवा सत्सम्बन्धेनाभिधेयं वस्तु असत्त्वाच्चित्सामान्यं तस्य विशेषः—मेवा न भवन्ति पदादयः सैवतः, अतः तेषामसदसम्बन्धमभिधेयवस्तुविशेषस्यैव साक्षादनुक्तेः सतः सामानाधिकरण्याभावा इति वच्यते, पदद्वय- 20

सैवतः सामान्यनयोरेव सत्त्वित्युक्ते वा नमयथाऽप्यवतीति न च तत्त्वमयं वच्यते । शिष्टेऽपि पूर्वोक्तं अतिव्याप्तिना न सम्बन्धन इत्युक्तत्वात् न पूर्वदृष्ट इति सम्यक्ते—तत्र येति । पूर्वदृष्टविशेष न विमपि प्रमाणम्, भेदा निश्चयत्वादि-कथं—नापीति । एवञ्च नास्तीत्युक्तेऽपि शिष्टेऽपि पठनीयेति विमर्शः—एवञ्चेति सम्बन्धयोगस्य ध्येयज्ञातार्थ-ज्ञापकत्वात् विशेषस्यैव वाच्यताविरुद्धं । कश्चिन्नार्थ एतद्वति—यथासंख्यमिति । सर्वत्र तत्त्वमयं पठनी ततोऽपि तेषामसत्त्वमय वाच्यता वाच्यता वस्तुवचनो ततोऽपि वाच्यतावचनता एतां वाच्यतावचनविशेषे वाच्यता शब्दविशेषे वाच्य इति 25 एवञ्च—यथासंख्यमिति । ततोऽपि वाच्यतावचनं हेतुमाह—अनयोरेवेति कथंविधेयविशेषेऽपि सैवतः । सामान्य-वस्तुवचनोऽपि तत्त्वमयं पठनीत्युक्तेऽपि वाच्यतावचनता वाच्यतावचनविशेष-सामान्येति । ततोऽपि विशेष-कथित्वेन पूर्वमदृष्टत्वात् ज्ञाप्यते—तस्येति । ज्ञापनाप्रकारं वचयति—सामान्याविति । एतदेव सूचीकृतमाह—अतश्चेदस्य इति एतावतीति सामानाधिकरण्यात्, सम्बन्ध-वचनमव्याप्तिवचनं सामान्यमर्थवर्ति तस्याव्याप्तेऽपि तेन सूत्रात् अतश्चेदस्येति वच्यते अतः शिष्टाव्याप्तिवचनं न वाच्यते शिष्टे न च सामानाधिकरण्यात् यत्किञ्चिदस्यः । शिष्टाव्याप्ति- 30 त्तेऽपि तस्याव्याप्तिवचन-असदसत्त्वमिति सम्बन्धमार्थोऽन्यथाऽपि न भवति इत्येतावन्त-अतश्चेद-असदसत्त्वमिति वच्यते अतः वाच्यतावचन-ततोऽपि शिष्टाव्याप्तिवचन-मेवा न भवन्तीति वच्यते इति सम्बन्धमव्याप्तिवचन-सामान्य-

सन्नेदत्वं शुद्धमेदत्वं तस्मात्सुशुद्धाद्यो मधुरादिक नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्व मसन्न भयतीत्यसद्व्यावृत्तिमुक्त्या तद्वन्तमाह सस्यद्रव्यममेदवविति नयेन, तस्मात् सद्रव्य सन् गुणः सत्कर्मत्यादौ सच्छब्द उदकादिना द्रव्यमेवेन रूपादिगुणमेवेन गमनादि कर्ममेदेन वा तद्वत् विशेषेण तान् विशेषान् वा, सस्यमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थमेदत्वं द्रव्यादीनां घटादीनाम् ।

स्वरूपापोहेत्यादि पाषण्डुमाद्यस्वापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि इष्टव्यः, एतस्मात्स्य मास्य छटस्यो हीत्यादि सार्वभौमात्तदेव शुद्धमेदत्वमिति सर्वामिधानपक्षे दोषोन्नीतैर्न निदर्शन्तेन गवार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसन्न भवतीत्यादि शार्ङ्गमिहकारेण सैव परिपाटी तुस्या यावत् सस्यद्रव्यममेदवविति नयेनेत्यतः प्रवृत्ति उदकादिना द्रव्यमेवेन सस्यगुणरूपादिगुणमेवेन कर्मगमनादि कर्ममेदेन वा सस्यविवेचि त विशेषमिति—एक बाऽप्योदकत्वं त द्रव्यानिमेवानामन्यतमं दान् विशेषेण १० वा—इति सर्वार्थं मेदात् वा नैवाक्षिपतीति वरते यत्तच्छब्दमिति सिद्धं तावत्तद्विशेषाणामन्यतमः सर्वे वा, किं यदि? विवक्षितमेकं घटादि वा गुणविविधत्वं तद्वत् नैवाक्षिपति, नाप्यारतीयं ततो द्रव्यादि वा तद्वत् तं विशेषं दक्षिणेपान् वा—नागदीयानपि विशेषेणानभिपक्षे, सस्यमात्रवदिति, यथा त्वया निरुक्तिर्ये सस्यमात्रपक्षे भोक्षेनः तथा त्वमिष्टेऽप्यापोहकत्वमेव, इति सच्छब्दवाच्यार्थमिति द्रव्यादीनां घटादी-
न्यत्रेति नाविचार्यनुमादेनोपलब्धः ।

सच्छब्दो हि सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वाद्यवच्छिन्न धर्मिणोऽज्ञमात्रमभिपक्षे, न तस्यान्य कंचिदपोहेते, नित्यत्वाद्यवच्छिन्न तत्त्वकपक्षातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्, शुद्धभूतिवत् यथाऽशुद्धमिदृतिमात्रं धर्मं शुद्धशब्दोऽभिपक्षे तथा सच्छब्दोऽसत्त्ववृत्ति-
मात्रमुक्त्वा तदुपसर्जनं द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दश्चाद्रव्यं न भवतीत्येतावदभिपक्षे, न तद्विशेषम्, इत्य तयोरवच्छिन्नमागमात्रवियवत्त्वादेमेदवव्याप्तिर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्पता? २० असद्वत्तूपेऽपि न सतो मेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादि शब्दाः, तस्मात्तदेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणमाशया, सत्त्विससन्न भवतीत्यसत्त्वाद्यवच्छिन्नं धर्मिणोऽज्ञमात्रं एव रूपापोहेत्यादीति एते हि विशेष्यमुत्पत्तार्कं तत्र द्रव्यकल्पमात्रेण पुनश्च एतेऽप्यापोहपक्षेऽप्यत्रा गुणा कल्पन्ते कले-
रुप्यभ्यापि बाधमाश्रित्य प्रकृत्यापि युज्यन्ते इति यावत् । निर्वर्तमाह—शुद्धशब्दो हीति सच्छब्दो वातुपसर्जनं प्रथमाह २५ एता मेदा छटपद्वनो न मद्रुपनः सेपाव मेदना छटमेपरं तस्मात्तद्वत्त्वेण तत्र छटपद्वनो यथा समेतमेव नास्तिऽपि सत्येऽन्यतमिहाह मद्रुपदीनं कल्पमात्रेणैवापेक्षया । इत्युदकार्थं बाधमिधायपक्षे बोधं छटपद्वनं वातिविशिष्टद्रव्यगुण-
मिवास्तिमाह—सत्त्वामिधायैति । शार्ङ्गमिहकारेण एवमेवेत्यसत्त्वोत्पत्त्या तद्वन्तमानमाह न तद्वे चन् शुद्धमेदमेदवविति न्यादात्, तत्त्वैकं वा सर्वान्वा मेदाद्यवच्छिन्नीति यावत् । यत्तच्छब्दमिति सिद्धं तावत्तद्वि-
शेषेणानभिपक्षे तत्त्वैकं वा किमु निवर्तितमेवेत्यपि नागदीयं नाक्षिपतीति यावत् । यथा सस्यपक्षे त्वया दोष कल्पते तत्र ३० त्वपेक्षेति रोष इत्याह सस्यमात्रवदिति । कल्पेन यावदिति—सच्छब्दो हीति । व्याप्ये—सदिति कल्पमात्रादि-

१ सि. छ. छ. डे. पाषण्डुमात्र । २ सि. छ. छ. डे. सस्यमिहाह । ३ सि. छ. छ. डे. नागदीयानामपि विशेष्यमभिपक्षेति । ४ सि. छ. छ. डे. बाधेनः ।

पटाधनाक्षेपानिदृष्टव्याः समग्रं सुस्थो हेतुः—असाक्षाद्वचनमिति तत्रैतत्सर्वं दोषजातमस्मोताक्षि-
 सामान्यसोपानादेरिदममवर्गविशेषसाक्षाद्वचनपक्षे नास्ति सामान्याधिकरण्यस्योपपन्न इति, तद्वद्वै-
 मार्गमाह—मवत्साक्षाद्वचनं चेत्यादि पावकस्तुपसर्जनं वेति, रूपनीलत्ववमिति, रूपजातिसामान्यासतो-
 पाप्पमुत्तरेद्वारेण नीलविशेषस्य संस्रस्य मवतः—सप्त एवार्थस्य गतिः [अ] रूपानीलत्वनिवृत्त्याऽस्त्येवोपाधि-
 ४ द्वारेण वा वचा मवति तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्य विशिष्ट मवत्स्य संस्र वस्तुमिधीयते, प्राधान्येन-
 मुख्ययेन इत्या साक्षात्, एव इत्यवत्पटादिमेवजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वा परिकल्पित वदस्य
 संज्ञितत्वात्, गुण्यपौसकस्यो हि विशेष एव सैव, अस्त्यिदमितिद्वारेण वस्तुमिद्विद्वानु-
 पपत्त्यादिबवेति इत्यापि तदेवेति—एवमादेतोवक्तव्यविशिष्ट मवत्सु वस्तुमिद्विद्वानु-
 पेक्षमसदुपसर्जनं जातिमत्पक्षेपेक्षं चात्युपसर्जनं वा विधाप्यै च दोष इति ।

- 10 यथा चाहुः सच्छब्देन सह मेवशब्दा न समानाधिकरणाः तद्विधानेनानाक्षितत्वात्
 शुक्लामिधानानाक्षितमपुरादिवत् सच्छब्दो मेवैः सह न सामान्यामिधावी, मेवदनाक्षेपात्,
 यथा शुक्लशब्दो मपुरादिभिः सह न सामान्यामिधावी, इत्यादिशब्दो न साक्षात् विशेषस्य
 एव सद्दारेण विशेषार्थ एव वा, तद्विसेपासम्बन्धितत्वात् मपुरादिवत् इव शुक्लशब्दो न,
 यथा चाऽऽहुरित्यादि, टीकाकारेण यानि साधनान्युक्तानि जातिमत्पक्षदोषप्रवर्तनार्थानि तान्ये-
 11 बापेक्षवत्पक्षेऽपि तदोपमवर्तनार्थानि एव सच्छब्देनेति प्रथमे साधने मेवशब्दानां सामान्यशब्देन सह
 सामानाधिकरण्यामयः पक्षीक्रियते द्वितीये मेवैः सह सामान्यस्य तद्विधानम्, गुण्यमूतेनाम्यापेक्षेन-

- जातिमत्पक्षे च मुख्यवचनमिति । अस्त्येवोपाधिसामान्यमुक्तान्त्वमिदमिति द्वौ द्वौ हेतुः । समग्रं सुस्थो हेतुः—तत्रैतत्सर्वमिति
 अस्त्येवोपाधिसामान्यं तत्रैव क्षेत्रेण तद्वारेण विधेयः सामान्यस्यैव विशेषस्यैव कलात्, अत एव अस्त्येव प्रथमशब्द-
 च एव साक्षात्पक्षेनेत्येते द्वौ द्वौ सामान्योपसर्जनं साधनं पदवत्त्वात् न चाऽस्त्येवैव तद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव ।
 20 समदे हेतुमयं प्रवर्तितुं प्रथमे रूपनीलत्ववमिति द्वाभ्यां मवत्सु—रूपजातिसामान्येति रूपं नीलत्वमव रूपं वद्वचन-
 मवत् रूपजातिसद्वचनं सामान्यमस्मोताक्षि च तदुपपत्तिं नीलपुष्पावर्गमिवमवति स च विधेयः अस्त्येवमवत् इव च जातिमत्पक्ष-
 पिद्वारेणेत्यम्, अस्यापेक्षवत्त्वमिममिति द्वौ द्वौ रूपानीलत्वमिति अत्राक्षेपेवविधेयं रूपमवत् रूपमवत्तद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव ।
 तत्त्वार्थिणां तद्वारेण अस्त्येव मवतो नीलविशेषादिविशेषादि भावः । रक्षाधिकं निरूपयति—तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । गुण-
 रक्ष मवत्या विधेयमिवत् एव मवत् विधेय मवत्पक्षे, अस्त्येवोपाधिसारेण अस्त्येवमिधीयते मुख्यत्वं इत्येति भावः । गुण-
 25 पक्षेवमवतो विधेय एव वद्वत्, तद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । अस्त्येवोपाधिसारेण अस्त्येवमिधीयते मुख्यत्वं इत्येति भावः । गुण-
 सत्त्वितत्वात् मवत्सुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । अस्त्येवोपाधिसारेण अस्त्येवमिधीयते मुख्यत्वं इत्येति भावः । गुण-
 मवत्पक्षे नीलविशेषादिविशेषादि भावः । रक्षाधिकं निरूपयति—तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । गुण-
 30 मवत्पक्षे नीलविशेषादिविशेषादि भावः । रक्षाधिकं निरूपयति—तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । गुण-
 मवत्पक्षे नीलविशेषादिविशेषादि भावः । रक्षाधिकं निरूपयति—तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । गुण-
 मवत्पक्षे नीलविशेषादिविशेषादि भावः । रक्षाधिकं निरूपयति—तद्येहास्मद्विद्वानुपपत्त्यायकस्योपपन्न एवेति मव । गुण-

पोडगतममुपगतं सङ्गणकाभ्ये, शब्दान्तराद्योपोह हि स्वार्थे कुर्वती द्रुतिरभिपद्य इति वचनात्, मेराना
 क्षेपस्याप्योपोहे चरितार्थत्वाभिप्रायः, अतः सिद्धो हेतुः, सङ्गमिषाने[न]नाक्षितत्वात् मेरानाम्, तेषामेव च
 पक्षीकृतत्वात्, दृष्टाभिधानानाक्षितमप्युपनिषदिति दृष्टान्तोऽपि यावितार्थः, द्वितीयोऽपि साधनं सच्छब्दे
 पक्षीकृत्ये मेरानाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमन्योहो वास्तु । इति सामान्यानभिधायित्वं सिद्धम्, तस्य दृष्टान्तः
 दृष्टशब्दो मधुरमिति सङ्ग[न]सामान्यवाचीति, पूर्वत्र दृष्टशब्दसङ्गोपाधिको मेदशब्दो एव साध्या ८
 दृष्टान्ताच्च, इह तु मेदशब्दावधिकाः सामान्यशब्दा इति विशेषणं, तृतीये ब्रह्मादिशब्दो नेति, [न]साक्षाद्वि
 क्षेपशब्द एव तद्वारेण विशेषार्थं एव वा, साक्षात्क्षेपे असद्विधेयत्वमवस्यतः सामान्यस्य न विशेषण
 ब्रह्मादिषां, अनाक्षितत्वादुपसम्प्रायनं, न च सामान्यं तेषां सम्बन्धि, ते वा तस्मैसि सिद्धमवशिष्टोपसम्ब
 न्धितम्, तद्विशेषोपसम्बन्धितत्वात्, अवशिष्टोपसम्बन्धितत्वाविति वा पौठाश्वरे मधुरशब्द एव दृष्टशब्दो
 नेति गतावौ दृष्टान्तः ।

10

सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्त्रं नामिषत्वे घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वात्, अनि
 त्यशब्दवत्, यथा बाह्व 'विद्यमानाः प्रपानेषु न सर्वे मेदहेतवः । विशेषशब्दैरुपसं
 व्यावृत्तार्थमभिधायिनः ॥' (वाक्य कां १ श्लो ४) इति, एतेनैव पक्षेन त्वदीयेन
 च कृतप्रयोगनत्वात् पुनरुक्त्युत्ते ।

येन हि स्वार्थे कुर्वती द्रुतिरभिपद्य इति मुक्ता तस्य सामान्यत्वस्य सामुपगत्येवेति शङ्कः । प्रथमप्रयोगे सङ्गमिषानेनागक्षितत्वा- 15
 न्निधि हेतुर्लक्ष्यो विपक्षे-मेरानाक्षेपश्चेति मुल्लङ्घनतमेरानेसवाहुरागमवच्छेदः कन्यातोऽभिधानेन बोधव्यतिरिक्त-
 लुपत्वात्, सङ्गं सङ्ग एव उपसंस्मरौ सङ्गत्वेन श्लोके सङ्गत्वेति यद्व्याख्यायित्वेन पुनरुक्त्येव विशेषं वस्यमानादि
 कर्मविशेषेण स्वार्थं वा विशेषार्थमिति उपसङ्गः सङ्गमिषानेनागक्षितत्वं मेरानां नास्तिरिति शङ्कः । अन्यतोऽप्ये
 वान्वितस्य हेतुगतिप्रत्येक-द्वितीयेऽपीति साध्याभिप्रायः अवशिष्टत्वमिति साध्यां ब्रह्मसम्बन्धव्यतिरिक्त- 20
 धामन्यमित्येव न वाच्यम् किञ्चित्पि सङ्गत्वात् सामान्यत्वात् न मेदो सङ्ग सामान्यमभिधानि इति सामान्यत्वमेव
 मेरानाक्षेपस्य कस्य मेदस्य सङ्ग सामान्यं स्यात्, अन्योहो नेति तेन सङ्ग सामान्यत्वमभिधानि सिद्धमिति शङ्का
 सङ्गत्वं-दृष्टशब्द इति । प्रयोगेनैव साध्यादन्तरात्पक्षेऽप्युपसङ्गवत्-पूर्वमेति प्रत्ये प्रयोगे प्रतीयया सामान्यत्वस्य
 साध्या मेदशब्दो बन्धने दृष्टान्ते शब्दाविति च प्रमिषः द्वितीये प्रयोगे च मेदशब्दो साध्या सामान्यत्वस्य बन्धन इति
 मेदो बोधः । न च सामान्यमिति सङ्गत्वोऽप्युपसङ्गमिति सामान्यमित्येव तद्वत्तत्वे मेदा इत्याद्य
 न वा इत्यस्य कदाचन न सङ्गत्वस्य मेदा इत्यादिष्वपि न वा इत्यस्यस्य घटादिष्वपि न इत्यादिषु साध्या 25
 प्रवर्तमाने कदाचित्तोऽप्येव नित्यत्वमिति चेदमपि साध्या सामान्यत्वस्य तस्य तत्सामान्यत्वमिति चेत् तस्य पुनरुक्त्यं कन्या-
 रोहो न स्यादिति चेत्तद्विषये पक्षे इत्यादिष्वपि हेतुगतिप्रत्येक-तत्सामान्यत्वमिति चेत्तद्विषये पक्षे इत्यादिष्वपि
 विशेषार्थं वा, तद्विशेषेन सामान्यत्वमिति चेत्तद्विषये पक्षे इत्यादिष्वपि हेतुगतिप्रत्येक-तत्सामान्यत्वमिति चेत्तद्विषये पक्षे
 मेदशब्दमिति सामान्यत्वमिति चेत्तद्विषये पक्षे इत्यादिष्वपि हेतुगतिप्रत्येक-तत्सामान्यत्वमिति चेत्तद्विषये पक्षे इत्यादिष्वपि
 मधुरशब्दो साध्या इत्यस्य साक्षाद्विषये एव नेति दृष्टान्तमाह मधुरशब्द इति । प्रयोगात्तद्विषये-सच्छब्दो 30

१. सि. अ. घ. के. 'मेदोहवाह्यः' । २. सि. अ. के. घ. 'पक्षान्तरे' । ३. सि. अ. के. घ. 'सङ्गत्वेनेति' ।
 ४. ११ (१) १

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादियुद्धिः, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसंक्रान्तेरुप-
चारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि
सैव युद्धि संक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्यति न तु भवति, किं तर्हि ?
राजवदमात्य इति भिन्न एवामेदोपचारा भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरिता
शब्दः शृणिक्रवादसदपोह्यचिंत्वात्तद्वति वर्तते राजभृत्ययुद्धिवत् ।

5

(पतदिति) पतदन्युपगमेऽप्ययमन्योऽर्थोऽप्यापोहवत्सङ्गवृत्त्या, सारूपेऽप्यापोहे केनापि, सारूप
मन्यव्यतिवृत्त्यात्मकम् अर्थावतरनिवृत्त्यारम्भकञ्च स्वार्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधानत्वाद्वास्त्युपचारेण वर्तते,
नामिचानेनाह सङ्घ इति सारूप्येऽप्यम्, उपचारमिति हेतुः, सङ्घश्चो इत्यामिस्वनय, मञ्जश्चमिति
दृष्टान्तं तद्वति न वर्तते मुदवया वृत्त्येति साध्या, एवमुपचारमप्युपेक्ष वृत्त्युक्तम् सोऽप्युपचारे न
पटव इति नूनम्, -इषी हि उपचारस्य गतिः-सारूप्यात्, यथा रैमङ्गपोरभ्यतरस्मिन् स एवावसिति, 10
प्रत्ययसंक्रान्तेः-राष्ट्रो नृत्वेऽमात्रादौ राखेति वा प्रत्ययः, गुणोपरागाद्वा-उपधानानुरागमिव स्फटिके
रक्तत्वादियुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसंक्रान्तिवत् सारूप्यावुपचारः सम्भवति सारूप्यासंभवे प्रत्ययसंक्रान्त्य-
सम्भवात् स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात् यदि सैव युद्धि संक्रान्ता स्यात्-अभिज्ञा स्वामिनि, नृत्वे च स्वार्थे
प्राप्त्युक्तवति[वर्तुपचारः] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्न एवामेदोपचारः भवति,
तस्मान्न प्रत्ययसंक्रान्तिः, न च सारूप्यमपोहापोहवतोरेतो मोपचारे निमित्ताभावात् किञ्च-क्रमवृत्त्यभावाच्च 11

अभिज्ञाः । सङ्घश्चोऽत्ररक्तयुद्धिकस्याः सङ्घस्याप्यापोहे तुक्तस्या इत्येकान्युपगमे उपचारवृत्तिरनुक्तः एव शेषं वक्तुं तन्मत्
प्रसङ्गः-सारूप्यमिति कल्पनमित्यस्य सङ्घवदपमिक्तुः सङ्घान्तरपरीह इत्यर्थः कस्याप्येवार्थावतरनित्यस्यसङ्घः स
मुदवया इत्यादिमिदं सङ्घः सङ्घान्तोपचारेण न त्वमिधानात्वा एवा वाप्यापोहे प्रधानतया वर्तमानः सङ्घस्त्युपचारेण
वर्तते न त्वमिधानात् उपचारः, यथा न वर्तमानमन्त्रोपचारेण न त्वं तस्मात्तस्मात्कम्, मन्त्रव्यवहारेति यावाः ।
एतेन वदित्ये त्वना मोक्षे दोषस्त्यापीनाह एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न संवाचीकृतवत्-इषी इति प्रत्ययसंक्रान्तेः 20
प्रचारेणराष्ट्रा इषी उपचारस्य परिसरित्वं । प्रत्ययसंक्रान्तवत् सारूप्ये सति सङ्घः तत्वात्वात्सङ्घतोर्मादौसङ्घ-सारूप्यादिविति ।
नच क्वचनो सङ्घावतोऽप्यवतरनित्यं सारूप्यं न एवावति प्रत्ययसं संक्रान्तिरुद्धिर्भवति । सङ्घान्तरमाह-राष्ट्रो नृत्त्य
इति । द्वितीयावुपचारागमिनाह गुणोपरागादिति अणुमुपमिष्टुपस रण्यस्य सविधेऽनुवचनात् स्फटिको रक्त इति
युद्धिर्भवति । उक्तवतिरप्यत्र न सम्भवतीत्याह-तत्र न तावदिति सारूप्यप्रयुक्तसङ्घावतरनित्यं न सम्भवति त्वामि-
त्यनेयोर्भिन्नत्वात्, न हि त्वामिदमे परादौ चोऽर्थं यत् इति प्रत्ययसं संक्रान्तिः सम्भवति सारूप्याभावात्, यदि त्वामिदं वा 25
राखेति युद्धि सैव यदि त्वामिदं सारूप्यमुक्तवत्सङ्घवतिरुद्धिः प्रत्ययसंक्रान्त्यमिष्टुत्वात् त्वेतिवर्तते नृत्त्येऽपि सङ्घः तद्युपचार
सङ्घः न त्वं इत्येते किन्तु प्रवृत्ता विवर्ता वा सम्भवन् त्विदं सङ्घावतरेणोपचारः प्रवृत्तिर्भवति तस्यैव प्रत्ययसंक्रान्तिरिति
मात्रः । अत्रोपोहवतोऽप्यत्रोपोहः न सम्भवति साध्याभिनिमित्ताभावात्किञ्चाह-न च सारूप्यमिति । ननु सङ्घश्चोऽत्ररक्त्ये
वदित्वा स एव सङ्घो इत्ये त्वयि वर्तते इति न युक्तं ननुम्, तथा कथंन कस्याभावात्, सर्वत्रेव हि मित्रा एव सङ्घा भयो-
रमाप्तवनात्सङ्घवतायेति तु सङ्घानां निरुक्त्य व्यापाराभावात्, सविध्याविशेषा केनाह-क्रमवृत्त्यभावाच्चेति तथा च 30
न सङ्घश्चोऽत्रोहे वदित्वा तद्वत् माहेति नाह । ननु अत्रे प्रत्ययसंक्रान्त्यमिष्टुत्वात् त्वामिदं त्वामिदं त्वामिदं

१ नि ङ झ रे घामानोर्द्धः । २ ति. क परमङ्गपोरभ्य । ३ नि ङ हा रे गुणोपचाराद्वा । ४ ति ङ
हा सारूप्यमुक्तवत्सङ्घवती यत्वात् । ५ ति. क रे वा भिन्नत्वात् ।

सदस्यार्थप्रवृत्तीनाम्, अथवाऽयमर्थोऽर्थोऽस्य विरुद्धस्यैव मञ्जुशब्द इति सोऽयम्, अन्यथापि पाठान्तरं
 'तथा मावदशो द्रव्येषु वर्तते' इति तस्य व्याख्या-विशेष एव वस्तु परमार्थतोऽस्ति, न द्रव्यार्थः सामान्यं
 जातिः घटादिषु द्रव्येषु किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासदस्या विशेष एव स्वतंत्रः कस्मिन्सामान्योप-
 सर्जनो यथा प्राक् प्रयन्ताः, किमपि ? मञ्जुशब्दवत्, सोऽयं व्याख्या गतायां, मावदशस्य गुणपर्याय-
 वाप्तिरात् ।

5

इतश्च त्वन्मतिवत् तद्वतो न वाचको मेदात्, मित्रा हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्वधन्त
 इवार्था घटादयः, असदसन्तोऽर्था घटादयो मेदानाख्यानस्ये सम्यग्भाष्यत्वात् अविधारा
 आवाचक इत्युक्तं प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिवदित्यादि, हेत्वन्तरमपि मेदादिति जातिमत्यङ्गवृणयन् अन्वयमसद्वृणय
 त्वयः ह्य 'तद्वतो न वाचकः' इति, मित्रा हि व्यावृत्तिमन्तः मत्त्वार्थोऽतः इवार्था घटादय इति हेतु 10
 व्याख्या, त्वन्मतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमन्तः ? इति चेदुच्यते, असदसन्तोऽवा घटादयः, मेदानाख्यानस्ये
 सम्बन्धोऽन्यत्रयात् अविधाराआवाचक इत्युक्तं प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अत्राह—

ननु चार्थ घटादिषु सत्त्वधन्मात्रपक्ष इयासदसन्मात्रपक्षे मेदानमिधानेन दोषः परिहृत
 इत्यत्र ब्रूमः यस्यामिधानं शब्द इत्यते सोऽर्थोऽसदसन्मात्राख्यो मेदवत्सत्त्व वा स्यात्, मेद 15
 निरपेक्षा सत्त्वैव वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्वधन्मात्र वा, तत्र सम्मात्रविधिवादिमतवदपोहवादि
 मतेऽपि विरुद्धवस्तुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो द्रव्यस्य ।

ननु चार्थ घटादिष्विति, सत्त्वधन्मात्रपक्ष पूर्वमेव हि इव्यादिमेदानमिधानेनानन्वयमविधा
 रणोऽपि परिहृतो तद्वत्त्वसदसन्मात्रपक्षे मेदानमिधानेन तदोपगमिहार इति तदर्थंयति अत्र ब्रूमः यस्यामि
 धानमिधादि-यस्यार्थस्य द्रव्यो वाचक इत्यते सोऽर्थोऽसदसन्मात्राख्यो मेदवत्सत्त्व वा स्यात्-मेदवैति स[त्त्व] 20

मनेव तु तत्र मत्त्वोऽपि माव । असदोपाधिजनकमार्थोपाधौ-स्वार्थार्थेति अत्र पूर्वमन्वयः, अतो न व्यावृत्तये
 अन्वयः तथा कस्मिन्मत्त्वतद्वतो न वाचकः कस्य मेदादिव्याप्तिना दृष्टितत्वात् तत्त्वतोऽपि त्वयैव दृष्टा इत्यत्र त्वन्म-
 तिवादिमिति । घटिमतां यदपराधर्मा मेदवदपोहतामपि यदपराधर्मा मेदवत् तद्वतो न वाचक इति त्वत्त्वदृष्टये त्वयैव
 दृष्टमिति व्याप्ये-हेत्वन्तरमपि मेदादिति अन्वयतत्त्वजनकमितिमेवो मेदादिति हेतुमिवा । हेतुं व्याप्ये-मित्रा हीति ।
 न ह्यतो व्यावृत्तिमो वाचकः तद्वतो व्याप्तिनामानन्वयः न हेतुस्य द्रव्यस्यैवमेदवत्त्वमेव मत्त्वञ्च व्याप्तात् एवञ्च न 25
 वाचकत्वात् द्रव्यार्थमन्वये सन्तर्पकैऽस्तिहेतुः । नहि व्याप्तात्त्वमन्वयापि द्रव्योऽर्थं बोधयेत् तर्हि योऽर्थो व्याप्तिनामपि
 बोधयेदिति व्यापिहार इत्याह-मेदानाख्येति । यथा यद्विमतस्ये प्रत्यक्षैवपाराधवात् तद्व्येतिवर्त्तनं परिकल्प्य, तत्रात्म-
 यमात्रपक्षेऽपि मेदानमिधानेन दोषः परिहृत इत्यत्राह-तद्वत्त्व व्यापमिति । तत्र व्याप्ये-सत्त्वधन्मात्रपक्ष
 इति । यद्वार्थस्येति । यद्वैवाचकः शब्दः सोऽर्थोऽसदसन्मात्रपक्ष मत्त्वोपाधौ जातिरित्यर्थः । तत्र सम्मानस्ये मेदानमि- 30

१ सि. अ. अ. व्यावृत्तिमता सत्त्वतः । २ अ. अ. तद्वत्त्वमन्वयः । ३ सि. अ. अ. सत्त्वधन्मात्र । ४ सि. अ.
 अ. सत्त्वधन्मात्र । ५ सि. अ. अ. व्याप्येति । ६ सि. अ. अ. मेदवैति ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेन्नेदानां व्यभिचाराद्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, तदपि न गुणावि-
व्यभिचारात् पटावयव ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हीत्यादि, यदि पटावयवत्वेवत्वावनाक्षिप्ताः सामान्यान्मसामान्यत्वादर्धत्

चाक्षाक्षिप्ता भवितुमर्हन्ति, कुतः ? असङ्गतावृत्तिमत्तोऽवयवमवयवत्वादिसामान्यविशेषानुपपत्त्यात्-असङ्गा-

वृत्तिमयि वस्तु पटावयवीमां सामान्यविशेषाणांमवयवमेतानावयवमनुपपन्नम्, असत्त्वं न भवत्यनर्धं मङ्गलति,

सह भवत्वाद्यवयवमिति परो भवेत्, अत्रोच्यते-नतद्वति, अर्थाक्षेपऽप्यनेर्वाप्यात् अस्य भाष्य सम्भाष्यान

गत्तार्कं चावयवसङ्गतावृत्तिमत्ता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् पटाक्षिप्तेदानां व्यभिचाराद्रव्यत्वमात्राक्षेपा

तर्हि भविष्यति मात्रमवयवाद् द्रव्यत्वसामान्यविशेषमात्र गृह्यते सविशेषपक्षेनेति, अत्रोच्यते-तदपि न,

गुणाविव्यभिचारात्-गुणवर्मणोरपि भङ्गात्वात् किं द्रव्यं शुभ कर्म वा स स्वरसङ्गतावृत्तिमिति संशय

एव एतावदेवज्ञानपुरसंसारं पूर्वविधिवादिदृष्ट्योपसंहारवद्व्याप्योपेक्षमात्रेऽप्युपसंहारस्य नास्ति सम्भवः ।

एतेषां विच्छिन्नात् शेषवत्त्वात् तेन चापरेणङ्गुलिरिति यथा विधिवादिनामपेक्षवादिनश्च शेषाक्षेपा

सामान्योपसर्जनविधिप्रधाननाविनोऽपीति-

मा मत्वा अस्यापोहवादिच्छाणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारब्धस्यो छद्मपत्येति

क्षिप्तम्यत्वे न सामान्यमेवपर्यायवाची ? किं त्व मय्यसंज्यत्वे सामान्यमेदपर्यायस्यद्वाना-

मयं वृक्षवृत्तिर्नापोहतेऽविरोधात् विरोधाच्च पटादीनपोहते अस्य हि विच्छिन्नविच्छेदयोर

न्यत्वादपोहानपोहप्रसङ्गे तुभ्ये त्वयेव मयाऽपवादो नारब्धोऽनारब्धविधित्वात् विधिना हि

सामान्योपसर्जनं विशेषं शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनस्तर्जनाभावे

यदि पटावयव इति पटारव उपज्यमानेभ्यस्तत्तत्त्वावृत्तिमत्तो वेत्तात्, तथा कावेरवस्थित इति मानं । अर्धपरवत्तद्वे

वर्धयति-अर्धतच्छास्ति, अक्षतावृत्तिमात्रं हि केन वेत्तव्यं पटारवेन पटारवेन मङ्गलेन कुटारवेन वा सामान्यविशेषावयवैर्धर्मैवावयव-

वयवमिव ज्ञातुं, अस्तौ व्यावृत्तिमत् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

मयं । एतेष्वेव-असङ्गतावृत्तिमयीति । अक्षतावृत्तिमत् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

अवयव मङ्गलमिव । एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात् एतत्त्वत्वात्

महता क्लेशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽपवादेन त्यक्तः, अनिर्याहकत्वात्, सामान्याविशद्धान्तरार्था पोहानिष्टेः, ततः सामान्याविशद्धान्तरार्थात्यागाच्च नन्वयमेव परमविधिः विधानं विधिः छसृणतस्त्वनपवाद प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थः सामान्याविशद्धान्येव्यव्याहृतत्वात् परमः।

(मा मस्या इति) मा मस्याः—मा च मस्या अस्यापोहविशद्धान्यप्रसक्तत्वात्पवादेऽस्या प्यारब्धस्यो ह्यसृणतेति, अत आह—किमन्यत्वे न सामान्यमेवपर्यायवाची ? अपवादविरोधानिति वाच्य- ५
स्येयः—किमिति प्रमे, किं त्व मन्यैतेऽप्यत्वे सामान्यमेवपर्यायवाचीत्यस्यानामर्षं ब्रुमुमुतिर्नपोहते ?—पृथिवी-
क्षिप्रावर्तविशद्धानाम्, अविरोधात् विरोधाच्च पटादीनपोहते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धविरोधोऽस्मत्त्वात्
अपेक्षानोहममने तुल्ये त्वेव सर्वत्रापि [अपवादो मारब्धस्य] मया द्रष्टव्यपराधोह इति स्वार्थे कुर्वती
क्षतिरभिपद्य इति अस्मत्प्रतिप्रसक्तमयावारब्धम्, अन्यत्वात्पि न सामान्यमेवपर्यायवाची अपवादविरो-
धात्, किं कारणम् ? अनारब्धविधिः, विधिना इति सामान्योपमर्जनं विधेयं कृत्वोऽभिधानो विरोधा 10
मावाधानपि गमयति, तद्वत्मावादाध्यैस्त्र्यहार्थत्वाति कारणं बहवति नन्विदमेव विधिना वाच-
कत्वेऽनुमानं ह्यदस्य यद्व्यत्ययेऽपि सामान्यादीनां विधेयानुगुणानां गतिः समूहस्य प्रकृतिप्रत्यवाहीनां
तदर्थान्तरवाचक इति पुक्त्या बह्वयमः त्वया पुनरुत्तरार्थाक्ये महता क्लेशेन प्रतिपाद्यापवादेन त्यक्तः,
किं कारणम् ? अनिर्याहकत्वात् किमनेन प्रतिज्ञातमर्षमनिर्याहता ? द्रष्टव्यपराधोह स्वार्थे कुर्वती तदर्थ-
अस्यापोहार्था स्नात्, तनु मोक्ष अस्मत् सामान्याविशद्धान्यपराधोहानिष्टेः तस्मात्पक्षोऽस्यापोहः, 15

सामान्यमेवपर्यायम्, इतिविशेषपर्यायत्वं पात्रोहते अविरोधात् अपवादोहकत्वेहते विरोधातिष्ठति स्मिन् वृत्तसम्बन्धोऽपवा-
दिन अपवादोहमिति सामान्यमेवपर्यायत्वं मान्यत्वे तुल्ये सामान्यमेवपर्यायवाचा किं दृष्टाविसम्बन्धो न वाचक इति मन्यते ह्यद-
किमन्यत्वा इति अस्यावेदकत्वेऽप्यत्वे अपवादो सामान्यादीनां समानं दृष्टाविसम्बन्धः किं सामान्यादीनां ब्रूते अपवादेन
सम्बन्धपर्यायोऽभिधानातिरिक्तत्वापोहोह्यनुतिष्ठति वाक्यापवादभूतेन विरोधात् पृथिवीक्षिप्रावर्तो इति द्रष्टव्यपराधो तदर्थोह
कृत्वन्तः करोतेति मायः अनुवादविरोधानिति पाठोऽनु पवाहकत्वं द्रष्टव्यपराधोऽपवादस्य सत्त्वं करोति स्युत्तराऽनुपम- 30
अन्वापोहोह्यनुतिष्ठति वाक्यं तन सह विरोधातिरिक्तं भवितुम् । प्रमाणं तुतदर्थम्—किं त्वं मान्यस इति दृष्टव्यपराधोऽप्यन्यत्वे
सामान्यादीनां अपवादोहानिष्टोऽपवादविरोधाच्च वाक्योहोऽपोहोहते चेति मायः । यतोऽस्मिन् अपवादविधानावनेना बोधोऽपवादविरो-
दस्यस्य तुल्यत्वात् सर्वत्राप्यपोहसम्बन्धोऽप्यत्वं वा मया साक्षात्पराधोहोह्यनुतिष्ठति कदाचनानिष्टमवाचकत्वात्पराधो वाच्य
मया तु वाच्यस्य इति मायः । तत्रा बह्वयमात्रं वाच्यं इत्यत्राह—यथा द्रष्टव्यपराधोहते । इत्येव मया वाच्यस्य इत्यत्र वाच्यमाह-
अनारब्धविधिरिति अपवादमात्रस्य विधिरित्यत्रातिष्ठति मायः । अपवादोहान्यमेव सर्वत्रातिविधिना हीति दृष्टाविसम्बन्धः 25
सामान्योपमर्जनं विधेयं विधिनाऽभिधानात् इतिविशेषपर्यायत्वं वाच्यं इति अपवादोहोहते—नन्विदमेवैति । यत् मया विधेयो विधिपदस्य
सामान्यत्वस्यापवादोहोहते—यद्व्यत्ययेऽपीति योऽप्यस्यापोहः सामान्यमप्यत्वे चेदपि न विधेयस्यास्यो मनेतरे
एव सम्यक् प्रतिगम्यति मान्यत्वेति ननुप्यत्वेऽपि इति मायः । तत्रा द्रष्टव्यपराधोहानिष्टोऽपवादोहोहते सत्त्वं इत्यत्राह—त्वया
पुनरिति । मागे कारणमाह—अनिर्याहकत्वादिति । अपवादोहोहतेमात्रोहोहतेमात्रोहोहते सर्वत्राति—द्रष्टव्यपराधोहते 30

१ सि. छ. का. डे. वाच्यपुनरिति । २ सि. छ. का. डे. मान्यत्वे नन्वे सा । ३ सि. छ. का. डे.
मन्यति यथा । ४ सि. छ. का. डे. अनुवाद । ५ सि. वाच्योपमर्जनम् ।

सामाम्यसूत्राणुपसर्जनं घटः [वि] विद्योपार्थं वर्तयति, तच्छब्दार्थान्तःपादित्वादिति आत्मघटाद्यविशेषा-
 चिना सर्वनाम्ना वस्तुत्वसामाम्यस्य साम्यवानुगतत्वं विशेषाविनाभावितो वर्तयति, आकारादिवदिति,
 प्रतिपक्षपक्षेति भिन्नरूपादिविशेषपरमार्थस्योर्द्ध्वीयवृत्तकृत्वाविनामाम्योपमर्जनस्य सङ्ग्राहात्, एव
 तावद्धते विशेषसङ्ग्राहं पार्थिववृत्त्यसत्त्वादिसामान्यान्नागो युक्तो विधिप्रधानसम्पार्थत्वात् ।

एव तर्हि वृक्षः शिखरेति शिखरपादिविशेषो विधिना कबमुच्यते वृक्षविधायनुपसर्जनः ? इत्यत्रोच्यते- 5

मेवास्तुच्यन्ते एव, घटसामाम्यस्य तद्वृत्तत्वात्, तद्वचनात्मकत्वात्, रूपादिवत्त्व-
 द्वाप्यार्थत्वघटसामाम्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामाम्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थ-
 सत्ता कस्यितेन वा विना तेन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रति-
 पादनार्थः, विशेषपास्तु विधक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य ।

(मेवा इति) मेवास्तुच्यन्ते एव वृक्षाः शिखरेत्यादिवत् कस्य विशेषाः रूपाद्यो युगपद्वृत्त- 10
 पञ्चानित्य एव मुरकम्पार्थत्वास्तुच्यन्ते, घटसामाम्यस्य तद्वृत्तत्वात्, घटाणुपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात्
 वृक्षपनात्मकत्वात्-स [वि] वि] शेषो भवन माषः प्रलेकं निर्बिकल्परूपादिभवनमात्मसाक्षजः, तद्वचनमात्मा
 ऽस्य घटमेति वृक्षपनात्मके घटाः, सिधिकावाहक्यानेश्वरत्वेन यानवदित्युक्तं प्राक्, तन्निरूपयति-रूपादिव-
 रूपसङ्ग्राह्यत्ववदिति पद्यमि युगपद्विधो रूपादिस्वभावा एव स्मृतो रूपरसगन्धस्पर्शरस्य एव निर्बिकल्पा
 वस्तुत्वाच्छब्दार्थः प्रतिपक्षपरत्वं युगपद्विधो वा विशेषपास्तवा [वि] सामाम्योपसर्जनद्वारेण मर्ति [पा 15

साध्ये बाह्य इति । ईदं वर्तयति-तच्छब्दार्थान्तःपादित्वादिति । यत्र यत्र तच्छब्दार्थान्तःपादित्वं तत्र तत्र सामाम्यो-
 पमर्जनविशेषत्वं तद्वत् दशाऽऽत्मा, द्वादशे तच्छब्देऽऽत्मा प्रायः द्वाविंशिते च तच्छब्देन क्वापि शब्दम्, तच्छब्दमाऽऽत्म-
 क्वाद्यविशेषपरमार्थत्वात्, सर्वतया वृक्षपमिव वस्तुपमवर्धितत्वात्, एवमप्यप्यदिवस्तुपमस्य तच्छब्दार्थान्तःपादित्वस्तु-
 च्यमानं हेतुं प्राप्यमिमानमर्हति शिखरीति वर्तयति-आत्मघटादीति । आकारवदिति, कस्यऽऽत्मादिव कर्तृजीवा-
 द्यो यथा कोत्कर्तृपक्षेऽवयवविधेयविशेषोत्तरता व्यक्तत्वात्तत्, पादित्वादिति माय । तच्छब्दो-एवमेतावद्धत इति । 20
 मनु इव इत्युच्यते वृक्षेऽप्यवयवत्वादिनामाम्योपसर्जनो वृक्षसङ्गणित्वेन एवेत्येते च ॥ इवसामान्योपसर्जनं सिध्यादिविशेष-
 तत्वं तथा च वृक्षः शिखरेति वृक्षमिवा वृक्षाणुपसर्जनं सिध्यादिविः कमुच्यते इत्याद्यप्यामाह मेवादिस्त्विति, सिध्यादि-
 व्यतिरेकस्य वृक्षसामान्यादिविशेषादेर्ब्रह्मत्वात् वृक्षस्य च सिध्याद्यप्यप्याह कोत्कर्तृताः सिध्यादेर्युक्तत्वं एवेति माय ।
 क्वादिस्त्वित्येता मुत्तरेत्येता एव यथा वृक्षपमिव कस्यमिममकम्पत्वादिशब्दाद्यो मुक्तव्यत्वेत्यन्तं वृक्षसामान्योपसर्जन-
 तत्वा द्यविवेक-वृक्षाः शिखरेत्यादिवदिति । ते मुक्तव्यत्वमभावा कस्य विशेषा इत्याह-घटस्य विशेषा इति । 25
 युगपद्वृत्तपञ्चविशेषोपपन्नताम्यतया कदाचान्युत्पत्ताकस्यामाम्यमुपसर्जनतत्वेत्येते तथा च कदापुत्कर्तृतायुगपद्वृत्तपञ्चवि-
 शेषविशेषा क्वादिस्त्वता पदमेवं इत्याह घटसामाम्यस्येति । रूपाद्यो मुत्तरेत्येते कदाचान्युत्पत्तव्यता इति वचन-
 त्वाह तद्वचनमिति क्ये हि रूपादेर्यमममाह तद्वदितिरेव तद्वत्त्वमाह पार्थिवत्वमेव कदाचान्य तथा च रूपादिस्त्वताम्य-
 त्वद्वयस्य क्वापुत्कर्तृताम्यतया कदाचान्य । यदस्य विशेषास्तु घटस्यमाह-शिखरेति विधिरावद्धमा वातमिव
 वातावेकत ईश्वराणांमुत्तरेति मायः । सामान्योपसर्जनतत्वादिनानि कारकमाह-रूपादिवत्त्वमेति क्वादिस्त्वताम्य-
 त्वस्यार्थः । मावाकमाह-यद्यपीति अत्यमिप्रायः यथा निर्बिकल्पा क्वादिस्त्वताम्यतया तत्त्वमाह सात्त्विका मोच्यन्ते इत्ये-

इतर आह—

कुतोऽप्य मेदस्य मेदत्वम्? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावे सत्यसिद्धत्वात्, कथं सोऽपि तर्ह्येदो न भवति क्षिप्रपादिवृक्षा? अनिवृत्तेः, क्षिप्रपा वृक्षामायाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽमेदः, अत्रोच्यते यद्यसाधयि मेदो न भवति त तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अभूतक्षिप्रपादि मेदत्वात्, यद्यत् सोऽप्येवमेव, अभूतप्रीपादिमेदत्वात्, वृक्षयत्, एव प्रीपादिरभूतकपाछादित्वा पित्वादि पावत् परमाणुर्न भवत्यभूतकपादिमेदत्वात्, विज्ञानयत्, कपादिरप्यकपादि, अभूतक- 5 पक्षणमेदत्वात्, विज्ञानयदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वमेदशून्यत्वात् त्वपु प्यवत्, एवञ्च सर्वमिदं इत्यादिबस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनेव कः किं केन कस्माद्वाऽपीहते!

(कुत इति) कुतोऽप्य मेदस्य मेदत्वं?—क्षिप्रपादेर्वृक्षमेवामितम्य तदेवत्वं, वृक्षसामान्यक-
तुष्टिकमप्य[व] वृक्षामावत्वे सत्यसिद्धत्वात् कस्य मेदः क्षिप्रपादिः? तस्मादेदस्य क्षिप्रपादेमेदत्वं
कुतः? मेवालीजर्पाः, कथं सोऽपि तर्ह्येदो न भवति क्षिप्रपादिवृक्षा, [न] जमेदो कस्मादनिवृत्तोऽनयोऽहः, 10
क्षिप्रपा वृक्षामायाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽमेदः क्षिप्रपादिवृक्ष इति, अत्रोच्यते—यद्यसाधयि-
तानि क्षिप्रपादनसाधनम्, यद्यसाधयि मेदो न भवति क्षिप्रपादि न तर्हि वृक्षो [वृक्षो] भवतीति वृक्षत्वेनावृक्षत्व-
मवसृत्वं प्रतिपाद्यते, हेतुः—अभूतक्षिप्रपादिमेदत्वात्, यद्यवतिरिच्यता, सोऽप्येवमेवेदामि—यदि तु
सोऽपि यतो न भवति मेद इतीत्यन्ते तस्मात्प्यवत्त्वमभूतप्रीपादिमेदत्वात्, वृक्षयत्, एव प्रीपादिरभूतकपा-
छादित्वा पित्वादि पावत् परमाणुर्न भवत्यभूतकपादिमेदत्वादिज्ञानयत्, कपादिरप्यकपादि, अभूतकप- 15
मेदत्वात् विज्ञानयदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वमेदशून्यत्वात् त्वपुप्यवतिरिच्यते, एवञ्च-
कामि मधुर्धुमंस्तुवदोपापावृत्तेरपसंहात एवमनेन विविन्त सर्वमिदं इत्यादि—मत्तस्मात्तन्मतेनेयमभि-

तन्मिदं वस्तु नेतान्मेदि न क्वापविचयम् क्वापवत्त्वं वन्वापुत्त्वमिदं मत्तमेव एवमेव। मत्त नेतान्मेदिनि वत्तावत्ते
एव तुम्हम्। विदसाधयत्, न हि वृक्षस्याप्येवामायाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽमेदः। तस्मादेदस्य क्षिप्रपादेमेदत्वं
कुतः? मेवालीजर्पाः, कथं सोऽपि तर्ह्येदो न भवति क्षिप्रपादिवृक्षा, [न] जमेदो कस्मादनिवृत्तोऽनयोऽहः, 20
क्षिप्रपा वृक्षामायाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽमेदः क्षिप्रपादिवृक्ष इति, अत्रोच्यते—यद्यसाधयि-
तानि क्षिप्रपादनसाधनम्, यद्यसाधयि मेदो न भवति क्षिप्रपादि न तर्हि वृक्षो [वृक्षो] भवतीति वृक्षत्वेनावृक्षत्व-
मवसृत्वं प्रतिपाद्यते, हेतुः—अभूतक्षिप्रपादिमेदत्वात्, यद्यवतिरिच्यता, सोऽप्येवमेवेदामि—यदि तु
सोऽपि यतो न भवति मेद इतीत्यन्ते तस्मात्प्यवत्त्वमभूतप्रीपादिमेदत्वात्, वृक्षयत्, एव प्रीपादिरभूतकपा-
छादित्वा पित्वादि पावत् परमाणुर्न भवत्यभूतकपादिमेदत्वादिज्ञानयत्, कपादिरप्यकपादि, अभूतकप- 25
मेदत्वात् विज्ञानयदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वमेदशून्यत्वात् त्वपुप्यवतिरिच्यते, एवञ्च-
कामि मधुर्धुमंस्तुवदोपापावृत्तेरपसंहात एवमनेन विविन्त सर्वमिदं इत्यादि—मत्तस्मात्तन्मतेनेयमभि-

त्वानुमानमुपपन्नं भवति, अन्यथाद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति बृहस्पत्यार्थादि
सहितस्य शिक्षाविदु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति ।

(अतुल्ये स्थितिः) अतुल्ये तु सम्यग्यनग्नेऽश्वत्थमवर्धनमात्रेण अवर्धनेऽप्रवृत्तेराकान्तम्,

अवर्धनमात्रमात्रम् अवर्धनं हि वर्धनाभावमात्रम्, अत एव चेति यस्मादवर्धनस्य सर्वत्रासम्भवाः सन्ति

न च वर्धने सर्वत्राऽनुमानामाद्योऽत एव स्वसम्बन्धित्य इति, यत्र दृष्टा सोऽत्र सम्बन्धमिति, न त्वनियम

भावित्वसम्बन्धेन व्यञ्ज[१]वर्धनामिति-त्वमिधेयाभावे अवर्धनात्, अन्यथा हि बृहस्पत्यस्य तस्मिन्

वस्तुनि प्रविष्टीद्व्याप्यभावेऽपि वर्धनं वक्तव्यं स्यात्, तत्रावच्छेदानुमानमिति, यत्रावर्धनमुक्तं बृहस्पत्ये-

ऽवृत्ते ततो व्यञ्जकेनानुमानं-अवृत्तो न भवतीति, यत्र[२]कृत्वा बृहस्पत्याद् इत्यव्याप्यनुमानमुपपन्नं भवति,

अन्यथाद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति बृहस्पत्यार्थादिसहितस्य शिक्षाविदु तस्मात्

केवलेनानुमानं प्राप्नोति ।

अथ बहुषु फलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवतीति चेत्, एवं सति बृहस्पते

पार्थिवत्वद्वयत्वसत्त्वार्थाः सन्ति तेषु बृहस्पत्यस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु

दृष्टः शब्दाद्बृहस्पतिवृत्त्यर्थमिधानवदपार्थिवविश्वव्याप्यत्वाद्बृहस्पतिमिधानात्, तथापि बृहस्पति-

वद्वयत्वसत्त्वत्वाद्मानुषोन्मेषं त्रिगोक्षार्थमिच्छयहेतुका, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य

१५ त्रिगुणस्य वा स्वार्थव्यापनशक्तिरस्ति, आह च 'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः ।

स्वसम्बन्धानुक्रम्येण व्यञ्जकेऽपार्थक्यार्थसौ ॥' अनेकधर्मा शब्दोऽपि० (प्रमा० स०)

यस्मादेकैवमात्रेणाद्वैतत्वान्न न सम्भवतीति व्याख्ये-अतुल्ये स्थितिः । अर्थान्न हि वर्धयमानान्, तस्मान्नैव न सर्व

प्रतिपत्तिरस्ति तस्मात्सर्वत्राद्वैतत्वान्न सम्भवत्येवम्-अवर्धनेऽप्रवृत्तेरिति । तत्रेव हि कर्ममात्रं न हि तेने तत्रो

२० द्वैतेरर्थान्न स्यात्, एव तद्वैतत्वमात्रं न हि तेने वाक्यमस्तिरेवे द्वैतेरर्थान्न स्यात् अत एव न त्रिगुणे द्वैतेरर्थान्नमात्र-

मत्वा न सम्भवति त्रि-वर्ती इत्यपि न वर्धने सर्वत्राऽनुमानोत्पत्तेरं तद्वारेणानुमानम्, अत्रापि 'विद्विद्वद्वानुमानामात्मन्ये-

वन्ति'ति । गच्छितुं वदन्ते बहुष्वपि न निवृत्ते ॥' इति अत एव कश्चनान्विज्ज्ञोऽवगच्छन्तान्तरात्तद्वैतानुमानं भवतीत्यनेन

वाक्यकथा-यस्माद्बृहस्पत्यस्य । अत्र व्याख्याद्वैतत्वमात्रं यत्र दृष्ट इति यत्र कश्चनान्विज्ज्ञोऽवगच्छन्तान्तरात्तद्वैतानुमानं भवतीत्यनेन

२५ भावे न सत्त्वार्थेन तेन तत्त्वत्वानुमानं भवतीति दृष्टं हि बृहस्पत्यस्यविशेषोऽयत्र द्विविधस्याप्यभावेऽपि बृहस्पत्यस्यत्वमात्रं, न

हि द्विविधस्याप्यभावादेव वर्धनं कल्पयानुमान्यते इत्यत्र बृहस्पत्यस्यविशेषवर्धनस्य द्विविधारेऽपि बृहस्पत्यस्यविशेष-

वर्धनाद्वैतत्वमात्रं-मात्रमात्रा इति । द्विविधारेऽवगच्छन्तान्तरात्तद्वैतत्वमात्रं न सत्त्वार्थं । तत्र न त्रिगुणत्व-तत्त्वत्वानुमान-

मात्रमिति बृहस्पत्यस्यविशेषमात्रेऽपि बृहस्पत्यवर्धनस्य कदा तत्त्वत्वानुमान्यतेऽनुमानं भवतीति तत्रा द्विविधस्याप-

त्वादेऽपि तत्त्वत्वानुमान्यतेऽनुमानं तत्त्वत्वानुमान्यतेऽनुमानं भवतीति । यत्रा तत्रा द्विविधस्याप्यभावेऽपि तत्त्वत्वानुमान-

३० र्त्वादेऽपि तत्त्वत्वानुमान्यतेऽनुमानं तत्त्वत्वानुमान्यतेऽनुमानं भवतीति । यत्रा तत्रा द्विविधस्याप्यभावेऽपि तत्त्वत्वानुमान-

इति, यदिद मुक्तमर्थास्तरापोहेन स्वार्थमिधानमिति, अत्रार्थास्तर नामाऽन्योऽर्थ इति यस्माद्वयति तस्मात्तत्तावद्विचार्यते, स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन?

एतद्वयुक्तं यत् इत्यादि। यावत् घटेते इति यस्मात्तान्त्वबन्धतिरेकवपीह न घटेते इत्य

४ एव वाच्यमिधानहेतुस्तत्त्वान्वयवृत्तिरित्या मय इत्यमिमौ तस्मादमुक्तं सम्बन्धसौकर्यमिति प्रतिपाद्य तदुपायनार्थमाह—अन्यापोहार्थनैर्महत्वात्—अति श्लोका, अपोहान्[?]मात्रात् सम्बन्धमात्राः स्वार्थान्वय आन्वयहेतव्य संक्षयनिवर्त्य नास्ति कुतो अविचारऽऽपेक्षेत्युक्त्यासा, ततो यत्रियुक्तं बोधपक्ष एवार्थ-स्तरापोहेन स्वार्थमिधानमिद्वयार्थास्तरं नामान्वोऽर्थ इति यस्माद्वयति तस्मात्तत्तावद्विचार्यते—स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना अन्याकोऽर्थ इत्येते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात्।

१० तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति ततः तत्त्वम्योत्पाद्यविज्ञानविप-
क्षत्वात् स इति धाम्येन यद्विज्ञान तस्य स्वार्थ एवान्याकारार्थो विषयः संवृत्तः, ततश्च स्वार्थे
तस्मिन्महत्त्वात्स्या विधिनेष प्रतिपक्षे किमपोहेन कियते? अर्थमतीतेरुक्तत्वात्, अथापि
स्याद्वान्यापोहेन प्रयोजनमित्ये-तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो भवति तदा
त न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थावापत्तं तद्व्ययोरुक्तमप्येत्यि तत्त्वस्य स्वत एव
१६ सिद्धम्, तस्मात् स्याद्व्यनयोरन्यापोहप्रत्ययः उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, असत्योपाधि-
सत्यधाम्यार्थत्वात्, इत्यमम्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्याकारो भवतीति तदा स इति धाम्येनेत्येते

यद्विज्ञानं तस्य विज्ञानकाले तद्विज्ञानेय एवान्याकारार्थो विषयः संवृत्तः स एव, ततश्च तस्मिन्महत्त्वा-
त्स्याऽन्याकार्येऽर्थे विधिनेष प्रतिपक्षे किमन्यापोहेन कियते? नार्थोऽप्योहेनेत्यर्थः, कस्यात्? अर्थमतीतेरुक्तत्वात्

२० अर्थमतीत्यर्थो हि कल्पप्रयोगः, अन्यापोहकल्पना न तद्विज्ञानस्यैवपरिज्ञानार्था उदयमतीत्यौ व्यर्थौ स्या,
अत्रापि स्याद्व्यनयोरन्यप्रयोजनमित्य स्यात्, नाप्यथा तद्यथा—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो

यस्यासाविति अन्यकार्यमित्येतेत्यन्यव्यतिरेकी इत्यमिति बहुलं तत्र न कथं इति मात । इत्यं वारितव्यऽहं-
अन्यापोहार्थेति अन्यापोहस्यार्थक्यं निर्दिष्टत्वात्तद्व्यवसायः, कल्पेन केनापि यस्याकार्येण विधिना तद्विज्ञानकालेन

२६ मिति अन्यापोहेन कार्यामिधानं तत्वेन तद्व्यनयोऽर्थोऽप्युक्तत्वात् अन्यापोहार्थः हि विधिनेष एव प्रतीयमानेन
प्रोक्त इति मात । एत मध्यं पक्षं दृष्टव्यमह—तत्र यदि तावदिति । तस्मात्—तत्र यदि तावन्मतमिति ।
अन्याकार्यः स एव स्याद्वि तत्त्वमन्यविज्ञानमित्य अन्यापोहेन स एवार्थो यत् स न यत्प्रमाद्वये विधिनेष
न प्रतीयत इति तत्त्वपरिज्ञानेनान्यापोहो विरक्त इति मात । अन्यापोहार्थक्यं हेतुमाह—अर्थमतीत्येति अन्यापोह-
प्रतिपक्षेन यत्प्रमाद्वयेनान्यापोहो विरक्त इति मात । अन्यापोहार्थक्यं हेतुमाह—अर्थमतीत्येति अन्यापोह-
प्रतिपक्षेन यत्प्रमाद्वयेनान्यापोहो विरक्त इति मात । अन्यापोहार्थक्यं हेतुमाह—अर्थमतीत्येति अन्यापोह-

३० अन्यापोहकल्पना न अन्यापोहकल्पना न अत्र तावदिति तद्व्यनयोऽर्थोऽप्युक्तत्वात् अन्यापोहार्थः हि विधिनेष एव प्रतीयमानेन
प्रोक्त इति मात । एत मध्यं पक्षं दृष्टव्यमह—तत्र यदि तावदिति । तस्मात्—तत्र यदि तावन्मतमिति ।

१ स एव इति मात इ । २ इति स ईदमाह । ३ इति प्रमेयः स. यवता । ४ स. नात्याकार्यः ।

इतर आह—

स्यादेतदेव यद्यन्य एथान्यत्वे स्थितोऽनन्य उच्येत परापेक्षाम्यस्यात् स एवान्य इति, किन्तर्हि स्यापेक्षाम्यस्यादेव, योऽसी तदतस्त्वातुस्याः स स्वतोऽन्यस्मादेवाम्यस्यात् अन्या स्मृ पटात् पटानम्यत्ववदनन्याः, न हि पटस्य इतरापेक्षान्यत्ववदन्यत्वम्, पटस्य वाऽन्यत्वत्वं यदाप्यथवत्, यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपि सत एवात्मनोऽनन्यत्वं सत्यम् तस्मादन्यत्वमपि स्यत एव, अनन्यत्वमपि तथेति म्यथस्थिते भवत्यन्यापोह इति ।

(स्यादेतदेवमिति) स्यादेतदेवं यद्यन्य एथान्यत्वे स्थितोऽन्य उच्येत परापेक्षाम्यत्वात्मानः

स एवान्य इति किं तर्हि? स्यापेक्षान्यत्व एवान्य इत्युच्यते, तद्वत्त्वमित्युक्तम् आह—योऽसावित्यादि बाध पटात् पटानम्यत्ववदनन्यत्वमिति योऽसौ तस्मात्स्वातन्त्र्येन—अतस्त्वेनानुत्वा आत्मीयेन स स्तो-

10 ऽन्यस्यादेव अन्यस्यात्—आत्मात्मत्वात् इत्यत्र सत् स[न]त् इत्युच्यते निरुद्धं अनुत्वं हि पटस्यान्तर्त्वं एत-
त्त्व[न]स्याद्वयत्वात् न हि यद्व्येतामिना पटानम्यत्वत्वं पटानम्यत्वेनानुसर्ग ईदृशेति यद्विद्वत्त्वम्यत्व-
इत्यन्तर्त्वं, पटस्य वेत्यामिना पटानम्यत्वत्वं पटानम्यत्वासङ्गं बाधपटात्मत्वमिति आश्रितार्थेन पटानोऽन-
नर्त्तपत्तयः यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपीत्यादि—त्वदुक्ता ये द्वित्वत्वात्त्वता—परस्परपेक्षता तस्मां तुल्यतायामपि
तदेवपेक्षाम्यत्वात् तत् एव—एव एवान्मनोऽनन्यत्व तत्र स एव यतोऽन्यत्वे[न]त्वेन पूर्व तुल्योऽन्यत्वमा-

11 ननाप्रत्येनासङ्गप्रदर्शनम्, तस्माद्वयत्वमपि कृत एव अन्यत्वमपि तथेति व्यवहिते भवत्यन्यापोह इति ।

अत्रोच्यते तत्र होपा—

नन्वेवं सोऽपि अन्यस्यात् अन्य एव भवन् अनन्यो भवति, तस्याम्यत्व स्वार्थमपि
म्यवस्थितस्य तदनम्यत्व तत्त्वमपोहमानोऽन्यापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति
स्ववचनाद्यशेषव्यतिरोधापत्तिः विविधावापत्तिर्बैवम्, अथान्यापोह इति चानन्योऽपोहो न
20 भवतीत्यपि न परिहार एव अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवति, यतोऽर्थान्तरापोहेन
स्वार्थेऽपोहे कृत्त्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति ।

नन्वेवमित्यादि बाध स्ववचनाद्यशेषव्यतिरोधापत्तिरिति, नन्वित्यनुज्ञापयति परम् नन्वित्वं

नन्वेतोरन्य इत्युक्तोऽन्यत्वेऽन्यापोहाद्विरोधः स्यात्, न वैमर्शित्वं अन्वयान्तरम्यत्वेऽपेक्षान्तरम्यत्वात्तदपि इतरमन्ये
न मन्यतेऽन्यापोह एतत्त्व इत्येकमन्यत्वत्वं न कार्यकारणत्वापोह इति इतिमिति भावः । अन्योऽन्य उच्यते इति ननु
25 तदेव सद्यते—स्यादेतदेवमिति । म्यवत्वे—यद्यन्य इति अन्य परापेक्षाम्यत्वत्वात् न किन्तु कारणमन्यत्वात् एव
इति भावः । इत्येव सद्यतेति—योऽसाविति अन्यत्वं इत्यन्तर्त्वं न तत्पत्त एवात्मन्यन्यत्वमन्यत्वं नान्यस्यादेव तत्वे
वात्मन्य उच्यते किन्तु यतोऽन्यत्वादेवाम्यत्वत्वं, एव यत् इत्यत्र यदात्मन्यन्यत्वमन्यत्वं तुल्यत्वम्, एव वात्मन्यन्यत्वमन्य-
न परस्परपेक्षत्वं किन्तु तत् एवेति भावः । यदात्मन्यता पटानपेक्षान्तरं ईदृशेति—य हि यद्व्येतामिनादिवेति अन्यत्वेना न इति,
तत्वेवमन्य इति तद्व्येतामिना परस्परपेक्षतायां तुल्यतायामपि अन्यत्वं स्यात् एव न तु परापेक्षाम्यत्वात्—यथोक्त-
30 द्वित्वेति अत्रापेक्षता स तत्पेक्षतायाम् इति तन्वेतोरपि अत्रापत्तिरिति द्विद्व तत्त्वत्वं द्वित्वेति, तद्वत्त्वं सत्
तद्वत्त्वं तत्त्वत्वं तद्वत्त्वं अन्यत्वं तद्वत्त्वं तत्पेक्षतायां यतोऽन्यत्वमन्यत्वं तद्वत्त्वं तद्वत्त्वं न मन्यते
एवं द्वित्वेति भावः । तद्वत्त्वं तद्वत्त्वं—तद्वत्त्वं तद्वत्त्वं इति । एवं तद्वत्त्वं तद्वत्त्वं—तद्वत्त्वं तद्वत्त्वं

सर्वायाऽप्यपोहनैर्मूल्यमित्ययमपि न निःसरणोपायः, स्थितमेतद्वन्नन्यामावस्थापोहो न भवतीति यतोऽनन्तरपोहेन स्वापामिधानेन स्यात् ।

एष प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, यमयतोऽप्यभायप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने यमयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्याभ्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभयनपरमार्थत्वाद्भूतत्वान्म्यत्वाद्गन्ध्यापुत्रव-
द्विषय एव, स च निषेधनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्वांस्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं तत् किं भवदेव भवति ? अभावश्च ! यदि तावत् स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थितः तदा तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या विधिपूर्वकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपक्षे किमपोहनं पुनः क्रियते ?

एष प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—एषमापावितेऽन्यथावेऽपि च न स कश्चिद्विलापिनाऽपोहनैर्मूल्य-
मापावत्त्वं वृत्तं इति पूर्ववन्निष्कर्षः [य] नत् विपर्ययेजानन्त्यविच्छेदकृत्वा यावद्भूतत्वान्म्यत्वाद्गन्ध्यापुत्र-
वद्विषय एव, स च निषेधनमन्यापोहस्य स्वाविति गत्यर्थम्, येषामपि चार्वांस्तराण्यमित्यादि, यद्भुक्तमर्थान्तरपोहेन स्वार्थमिधान इत्यत्रार्थान्तराणि—अर्थेऽन्योऽन्यामि, तेषामर्थान्तरार्थां मध्ये यत्तदर्थान्तरं सोऽर्थावृत्त्योऽर्थः । तत् किमिति पूर्ववद्विच्छेदकृत्वा, अत्रैव अर्थान्तरमपोहः । उत वा यमयति प्रमा, यदि तावदित्यादि प्रबन्धमिच्छेत् कृत्वा—स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वं [न] स्थितः स भवतीति चेत्तद्वत् तच्छब्दोत्पा-
द्यविज्ञानविषयः तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या सिद्धे, सा च प्रतिपत्तिरस्मादिष्टाया विधि-
पूर्वकगतेर्लक्षणीयस्या एकार्थविषयाया गतीयसी तेषामर्थानां भूयसो प्रतिपत्तिः स च विधिवाद् एव भूवोऽर्थविषयो गतीयः प्रतिपत्त्यात्मकश्च तस्मिन्न विधिपूर्वकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधि-
स्थितमेतद्विति निश्चित्येति चेत् । अत्रोद्योतः को दोष इत्याह—एवं प्रक्रमेऽपि चेति । आशयेति एषमापावितेति
अन्योऽन्यो न भवतीत्युच्यते तथापि अन्त्यापोहनार्थो व्याप्येतिज्ञापयितव्येऽपि न कोऽप्यर्थो विवक्षितः केवलं अन्योऽन्यो ३०
न भवतीति छेदप्यन्यो न भवतीत्युच्यतेऽन्यथायमप्युच्यते, निविहपक्षेभ्यः गन्धोऽपि न भवति तच्छब्दमन्यत्वेन परमादे-
कत्वं, अन्यत्वं च एव न गतिः सममन्यमपि अन्योऽभूतत्वान्म्यत्वाद्गन्ध्यापुत्रवद्विषयविषयत्वात्तन्नाशपोहेन-
बन्धनत्वेऽप्यपिरेव ज्ञात, स्वार्थमिधानपोहस्यामापवित्वमत्वात्, अन्यथापुत्रप्रतिपत्तिरन्यथापोहेर्मूल्यमिति याव ।
अन्यत्वात्तपोहेन स्वार्थमिधानमर्थं पूर्ववत्ता बहुषु तदार्थो यथाशक्त अन्यार्थैर्वा तत् किं मन्वेवाभ्यान्तरमनेऽभ्युच्यते
उत्तममन्वेवाभ्यान्तरमनेऽभ्युच्यते पूर्ववत् निष्कर्षः कर्तव्य इत्याह—येषामपि चेति । अर्थान्तरार्थां मध्ये निश्चित्यस्वार्थान्तर-
त्वादेकस्य सत्त्वं एवार्थो यदि निवृत्तते तत्र दोषाह—यदि तावदित्यादीति नहि स एवार्थो भवन्नर्थान्तराण्यते तर्हि
स एवार्थान्तराणीति तत्र स इति तच्छब्दोत्पाद्यमिति विज्ञानं विषयात्मकैर्वापि विषयम्, तत्रैव चार्वांस्तराणि तद्विज्ञानं विषया-
त्मकबुद्धवित्तम् अन्त्यापोहनस्य अर्थान्तरत्वात्तिविज्ञानाभावात्तन्मयातिविज्ञाननिरवकाशः, तस्याद्विधिनैवाभ्यावृत्त्या च इति
विज्ञानविषयस्य प्रतिपत्त्याऽनन्तरापोहेऽन्यथा निवृत्तेति याव । एवमहं तच्छब्दोत्पाद्येति, स एवार्थान्तराणीत्यत्र
तच्छब्दोत्पाद्यं यतिज्ञं तद्विषयो व्याप्येतिविधौर्ध्वैव सिद्ध इति याव । सा चेति स एवार्थान्तराणीति प्रतिपत्तिर्न ३०
बहुतरार्थान्तरमिच्छत्वाद् अन्यद्वर्गा । अयमिति विधिपूर्वकविषयाया च इति प्रतिपत्तिरिति याव । अर्थान्तराण्यत्र तद्वत्त्वै-
विषयात्मकत्वात्तदपोहेऽन्यथा निष्कर्षाह स च विधिवाद् एवेति । तत्र नारक्याह—सर्वार्थेति । तथापि प्रत्येक-

बाह्ये प्रकृतिस्ते किमपोहेन पुनः क्रियते ? सर्वाध्यायिपयस्य स एवमिति विधिप्रतिपत्तेः प्रागेव वृत्तत्वात्, तमेव हि वाच्यार्याध्यायमगच्छतिविधिवाची संज्ञाऽनन्तार्थसम्भवादी चेन्नदः किमपोहकस्यमथा क्रियते ?

तदा ह्यर्थापत्त्या अनुगतसामान्यज्ञान व्यावृत्तिसामान्यज्ञान भवति यदि स्वार्थ-
मर्थान्तराणि नैतदुभय स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिर्नैव भवतु, को धारयति ।
असत्योपाधिसत्यव्यवर्थात् पूर्णवत् ।

तदा ह्यर्थापत्त्येष्ट्यादि, कार्यञ्च विवक्षितोऽर्थः ये बान्येऽर्थां कर्त्तान्ततमि तरेतदुभय एव एव
 सिद्ध्यत्यस्यमार्गं विधिर्नैव वस्तुमत्र सन् पद इत्युक्ते सविस्तृतगमसामान्यज्ञान अस्तपदद्वय न सम्पत्ति
 व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च तदुभयसमर्थापत्त्या यदि सम्पत्ति मयत्त शुद्धभापुर्ववस्तुसर्वज्ञीकृतात्मस्वरूपं कं पद
 पति । अस्तसोपाधिसम्बन्धकार्यत्वात् पूर्ववत् एव वाचकवृत्तान्तरादुक्तपति तत् उच्ये होयः ।

10 अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रकृत्य, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थमभा-
सवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य बोधयविषयत्वात्तदग्रहणे किं तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तरं न
भवतीत्युच्यते ? इति द्विषत्वादर्थान्तरत्वं निर्धार्यम्, एषन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, वयम-
तोऽप्यभाषप्रसङ्गात् स्वार्थस्योऽपि न हस्यत एव अर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने वयम-
तोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याभ्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विषयिगन्धोऽपीति अभ्यधा इति

15 भवनपरमार्थत्वादास्मार्थान्तरस्याभावाः, तत्त्वानुवृत्तस्वार्थान्तरस्याह व्यापुत्रवदयिष्य एव, स च निवृत्त्यनभ्यासरापोहस्य स्यात् अथोच्यतर्ज्यान्तरमनर्थान्तरं न भवतीति अत्रोच्यते यद्यनर्थान्तरं न भवति ततोऽर्थान्तरस्यानुवृत्तत्वात् किमुक्तं भवति यदर्थान्तरं तदर्थान्तरमेव सत्यनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वयमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तरं नाम तदर्थान्तरमेव सत्यनर्थान्तरमित्युक्तं भवति तस्मात्तत्त्वानर्थान्तरस्याप्यनुवृत्तत्वात् किं तदर्थान्तरं पृथक् !

२० यद्यर्थान्तरं स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्वं तदनर्थान्तरत्वात्तुभ्यः स्रष्टव्यार्था स्यात् यथा वैचर्म्येण पद
इत्युक्तेऽप्यतो नार्थान्तरत्वं तदनर्थान्तरात्तुभ्यो हस्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरस्रष्टव्येनामितमन-
र्थान्तरमस्ति पठोऽस्यार्थान्तरत्वं पदमववृत्तिः स्यात् अर्थान्तरशब्दायैव ज्ञानार्थान्तरशब्दार्था-
भिप्रात्येऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तरं न भवतीत्ययोद्धार्यो विधिर्भिन्नः स्यात् अनुस्ये तस्मिन्-
वृत्तेः, पठपठवत्, स्यादेतत्त्वेन यद्यर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परायेवार्थान्तर-

३) एवाचदेवार्थान्तरमिति, किमर्थं ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योजसौ सदसत्त्वातुल्यः यस्य स्वतः

[illegible]

तस्मादेव पटाद्वतानर्थान्तरस्थवदमर्थान्तरस्थम्, नन्वेव तद्व्यर्थान्तरं अर्थान्तरादर्थान्तरमेव
 भवदनर्थान्तरं भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यर्थस्थितस्य तदनर्थान्तरस्य तत्त्वमपोह
 मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्वयचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्तिः,
 अयायान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यन
 र्थान्तराभावापोहो न भवति यत् इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्यः, एवमुपक्रमेऽपि च न
 स कश्चिदर्थो भविता, समयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्वांशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तरं
 न भवतीत्युच्यमाने समयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनर्थान्तरस्याभ्यावृत्तिरेव, न कश्चित्
 विधिगन्धोऽपीत्यन्यायावृत्तरभवनपरमार्थस्याव्यूतस्थानर्थान्तरस्याहन्व्यापुत्रवदविषय एव स
 च निश्चयनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अयेति) अवार्थान्तरं न भवतीति सम्यग्गते ततोऽनवस्था प्रसक्त, पूर्वव्याख्यातान्तराणां 10
 र्थप्रमानवसानवत्, अवार्थान्तरस्य बोधविषयत्वाविज्ञाविज्ञेयमन्यत्वेन बोधविषयत्वाविज्ञाविज्ञा तुल्य
 योक्तृत्वं च निश्चयनमभावापोहस्य स्यादिति, [अत्रोच्यत इत्यादि] यावत् भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः,
 वृत्तरूपतोऽपि पदान्तरान्तरमित्यादि तत्रैव यावदुच्यते तस्मिन्नुपैरिति, योऽसौ तद्वत्त्वाद्गुण इत्यादि
 पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, यावत्तथावेव पटात् घनानर्थान्तरवदनर्थान्तरत्वमिति, तत्रोच्यते नन्वेव तद्व्य
 र्थान्तरमित्यादि यावद्विषयप्रसङ्गविरोधापत्तिरिति इत्यवधारणविषयत्वेन गतार्थः, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, 15
 अवार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिविधे इत्यपि न परिहार एव,
 अव्यापोह इत्यनर्थान्तराभावापोहो न भवतीति यत् इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विहित्य
 छिद्यते तथात्र द्रष्टव्य इत्यतिविचये एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थः तुल्यार्थो यावदव्यापोहस्य
 स्यादिति विज्ञेयत्वान्तरव्यावर्थाद्विज्ञेय इहैनात्, ह्युतेः सम्बन्धमोक्षमिति तत्पदत्रयं रूपितम् ।

चतुर्थपादेन ध्वस्वयोक्तं न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्यां स्वपक्षगतापोहधाविनः 20
 सहाभ्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, मेदपक्षे संज्ञाधोपापावधानार्थं यत्कृतं स्वया व्यभिचारत
 इति, तत्र विचिन्नादे सदसंज्ञाधारमकस्य संज्ञाज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम् ?
 अत्र तूक्तस्यायेन स्वत्यक्ते संज्ञायाधनास्पदम्, तदसंज्ञाधमात्मकज्ञाभ्यर्थत्वात् तद्व्यक्तेर
 स्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावाविवक्षत्वात् ।

पुनस्तथार्थान्तरं पूर्वप्रयोगस्य आगच्छता तत्रापि पुनरिष्टमवस्था प्रसक्तोक्त-अवार्थान्तरं न भवतीति । अतोऽन्येऽन्ये 25
 पारस्यपक्षेऽर्थान्तरं भवत अवार्थान्तराद्युक्तमविवक्ष्य, तत्रैवमकरोति विज्ञेयग्राह्ये निवृत्त्यर्थान्तरं । अतोऽन्यतो-
 र्तापोह स्यात्, अवार्थान्तरं न भवतीत्युच्यते । यतोऽन्यार्थान्तरं तिष्ठते, अवार्थान्तरस्य नामनवमर्थान्तराभावात्
 विविधव्यवस्थानामव्यवस्थितमन्यत्वेन परमार्थः स्यात्, तदवार्थान्तराभावाभावात्तथावार्थान्तराभावात्तद्व्यवस्थित एव कस्यापुनरुक्त
 न ह्यमार्थः अस्यावोऽप्युक्तमिति तदवार्थान्तराभावात् अवार्थान्तरमन्यत्वेन न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तराभावाभावा-
 न्तराभावात्तद्व्यवस्थितमिति तदवार्थान्तरम् । इत्येवं प्रत्युक्तमविवक्षितोऽन्यत्वात् तद्व्यवस्थितमिति इत्यपि तुल्यार्थ- 30
 नैवेति भावनीयमिति अर्थान्तरस्य वेति तदर्थं सर्वं गृह्यते । अत्र चतुर्थं पादं न चास्ति व्यभिचारितेति इत्यविधान-
 चतुर्थपादेनेति । न चास्ति व्यभिचारितेत्येवमविवक्षितमविवक्षितत्वात् तत्रोक्तं तदविवक्षितम्, तद्व्यवस्थितम् विप्र-

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन वस्त्वबोक्तं न चास्ति व्यभिचारिवा इति सा तावदास्मां लपस्यतावे-
वादिता तथाव्यभिचारिवा, विप्रकृष्टत्वात्, मेवपक्षे संशयदोषापादनायं वक्तुं त्वया व्यभिचार
इति, सप्रत्यक्षो हि यथा इत्ये वक्ष्यते तथा घटविषयीति व्यभिचारात् संशयः स्यात्, नाभिधाने इतर
भूमा, तत्र निविचारे सचासन्न विषयेव्यावर्त्तनीं ग्राही, तयोः तस्यावस्य च भावस्य सम्भवो वक्ष्यता
वक्ष्यति तदवधारक संशयज्ञान तस्य संशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिह न प्राप्तमभिधानम् । निश्चये
विपर्ययो वाऽनन्तरसाधो वा धर्म प्राप्तमित्यर्थः तत्सर्वं निविचाद् एव घटते, अत्र तुल्यत्वात्-अभ्यासोद्धार्य,
नैर्गुण्यत्वात् कार्वाणस्याप्यवर्त्तनीत्वं तस्यो संक्षया [घ] नात्यवम्, आतिप्रवृत्त्यात् विपर्ययान्तरवसाधनिर्देश
अप्यन्यत्सदाः, निर्विषय इत्यर्थः, क्यमात् । तद्वर्त्तमानमाचार्यकृतव्यावर्त्तनात्-स चासन्न भवन् भावो न
हीस्तुल्यमस्माभिः तस्य अर्थः आत्मा यस्य लक्ष्यार्थस्य स्वस्मिन्तस्य तस्य भावात्-तद्वर्त्तमान-
भावा नकृतव्यावर्त्तनात् तत्त्वत्तेरव्यावर्त्तनात् न भवति न भवतीत्युपपन्नोऽवभाषविपक्षत्वात् तद्वर्त्तमानव-
व्यतिरेकविपक्षत्वात्तत्त्वमिति संशयविपर्ययावपि निर्विषयो विष्यर्वाभावात् अनन्तरवसाधोऽपि स्वार्थस्य
वाच्यकस्याप्यवसायस्य पुरुषोऽज्ञाव्यवसायोऽप्यवसायादस्य इति भवति उभयतोऽप्यभावे कुतोऽनन्त-
वसाधः । निर्विषयत्वात् प्रयुज्यमिति ।

अथवा स्वस्मत्तदवसाधवर्त्तनावन्यवसाधार्थः स्वार्थस्य वाशेऽप्यवर्त्तनाविति, यथाकं दृष्ट-
व्याप्तस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भवः, नापि सर्वत्र छिन्निमि सर्वस्त्रिस्तस्य सम्भवोऽभि-
धूमादिषत् यद्यपि च कचिदस्ति विरथावितु सम्भवः तथापि न तद्वारेणानुमानम् ।

इत्यतः, उच्यते तु उपनयितोपायार्थं लक्ष्ये निवार्यनिवारणेनाह-सा तावदास्मां लपस्यतावे-
सम्भवमात्रेण तावदप्यवसाधवर्त्तनात् लक्ष्यवार्त्तनमेवामात्रे कुतो व्यभिचारव्यभिचारिवा इति निश्चयस्य शोभम् ।
मेवविचालपक्षे लक्ष्यमूल इत्य एव वक्ष्यतामिष्यति वर्त्तनादेवाभिचालेऽप्यत्र व्यभिचारात् तस्मिन्निवार्येनमेव हेति संशय
स्यात् तस्मादभिचाला वक्तुमेव लक्ष्यस्य सर्वथा गतीमतीत्युक्तं अतोऽस्य वक्ष्यार्थे तु न संशयः अन्तरमुदाहरणार्थमिदमिति
वाच्यमस्मादुदे-भक्ष्यस्य इति । निश्चय एव लक्ष्यार्थोऽपि सम्भवो नातोऽस्य लक्ष्यवर्त्तनादेव-तत्र निविचाद् इति ।
संशयो हि विषयव्यावर्त्तनमात्रेण निश्चय निश्चिन्नावृत्तौ न कदाप्यवसाधविचालपक्षेऽपि संशयान् मन्त्रेण न तत्तदो-
लक्ष्यार्थस्य अथ इत्यभिचारं लक्ष्यज्ञानं वर्त्तनी-सचासन्नोति । निश्चयवृत्तिरपि निश्चय एव घटते लक्ष्यमेव
निश्चय इति । अवेदरात्रे न कथ इति सर्वथा-अत्र तिष्ठति । त्वार्थं सर्वथा अभ्यासोद्धार्येति । हेतुव्या-तद्वर्त्तना-
हेति तत्रमित्तं लक्ष्यार्थवत्तद्वर्त्तनाभावात्, अन्तरमिदं सचासन्नविनाशमिति एव तत्त्वमुक्तं, न एव तत्रमित्तं लक्ष्यार्थं
तत्र तद्वर्त्तनयोऽर्थः स न लक्ष्यस्य त्वार्थं अर्थेति सचासन्नमूल्यत्वात्, अथास्य घट इत्युक्ते घटः स न भवति इति परावर्त्त-
न्य इत्युक्ते घटोऽपि स न भवति तद्वर्त्तनोद्धार्योद्धार्योऽपि व्याप्तिवत्तद्वर्त्तनाप्यवसाधविपक्षत्वात्, तद्वर्त्तनव-
विपक्षवृत्तीरूपविपक्षवर्त्तनात् संशयनिश्चयी न सम्भवतः निर्विषयार्थमात्रेति नवः । अन्तरवार्त्तनादेऽपि निर्विषय इत्याह
अमप्यवसाधोऽपीति त्वार्थं नव निश्चयीतुऽप्यवसाधवार्त्तनव्यवसाधवत्तदव वक्ष्यते तद्वर्त्तनवत्तदव लक्ष्यते वा
लक्ष्यतोऽप्यवसाध एव लक्ष्यार्थोऽपि नास्ति तत्र निर्विषयत्वात् तुल्योऽप्यवसाधोऽप्यवसाधो वा काचित् भवः । वक्ष्यता

१ नि क वच । २ नि क वक्ष्यत् । ३ नि क. उ. उद्धार्यभावात् । ४ नि क. अ. तद्वर्त्तनवत्तदव
भावात्तदव । ५. X. X. १. १. ६ नि क. तद्वर्त्तनात् । ७. क. "वक्ष्यताम् ।

दौर्लभ्यम्, यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थसहितो वा तस्य शब्दस्य सेमार्थेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुम्, तेन सहात्म्यमहात्वात् आधणत्वमित्यादिसंस्थयत् ।

अथानुयुक्तमुदाहरेरित्यादि, यावदेवमिति भवति एतदुक्तं भवति इति इत्यम्[१] द्वित्वो न
मर्त्यति ध्यातृस्या द्वित्वार्थगतेरन्यथाभावाच्च द्वित्वोदाहरणमिति एतच्च न वक्ष्यतिपत्तिनिमूहस्यात्-नेव

5 विरय[भ्यु]दासमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरमात्रप्रसङ्गात् न सति न भवतीत्युक्ततोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रति-
निमित्तप्रत्यय क्त्वात् । अनन्तरतस्तु शास्त्रकार्यत्वात्-अनन्तरतः पूर्वगतो यस्य स्वार्थस्य साऽनन्तरत-
मुत्पत्त्युक्तत्वात्, तद्व्यापनत्वमप्युक्तत्वात्कार्यत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेर्युक्तम् दृष्टान्तः-अविहिते देवदत्ते न
भस्मदेवदत्त इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, नियुक्तत्वात् तथैव तदिति, तद्व्यापयति-एवञ्च शब्दलेखाभि-
प्रायत् स इहापीति यथा पूर्वमुक्तं जात्यां ते शब्दसम्बन्धोऽर्थाभावादिनि सम्बन्धादव्ययत्वं दोषः, स एव
10 ततोऽप्यस्य कार्यत्वाभावात्सम्बन्धमकेऽर्थद्वये शब्दस्य केन सहाविनायावः सम्बन्धः स्वादिशि श्रुतेः सम्-
बन्धोऽर्थस्य तदुत्पत्त्युक्तं प्रतिज्ञास्यते यः स इहोऽर्थो यस्य स इहोऽर्थः तदितरे वेत्तुमशक्यत्वात्कार्योः
सम्बन्धो इहोऽर्थस्योः प्रतिपत्त्यर्थः तस्य शब्दस्य तेनार्थेन शोभप्रसिद्धेन वा त्वदभिप्रायेण न कल्पते
सम्बन्धः वक्तुमिति पक्षः तेन स्यात्त्वमवद्वत्त्वात्, आशयत्वनिमित्तत्वत्वमिति तदर्थं साधनम् ।

न च सम्बन्धार्थं मुक्तरा कन्दलम लिङ्गस्य वा स्मार्थस्यापनयतिरस्तीति त्वयैकोत्तोऽयं स्वाप इति
 15 वक्ष्येति—

सुखसम्पन्नो नास्ति उच्छिद्यत्, अत एव बहुकं स्वया मेदामिधानपक्षे दोषज्ञात
म्यक्तत्वात् तन्नास्त्यर्थ, असाधारणधर्मत्वात्, आसाधारणः पक्षधर्मः

बाह्वर्तिति अन्वयस्याहुरन्वयार्थः । आवाह-एतदुक्तं भवतीति । एवं त्विदं विचार्य प्रीतिपूर्वकं न ज्ञानिपुणस्य-
 तन्मतिपर्वति । विषयमहा इत्यर्थगतौ निर्गुणार्थः कश्चिदपरा-न भवतीति । अन्वयगतेति शिष्यकर्म-
 शिष्ये न नन्दिपूर्वप्रत्ययः शिष्याकर्मवाचिष्वाभावात्प्रतिषेधे न भवतीति भाष्ये न ज्ञातुं तदुक्तं शिष्याकर्म-
 माह । छात्रावपक्षी अनिष्ठित इति । एवं प्रीतिर्निर्गुणत्वेन सन्त्वाभावात् सन्त्वाकर्मकत्वेनेत्यर्थः
 पक्ष्याच्चेति । एतेन स्मरति यथा पूषमिति । अथिवागमिष्यत्सम्बन्धमुक्तवान् त्वेव सन्त्वाकर्मकत्वेनेत्यर्थः
 त्वं सम्बन्धेनेतिवाक्यम् सन्त्वाकर्मकेन छात्राभिवाच्यसम्बन्धेन प्रीतिरस्य कदा न ज्ञातोऽप्यावेति वक्ष्यमाण-
 पदगम्यतेत्यर्थः तदा न त्वं छात्रस्याभिवाच्यसम्बन्धः ज्ञात् सन्त्वाकर्मकत्वेन सन्त्वाकर्मकत्वेनेत्यर्थः
 पर्व । अत्र सन्त्वाकर्मकत्वेन ज्ञानं साधयति-यः न सूक्ष्माद् इति बोधो हृदयस्य न त्वो हृदयं त्विदं
 वा न त्वेन त्वं हृदयं सन्त्वाकर्मकं वत् सन्त्वाकर्मकं इति ज्ञानं त्वं हृदयस्य सन्त्वाकर्मकत्वेनेत्यर्थः
 त्वं त्विदं पर्वतिस्मिमाह-अनुसृति सन्त्वाकर्मकत्वावेति कार्यं बुद्धौ बुद्धौ न किं ज्ञातुं त्वं हृदयस्य सन्त्वाकर्मकत्वावेति
 सन्त्वाकर्मकत्वात् त्वं न सन्त्वाकर्मकत्वावेति न त्वेन हृदयस्य सन्त्वाकर्मकत्वावेति प्रीतिरिति ज्ञात् सन्त्वाकर्मकत्वेनेत्यर्थः
 एतेन भावः । तेन न हृति त्वेन त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति न त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति न त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति
 एवं सन्त्वाकर्मकत्वात् त्वं न ज्ञातुं त्विदं त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति न त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति न त्वं सन्त्वाकर्मकत्वावेति

एकान्तव्यावृत्तेष्व, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकी गद्यस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्या पुनरन्वयस्य निराकरणं तद्वयस्य कनामिप्रायेणेति न विद्याः, किमज्ञानात् ? अस्मद्वृत्तिपरिमणात् ? इहपरलोकाभ्यामप्यदासञ्चामीरुत्वात् ? इति ।

(स चेति) स च सम्बन्धो नास्ति, उक्तान् उक्त सम्बन्धद्वौक्यम् अत एवत्यादि एतस्याप्यसम्बन्धद्वौक्यत्वात् यदुक्तं यथा भेदाभिधानपक्षे शेषज्ञात व्यपदेशात् नास्त्येव व्यभिचारिताशेष इति पक्षः, 8 असाधारणपक्षमपि विदुः, असाधारणपक्षस्य सपक्षस्यपक्षयोरेकस्यात्, तस्यानर्थ-भाषसाधारण्यं पक्षधर्मस्यापि बाधेकान्तव्यावृत्तेरिति, उक्तान्वयता गतायम्, किञ्चाभ्याम्-न्यमपि बाधेत्यादि, अन्वयस्य निरुद्धनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकी गद्यस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्या पुनरन्वयस्य निराकरणं तद्वयस्य केनामिप्रायेणेति न विद्याः किमज्ञानात् ? अस्मद्वृत्तिपरिमणात् ? इहपरलोकाभ्यामप्यदासञ्चामीरुत्वादि । क्वमदन्वयनिराकरणमिति चेदुक्तं यदन्वयव्यतिरेकी गद्यस्यापि निरूप्यते यथा वृत्त इत्युक्तं न भवतीत्युक्त्यासासेन । 10

कच पुनरनन्वयं निराकृत्य इति चेन्न —

नन्वेवं सर्ववृत्तार्थदर्शनासम्भवात् मेदानन्त्याच्च स्वार्थवैश्वव्याप्यत्वमाभावात् गुणसमुदायमात्रत्वादभिधानमिषेययोः कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानमिषेयमात्रं व्यपश्येत, लिङ्गैकदेशसम्बन्धविशिष्टस्य गमकत्ववक्तु न स्वार्थाशमात्रे सम्भवति ।

नन्वेवमित्यादि, बाधत् कोऽसौ सम्बन्धो यनति इति भावना गतायां तत्र कारणमाह-सर्ववृत्तार्थ 15 दर्शनासम्भवात् मेदानन्त्याभावात्सम्भवं उक्तं, स्वार्थवैश्वव्याप्यत्वो नास्तीति चोक्तो गुणसमुदायमात्रत्वात्

गुणभूतेष्ववयवेष्वस्यैव दर्शनलोकात् त्वयैव तस्याव्यव्याप्यत्वात्तुमानानुमेयसम्बन्धमाभावात्तुमानानुपपत्तिरभिधानमिषेयमात्रस्यानुपपत्तिरिति आह-सिद्धिरेवैकदेशसम्बन्धविशिष्टवृत्तिमिषेयैकदेशसम्बन्धमभिधानदर्शनादसम्बन्धोऽभिधानलोकोक्तोक्तं तद्व्यव्याप्यत्वं-लिङ्गैकदेशेत्यादि लिङ्गिनामपीनामेकदेशेऽप्रा

प्तिना पक्षो किञ्च वा कार्यं प्रत्यक्षपक्षे लोकोक्तिं त्वयैकदेशीयमाह-स चेति । व्याप्यते-स च सम्बन्ध इति । नेष्टनिबान् 20 पक्षे उक्तव्या कथा इत्येव कर्तव्यं तथा अस्मादभिधानमिषेयमिषेयताशेषे नरवदोक्तं स वास्तव्य असाधारणपक्षमपि व्याप्यते-यत्तस्यावैकदेशीयत्वं अत एव सम्भवं । अत्र नन्वव्यतिरेकीति शेषोऽपि व्यतिरेक्य द्वारमिति शेषो तत्र यदन्वयस्य निराकरणं क्रियते तत्पक्षे हेतुर्नैव इत्युक्ति-इदमपि चेति । अन्वयनिराकरणं यद्वयस्य-यदन्वयवेति कनामिप्रायेणेति न विद्याः किमज्ञानात् ? अस्मद्वृत्तिपरिमणात् ? इहपरलोकाभ्यामप्यदासञ्चामीरुत्वात् ? इति । क्वमदन्वयनिराकरणमिति चेदुक्तं यदन्वयव्यतिरेकी गद्यस्यापि निरूप्यते यथा वृत्त इत्युक्तं न भवतीत्युक्त्यासासेन । 10

- मूषादिमिति पञ्चाशदौ व्यापारो वा वृत्तिर्वा, तस्यादेव चान्तरावृत्तसम्बन्धव्यतिरिक्तमेववाप्येव-
 व्यदोषः तद्यार्थोऽप्युक्तवान्-अदृष्टत्वाभावादितादर्थः, अपोहस्यार्थवत्-अवृत्तो न भवतीत्युदाहरणम्
 व्याप्यो मूनादिमाननन्तःकोटरादिभेदेन तद्व्यतिरेकं चात्रोपो दृष्ट एव मेववाचितोऽप्यात्मस्यऽपि मेरानामदृष्ट-
 सम्बन्धेऽपि दोषमात्रः स्यात् इत्यन्तरावृत्तेऽपि वा तद्वदोप एव स्यादिति वृत्तः तु स्यादुक्त्यर्थोऽप्युक्त्यविवक्षा-
 5 सम्बन्धव्यतिरेको ? कुतो वा अक्षय्यामिषेयस्य पक्षस्य धर्मस्य ? छिन्नवक्षिन्नं कुत्रोक्त्यप्यम् ? कुतोऽनु-
 मानमिति ।

- एवञ्च शाब्दछिन्नगतपक्षापक्षमिव्यते तदेव पक्षाद्यतथार्थत्वादतत्तत्प्रत्ययारम्भकारावनुमा-
 नमप्रमाणम् अक्षातचक्रे चक्रमिति प्रत्यययत् तस्मात् साधुर्कं नामप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमान-
 चयादि तत् । कृतकःवाद्यपि स्वार्थमात्मापादनं नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तुः) इति इदमपि बाज-
 10 एव पूर्ववद्वर्णं दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 छिन्नमनुवर्धितः सामान्यधर्माः तैरविनामावात्, छिन्नस्य विशेषो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि-
 त्वात् एवं छिन्नस्याव्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् छिन्नः सामान्यं गम्यं निवृत्तम्,
 छिन्ने त्वयं विशेषः 'छिन्नानुवर्धितः स्थायाः' (ग्रन्थकर्तुः)

- 15 (एवञ्चति) एवञ्च शाब्दछिन्नगतपक्षापक्षमिव्यते तदेव पक्षाद्यतथार्थत्वात् अवस्थितमिति प्रसक्तो-
 ऽनुमानमिति सुगुणितार्थम् तस्मादवच्छेदकत्वात्सररात् अनुमानमप्रमाणम् अक्षातचक्रे प्रमदृष्टेः पुनो-
 चक्रे चक्रमिति प्रसक्तमिति तस्मात् साधुर्कं 'नामप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानाचयादि तत् । इदमपि बाज-
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 20 एव पूर्ववद्वर्णं दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 छिन्नमनुवर्धितः सामान्यधर्माः तैरविनामावात्, छिन्नस्य विशेषो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि-
 त्वात् एवं छिन्नस्याव्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् छिन्नः सामान्यं गम्यं निवृत्तम्,
 छिन्ने त्वयं विशेषः 'छिन्नानुवर्धितः स्थायाः' (ग्रन्थकर्तुः)

- 25 एवञ्च शाब्दछिन्नगतपक्षापक्षमिव्यते तदेव पक्षाद्यतथार्थत्वात् अवस्थितमिति प्रसक्तो-
 ऽनुमानमिति सुगुणितार्थम् तस्मादवच्छेदकत्वात्सररात् अनुमानमप्रमाणम् अक्षातचक्रे प्रमदृष्टेः पुनो-
 चक्रे चक्रमिति प्रसक्तमिति तस्मात् साधुर्कं 'नामप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानाचयादि तत् । इदमपि बाज-
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 30 एव पूर्ववद्वर्णं दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 छिन्नमनुवर्धितः सामान्यधर्माः तैरविनामावात्, छिन्नस्य विशेषो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि-
 त्वात् एवं छिन्नस्याव्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् छिन्नः सामान्यं गम्यं निवृत्तम्,
 छिन्ने त्वयं विशेषः 'छिन्नानुवर्धितः स्थायाः' (ग्रन्थकर्तुः)

१ अ तद्वर्णो दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 २ अ तद्वर्णो दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 ३ अ तद्वर्णो दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 ४ अ तद्वर्णो दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च
 ५ अ तद्वर्णो दृष्टव्योक्तं यथा छिन्नं छिन्नं नातिचक्रमिति येन रूपेण तेनैव रूप्य आम्भतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सरराधनेकधर्मापि सन् तस्मात् व्यभिचारस्य गमयति गम्यन्ते च

किमिदमिति, सोऽत्रयं अर्थप्रस्तावेनोपपन्नं समस्तस्य रघुचक्षार्थवाक्य पूर्वोक्तं न भवति
न भवतीत्यमनपरमार्थत्वात् रघुचक्षवद्भावेन गम्यगमकमियमो भाव्येवेति वार्थम्, किञ्चागत-वस्तु-
मिदमिति पूर्वपक्षप्रत्युत्तरार्थं वाच्यमिति [वति]ति, यत् स्वार्थस्वाधेऽप्यर्थान्तात्मकत्वं समर्थयतोऽनं सर्वत्र
छिन्निमिति लिङ्गं सम्भवतीति तद्विषयस्यैववदितया न वा विषयं वीक्ष्यमिदमिदमिति तस्यापदे-यति
४ सिद्धयेत्यादि सिद्धमस्तीति लिङ्गि, यमि तस्य छिन्नि अस्मागाद्योगोपपादाद्यप्यत्र वस्तु क्व तस्य
छिन्नं नास्ति । किञ्चामावे छिन्नत्वत्वे[६]भावात्, मर्यादाविनिर्देशयतिरित्यामुपगमादेव सिद्धादित्यसिद्ध-
मिदमिति । अत्र नास्ति छिन्नं क्व तस्यात् । छिन्नमस्तीति सिद्धवात्, छिन्निदमर्थः मर्यादाविनिर्देशो न
भवितुमर्हति सोऽर्थः, तमिमिदमिति स्थानविरोधि चे वचनमिति ।

अग्निभूमोदाहरणे चेदमः प्रत्यक्षविषयस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलब्धभूम-
१० धारप्रदेशाभिस्मरणे भववत्त्वाद्भावेति यथाऽग्निरेवेति साध्याधारप्रदेशाप्रत्यक्षनिर्देशादभे-
परोक्षस्य सिद्धासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात्
तस्मात् सर्वलोकाप्रतिबिम्बस्यमिति प्रदेशो साध्यं सर्वत्र भूमवत्त्वं छिन्नमस्येव, न च सर्वाग्निम-
प्रदेशात्साध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताव्यापादसाधारणतादिवदोपपन्नत्वं ।

अग्निभूमोदाहरणे चेत्यादि, इह वाच्यं प्रत्यक्षोऽस्ति [१] अग्नित्र भूममिति इदमः प्रत्यक्षविषयस्य
१४ प्रतिपक्षिण मन्त्रमन्त्रनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलब्धभूमधारप्रदेशाभिस्मरणभूमवत्त्वाद्भावेति, यथा-
ऽग्निरेवेति साध्याधारप्रदेशाप्रत्यक्षनिर्देशादभे- परोक्षस्य सिद्धासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा-

भावात्-सोऽत्रयमिति नास्तीतिरुक्तमिति न वाच्यत्वात् सर्वत्राद्यैव-वस्तुतिरे अत्रेति अत्रेति अत्रेति अत्रेति-
वस्तुत्वं त्वीयानुपपत्तेनाममात्रमित्यस्यात् एतन्मन्त्रवत्त्वेन सोऽस्तीति नम इति साधः । तदुक्तत्वात्प्रत्यक्षवत्त्वात्-वस्तु-
त्वमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति
२० वत्तात्तमत्वात्, न हि वत्तात्तमत्वात् इत्यत्रेति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति
तथा तदपि न वत्तात्तम इति साधः । अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति
२४ मन्त्रेति रचयति अग्निभूमोदाहरणे वेति । इह वाच्यमिति अत्र वाच्यं प्रतीयते । अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति
२८ मन्त्रेति रचयति अग्निभूमोदाहरणे वेति । इह वाच्यमिति अत्र वाच्यं प्रतीयते । अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति
३० मन्त्रेति रचयति अग्निभूमोदाहरणे वेति । इह वाच्यमिति अत्र वाच्यं प्रतीयते । अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति अत्रेतिरुक्तमिति

अथपुनरावश्यमुक्तिरित्, यथा श्लेषप्रयुक्तशब्दार्थो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् साधनमात्रमात्रमप्युक्तम् । अर्थो विद्यमानः । इत्यादि तथा वृत्तव्यः स्यादिति ।

उद्दर्याभारप्रवर्षेनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि श्रृगार्यः पश्यत्, संवृत्तितः सामान्यसमुदायात्म्यत्वात् विशेष-
पाणामूल्यकविषयकोटरादीनामवाच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुतः स्वर्याग्निमत्यामृतस्य
प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽप्योहः सिध्येत् स तु नास्ति तदभावात्, यच्च वृक्षशब्दस्य श्रृगार्य-
भावात् पक्षधर्मत्वाभावात् तत्कथं श्रृगार्यो नास्ति ? गुणसमुदायसंवृत्यर्थत्वात् संनाशश्च तत्
वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तिर्नैवेति चेन्न अन्यपुनस्तमूलादीनां तदतमत्वेनैकत्वे तदनुत्पत्त्यात्
श्रृगार्यस्य तुल्यात्तुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव ।

10 शुणसमुदायो हीत्यादि वस्त्राचकारेण्यनुमानासम्भव[इति] वस्त्रमिति प्रागुक्तं तन्मतमेव स्मारयति-संश्रुतिमतः सामान्यसमुदायात् वस्त्रासत्त्वादिदोषाणां सुत्रानुसङ्गिबलकोट्टरादीनामवाच्यत्वमिति वस्त्रात्तैश्च समज्ज्ञादपि नास्ति इव एव धर्मादिभिस्सामान्यतस्तु प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य पदोऽप्येव सिद्धेत स तु नास्त्वन्मः तदुभयात्-तत्प्रतिपत्तिनिश्चयस्य प्रसिद्धिस्तु अन्यो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिश्चयस्तु हि तुल्यातुस्तन्निवेद्यामेति यच्च वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावात् वृक्षशब्द 15 ज्ञेति तद्वद्वत्तामन्त्रः, तद्वद्वत्तामन्त्राणि यावत् सेनाशब्दमिति गत्यर्थः शुणसमुदायसंज्ञकत्वमिति हेतुः वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तिरिति चेत्-साम्मतं वृक्षशब्दः समुदायेनार्थानां मूकार्यान्त्रं समुदायो वृक्षशब्दे वस्त्रात् समुदायार्थवत्त्वावर्त्तोप हेतुवत् न अन्यपक्षेतामिति अन्यपक्षानां मूकार्यानां तात्पर्य-

पञ्चममात्रवापीति । इत्युक्ताह-अथैकधृतिरिति अस्त्वत्पुण्यमुज्ज्वलितम् । राज्ञश्च सर्वार्थस्य
इवमेतौ गुणसमुदायो द्विती । त्वने इति ह्यस्याकारेण प्रत्याशङ्क्यते । एतच्चान्नयमेवेष्टं चेदौ फलवदेव-तसा

20 विप्रति। अनेकानाम्नायुने खैर होतारनामाममनावाकिये। इसारोकोथी पुनसुहानकाया सुपुताम सामान्यीकी फकी
पुपुताम न फामाकीको फकीने मकीरिअ कनमकिनामो स्वेनाहापोने सेपु विरकीने मकीरिअकोल नामाविनाका
परीकमिअलाय फकीने लकीने खल कल एव फामाकीकोप्रथ पुनसुहा मकुनकोकोरपोने न फेमविअ प्रमाकीन बायन ही
त एव फामाकीमय विप्रामनमेनामामान्ने मकि उमममेव मकुनकायव फमन्ते उमपुहामाथामामा पुमामानस इकल फकी
इकमम इति फमामाकमपैवकनमामपि माकीति काकीमैमाथीमरक इलकपुनस मीपरीकममारपो। मकिमम

[illegible][illegible]

५. अनु-वर्गानामपि समस्तान् तन्त्रं शितस्तुभ्यं वाताग्निपृथ्वीमयमवयवम् व्यवसन्नाह-अभ्युपगमनामिति । ५३७५

- प्रमादत्तस्योपपत्तिरित्याह, एष तु पाठो षटमान उपलब्धस्ये, 'याममाप्य[स्तर]मिह्यामि श्लोकः, एषि न प्रमा-
 नान्तरमिहोत्पदेव प्रत्युत्पद्यति यावत् कृतकत्वाविधिति, ततोऽप्यापोहार्थेभ्यो रोपोऽप्यासा, न त्व
 एवैकमिति यथा मयोपाः साध्वप्रत्यक्षप्रसङ्गाविरोधा जम्पापोहार्थेभ्यः केचन, किं तर्हि ? तद्विरोध-
 जाहोपनिवृत्तसम्बन्धेव तेऽनुमानमपि, तद्व्यतिरिक्तं चेत्तर्हि तदेवं प्रसङ्गस्ये-तन्मैवं कृतकत्वाप्यनुमानं
 ५ कार्यं परार्थं वा निरूप्यते सिद्धं कृतकवस्तुविधिना कार्यमात्रमापोहेन नाशवेदेव, न न नाशयति, इव
 प्रसिद्धा हेतुस्यापोहेनेत्यादि गद्यार्थः, दृष्टान्तश्च साध्वस्यापोहस्यार्थवदिति साधनम्, तच्च भावग-स्यपनं
 ब्रूम इति [ब्रूमो न मरतीति निरन्तराऽप्रतिपत्तिरेव, प्रसिद्धा, प्रादुर्भावस्यैव तद्विरोधादिति हेतुः स्वेभ्य-
 स्त्वाप्यप्रतिपत्तिवदिति दृष्टान्ता, यथा स्वाप्यस्वाप्यविपक्षान्नरहितस्य माद्यस्य [इ]हेत्याद्यावत्प्रतिपत्ति
 निरन्तरत्वात् तथा ब्रूम इत्यब्रूमो न मरतीति कृत्याख्या गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव आधनीयं पाण्डुरा-
 10 पद्यरचितेयं यावत् कृत एवाप्यापोहः । एवमुचितमाद्यमाद्यप्राप्त्यर्थप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव व्यवहृतमपि-
 पत्तिवत् एवं तावद्ब्रूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्ब्रूमासौ ब्रूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थेऽसौ वर्तते सोऽपि न
 निश्चीयतेऽप्रतिपत्तिः तावद्ब्रूमार्थमात्रं ततोऽप्ययो-अनन्तर्यमवरोपोहो आताम् ! तदमाद्यत्
 कृतः तावति ? इति ।

यच्च ब्रूम

गुणसमुदायोऽसौ नाभिदेवसौ नाम कीचिदपि स्या, तन्नामान्भ्यां

- 15 तु तदप्यारोपयेनत्यादि आ न त्वित्येतस्माद्ब्रूम्यात् स एव द्रव्यो यावदप्योपादानमात्रमन्यत्वा
 इति, एवं तावत् पञ्चमस्य चानुपपत्तिः किं भवदेव भवति ? उतामवत् ? अप्यापोहश्च गुण-
 समुदायपरमार्थश्च स्वार्थ इत्यादि विकल्पैरतामापोहात्, तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयोः सम्भा-
 उपपत्त्यारमावात्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतस्तदस्यपारमकत्वात्, अतातचकचीवदिति ।

- उत्तरार्थः, न तु न प्रमाप्यन्तरं कार्यमिहोत्पदे-एष तु पाठ इति । एषि तु न प्रमाप्यन्तरं कल्पनमुमातावच्छेदः, २०
 कृतकत्वमित्यत्र कल्पनोत्पदेन कार्यं व्यक्ततीति मन्वते तर्हि अप्यापोहेर्मेव्यामिमुक्ता प्रत्युत्पद्य रोपा स्युरित्यत्र-यदि न
 प्रमाप्यन्तरमिहोत्पदेवेति । न केनचित् कल्प एवैते रोपाः प्रसक्तन्ते, अपि तु ते अनुमानमपि तद्विरोधोपपत्तिरिति
 कल्पनोत्पदेन कार्यमप्युत्पत्त्यानुसन्धानात्-न हाण्यं पद्येति । अनुमाने कल्पन एव रोपाः प्रसक्तन्ते इति तद्व्यति-
 र्भवती-यन्मैवमिति इत्यप्युत्पत्तिमार्गं कार्यं वा परार्थं वा निरूप्यतुं निरूप्यतुं नाशयति कल्पनोत्पदपरमार्थमापोहेः
 कल्पनोत्पदेर्हेतुत्वात्तद्विचार्यतेऽनुपपत्तिरिति मन्वते-यन्मैवमिति कल्पनोत्पदेन कार्यमप्युत्पत्त्यानुसन्धानात्-न हाण्यं पद्येति । अनुमाने कल्पन एव रोपाः प्रसक्तन्ते इति तद्व्यति-
 २५ र्भवती मन्वते । दृष्टान्तमाह अप्यापोहस्याप्यार्थवदिति, प्रमाप्यनिरूप्यतुं कल्पनोत्पदेन तद्व्यतिरिक्तं कल्पनोत्पदेन
 यथा कार्यं नाशयति तद्व्यतिरिक्तं । मन्वतेऽप्योत्पदेन भावयति ब्रूम इतीति इव प्रसिद्धाः कार्यमिहोत्पदप्रतिपत्तिरेव कार्य-
 मप्योत्पदप्रतिपत्तिरेव मन्वतेऽनुपपत्तिरिति मन्वते माय । हेतुमाह-प्रादुर्भावेति, प्रत्यक्षं कल्पनमन्वतेऽप्योत्पदेन कार्यमप्युत्पत्त्यानुसन्धानात्-
 विधीयते, ब्रूम न कार्यस्य कृतकत्वस्य तावत्तद्व्यतिरिक्तं कल्पनोत्पदेन कार्यमप्युत्पत्त्यानुसन्धानात्-न हाण्यं पद्येति । अनुमाने कल्पन एव रोपाः प्रसक्तन्ते इति तद्व्यति-
 ३० र्भवती मन्वते । मन्वते-यद्येति, निरन्तरकल्पेन तावत्तद्व्यतिरिक्तं-गुणसमुदायो हीत्यादि । मन्वतेऽनुपपत्ति-
 मन्वते मन्वते । तर्हि निरूप्यतावेहं मन्वते एवं तावदिति । एवं कार्यमप्युत्पदेन कार्यमप्युत्पत्त्यानुसन्धानात्-न हाण्यं पद्येति । अनुमाने कल्पन एव रोपाः प्रसक्तन्ते इति तद्व्यति-
 ३५ र्भवती मन्वते । एवं कल्पनोत्पदेन कार्यमप्युत्पत्तिः । नाशयतीति कार्यमप्युत्पदेन मन्वतेऽप्योत्पदे-किं पुनरिति

अत्रास्माभिरुक्तस्य 'तद्भाष्यदर्शनादथ साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवद्भूतिर्नाधारोपेययोरिव ॥ (ग्रन्थकर्तुः) इति, यत्तद्भाष्यदर्शनं स एवाभिर्पूर्वमा भवति तेनैवाभिना भूमेन भूयसे तद्देशेऽप्यनादिसम्भवेन, नान्येन, न सोऽभिर्पूर्वो न भवतीति तद्भाष्यस्यास्यनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव भूतो भूतो भवसेवाभिं गमयति न तु यत्र न ह्यस्तद्वच्छेदेन, तद्भाष्याग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भाष्यान्वयप्राप्त्यापत्तायामभिर्भूमपिपक्षस्याभूतिमात्रेष्टायनिर्णयः स्यात्, अत्रभूमस्य पदस्याभावो पटो बन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एव लिङ्गिभ्यपि तथा तत्रैवभूतान्वयसाधनार्थतयार्थत्वात्, अतस्तद्भाष्यदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्वयदर्शनहेतोः लिङ्गिनि परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानापसर्जनभावनाविनाभावात् संयोगिवद्भूतिर्न तु कदाचनदयोराधाराधेययोरिव, तस्यकश्चत्वादभयोः ।

[illegible][illegible]

१ मि. क. का है जलपानाया । २ मि. घ है नमिहं हि तरु पृथिवी ।

विज्ञानम्—

यवप्युक्तं न चावश्यं स्वस्याम्यादिसम्बन्धावनुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षितत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापकाः स्युः, न स्वस्याम्यादिसम्बन्धाः, सत्यपि तस्मिन्नुमानाभावादित्येवमपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात् ।

- ८ यवप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवाचिनो दोषवचनम् न चावश्यमित्यादि प्रत्युच्चारणम् एतदुक्तं भवति स्वस्याम्यादिसम्बन्धावनुमानं भवति तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षितत्वात् अपरसम्बन्धेन लेखामि बाधये चैत्रे वा स्वतन्त्रीबाधक्यन्ता विशेषा आकांक्षक्यन्ते तेषामेवाव्यभिचारत्वात् त एव अनुमापकाः स्युः न स्वस्याम्यादिसम्बन्धाः सत्यपि तस्मिन्नुमानाभावात् व्यभिचारोऽपि एवं प्रत्युच्चारणार्थं वृत्तरमाह एतदपि न शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तरात्—‘सम्बन्धवैकल्यात् प्रसङ्गाच्छेषसिद्धिरनुमानम्’ इत्यस्य न्यायानुमानसङ्गते शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण एवोपात्तत्वात् तस्यावयवदोषः ।

तत्त्वमिति भाव्य इति नेतुमर्हते—

- इदं हि सर्वाभासभ्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिध्वङ्गकम्, प्रत्यक्षादितरः शेषा सम्बन्धी अनुमेवानुमानाभासमेवै। प्रत्यक्षादितरेष्वेव विकल्पाः, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायाव्यः परार्थानुमाने साध्याभिधानमिति धर्ममात्रो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोगं तेन तेन सम्बन्धेन सम्बन्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षवद्वा प्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धावनुसर्त्यमाणा च्छेपेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनस्यैव विकल्पासाधारणधर्मभ्युदासः, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षावैकल्यात् सम्बन्धादित्येवावगता सिद्धेः सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणादसिद्धिर्भविष्यति धर्मता मा भूदिति, तथाचा-स्वाम्यसम्बन्धन इतिप्रसिद्धवत् ।

- ३० इदं हि सर्वाभासभ्युदासेनेत्यादि, पक्षद्वेष्टाप्रत्यामासाः सर्वे तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युत्पद्यन्ते प्रसङ्गादितरः शेषाः सम्बन्धी साध्यादित्यत्र विधिध्वजमात्रो देशादि सम्बन्धे अनुमेवानुमाना-

- तेनैव शेषसिद्धिः यवप्युक्तमिति । व्याख्ये—सम्बन्धवाचिन इति । तत्त्वमिति—एतदुक्तमिति अग्रेष्ठेन वाच्येन च चैत्रे वा स्वतन्त्रीबाधक्यन्ताप्येवमिति । निमित्तक्ये ननुमाभावापेक्षमात्रः साध्यादौ कर्तव्यः यथावापि साध्यादौ, न हि एतदप्येव कल्पमिच्छन्तेत्यपि कर्तव्यमिति । निमित्तक्ये ननुमाभावापेक्षमात्रः कल्पमात्रेणैव तत्र चक्षुष्येयमात्रवत् तर्हि तत्रैव निमित्तक्येनमात्रेण साध्या, निमित्तक्येनमात्रेण साध्याम्यादिसम्बन्धेनाप्यप्येन निमित्तवाचनेन तदव्यभिचारमिति वाच्यमिति । तद्विधाने—एतदपि निति सम्बन्धवाचकस्य प्रसङ्गाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति कल्पये शेषसिद्धिरित्येवावधारित एव विधानात् शेष इति भावः । तत्त्वमिति इदं हीति । व्याख्ये—पक्षद्वेष्टाविति पक्षावाद्या इत्यत्रमात्रा साध्याम्याव्यस्य सन् सम्बन्धानुमानविधानेन निमित्तक्येनैव । तद्वेष्टावाद्यति—प्रत्यक्षादितर इति साध्याम्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनोमेवैव च प्रसङ्गः तत्त्वमिति सम्बन्धी शेष कल्पत कामादिना निमित्तक्येनो देशादि धर्मधर्मिसमुदायश्च न च प्रतिशब्दोऽपि प्रसङ्गादितरेष्वेवमिति । य एतदत्र पक्षानुमानेनमात्रवत् कल्पेनैवमात्रवत् तद्विधानमिति वाच्यमिति ।

तथापि स्वाद्रिविधामेवातथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्त-
धोरन्यतरकर्मणा योगः सयोद्याम्योन्यछिन्नत्वं पर्यायेण विषयावशाद्भवति युगपद्बोध्यकर्मजसं-
योगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना भूमानुमानम्, न, संयोगेकर-
पत्वात्तच्छात्र एवायं प्यतिकरप्रसङ्गः, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्भूमोऽसाध्यः साधनम्, 5
साध्यस्वप्रतिप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, भूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये
भानुमा निर्वाहा स्यादिति ।

तथापि स्वादिख्यादि, न हि छिन्नस्य छिन्नित्वे छिन्नितो वा छिन्नत्वे कश्चिदोरो हि, विवक्षा
मेवात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकरात्—सर्वं वा गम्यत्वेन गम्यत्वेन वा विवक्ष्येत स्वामी वा यदा
तदा विवक्षितव्याम्यतरस्य गम्यत्वं गमकत्वं वा यदाविवक्ष्येदृश्यते, तथावा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्तः,
यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोद्या- 10
[स्योऽन्यछिन्नत्वं पर्यायेण विषयावशाद्भवति युगपद्वा, कमवर्धर्मसंयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिष्विति,
तथा हीत्यादि, एवो विक्षेपितस्य बाधपेयाचरण उत्तरणाऽऽख्येत्यादि गवार्थमग्निना भूमानुमानमिति, अत्राह—
न 'संयोगेकरूपत्वादित्यादि, माधोः पूष पश्माद्या भूमःसंयोगी न पैसाद्याऽपिपिठि मत्ताऽमिहमापायते,
अग्निनापि भूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि? उत्तराह एव न—अन्युपलब्धिकाह एव भूमोऽस्तीति
मन्त्रेवाभिप्रायादिति, अथ व्यतिकरप्रसङ्ग इत्यत्रोच्यते—वासम्मवात् सम्भवाविशेषादितिछिन्नत्वं न 15
प्राप्तम्, किं तर्हि? प्रत्यक्षत्वाद्भूमोऽसाध्यः साधनम् साध्यस्वप्रतिप्रत्यक्षत्वाद्भुनेभत्वादसाधनम्,

छिन्नित्वेयोरनुमानादपि योवानावशात्—तथापि स्वादिति । व्याप्ते—न हि छिन्नस्येति कश्चिदर्थं वदन्तिछिन्निमात्र-
योप । इमेन कालाभ्यामन्यत्र विवक्ष्येत्येन कालं गमकत्वं गम्यत्वं वा सामान्यं पमकत्वं पमकत्वं वा यन्तु न कश्चि-
कस्मिन्नाह—तथा तथेति । देवदत्तयज्ञदत्तो संयोगो यदाऽन्यतरकर्मप्रकाः तथा विवक्षावच्छात्रदत्तयज्ञदत्त स संयोगो देवदत्ते
यज्ञदत्तस्य भवति, यदापि यज्ञदत्तसंयोगो देवदत्तस्यैवा यदा यदायदायदा संयोगः तथा युगपदो युक्तो भवति एवं 20
कस्मिन् विवक्षावच्छात्रदत्तस्यैव सति दृष्टान्तोप समर्थमिति—यथा कस्मिंश्चित् । ननु छिन्ने छिन्नस्य छिन्नि-
वातराज्यामिहो यो भूमानुमितिप्रसङ्गः कदा लोपयिष्यते? संयोगो पूर्णोत्तरात्वात्सर्ववर्धितं मत्ता योका देन कदाचित्त्वं कदाचित्त्वं
येति यदापि छिन्नित्वेन ज्ञातं, किन्तु भूमानुमितिवशात् एव तस्मिन् स कस्मिन्नात्तार्थमवर्धितं छिन्नत्वात्तत्वात् इति धार्यते—न
होयोगेकरूपत्वादिति संयोगित्वेयोरन्यतरकर्मप्रकाः । अग्निभूमयो पूर्णोत्तरात्वात् संयोगो मत्ताऽमिह मापायत
इत्यत्राह—माधोः पूर्वमिति अथो प्रत्यक्षे उत्तरात्वात् वा भूमाः संयोगेति मत्ता गम्यत्वात्तत्वात् भूमात् पूर्व पश्माद्यामिह संयोगेति 25
मत्ता वा नमिहममिह भूमादितिप्रसङ्गप्रकाशयते वैगम्यतरकर्ममिहमत्तायोरनुमितिवशादेवाभ्युपगम्यत्वात्तत्वात्
नयेति माह । तर्हि यदाऽऽवात इत्याह—उत्तराह एव न—अन्युपलब्धिकाह एव भूमः संयोगेति तदेव भूमादेवैवामे-
वैवमत्तामितिप्रसङ्गः कालमेवमुक्तं देवदत्तावाकाशऽसम्भवादिमाह । उत्तराह मासम्मवादिति, अनेच्छित्वं न सम्भवा-
विशेषात् प्राप्तम्, असम्भवादिमाह योका कस्मिंश्चित्प्रकाशितं सम्भवाविशेषात्पुनरा ज्ञेयत्वे तदानीं छिन्नत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात् 30
प्राप्तम् । तर्हि कदा? उत्तराह—प्रत्यक्षत्वादिति तदानीं हि भूमाः प्रत्यक्षं ज्ञात एव न साध्यः, किन्तु साधनमेव कस्मिन्ना-

१ सि क डे डा. कर्मयो । २ सि डे डे डा. संयोगित्वम् । ३ सि डे डा. व भूमोदयि । ४ सि
ड डे डे. 'मिदी' प्यति ।

इत्थं वच्छिन्नमस्मिन्नोऽपि भूमवत्प्रमाणप्रसङ्ग इत्याहुपदेक्षमन्यो यावदुभयदोऽपि तन्मयमुपमस्य तथातयेष्ट-
वच्छिन्नैरिति तत्कारणोक्तिः, भूमवियय एतदेव स्यात्-भूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापकः स्यात्, अग्निरेव
वाऽनुमेयः तद्वदितो भूमाऽनुमान भूमावत्प्रमाणवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरपि विशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभासि दोषगन्धोऽपि, भूमवत्त्वस्य हि छिन्नत्वं युक्तम्,
भूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमस्त्रविशिष्टदेशस्यैव छिन्नित्वम्, न ह्यग्निमस्त्रस्य १
युक्तं छिन्नत्वम्, साध्यत्वात्, साध्यत्वं छिन्नित्वात्, छिन्नित्वमसिद्धत्वात्, असम्भवेन तु
छिन्नत्वमप्यग्निमस्त्रविशिष्टस्य देशस्यैव शक्य भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्त्वधान
मेवोच्यतेऽग्निमत्तोऽपि भूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभासि दोषगन्धोऽपीति, तत्रावयति-भूमवत्त्वस्य
ईदानीं, भूमवत्त्वपरमविशिष्टस्य देशस्यैव छिन्नत्वं युक्तम्, भूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, 10
छिन्नत्वमपि तदेवविषयता इतोः, अग्निमस्त्रविशिष्टस्य देशस्यैव छिन्नित्वं युक्तम्, अग्निविषये तु देशे
छिन्नत्वं न युक्तम्, किं कारणं ? न ह्यग्निमस्त्रस्य युक्तं छिन्नत्वं साध्यत्वात्, साध्यत्वं छिन्नित्वात्,
छिन्नित्वमसिद्धत्वात् असम्भवेन तु छिन्नत्वमप्यग्निमस्त्रविशिष्टस्य देशस्यैव शक्य भावयितुम्, अग्नि-
मस्त्रस्यैव भूमाप्रत्यक्षत्वे न कदाचित्, अत एव मया तत्त्वधानमेव-देशप्रमाणमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि
भूमाऽनुमितिप्रसङ्ग इति ।

15

अत्राह—

नन्वेवं देशमुपेक्ष्याग्निरेव छिन्नित्वं स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न चासौ छिन्नी भवितु
मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, तथा चोक्तं स्वयाऽऽसन्नमतमेव 'न धर्मो धर्मिणा साध्यः सिद्धत्वाच्चेन
धर्म्यपि । धर्मेण धर्मः साध्यः स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ () इति, न धर्मो धर्मिणा

भूमवत्प्रमाणं प्रसज्यत इति । तत्र कारणं कथंति-तथातयेति तत्र तेन प्रकारेण क्वाचिद्वर्ति इति चेत्तदनुमानमपि प्रसज्यते 20
निमित्तमन्वितव्यमिति तत्रैवोक्तं इति भावः । तत्रोक्तप्रसङ्गत्वं क्वाचिद्वर्तिरेवमस्य भूमाऽनुमानकत्वेऽप्युक्तमेकत्वे एव संयोगिनो-
रपि विशेषात्, भूमवत्प्रमाणप्रसङ्गोऽपि भूमाऽनुमानं स्यादिति वाहं युज्यत इति वक्ष्यति-भूमवियय इति । ऐश्वर्यं न साधकत्वे
साधकत्वे न न चविशेषे इत्याह-अथेति । कर्षं दोषगन्धो नास्तीत्येवाह-भूमवत्त्वस्यैति भूमवत्त्वं प्रसङ्गवैयर्थ्यादिति चेत्ते
किं प्रतिज्ञायाः प्रसङ्गस्य भूमवत्त्वस्य छिन्नत्वमपि देश एवाग्निमस्त्रविशिष्टं, एवमेव छिन्नित्वमप्येतत् युक्तं इति भावः । अग्निमस्त्रविशिष्ट-
देशस्य छिन्नत्वम् न युक्तमित्याह-अग्निवियय इति । देशमाह-साध्यत्वात् इति साधकत्वं बोधकाध्यायिकं तत्र छिन्नित्वम् 25
शावधारमय छिन्नित्वत्वात्, तदपि अग्निमस्त्रविशिष्टत्वमपि विवक्ष्यतादिसौ विवक्ष्यमित्यत्र एव हि शावधारमय छिन्नित्वमपि विवक्ष-
यित्वमिति चेत् न तु छिन्नित्वमपि इति भावः । तदेवं वाच्यं किञ्चित्वा तदनुमानादप्यपि असम्भवेन सिद्धिः, अग्निमस्त्रविशिष्टो
देशो छिन्नमपि भवितुमर्हति प्रतिज्ञायाः प्रसङ्गो भूयोऽप्यस्यत्वात्तदनुमानोऽपि छिन्नं भूमवत्प्रमाणं छिन्नित्वं । अत
एव मया देशमात्रमेव तत्र छिन्नः प्राहकरोष्यतेऽपिमतोऽपि भूमवत्प्रमाणप्रसङ्ग इत्याह-अत एवेति । देशमात्रमपि साधकतामा-

१ इति क. छ. दे. तन्मयमुपमस्य । २ इति छ. छ. दे. नन्वेवं भूमवियय एतदेव स्यात् । ३ इति. क. दे. छ.
छिन्नित्वं ।

अभिप्रेतं प्रतिमत्त्वं, प्रवेक्ष्य भूमवत्त्वाद्येऽपि^१ ईशान्वरे काशान्वरे वा अयोध्याज्जगत्पि दृष्टत्वात्, किमिदं ? प्रमेयत्ववत्-यथा मित्रः शत्रुः प्रमेयत्वादात्मकत्वमित्युक्ते प्रमेयत्व धर्मादात्मिकं मित्राणि मित्रत्वेन दृष्टम् तथाऽप्रिमत्त्वं भूमवत्त्वेनेति अभिप्रायित्वाभिमतत्वस्यासापक्षवत्, भूमवत्त्वञ्च तु मत्वमिमत्त्वेन निनाऽदृष्टवमित्यत्र भूमा, न भूमवत्त्वानुमानेनापि-भूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मसात्मेनेव अनुमानमूदेन-

८ अत्रपिनामूदेन सिद्धत्वं नियतम् पाण्डुत्ववद्वत्त्वाविच्छिन्नमूकत्वातिरूपेण भूस्त्वमिदमप्युक्तेन तत्र सिद्धित्वदोषप्रसङ्गस्यावधार एव भाषि प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव सिद्धत्वात्, तथाऽप्येव प्रत्यक्षत्वे भूमस्य सिद्धिनो सिद्धित्वमभ्यभिचारिलोपादानेनेत्यादि-यदि त्वमिमत्त्वं प्रमेयत्ववद्भूम अभिप्रेतं ततो भूमस्य भूस्त्वमेव सन्निधेयं तथापि नीहारानिम्यादेन अक्षद्वयमूकमित्यात्, तस्मात् सैन्विग्वासिद्धौ हेतुः स्वाङ्गः कुतोऽस्य सिद्धत्वम् ?^२ अत्रपिनाभावित्वेनेव तु यद्व्यमूकत्वातिरूपेण भूमत्वसिद्धौ ज्ञात् पक्ष-

१० धर्मत्वासिद्धत्वम् तथा ।

इतर आह-

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं भूमसिद्धादप्रतिपत्तिवदप्येव भूमप्रतिपत्तिः स्यादिति ! अथ किं विषयः सम्प्रधारः ? इक्षितन्यायदेशसाध्यताया हेतुः, तस्माद्युक्तमेव सिद्धस्य सिद्धिनो वा सिद्धित्वम्, भूमस्य सिद्धित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदप्रिमत्वमभ्यभिचाराद्विज्ञत्वामात्र एव, भूमसंयो-
११ गित्वमेवाप्रेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र भूमा तत्र तत्राप्रतिपत्तिः, तस्मादप्रेरन्त्यया संयोगित्वम्, अन्यथा भूमस्य, न हि सर्वत्राप्नो भूमो दृष्टः, ना भूदेव दोष इति देशसाध्यतेष्यते तत्साध्य सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति ।

(अथात्रेति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं भूमसिद्धादप्रतिपत्तिवदप्येव भूमप्रतिपत्तिः ज्ञात्^३ वस्तुनो सिद्धसिद्धिरितिपक्षेपप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽप्येव इतिमायाः, आचार्योऽज्ञात्वमितिपक्षेपमापादयितुमनः

२० भूमत्वप्राप्त्यापत्तयोरन्यद्वत्त्वात्पक्षेऽपि भूमस्य जगत् क्षेत्रे स्वेव तत्क्षेत्रम्यत्नकदाप्येव स्वेव भूमवत्त्वमात्र-
कारणमित्येवमित्यादिभिर्वा कार्यमित्याद्ये कल्पना न भवति तद्वत्त्वोत्पत्तिवत्त्वम् एवं कारणैरित्येवमित्यादि-
कार्यमित्यादिमि नपि कारणकलापसर्वाणां हेतुः कार्यं यमप्यु, कार्यञ्च तदभ्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादिपक्ष-
दुत्पत्त्येव भूमत्वमिनाऽऽत्मकत्वात् तद्विपरीत्येव भूमे एवाभिहितं नित्यमप्येव न तत्र सिद्धित्वमप्य प्रत्यक्षत्वात् अत एव
न तत्र सिद्धित्वमपि नास्ति । अत्राद्वैतस्य सिद्धित्वादिर्भव प्रत्यक्षो व्युत्पत्त्यवस्था भूमस्य सिद्धित्वं न हि तद्विपरीत्येव अभि-
२१ वादेति हेतुः-तथाऽप्येवमिति । अभ्यभिचारिसमुपपादयति-यदि त्वमिति, यदपिद्विद्वेऽपि क्षेत्रे भूमः सत्त्वं त्वमिति
प्रमेयत्ववद्वैतं तत्र भूमस्य क्षेत्रं ज्ञात्, किं व्युत्पत्त्येव नीहारे वेति अतिरिक्तमूकत्वमित्येवमप्युत्पत्तिवर्मावच्छिन्नत्वमात्रात्,
इत्येव उपपत्त्यपि, तस्माद्भूमः क्षेत्रमित्येव तद्विपरीत्येव स्यादिति भावः । यद्व्यमूकत्वमिति क्षेत्रं भूमस्य तद्विपरीत्यमात्र-
तामूकत्वमिति पक्षेऽप्येव सिद्धित्वमप्य आत्मविनामापिद्वैतेति । एवमेवपि भूमप्राप्त्याद्विज्ञत्वमप्य-तमेति ।
पूर्वप्रत्येव सिद्धित्वमितिपक्षेऽपि पक्षेऽप्येव कारणवत्त्वमिति किं सिद्धेत्वापहते-अथात्रेति । अथियवत्त्वमप्येव ज्ञात्

१ डा. 'इत्यन्यथा' । २ सि डा. ड. डे 'आमेनेवभुमान' । ३ सि डा. ड. डे 'संविदा सिद्धेः' ।

४ x x सि. । ५ सि डा. डा. डे. 'सिद्धित्वादि' ।

न विद्यते वात्यादिष्वत्, न च न विद्यतेऽपि भूमसहचरायोऽभिभूमयत्, न वा सपक्षसहचरं न विद्यत् एव, इत्युक्तमपि नित्य इत्येषमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकम्पुडासः ।

(भूमश्चेति) भूमश्च पक्षधर्मोऽनुबद्धरूप एवाभिना भवति, किमर्थम्? यमिसहचरित्वाभि-

निमित्तत्वापानार्थम्, तद्वत्तारया-इह कश्चिन्मात्रं, रूपस्यार्थोः सहचरि[भावः] इत्यपि निमित्तं

१ धर्माभिनेमिषिड इति निमित्तनेमिषिडभावाः तावेवो सहचरिनिमित्तनेमित्तकभावावयवां, तावेव हि वत्, इह

तु व्यत्ययमेव सिद्धम्, तत्राभिनामावीत्यादि, सहचरिभाव तावदावो निरूपयामा, सोऽभिनाम्यत्र एव,

तद्वत्तारया निरूपयामी सहचर इत्यादि सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरो भूमस्माभिनेति, इतिप्रत्ययः

सप्रत्यये अल्प त्रिविधोऽर्थः, जस्मिन् विद्यत एव अभिव्यक्ते, जस्मिन् एव चावमिति पक्षधर्मोऽप्यारम्भः,

न न विद्यत एवेति सपक्षाननुगतो विपक्ष एव सति [च] विरुद्ध[साधारण्यनैकान्तिक] कथं? न मा

१० भूवेति न च न विद्यतेऽपि कश्चित् सहचरो भूम इति साधारण्यनैकान्तिककथं मा भूवेति च, तद्वत्त-

वत्ते-यस्मिन् हि विद्य सतीति, पदमिमत्तत्वं दूमे निद्विष्यमितिहत्वत्वं ध्युदासायम्, तदुदाहरणमि-

त्येति विद्यत एवाभिने न विद्यते वात्यादिष्वित्यसिद्धम्पुडासेन, न च न विद्यतेऽपि भूमसहचरोऽप्येति

भूमस्येति साधारण्यनैकान्तिककथं ध्युदासायं, न चाऽसपक्षसहचरं न विद्यत एव इत्युक्तमपि नित्य इति

विरुद्धसाधारण्यनैकान्तिककथं ध्युदासायं यमसिद्धमापुत्रोपसंहारो गतार्थः ।

१५ कारणमाह भवति पक्षधर्मो भूमेऽपि सा सहचरित एव यमिमितिहत्वत्वं एवेति प्रत्ययार्थमितिहत्वत्वं

इत्युक्तमिति भावः । साधकसहचरित्वाभिनेमिषिडोऽवयवमितिहत्वत्वं एव हेतुः साधकसहचरित्वाभिनेमिषिडोऽवयवमितिहत्वत्वं

इह कश्चिदिति इयम एवोक्तमिति कथार्थो सहचरिभाव एव न निमित्तनेमित्तकम् । यमस्येतिहत्वत्वं

विपक्षयत्वं एव न सहचरिभाव इति न साधकसहचरित्वाभिनेमिषिडोऽवयवमितिहत्वत्वं, सहचरिभाव एवाभिनाम्यत्र

एव चावमितिहत्वत्वं न साधकसहचरित्वाभिनेमिषिडोऽवयवमितिहत्वत्वं, यमस्येतिहत्वत्वं इति यमोक्तमितिहत्वत्वं

२० यदस्य एव दूमे पक्षधर्मो भवतीति भावः । क्व सहचरिभावस्यमितिहत्वत्वं विरुद्ध-तत्राभिनामावीति । सहचरो

मानकभावात्-सहचर इति । दूमे क्व कारणमावीति सहचरोऽपि । यमस्येतिहत्वत्वं सहचरो 'यत्त एवेति'

इति मत्तये इतिहत्वत्वं । यत्रावभावात्तद्विषयः त्रिविधोऽर्थः भवतीतिहत्वत्वं इति यमस्येतिहत्वत्वं

सहचरोऽप्येतिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमे हि यत्त मित्य एवाभिनेमितिहत्वत्वं एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

यमस्येतिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमेन मित्य एवाभिनेमितिहत्वत्वं एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

२५ मित्य कथं इत्युक्तमितिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमे हि यत्त मित्य एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

यमस्येतिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमेन मित्य एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

३० यमस्येतिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमेन मित्य एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

यमस्येतिहत्वत्वं इत्येतेषां दूमेन मित्य एव यत्त इति दूमेन पक्षधर्मोऽप्यारम्भः, येन

स्मान्मद तिङ्गत्वादिभिः प्रत्यक्ष प्रमाणान्तरमपेक्षते भूमवतिरिति तत्र मवति—

एवञ्च वक्तुमूलत्वादिविशिष्टभूमपरिग्रहेऽप्येव गृहीतत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनेवानित्यस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यमित्यमधुवमित्युक्तं भवति, यत्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात्, तथा भूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रवेशात्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात् स एव निमित्तमग्निर्भूमस्य सहचरश्च, न हि सत्य भूमस्याग्निगोऽन्यग्निमिच्छ भवितुमर्हति परिणाम्यमेव परिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षयदम्ययकाले सम्बन्धस्मरणादभ्यन्तरविषयित्वहेतुनोपास्येतस्य साध्यस्याभिप्यक्तिः क्रियते, अर्हसत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, एवं-वक्तुमूलत्वादिविशिष्टभूमपरिग्रहेऽप्येव गृहीतत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, किमिव ? कृतकत्वेनेवानित्यस्य, तद्यथा-प्रागभावप्रमाणमात्राभावात्प्रत्यक्षमेव वक्तुं भवितुं कृतकत्वोच्यते, अथ केवं, अथ-किं 'त्येवमर्थे' (वार्तिक १८६५) इति तत् मित्रं न नित्यमनित्यमिति 10 कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमधुवमित्युक्तं भवति, यत्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात्, तथा भूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रवेशात्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात्, स एव निमित्तमग्निर्भूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् किञ्चे[ह]त्यादि नहि तस्य-भूमस्याग्निगोऽन्यग्निमिच्छ प्रवेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्याग्निपापापान्मुकुम्भादि भवितुमर्हति सहचरं वा तदसम्बन्धप्रत्यक्षेक्यङ्गित्वप्रसङ्गात्, परिणाम्यमेव परिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एवमस्यैव हेतुसङ्गबन्धमात्रार्थमाह-पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बन्धो भूमोऽग्निश्च भूमेन, 15 तथाऽन्ययकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणान्-यत्राग्निश्च भूमो यत्र भूमश्चाग्निरित्यन्वयवदेव विवक्षितेन

मत्प्रत्यक्षेन भूमवत्त्वमात्रमेव तत्रागमयितुमिति तत्रापि गम्यतीति प्रत्यक्षार्थं । ननु यद्यपि किञ्चित् तत्र भूमस्य प्रत्यक्षमिति प्रमाणान्तरमपेक्षते न हि सहचरस्य भूमो किञ्चित् भवति किन्तु प्रत्यक्षे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण छेदित एव तत्राग्निमपि साधिका सङ्गबन्धाह-एवञ्चेति । अथैवं भवति किञ्चित् किन्तु वक्तुमूलत्वादिविशिष्टभूमपरिग्रहेऽप्येव गृहीतत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनेवानित्यस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यमित्यमधुवमित्युक्तं भवति, यत्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात्, तथा भूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रवेशात्प्राग्धारिणाशयोरधोभ्यामेदात् स एव निमित्तमग्निर्भूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् किञ्चे[ह]त्यादि नहि तस्य-भूमस्याग्निगोऽन्यग्निमिच्छ प्रवेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्याग्निपापापान्मुकुम्भादि भवितुमर्हति सहचरं वा तदसम्बन्धप्रत्यक्षेक्यङ्गित्वप्रसङ्गात्, परिणाम्यमेव परिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एवमस्यैव हेतुसङ्गबन्धमात्रार्थमाह-पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बन्धो भूमोऽग्निश्च भूमेन, 15 तथाऽन्ययकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणान्-यत्राग्निश्च भूमो यत्र भूमश्चाग्निरित्यन्वयवदेव विवक्षितेन

हेतुनाशस्येतरस्य साम्यस्याभिप्यक्तिः प्रत्यक्षपक्ष इव प्रत्यक्षवत्, क्याम्पे धूमविज्ञानकालेऽभिप्यक्ति-
क्यामावात् ! कानितमप्यस्यज्ञानमरीयस्त्वयोर्योऽप्यप्याभि

प्रतिपाद्य हेतुमाह—नरैश्वर्यवशाद्भ्युपगम्यमानत्वात्, अन्यापेक्षाम्भ्युपगमात् स्ववचनादेव वनेभ्यं भवमभ्यु-
पगम्यं द्यतेति वक्ष्यामाः ।

४ स्वयन्जनानपेक्षायामप्यनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ते वचनं श्यायापेक्ष-
मेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकमेव, लोकाप्रत्यक्षं चैतन्यविहितवृत्तिवत्
कुर्यादित्यत्, लोकाप्रत्यक्षं वातावीनामनज्वादिष्वे स्पर्शादिमत्स्वाध्यायसरीरत्वेऽपि
तु नात्यन्तसरीरवत्ता स्पर्शं प्रवृत्तत्वात्, स्वपदितवत् वातादिष्वेतन्मये सिद्धे
चैतन्यविहितवृत्तिः न विद्युदन्तमेव शब्दादि, सवितृगतिः तस्मात् विद्युदादीनि
१० प्रयत्नानन्तरीयकान्यनित्यानि चेत्यभ्योक्त्यगम्यगमकतेति ।

सबबमानपेक्षायांमपीत्यादि, यद्यपि ख वचनमनपेक्षयापि अनिर्णयं सर्वं प्रवक्तानन्तरीकं न मवतीति श्रुते तथापि ते सबबमन्यायेतमेवेदम्, तथाचा-साम्बन्धीत्यादि साम्बन्धेनैवप्राप्तमिति सिद्धप्रवक्तानन्तरीकसम्बन्धेनेति प्रसिद्धा कोऽप्यस्येत्यादि समासवन्धको हेतुर्पाञ्चद्वित्वरूपितत्वातिरिक्त इत्यादिर्द्वयन्तः पञ्चाभ्या-कोऽप्यस्येत्यादि, विशेषप्रयोजनानि वणिपण्येन विपण्येन वाचकैस्त्वं साम्बन्ध

18 जीवहृदि वावाद्यः जनयामित्ये तर्कानिमज्जात् गोवत्, तस्यापि गोर्मुतस्य जीवरयामावात् मा भूह
नन्मन्त्रितो[वि] जीवहृदि रत्येऽपि तु नास्मत्तुहृदि रत्येतानि पावत् त्वं मनुष्यरयामिति, विशेषणव्याख्या
व्यपदिनमिति, हृदयेऽतन्मन्त्र वावायिचतस्ये सिद्धे केनचिद्विदुषि केवादित्य विपुलभ्रमेवमवादीनां
केतनवाद्यप्रयत्नतया दृश्यते अविपुलसीत्यादिमा इत्युक्त्या, तस्माद्विपुलादीनि प्रयत्नान्मन्त्रमन्त्र-
नित्यानि केसमन्त्रप्रयत्नान्मन्त्रदीपकत्वबोरोऽप्यवगम्यमात्रा पृथग्विनामापित्वदुर्घस्य चित्तमावेत्त-
20 यामिः तत्रापदार्थान्वाद्य साम्यस्यजनकर्मयोः । विधेः संयोगिवहृत्पिचयप्रतिबन्धः ।

न ह्यापायवेयव्युत्तिरिति प्रतिपादयिष्यामः—

याऽप्याचारापेयधृतिः 'छिन्ने छिन्नी भवत्येव छिन्नित्वेदेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यये-
ऽसम्भ-पो छिन्नछिन्नोः ॥' (प्र घ) यस्माच्छिन्ने धूमे छिन्नधिर्यवत्येव न ममवत्यपि तस्माद्युक्तं
यदप्रियवद्भूतो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैस्स्यादीनाम्, यस्माच्च छिन्नित्वेव छिन्नं भवति
२० नान्यत्र तस्माद्युक्तं यद्भूतो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति

[illegible]

अथोच्येत तस्यैव न्यमिचारिणो विज्ञेया न तु गम्यन्ते इति विज्ञेय्योक्त एवेत्येतदपि न, तैश्चपादिप्रवचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तन्मावदर्शनविधेरेव तदिति, तस्माद्विज्ञेयं छिद्भिन्ने भवत्येवेत्युक्तमुक्तम् ।

अथोच्येतेत्यादि, स्वागत मया विज्ञेय्योक्त एव तार्णवीपासिविज्ञेया न तु गम्यन्ते, केनाम् ? तस्यैव न्यमिचारिण इत्येतदपि न तैश्चपादिप्रवचनात्—स्याद् द्वि वीप्सितैश्चपादयो विज्ञेया न गम्यन्ते इति ५ अत्रिकाय विष्णोत्तच्छपात्, तैश्चपादीनाञ्च गम्यन्तरस्य दर्शितव्यमिति, विज्ञान्यात् मया तत्रापि चोक्तमेव तन्मावदर्शनविधेरेव तदिति—तदपि च विज्ञेयापार्णं गम्यगम्यकस्य साम्यसाधनधर्मयोक्तत्वात्वेन दृष्टयोर्विधि रूपेण संयोगिबद्धयोः दृष्टव्येतेष्व, न व्यावृत्त्येवमितिहिवमेव, तस्माद्विज्ञेयं छिद्भिन्ने भवत्येवेत्युक्तमुक्तम्, छिद्भिन्ने न विना छिद्भिन्नेत्यस्मिन्नेव साधुक्तम् ।

यवपुक्त छिद्भिन्नेय छिद्भिन्नेय इति—

10

न च छिद्भिन्नेय छिद्भिन्नेय इति मयि वासपृष्ठवत्, शक्यते च छिद्भिन्ने धूमे निमनादग्नि रिति वक्तुम्, असम्पुष्टितानमिवात्, स अस्मन्दीप्तेन्यनायस्योऽरप्यवस्यो वाऽग्निरधूमकोऽधूमकत्वादनग्निरिव, अस्मच्छास्यस्यापि वाप्योष्पपुष्टतनिराणात् सेम्पनस्य अधूमस्य परमा र्थतः तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियता, तथाऽग्नी धूमः, एवञ्च छिद्भिन्ने छिद्भिन्ने न्यापि त्यादेव गमकस्य भजते, कृतकानित्यत्ववत् ।

11

(न चेति) न च छिद्भिन्नेय छिद्भिन्नेय इति मयि वासपृष्ठवत्—यथा वासपृष्ठेऽग्नीष्टाग्निर्छिद्भिन्नाऽग्निना विना धूमक इत्यत्रादग्निर्विर्मयनायकत्वेति[वा], शक्यते च छिद्भिन्ने धूमे निमनादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात् ? असम्पुष्टितानमिवात्—स अस्मन्दीप्तेन्यनायस्योऽरप्यवस्यो वाऽग्निरधूमकोऽधूमकत्वा-

लात्वेत्युक्तमेव विज्ञेयं विज्ञेयान्यगम्यत्वमिवात्—अथोच्येतेति । व्याचष्टे—व्याप्तमिति । छिद्भिन्ने भवत्येवेति वाच्यं तत्रादिकता तत्रा वाच्यमित्युक्तं इत्यत्रादीनामपि अत्रात्वेन न तैश्चपादीनामपि द्वि व्याचष्टात् अस्यामि तेषां ३० धूमकं प्रतिपादितमेवेत्युक्तवति—इत्येतदपि चेति । तत्रा तैश्चपादीनामपि अत्रात्वेन वक्षितम् मया वाङ्मना धूमविज्ञेयैस्तैश्चपादा अग्निविज्ञेया गम्यन्ते इति वक्षितं तैश्चपादीना गम्यत्वमिवात्—तत्रा इति । एतेन चोक्ते आरम्भे—मया तत्रापीति, तैश्चपादीनामपि विज्ञेयत्वमिति तत्रावदर्शनविधेरेव तदिति—तदपि च छिद्भिन्नेय छिद्भिन्नेय इति मयि वासपृष्ठवत्—यथा वासपृष्ठेऽग्नीष्टाग्निर्छिद्भिन्नाऽग्निना विना धूमक इत्यत्रादग्निर्विर्मयनायकत्वेति[वा], शक्यते च छिद्भिन्ने धूमे निमनादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात् ? असम्पुष्टितानमिवात्—स अस्मन्दीप्तेन्यनायस्योऽरप्यवस्यो वाऽग्निरधूमकोऽधूमकत्वा-

अत एव चेत्यादि सहेतुक प्रतिज्ञात निगमयति यत्तद्वैविध्यवत्-यच्छब्दो वक्ष्याद्यै तच्छब्द
 सन्निर्देशे, यस्याद्वैविध्यवत्त्वो न व्यभिचरति तस्यानुमय इति किञ्चि चेति भाष्यम्, तस्यान्वा-विषा
 इत्यादि, असाधर्म्यवर्जनं गोविषययोः कृतकानित्यत्वयोश्च गतार्थं प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विषयमित्यम
 इत्येव धूमः तद्वत्तारण्यमिच्छापीति, किं कारणमित्यमिति चेत्-अस्यानुकूपा व्यापेर्विभिन्नाया एव गम्यमाना
 इत्यसिद्धिः, अत आह-विषेयार्थेत्यादि सहेतुः अत्रापि न कदा स्वबोध्यते-प्रतिषेध्याप्रकारेणेत्यमि
 तद्वत्तारण्य-विषेयो माच इत्यादि, माचप्रहण्यमाचरूपायाः व्यापेर्विभिन्नकारणार्थम्, कस्याह ? कार्यत्वादे
 तस्य मानस्य नामाहः प्रतिषेध्याः तत्राप्रचारः न चाप्रमाणकः भवितुमर्हति, अर्थांतरस्यात्मन्यामनस
 विरहितत्वात् प्रागुक्तदोषसम्बन्धाच्च, प्रकल्पेन गतिः प्रचारः-यत्तुयथासाधारण्यम इत्यर्थः, अनुसिद्धा
 गमनिकेति, तद्वर्गगमनसम्बन्धागमनम् वैधर्म्येण, न यथा स्वनिष्ठमिति इत्यर्थः न बुधसान्त्व्याभिमित्रस्वनिष्ठमिति

दोषः स्यात्, किञ्चाम्यत्—तत् एवार्थान्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती सुतिरभिपद्यते इत्येवमार्थान्तरापोहेन
आर्थाभिधानमिति कञ्चनस्यागः कृतः स्यात् एवोऽप्यभ्युपगमत्वागवोपोऽपर इति, एवन्तावद्वङ्गीकृतार्था
न्तरावृत्तिः सवित्यसन्न भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽप्यपोहो न युक्तः, निधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव भयावङ्गीकृतार्थान्तरापोह इष्यते तत् इत्थं विपटते सवित्यसन्न भवतीति,
प्रतिस्वं सत् सर्वमपि पठावीति, सर्वमपि हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीत्येतरा ५
मावादिभ्यः, अत्र प्रयोगः—असत्ताऽपि हि तेन सत्ता केनचिद्विधितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा
पटादभ्यः पटो षट्त्वेनासमेव पटत्वेन सन् इह इति, एवमङ्गीकृतार्थमेवत्वे सन्नवत्येवासत्,
अभ्युपगममपि षट्त्वेनापि षट् इत्यथटो न भवतीति बृह इत्यबृहो न भवतीत्येवमाद्य
न्यापोहशब्दार्थावदित्वादिति ।

अथैतेभ्य एवेति, अत्र मा भूयमेते पशुंरासात्मकमन्वजम्वाभ्यान्तरापोहोऽप्यर्थाभिधानकस्य 10
भ्युपगमत्वागवोपा इति चेन्न एव भयावङ्गीकृतार्थान्तरावृत्तिरपोह इष्यते तत् इत्थं विपटते सवित्यसन्न
भवतीति, कस्मात् ? प्रतिस्वं सत् सर्वमपि पठावीति, इतिशब्दस्य हेतुर्वात्तात् प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं
हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म-प्रत्येककारमना सदेवासदपि भवति, न ह्यसन्न भवति, कुतः, ? इत्येतेषामावादिभ्यः
मात्रप्रत्येतेरेतत्प्राग्व्यवसंयोगसमावायप्रमाणमाधर्माविभेदेन सदेवासद्व्यतीति विद्वत्त
प्रतिपादितमस्माभिः षटो षट्त्वात्मा सन् भवत्यसमेव पटास्येत्यादि अत्र प्रयोगः—असत्ताऽपि हि तेन 15
सत्ता केनचिद्विधितव्यमिति प्रतिष्ठा यो भवति तेन प्रकारेण च भवति तेन विविधेनाप्यसत्ता भवितुमस्मिन्नर्थः,
कस्मात् ? प्रत्येकवृत्तित्वात्-प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात् अवस्था सत्त्वाद्यः सन् प्रत्येक वा वर्तते

न्तरापोहं हि कार्ये कुर्वती सुतिरभिपद्यते इति कञ्चनस्यापि शब्दः प्रत्यक्ष इत्यत्र तत् एवेति कञ्चनमावादेवैतत् । अत्र
अत्रभ्युपगमपक्षे एवेत्याह—एवोऽपीति । तत्रैवं सति सामान्यशब्दार्थे प्रत्या श्रितवङ्गीकृतार्थान्तरावृत्तिरपोह इति चेन्न—एवं
तावदिति । कञ्चनविनाऽप्यावादाद्यभ्युपगमस्यप्रयोगानाङ्गीकृतार्थान्तरावृत्तिर् सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति एवमात्रेण 20
सर्वेकारेण निधिरूपे स्थिते एव कस्मात् इत्याद्येताह—निधिरेवेति । नन्वेतत्ता निधिरात्रत्यं कञ्चन नामभ्युपगमः
किन्तु षड्गीकृतार्थान्तरावृत्तिसुमेव इत्याह नयितेभ्य इति । न्यायेति—अत्र मा भूयमिति पशुंरासामात्रं नवत्यस्य
सम्बन्धस्यार्थान्तरावृत्तेन सदेवासदेव कार्यविधानकमन्वजम्वा योऽयमभ्युपगमो तस्याप्यवृत्तेन मा भूतिरिति तद्वैयर्थ्यात् षड्गी-
कृतार्थान्तरावृत्तिरप्यर्थावृत्तिरङ्गीकृतार्थान्तरावृत्तिश्च कीर्तित इति यावत् । तत्रोपेति प्रतिस्वसन्न भवतीति न पठ्यत इत्याह—
तत् इति । कथं शक्यं कर्तव्यतामिति तस्मिन् धर्मात् किञ्चैतत् तद्वैयर्थ्यात् तद्वैयर्थ्यात् तद्वैयर्थ्यात् तद्वैयर्थ्यात् 25
अत्रापि नपठे नहि किञ्चित्क भवतीत्याह—प्रतिस्वमिति प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात् न सन्नसदपि न च ब्रह्म युज्यते
प्रत्यमात्रप्रत्येकमात्रेणैतदप्यवादिभ्यः सत् एवावृत्तात्, स्वात्त एव हि योऽसन्नमात्रा यो योऽसन्न एव त्वत्तत्प्रत्येकमात्रा
अत्र एव अनेतेरेतमात्रं पक्षे अनेतेरेतमात्रं इत्येवं सत् एवावृत्तेति शब्दः । अत्रैवं इत्येतमाह—षटो षट्त्वात्मा इति ।
अनुमादित्वापीदं तावदपि—अत्र प्रयोग इति एतादृशता भवितव्यम्, अत्र तदपि साक्षात्कारः एता केनचित्पक्षेन एतादृशतापि
यत्किञ्चन, यदि किञ्चन सर्वं सन्नपि एकं च केनचित्पक्षेन तदसत् तदपि कथं शक्यं इति यावत् । एतेत्याह—यो 30
भवतीति सामान्यः सन्नसदपि केन प्रकारेण भवति तस्मिन् रूपेण सत्तं नवत्यपीकृतः । हेतुमाह प्रत्येकवृत्तित्वादिति

सोऽस्तमपि केनचित्प्रकारेण दृष्टो भवति यथा बतारम्बाः पटो बटत्वेनासत्त्वेन पटत्वेन सद्य दृष्ट इति तद्वि-
दमप्यस्तदेव सङ्गतीति तथा प्रत्येकवृत्तित्वादिभिः पूर्वमङ्गीकृतार्थमिदत्वे सङ्गत्त्वेनासत्, अन्त्युपगमपि
चैतदवगाप्तिं विस्तृतमनुभा मया ध्यायमेतत्, यथा यत् इत्यपटो न भवतीति दृष्ट इत्यपटो न भवती-
त्येवमाद्यन्यानोद्भवार्थवदित्वाद्भवतः एव सङ्गत्त्वसामान्यार्थं ज्ञेयम् ।

- 5 ब्रह्माविद्यामाम्यश्चकार्येण्यपि द्विविधा सैव, तत्र साधयनङ्गीकृतार्थान्तरतायां ब्रह्म
मित्युक्तेऽब्रह्मं न भवतीति द्विरेवमयोगात् ब्रह्ममेव 'सिद्धे सत्प्रारम्भो नियमार्थ' इति नियम्यते
यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधत्वाप्यत्र सम्भवो न भवतीत्युक्तं भवति, स च
प्रतिषेधो न विधिप्रधानः पर्युपासः, प्रसम्भ्यप्रतिषेधमात्रं तत्, तत्रैव भाविततदन्त्युपगमत्वाया,
अर्थान्तरतोद्भवायां प्रतिस्वसम्भवायात् यथायोगं तथैव योग्यम् ।

- 10 (ब्रह्मादीति) ब्रह्माविद्यामान्वसम्भार्येण्यपि द्विविधा सैव, य [मङ्गीकृता] द्विरेवमेवार्थवदित्वात्,
तत्र तावदङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्यायः प्राक्तनोऽब्रह्मं न भवतीति [हि] नैक्यमेवात् ब्रह्म-
मेवेति 'सिद्धे सत्प्रारम्भो नियमार्थो यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव प्रत्यो विधिप्रधानवस्तुदा-
तात्मकाब्रह्मसम्भार्यत्वाग्रविशेषापादनः प्रसम्भ्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वावित्तेष्वर्थवदित्वेनोक्तावो पावद्वयवित्त-
धुपगमत्वायाः द्वितीयविकल्पेऽवर्णान्तरतोद्भवायामित्यादि तमेव न्यायमिति सिद्धि-प्रतिस्वसम्भवात्-प्रति-
15 सङ्गत्त्वत्वात् सर्वब्रह्मार्थं ब्रह्ममित्युक्तं भवति, इत्येतदवगापयित्वा इत्यपि यथावतो योग्यं तथैव ।

अत्राह—

ननुप्यमानसङ्गत्त्ववदेतत्सिद्धिः, या सङ्गत्त्वः स सतः शपनादाह्वानात्, अतो यथा
सङ्गत्त्व एव सद्वाची एवञ्च नासङ्गत्त्वः तथा सङ्गत्त्वपि स्यादिति, अत्र भूमा—यदि सङ्ग-

- त्वं हि सत्तु यत् कदाप्येव वर्ततेऽत एवावगच्छेय न वर्तत इति सिद्धातीति मतम् । तर्हि ततोऽवगच्छन्तर्गतोऽपि सत्त्वत्वात्
20 अथ वेति कर्त्तव्यं वा सत् न अस्त्वप्येव वा वर्तते वा केनचित्प्रकारेण सङ्गत्त्वपि सत् दृष्टा तेन प्रकारेण प्रत्येकवृत्तित्वादेव नञ्
व्यवहितत्वेन सत् अत्येन सत् दृष्टं एवं केनचित्प्रकारेण सङ्गत्त्वपि सत् । अत्र तत्वाधीनतरमङ्गीकृतो तर्हि तत्त्वार्थान्तरं
भवतीति कदा कदापि भवतीति वा एवमिति । इत्थं तत्वाधीनतरमेवैतत्तत्त्वमित्युक्तं इव मञ्जु कर्ममैत्र्या अन्त्युपगम-
मपीति । अत एवार्थान्तरतोद्भवेऽत एवार्थान्तरतायामुक्तवदेति वर्ततेति—यथा यत् इतीति तथा हि कर्त्तव्यतापेक्षेन कर्त्त-
व्यतोऽपि यत् इत्यन्त्युपगमे इहाविरक्तो न भवतीत्युक्तीं धीरेव त्वोऽवगापयित्वावगच्छतीति स्यात्, त्वो भवत्त्वो न भवतीत्यर्थ-
25 वस्तुमन्तरा भवन्तन्तरावात्मन्युक्तमेव सङ्गत्त्वमिति वामात्रसम्भार्यत्वात्तत्वाऽन्त्युपगमविशेषेण दृष्टीति मार । इत्यादितावाम्य-
वर्त्तुयेव योग्यतावदिति चेति ब्रह्मादीति । निमित्तोऽप्यत्राङ्गीकृतार्थान्तरतापेक्षेण सत्त्वत्वाधीनतावगापयित्वादीति दृष्टव्येनाह
ब्रह्मादिसामान्येति । अर्थं न भवतीति कर्त्तव्यतायामप्युक्तं इत्युपगमार्थं वस्तुमन्ते तर्हि वस्तुमन्तेनैव प्रवृत्तवत्
निमित्तं पुनरुपगमेन निमित्तमत्र द्वितीयवत्त्वमप्युक्तवदेति यथावत्तमेव विधिवालावर्त्तुयेव सत्त्वत्वाद्युपगमस्य दृष्टीरेव प्रवृत्तवत्
इत्यह—तत्र साधयति । अङ्गीकृतार्थान्तरतापेक्षामुक्तमेव त्वं कर्त्तव्य इत्यादितावाम्यवगच्छत्वं न भवतीति सिद्धते अस्ति
30 त्वत्वं इत्यादितावगापयित्वादीत्येव सङ्गत्त्वत्वात्, यथा हि केनचित्प्रकारेण इत्थं भवत्त्वरेव सङ्गत्त्वमपि प्रत्येकवृत्तित्वादि सत्त्वत्वेन
सद्व्यवहारीत्येति—द्वितीयविकल्पेऽपीति । यत्तु यथा योग्यमत्र सङ्गत्त्वत्वात् सत्त्वत्वात्, नास्तत्त्वम्, अस्तत्त्वतोऽपि न सत्त्वम्,
तथा सत्त्वपि अस्तत्त्वरेव नास्तत्त्ववदित्वात्तद्वै—अन्त्युपगमादिति । सत्त्वत्त्वतोऽप्यनागतवैधेयप्रयोगेन सत्त्वपि—सिद्धे

नैरिन्द्रगोर्मवतीत्यमिमत् [म्, क] ज्ञात् ? बागाविगबाभ्यतिरेकातिरेकवत्—तद्यथा गौरिस्तुक्त बागप्रियु न
 व्यतिरिच्यते गोत्व, गोशब्दधारिमुक्ते विगविभ्यो व्यतिरिच्यते बौद्धिमिति ततो गौरपैरपि भवतीति
 गतार्थमुदाहरणम्, एव चावबन्कार्यैकशब्दत्वस्यापेक्षमात्रः अनेकशब्दकार्यत्वेऽपि तद्यथा—एकोत्तरशतनाम
 स्वाभाम्भस इत्यादि मखिसमुद्रकमशूत बा[रि]जीवन विपमिताद्येकोत्तरशतमुद्रकनामानि निरुक्ते पश्यन्ते,
 ततो विपमविप भवति, अविपमपि विप भवति, अपानीय प्रथिसर्पाणि विप म[र]ण्यात्मकं न जीवनात्मकं
 जीवनात्मकमप्युद्रकादि मारण्यात्मकं दुःप्रयोगवित्यादि गमनिका, आविप्रज्ञात् दूतमभूतमित्यादि, [तथा
 पीछः] [हृषो] ज्ञात्स्वादीपीछुर्मवति वनादिबन्, इतिवत् पीछुवा इत्यपि पीछुरपीछुर्मवति इतिवत् मनुष्यवत्,
 तथा विपर्ययेण—अइतिवत्पीछुर्मवति पीछुइत्य, अइत्येवत् अपीछुर्इतीति अथ इत्युत्संहरति—पीछुरपी-
 छुर्वापीछुरपि पीछुमेति, एव इतिरामार्जुनादयोऽपीति व्यापितामस न्यायस्योदाहरणमाहृष्येन दर्शयति,
 अर्चसंज्ञासुदेवमण्डकानन्दव्यापि इतिशब्दवर्धनादइतिरिच्य रामो रम्यवर्धनादपरिवर्धवद्वामवर्धये, 10
 अर्जुनः दण्डवर्धइत्यपण्डववर्धनीयेषु वर्धनादित्यादि, तथातव पूर्ववत् ।

एव श्रुतिमात्रतरो गवादिरेकः शब्दोऽप्रतिष्ठश्चविभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्तः, ए
 कादित्थानेकार्थकारित्ववत्, प्रत्यर्थवृत्तिभ्यदस्यापक्व हेतवो यथोक्तं—‘संसर्गो विप्रयोगश्च साह
 चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं छिन्नं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो
 व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ (वाक्यप का २ श्लो ३१७-३१८) 15
 सक्रमा चेनुरक्रमा चेनुः रामकर्मणी, रामार्जुनी, अल्लखिना जुहोति, सैन्धवमानय, अक्षाः
 शर्करा वपवधाति, अर्जुना कार्तवीर्यः, अनुवरा कन्या, सीरासिमुक्तैः, मधुरायाः प्राचीनाक्ष

व्यतिरेकेति । व्याप्ते—तद्यद्येति सामान्येन वति गौरिस्तुक्तते तथा व्येवं बागप्रियु सर्वेषु स्थानं न तु
 कस्यापि विदिष्टम्, तथा च वपुरेकेवं गोशब्दवाच्यमुच्यते तथा व्येकस्य सर्वं क्षेत्रम् न विमिति विवक्षित्यो
 व्यतिरिच्यते एवमज्ञात् गोशब्दवाच्यत्वेन गौरपि कति योशब्दवाच्यव्यापित्वतिरिक्तत्वेनाप्येति वरति तथा तदोक्त्योऽपि 20
 तदेवमनेकैकशब्दवत्प्रयोगो न सम्भवतीति भावः । एकोऽपीत्यनेने एवम् इति एकोऽप्यव्याप्त्येवामन्तर्भवति—अनेक
 शब्देति । तद्विरुद्धः—एकोत्तरति एकोत्तरणं सखिज्जनामादि निरुक्ते पश्यन्ते जीवनात्मकमप्युद्रकादिभ्यमर्थं
 इत्यपेक्षितमा मरकतसर्पं विप भवति तथा विपमपि सुप्रयोगादिनाऽप्येव मरतीयेवं विधावनीमन्ते एवमे वेति भावः ।
 एतदेव दर्शयति—ततो विपमिति । अनेकार्थकशब्दप्रकारार्थं विरुक्तान्तरावहा—तथा पीछुर्इत्य इति
 ‘प्रप्रमेस्मादाश्चमपुण्यादि पीछु इत्यपर एवमप्युद्रकादिवर्धनीयेषु पीछुर्मवतीति पीछुर्मवतीतिवत् इत्युत्सं
 तथा च एवमप्युद्रका इतिवत् पीछुरपि भवति, इतीति अत्र पीछुमन्त्रवाच्यत्वात् पीछुरपीति भावः । एवं पीछुरपि इती
 इत्यप्यपिनुस्मदीयपीछुरपीत्यपि इतिवत्प्रवृत्तिवत्—इत्यप्यपि । अपीछुरपि पीछुर्मवतीत्येव तथा विपर्ययेणति ।
 मन्त्रस्य तत्तत्तत्त्वकस्य व्यापकत्वमादर्शयितुं प्रयुज्यमानोपपन्नमित्याह—यथै हरिराममिति । इतिप्रत्ययेकार्थमाह इतिरेति
 एवमप्युद्रकादिवत् इतिरेति तस्माद्विधावर्धनीयेषु पीछुर्मवतीति व्येकमेव दर्शयति । रामशब्दवर्धनाद्वत्—राम इति ।
 अर्जुनकर्मणावर्धनाह अर्जुन इति । एतेक एकोऽपेक्षानावधारति भाति शब्दस्य मेव श्रुतिभिर्योक्तवाच्यत्वे 20
 निवेद्यमानमित्याह—यथै श्रुतिमात्रतव इति । व्याप्ते अनेनेति श्रुतिभिर्योक्तवाच्यत्वेनाप्युद्रकादिवत् व्येक-

द्विष्यत्वाद्वा सर्वविष्णोः संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, ताजुमावित्थ गृहीताविति वक्ष्यति-विधिबिष्णोऽपि
 दायात्मकार्यमण्डपमिति विधिं व्योहविष्णोऽपि स्वसम्बन्धम्यप्रतिषेधार्थत्वादिप्रतिषेधमेतौ त्वद्वपना
 वापसितौ, तेन सर्वथा विष्णोः [गतिः] भागतिः स्याद्वा, स च द्व्यर्थपर्यायाभावैकान्त्यगत्वेक-
 ान्त्यमत्तात्मके, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्य द्व्यर्थत इत्यादि गतार्थ
 गोदाहरण पाठत्वात् स्यादन्वयोह इत्यादि, आदिप्रमाणव्यवधि यत्किंचिदन्वैरप्युद्गाहित वस्तुदाहरणमेवास् ४
 त्वगत्तासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्रायः, न च तेनेत्यादि यावत् सर्वोपार्थीयि वाहपरमेष्ठस्यप्रदर्शनं
 माह्वत्वात् गतार्थम् । तत्तद्वेदमपि दुरवस्थितमेवाभ्यापोहवागिनस्तुष्टावतुसारेणसिद्धेशेन रूपयति अरिभ्यम्
 मन्वापोहस्य केवलस्य रूपितत्वात् दर्शनवलेनैव शब्दार्थप्रतिषेधोभ्यापोहत्वात्, अन्ये वा स्याद्वाहोपसंहारत्,
 रक्षन्त्वितिवाहव्यवस्थस्य प्रकृतित्वप्रकाशनवद्वैयर्थ्यादिति ।

पञ्चमं वृक्षो मन्त्रकः कियत् इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंशा 10
 यदिष्यपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशापावाची स्यात् अथ बहुषु पञ्चाशद्विषु दृष्टो-
 ऽयं वृक्ष इति सामान्यात् संशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि
 दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्टा, अक्षुण्णिबुध्यर्थाभिधानवत्पृथिव्यद्रव्यासत्त्वम्यावृत्त्या वृक्षमिधा
 नात्, यथा हि वृक्षविशब्दाः स्वावयवान् तदनुवन्निपनञ्चार्थान् भ्याम्वृत्तिं स्वार्थान्ते न
 वर्तन्त इति व्यावृत्तिबलेन निश्चयहेतवः, शिंशापाविस्वार्थान्तेऽपि पञ्चाशदौ वृक्षैरन्वये संशय 15
 हेतव इति वयन्तु इमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरत्नात्, अन्यत्रद्वारेणादृष्टत्वात् केवलत्
 संशयः यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्व
 द्रव्यत्वपार्थिवत्वादावपि निश्चयो दृष्टबलादेव ।

पञ्चममित्यादि, स्वरूपेण दोषज्ञातमुपन्यस्य विधिवागिन प्रति वत्तरिहर्तुक्रमः पूर्वपक्षपति-
 वृक्षो मन्त्रकः किन्त इत्यादि अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंशापाविष्यपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा 20
 केवलोऽपि शिंशापावाची स्याद्वृक्षशब्दः अनिष्टशब्दत्वं केवलमन्त्रमण्डपनात् अथ बहुषु पञ्चाशद्विषु सोऽप्या

पौन्यैकान्त्यम्यार्थान्तेमन्त्रमण्डपनात्तद्वैयर्थ्यादिति-तेन सर्वथेति । द्व्यर्थपर्यायाभावैकान्त्यगत्वेक-
 ान्त्यमत्तात्मके संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, ताजुमावित्थ गृहीताविति वक्ष्यति-विधिबिष्णोऽपि
 दायात्मकार्यमण्डपमिति विधिं व्योहविष्णोऽपि स्वसम्बन्धम्यप्रतिषेधार्थत्वादिप्रतिषेधमेतौ त्वद्वपना
 वापसितौ, तेन सर्वथा विष्णोः [गतिः] भागतिः स्याद्वा, स च द्व्यर्थपर्यायाभावैकान्त्यगत्वेक-
 ान्त्यमत्तात्मके, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्य द्व्यर्थत इत्यादि गतार्थ
 गोदाहरण पाठत्वात् स्यादन्वयोह इत्यादि, आदिप्रमाणव्यवधि यत्किंचिदन्वैरप्युद्गाहित वस्तुदाहरणमेवास् ४
 त्वगत्तासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्रायः, न च तेनेत्यादि यावत् सर्वोपार्थीयि वाहपरमेष्ठस्यप्रदर्शनं
 माह्वत्वात् गतार्थम् । तत्तद्वेदमपि दुरवस्थितमेवाभ्यापोहवागिनस्तुष्टावतुसारेणसिद्धेशेन रूपयति अरिभ्यम्
 मन्वापोहस्य केवलस्य रूपितत्वात् दर्शनवलेनैव शब्दार्थप्रतिषेधोभ्यापोहत्वात्, अन्ये वा स्याद्वाहोपसंहारत्,
 रक्षन्त्वितिवाहव्यवस्थस्य प्रकृतित्वप्रकाशनवद्वैयर्थ्यादिति ।

संशयहेतुः, शङ्कनिनिवर्तनं स्यादुरेवेति निश्चयहेतुः, निश्चिद्यत्वात्, वक्ष्यसमन वा पुरुष एवेति, तथैव
वृक्षशिंपासिञ्जपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

ननु च वृक्षादरभावो वृक्षादित्यत्रैवादर्शनम्, ततो व्ययच्छेद्यमानं यदवृक्षादि न भव
तीति तदेष स्वार्थमिधानमिति, एवञ्च सति क दर्शनं यस्त्वयेष्टम्? ययं ज्ञानस्त्वभ्यभिचारोऽ
दोषादर्शनपक्षेऽसप्तधादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कस्ययामः, दर्शनस्यै
वामावाचदोषासंस्पर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादित्यत्रोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव
सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्वयो नाम्मुपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित्
स्यात् तत इदमदर्शनमेवामावाच तदुपपादिवञ्च किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैव वामावो
वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्य कुतस्तदर्शनम् वृक्षदर्शनवशादेव वाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शना- 10
न्नायं वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नाहृ इति दर्शनमेवैष सिद्ध्यति ।

ननुक्तमित्यादि, वृक्षादरभावो वृक्षादिति, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्ययच्छेद्यमानं यत् तदवृक्षादि
न भवतीति तदेष स्वार्थमिधानमिति, एवञ्च सति क दर्शनं यस्त्वयेष्टं ततो वृक्षोत्सर्गापवादार्थं
वस्तुनोऽनुत्पत्त्यात् संशयमिद्वयावित्येवावाप्तम्, तच्च नास्ति दर्शनम् ययं ज्ञानस्त्वभ्यभिचारोदोषात्
दर्शनपक्षेऽसप्तधादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादित्यत्रैवादर्शनम् इति कस्ययामः दर्शनस्यैवामावाच- 15
दोषासंस्पर्शदर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादिति अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्,
अदर्शनस्यादर्शनात्, तदुपाधे—यदि दर्शनमन्वयो विधिर्नामुपगम्यते वृक्ष इत्यत्रावृक्षस्याभाव पक्षोक्त
स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् तत किं? तत इदमदर्शनमेव—अवृक्षव्यतिरेक एवेत्यर्थः, तदव्याभाव
मात्रमेव तदुपपादिवदित्यादिमाद्युक्तवञ्च किञ्चिदुक्तं स्यात् अवृक्षाभावो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात्
तदाऽवृक्षमेवामावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य कुतस्तदर्शनं अवृक्षस्य वृक्षदर्शनमेव व्याप्तत्वात्, 20

निश्चयमिति यावत् । ननु पुनस्तुत्यायमात्रत्वाद्वादर्शनमात्रमवृक्षं तद्वत्स्य वादर्शनात् केनैव स्वार्थमात्र एव सिद्धे
न तु स्वार्थमात्रमात्रं च्यव्याप्तिः तस्मात् तामान्यमात्रस्यावृक्षादिर्व्यवर्तते भवति अवृक्षादि न भवतीति तदेष च वृक्षस्य
स्वार्थमिधानम्, न तु त्वाथो नम कश्चिदमिषीयत् केन दर्शनं त्वथैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव
मपेक्षानित्यत्वादेव—ननुक्तमिति । तथैव व्याप्ते वृक्षादरभावा इति पुनस्तुत्यायमात्रत्वाद्वादर्शनम् तदा तद्वत्स्यैव
व्यवर्तकैकमनोऽप्यत्रा वृक्षादित्यत्रावृक्षादित्याद्यमिषीयत् न तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव 25
तामात्रमेव वृक्षमवृक्षदर्शनं सिद्धेयमवृक्षमिद्वत्तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव
तदा वारण्यत्वात् ययं इति वृक्षादामान्यत्वा-
देवमिषीयत्तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव
वृक्षाद्यभावस्य वृक्षादित्यत्रैव ननु तदा तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव
नामित्यत्रादिति यावत् । ननु वृक्षादि तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव
दर्शनम्, एवमवृक्षदर्शनं दर्शनमेव भवेति तस्मात्तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव 30
दर्शनं वि विविच्यते तस्मात्तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव तद्वत्स्यैव

युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'एष्टव्यमिति सिद्धिः स्याच्छौक्यरूपगुणान्वितात् । कमपत् प्रातिशोभ्येऽपि त्रिज्ञे-
कार्यगतिमेवेत् ॥' (प्रमा स) इति, तदपि 'एष्टानुपुष्टेः इत्यादि श्लोका, क्रमेण त्रिज्ञेकार्यगतिवत्
प्रातिशोभ्ये त्रिज्ञेकार्यगतिर्न भवति, तथा दर्शनाददर्शनाचेति, तस्याख्या-एष्टानुपुष्टेरेव-नाष्टाव-
ष्टेवात्-नाष्टानुपुष्टेनानुलोम्याभिप्रायः, प्रातिशोभ्याद्य संशयः, कस्मात्-यत्तत्तत्तु ज्ञेयस्यैव छुट्ठत्वात्तु ज्ञे-
यस्यो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोश्चापोहो न सत्यगुणयोः, शौक्यरूपानीनामैकस्याभिप्रायः, दर्शनादेव ऽ
पेक्षनेकात्मस्याभावितागुणरूपाविर्गुणरूपशौक्येयु संशय इति ।

तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनासैवान्यत्वमिति चेत् शुद्ध तर्हि नीलरूपीताद्यपि स्यात् कपाद
नम्यत्वात्, शुद्धगुणस्वरूपयत्, एवमेव रसाद्यपि रूपं स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणा कर्माद्यपि
स्यात्, आभितानन्यत्वात्, आभित द्रव्यगुणकाद्यपि द्रव्येणगादि कपादि च स्यात्, आभित
स्यात् तथा चाऽऽभितदिना गुणादिसंशयो न स्यात्, शौक्यैकस्यात् । 10

(सन्नेति) तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनासैवान्यत्वमिति चेत्-स्यान्मत्तं वृष्टान् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानीन
जनन्यानि शौक्यरूपगुणान्वितानुबन्धीनि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽनयोद्भव, येऽन्ये तेषामरूपागुणान्वितानि
नामपार्थिवत्वादिवत्तत्त्वदर्शनादेव इत्यत्र भ्रमः-शुद्ध तर्हित्यादि, नीलरूपीताद्यपि शुद्ध स्यात् रूपानन्यत्वात्
शुद्धगुणस्वरूपयत्, एवमेवेत्यादि गतार्थान्यविद्यापावनानि यावत् द्रव्यगुणकाद्यपि, द्रव्यगुण कार्य द्रव्यनाभित

शौक्याह-एष्टव्यमिति । रूपवत्कस्मिन्निपेदेन रूपक गुणवत्प्रतिपक्ष च निश्चयो रूपस्य तथाविधवैयर्थ्यात्, एवं 15
शुभाभिरुचयानां गुणवत्प्रतिपक्षेन निश्चयते कस्मिन्निपेदेन रूपवत्प्रतिपक्षगुणान्वितसत्त्वान्तरा शुद्धगुणवत्प्रतिपक्षेन रूपक
त्रिज्ञेकार्यगतिरेव भवति तथा युक्तमाद्यपि त्रिज्ञेकार्यगतिर्विपर्यये स्यात्, समान्येन विधिरूपेण दर्शनस्य समान्यव्यतिथि भवति ।
एन समान्यमनसि-तद्वत्पीति स्यात्तत्र कारिकेनपु द्वात्रिंशो सिद्धिः स्यात् शौक्यरूपगुणान्वितात् । कमपत् प्राति-
शोभ्ये तु न त्रिज्ञेकार्यगतिर्न ॥ इति । स्यात्पेक्षि-क्रमेणेति । हेतुनाह-तथा वृत्तिरिति । तं व्यापरे-एष्टानुपुष्टेरेवेति ।
न सत्यगुणयोरिति द्रव्यस्त्वन सत्यगुणयोरप्येतो न भवतीति भावः । सत्तापेदाह शौक्येति । शौक्यस्य सत्तापेदाह- 20
रैवाह निश्चयो दर्शनोपेक्ष आभितस्य च गुणवत्शौक्यरैवाद्यतामावाह तत्काले तेषामेकत्वादिति भवति । ननु द्रव्यसिद्धयर्थं
सत्तापेदाह अनुपपन्नमप्यस्य एव तत्त्वगुणान्तरा मायै तस्मात्तत्त्वैव तुल्येति द्रव्यत्वात्तु ज्ञेयस्यो न द्रव्यरूपेणोक्तस्य दर्शनमिति
न युक्तमिति-तत्रानुबन्धीति । स्यात्पेक्षि-समाश्रयमिति । तथा द्रव्यस्य सत्तापेदाह तत्त्वगुणान्वितसत्त्वान्तरा तस्मात्तत्त्वैव तुल्येति
तदनुबन्धिनो मेवमपि सिद्धयर्थ एते सर्वेऽभिप्रायान्वितान्ये, एवं शौक्यरूपगुणान्वितान्ये स्यात् तत्त्वगुणान्वितान्ये, एवं रसाद्यपि
एव आभितगुणरूपाविर्गुणरूपशौक्येयु संशय एवेति भावः । तस्मात्तत्त्वगुणान्वितान्ये स्यात् तत्त्वगुणान्वितान्ये, एवं रसाद्यपि 25
नमिस्तावत्तयोर्द्वैतामेकत्वमिति चेत् येऽन्ये तेषामिति । नहि रसादीनां शौक्यरूपगुणान्वितान्ये तस्मात्तत्त्वैव तुल्येति
तर्हि शौक्यरूपीताद्यपि रूपवत्तत्त्वदर्शनादेव शौक्यरूपानीनामैकस्याभिप्रायः, दर्शनादेव ऽ
पेक्षनेकात्मस्याभावितागुणरूपाविर्गुणरूपशौक्येयु संशय इति ।

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव इति, इयं व्याख्या स्वस्मत्तानुसारिण्येव, आह च
'विभक्तिमेदो नियमाद्गुणगुण्यमिधायिनोः । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥'
(वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्न सामानाधिकरण्यं विभक्तिमेवेनापि, सद्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि
सम्बन्धस्यापि मेवेद्रव्यादिमिरमापसामुपपत्तेः कैस वाऽसौ मेवः ? सच्छब्देनाभिप्रासत्तनिष्ठुतिमात्रोपादा- 5
नात्, तस्मादप्युक्तं च बोधोऽस्त्येव, तस्याभ्यासानार्था टीका—यैयैव सुकृत् इत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतायां
वाक्ये इव्यस्य गुणस्य वेति, तथैव इति वाच्यमित्यत्वेन स्वमतप्रदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्यं न स्यात्,
यत्ना न हि मया इव्य गुणो वा मवतीत्यादि तथा न हि सर्वसन्निवेशाभावस्तत्त्वमतेऽस्मत्त्वत्तत्त्व प्रतिषेधद्वयवि-
धेयस्य सतः समेदस्यानभ्युपगमे इव्यं भवति गुणो वा, किं तर्हि ? इव्यस्य गुणस्य वा मावामावः—सर्वसम्मा
त्रमित्यर्थः, इतीव व्याख्या स्वस्मत्तानुसारिण्येवेति, आह चेति व्याकृत्यार्थः—विभक्तिमेदो नियमात् इत्यादि । 10

यत्तु सत्तासम्बन्धमभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसम्भावात्,
तत्र हि गुणो सत्तासम्बन्धो विसेपणत्वात्, तद्वस्तु गुणीत्वतः सामानाधिकरण्यमात्रो योक्तः,
इह त्वर्थान्तरापोहो नामन्नाद्यभाप्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्तुत्वेव सवित्तु
भ्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते, सन्न इव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थः सच्छब्देन व्याप्तो 15
न तु साक्षादुक्तः, तथापि सच्छब्दः साक्षात् द्रव्याद्यभिधायी, संशयोत्पत्तेः तस्मात् सामानाधि-
करण्यं विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य सद्रव्य सन्नगुण इत्यादि वाक्यार्थे योक्तं न पदार्थे ।

यत्तु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धमभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसम्भा-

वन्तः । सद्रव्यमात्राणां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्यत्र सद्रव्यस्येति सच्छब्दार्थोऽसत्तादृष्टिस्तस्मादेव इव्येन गुणेन वा
सम्बन्धो न सम्भवति एव इव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि वेति अभावस्य वीहपक्षेन सम्बन्धासम्भवादिति मत्तः । पदैव
सुकृत् इति । नृत्वं नोपपन्नते । सच्छब्दस्य व्याख्यामिधायिने तथा तथा इव्यं सत्ता गुण इति न सामानाधिकरण्यं सत्तासम्बन्धोः 20
सत्तासम्बन्धो न भवितुमर्हति एव सच्छब्दवाच्यस्य विषयसामान्यवर्तनं न सद्रव्यत्वात् तत्तत् सत्तात् सच्छब्दार्थं न इव्यं
भवति गुणो वा, तस्मिन् सत्तासम्बन्धमात्रं न सम्बन्धते तु प्रतिषेधस्य विविधवृत्त्या येत्यप्यत्र सत्ता सद्रव्यत्वात् सत्तात् परस्परत
इत्येतत्तासम्बन्धोऽसत्तात्वात् न तथा च सच्छब्दवाच्यं इव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति इव्यं मावामावपक्षे गुणोऽपि
वाद्यभावात् इत्यसत्तात्वात्—यथा न हि सत्तेति तथा च सामानाधिकरण्यं न तत्र भवेत् सम्भवति निवृत्तसम्बन्धत्वे पक्षेति मत्तः ।
यत्तु मवतीत्यर्थमिमेतादृशमेव व्याख्या इत्येताह—इयं व्याख्याति । त्रयिवा कारिकायात् विभक्तिमेदो नियमादिति 25
गुणद्रव्ययोरभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति पदस्य व्याख्या । गुणप्रधानमावयत्ता शब्दात्वात् पदार्थित्वत्वं प्रवृत्तोरत्तरादौत्तरत्वं कारिकायादिति
यत्तु अत एव गुणमितिवाच्यत्वात्परीतते इत्यभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति पदस्य व्याख्या । गुणप्रधानमावयत्ता शब्दात्वात् पदार्थित्वत्वं प्रवृत्तोरत्तरादौत्तरत्वं कारिकायादिति 30
गुणद्रव्ययोरभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति पदस्य व्याख्या । गुणप्रधानमावयत्ता शब्दात्वात् पदार्थित्वत्वं प्रवृत्तोरत्तरादौत्तरत्वं कारिकायादिति
यत्तु मवतीत्यर्थमिमेतादृशमेव व्याख्या इत्येताह—इयं व्याख्याति । त्रयिवा कारिकायात् विभक्तिमेदो नियमादिति 30
गुणद्रव्ययोरभिधानपक्षयोरपृषद्भुतिवोपोऽस्ति पदस्य व्याख्या । गुणप्रधानमावयत्ता शब्दात्वात् पदार्थित्वत्वं प्रवृत्तोरत्तरादौत्तरत्वं कारिकायादिति

नास्ति, यत्तु सरेर घटादावर्थे न पटादिषु वर्तत इति, [न] साक्षाद्वदपत्तादिष्वसत् प्रतिशेषादिति, तत्र भवति, यस्मात् साक्षाद्वदपत्तादिशेषावतस्य साक्षिसंयमोक्तत्वाद्वास्मिन्, तत्रैव साख्यमाह—सख-
मोऽप्येवमात्रस्वरूपसर्वज्ञे इवमाह, न साक्षादित्यादि सख प्रागुक्त जातिमद्वयोपपत्त्युपपत्त्य, तत्र च
जातिमदीयापोहपत्त्यपि सर्वे दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्निश्च्यते ।

आम्यत जातिमद्वयोपपत्त्युक्तमिति तथाशङ्कते—

8

यत्तु कर्मन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य ततः 'अद्वयत्वाच्च मेदाच्च' इति कारिका या
च तन्नाम्ये लिखिता तद्व्याख्या नाम्यर्याङ्गरापोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्य
पोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषदर्शनाविति, यथमत्रोत्तरं भूमः—'तद्वत्त्वञ्च
त्वमुक्तवत्', ननु भावान्तरतैव सामान्यवत्तद्व्यापृतेरपि, तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, भय
स्वमते तद्वपे न सामान्य न व्यापृत्तिमिति कुतस्तद्विशिष्टवत्त्वमिधानम् ! त्वपुष्पशेखर 10
विशिष्टवत्त्वमपुत्रामिधानवत् ।

(यत्तु कर्ममिति) यत्तु कर्मन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य—तथासाक्षाद्वदोपपत्तिश्च इत्यादि
बाधस्तस्य शब्दार्थस्य समानत्वम्—अथवा च समानत्वमर्थस्य चापोहपक्षेऽपीति वाच्यश्लेषः, इत्य
पूर्वपक्षीक्योत्तरमाह—ततः 'अद्वयत्वाच्च मेदाच्च' इति कारिका या च तद्व्याख्ये लिखिता तद्व्याख्या—नाम्य
वान्तपोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषेण 15
दर्शनाविति त्वद्विप्राय प्रदर्श्य यथमत्रोत्तरं भूमः—तद्वत्त्वञ्च त्वमुक्तवत्—अथ व्याख्या—ननु भावान्तर
तैवेत्यादि, यदि परमताम्बुपगमात् सामान्यवत्त्वमेव सत्सामान्यान्वयत्वात् सामान्य[व]िशिष्टोपपत्त्य सामान्यस्या
याम्बुत्वं पारत्वमिति च भूपे सामान्यवत्त्व्यापृतेरप्ययाम्बुत्वं विशेषणं पारत्वमिति च ननु तद्वत्त्वमेव

यत्न नवतीति न जातिरिति न जाता इति तत्र चरन्वर्तमानेन साक्षादुपपत्त्य तन्नाम्यर्याङ्गरापोहो नामेत्यादिना यत्तु
मिति । अत्रोपपत्तिरुक्ता साक्षाद्वदपत्तादिष्विति । आचार्य उवाच—तत्र मयतीति—अद्वयविशेषेन मेरे अद्वयत्वे 20
एति ननुपत्ते तत्र नवतीत्यर्थः । अथमाह—साक्षादिति, यत्तु साक्षाद्वदोपपत्तिरिति । अत्र नवतीत्युक्तस्य बाधवत्त्वमेव ।
तत्र पूर्वपक्षमाह—अमान्यवत्त्वमिति । अत्रोपपत्तिरुक्ता साक्षाद्वदपत्तिरिति । अत्र नवतीत्युक्तस्य बाधवत्त्वमेव ।
यत्तु कर्ममिति । परं प्रति अत्रोपपत्तिरुक्ता साक्षाद्वदपत्तिरिति । अत्र नवतीत्युक्तस्य बाधवत्त्वमेव ।
जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषेण 25
पारत्वमिति च भूपे सामान्यवत्त्वमिति । अत्रोपपत्तिरुक्ता साक्षाद्वदपत्तिरिति । अत्र नवतीत्युक्तस्य बाधवत्त्वमेव ।
जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषेण 30
पारत्वमिति च भूपे सामान्यवत्त्वमिति । अत्रोपपत्तिरुक्ता साक्षाद्वदपत्तिरिति । अत्र नवतीत्युक्तस्य बाधवत्त्वमेव ।

१ श्रि. क. छ. डे. यथा पटादिषु वर्तते इति । २ श्रि. क. छ. डे. अत्राप्येति लिखितं ।

३ श्रि. क. छ. डे. पारत्वमिति लिखितं ।

४ न ४८ (११५)

यदि चार्थान्तरापोहो न भाषान्तरमित्यपोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो
विशेषणमिदं कथमिदं तर्हि यत् सत् सद्रूपं, यद्रूपं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थस्युदात्तानु
गृहीतस्य समुदायस्यैकत्रात् संहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधा
नात् यथार्थान्तरापोहेन विशिष्ट घस्त्वेष सदित्युच्यते यस्मिन् घस्तु यपोहः क्रियते तच्च
द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरा
पोहः सद्वास्तव्यः शब्दार्थत्वेन विषयित्वापुच्यत एव, युक्तिस्यान्वयव्यतिरेकार्थमेदप्रत्ययो
त्वचिदर्शनादिति, तस्मादनपहृतः पश्चिमदोषोऽपीत्यलं प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भा[१]वान्तरमित्यादि, अभाषान्तरत्वाद्वास्तव्यपोह
वानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो विशेषण नापोहवात् सोऽर्थ इति चेत् त्वयेष्टमिति, अस्य
विशेषणाद्वानर्थमुच्यते कथमिवमित्यादि पूषणक्षितमस्माभिर्वाच्यं तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्यतः 10
सूचनसूत्रेण यावन्नापोहमात्रमिति गतार्थम्, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरा
पोहोऽस्तव्यः शब्दार्थत्वेन विषयित्वापुच्यत एव, युक्तिस्यान्वयव्यतिरेकार्थमेदप्रत्ययोत्वचिदर्शनादित्युक्त
मिति, न हि कोटे शब्दप्रयोगान्नित्यप्रत्ययपरिच्छेदापराधेनाप्य शब्दार्थः लक्ष्यः कल्पयितुम्, सुदूरमपि
गत्वा प्रतिपत्तिरणावस्थानाद्यावानामिति नाय निःसरणोपायः तस्मात्[न]पहृतः पश्चिमदोषोऽपीति,
यतेनास्तावद्रव्यशब्देवाच्चेत्काचित इति सम्भाष्याविकल्पा होपहृतयोऽपिहता वदितव्याः, तेषां त्वदुक्त 15
म्भाष्यान्वयव्यतिरेकमात्रं परिहारादुक्तं तद्विकल्पातुमारित्वाचेत्यत्र प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विधीयते—

अत्र च सद्वातो यणपदवाक्यादीनां शब्दार्थं सत्यत्वावभिप्यक्तौ वा, यद्यप्यमासयोग

प्रकाशयामासेत् नित्यैवेत्येत इति वक्ष्यति—यति चेति । चार्थान्तरापोहो न भाषान्तरम् न द्रव्यरूपं न प्रथमप्रतिबोधिप
मिति वाच्यं किमत्रभाषान्तरम्, तस्मात्तद्व्याख्येयं नापोहवात् केनापहो विशेषणमर्थवाच्येवान् सदेति सद्वात—अभाषा 20
न्तरत्वाविति । अयमस्तुपक्षो विरुद्धः प्राक् त्वेनापोहवत् शब्दार्थवाङ्मारात् सम्भाषिणः पूर्ववत्तथा प्राक् प्रवृत्तिर्येष्ट
तत्र विशेष इत्यप्येन प्रथमप्रत्यय आरब्धः—कथमिवमित्यादीति । अस्य प्रथमद्वयं सद्वातेन अर्थशब्दसूत्रेणान्वयः प्र
त्यये—सूचनसूत्रेणेति इह त्वर्थान्तरापोहो अपुत्रस्यान्वयेत्येत इति तर्हि । अभाषान्तरापोहेन विरुद्धं त्वयैव सदित्युच्यते
इत्यपि कथमैतत् । भाषार्थनक्षयानुयाह—किमुक्तमिति अभाषान्तरापोहो इव—भाषान्तरं अर्थं अभाषान्तरं वा यत्तद्,
तदातर्कं शब्दार्थेन विरुद्धित्वात्तदभ्युच्यत एव सत्यप्रमाणवत्त्वव्यतिरेकाभ्यां निमित्तविशेषणार्थमेदप्रत्ययप्रसङ्गेन 25
तदुक्तमितिवाच्यं, असमर्थं मतिः एवं न भवतीति एवमुक्तं मवर्तयति । तत्राह यदि द्रव्यमिति । हेतुं वक्ष्यति—
युक्तिर्येति । व्यतिरेक्युक्ते हेतुं कथमिति—न हि कोटो इति यद्यपिबोधि तद्वि शब्दप्रयोगादुपगतवत् तद्विषयपरिमाणेना
न्वयः शब्दार्थपरिकल्पनमुपपन्नम्, अनुपपन्नमात्रमुक्त्यापत्तयस्याप्यवज्ञः, यावदुपपत्तिर्वाच्यं विचारोपपन्नम् सर्वैरित्युक्तं
संज्ञामन्वयित्वात् तस्यापत्तावमप्युपगमो बोधेनो वि गर्तुं न क्षम इति भावः । तस्मात् पश्चिमदोषस्यापि भाव एव नागम्य
दभाह तस्मादनपहृत इति । तस्मात्तद्वै—यतमिति । तस्यां भाषिण्यपुत्रुक्तिमदोषावमप्युह्यतास्तेष्वपि पुनरुत्तरप्रमाणं तर्पा 30
त्वदुक्तेति । अत्रावगच्छेत् परिहारावर्ति—अर्थं प्रसङ्गेनेति । अथोपपत्तिमयस्य योऽर्थो इत्येव नाम तदुक्तं—अत्र चेति ।

- प्रकाशादिप्रपञ्चः अस्तिरेकैव—एकार्यविवक्षा, 'सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा
 ब्रह्मेच्छति तथास्तु सर्वबाध्यमेकस्य कारणस्यस्य वस्तुनाः सूक्ष्मस्य स्थूलतैव अस्तिरिति तद्विषया व्याव-
 र्ण्यत इति, इति। विचारपरिसमाप्त्यर्थः, नत् प्रतिघातं सत्त्वं प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोः सम्प्रमाणाद
 अस्तिष्ठते तत् एकस्मैकैकारणमिति तत् साध्यम्बधामेति, त्वया यदुच्यते रजःसत्त्वकार्यमित्यादि भगव
 ५ स्मापि समानबोद्धापादमार्गोऽतिवैधः माध्य एव मुक्तिदिवसिद्वैतोपायत्वात्तन् विप्रवते विप्रोपपत्तिम्या-
 सोपायम् मुक्तिवित एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं दृष्टव्येत्यादि सर्वप्रयुगन्तव्यं वाच्यमुमिति । तथा तथा
 सत्त्वकार्यमित्यादि तथैवायुगन्तव्यं वाच्यम्बधामपाणमिति ।

एवमवसायिनप्रसङ्ग इषान्ति साधनमाह—

- अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपमेवार्थमकत्वात्, वरणादितमस्तत्त्वत् ।
 10 अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि तमस्तत्त्वमिति, सत्त्वरजस्तमासि त्रीण्यपि प्रकृतप्रवृत्तिनिवर्त-
 न्मन्मि बालन्तरात्मितयाप्येकम्, वस्तुतः त्रित्ववर्ण्यतत्त्वादिप्रमत्तमिप्रमिति पदार्थाः, परमतावेष्टव्य
 प्रपात्रात्मैक्यासिद्धेः साध्य त्रीण्यपि च परस्परसिद्धाणि धर्मिरेवनास्याकस्य वस्तुसिद्धिर्ब्रह्मेनेतेतीर्त्त
 साध्यते, अन्वया त्रीणि वैकलेति विद्वद्भ्याम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपमेवार्थमकत्वात्—भूतं भवतं
 भावो भूतिरिति [भावे] सिद्धाविधानात्, अपृथग्भूतं सङ्गतीक्ष्णमावेनाबल्योर्न तन्निर्दिष्टमपृथग्भूत-
 15 समवस्थान तद्वैद स्वरूपं मेवावस्थाया वेदां तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपमेवार्थमकमि
 पञ्चाभात् क्षीरोदकवदेसकाद्यमेवैव सहभक्तेऽपि सङ्गतीक्ष्णमावेनाबल्योर्न तन्निर्दिष्टमपृथग्भूत-
 स्वरूपमेवार्थमकमिति चेति । एवमैकैककारणमप्युच्यते साक्षरस्य सौम्यस्य विरप्यस्यवत्तमुद्गमिन्त् अन्वयं
 विचारयन्तुप्येति—इतिरिति । पुनरनेरेष्टव्यमेव उत्तरविषयके—एकार्यं निर्दिष्टं त्वं विचारयेत् तद्वैदविषयत्वे एतौ-
 मित्यवस्थाने वादित्येति त्वया यदुच्यते इति । अत्र यत्त्वं एवमेव च भवते । अतिरेकेष्टव्यमात्रात्मैक्यं तद्वैद-
 20 इति मन्त्रं वाच्यं चेत्त इति स्तिवाति । अत्र उत्तरवचनस्यार्थं साधयित्वाह—अत इति । त्रीण्येकमेति दिवसि
 त्विदं एवमवस्थाने विवर्तं मन्त्राद्यैः भवतीति पञ्चाभ विवर्तयति—वस्तुतः इति तं प्रकृतप्रवृत्तिप्रवर्तनस्य विवर्त-
 साधनमात्रमस्तिविषयत्वात्तुवचनस्यवत्ता मन्त्रे अत्रा वाक्यन्तरात्तैव त्रित्वतया वाक्यन्तराणि तत्प्रादीनि तानि दृष्ट-
 त्वमिच्छाम्येति यत् । तद्वैदार्थं साधनमात्रमिच्छत साध्यत इत्याह परमतावेष्टयेति साक्षरमात्रावेष्टयेत्तं तद्वै-
 25 मते तत्प्रादीनां परस्परं सिद्धावाद्धित्वम्, अन्वयमपि दृष्टव्यं तयोर्द्वयस्यतया तेषां वस्तुसिद्धिर्नतया सिद्धावाद्ध-
 इति त्वं ततो वर्त्येतिविद्वद्भ्याम्—तीक्ष्णयति चेति । प्रतीकारे हेतुपाद—अपृथग्यमिति । अत्र यदुच्यते भावे चक्षुषमन्त्रा-
 वाच्यमेवार्थमवस्थानं भूतकम् इत्याह भूतमिति । सिद्धाविधानादिति व्याख्येते चक्षुषवस्य विवर्तता
 30 कृता चक्षुषवस्य भावेऽपि विवर्तमात्रार्थः । हेतुर्न तुष्टीर्योति—अपृथग्यमवस्थानमिति अत्र यत्ता वाक्यन्तरात्तैव तत्प्रा-
 यमिमतामि उत्तरवचनमिति वस्तुतःप्रमाणमेव सङ्गतीक्ष्णमावेनाबल्योर्न तन्निर्दिष्टमपृथग्भूत-
 35 न्मन्मि तत्प्रादीनां विवर्तमात्रमात्रं इत्यर्थं उत्तरस्य समुपनिषत्ते त्वं यत्त्वं दृष्टावता मन्त्रि पदार्थां दृष्टावता रश्मिनां योदान
 न्मन्मि तत्प्रादीनां विवर्तमात्रमात्रं इत्यर्थं उत्तरस्य समुपनिषत्ते त्वं यत्त्वं दृष्टावता मन्त्रि पदार्थां दृष्टावता रश्मिनां योदान
 40 न्मन्मि तत्प्रादीनां विवर्तमात्रमात्रं इत्यर्थं उत्तरस्य समुपनिषत्ते त्वं यत्त्वं दृष्टावता मन्त्रि पदार्थां दृष्टावता रश्मिनां योदान
 न्मन्मि तत्प्रादीनां विवर्तमात्रमात्रं इत्यर्थं उत्तरस्य समुपनिषत्ते त्वं यत्त्वं दृष्टावता मन्त्रि पदार्थां दृष्टावता रश्मिनां योदान

जडादन्यत् जडत्वात् पर्वतादिव वायुः, सुखादप्रवृत्तिशीलादन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात्, आकाशादिव वायुः, मोहः सुखदुःखाम्यामगुरुम्यामन्यो गुरुत्वात्, अर्कतुलादिव छोहपिण्डः । दुःखं सुखात् प्रकाशकदन्यत्, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपादिव घटा, अतश्च सुखत्वाद्दुःखत्वात् मोहत्वादित्यादयोऽप्यन्यत्वे हेतवः स्युः, क्षरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशसदेकदेशभूताभ्यां रजस्तमो-म्यामन्यः सुखत्वात्तोष्टवत्, छोट्टादिर्हि सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽप्यतोऽप्यैरुपेतः, एवं दुःखमोहौ ।

न, अप्रयग्मूतत्वादि, हेत्यसिद्धिप्रतिपादनसाधनानि कोरूपसिद्धदृष्टान्तानि यावत् प्रदीपादिव घट इति, छोट्टदृष्टान्तो वस्तुते सुप्रहृष्टमोहैः पुरुषमोहैरन्योऽप्यतोऽप्यैरुपेत इत्यतिरेकसाधनोक्तिप्रकटे उत्तरम् । अप्रयग्मूतसमवधानरूपेत्वाद्यसिद्धं तत्त्वमिति चेत्—तत्साधनैरेवोपपद्यते सुखमोहाद्दुष्टेति साधु बोधत्वाच्च व्याकरोयं परस्परान्वयसाधनकदम्बकं यथा माप्यङ्गित्वमनुगन्तव्यम्, 10 पुनः—अतश्चेत्यादि, पदस्मादन्वयसाधनप्रपञ्चात् सुप्रहृष्टमोहैरन्वयत्वात्त्यादयोऽप्यन्यत्वेतवः स्युः, आदिप्रहृष्टात् प्रसादादयोऽपीति, तत्त्वयोगनिगुपप्रवर्धनार्थमाह—क्षरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशसदेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोम्यामन्यः, सुप्रहृष्टात्तोष्टवत्, यथा छोट्टो मोहो हि पुरुषस्य मोहुरुपभोगार्थप्रवृत्तेः कपोतोऽेयनार्थं क्षेपयादामातिषु सुप्र हटं बलनपीडयामो दुःखं छोट्टो तु कपोतो भित्तिरिति संक्षपयिष्येतिषु मोहः, तस्मात् सुप्र हृष्टमोहोऽप्यन्यत्वात् तोष्टवत्, एवं दुःखमोहादित्यतिरेकः, दुःखं क्षरीरे 15 त्रियगतं वस्तुमैकदेशभूताम्यामन्यत्वाद् दुःखात्तोष्टवत्, मोहः सत्त्वरजोम्यामन्यो मोहत्वात्तोष्टवति ।

अथ ब्रूमः सर्वेऽप्येतदप्यन्यत्वेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयः, पृथग्मूतसुखात्मात्मकत्वादित्यध्यादितुल्यछोट्टादिवस्त्वभावात्, सर्वस्य त्रिगुण्याभ्यतिरेकाच्च न यैषां विपक्षाद्वावृत्तिरस्ति, तूल्यछोट्टादेवैव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, साध्यसाधनोभयानन्दयो धर्म्यसिद्धिश्च, साध्याभ्यावृत्त्यादिवोपपन्नं, स्वतः पञ्चानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थाद्विधेते । 20

अत्र ब्रूमः सर्वेऽप्येत इत्यादि, सर्वप्रहृष्टात् कथुत्वाद्यो मोहत्वपर्यन्त्यात्वबोद्धा अन्य

हेत्यन्यत्वाधनेऽनुत्पत्तिं प्रवर्तत इत्याह—छोट्टदृष्टान्त इति अतिरेकासाधनोक्तिकाक इति क्षरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेश इत्याद्युमानप्रवर्धनावतर इत्यर्थं सूच्यमानम् । क्षरीरेति क्षरीरेन्द्रियवत्तम आत्मकत्वात् प्रकटयिष्याः क्षरीरेन्द्रियैरेकैः रजस्तमोऽप्रसिद्धक्षरीरेन्द्रियैरेकैरभ्यां विधाः सुखरजस्तमत्वात्, यथा यथा बोधः सुखरजस्तमत्वात् रजस्तमोऽन्यामन्य एव पुरुषेणोपार्थं हि सर्वेषां लज्जन्तु, यथा यथा पुरुषलोपमीकृतं तेन प्रवर्तते तस्मात् भवति कपोतोऽेयनार्थं प्रवृत्तिः य इत्युक्तं भवति यत्ने पीडाक्षरी यथा यत्ने तथा य इत्यात्मकः यथा यार्थं बोधो वा कपोते वैति संक्षपयति य बोधः कपोत एवेति विपक्षक्षरी वा तथा तं मोहस्यो भवतीति प्रकटयत्यन्यत्वात् रजस्तमोऽन्यामन्यत्वात् क्षरीरेन्द्रियवत्ताः सुखरजस्तमोऽपीति भावः । एवं दुःखरजस्तमो मोहत्वात्तुल्यं क्षरीरेन्द्रियवत्तमं पक्षीकृतार्थं मेरो माप्य इत्याह—एवमिति । अतोऽन्यामन्यत्वात्तत्वात् साध्याभावात्तत्वाह—अथ ब्रूम इति । सर्ववर्षयित्वात् हेतुवर्षयति—सर्वप्रहृष्टादिति । मोहहेतुर्वा साध्यधर्मैव सद्भावो व्यतिरेकवाच्येति इत्यर्थः । अन्यैरेकव्यवहारपक्षेऽप्यतोऽप्यैकव्यवहारपक्षेऽप्यन्यत्वेत्यादि— 20

अमयधारितेत्यादि यावद्वत्ता तेनैव, कमुत्वाविद्यादयो हेतवः किमयधारितार्थाः ? इतान्
 धधारितार्थाः ? इति सन्प्रधार्यमेवत्, कप्तेव सुखं न शुद्ध न बल वा तथाऽन्येषामपि बलस्वादीनाम्,
 बलमेव शुर्वेव प्रवृत्तिशीलमेवेति, तत्रानयधारितकप्तादिधर्मतायां सत्तामित्यत्मकमपीति-कमुपल-
 गुर्वादिध्यात्मकमपीति कमुपलगुर्वादिध्यात्मकतयैव पक्षधर्मता स्थापेयां तथा सतीत्यतथा तेनैव-अन-
 न्यतेवेत्यर्थः, इतिप्रत्यक्ष हेतव्यत्वात् ध्यात्मकैकत्वमित्यर्थः, असत्तादीयेत्यादि यावदस्यात् प्रति ७
 तावदसिद्धम्, अथायधारितार्था एते कप्तादिहेतवो गुर्वाधसत्तादीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयाः ततस्ते
 पामसत्तादीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयताया विद्येतेहेतोः पक्षधर्मतैव सर्वतः, तत्रास्मान् प्रति
 तावदपक्षधर्मत्वम्, तद्यथा 'विच्छन्नयो सम्बलहु'ति श्रुत्या, नि-कृत्वाधर्थाय बलतो-ज्ञानतः परमार्थन-
 यतो वा सर्वथा कमु सर्वं वा कमु न विद्यते तथा सर्वगुरुत्वम्, परमाप्नुविप्रदेशाद्यसंभवेयान्तानां
 केवाञ्जितनस्वप्रदेशमात्र रक्त्यानां लेपप्रव्याप्याज्जागुरुत्वत्वात् ततः परमनस्तानेनप्रदेशानां वाद् 10
 यामापापेक्षिककमुगुरुपरिणामित्वात्, व्यवहारनयेन तु युज्यते कमुत्वं गुरुत्वज्ञानान्यस्यात् कमुगुरु-
 र्वेति वात् यतीति नातरा बद्धप्रमाणवाद्य वा क्त्याः स्वैक इत्यर्थः, य इतरेषु-नेतरेषु
 मागुत्परमाव्यापिषु सूत्रेणगुरुत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तगुरुतायामेतदेव पठेत् संयोगमावेऽप्यविषयगुरुत्वात् प्रतिषम्भानिषार्थस्यूतो
 पठवत्, भोगिनोऽपि च गुरुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात् शिखाबद्धशिखावत् । 15

अत्यन्तगुरुतायामित्यादि, निरपेक्षैकान्तगुरुतायामेतदेव पठेत्-पतनक्रियमेव स्यात् न
 सिद्धेर्भवे वा गच्छेत्, गुरुत्वात् दृष्टान्तो बद्धमायः, स्याम्यत् पठेदेव यदि प्रतिबन्धी न स्यात्,

कमुतादामयस बल्यो गुरुत्वकल्पनादिवैयर्थ्यादित्येके कमुगुरुत्वकल्पनादिवैयर्थ्यादित्येके कमुगुरुत्वकल्पनात् इव
 र्त्तां ननु- तथा च इति सुखं न रक्तमन्येयामन्यत् स्वात्मवैयर्थ्यादिति भावः । इति शङ्क्येति । स्वादीयत्रत्येति
 सत्यत्वेन- तथा च सर्वत्र व्यापकैक्येन तत्त्वैरित्यल्लक्षणविद्यमानत्वं सर्वं हेतवः पक्षधर्मतय इति तेषां तावत्तयैव 20
 धा सत्यतो व्यतिरेक्याप्रतिष्ठ एव धर्मविषयकतामावातिति भावः । बद्धवत्तावत्पक्षे शेषमाह-असत्तादीयेत्यपीति
 एवमेव कमुत्वेत्यपीति गुरुत्वविषयतादीयेत्येव व्यावृत्त एवैकान्तकमुत्तममूलतत्त्वप्रतिष्ठेति
 एव कमुत्वादीयेव इत्यह-सत्तामाविति अत्रार्थे भावां प्रमावति-तथायेति निष्कन्तो कमुत्वं सत्यम् वा न
 निवार इत्यं । बद्धवत्तावत् कमुत्वं वात्तवैयर्थ्येन ननु (बुद्धवत्तया वा २५) इति वाचा दृश्यते सत्यम् गुरुत्वकल्पनात् 25
 केन्द्रमात्रां धर्माधर्मसुखं निवर्तकत्वगुरुत्वत्वात् बद्धवत्तयावापेक्षिककमुत्तममूलतत्त्व न निमित्त सर्वथा कमुत्वं वा
 न वा सर्वं बल्य गुरुत्व वा निमित्त व्यवहारकैव न बद्धवत्तयेत्येव धार्ये कमुत्वं गुरुत्ववापि न सत्यमेवस्यिपि चेति तत्रैव ।
 इत्येवमन्येति न निमित्तगुरुत्व इत्येव चेति व्यवहारक कमुत्वादिहेतवोऽपिवा एषेति भावः । इत्यन्तेन गुरुतादीयेरेव न
 केवमावृत्तेति-अस्यानेति । एकत्रो मिश्रणम् इत्यादिमाह पतनक्रियेत्येति । ननु धारकत्वज्ञानयानेकधर्मनं धर्मेन
 मयित्वमेवेति चेति निवृत्त- धारकत्वस्येति प्रमाणकत्वमेव कार्योदयार्थमाविवक्षते स्याम्यत्तमिति बीजरीयं 30
 गुरुत्वेति पतनप्रतिषेधकत्वमाविवक्षोपपन्नं तत्रैव न वात् तथा कथं इत्यतः, इति प्रवृत्तवत्तयावापेक्षिककमुत्तममूलतत्त्व

१ इति क. तथाच । २ इति क. सर्वतमिति । ३ इति क. निवर्तकत्वान्वितोपपत्तायाम् । ४ इति क. बल्यतः ।

५ ध. मन-तयप्रदेशानां । ६ इति क. अत्यन्त ।

यस्य तु संयोगः प्रतिबन्धी पतनस्य, पक्षलोच इत्युक्तयो विक्षेपयामाः संयोगभावेऽपि पतनप्रतिबन्ध्य
विषयगुरुत्वमिति, प्रतिबन्धना बहिषर्षं न भवति गुरु वस्तुदेव, स चास्य भावि प्रतिबन्धी त्वरे
कान्तगुरुत्वाम्पुगमात् स तु प्रतिबन्धाभिचार्यैवोपपन्नत्-एतेन वस्तुमा प्रतिबन्धना सत्यपि संयोग-
भावे तद्विषयगुरुत्वात् पतनेन बहिषर्षाद्येतत् पतेदेव सुतं उभुत्वस्यगुरुत्वमिति । योगिनोऽपि
१० वेनामि, योऽपि भावि योगी प्रतिबन्धका सत्यापि च योगिना प्रतिबन्धिनो गुरुत्वात् वस्तुतनोरवच-
हेतुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात्, पतेदेव तेनापि सह शिक्षावद्विशिक्षावमिति पाठहेतुत्वं दृश्यते, एव
वाचद्वयगुरुत्वे पतनमेव प्रसक्तम् ।

अथवा सा भूदेव दोष इत्यन्तउभुत्वमिष्यते तदाः—

अत्यन्तउभुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात् तस्योत्पत्तिकारणाभावात् सपुण्यवत्,

१० दृष्टविकृतमुच्यते गुरुत्वमुत्पत्तिर्नात्, अर्कतुलो उभुगुरुत्वं इति, न, कम्मानुद्वयं
व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो वावरत्स्वविषय इति ।

(अत्यन्तेति) अत्यन्तउभुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात्-गाताक्यो भाव एव न स्यात्,
तस्योत्पत्तिकारणाभावात्-एव कारणं गुरुत्वं पतनस्य उद्भावात् सपुण्यवत्, साम्प्रतं दृष्टविकृतं
मुच्यते गुरुत्वमुत्पत्तिर्नात् अर्कतुलो उभुगुरुत्वं इति दृष्टत्वमिति, एव दोषो न, यस्मात् व्यव-

१५ हारवस्तु पुन्यव इत्युक्तमिति ज्ञात-कम्मागुरवरवस्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो वावरत्स्वविषय इति
यथाऽनुद्वय कन्वेत्यन्तासाहचर्यसीमासुरेण सदृशगुरवरस्या नास्तीत्युद्वरवसेनासुरेणमुद्वरेणमुच्यते व्यव-
हारता तथा वावरत्स्वमेव उभुगुरुत्वे ।

यस्य च कोऽपिष्ठाकृत्योद्भावरणं तस्य वैद्वर्गाभारपिष्ठाकृत्यगुरुत्वे एव सावयवीत्यत आह-

यथापेक्षिकउभुगुरुत्वे अनवस्थिततत्त्वे असाम्प्रति न परस्परतोऽप्ये इति मायमपि

२० प्ठाकृत्युद्वान्तोऽस्ति ।

कोदाहि त्वेति प्रत्यक्षिकृत्येति कदाचिदपि न भवति इदं निषेधयति-अतो विक्षेपयामा इति । एतन्नेन
गुरुत्वाम्पुगमात् प्रतिबन्धकस्य प्रतीरोधकस्य प्रतीत्यविवर्कयुक्तेविक्षेपकभावेऽपि पतेदेव-प्रतिबन्धकमेति
इतरेण सपुण्यमिति-एतेनेति । अत्यन्तउभुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वेति । तस्यिदमपि क्वचिदपि च गुरुत्वमिति ज्ञात-
यथा किञ्च पतनेन इत्युक्तमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-
२५ प्रतीत्यविवर्कमेति । तेनापि क्वचिदपि क्वचिदपि क्वचिदपि । अत्यन्तउभुतायां गुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-
कम्मागुरुत्वमिति पतनं न स्यात् तत्पतनस्य गुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-
अत्यन्तउभुतायां पतनमिति । अत्यन्त उभुत्वमुत्पत्तिर्नात् अर्कतुलो उभुगुरुत्वं इति दृष्टत्वमिति, एव दोषो न, यस्मात् व्यव-

३० उभुत्वमुत्पत्तिर्नात् अर्कतुलो उभुगुरुत्वं इति दृष्टत्वमिति, एव दोषो न, यस्मात् व्यव-
हारवस्तु पुन्यव इत्युक्तमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-कम्मागुरुत्वमिति ज्ञात-
यथाऽनुद्वय कन्वेत्यन्तासाहचर्यसीमासुरेण सदृशगुरवरस्या नास्तीत्युद्वरवसेनासुरेणमुद्वरेणमुच्यते व्यव-
हारता तथा वावरत्स्वमेव उभुगुरुत्वे ।

१ ति क. ननु । २ ति क. त्वी । ३ ति क. वावरतोऽपि । ४ ति क. हारतोऽपि । ५ ति क. तपुत्या ।

मादिमहणाभियमो गृह्यते, प्रवृत्तिनियमावस्थेरेण न व्यवस्थापितरस्त्वतो हेतोः मान्तरेण प्रवृत्त्यापे-
क्ष्यवर्गि व्यवस्थापसेः पूर्वेण दृश्यत्वमिति नास्ति सत्त्वाविपक्षस्य वषापीति ।

अतो यथाहेत्यनैकान्तिकत्वां प्रति यथा सुक्त मोहाद्गुरोरनन्यत् छपुत्वात् छोहपिण्ड
वर्कतुल्यवत् शब्दमात्रव्यवस्थितमानमुक्तादिबद्धा, पुष्पात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, अमप्रवृत्ति-
शीलत्वात् वायुवदाकाशवदित्यादि, स्वप्रयुक्तसंज्ञामेदवैकसंज्ञ्यविशेषणपञ्चविरचनया लब्धा- 5
दय एव विपर्ययनीयाः ।

अतो यथाहेत्यनैकान्तिक इत्यादि यावद्विपर्ययनीयाः, एवमपरेव सर्वथापेक्षत्वात् यो
यो हेतुर्वाहेतु सुक्तं मोहाद्गुरोरनन्यत् छपुत्वादिभ्यो त्वप्रयुक्तः स स हेतुर्विशेषेणात्यसं साव
यैमनैकान्तिको भवति त्वां प्रति 'यवानैकान्तिको भवति तवोच्यते'-सुक्तं [मोहात्] गुरोर्[न]न्यत्
छपुत्वात्, यथैषु वचनगुरोर्[न]न्यत्, छोहपिण्डवर्कतुल्यवत्, यथा प्रागुपवर्धितमापेक्षिकमर्कतु- 10
गुरुत्वं छोहपिण्डछपुत्वं तद्वत् सन्निव दृष्टान्तः सम्प्रमादवस्थितमानमुक्तादिबद्धेति-छौकिकार्थाति-
क्येऽपि त्वन्मतेनेव दृष्टान्तान्तरमिति, तथा दुःकात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, सुप्तमिति वर्येते, कुतः ।
अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदिति, यथा वायुवदाकाशं वा सुत्परमक दुःकात् प्रवृत्तिशीलाद
नन्यत्वेहापीति, आदिप्रवृत्त्यात्-दुःकात् सुक्तादनन्यत् अप्रवृत्तिशीलात् प्रवृत्तिशीलत्वात् वर्येत् प्रवृत्ति-
शील वचनप्रवृत्तिशीलादनन्यत्, वाय्वाकाशवत् तथा सुक्तं कुतः मोहाद्व्याममप्रकाशकाम्यामनन्यत् प्रकाश- 15
कत्वात्, पटप्रतीपासिमुपवत् तथा दुःकात् मोहादनन्यत्प्रकाशकत्वात् प्रकाशकत्वात् प्रवृत्तिशीलादवत्, तथा
सुक्तात् प्रकाशकत्वादनन्यत् अप्रकाशकत्वात् प्रतीपपटासिमुपवत्, तथा मोहः सुक्तदुःकाद्व्याममगुरुत्वा
मनन्यो गुरुत्वात् पृथिव्यवसासिगुरुत्ववत्, एवञ्च सुप्तत्वाद्गुरुत्वान्योदत्वात् प्रसावार्थिकार्थत्वात्त्या-
दयोऽप्यनन्यत्वेहेतवः, एव प्रत्येकमितरगुणलक्षणानन्यत्वं प्रतिज्ञाप्य तत्प्रत्येकमितिवृत्तिहेतुवो यत्कि-
ञ्चिद्व्याप्यत्वं साम्यम्, सर्वस्य लोहादेर्कुरुप्रसवादिपरस्परगुणगुणान्यत्वात् तद्यथा कुरोरेन्द्रि 20
वगत आत्मैकदेशकदेशकप्रमूलाभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः सुप्तत्वाद्गुरुत्वत्, सत्त्वरजोभ्यामनन्यो

अन्यद्वयत्वं कर्तुं व्यवस्था य इति अनुपपत्तयामित्याद्यं काव्यमवस्थितकं वाच्यमप्यवस्थितकं तदनुपपत्ता इत्य
अपिनिमित्तात्तया नित न वन्मवस्थेति अन्यद्वयमवस्थितमनुपपत्तिरिति अत्रादे केवद्वयत्वात्तत्वात्तत्वात्तत्वात् त्वैकीमात्रं
वत्तत्वात् न तत्प्रतिमोहमितिभिरापीति मया । एवञ्च वर्ये मोहाद्गुरोरनन्यत्त्वमिति अनुपपत्तिहेतुवो प्रत्येकमानवदित्या
रौप्यमित्यत्र इत्यत्र-अत इति मेरुवाचनं वै वै हेतुः प्रत्येकमेते त्वै एव हेतुवोऽनैकान्तिक इति यत् सुक्तमिति 25
द्वयं धाम्यनी मोहाद्व्यत्वं धाम्यनी तत्र मोहात् तत्त्वत्वं गुणत्वं विशेषेण कदाप्येति हेतुः छोहपिण्डवर्कतुल्यवत्-
छात्रः, छोहपिण्डे गुणवत्तापेक्षिकत्वात्तदनुपपत्तिरिति वर्येते कर्तुं कदाप्यपेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमिति वर्येते तथा य न एव कदाः
इ एव गुणः स एव गुणः स एव कदापि तत्त्वत्वं कदाप्येति वर्येते हेतुर्गुरुत्वे धाम्यनीकान्तिकमिति नावः ।
यथेति धाम्यनीकान्तिकगुणवत्त्वमवस्थितकं तदनुपपत्ता एवमवस्थितकं कदाप्येति वर्येते हेतुवो गुणवत्त्वमिति, कदाप्येति
परस्परं मेर इति कर्तुं कदाप्येति-वै 30
तदनुपपत्ता तत्त्वत्त्वमिति कदाप्येति धाम्यनीकान्तिकमिति नावः । एव कदाप्येति एव कदाप्येति धाम्यनीकान्तिकमिति नावः । एव
गुरुत्वत्वं हेतुवत्त्वमिति वर्येते वर्येते-तथा दुःकादिति एव वर्येत्त्वम् । अमप्रयुक्तेति द्वयं मोहाद्गुरोरनन्यत्वं धाम्यनी

१ ति क 'वैकीकान्तिकेत्वा । २ ति क 'तत्त्वादेक । ३ ति क. वर्येते । ४ ति क. वर्येते ।

५ ति क. वर्येतेत्वात् । ६ ति क 'शीलात्' । ७ ति क वर्येते । ८ ति क. 'कुरु' मध्यमे वर्यादि ।

९ ति क. 'देवदत्तकरोक' ।

मृत्यहेतुमिदमयानिश्चयोऽस्तु मा भूमयोऽज्ञानमेवैकान्तिकमिति श्रोत्र्यते न, उत्तरवात् नैव नम
पानिश्चयो सुम्यते, अस्माभिर्मिमांसात्मकशायस्वित्वाभि प्रक्रम्य सुप्रं ह्युपादानम्यत्, अनन्तत्वे सत्यपर
पाधारमकत्वात्, दुःखसात्मकवित्वाभिभिरेकान्तिकहेतुमिरम्यत्वस्य निषिद्धत्वात्, अथवा न, वक्ष्यमिति,
स्वत्ययुक्तानामम्यत्वहेतूनां लघुत्वादीनामुपक्षेपत्वात्, सर्वेऽप्येतेऽप्रसिद्धाभ्याप्यधर्मसमम्बन्धव्यावृत्तयः
अनुमानविराकृतपक्षा अनवधारणे विपर्ययहेतवः, अवधारणे चापक्षधर्मो एवेति उत्तारनैकान्तिकाः, ९
तेषामेकान्तिका अस्तु उक्ता निवर्तका एवेति न दुःख[त्वं]मावयोः ।

इदमस्तु स्व[त्वं]मावयोः—

भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सम्प्राप्तवस्य, विरुद्धाभ्यभिचारिणि च न परस्परनिवारितव्या
सिद्धमाघात् सशय एव, किं तर्हि ! प्रत्यक्षागमवलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति
युक्तम्, वलीयस्त्वव्यासदेतूनामाघहेतुभाषनात् । 10

(भावितत्वाच्चेति) भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सम्प्राप्तवस्य-बहुधा भावित द्वि सदा सत्त्वा-
वयो गुणाः सन्तुता एव प्रधानमद्वयद्वाराविसर्वावस्थासु, न कापु पृथग्भूतसमवस्थानावेति, किञ्चान्यत्
विरुद्धाभ्यभिचारिणि च-वैकल्यविरुद्धाभ्यभिचारिण्यपि न परस्परनिवारितव्यासित्वमाघात् संशय एव, किं
तर्हि ! प्रत्यक्षागमवलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्-तयोर्विरुद्धाभ्यभिचारिणोः पक्षच
र्मयोर्धः प्रत्यक्षीकृतार्थेनास्मेन वलीयान् प्रत्यक्षसंवादिना प्रत्यक्षेण आगमेन च जनिवच्छाद्य प्रत्य- 15
क्षेयैवागमेनेव वा यथाप्रसिद्ध यो वलीयान् तत एव निश्चयोऽन्वेष्यत इत्यादिभ्याम्भाविकत्वेपु
प्रत्यक्षागमेन वदामिपु प्रसिद्धाभ्यामिति तत्त्वान्वयस्य कृतकत्वहेतोरवलीयस्यतापरोऽनित्य इति निश्चयः

योहाद्यमेव निश्चयि न तु तेषां योहादिमेवशाश्वदेऽनैकान्तिकत्वमिति यावत् । योहादिमेवाम्यभिचारिकत्वेन कथ्यारो नाद्यो-
लाद्यनेन समाचष्ट-नैव इति । अस्माभि उत्तरवक्ष्यमहा मिमांसाकथे मिमांसाकथया विज्ञानिप्रत्येन शोक्तुपरस्वो-
वाप्तये सक्षरवक्ष्यम्यकथानिश्चयिभिरनेकैश्च साधितत्वेन न कजुत्तारमेतोहादिमेवाम्यभिचारिकम् उत्तरादीनां द्वि पर 20
एवं नैवे द्यति कजुत्तारोवां योहादिमेवाम्यभिचारिकं सात् स एव वादीति यावत् । वक्ष्यमद्विदत्त उत्तरादीनामनेत्येव्यवा-
दिर्वाक्यमिमस्य तदुत्तरादेव व्याख्यानमेषां कजुत्तारमेतोहादिमेवशाश्वदे शोपायतुत्तारिणांनुसारेण व्याख्यानमि-अथ चेति ।
शेषमेव पूर्वोक्तिरान्वयवर्धयति सर्वेऽप्येते इति व्याख्यात एव पूर्वोक्तं मन्थ । अन्यथापि दुष्प्रत्यायत्वमाह-भाविततरवा
चेति उत्तरादेव परस्परमनादित एकरूपेणापेक्षिता एव न तु वक्ष्यमिति तेषां वृत्त्यवस्थानमपि सदात्ये तेषां प्रमाणव-
त्त्वात् व्याख्यानमपि वा उत्तराद्याभ्यमनैव महाविचारिणं नैव ध्यात्, तद्वद्वत्त्वमपि नास्ति तथा मेरो नैव दुस्त्वता मरिचि 25
माय । निरुद्धमेतद्व्यभिचारिकात् संसरो भवतीत्येतदपि न युक्तं दुस्त्वम्योऽप्योपायमप्यम्यावयोर्वाक्यद्वयमवयव
प्रत्यक्षेणमेव वाऽप्रत्यक्षमवयवमस्य कथीयत्वावयवमवयवमपि एव भवतीति ततोऽपि न दुस्त्वमेतद्व-किञ्चान्यमिति । प्रत्यक्षा-
गमवलीयस्येव प्रत्यक्षागमेनान्वयवर्धयति-प्रत्यक्षीकृतार्थेनास्मेन प्रत्यक्षीकृतोऽर्थो वक्ष्याप्यवक्षारो प्रत्यक्षागमस्येन कथीयमित्येव
व्याख्यानमेव प्रत्यक्षागमेना प्रत्यक्षागमेन च जनिवच्छाद्य तेषां यो कथीयमित्यस्य प्रत्यक्षेणैव वदामिप्येतेन यो कथीयमित्यपर 30
इति । पूर्वोक्तिरान्वयेऽपि न संशया कथ्यपरमिद्व्यभिचारिकवत्तुत्तये प्रत्यक्षीकृतत्वेन तस्य कथीयत्वमपि, व्याख्यानं निरुद्धमात्रवत् 30
वक्ष्यत्वादीन प्रत्यक्षत प्रसिद्धता कथ्यत्वादीनामप्रसिद्धताविकात्-प्रत्यक्षागमेनेति । अन्यथावस्थानमप्येतेन कथीयत्वमाह
वलीयस्त्वव्येति मिमांसाप्रमाणमिति प्रत्येन नैवे शेष प्रवर्ध-तत्वेन ते व्येवका परिचयति ते शेष ते नेममहा दुर्मित-

१ शि.क. 'रिक्तम्' । २ क. वाकीरवयव । ३ सि. क. सदात्त एव । ४ सि. क. कदा । ५ सि. क. 'एवा कृत
एव । ६ सि. क. वक्ष्यती ।

त्वाद्यस्य चान्यपदार्थत्वमभिचारं दर्शयति, तदुपपत्तिविज्ञानपक्षाभयणेन 'मयति बहुमीदो तदुपपत्तिविज्ञानमपि' (महामा० अ १ पा १ सू० २१) इति वचनात्, न हि त्वच्छिरोऽभिमतत्वात्पिच्छो राहुरिति, चित्रगोविन्दैवदत्तवत् तत्रैव हि त्वच्छिरो राहुः, तदुक्तोऽसवाक्या-शिरोभ्यतिरिच्छाऽऽभ्या व्यपदेश-
 ५ स्मृतेन शिरसा व्यपदेशेन चित्राभिर्गोमिषि व्यपदेशिनो देवदत्तस्य व्यतिरिक्तस्य तद्वद्व्यतिरिक्त-
 १० स्तापि राहोः, तथा व्यपदेशिब्रह्मण कृत्वा व्यपहारो दृष्टोऽस्ततोऽपि तथैवमपि स्यात्, तस्य च व्यपदेशिब्रह्मणव्यपहारस्यानभ्युपगमे-उक्तोपपत्त्या तद्विप्रममसदाप्यथा व्यपदेशिब्रह्मणव्यपहारमनभ्युपग-
 १५ म्यततो धर्मधर्मस्वरूपविरोधो दोषो भवति ।

धर्मस्वरूपविरोधश्चात्—

आत्मनोऽनन्यदेव दुःप्रसू, प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, आत्मस्वतत्त्ववत्, पुरुषत्वापत्तिश्च,
 १० अन्यथा सुतात्म्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्तेः ।

(आत्मन इति) आत्मनोऽनन्यदेव दुःप्रसू, पुरुषादित्यर्थः, प्रसादाद्यनात्मनत्वात् बहु-
 १५ मीद्विषयमर्थ्यात् प्रसादाद्यात्मनोऽन्यत्वात्सर्वार्थः, आत्मस्वतत्त्ववत् पुरुषत्वात्सर्ववित्यर्थः, पुरुषत्वापत्तिश्च
 दुःप्रसू धर्मस्वरूपवैपरीत्यम्, अतो धर्मस्वरूपविरोधः । किं कारणं ? अन्यथा सुतात्म्यत्वप्रसादाद्य-
 २० नात्मनत्वानुपपत्तेः पुरुषत्वापत्तिमन्तरेण सुप्तस्य दुःप्रसूत्वत्वं वरसाद्यनात्मकत्वं दुःप्रसू वा सुता-
 २५ न्यत्वत्वं प्रसादाद्यनात्मकत्वं मोक्षस्य स्वाध्यात्म्यत्वं प्रसादादिसोपाद्यनात्मकत्वं नोपपद्यत मानिद-
 न्यत्वात्वात् सुप्तदुःप्रसूत्वान्मोक्षवृत्तिवत्स्य तस्मात् पुरुषस्वरूपापत्तेः प्रसादादिसोपादिवित्यर्थानां सुप्त
 दुःप्रसूत्वानां धर्मस्वरूपविपरीततेति ।

पुच्छित्तैर्बहुमीदोरेव तद्वत्त्व-वपराक्यमभिचारित्वमिति ज्ञाय । तदुच्येति तस्य अन्यपद-अन्वयप्रतीतिवत्तत्त्वं ज्ञाय त्विदं
 २० त्वच्छिरोऽपि तदुपपत्तिश्च तदभिज्ञान राहोर्गोमपि मयति देवदत्तोदाहरणं विधेति तत्र व्यतीरोऽभ्यवदत्तोऽपि
 २५ ज्ञाय ॥ तत्रैव समावृत्त्यविर एव तद्वतो राहोस्तत्त्वाभावात् । मयतीति तत्रापीति सर्वत्राभावात् एव आदिर्नैव
 राहोर्गोमपि त्वच्छिरोऽपि तदभिज्ञानमपि वत् चित्राद्यनात्मन इति तदुक्त आदिनत इति महामात्रे प्रोक्तम् ।
 व्यपदेशिब्रह्मणमिति वद मित्युक्तानामुपपत्तेः व्यपदेशो न स्याति च व्यपदेशी तस्य व्यपदेशत्वमात्रमिति वदनात्
 ३० तेषु च तेन सुप्त वरते कार्यं प्रतीति व्यपदेशवत्तत्त्वपुच्छते वेद्यवत्तत्त्वविज्ञानमिति व्यपदेशो सुप्त राहोस्तत्त्व-
 शिष्टा व्यपदेशो वीच इति ज्ञाय । एवं दुःप्रसू प्रसादाद्यनात्मकत्वात्तद्वत्त्वत्वात् प्रसादाद्यनात्मकत्वं व्यपदेशिब्रह्मण-
 ३५ न्यत्वत्वं प्रसादाद्यनात्मकत्वं व्यपदेशिब्रह्मणमिति व्यपदेशो न स्याति च व्यपदेशी तस्य व्यपदेशत्वमात्रमिति वदनात्
 ४० पुरुषत्वं न वैपरीति तत्त्व प्रसादाद्यनात्मकत्वं सुप्तं न स्यात् दुःप्रसूत्ववपि सुप्तं न स्यात् पुरुषत्वमिति व्यपदेश-
 ४५ त्वत्वं व्यपदेशितत्वात् तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वात्तद्वत्त्वत्वात् प्रसादाद्यनात्मकत्वं व्यपदेशिब्रह्मणमिति व्यपदेशो न स्याति च व्यपदेशी तस्य व्यपदेशत्वमात्रमिति वदनात्
 ५० पुरुषत्वं न वैपरीति तत्त्व प्रसादाद्यनात्मकत्वं सुप्तं न स्यात् दुःप्रसूत्ववपि सुप्तं न स्यात् पुरुषत्वमिति व्यपदेश-
 ५५ त्वत्वं व्यपदेशितत्वात् तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वात्तद्वत्त्वत्वात् प्रसादाद्यनात्मकत्वं व्यपदेशिब्रह्मणमिति व्यपदेशो न स्याति च व्यपदेशी तस्य व्यपदेशत्वमात्रमिति वदनात्

विज्ञान्यत् पोऽपि धर्मस्वरूपविरोधः सोऽप्युच्यते तथा—

धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकैव, एवं सुखमोहयोरपि ।

(धर्मैति) धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव—यथा पुरुषत्वापत्तौ सुरादीनां सुराद्यात्मपरित्यागे धर्मस्वरूपविरोधः तथा पौष्पापत्तौ त्रयाणामेक्यापत्तौ चान्यधर्मस्वरूपविरोधश्च, ततश्च प्रकृति पुरुषयोरप्येकैव—तस्मादेतौः पुरुषत्वापत्तेरनन्यत्वापत्तेश्च प्रकृतिः पुरुषावन्या गुणान् वा प्रकृतेरन्य ८ इति नोपपद्यते, ततोऽस्मादसीदमेकमेव कारणमित्येतदर्थं साधीयः, एवं सुखमोहयोरपि—यथा दुःखं सुखादभ्यवित्येतत् किं तस्मात्तात् [एत] त्रैकसुखभावित्यतः प्रकृति यावत् प्रकृतिपुरुषयोरप्येकैवेत्युक्तं तथा सुखं दुःखमोहान्यत्मन्यत् मोहः सुखदुःखान्यात्मन्य इत्येतेष्वपि चतुर्षु दुःखं सुखादभ्यवित्येति च साधनेन सह एवं प्रश्नो योग्य इति ।

अथ मा भूदेव दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं त्वद्वदात्मवीमीत्युच्यते तथा सति यथा किं 10 सुखादन्यत् आत्मानं मुक्त्वा इव तदिति निर्दर्शयितुं शक्यते ? इति समन्वयान्नायः सुखादे-
रपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षाभ्यावृत्तिरपि ।

(अथ मा भूदिति) अथ मा भूदेव दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं त्वद्वत्—एतदोपपत्तिद्वारा च यथा त्वयाऽनात्मत्वे सति वरणाधारमकत्वात् सुखं दुःखात् [न] म्यमोहवन्निताद्यभिहितं तथाऽहमन्य
नात्मत्वे सति कमुत्वात् सुखं दुःखादभ्यन्मोहवन्निताद्यवीम्यतो [धर्म] धर्मस्वरूपविरोधो प्रकृतिपुरुष- 15
दोषश्च नेति, अत्रोच्यते तथा सति यथा किमिति—एव सति यथा किं सुखादभ्यवत्मानं मुक्त्वेति
दृष्ट्या इदं तदिति निर्दर्शयितुं न शक्यते—इव तत् सुखात् पुरुषात्मा इति सति समन्वयान्नायः,
तत एव चान्यत्वेन पक्षीकृते सुखापि पुरुषम्यतिरिक्तसपक्षाभावात् सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वा-
द्विपक्षादेतोर्व्यावृत्त्यर्थं वक्तुम्यते यच्च सुखादन्यत्वं तदनात्मत्वे न प्रसादाद्यनारम्भकं न कश्चाद्यनात्म
कमेति निर्दर्शयितुं न शक्यते, न च मोहादि सुखादभ्यवत्त्वमिदं शक्यं दर्शयितुमिति विपक्षाभ्यावृत्तिरपि 20
अतो विपक्ष एव सत्त्वाद्विपक्षश्च हेतव इत्यभिप्रायः ।

प्रकृतिधर्मैव न स्मरिति धर्मस्वरूपविरोध इत्यत्र धर्मस्वरूपेति । योपान्तरमप्याह—ततश्च । पुरुषावापत्तेर्येकैवः । इह
इह कर्मोदयमान एव प्रकृतितात् सुखादीनां पुरुषत्वापत्तौ पुरुषादन्यत्वे च पुरुष इव प्रकृति स्मत् भगव्या धर्मिनः प्रकृति-
पुरुषावत एकेव कारणं सुखं वा दुःखं वा मोहो वा प्रकृतिर्वा पुरुषो वा मयत् न तु प्रकाशयत्येकं मयतिप्रति यावत् ।
श्रोतुं इह कर्मसिद्धिं विचारयेत् इह कर्मोदयोऽपि समानावृत्तिरिति—एवमिति । एतेन स्फुटयति—यदिति । अतुष्टिरिति 25
मुक्तं इह कर्मन्यत् मुक्तं मोहादन्यत् मोहः सुखादभ्य इह कर्मन्य इति पक्षेतिवचनं । अथ सुखादीनां पुरुषत्वापत्ति-
कारण्यं इहापि इह कर्मन्यत् अनात्मत्वे सति कमुत्वादिन्य इत्युच्यते इहमाह—यदेति त्वद्वदिति यद्विज्ञेयं
मुक्तं इह कर्मन्यत् अनात्मत्वे सति वरणाधारमकत्वमित्यत्र हेतुर्निर्दिष्टविपक्षाऽप्यभिहिते पुरुषान्नात्मत्वं तत्र
मित्येवमुच्यते तथा च न पूर्वोक्तं यथा इति यावत् । एवं सति ते हेतोः प्रविष्टादभ्यवत्त्वमनन्यत्वात्तयो निरुद्धावे
सुखजन्ये—तथा सतीति अनात्मत्वे सतीति विधायते इत इदं इह कर्म सुखादन्यत् अनात्मत्वे सति प्रसादात् 30
नात्मकत्वादिनि प्रभवे पुरुषम्यतिरिक्तस्य निमित्तद्वान्नायक्येन तद्वन्तस्य कर्मणि प्रदर्शयितुमशक्यत्वाच्च तावदा-
नन्यत्वं न किञ्चिदिति, तर्हि हि इह कर्म अतोहाद्यनमित्यत्रावृत्तत्वं इदं सुखं इह कर्मोहो इति न इह कर्म निमग्न दर्शयितुं

अनन्यत्वविशेषणा अपि, नाम्यत्वपक्षेति प्रतिपादिताः, तत्रैव-अनन्यत्वपक्ष एव त्ववरणायात्मक-
त्वाविधौ विदोषा कथ्याविहेतवोऽपि, नाम्यत्वपक्षे, तत्र सदोषा एवेत्यभिप्रायः ।

अनु सम्भाव्योऽनन्यत्वहेतवः सत्ता एव, किं पुनरनुशयेनेत्यत्रोच्यते—

मुक्तादायपि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि च परधर्मेणापि विशिष्टेन प्रतिपादनविधि-
नाऽनन्यत्वहेतवः सुखं दुःखादनन्यत्वं अत्राप्रकाशकत्वात्, अविभक्तशेषगुणात्मकलोष्ट-
वदिति ।

(मुक्तादायपि चेति) मुक्तादायपि च न सत्त्वादिष्वेव तत्रापि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि

च-यथा त्वया सुखं मोहाद्विद्वदोरन्यमिति परिहारपक्षे कृतेऽपि च परधर्मेणापि दुःखं मुक्तादनन्यत्वमुक्ता-
विज्ञेतेनापि-न केवळमात्मत्वे अस्त्यप्येवेति, इत्थं विशिष्टेन प्रतिपादनविधिनाऽनन्यत्वहेतव इति,
अनिसम्वात् स्वधर्मेण-सुखं दुःखादनन्यत्वं, कृतुत्वाभिनिः सुकरप्रतिपादनमेवेत्यर्थः । परधर्मेण 10
वाच्य- सुखं दुःखादनन्यत्वं, अत्राप्रकाशकत्वात्, अत्रमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दुःखमिति वचना-
दुक्तधर्मेण सुखं ततोऽनन्यमिति साम्यत्वे, अविभक्तशेषगुणात्मकलोष्टवमिति दृष्टान्तः, प्रागुपपत्तिः ।
अविभक्तसुखदुःखमोहात्मकस्वरूपकालमोशुणात्मको लोष्ट इति त्रित्वैकत्वानतिक्रमात् एवाशेषगुण-
कालमको लोष्टः अत्राप्रकाशकत्वात् दुःखादनन्यमिति च एव लोष्टो दृष्टान्तो भावितः मुक्तायात्मक-
त्वात्, एवं वाच्य परधर्मेण ।

15

एवञ्च स्थिते सुखं दुःखादनन्यत्वमुक्तात्, एवमप्रवृत्तिशीलत्वात् प्रकाशकत्वादेतानि
च चत्वारि साधनानि, अथ द्विसंयोगेनापि बीजि, एवं मोहादपि परधर्मेण सुखस्य दुःख-
धर्माभ्यां प्रत्येक द्वे समुदायेनैकमिति बीजि, प्रवृत्तिशीलत्वावित्यपि तत्संयोगेनेतराभ्यामपि
सप्तसाधनानि, एवं मोहादपि, एवं सुखं दुःखादनन्यत्वं गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्संयोगाच्च । एवं
मोहादपि द्वाभ्यामप्यनन्यत्वं सुखं तेभ्य एव हेतुभ्य इति पठ एव सर्वं हेतवः स्वरधर्माः । प्रत्य- 20
दावस्येतेतरसंयोगेन चाभ्युद्वाहः, अन्येऽप्यचेतनत्वाविसमासव्यङ्ग्यकमप्ये वाचच्छरीराद्याप-
चित्वाप्रकृतिधर्मेस्सामान्यभूतेर्विशेषितैश्च बाधस्त्विति विहासि सर्वं तदनन्यत्वे त्रिकक्षणतां प्रति-
पद्यते धर्मजातमित्यतः कुतः सङ्गठना ? भावितत्रैगुण्येकात्मकलोष्टादिवस्तुभ्यामप्यपित्यात् ।

इहापीनं दुःखात्मकत्वमित्येव साधितमेव पुनरपि निर्वर्णं तदेवोच्यत इत्यत्र-मुक्तादायपि चेति स्पष्टिदार्ढ्यं तदुक्तः
अवरधर्माः सर्वे एवात्मकत्वसाधना अनन्यत्वसि प्रकाशक इति भावः । अविभक्तधर्माह-न सत्त्वादिष्वेवेति न केवळानां 25
सत्त्वैवैवात्मकत्वसाधन एव ये हेतव इति भावः । त्वया परिहारपक्षे कृतेऽपि लोष्टमिति च दृष्टान्तो दृष्टान्तो-तत्रापि चेति ।
परधर्मेणापीति त्वदभ्युपगमं दुःखमिति कृतुत्वाभिनिः परधर्माः सुखं अत्राप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं तद्विदुषे । अविभक्तधर्माह-
न केवळमिति । अत्रमप्रकाशकत्वं च दुःखधर्माः । तत्रैव प्रवृत्तिः कृतुऽनन्यत्वसाधने हेतुमिवत् अत्राप्रकाशक-
त्वादिति । अविभक्त्येति, अविभक्त्यः अत्राप्रवृत्तिशीलत्वा वैशेष्या गुणाः इत्यत्र-अन्येऽप्यचेतनत्वाविसमासव्यङ्ग्यकमप्ये वाचच्छरीराद्याप-
चित्वाप्रकृतिधर्मेस्सामान्यभूतेर्विशेषितैश्च बाधस्त्विति विहासि सर्वं तदनन्यत्वे त्रिकक्षणतां प्रति- 30
पद्यते धर्मजातमित्यतः कुतः सङ्गठना ? भावितत्रैगुण्येकात्मकलोष्टादिवस्तुभ्यामप्यपित्यात् ।

१ सि. क. त्वत्त्वत्त्वोऽनन्यत्वहेतुः कृतुत्वाभिनिः तद्विदुषे । २ सि. क. निपरिहार । ३ सि. क. नि च च च ।
४ सि. क. पक्षोक्त्यन्ते ।

सर्वगतत्वाद्भक्त्युक्तावित्यादि वा याचरिक्छिविहासि सर्वं तद्गन्धर्वदे त्रिखण्णतां प्रसिष्यते धर्मं
जातमित्यतः कुतः सङ्गुहना ? न शक्यमेव संकलयितुम्, प्रत्येकद्वित्रिषत्तुगाविसंयोगधर्मान्त्यादिति
रूपमसाधनहेतुसौकर्य्य दर्शयति मायितत्रैगुण्यैकात्मकबोहाविषस्तुन्यायव्यापित्वाविति ।

इसर थाइ—

नम्येवं स्वयन्निविरोधादिदोषा अनम्यत्वप्रतिज्ञाया इत्युक्तम्, सवात्मन एषोपास-
न्मात ।

नन्वेवं स्ववचनविरोधादीति, मुक्तं दुःखादनन्त्यमिति पक्षे सुखदुःखयोः प्रतिपुन्य कालं
मयेन पृथक्त्वसिद्धेः शरीरविकारादिमित्यनेषत्वाच्च लोकाप्रसिद्धेरभ्युपगमत्वाच्च त्वयापि स्ववचनेन च
मुक्तं दुःखमिति पृथगुक्तत्वात् स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिपक्षमाहुमानविरोधदोषा अनन्त्यत्वमति-
शया इति एवमुक्तम्, तत्रात्मन एवोपाधत्वात्, चक्ष्मादेवं पुनः स्वसिद्धात् एव स्ववचनोर्विरोधः 10
वर्गीयते त्वयाऽऽत्मन एव, न ममोदित्वेव आत्मनोऽपरिहारेण वचनवस्तुयोग्यते ।

हृद्य इति चेदुच्यते—

प्रधानमेकं सुखदुःखमोहारमकरादभिन्नगुणारमकं साम्येन चावस्थितमिति तथा परस्पर
मुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाधारमनेति सुखादिभ्यारम
कत्वं अद्यादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाम्युपगतत्वात् कस्य स्वबन्धनविरोधादिदोषाः ? इति १०
स्वत्येन चैतसा विन्यताम् ।

प्रधानेत्यादि यावद्यमुपगमात्, प्रधानमेकं मुख्यः। असौ शास्त्रकारमिह गुणात्मकं साम्येन
 यावद्विधमिति कक्षायां स्वयमनविरोधः तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सखादयः। दृष्ट्यादिभावेन च
 व्यपदिष्टत्वे प्रत्येकं मुख्यत्वात्मेति मुद्राविश्रयमकृत्य घेडाबाधेकस्मिन्नेव चेति त्वयेवाधुपगतत्वात्,
 सौम्यैकत्वादेत्येति कस्य स्वयमनविरोधादिशोषा इति स्वप्नेन चेत्तसा विन्यताम्, अमं तु त्वदोपो २०
 स्वयमनपरम्बाधत्वाद्बोधः, यममग्राहोपोत्थीर्तमग्रादेव स्वोपोत्थीर्तनमेवैवमुच्यते इति ।

पात्रैरेतान्मायाश्रयान्मिथोयथेक्षासङ्गते-गन्धेवमिति । एवं वस्तुवाच्यार्थं बोधो न यथेक्षासङ्गतेत्यत्र-न चागमस्य
 एवेति । मिथोयथेयोद्भास्यति-प्रथममेकमिति शुद्धादिबन्धकत्वादिवाक्यक्रमेण यवान् बन्धैर्विरोधादवगम्यत,
 तादृशत्वव मेवद्विषयमेवोद्भास्यतामप्येकमनूयानिष्कामावैकानमित्यमभ्युपगम्यते अभ्युपविष्टमावस्थायां आध्यात्मिके
 उपदेशेऽन्तरमपेक्षं जनयति ननुतुल्यत्वमस्य शुद्धं शुद्धोद्भास्यप्रत्यक्षप्राप्तत्वात् परिकल्पितं सत्तत्त्व- सत्त्वादेव १५
 अतिव्यपरीयमवगम्यतया तदा तदा एव कथं शुद्धाकरोति तं प्रति तदा शुद्धस्वसमुद्भास्य कथं शुद्धाकरोति तं
 प्रति तदा शुद्धस्वसमुद्भास्य कथं मोक्षयति तच्छ्रुति तदा मोक्षस्वसमुद्भास्योद्भास्य शुद्धं शुद्धोद्भास्यं वस्तुत-
 त्वैव सत्त्वानामभ्युपगम्योद्भास्यतिप्रकाशानुयायानिमित्तोद्योताः प्रियस्येकमिति मिथोवाच्येति यथा । यत्र च प्रत्या- केव
 तत्र यत्ते योऽमुद्भास्यमिदम्, न तु कथं यथा प्रतिपादितं तथा यम यत्तत्, अतो न वे मिथोवाच्योद्योता एवमपि
 योऽमुद्भास्यतया तया तदा तदा योऽमुद्भास्य इत्यत्र यम स्थितिः । एवं विद्योद्योता कथंयतिप्रकाशमवगम्यतयापि- ३०

१ नि. क. प्रवर्ध । २ ति. क. आनुमन्ये । ३ क. दुःख । ४ नि. क. लवणव्यापिनि । ५ नि. क. मयदा ।

६ सि क वात्स्याल्येकमेति ।

किञ्चाभ्यात्—

हेतुविकृततोकाभ्येवमेवेति स्फुटमेव सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेत-
 ० म्पुपगम्यताम्, किमभ्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य
 एव उभ्यादिभ्यो हेतुभ्यो विभवादिषदिति, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धव्यति-
 ० श्रयां विद्यद्बर्जाभ्युदाहरणानि ।

(हेतिविति) हेतुविकृततोकाभ्येवमेव—बभोक्मते हेतवः समप्रज्ञाः समिक्षेपनिर्दिक्षेत्वा
 प्रतिप्रादोरोद्भावनद्वारेण विकृत्याभ्यविचार्युद्भावनद्वारेण चाप्रत्यक्षज्ञानमव्यक्तं साधयति तथा
 हेतुविकृततापि जन्मत्वपक्षे प्राप्तव्याक्यात[स]मन्वयव्यापृत्तवशादभिविधानाऽन्वयत्वपक्ष एव दर्शनादिभि
 तदुपसंहायवर्गमाह इति स्फुटमेवेत्यादि वाचद्वयव्यापिबभिविति, इतिउभय[को]पसंहायवर्गत्वात्, बहभि-

१० लिख्यते त्वचा प्रमानं नाम शुचिसाम्यावस्थानं किञ्चिदस्तीति तन्नामिद्विपरीतवत्, सुखं सदा व्यक्त-
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेत्युपगम्यतां स्फुटमेव किमभ्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा, तत्त्ववादिनैव
 भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव उभ्यादिभ्यो हेतुभ्यो विभवादिभ्या—बभोऽऽकाशवाय्वान्मनुषुषः पञ्च
 महाभूतानि व्यक्तशब्दाभिधानाणि तथा सुखमिति कस्यामिन्न एव हेतुभ्यः पुष्पिष्वादिष उद्भावरपः
 पञ्चापि, सेवेत्यपि च चतुर्थं सूत्रेण व्यक्त इत्युपगम्यताम्, परितस्मिन्नेषां हि ज्ञेयगन्धवत् एते

११ उभवरसवत्वात् कस्यापिदेव प्रत्यक्षता लब्धत्वादेन सेपण्य अभिमवादिभिदिति परमतेनैवैतदुक्तम्,
 क्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धव्यतिशयां विद्यद्बर्जाभ्युदाहरणानि 'स्पर्शरसगन्धवर्गकत्वा
 पुत्रक इति' [तत्त्वा अ ५ सू १३] सामान्येन 'जपयः स्कन्धाभ्य' [तत्त्वा अ ५ सू २५]
 सूत्रत्वात् पुष्पिषीकत्वाभ्यावाचोऽपि, सर्वैरवस्थसुहृत्सकौल्यावयवसु स्वभ्येभ्येव पुत्रसेपिति, आश्रय-

विकृत्यानिर्धारितमिच्छावर्गोऽन्वयपक्ष एव न तत्त्वमवस्थाय इत्यह—हेतिविति । एतदेव निरवयव—यद्योक्तमिति
 २० सविशेषपदेति जगत्प्रत्ये लोकादिभिर्लेख्येन वक्षिता रक्षिता वा हेतवः प्रतिज्ञाव मोहादुत्प्रेषिते प्रार्थितमिच्छेनैव रक्षित
 रक्षिता चेति मात हेतुविकृतोद्भिद्विषयेन जन्मत्वपक्ष एव नावश्यक एव इत्याह—तथा हेतिविति । तावत् किञ्चिदति—यत्
 मिच्छिष्यत इति एवं कदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं कञ्चापिभ्या— विभवादिषदिति तथा स्फुटमेवद्वयमभ्युदाहरणं
 उक्तोद्भावनपक्षकत्वात् किमभ्यापादनीयव्यापिपरमगन्धेनैव तत् प्रमाणेभ्यो वप्यविषयसूत्रेण वैषम्यमन्तरेण कर्तव्यं
 कस्यापिपञ्चभ्यः व्यक्त इत्युपगम्यताम्, तथा च परितस्मिन्नेषां पञ्चगुणधर्मादेरपि हि ज्ञेयगन्धवत् एते जन्मत्वेन

२१ रसक कौ प्रत्यक्षतामरकमभिमवात् तथाऽऽकाशे कम्परीय तापी चन्द्रस्पर्शयोरोक्तं चन्द्रस्पर्शकत्वात् तदे
 चन्द्रस्पर्शरूपरसगन्धं इतिभ्यः चन्द्रस्पर्शरूपरसगन्ध-नामा प्रत्यक्षत्वमिति ज्ञाय । चक्षुरेन्द्रियं परमपुद्गलोर्ध्वं लब्ध-
 इतिज्ञानात्पुद्गलेन तु कस्यापि गीहक्षितत्वात् स्पर्शार्थीभावः पुत्रकपुत्रकरीचरार्थोपायेरोद्भावरत्नं विज्ञेयमिच्छा—कामतेन
 सिचिति । स्पर्शरस पुत्रकलाभेन कर्मा जिज्ञासिच्छाभ्रमः ये पुत्रका तयास्ततो द्विविधाः कल्प स्कन्धावेति तत्रावयवोक्तं
 निरवस्थितता एवमा वरस्पर्शरूपरसगन्धं एवमा प्रमाणाभ्याभ्यापारसमर्प्य । जपयः स्कन्धाः पञ्चता इति पुत्रकमेत-

३० कथा । अथ तथा इति सूत्रेण स्पर्शविषयता तथा वाजुलेयोक्तव्यामपीत्यह—सूत्रत्वादिति स्म हेति सूत्रेण सूत्रं
 जपयः इत्याह न हि स्पर्शरसो गृहीतव्यमिति, जपिनामपिभ्यात् न हि वप्यपरिणाम तत्रावयवता स्पर्शरसकत्वा
 मन्ति ततश्च परमत्वमपि ये विद्यन्ते, न च वप्यवयवसुखं पुष्पिषीकत्वाभ्यावाचोऽपि सर्वेपानेच्छत्वात् किमु विधि-

स्वाध्यागहोपकारस्या नैते धर्माः सन्तीति वाक्परमेष्ठरमतम्, अतो विषयद्वान्नुदाहरणानीत्युच्यम्,
इत्थं मुक्तदुःखमोहानां ज्ञानम्वरत्वासिद्धिरपारिता ।

यस्मादेव बीतावीतानां मुदावित्रैरुपपन्नकारणपूर्वकत्वात्तुमानानामनुमानाभासदेवत आह—

सत्त्वादित्रयविषयसमन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिविश्वरूप्यगस्याख्यानां प्रकृतिसाध
कानां बीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेः प्रत्ययसर्गास्तित्यैकत्वाद्यर्थस्वपाराध्यान्मत्वाकर्तृत्वपुरुषबहु 5
त्वयोगवियोगस्थितिविषयस्य ज्ञास्त्वैतेषामेव पञ्चानां बीतानां हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीताना
मतपार्यत्वाच्चद्विषयः प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तदज्ञानत्वात् ज्ञानप्राप्यपुरुषार्थामोऽपीति किम्-
वशिष्यते धार्यगणे तच्चे सुभाषिताभिमतमतस्त्वान्योऽयमनुपपन्नपरोक्षार्थवादः । * * * *

[सत्त्वादि] अथविषयसमन्वयेत्यादि पावद्बीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेरेव्यामि पावव
हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीतानां अवधार्यत्वात्ति, तेषां बीतावीतानां कक्षेण तद्यथा—मागनुमान सप्रमेरं 10
व्याख्याय तेषां यदेतत् सामान्यतो दृष्टं केपवत् एष हेतुर्दृष्टिवाणां भावानां समधिगमे, एष
प्रेमोपोपकारविशेषोपाद्वैविध्यम्, बीतः [अवीत] इति सामान्येन, विक्षेपेण च स्वरूपेण बीत
सिद्धिः, यदा हेतुः परपक्षसंक्षेप्य यथार्थेन स्वरूपेण कार्यसिद्धावपरिहसते यदा बीताव्यो
भवति, परिक्षेपोऽवीतसिद्धिः, यदा नेष्टमतोऽप्यथा सम्भवति, अस्ति चेदम्, एवमात्

यस्यैव पुनपरिचयमासाद्य परत्र अस्ति नवा कवचविद्वन्नी रीतिपरिचयमासाद्यैवती व्येकनस्यैवमिप्रवचनोपरादुमेर 15
कते निमित्ते इती एतन्नवप्रवचनमेवतन्मात्रमभ्यस्त । न च वचनैक्येनैव तत्र सम्भवत्यावपि पुनर्मोदुं चक्री परिचयमिद्वेप-
त्वात् एवं पार्थिव्यावतेवचनवाचीवाक्येऽप्येकजातीया वचानि कति परिचयं विप्रतो न सर्वत्रिवप्राज्ञा भवन्ति अतो
स्मरत्तपन्वसर्वा एव विविधपरिचयमनुष्ठेयता इत्येव मूर्तिन्यपेक्षामो भवन्तीति भावः । तत्र स्वर्वादेव परमास्तु त्वय्येव
न प्रदुर्मन्ति, अथवाएवतु अगत्यावपत्तन्वविपवा एवैसाह—इत्यवचनोति शब्दो व्यतिरिक्तप्रत्ययो निवतद्वत-
वर्गविधिवान्, न-च परत्परत्वेककक्ष प्रत्योविविधतामिममेर (वेद्वर्गस्वीत्यव प्रत्येकपार्थिव्यन्तरेव, अविच्छेदत् 20
स्वावनेष्टमस्त्ववाचतोपोवाला प्रवृत्त्यु एते सर्वे अथवाएव स्वर्वादेव पुनर्वेद्वेव भवन्तीति निवर्तयं इति भावः ।
इत्यनेन प्रवृत्तिवाचकतुमानामप्याभासतन्मात्रे—सत्त्वादित्रयविषयेति वृत्तु कयोर्द्विपेक्षयोः 'मेरानां परिचयत्वं स-
मन्वयमभ्यस्त प्रवृत्तेः । कारवकारेविमापारविमापार्थिवकवचम्' इति कारिकया पत्र हेतुतोऽत्र प्राप्यः । प्रारिति इवाव-
नेविषयव्यापारमावसरेऽनुमानक पूर्ववत् केपवत् सामान्यतो दृष्टयेति त्रीन् मेरानावचन तत्र सामान्यतो दृष्टं केपवाटी-इवाचं
प्रवृत्तिपरातीना प्रविपती समर्प भवन्तीति येष्टमिती भावः । एतावतावतुमानं विविधं बीतमपीतव बीत पूर्ववत् सामान्यतो 25
दृष्टयेति, अतोऽस्तु केवविवाकवेसाह—तयोति अनुमानकेवर्ग वचन तन्मयम् 'यदा हेतु सक्रमेन साध्यमिदो अनुवतेः ।
इ बीतोऽप्यन्तद्वेपारितर परिचेतिः' इति तत्र साधनक कवर्प विविधम् साध्यावमासाधारव्येति, इतिवप्रवचनो-
वविनामाविकर्प साधारव ज्ञासामान्यकसम्पुज्यते इत्येव च पूर्ववति ज्ञासाधारमनु इतिवप्रवचनोऽप्यन्तद्वेपारितरमावविधि
कक्षमिद्वेव न सामान्यतो दृष्टुप्यत इत्यकवेसाह—सामान्येति । बीतकवचमेव वावसाह—यदा हेतुसिति परपक्ष
केपमोदमद्वेवैवर्ग वचनव्यावृत्तिवचनेन प्रवर्तमानं विवाचकं बीतमिती भावः । नवा तु साध्यावार्चम्वरत्तुमानां प्राद्विक 30
मायपोर्द्वि विचान परितेवत साध्यसिद्धावपरिहसते तदाऽतीत्यतिरेकव्यतिपाशान्नेन प्रवर्तमान अवर्तकव—परितोपादिति
प्राद्विकमायपोर्द्वि रचयति—यदेति इव वयसर्वं परमास्तुत्वेष्टम्वरत्तम्वरत्तमवचनवचनवचनो न सम्भवति अस्ति चेदं

१ नि क 'तुमानकास्तु । २ ति प्रवृत्तोपकारविशेषा । ३ ति क. विक्षेपेव तु कस्याहीव । ४ नि. क.
'नप्यरेष्टमेष्टमेव कवेन । ५ ति क. वतवीव ।

परिचोपसो हेतुत एवावमिश्रवधार्य कार्त्तसिद्धौ स्वपसिद्ध्यते तद्वाऽऽतीताक्यो भवतीति प्रयोगकर्म-
णम्, सप्तसप्तमस्य परपक्षप्रतिषेधेन सप्तपक्षपरिग्रहक्रिया ज्वरीत इति, बीतस्य वाऽमात्रा, पञ्च
प्रदेशाः प्रतिज्ञा हेतुहेतुत्व उपसंहारो निगमनमिति, तत्र साध्यावधारण प्रतिज्ञा, साधनसमाप्त्यवसरे
हेतुः, तन्निवर्धनं दद्यान्तः, साध्यदद्यान्तबोदेकक्रिया उपसंहारा, प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनमिति ।

४ पुरचारीतय प्रयोग न्याय्य सम्यक्ते पञ्चाद्वीतयेति प्रयोगः—अस्ति प्रधानं मेवानाम्बव
इष्टं वात्, आध्यात्मिकानां मेवानां कार्यकारणमकनमेकवातिसमम्बवो इष्टं इति, पञ्च-
सकवातिद्वान्तं वदयति सामान्यपूर्वकाणाञ्च मेवानामिष्टानि एकवातिसमम्बवमर्शनावद्,
सुखादिप्रियमेकवातिसमम्बवान्तं कार्यरमकानां सरमन्निबेद्यविष्टेवत्वं पञ्चैकमेककार्वत्वातेति
हेतुमाह तयोत्तरप्रोपसहायत्वं, पञ्चानां पञ्चानामिष्टानि विष्टया क्वातिं रक्षयति, तथा

[illegible][illegible][illegible]

25 बाहिरी प्रकटवर्ती दर्शनसिद्धि अस्तीति मेधावत् निवेद्यार्थं तथ्यमवाप्तुं ध्येयवस्तुप्राप्त्युपायं दृष्ट्वा ह्यनुवर्तमानसिद्धयर्थं वैश्वप्रकाशपुच्छं मेधातोषं तत्कालं कारयं दृष्ट्वा तथा तत्प्रकटव्याकाशमभ्युपगम्यतीति चत्वर्यासि तथैवामिदं व्याख्यासिद्धयर्थं कार्यकारणमाश्रयं तुल्यं कर्मेष्टमुपलक्ष्यैव तद्वर्जितेन नमिष्यन्तु, य एषा बहुधाप्रकाशव्याप्यसिद्धिः सत्यः एतेनैवोपायं लभ्यति व्याख्यासिद्धयामिति । एतस्यैव व्याकलानं व्याख्यासिद्धेरुपलक्षणमुच्यते सर्ववर्ती-सामान्यपूर्वकव्याप्येति मूलधारण-धीनवर्तमानव्याप्यसिद्धिरस्तीतिमुपलक्ष्यमात्रं मूलं लभ्यते व्याख्यासिद्ध्याश्च ज्ञेयमात्रव्याप्यसिद्धयर्थं कार्यकारणमाश्रयं तथैव

[illegible]

परिमाणम् । दृष्टकृत्परिमाणं करणानि प्रवर्तमानानि^१ क्रियन्ते सामान्यतश्चतुर्णां सत्यानीनान्तरस्य
प्रत्ययं कुर्वन्ति, सच्चिदुक्ता सिद्धिरूपेण साधनं तारं सर्वत्र सुनारमध्ययनेन वारणारं वातादीन्वा-
प्यारिमन्त्रसि जम्पतीत्य क्रियया तारसुतारवारतारं तद्व्यवस्थेन प्रयोगं मानुषाद्याधिमौलिक्रियेन
तद्व्यावस्थेनैव प्रमुच्यते धीताद्याधिमौलिक्रियेन तद्व्यावस्थेनैव मोक्षार्णं यथा कुम्भसंस्तरदृष्ट-
१० पामयात् सविहासिक्रियाद्व्यवस्थेन रम्यकं दीर्घाव्यवस्थेन सदाप्रमुच्यतेमिच्छे सिद्धयः । सच्चि-
द्विदविषयसहोपाधिसिद्धिर्विहासोत्तमः निवृत्तिरेवैका दुष्टिरुपायनवत्तावधिविधा दुष्टिः प्रकृत्युपायन-
कावभागाप्रत्ययपूर्वकपुरुषाव्यवस्थापरिक्रान्त्याव्यवस्थायाः, अन्तःसत्त्विकौपयुक्त्याः सत्त्विकीति-
विशेषोपायाव्यवस्थायाः, बाह्या विषयविषयैः पञ्चविषयेषु अवतरणव्यवस्थायाः सविहासो-

- दृष्टकृतेति करणानि सर्वत्र वसन्तेतिहासि हासि हास्यतीत्यस्योद्देशात् दुष्टिः इत्येव प्रवर्तमानानि विसृज्य-
१० सिद्धिर्विषयसहोपाधिसिद्धिर्विहासोत्तमः निवृत्तिरेवैका दुष्टिरुपायनवत्तावधिविधा दुष्टिः प्रकृत्युपायन-
कावभागाप्रत्ययपूर्वकपुरुषाव्यवस्थापरिक्रान्त्याव्यवस्थायाः, अन्तःसत्त्विकौपयुक्त्याः सत्त्विकीति-
विशेषोपायाव्यवस्थायाः, बाह्या विषयविषयैः पञ्चविषयेषु अवतरणव्यवस्थायाः सविहासो-
१५ वाप्यादिप्रवर्तमानानि सच्चिदुक्ता सिद्धिरूपेण साधनं तारं सर्वत्र सुनारमध्ययनेन वारणारं वातादीन्वा-
प्यारिमन्त्रसि जम्पतीत्य क्रियया तारसुतारवारतारं तद्व्यवस्थेन प्रयोगं मानुषाद्याधिमौलिक्रियेन
तद्व्यावस्थेनैव प्रमुच्यते धीताद्याधिमौलिक्रियेन तद्व्यावस्थेनैव मोक्षार्णं यथा कुम्भसंस्तरदृष्ट-
२० पामयात् सविहासिक्रियाद्व्यवस्थेन रम्यकं दीर्घाव्यवस्थेन सदाप्रमुच्यतेमिच्छे सिद्धयः । सच्चि-
द्विदविषयसहोपाधिसिद्धिर्विहासोत्तमः निवृत्तिरेवैका दुष्टिरुपायनवत्तावधिविधा दुष्टिः प्रकृत्युपायन-
कावभागाप्रत्ययपूर्वकपुरुषाव्यवस्थापरिक्रान्त्याव्यवस्थायाः, अन्तःसत्त्विकौपयुक्त्याः सत्त्विकीति-
विशेषोपायाव्यवस्थायाः, बाह्या विषयविषयैः पञ्चविषयेषु अवतरणव्यवस्थायाः सविहासो-
२५ वाप्यादिप्रवर्तमानानि सच्चिदुक्ता सिद्धिरूपेण साधनं तारं सर्वत्र सुनारमध्ययनेन वारणारं वातादीन्वा-
प्यारिमन्त्रसि जम्पतीत्य क्रियया तारसुतारवारतारं तद्व्यवस्थेन प्रयोगं मानुषाद्याधिमौलिक्रियेन
तद्व्यावस्थेनैव प्रमुच्यते धीताद्याधिमौलिक्रियेन तद्व्यावस्थेनैव मोक्षार्णं यथा कुम्भसंस्तरदृष्ट-
३० पामयात् सविहासिक्रियाद्व्यवस्थेन रम्यकं दीर्घाव्यवस्थेन सदाप्रमुच्यतेमिच्छे सिद्धयः । सच्चि-
द्विदविषयसहोपाधिसिद्धिर्विहासोत्तमः निवृत्तिरेवैका दुष्टिरुपायनवत्तावधिविधा दुष्टिः प्रकृत्युपायन-
कावभागाप्रत्ययपूर्वकपुरुषाव्यवस्थापरिक्रान्त्याव्यवस्थायाः, अन्तःसत्त्विकौपयुक्त्याः सत्त्विकीति-
विशेषोपायाव्यवस्थायाः, बाह्या विषयविषयैः पञ्चविषयेषु अवतरणव्यवस्थायाः सविहासो-

निमित्तावबन्धानु न समानकालमाभिभ्यक्षितेन मय्यामहे जलमून्मोरप्येतत् पारिणामिकं रसादि-
 वैशरूप्यम्, अन्वेषाच्च भूतानामव्यपरीणाम इत्येवं तदव्ययमेतत्तदव्ययमाभ्यविभागः, यत्र चादि-
 मागच्छत् प्रधानम्, वैशरूप्यस्याभिभागकारणपूर्वकत्वात्, मयूरवर्हेवैविध्यस्येव तद्वण्डकरसपूर्वकत्वम्,
 वस्त्रावृत्ति प्रधानमित्येभिः पञ्चमिर्बतितः समन्वयपरिमाणोपकारस्तद्विषयैवैशरूप्यगत्यादयैः सामान्य-
 संज्ञैर्दृक्पुंसदिग्मिच्छक्यादिमागसंज्ञं प्रधानं सिद्धमत एवैकत्वमर्थवत्त्वं परार्थत्वं संहत्यकारिणां पार- 8
 ध्यात्, शयनासनाविवक्षः पुरुषास्तत्त्व[अकर्तृत्वं]अम्यत्वं तद्वद्वरं पुरुषाणां प्रधानस्याप्यस्त
 पुरुषार्थबोधकमप्यन्तर्द्वं निवृत्तिः श्रीमुद्रकगत्या राजनर्तकीवद्वेति प्रधानपुरुषसंबोगविभागैः, [स्त्रियः
 जरीरस्य च] इत्य इयत् परिमाणकृच्छ्रं व्यासम्, तथा संव्यवहारप्रतिष्ठेरित्यादि पावद्वीताना-
 मिति, व्याख्यात इत्यस्यम् । एतेषामेव पञ्चानां बीतानां परिमुद्रकत्वाः पञ्चैवादीताः, एवमेभिः
 पञ्चमिर्बतितः प्रधानस्य परिग्रहं कृत्वा पुनरबीतैः करिष्यामः, परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहकिया 10
 कवीव इत्यपिष्टं पुरस्तात्, तस्यास्य प्रतिपक्षाः सर्वैकान्विनः पुरुषेशरणुप्रवात्ता विकारपुरुषा नैत-
 द्दिकाम् तेषां नैनाशिकप्रतिषेधपक्षे बह्व्यामः, कक्षात् ? किञ्चिद्देनाशिका दीवर इत्यदा प्रसृत्यु-
 पकस्यानुपकम्पेर्नाशोति द्वितीयस्य शिरसोऽभ्युपगतस्यासत् इत्यस्यभावात्प्रतिपादप्रसङ्गे गते पाद-

इत्यह-तेनेति यत्र अकर्मनोरित्यस्यन्याद्वैविध्यस्यमभिनयमिति एवं स्वतःपार्थं यत्रेव बह्व्यामः स्वतरेभ्यस्त्वमिनाये
 देना । यत्र त्वं ज्ञेय प्रकृत्यज्ज्ञेयस्यं यच्छति तत्त्वानमिति भावः । एवमनुपपन्नरति-यत्र चेति । पञ्चवीतान् 15
 एतद्वि-यमि पञ्चमिर्बतितः समन्वयेना सा सामान्यकृच्छ्रस्य परीचामेतेना संज्ञाकृतकस्येवकारैकमूर्तकस्य द्युति-
 मागत्वा द्युतिमप्यन्यत्र वैशरूप्यस्या चाभिभाष्येकस्य प्रधानस्य विवृतिरिति भावः । पश्चित्तत्त्वार्थं पश्चित्तत्त्वार्थमभिनय
 ज्ञेयस्यवहारप्रकारमिति दर्शयति-अत एवेति-“अक्षित्वमेकत्वमवर्णवत्त्वं पारार्थ्यमप्यवर्णवत्त्वं भावः । दोषो निरोधो
 व्यास पुनर्बतितः जरीरस्य च क्षेत्राति ॥ पञ्चमिर्बतितः प्रधानस्यद्वितीयस्येकत्वम्, एवं तदेव बहुपुरुषोपनोपपत्तुस्य
 प्रीत्यन्ते, सर्वत्रत्वं पुरुषस्य निपदे संशेदमेव निरोधमेव च पारार्थ्यमप्यवर्णवत्त्वं प्रधानस्य ज्ञेयं च संशयः 20
 एतर्था दद्यात् पदद्वयवद्वारं एवं महत्तवीया संशयः परार्थं एव, न साक्षात् न परस्परार्थौ चेति प्रमाणमप्यन्यत्वात्
 वरपरार्थक्यानि परत्वादेव पुनस्तत्त्वार्थं श्रित्वत्वात्प्रत्यक्षमितिवाच्यत्वं नान्यतरत्वातीनां प्रतिनिधित्वात् पुनस्तत्त्वार्थमभिनय-
 त्वत्वात्तत्त्ववृत्त्यानि पुनस्तत्त्वार्थानि अक्षित्वं नोपो निरोधमेति प्रधानपुरुषोपनोपपत्तिरिति । पुरुषार्थं च प्रधानस्य अक्षित्वं च
 च पुनर्बतितं द्वितीयं बह्व्यामुपकर्मवत्त्वं अक्षित्वमित्याद्यन्तेऽपु पुरुषाः बह्व्यामिर्बतितवैः योजनितम्य इति पुनपुनरागतोप-
 क्षित्वत्वात् तस्याम्यावात्सल्यमप्यने जाते पुरुष एकत्वपरिक्तो मयति प्रवृत्तिरपि कृत्वा मिति तत्त्वप्रक्या मयति यदपि 25
 मयतिपुरुषोः सर्वपदत्वात् संशेय सर्वत्र मयमेव तथापि निरुप्यो मयिर्बतितोनामितिद्वितीयेति यत्र न प्रवेष्टि तथा मयति-
 रपि बह्व्यामिनामिमया निरुप्यप्रक्या मयति पुरुषोऽपि राजनर्तकीवद्वेति नानागीतमुखा कर्तरी इत्या यत्र ज्ञेयं पुरुषो ज्ञेयं मया बहु
 चेति शिष्टपुरुषवद्वारोपनोपपत्तिरिति तदेवं ज्ञेयं निरोधमोमयो । पञ्चमिर्बतितत्त्वार्थानामभिनयस्यैव पूर्वतद्वर्णवत्त्वमभिनय-
 त्वत्वात्प्रक्यामयत् इति न निरुप्यते निरुप्य क्षेत्रातिर्गन्तव्योऽप्यतिष्ठते जरीरं च निगदे वैशरूप्यमप्येतेति एतेऽर्थेनाः
 पूर्वोक्त्या यत्राह प्रकृत्यर्था इति द्वितीया पश्चित्तत्त्वार्थस्तद्वितीयस्यैव व्यासम्, एतदेव परार्थं ज्ञेयस्यवहारप्रतिष्ठेति 30
 यत्राः एवं पञ्च बीता व्याख्याता इत्युपपन्नरति-तथा सर्वव्यवहारेति पश्चित्तत्त्वार्थप्रत्यक्षप्रकारादेव म्यवहारप्रतिष्ठेति
 यत्राः । एवं निरुप्ये कृत्वं न चाह सम्प्रत्यक्षं अवाचीतस्य परपक्षप्रतिषेधमूकस्य बीतादुपपत्तस्य प्रवृत्तिं दर्शयति-एषा
 मेवेति प्रधानपारस्य प्रतिपक्षाह तस्यामेवेति अद्य इति प्रमाणमिवं नपरिणामपि निश्चिद्देनाशिकावर्णवत्त्वमप्ये-
 काह-किञ्चिदिति । द्वितीयस्य शिरस इति च कार्यमापी कर्त्तुः । एतद्वत् । ज्ञेयोक्तिः परवर्ति

चिनी पद्यतिरपचिममनयाचीति सत्यमुक्तं सर्वेऽप्यमी सत्तायमेवाविशेषेण ध्रुवते, पद्यति-
वर्तस्पर्धमदृष्टत्वास्तत्ताया इत्युक्तम्, न हि द्रव्यादिसंज्ञेयोपादानयत् पद्यतिवर्तस्युभयोपादानम्
किन्तु अस्त्यावित्युक्त्यावत्वेन, सत्तायं इत्यविशेषेण यचनात्, एवं तावत्सन्निधिमवनं नास्त्येष
निरूपणानुपपत्तेः ।

५ (ननूक्तमिति) मूळमक्षिममनयाविश्ववर्तती सन्निधियापिमी, भवतिपद्यती सामान्य-
मवननानिनी, पद्यतिरपचिममनयाचीति, सत्यमुक्तम्, अमुकं तुल्यमस्मादीनां सन्निपातपद्यती
सत्तायंयन्निवात्, सर्वेऽप्यमी सत्तायमेवाविशेषेण ध्रुवते, सा च सत्ता पद्यतिवर्तसेवावैवेन्नत आह—
पद्यतिवर्तस्पर्धमदृष्टत्वात् सत्तायाः, आम्भर्तं सन्निधेयद्रव्यगुणकर्मवद्वर्तसिपद्यतीमयोपादानं सत्ता-
विशेषवत्वेनैवेन्नतवापुक्तम्, यस्यान हि द्रव्यादिसंज्ञेनादि तावदुपादानमिति गठार्थम्, किन्तु—
१० पद्यतम्, १ वच्यते, अस्त्यावित्युक्त्यावत्वेन, इतो ज्ञायत इति चेत् सत्तायं इत्यविशेषेण यचनात्, अस्ति-
भवतिविधिसिपद्यतिवर्तयः सन्निपातपद्यताः सत्तायां इत्यविशेषेणोच्यतात् सिद्धसेन्सुरिणा, एवं
तावत्सन्निधिमवनं नास्तेष, निरूपणानुपपत्तेः ।

आपचिममनमपि नास्ति कर्त्तमिति चेत्—

पद्यपि आपचिममननिरूपणं प्रधानमेव भवति महदादिविस्तरापस्था, तेन किञ्च भूयते
१५ इति सद्यपि न, तस्यापि माध्यमानत्वाद्वापचितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, अनापन्नत्वात् ।

(यद्यपि चेति) यद्यपि आपचिममननिरूपणं सांख्यैः कियत् इति शेषः, प्रधानमेव भवति
महदादिविस्तरापस्था यस्यायेन किञ्च भूयत इति, इतिप्रत्यक्ष इत्यर्थत्वात्—महदादिमात्रमापद्यत
इत्यस्मात् कारणात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सर्वदादिसयत्वादिशब्देति, किञ्च— शेषे, एवं
किञ्च तेषां मतमिति, स च शेषोऽनुपपद्यमानत्वात्, कथमिति चेत्तुच्यते यद्यपि च, तस्यापि माध्यम-
२० मत्वाद्वापचितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, एत एव [न] भवतीत्यर्थः, माध्यमानर्था ब्रह्ममात्रोपपत्ति-
कत्वात् सिद्धम्, एतेषां च द्वितीयेन व्यावर्तकत्वान्तरेण विना च प्रवर्तितुमर्हति, अनापन्नत्वात्, अना

पद्यपि तावती इतिवचनात् इत्युत्तरमिति सत्यमुक्तमिति । एव कीदृशवद्वत्—अस्त्यादीनामिति । अस्तीहर्तव्य-
सर्वेऽप्यमीति अस्त्यादीनां निश्चिन्तनवाक्येन नास्तिविशत इति भावः । यत्तु धरते यथा द्रव्यगुणधर्मि निष्तेजाद्यते
यथा निष्तेवी पद्यतीमर्तकीकावृत्ते—आम्भर्तमिति विक्षपयेति त्वदीक सन्निधिमवननिरूपणानुपपत्तयितीत्यर्थः ।
२५ आपचिममनमपि सांख्यैः विरुद्धी—यद्यपीति अस्त्यावित्युक्त्यावत्वेन यथापचितारमन्तरेण भाव्यत्वा-
नापन्नत्वात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सर्वदादिसयत्वादिशब्देति, किञ्च— शेषे, एवं
किञ्च तेषां मतमिति, स च शेषोऽनुपपद्यमानत्वात्, कथमिति चेत्तुच्यते यद्यपि च, तस्यापि माध्यम-
२० मत्वाद्वापचितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, एत एव [न] भवतीत्यर्थः, माध्यमानर्था ब्रह्ममात्रोपपत्ति-
कत्वात् सिद्धम्, एतेषां च द्वितीयेन व्यावर्तकत्वान्तरेण विना च प्रवर्तितुमर्हति, अनापन्नत्वात्, अना

१ ति. क. यत्ते । २ ति. क. युक्तम् । ३ ति. क. पद्यतीमया । ४ ति. क. सत्ता । ५ ति. क.
कथमपि । ६ ति. क. महदादिविस्तरापस्थाविश्ववर्तती । ति. क. व्यावर्तकत्वेन ।

अतस्तस्याभ्याम्, स तु प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात् स्वतन्त्रः, तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते भर्माभर्माभ्या-
 द्वाः, सोऽपि चामिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेन सभिभिमात्रवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवर्त्तयित्वा प्रवर्त्तयितृत्वात् कारणस-
 चित्तत्वं स एव, तेषां सक्तिमत्तामपि मात्मत्वेनास्वातभ्यात् तस्यैव तत्-प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेण स्वा-
 भ्यात् अगस्त्यसंज्ञितान्तराकप्रसङ्गमहाप्रसङ्गेषु प्रवचनम्, प्रागोपासीन्येन स्थितानां भर्मादीनां सङ्घेः प्रवच-
 नम्, प्रवृत्तानां पुनरुपसंहाराभिप्रायनम्, विनियोगो देवमाजुपतैर्येभ्योनसरित्समुद्रादितनुकरणायवचनः ३
 विनागादिन्यासः, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामपीह परतेश्वराभिप्रायाभ्युपेक्षेन प्रवर्त्तनम्, अभिहित
 राज्ञस्त्रीवाभिपुरुषाणामिह, तस्यैव प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

इतस्तस्याभर्माभ्यामप्यभ्याह—

अभिहितपक्षवत् सम्भवनधारणज्वलनविद्वेदनव्यापारेषु स्यात्कीकाष्ठतन्मुह्यदीनां
 प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातभ्यात् सुपकारस्तत्तदात्मा प्रवर्त्तयितृप्रयोजनमात्रत्वात् 10
 क्रियायाः, यथा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पञ्चादीनां क्रियाभेदाद्यथा-
 स्वसक्ति स्वातभ्यात् कर्त्तृणि, यथाधिकरण स्यात्की सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते
 तथापि उपक्रमप्रभूपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु देवदत्तस्यैव स्वातभ्यादुच्यते देवदत्त एव
 पचति तेन पच्यत इति ।

(अभिहितपक्षवदिति) अभिहितपक्षवत्, तज्ज्ञास्यापार्थ सम्भवनधारणेत्यादि वाचत् 15
 प्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया इति, यथा राज्ञा नियुक्तः सुपकारः कात्कीकाष्ठतन्मुह्यदीनां सम्भवनधारण-
 ज्वलनविद्वेदनव्यापारेषु मनुषिः निवृत्तिः विनियोगेषु स्वातभ्यात् तत्तदात्मा भवति तैवेत्येवेति ।

यथा मन्त्रोक्तं, किन्तु वेदव्याभिप्रायानुसारेणैवेति—तस्याभिप्रायाजुसारिणीवेति । ईशतेऽपि ज्ञानिभवनवर्त्तने वर्तनस्य
 तथा मन्त्रेण न तु साक्ष्यपुरुषवदेकान्तोपासीन्यभ्याह—सोऽपि वेति । न च तत्तन्म-
 न्त्रेण स्वर्तयितृवत् कारणसक्तिरप्यतया ज्ञातरी निरागतायथा न तस्यात्मन्यभ्याह—विनियोगे तस्यैवापि न एव 20
 स्वर्तयितृत्वाह—अतस्तेषामिति । नन्वेकस्याप्यत्र एव स्वर्तयितृत्वाः एतद्विचित्रम्—तेषामिति । तत्र हेतुमाह—प्रवृत्तिः ।
 अतः एतद्विनिवृत्तिप्रसङ्गे प्रवृत्तौ स्वर्तयितृत्वाह—अथवेति । प्रवचनस्य विद्यमाना अपि प्रवृत्तौ निरा कर्मावरो
 विनियोगा अपि न कर्माभ्यन्तरव्यवहार प्रवृत्तौ प्रयोजनमिति तेषां प्रवृत्तिधर्मात्मकप्रयोजनत्वात्, न हि धर्मं कारणं
 प्रयोजयति, न च कार्येण तदानीं वर्तमान इति व्यञ्जम्, तत्तत्कर्मावयवप्रसङ्गात् सुपकारस्य संकल्पितपक्षेण अत एवोक्त-
 मन्त्रोक्तं निरागतामिति तद्वत्तत् एव प्रयोजक इत्याह—प्रायसि । मनुष्येण चामन्त्रोक्तं निरागतामिति तद्वत्तत् 25
 स्वर्तयितृत्वाह—अतस्तेषामिति । विनियोगविनाशप्रयोजनस्य तस्यैवाह—विनियोग इति । अतः एतद्विनिवृत्तिप्रसङ्गे
 उपर्युक्तं यथा प्रवृत्तिप्रसङ्गेऽपि तज्ज्ञातारण्यप्रयोजनः परमेष्ठिनः परमेश्वरप्रयोजनस्यैव स्वर्तयितृत्वे तस्यैव
 परमेष्ठिनः बोधानुपपत्त्या परमेष्ठिनस्यैव प्रवृत्तिप्रसङ्गाह—विष्णुसत्त्वादीनामिति । एता नियुक्तः पुनरा यथा
 तज्ज्ञातारण्यप्रसङ्गे स्वर्तयितृत्वे तस्यैव निष्कारण इति व्याम्वमाह—अभिहिततेति । व्याम्वमन्त्रमाह—अभिहितपक्ष-
 वदिति । एवमित्युक्तपक्षरस स्यात्स्याद्व्यापारेषु प्रवृत्तौ स्वातभ्यात् तत्तदात्मा भवति तैवेत्येवेति 30
 निवृत्तिप्रयोजनं तथा भर्माभर्माभ्यामपि तत्तदात्मा भवति तैवेत्येवेति तद्विनिवृत्तिप्रसङ्गे तद्विनिवृत्तिप्रसङ्गे

किञ्चान्मत् प्रवृत्तिकर्मकर्णो[पकर्णो]मात्रप्रसङ्गाधीश्वर एव कारणम्, ग्राहयति न प्रधान-
नीमव आह—

इतरथा यद्यदष्टादोः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः तर्हि तयोः स्वानुष्मकार्य-
करण्यानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमात्पुत्कर्णोपकर्णमायप्रसङ्गः परस्परानुष्मशास्त्रिबीजाङ्गुत्पादिते
कार्यमायप्रवृत्तयः, दृष्टौ च तौ, ततो माम्यदस्ति कारणमीश्वरकर्मकारेणाहते ।

इतरथेत्यादि यावत् दृष्टौ च तौ, यद्यदष्टादोः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः क्रियाणां
पूर्वकृतकर्मफलप्रेरितानां तदनुसृतत्वात् फलनाञ्च फलप्रेरितकर्मोनुरूपत्वात् अनुष्मनिर्बन्धनीया एव ज्ञान-
वमार्गैरादिक्रियाः कृत्वा अनुष्म एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सद्यसंभ्रमादिदेवगतिनिर्बन्धनीयक्रिया
सम्बन्धी तदनुसृतप्रेरितकर्मोपकर्णमायप्रसङ्गः, तथा यद्वापरिग्रहादिनिर्वाणुः संवर्तनीयकर्ममाह
तदनुसृतपुत्तेकरसमारकत्वमिद्वयफलानुमायी च मा भूत्, परस्परानुसृतप्रेरितक्रियाङ्गुत्पादिते
प्रवृत्तयः, विविधबुद्धिसत्तवकारणप्रेरणाभावात् न्यूनरूपकार्यकारणानुष्मसामर्थ्याभ्युपगमाच्च
माहृष्टाच्च प्रधानादेर्नैपम्य स्यात्, दृष्टेः नैपम्यमव्ययनविद्याऽऽगमानधिगमात्पुत्कर्णोपकर्णयोः नैपम्यदृष्टो
निर्मादस्य कारणमस्तीश्वरकर्मकारेणाहते—तद्विप्रायस्माप्रतिपादयत् प्रवृत्तिः कामचारः, तेन प्रेरणं

शून्यं नवटीका—ताकिमिति । इदं च कारणमायैषानुवर्तितम्—इतरथेति । शर्वकर्ममायो हि तद्वर्तमानेदेव
नवटीका—प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः तर्हि तयोः स्वानुष्मकार्य-
करण्यानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमात्पुत्कर्णोपकर्णमायप्रसङ्गः परस्परानुष्मशास्त्रिबीजाङ्गुत्पादिते
कार्यमायप्रवृत्तयः, दृष्टौ च तौ, ततो माम्यदस्ति कारणमीश्वरकर्मकारेणाहते ।
इतरथेत्यादि यावत् दृष्टौ च तौ, यद्यदष्टादोः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः क्रियाणां
पूर्वकृतकर्मफलप्रेरितानां तदनुसृतत्वात् फलनाञ्च फलप्रेरितकर्मोनुरूपत्वात् अनुष्मनिर्बन्धनीया एव ज्ञान-
वमार्गैरादिक्रियाः कृत्वा अनुष्म एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सद्यसंभ्रमादिदेवगतिनिर्बन्धनीयक्रिया
सम्बन्धी तदनुसृतप्रेरितकर्मोपकर्णमायप्रसङ्गः, तथा यद्वापरिग्रहादिनिर्वाणुः संवर्तनीयकर्ममाह
तदनुसृतपुत्तेकरसमारकत्वमिद्वयफलानुमायी च मा भूत्, परस्परानुसृतप्रेरितक्रियाङ्गुत्पादिते
प्रवृत्तयः, विविधबुद्धिसत्तवकारणप्रेरणाभावात् न्यूनरूपकार्यकारणानुष्मसामर्थ्याभ्युपगमाच्च
माहृष्टाच्च प्रधानादेर्नैपम्य स्यात्, दृष्टेः नैपम्यमव्ययनविद्याऽऽगमानधिगमात्पुत्कर्णोपकर्णयोः नैपम्यदृष्टो
निर्मादस्य कारणमस्तीश्वरकर्मकारेणाहते—तद्विप्रायस्माप्रतिपादयत् प्रवृत्तिः कामचारः, तेन प्रेरणं

लघुप्रकाशोत्थादि यावत् पाचकापिष्ठिदानज्योदश्चैवमसाधनवदिति, यथा परस्परप्रसनीकयो रानुदकयोरप्रसनीकत्वविधायिना विधिद्वयुक्तिना पाचकेनापिष्ठितयोः सत्यपि मिथ प्रसनीकत्वे लघुद्वि वक्षवर्तिनो संज्ञकारित्वादोदनसाधन दृष्टम्, यथा लघुगुरुयोः प्रकाशवरणयोः प्रवृत्तिनिवमयोश्च मिथो विरुद्धयोरपि संज्ञा महावाहिमावेनैकार्यकारित्वादिद्विद्विद्विपूर्वकतेति ।

अन्योऽन्यामिमथमिधुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेन्न परिणामस्यापि कार्यत्वात् धर्मा ५
न्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भयनञ्च, तद्वत् कार्यम्, पूर्ववत् प्रति
ज्ञार्याप्यतिरेकत्, विशिष्टयुक्तिमद्विहितम् ।

(अन्योऽन्येति) अन्योऽन्यामिमथमिधुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेत्—आन्मत् सस्वरवत्
ससानेवाङ्गाङ्गिमावः, पुत्रपार्श्वमुद्दिश्य प्रवृत्तानां वैयर्थ्यपरिणामान्महादिसाधनम्, तेषां प्रयोक्तृत्वे
एव न, परिणामस्यापि कार्यत्वात्, तस्माच्चे धर्मान्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तरादि- 10
र्भयनञ्च तद्वत्पूर्व कार्यं, स तु परिणामः कार्यत्वात् पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थोऽप्यतिरेकत् रयावित्, सोऽपि
विशिष्टयुक्तिमद्विहितम्, तस्मादयुक्तं सत्य एव परिणमन्ते सत्त्वावय इति ।

अन्याह एक इति, निष्क्रियाणां बहुनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्य
येऽनुपपन्नन्ति बीरास्तेषां सुखं शान्त्वं नेतरेषाम् ॥ (श्वेता० ६-१२)

अन्याह एक इति, भिनमवानुसारेण, एकोऽद्वितीयं प्रमाणो वा, वसी-कृतवत्तावध्याम्नां, 11
निष्क्रियानां-अज्ञासवत्राणाम्, परवशां जा अपि निष्क्रिया एव, बहुनां-अमन्वानां प्रचानादीनां कर्मक-
रणसम्प्रदायापारानाधिकरणप्रधानकक्षीनाममन्तामामपि प्रवर्तयितृत्वात् खषधीकर्तुं सत्त्वा[ह]रीति,
एकं बीज-प्रधान महावाहि विपरिणम्या बहुधा-अज्ञासिक्तान्तामन्तान्त्वमेवमिन्नवगत्या वा करोति-सुखति-

व्यापारो विधिद्वयपूर्वकः । अत्रैकार्यकारित्वात् अनयोरेकयोः पाचकपूर्वकत्ववदिति प्रयोग परस्परनिवृत्त्योः संज्ञाया
नैवद्वैतं विधिद्वयुक्ति कल्पेति न कथं परस्परप्रसनीकौ च लघुगुरु प्रकाशवरणौ प्रतिस्वियमौ च तद्वत्तावपि विधिद्वय- 20
अपिष्ठिनी महावाहि खवत् इति नाह । नञ्च सस्वरवत्तमस्य प्रयोक्तृत्वसाधुत्वेत्याम्बुदयेत्याम्बुद्विमुक्तं यथा सत्त्वं तद्वत्तमस्य
व्यभिचारात्मन सान्तां वृत्तिं कथंते एव सस्वरवत्तमस्य व्यभिचारात् तद्वत्तमस्य व्यभिचारात् तद्वत्तमस्य व्यभिचारात्
नोऽन्योन्यमिधुनवृत्तं सर्वज्ञ विद्यात्मकं नैव परस्परं विधिः सत्त्वं सर्वजनकः । एवमन्योन्यपरिणामा अन्यतमोऽन्यतममन्ये
परिणमते तद्वत्तमस्य सस्वरवत्तमस्य व्यभिचारात् एव प्रयोक्तृत्वसाधुत्वे-अन्योऽन्येति अन्योऽन्यामिमथमिधुनवृत्तित्वान्, अन्योऽन्य-
मिधुनवृत्तित्वात् अन्योऽन्यपरिणामात् महावाहितं न तु विधिद्वयपूर्वक इति नाह । अज्ञासिक्तानां निवनादिपर्यं मन्तरीका-
चद्वे-आन्मत्तमिति । एव हेतुमाह-पुत्रपार्श्वमुद्दिश्येति सत्त्वावयः पुत्रपार्श्वमुद्दिश्य वैयर्थ्यपरिणामादिसाधनमुपगम्य 25
महावाहिं वापयति तद्वत्तमस्य सत्त्वावयः प्रयोक्तृत्वसाधुत्वात् एवैति नाह । अज्ञासिक्तानां हि तेषां वैयर्थ्यवत्तमस्य
परिणाम कथ्यते तद्वि कार्यमेव सामान्यमिष्टां हि वैयर्थ्यपरिणामो गच्छति यदि सामान्यवत्तमस्य सत्त्वावयोरपि
हीना वा मिश्रमर्गद्वि तद्वत्तमस्य परिणामस्य कार्यत्वात् यथासत्तमस्य विधिद्वयपूर्वकत्वमेवेति ध्यायते-परिणामस्य
परीति । परिणामस्य कार्यत्वं समर्थेति-अमन्तरातिरिचि यथा सत्त्वस्य तद्वत्तमस्य पूर्वमेव विद्येत्यत्र कस्यादन्त्युक्तो वदति
धर्मान्तराविर्भयनञ्च तद्वत्तमस्य परिणाम कथ्यते कथञ्च 'महावाहिन्तरं पूर्ववत्तमस्य वक्ष्यामः । तद्वत्तमस्युक्ते धर्मा 30
परिणम स कथ्यते' इति । प्रमाणादितो महावाहिर्जनयति विधिद्वयपूर्वकत्वमेवेत्येवमन्तरातिरिचि-अन्यादेति ।
अनेकवचनेना गीता अपि परतन्त्राविधिना एवेत्याह-परतन्त्रा इति । सिद्धादीति जिज्ञासोऽप्यी मूर्तिः सर्व- 30

१ ति क प्रमादे । २ ति क. पाठ्य । ३ ति क. नोऽमन्तरी । ४ ति क. पाचकेना । ५ ति क.
पाठ्यः । ६ ति क. एव ।

- अविचिन्त्यात्मादिप्रायास्तुल्येण तथा तथा व्यवस्थापयति, तमीश्वरं सतो मिश्रस्य भाव्यमानस्य प्रमा-
नाविच्छेदस्य भावयित्वा, आत्मस्य-आत्मनि स्थितं श्रुत्याद्यष्टमूर्तिसर्वगत सर्वत्र तातो सद्गुणान्, येऽनु-
पश्यन्ति-तदप्रसादादेव चक्षानानुसारेण योगाभ्यासप्रसादक्रमेण येऽनुपश्यन्ति वीरः-अविचिन्तितयो
गसमाधायः, को योगः ? प्रसादादस्त्वाभ्यासं प्राणायामोऽथ भारणा । तर्कः समाधिरित्येषः पङ्क्तौ
योग उच्यते ॥ (अमृतनाथोपनिषत् ६) तत्रेतिप्रायां विषयेभ्यो मनसश्च प्रसादहरणं प्रसादात्,
प्राणायामश्चिन्तितः रेचकः कुम्भकः पूरक इति, तत्र रेचक आन्तरं वायुं वह्निर्निःकासयति नासिक्य
हारेण, पूरको बाह्यमन्तःप्रवेश्य पूर्वति कुम्भकः पूर्णकुम्भकश्चक्षुष्य वायुं सामीप्येवावस्थापयति,
भ्यान् इत्येववाचिन्तनं वा भारणा तथाऽभ्यासं हरयति प्रवेष्टुं मनसोऽवस्थापनम्, तथा पूर्वं नामो
ततो हृदये कण्ठे नासिक्यां भुवोर्मध्ये कण्ठमूर्ध्वमीति । ततः श्रुत्यागारगिरिकन्धराद्येकान्ते छनौ देहे
१० स्तरीं यवनाऽऽसदन्वामाणि विज्ञापेण सुप्ताव पश्यन्नुक्तिकवीराद्यनाथासनं समपादादित्थानं वाऽऽ-
स्याव व्यापतो मे समाधिर्मवतीति तर्कवेत्त जनेनेत्वं कृते श्रियाविद्येयेषांऽऽहारविहारस्याभ्यासिना
भ्याससमाधिर्मवतीति तदुपावविचारः कुरुष्वर्कः भ्यासयोगविरतिः समाधिरित्येषः पङ्क्तौ योगः ।

- वर्ततेऽतः कथं स्थिततादृशतेतो वक्षी आत्मस्य चक्षुष इति यावत् । वरप्रदकूर्तकाद्रुषिभिर्योद्धातुः शरीरगतोत्तर
श्लुक्वत् परमप्रेमास्तरे निर्विरात्मनो योगिनो मत्ताडयिषुवीभूतत्वं न्यमिमनुष्यमिति आहारविहार-तदप्रसादादे-
१५ वेति तद्वचनं हि कार्यं कुडिरपुटीरिवायुपराधमि तदनुसारेण तदोक्त्येवाभ्यासादिशासनक्रमेण वेत्येवम परममार्गं
निवृत्त्यनुपेक्षी यावत् । तत्र योगमाह-को योग इति योगविद्युतिशिरौ चक्षुषाणि च्छादयित्वा प्रसादादपि, निरुत्सर्ग-
करणात् । तत्र प्रसादादपि-तत्रेति पञ्चमस्य इत्यर्थं इतिरेवियवत्सम्प्रदायवत् इतिवाच्यं निरुत्सर्गानुकारिण
प्रसादात् इति पञ्चमे विहितेतिरेव हि निष्ठातुमरीणोन्निवाहि मयि, अविरोन्निवस तु निष्ठातेतिवत्तुवति वयति ।
नासनावदे इति शतम्पाद्यवोर्निमित्तेन प्रपञ्चमा स च रेचकपूरकुम्भकैवलीति त्रैविध्यं श्रुत्यवाममाह-प्राणायाम
२० इति यत्र वीर्ये वायुर्निरेष्य वह्निर्वर्षतेऽती श्वेतप्रकाशकैर्यतिभिर्योद्धाता रेचक श्वाभ्याम यत्र वक्षो वायुपञ्चम-
वर्षतेऽती पटीरिभ्योऽपि पूरक प्रपञ्चमा नासापुदे वसिक्तमेव वायुं मुनिवत् वारकली सत्यमृति कुम्भक प्रपञ्चमा
हृत्तास्येवच-तत्र रेचक इति । प्रसादानीयपरायुषं क्षेत्रेतावच्छास्यैवात्मकप्रपञ्चमाहमिच्छेती व्यामिश्र-
भ्यामिति । यत्र रेचकेभ्ये स्वेवं निरुत्सर्गं तत्र निरुत्सर्गमेव स्थापनं वाच्येताह-प्राणयति । रेचकमेवेत्यह-
यतेति तदुक्तं 'प्राणान्या हृदये वाऽथ गृहीते च तथेति । कण्ठे तुल्ये वाहिराये क्षेत्रभूतमूर्ध्वः । निरुत्सर्ग परमिष
३० भारणा एव वीर्येता ॥ इति । विचारपञ्चमत्वं तर्माह-तत इति तत्रैव विचारप्रपञ्चमाहप्राणयतिः श्रुत्यात्मावेवम-
वर्णापिप्रसादा श्रुति मयि तस्य समाधिरित्येव प्रवर्तते तथा वेद्यमत्तं छनौ देहे यौनी च्छ, पयसीमन्त्रकतिष्पन्थाप-
छेद्यमन्त्रवर्धुकीर्येवमितिनिवृत्तेभ्योनिवृत्तमयधरावसिक्तपुष्पवाहप्राणमन्त्रतमयाधर्नं निवाम व्यावतः समाधि-
निर्मकतेवेवं निरुत्सर्गं तथा तदनुप्राप्तेन व्याससमाधिर्मवतीति विचारार्थं इति यावत् । व्यासदेव यथा येवहृत्तास्य-
३० हृत्ताह इत्येति व्यासस्य चैव तत्त यो योवे निरुत्सर्गं तत्र एति । सर्ववैदिकेतिरेवर्त्तं स्वेवं समाधिरित्यर्थं । समाधिर्हि
मिमे मयि सम्प्रदायेऽप्युक्तमिति, तत्रैव विचारपञ्चममिषाद्युक्तं समाधिः सम्प्रदाय विरोधवित्त समाधि-
सम्प्रदाय वाच्यं शास्त्रेण श्रुतीयो निरुत्सर्गः सम्प्रदायत विचारविद्युताद्युक्तं निष्ठातुमरीणमपि

अनेन योगेन सर्वत्र विद्यादिमूक्तमीधरं दृष्ट्वा पञ्चाङ्गावितारमा तमात्मसमेय पश्यति—यत्र नम क्षीरे कठिनं सा प्रुषीरि परमेधरमूर्तिः, अत्र च तज्जन्मप्या तेजः पञ्च बायुः सुषिरमाकाशम्, पञ्चैतन्म स पञ्च मानः, अत्र सर्वो विद्या सोमो यमो यत्यन्येष्वप्यवयवेषु अथासम्पद्य वेऽनुपश्यन्ति ते धीराः शाश्वतीं शान्तिमामुच्यन्ति ते एवमदरेण सायुग्य निबाण मोक्षमित्यर्थं नेवरे प्रधानपुरुषमिदमविकारमिति इति ।

नयस्वरूपज्ञानाधमाह—

5

अथ विषेकमयभाक्, विधिर्भ्याख्यातः पूषमनपवादप्रवृत्तिः तस्योत्सर्गाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते सर्वसर्वात्मकत्वात्, नियमः सन्निधिप्रयोग्यसतोऽप्रवृत्तेरसत्यम्, तयोऽसत्त्वात्, स्वतन्त्रस्य कर्तुर्नस्य मयनात् तस्मादियम्यते च ।

(अयमिति) अथ विषेकमयभाक्—इमं विधिं नियमञ्च भजत इत्युभयभाक् विधिभ्याख्यातो

कोकवदिति पूर्वमिति आरपयति, पुनः संक्षेपेण व्यापष्टे—अमपवादप्रवृत्तिः—न कश्चिदयमयम [१] इति 10 किं न एतेन ? अत्र सामान्यं यत्र 'विज्ञेय इत्यादि, तस्य विषेकसगाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते, कस्मात् ? सर्वसर्वात्मकत्वाभिरपवादः प्रवृत्तन एव प्रवर्तते नै कश्चिद् व्याहृत्यते, अथ किं नयः स च सवामकमितीच्छति, अथा सुचित, क ? सन्निध्यापत्तिव्याप्याने तदेवात्रापि बहवते, नियमः सन्निधि प्रयोग्यसतोऽप्रवृत्तेः—यावतावनन्तरोचौ सन्निधिमव [१] व्यापत्तिमयनसंज्ञायौ इधर [२] प्रवर्त्यो वा प्रयोग्यप्रधानाभावादिमाहः तयोर्द्वयोरप्यप्रवृत्तेरसत्यम्, किं कारणं ? तयोऽसत्त्वात् तदुभय द्वयदेव 15 तदुच्यते, स्वतन्त्रस्य कर्तुश्च मयनात् तद्विच्छेदप्रसामयनापन्नस्याप्रवृत्तत्वासत्त्वात् तदुच्यते, तस्मा नियमश्चेति विधिर्विधीयते नियम्यते चेति, तयोऽयं विधिरुभयमागिति ।

अथाहोऽपुना—

साहचर्य सामान्यञ्च अध्यायी, ननु सामान्यमविकल्प्यात्म पुरुषनियत्यादि, सर्वसर्वात्मकत्वादिति पूर्ववादप्रसङ्ग इति चेन्न सप्तसर्वात्मकत्वेऽपि च सृष्ट्यर्थत्वात्, अमिहितन्यायेन 20 सत्त्वादिसाध्यादितन्यादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वात् अद्वैतप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वात् ।

इतिपुनः अस्मिन्मात्रेणैव वक्तुमिह तत्र प्रमादकमप्येवाह—अनेन योगेनैति । नवसाय्येपरहास्यावेनाह—अयमिति अयं विषेकमयमागिति नवोऽनं विनियये निबन्धे नियमञ्च मयते सर्वप्रबोधनानुपपन्नात् कश्चिदप्ययमपेय प्रवर्तमानं निमित्तसतो विधीयते एव नतन्त्रकर्तुश्चैव मयनमिवमागिषमकरोऽपीत्युभयमायि मयः । अमुनेन मां सृज्यते—विधिभ्याख्यात इति प्रयोगेऽदे इति माह । अविधिबनकम् ईधरः अतपियवकम् ईधरः 25 प्रवर्त्य प्रवर्ततेऽप्येवाह । एतयोर्द्वयोरप्यमाह एव अनापन्नस्य अविधिबनकम्यामात्वात् तत्रमावायेन च प्रधानादीनामप्यमाह माहमायनत्वात् माहविहारमन्तेरव माहकृत्यनुपपत्तिमाह—नियम इति । अत्रैवाह नये धनार्थ इत्याह—साहचर्य सामान्यञ्चेति सप्तसर्वात्मकत्वं साधारण्यं अध्यायी न व्यति न साध्यायीः च पुनरप्ये अनेन नये निवेदयमानाह तत्र अध्यायीऽपि साहचर्यमाह सामान्यमिति माह सामान्यमत्र न वैवाचिकमिति व्यतिविधं काचित्त्वं निमित्तम्, किम् तदुच्यते साहचर्यमाह व्यतिविधं साहचर्यमाह साहचर्यमाह साहचर्यमाह साहचर्यमाह 30

द्रव्यार्थः, द्रव्यमपि गुणसम्प्रापः, विष्णुभयनयत्वात् सन्निहिततद्विषयस्त्वरीश्वरापृथक्त्वाद्वादीनां तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च तेनापि तद्विशित्यात् ।

(एतस्येति) एतस्य विष्णुभयनयस्य द्रव्यार्थमेवोऽर्थः, पूर्वविद्वत्सम्प्राप्यमानम्, अविकल्पामा-
द्विविधविभिनयाद्विस्तार्यद्रव्यार्थता सिध्यते, अथोक्तानां नमानां कस्मिन्मन्त्रमेष इत्यत आह
सङ्ग्रहदेसत्वाद्व्यार्थः, सङ्ग्रहनयस्यापि सतथा भेदात्तददेशः तदेकदेशः द्रव्यसम्प्राप्यः, कथमस्मिन् १५
विग्रह इति चेदुच्यते द्रव्यमपि गुणसम्प्रापः, तद्व्याख्या सम्य एकीभावे ॥ गतो वक्ष्यानुष्ठानामेकीभावेन
द्रव्यम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, सतमेव सुखादीनां रूपादीनां पृथक् पृथक् सन्निहितानमैक्य
गमनाज्जीवपरिणामाः, सङ्ग्रहमनाह-विष्णुभयनयत्वात् सन्निहिततद्विषयस्त्वरीश्वरापृथक्त्वाद्व्यादीनां
तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च, तेषां भवत्वेकीभावो मा मूरीश्वरमेति [वेत्] नेत्युच्यते तेनापि तद्विशित्यात्-
सन्निहिततद्विषयिनापि सद्देशरेवेकीभावे तच्छब्दिभ्यस्तेनाभ्यवेति, एत एव चास्य नयसाद्वैतवादाद्वेदः । १०

आह—

किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? न, उपनिषद्ग्रन्थमस्य 'दुविहा पण्यवणा पण्यता जीव-
पण्यवणा अजीवपण्यवणा चे' ति, अथवा 'किमिदं ओपचि पशुवई ? गोयमा । जीवा चेव
अजीवा चेव, एवं रयणप्यभा आब ईसीपम्भारा समयावलिप्यादि' ॥

(किमिति) किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? आद्योक्तिवृत्त्यस्य किञ्चिदुपनिषद्ग्रन्थमापनपीति ? १५
अखीत्युच्यते-उपनिषद्ग्रन्थमस्य 'दुविहा पण्यवणा पण्यता, जीवपण्यवणा अजीवपण्यवणा चे'ति,
(पण्य० सू० १) अथवा 'किमिदं ओपचि पशुवई ? गोयमा । जीवा चेव अजीवा चेव, एवं
रयणप्यभा आब ईसीपम्भारा समयावलिप्यादि' (का० २ ४ ४) ॥

इति विष्णुमयारहृत्तीयो नयबोधसः ॥

द्रव्यसम्प्राप्यता निश्चिद्वेति नाह । अत एवाह-पूर्वविद्वत्सत्त्वाविति । द्रव्यार्थे कस्मिन्मन्त्रमेष इत्यत्राह-सङ्ग्रहदेसत्वा २०
विति । केन विधेन द्रव्यार्थोऽसाक्षिमाह द्रव्यमपीति सत्त्वरक्षतायाति गुणस्वरूपविषयकत्वात् तद्व्यापका एव सत्त्वावका-
एव गुण तत्त्वावका एव सत्त्वावका, न तु तद्विधिरिक्तमयमिति द्रव्यमपि निरवैकीभावेन इत्यनेन द्रव्यसम्प्राप्यतादेहा-
तद्व्याप्येति । ननु ईश्वरमतीरकस्य प्रयाणाव्यापिः अनेनैव सर्वत्रयकत्वादेकीभावेन तद्व्यापकत्वं द्रव्यत्वं स्यात्, नन्वीश्वरस्य
तद्व्यापकत्वं सत्त्वावकाविकावहते-तेषामिति ईश्वरो हि न सर्वत्रय प्रयाणाव्यापिनां तद्व्यापकमिति निश्चिद्विद्वत्सत्त्वाव्याप-
एव प्रयाणाव्यापिना एव नन्वीश्वरस्य पण्यति तदेव प्रयाणाव्यापिनीश्वरस्य न सति स्पष्टीयसीति, नान्येति तद्व्याप्ये- २५
मात्रोऽनेनैकपक्षेन समाचते-तेषामपीति । उपपत्तिरयमप्यर्थः निश्चयमाह-किमिति । दुविहा इति, किमिदं प्रयापना
प्रयापना पीप्यप्रयापना अजीवप्रयापना चेति, । तथा किमिदं ज्येष्ठ इति प्रोच्यते ? पीतम् । पीतवर्णं अजीवावैव एवं रयणप्यभा
मयत्वं ईश्वरमयमात्रं समयावलिप्यादि, इति उच्यते ।

इत्याचार्यविग्रपलम्बिहरिकृते ब्राह्मणारनयबोधस्य विग्रमपदविशेषने तृतीयो विष्णुमयारः ॥

— 257 —

५ धर्म्ये कारणोपचारात् सुखादयः क्लम, अज्ञप्रमाणत्वेन ।

10 स्वरमात्रेणाऽऽतिशयिगतिः, अतः कारणे अर्धस्य सत्त्वात् कार्ये अनयोपपादात् मुद्रादयः कर्म,
अत्रात्रात्सत्त्वात्, अदृष्टं वर्माधर्मोऽस्य परैरिष्टमेव कर्मेति ।

15 पृथिव्युत्पत्त्यै ह्यङ्गुपदिपरिपृष्टिकपेणारमनसोपाशैकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकरणा
कारणवृत्तिं साधयन्ति त्वष्टा एवोपपत्तयः ।

(आत्मापीति) आत्मापि केनै, वच्चाष्टमात्मनो रागादिर्मनिराकरिष्यते ब्रह्मस्य प्रयोग-

[illegible]

परिणामात् कर्मवामापन्नम्, [ततः सुप्तादि] पुनरपि सुप्ताश्रागादिच्छ-कञ्चानि, ततः पुनः कर्म ततः सुप्तादिच्छ तच्च जीवपरिणामात्मसात्कृतकर्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवमभ्यन्तरेष्वमृतज्ञात्मना । यद्येकम् 'योगोः सकृत् सयोगागमूतः सत्त्वाद्यभर्ममाद्यते । आत्तस्य चामुमचन बन्ध प्रति स च ततोऽन्यः ॥' () तच्च संवेद्यम्, कर्तुः संवेद्यत्वात्, ततः संवेद्यज्ञानत्वात्

कर्मणः 'सर्वप्राणीभ्यरेतेति सम्प्रत्यक्षे, कर्म हि प्रतिप्राणि नियतकर्तृकञ्च विपाकमुक्तादित्वेन संवेद्यते, 5 नाज्जनामेव कर्मपरिणामापन्नानामात्मैकीभावेन वेद्यं संवेद्यनम्, तेन च पुरुषेण तेषां तथा प्रयोजनात् कर्तृत्वम्, अतः सुत्वापदप्राप्तामपि च कर्मत्वाविद्याह-माह प्रतिपादित हि त्र्यणुकम्बणुकादिसंयोगोः प्रथिभ्युक्तमीदृगुपविपरिद्विचिरुपेणात्मनः तेषाञ्चेकस्य सर्वसर्वोत्तमकृत्यञ्च, तस्मात् कर्मकारणां जगत्-छद्मवि साधयन्ति त्वदुक्त एवोपपत्तयः ।

इतच्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्चनाम्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्, कर्तृत्वात् कर्तुरेव 10 भवितुत्वाम्युपगमात् तत्सैव भवितुश्च प्रयोजनात् ।

(इतच्चेति) इतच्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्चनाम्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्-कर्मवशादेव हि प्राणिनः शुभाशुभजातिद्वन्द्वरूपाद्युत्कर्षोपकर्षाः, यद्येकम् 'स्वकर्मणा युक्त एव सर्वोऽप्युत्पद्यते जनः । स तदाऽऽह्वयते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥' (सूत्रकृ० टी० पृ० २१०) 'यथाऽऽह्वारः काळे परिणतिविशेषेपक्रमवशात् सुप्त पञ्चोऽपच्योऽसुप्तमिह विद्यते तदुत्पत्ताम् । तथा धर्माधर्माविति 15

परम्यत प्रवर्तते अस्मिन्नाऽऽह्वारस्य स एव संतार इवाह्वेनाह-पुनरपीति । उपारिणुकोपात् अयमिच्छकयोयाथात्मनोऽनामोपिस्वर्गपरिच्छिन्नमस्ति तच्चानिबन्धालम्बन कर्मवशादपीरित्वात् अस्मिन्वशात् योगकृत्यमपरेष्वपिमुलेऽपि कर्मोन्मेषपुत्रकम्बने भात्मशात्करने एकत्रपरिणामापादने समर्थो भवति तदेकमात्मसात्कृतकर्मयोग्यपरमाणुसमूह एव कर्मोन्मेष इवाह्वेनाह-सञ्चेति । तच्च सुत्वादिपञ्चमिन्मेष सुत्वादीनामेवा पीडयित्वात् कार्यकारणद्वारेणैवैति साध- तच्च सुत्वादिमिदं कर्म कर्ता तत्वेनाह सर्वोन्मेषकस्य सर्वोन्मेषकस्य-सञ्चेति सुत्वाभावात्कर्मोन्मेष । अयतः कर्मोन्मेषात् कर्मवशात्सर्व- 20 वैकृतात् सर्वोन्मेषात्मा सर्वज्ञता कर्मोन्मेषैक्यपरिणामात् कर्मोन्मेषस्य त्वेनाम्योऽपि अयत्तर्तुतद्वैकृत्यमिति सर्वप्राणिनापीकृत्यमिदमिदमिह-ततः संवेद्यज्ञानत्वाविति । एतदेवोपादाह-कर्म हीति कर्मवशादेवतामप्येवापी केटीति न अपि तु सर्व सुत्वादि त्वेवाह्वर प्रयोजयति सुत्वादीनामपि पीडयित्वात्सर्वोन्मेषैति साध । सर्वोन्मेषात् सर्वोन्मेषात्- 25 रितं सारयति-प्राप्तिरिति तथा च कर्मोन्मेषस्य त्र्यणुकादिकमेव जगत्तुल्यं सुत्वाद्यवस्थाया च प्रवृत्ते कर्मपूर्वकं जगदिति साधः । कर्मवशादेवकर्मस्य जगद्वैकृत्यमिच्छकवत्, तत्प्राप्तकं जगत्मा योऽपि न सञ्चिधियानुवृत्तिः किमु तथा तथा सञ्चिधौ जन्मवा 35 कर्मस्य एव कर्तृत्वात् तज्जोपमोप ज्ञातमेव न स्यात्, कर्तुर्नोत्पत्तेरह्वारव्याप्यमहत्तमिच्छाचरोपी भवत इवाह्वेनाह-इत-च्चेति । कर्मस्य एव इत्येवमिह सुत्वाद्यमिच्छाचरोपकर्षी भवत इवाह-कर्मवशादेव हीति । कर्मवशादेव कर्मवशादेव प्रमाणवति-स्वकर्मैति । श्रममोपादद्विद्विचिरकर्मवशादेव एव सर्वं प्राप्ति गतिमावैत्येवस्य कर्मवशात् जीव-सुखी इव वा इत्येवोऽऽह्वेनी वा सुखम् युक्तं च विपद्ये न त्वती जीवी ज्ञेयमिति तथा सञ्चिधौ कर्मोन्मेष प्रवयकरीचरः । यथाऽऽह्वार इति यथाऽऽह्वारकाळे आह्वारोऽऽह्वारत् परिणतिविशेषेपक्रमवशात् रसपदवत्तज्जनामोपादीर्वात्मनोऽपि परिणति 30 मानयति तथा तयोपपन्नवत्तज्जनाम्यमप्येवो यथा यदिति तथा कर्मोन्मेषादेवेवतामप्येवतामप्यमिह कर्मवशादेव

१ इति क सर्वे । २ इति च कर्तृकर्ष । ३ इति पदमिदं नास्ति । ४ इति क कर्मोन्मेष इत्यर्थे अयोऽप्युत्पद्यते यः । स तथा विद्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ।

स्वामर्त राजबदेव कर्मणः प्रभुत्वा तत्पञ्चाने वा ईश्वरापेक्षत्वात् प्रधानं कारणमित्येव
म, यस्मात्—

द्रव्यादिपञ्चकारपेक्ष हि कर्म प्रवृत्तौ फलदाने वा स्वतंत्रम्, सेवादिक्रियाफलप्रत्यक्षम् ।

द्रव्यादिपञ्चकेत्यादि वाच्यं मत्तद्वत्, इत्थं क्षेत्रं फलं भावं भवत्वापेक्ष्य हि कर्मजा

[illegible]

10 [प्रति]प्राप्तिं निषेधेः प्रधानम् नैसर्गं तत्कर्मोऽपेक्षते परतत्त्वात्तच्छेति ।

स्वदमिमतेऽश्वरस्तु यदि स्वतन्त्रः प्रधानादि वर्धयति ततः प्रतिपुरुषनिधामकर्मोप-
पेक्षायां प्राणिगणस्य स्थानविग्रहेऽप्युपभोगलक्षणाविशेषः, तद्विशेषोऽतोरीश्वरस्य समान
त्वात्, स तु विशेषो ब्रह्मक्षेत्रकालभावमहापेक्षकर्मनियतोः स्यात् तस्मात् कर्मापेक्षमीश्वरत्वं
सर्वप्राणिनाम् ।

॥ स्ववनिमतेश्वरस्त्वित्यादि, अस्तु पाषाणीश्वरस्य स्वावर्धं कर्मानपेक्षा च तस्य जगदुत्पा-
दनार्थं प्रजापतिवर्तव्यः प्राप्तिना कर्मकारणत्वे तदनपेक्षायास्तु दोषः कल्पते तद्यथा ततः प्रतिपुरुषेभ्यः,
पुरुषं पुरुषं प्रति ब्रह्माविपञ्चकत्वेन नियामक नियतं यत्किं कर्म न स्वाधीश्वर एवावशिष्टो हेतुः क्वचि-
द्वैयत्वं कारणव्यतिथिद्वत्वावशिष्टेषः स्यात् कस्य ? हेतुमानुषतेवैयंग्योक्त्याप्यप्राप्तिगण्यस्य, कीदृग-
विशेष इति चेदुच्यते स्नानविप्रोद्विष्टोपमोगच्छधो विधेयो न स्यात् कस्मात् ? तद्विधेवेवेवेति
२० अथ कस्य समानत्वात् स तु विधेयो ब्रह्मोपजातमात्रमपेक्ष्य कर्मनियतेः प्रतिपुरुषञ्च नियामके

[illegible][illegible]

समाप्ति स्थान कार्यरत दुकानियादि राखवायापुस्तकानि हस्तान्ति निम्न देवस्तानुपतिर्भोग्यानि कर्तुं मुहयत्तुम्भानि कर्तुं वा इतिवत् भूषाविनेत्रियादि पारतन्त्र्यनिवन्धनीयि धर्मियसधर्मियनि वा कथयोन मुहयत्तुम्भानि, एतन्मो निवेद्ये न कायेत वातः । कथयन् निवेद्ये कथयत्तुम्भानि-सु ता विवेद्ये इति निम्न लब्धवायि-कथयन् कथयन् कथयन्

म. का. प्रौढी भाषा । ककारं शिरोऽप कपयत्त मन्त्राह-स त शिरोऽप इति शिवाय मन्त्राह-स त शिरोऽप इति शिवाय मन्त्राह-स त शिरोऽप इति शिवाय

कर्मणि तत्त्वज्ञानपेक्षविपाके सति स्मात्, दृष्टम् सोऽस्मद्वर्गीष्टप्रतिनियतवृत्त्यादिविपाकक्रमप्राणिगणे
 यस्मिन्ने मति युज्यते केपाञ्चिद्व्युत्पद्य केपाञ्चित् प्रत्यक्षायः केपाञ्चिद्वपवग इति । अत्र प्रयोगः
 अनुपपन्नम्यानविग्रहनिर्णयोपयोगाद्युत्पद्यप्रत्यक्षायपवर्गादिविशेषोपनिध् जगत् स्मात् दुस्वकारणत्वात्
 पदताम्बवत्त्ववत्, यथा पदलम्बुकारणत्वाविशेषोपादान्तथो म मार्षिकः सोवर्गो वेति आत्माकृतिवर्ण-
 नाविशिष्टलभ्यद् जगत् स्मात्, न तु भवति तस्माद्युक्तम् । अथवा प्रतिनियतवृत्त्यापेक्षविपाक्यने
 केसरकारणपूर्वकमेवेद् जगत् प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वात्, पठपठरयानिभत्, तस्मात् कर्मानपेक्ष
 नीचरत्न सबप्राणिनामिति ।

अभ्युपेक्षापि कर्मानपेक्षां तत्र दोष ज्ञः—

अनपेक्षा च कर्मणः किं सतोऽनतो वा ? यद्यसत् एव क्रियाविधोपा, इत्यन्ते च ताः
 यस्यादुक्तञ्च वः शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्निष्प्यादि यावन्निश्चातन्त्राप्रमादात्स्वरहितञ्च स्या'दि 10
 त्यादि, कर्माभाव च सर्वप्राणिमुक्तः तन्निद्रियविषयसम्बन्धभावात्वेन तन्वादिदृष्टिरीश्वरस्या
 नयिका, ततश्च भाव्यभावकमेदामावादीश्वरकर्मप्रधानाज्वादिद्वैतकल्पनानिर्मुक्तता ।

अनपेक्षा चेत्यादि, किमिषानीश्वरस्य धर्माधर्मव्यवस्थस्य कर्मणोऽनपेक्षा सतोऽनतो, वा
 किमिति प्रमा, किञ्चातः ? यद्यसत् एव धर्माधर्मयोरनन्तरेवानपेक्षा, ततः किमिति चेदुच्यते
 क्रियाविधोपाः—असतोर्हि तयोः यत्तुप्यपरविपाकबोरिह काऽपेक्षा, ततश्च द्वैताद्वैतप्राप्तिपरिहायार्थाः 15
 सर्वाः क्रिया विष्णुप्येत्येव, इत्यन्तं च ताः, यस्यादुक्तञ्च वः शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्निद्रादि गताय
 यावत् निश्चातन्त्राप्रमादात्स्वरहितञ्च स्या'दित्यादि' () इत्याचारविभाषिमग्र
 स्मारयम् । किञ्चान्यत् कर्माभावे चेत्यादि यावन्निमुक्तता, अकर्मत्वात् प्राप्तिनः सर्वा मुक्ताः स्युः, ततश्च
 तन्निद्रियविषयसम्बन्धितो न भवन्ति ततश्च तन्वादिदृष्टिरीश्वरत्वानयिका, ततश्च भाव्यभावक-

त पाठेऽनुवाचो रत्न एव कर्मविपाकञ्च इत्यादिपत्रपाठेव कर्मकथा विपाके जगदिति विपाकेऽपि पत्रपाठेवः स्थान 20
 निप्रदाति अनपेक्ष, जगत् जगती ईश्वर्यमुत्पद्यतीति न तु ईश्वरकृतत्वेऽप्यपीति भावः । कथमेतमुत्पद्यते छात्रवति-
 शब्द प्रयोग इति जगत् पञ्चाङ्गात्पुनपत्रपत्रप्रतिविशिष्टजात्याकृतिवत्त्वमित्यर्थं चाप्यते दुस्वकारणत्वादि हेतु मूल्याकारण-
 कादिपत्रकमनुपपन्नाह—अथ वेति । तत्र अनपेक्षा प्रतियोगित्वप्यपेक्षविपाकवर्गेकेसरकारणपूर्वकत्वं चाप्यधर्म
 कर्तव्यकारणः प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णमित्यन्तं न दोषमेव कातिराहतीर्नाति वाऽतः प्रतिनियतवृत्त्यापेक्षविपाकवर्गेकेसर
 पूर्वक इत्यसत्तन्त्राप्रमादात्स्वरहितञ्च एतेतत्परेर्देव जगत्पीति भावः । तस्मात् जगत्तत्त्वविशेषादेव तर्गे प्रप्तिन ईश्वर इत्युप- 20
 पदरति—तस्मादिति । अनेपेक्षे किं विधायकं कर्म नापेक्षते अत्रानिमित्तं वेति निरूप्योमवत्र दोषाह—अनपेक्षा
 वेति । तदपेक्षेऽनियतमयपि कर्म नापेक्षते तर्हि क्रिया सर्वा द्वैताद्वैतप्राप्तिपरिहायार्थं जगत् पाठेऽपि तद मन्त्रेतिज्ञाह-
 यद्यसत् एवेति । तस्मिन्नेव छात्रवति—उक्तञ्च वः शास्त्रे इति । निपद्यतिपत्रकञ्च दोषं छात्रविषयत्वात् तत्र
 यदनिमयतन्त्राप्रमादात्स्वरहितञ्च एतेतत्परेर्देव जगत्पीति भावः । तस्मात् जगत्तत्त्वविशेषादेव तर्गे प्रप्तिन ईश्वर इत्युप- 20
 पदरति—तस्मादिति । अनपेक्षा किं विधायकं कर्म नापेक्षते अत्रानिमित्तं वेति निरूप्योमवत्र दोषाह—अनपेक्षा
 वेति । तदपेक्षेऽनियतमयपि कर्म नापेक्षते तर्हि क्रिया सर्वा द्वैताद्वैतप्राप्तिपरिहायार्थं जगत् पाठेऽपि तद मन्त्रेतिज्ञाह-
 यद्यसत् एवेति । तस्मिन्नेव छात्रवति—उक्तञ्च वः शास्त्रे इति । निपद्यतिपत्रकञ्च दोषं छात्रविषयत्वात् तत्र
 यदनिमयतन्त्राप्रमादात्स्वरहितञ्च एतेतत्परेर्देव जगत्पीति भावः । तस्मात् जगत्तत्त्वविशेषादेव तर्गे प्रप्तिन ईश्वर इत्युप- 20

१ नि. क. धर्म विधिरेव जगत् । २ नि. क. विपाकवर्गेकेसर । ३ नि. क. जगत् ईश्वरं वाति । ४ नि. क.
 'किमिति प्रमा' इति पठ्यते । ५ नि. क. 'निष्प्यादिति' ।

तथाभास्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिबहिर्ब्रूयमानदृष्टान्तत्वात्, यथा च ध्विभ्युदकादीम्
 ग्रीहिरेव तथाभावयति, ध्विभ्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्तेः, न ध्विभ्याद्यः, तथातापत्तेः, एव कर्मा-
 न्येवेष्टपत्ति, तथाभावयितृत्वात्, न स्वहिष्टेश्वरः, तथाभास्यमानत्वादिभि स्मान्मतम् ध्विभ्युदका-
 दीभ्यपि भावयन्नेव ग्रीहित्वेन[ग्रीहि]यनापमान्यपीत्येतद्व्यापुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वज्ञानापन्न
 स्वासत्त्वात्, स्वविषयाण्यविति सन्निधिमवबन्धूपेण प्रकान्तमेव न्यायं वर्तयति, असत्त्वज्ञानाभ्युपनिब 8
 विधि, एव दृष्टान्तः सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्तः अपिहान् प्रति, यथा प्रधान[स्व]त्वात्स्या-
 त्तकारणत्व गमयति स्वत्वाद्यापत्तीकारणत्वाभावज्ञात्वात्स्यात्तेषामिति भाव्यत्वात् व्यक्तमेव प्रधा-
 नता भवतीति यथा स्वयैवोक्त तथैवेष्टोऽसत्त्वज्ञानात् कर्मापेक्षत्वात्कारणं ताम्येव कारणानीति
 गमयति तामिरेव स्वदुष्कामिरूपपत्तिमिरतो यदुक्तं स्वदुष्कं एवोपपत्तयः सर्वप्रामीश्वरतां साधयन्तीति
 तत्साम्यं, तद्भाषयन्नाह—भवति कर्त्तव्यानि, प्राग्व्याख्यातान्येव सव्येकार्यपदानि बाधचम्पुपटविति, यथा 10
 वन्त एव पठन्तिप्यादनेन भवन्ताः तथाप्रवचनपुत्रत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तत्त्वैश्वर्यादिषु पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येन प्रवर्तकः सर्वः एव पुरुषः, कर्मणि
 वृत्तः सुप्रतिशयप्रकपस्य, सन्निहितवद्विचक्षादिः प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतमियाः, न च
 स्वतन्त्रा, तत्त्ववृत्त्यापत्तेः, आ ईश्वरात् प्रवर्तयितृत्वात् ।

ईष्टे च तस्मिन् कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थः प्रधानेन शब्दादिबहिर्ब्रूयमानदृष्टान्त लभ्यतेऽसत्त्वज्ञानात् 15
 विनयेति । यथा चेति यथा हि ध्विभ्याद्यपेक्षोऽपि ग्रीहित्वेन तेन प्रकारेण भवत ध्विभ्यादीन् भावयति ग्रीहिरेव हि
 कण्डुपिमेवेत्यवच्छेदे न तु ध्विभ्याद्वो ग्रीहिं भवयति ध्विभ्यादीनामप्युपनिषेवतापत्तेः एवं कर्मान्येन तेन तेन प्रकारेण
 सव्यपीश्वरं भावयति तत्तत्र भावयितृत्वात् कारणात् कर्मान्येष्टपत्तिं च तथैव कर्माणि भावयति भाव्यमानत्वमिति
 गतापीश्वर इति भावः । ननु भाव्यमन्तराप्रमाणता अपि ध्विभ्याद्वः सन्निध्यादीनि सव्यमन्त्रेकेनाप्युप-
 न्यास्यमन्त्रमिति । एवं च ध्विभ्याद्वो न ताम्येव जनापवादात्प्राप्तमित्येव कण्डुपवदिति सन्निधिसाधनमवनिष्टकारणवद्वे तथैवोक्तं 20
 मन्त्रोऽत्र प्रवर्ततेपुटवति-तेषामसत्त्वादिभिः । कर्मान्येन कर्तृत्वमित्युक्त्यपत्तिं हेतुमत्प्राह—असत्त्वज्ञानादिति ।
 सर्वेश्वरेण प्रबलमेव कारण सर्वत्र कारणत्वमप्येतत्त्वात्, न तु मृतापीश्वर इति सन्निहितमपि स्वभावे कारणत्वज्ञानमिति
 शक्तिरूपेणोपपत्ते तथैव प्रधानमपि च कारणत्वमेतत्त्वात्, तस्माच्छब्दाद्यपेक्षोऽप्येव प्रधानमेव प्रधानमप्येव व्यापारविज्ञा-
 कर्त्तव्य भाव्यत इति व्यक्त्यं स्यादैरिवाप्यवच्छेद प्रधानतापि यथाऽऽवगतता तथैवोपेक्षा तथैवोपेक्षोऽपि कर्मान्येष्टवैदा-
 काऽपत्त्यात् प्रधानं कारणमपि तु कर्मान्येष्टमिति भावः । तथैव कर्मान्येष्टवैदा कर्माह्वयमृताः प्रमितोऽपीश्वर एवेत्याप्येन सर्वत्र 25
 पीश्वरत्वं पूर्वोक्तं कारणमिति—यदुक्तमिति । सर्वेश्वरीश्वरतामेष्टवैदापत्तिरिति तत्राच्यैर्भावयति—भवति कर्त्तव्यं वा सुखं च
 एव यच्छेदं यत्र कर्ता च एव सुखः । योऽपीश्वरता एव कर्ता कर्तव्य एव हि प्रवर्तित्वेन वृत्ते प्रवर्तव्य कारणं
 तद्व्यापारमपत्ते यथा अर्चयमानपत्ते प्रधानं शब्दादिभास्यमानपत्ते स्वकमन्त्रेव प्रवर्तमानकमेव परमकमेव प्रवृत्तपदा
 तत्तत्राः परमकमेव प्रधानं तन्माध्वर्यं तन्माधिः प्रवर्तव्यत्वात्, न च परमकमेव प्रवर्तितारमन्त्रोऽत्र भवति, तथैवोपेक्षोऽपि
 प्रवर्तमानकमेव भवतात् प्रवर्तयिता कर्माया त्वैः । पुरुष एवेति सर्वप्रमाणपीश्वरत्वमिति भावः । ईश्वरप्रधानं श्रेष्ठं जना 30
 जन्तुपत्ति कर्मप्रवर्तयतेऽपि वदन्ति ईश्वरस्यापि चेति । यथा कर्माकर्मान्यापीनामपि च तत्त्वैश्वर्यात् पूर्वपूर्वश-
 त्तारतम्येष्टवः प्रवर्तकतोऽपि तथातया निमित्तेन सन्निहितवद्विचक्षादि प्रतिविशिष्टबुद्धिज्ञानात्तेष्वपि प्रवर्तकं कर्म तथैव यद्यपि
 तथा तया निमित्तेन सन्निहितवद्विचक्षादिमयं जन्तुविश्वस्य कर्मविश्वत्वात् पुरुषोऽपि कर्माह्वयत्वात् तथापि इति भावः ।

एष प्रतिघातप्रसङ्गोऽपीत्यादि, किञ्चान्यत् प्रतिहृत्यते च त्वयिमतेष्वरः सापेक्षप्रवृत्तिरिति
 एवकारवत् अस्मै साधयाम्यभ्यासमा यथा एवकार इत्यादि, उपादानं दातुं, उपवरणानि वास्यादीनि
 तेषामसामर्थ्यं वेगुर्ध्वं सतामेव, वेदैरेव स्वस्यतमासाध एव तत्र प्रतिघातः दृष्ट इति वाक्यभेदेऽपि,
 तयोपविशार्थान्तरं सापेक्षप्रवृत्तिसाधनार्थानुगमेनोपनयनमीदृशे कार्यम्, वेधभ्येव तु वसंतति
 १ नपचित्तुमुद्धमनुमिपृष्टव इत्यादिना, पुनरुपमपचित्तुमभ्यासमनुमिपृष्टवत्तद्विपरीतत्वापह्नु-
 मिच्छतत्वेनेष्वरस्य वयमप्रतिघातः आत् आत् स्वातन्त्र्यम्, य तु भवति, अपेक्षस्य कर्मणः
 स्वरूपवैर्मणः प्रत्ययेन वदन्तेनेष्वरस्य प्रवृत्तिप्रतिघातवर्त्तमाना न वेदैरेवमिच्छते शुभनमार्थं दुःखेन
 इतरस्य सुखेन चोदयेत् तथा वाक्यव्यागमकृतप्रजायो ज्ञातमिच्छुष्यम् तत्र मेष्टम् तस्मात्
 पुनरुपमप्रत्ययेनेष्वरप्रवृत्तिप्रतिघातोऽस्ति, प्रवृत्तिप्रतिघाताच्च वेधवैद्यम् तस्य प्रतिघातत्वात्, वृषण
 १० न[र]विजयनीयः स इति ।

यस्यूप्यते सर्गादौ धर्माधर्मविकल्पानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहृत्य
 अकिंचिदादेव शरीरादीनुत्पद्य बुद्धानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति, तपोदानयज्ञादि कुरुत ।
 हिंसा मा काहेति मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानु-
 रूपेण कलेनानुमर्हं करोति यदा तथा सापेक्षोऽप्रतिहृत्यस्वाकिंचिदादेव, ये पुनस्तदुपदिष्ट
 १० मोक्षमार्गप्रस्थितस्तांश्च सायुज्यं गमयति, पुनरन्तकाले च शरीरेन्द्रियममृतपत् तेषां धर्मा-
 धर्मावपि संख्यं सान् दिवससंख्यायां परिसमाप्तिमृतान् बाधकान् पुनरुपदिष्ट पिता प्रवक्ष-
 यथां स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहृत्यार्थः स एवेष्ट इति ।

यस्यूप्यत इत्यादि यावत् प्रकथयतां कौपयतीति, काश्चमेवेन सापेक्षनिरपेक्षप्रवृत्तिपक्षयो-
 रन्युपगम्यदुमयवापि प्रवृत्तिप्रतिघातासम्भवाद्दोषः तद्यथा सर्गादौ धर्माधर्मविकल्पानां शरीरेन्द्रिय-
 १० विषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहृत्यस्वाकिंचिदादेव शरीरादीनुत्पादयति, तांश्चेत्सांश्च बुद्धानां—मुनोत्तिष्ठतां
 धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति—तपोदानयज्ञादि कुरुत हिंसा मा काहे—हिंसादुत्पत्तेयागमनादीनीति तयोश्च
 धर्माधर्मयोः सीमाच्छेदेन व्यवस्थां मर्यादामुपदिष्टेन व्यवस्थापयति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां
 यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण कलेनेष्टमानिष्टेन वा विषयोपयोगव्यवस्थेनानुमर्हं

किञ्चान्यविति । एष्वरे यथा हेतुवाच्ये उपवीते तत्रैवैतन्मुने इत्याह—तद्येतद्वितीति यत्र यवतः पृथिव्येतदन्तर्गते
 १० वेदरस निरपेक्षा प्रवृत्तिरस्य वाच्यं तावदेति प्रतिघातः यन्मध्यकाले च पुनरुपमोत्पत्त्येव तत्र मृतेर्वैति तावदीत्यपि
 प्रतिघात इत्यादि—यस्यूप्यत इति आशयान् पूर्णतावत् वर्तयति—काश्चमेवेनेति । धर्माधर्ममिति प्रकथयतेऽभि-
 क्षमां चरेषां निराकारं उपवीते धर्माधर्ममिति आशयः तावच्छरीराद्युत्पादयेत् न निरपेक्षोऽप्रतिघात इति तस्मात् तत्र
 अपिप्रवृत्तिरिति माय । केचनैव प्रतिघातं तावच्छरीरेन्द्रियविषयानि यथा तत्र यदावदुत्पत्त्येव तेषां धर्माधर्मो व्यापक-
 तत्वात्—शरीरादीनीति । मध्यकाले तावच्छरीराद्युत्पादयेत् मध्यकाले वेति अन्तर्गतधर्मवैयर्थ्यवत्तन्मतेऽपीतर

१ शि क निवर्तने । २ शि क निवर्तने । ३ शि क क । ४ शि क एवकारे । ५ शि क कलेवरस्य ।
 ६ शि क धर्मप्रसङ्ग । ७ शि क धर्मवर्तते । शि क निवर्तनेयता ।

करोति यदा यदा सापेक्षोऽप्रतिवृत्त्यवस्थितश्चादौ, स्वाम्यर्थं धर्मानुष्ठानफलोपभोगेनेष्टेनानुग्रहो
 युग्यते, कथमयमातुष्ठानफलोपभोगेनानिष्टेन युक्त इत्यत्रोच्यते अयमनुग्रह एव वेधाम्, तदणमोक्ष
 नास्ति । ये पुनस्तदुपनिष्टमोक्षमार्गप्रसिद्धाः तांश्च मोक्षमार्गोपसेविनः सायुष्य गमयति, कोऽसौ
 मोक्षमार्गः? माहेधरो योगविधिः, तानात्मना सह युक्त इति समुक्तं, तद्भाषः सायुष्य वेधामोक्षरसा-
 न्नाहः, त गमयति मयति, एवं मध्ये सापेक्षमैश्वर्यम् । पुनरप्यन्तकाले च क्षीरेन्द्रियमूत्रवत् यथा १
 क्षीरेन्द्रियाणि मूताप्यन्तं विषयानुपसंहरति तथा कुष्ठकाकुष्ठले तेषां धर्माधर्मवपि संज्ञा तां पुरुषात्
 सर्गादिति संसृजतः तेन धर्माधर्मफलेनेष्टानिष्टोपभोगात्मकेन विवक्षितव्यायां परिभ्रमाभिमूढान् पाक-
 क्षत् पुत्रकानिष विषा सर्वपुरुषात् संसाधेतुमूत्रधर्माधर्मानुपसंज्ञा प्रकृतव्यायां आपसीत्यन्तेऽपि
 निरपेक्षप्रतिवृत्त्यवस्थितः स एवेष्टः, तस्मादुपयथाऽप्यपेक्षानपेक्ष च तद्वैधवसिद्धेरदोष एव दोषाभि-
मत्या त्वयोन्नाविव परपक्ष इति ।

10

अत्र धर्म प्रमः कर्मणामेव तन्निरपेक्ष प्रवृत्तौ तस्य प्रतिपादादपठितपूर्वदोषत्वाच्च
 किञ्चिदेतत्, तत्कारित्वात्तत्त्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्षते तदपि नैव, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्त
 त्वात् बाधाविप्रवृत्तिवत् धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्, न च धर्माधर्मयोः
 क्षीरादिविभक्त्यणत्वम्, कारणलक्षणभावात्, यस्याभावे यस्याभावो वस्य च भावे यस्य ध्रुवो
 भावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति हि कारणलक्षणम्, न च धर्माधर्मावे क्षीराद्यभावाः, सर्गादौ 15
 सधर्मावेऽपि प्रमुच्येः क्षीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्मादिभावेऽपि प्रकृतकाले क्षीराद्य
 भावाभ्युपगमाच्च, तत्त्वोपदेशसाकक्ष्यानभिज्ञत्वञ्च निष्कारणक्षीरेन्द्रियादिसर्जनादादिकाले,
 अदत्तफलकुशलाकुशलसंस्कारावन्तकाले च ।

(अत्रेति) अत्र वच मूयः, कर्मणामेव तन्निरपेक्ष प्रवृत्तौ तस्य प्रतिपादादमैश्वर्यम्, तद्व-
 धामिसंसारकाले सर्गादप्यवोक्षाकृतव्यागमकृतविप्रजाप्तादिवोपाः तद्वत्त्वा एवेष्टपरिवृत्तवोपत्वाच्च 20
 किञ्चिदेतत्, अन्योऽपि च दोषः—तत्कारित्वात्तत्त्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्षते तदपि नैव, यदपि

अधर्मककरोरवधं कथं पुनर्मिथैकमेव क्वाकथे-स्यामसमिति युक्त इति, अत्रान्न इत्यभिः । वेधामन्त्रो नहि
 ह्यमनेतदुपवीयात्तं वेधवर्षस्य कस्मिन् मनेषु तत्कालावधमात्, तदद्याद्वैतं योचयितुं तत्कालावधमातुम् करोतेवेष्टा-
 क्तेनाह—अयमनुग्रह एवेति । माहेधरो योगविधिरिति माहेधराधर्मिकोपनिषाधर्मिकस्य सधवा वाचा कथेन
 च सधव्ये एवैकधर्माधर्मिको भावनामित्येव य च सधविधेरेव आरमणो ह्यवयुष्यवर्तते प्रसिद्धे परममेष्टस्यैव मयति 25
 धर्मवित्तममरो विविधते निरन्तरमसमिति शक्यतत्त्वमनुग्रहं यत्सायुष्यमपि पश्यति एवेष्टं सधविधेरेव माहेधरो योम
 कल्पत इति भावः । सायुष्यवर्षं व्यावर्तकाह—साधारमनेति मोक्षमार्गोपसेविनश्चात् अस्मत्साधारं धर्मवर्तते भावः ।
 अन्तकाले क्षीरेन्द्रियमूत्रवत् यदोपसंहरति लेख्या तमेव बीजानां धर्माधर्मानुपसंहरतीत्याह—पुनरपीति । यदुपमवपि
 परमेष्ठनादौ योपाभावादोपे योत्तव्या भवताऽऽधिप्यत इत्याह—तस्मादिति । सर्वथा ज्ञातेनां धर्मव एवैश्वर्यवर्ति-
 रैवेति धर्मवर्तव्यत्वात् कथमिति न च मध्यकाले प्रवृत्तौ तत्त्विकप्रवृत्तिवत्तेनैवधर्मवोपाध कर्मनपेक्षप्रवृत्तौ च धर्मवर्तते 30
 अन्तकाले च धर्मवर्तते य एवेतरेषां ज्ञानेन योचनमवताम्नामवतति ज्ञानाधर्मिकोपाभावात् पूर्वोक्तमित्यतमवतपरिहार-
 मवतपि योपाभावात्तन् निर्वर्तकैरेव समाधाय—अत्र धर्म प्रम इति । योपाधर्मव्याह—अन्योऽपीति तस्य कर्मवत्
 तत्त्वमिति तस्य कर्म तद्वत्त्वम्, यो वत्तरोति य तत्त्वमातीति आतिः कर्मवत्त्वम् करोतीति कर्मवोऽप्यमिति पूर्वोक्तमिति न ।
 अ न १६ (५०)

वाक्काङ्क्षते तस्य धर्मवत्त्वं सर्वकारित्वात्, करणस्य ज्ञानाभावात् सर्वज्ञेत् करोत्यपहर्षं सर्वमसौ
 पेयीति सर्वकारित्वात् सर्वज्ञ इति तदपि नैवोपपद्यते, अस्मान्मर्त्यकार्यप्रवृत्तत्वात् वास्मदिप्रवृत्तिवत्
 अस्मिन्पासापन्त्यादयोऽसौ, वाक्काङ्क्षितसमीक्षितप्रवृत्तित्वाविशेषवद्गम्या कल्पनयाऽऽमाकं त्वया प्रत्यक्षी-
 किमते, किं करणं? धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्—अनर्थको धर्माधर्ममर्वाधो
 ५ धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य न च तयोर्धर्मोपदेष्टोऽपि क्षरीरमिहकारणत्वम्, किंनपि धर्माधर्ममर्वाधया सगती
 प्रमुखोऽपि क्षरीरमिहैव प्रवृत्तपगमात्, धर्माधर्ममर्वाधया सगामेव च प्रवृत्तकाले क्षरीरपगमात्प्रवृत्त-
 माह ईश्वरसामर्थ्यादेव, तस्मात्तयोर्नापि कारणता कारणव्युत्पत्त्यापोमात्, कर्त्तव्यव्यवहारे इति चेदुच्यते, न
 च धर्माधर्माह इत्यादिना मन्वेन, तयोः कारणमित्युपदेष्टोऽपि क्षरीरयोः कर्मस्य माह मावेऽपि
 नामावमुपदेष्टसाफल्यमभिहितवत् इति चेत् तदपि वाक्काङ्क्षितप्रवृत्तत्वात् तद्वत्त्वात् इति गतायं
 १० त्वात् विधिविधेऽप्यपि ।

किञ्चान्यत्—

यथा चोपदेष्टानभिज्ञत्वं तस्य तथा प्राप्तिनामनुग्रहक्रियाया अपि, यदा तदैवं व्याप्तु
 ह्यैव स्थितानां प्राप्तिनां भूतकृत् तेषां क्षरीरमुत्पादयामि धर्माधर्ममर्वाधां प्रणयामि तत्र
 प्रवर्त्तयामि तत्कृतेरनुव्रजामि तान् फलानुपपन्नमोगं विद्यान्नुपपन्नमीत्याद्युपपन्नमोगविभाज-
 १५ नानुग्रहक्रियायामतिगरीयस्यां विमिति वर्त्तते इत्यस्यन्तपरवस्तत्वेमेवैश्वर्यम् ।

यथा चोपदेष्टा इति वाक्क्रियाया अपि अत्रमिहत्वमिति वर्त्तते, न केवलमुपदेष्टानभि-
 ज्ञत्वमेव तस्य, किं तर्हि? प्राप्तिनामनुग्रहक्रियायामभिज्ञत्वात् तदपि विवक्षितं, तत् कर्त्तव्यत्वं इति
 चेदुच्यते—यदा तदैवं व्याप्तुर्ह्येवमाह मावनामन्त्रः वाक्क्रियायामभिज्ञानानुग्रहक्रियायाऽपि तिगरीयसां
 विमिति वर्त्तते—तस्मिन् हि काले प्रैम्पिनां भूतकृत् प्रवृत्तेरिदमेव, तेषां क्षरीरमुत्पादयामि, धर्मा-

२० तदपि करोति—अथेति अथेति अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 अथेति तदपि तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 माह धर्माधर्ममिति धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 तिगरीयसां विमिति वर्त्तते—तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 २५ न चानुग्रहः—उपदेष्टासाफल्येति तयोक्तव्यमिति इति चेत् तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 ३० धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।
 धर्माधर्ममर्वाधोपदेष्टस्य कर्त्तव्ये तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः । अथेति तदा तस्य प्रवृत्तिर्वाक्क्रियाया इत्याह अविमिह्य तदप्यपि मत्तः ।

१-२ ति. क. धर्माधर्ममर्वाधो । ३ ति. क. विधिविधेः । ४ ति. क. प्राप्तिनामनुग्रहः ।

यममर्वादां प्रणयामि, तत्र प्रवर्तयामि, तत्कलेरनुब्रूयामि, तान् प्राणिनः फलानुरूपमिष्टमनिष्टं बोधमोग
विर्णा[च]मनुगृह्णामि, एवमात्रिकयाऽनुग्रहक्रियया छिद्यमानस्मानेकपुरुषकीनपुंसकजनसाधारणमेव
भूतकस्यापि हेदाः, इतिः हेत्वर्थे, तस्मादतिहेदाख्यातमन्तरपरब्रह्मत्वमेवैवेधयं शीतलिकापर्यायशब्दमिधेय
वाचतुष्यत इति ।

किञ्चान्यत्—

5

अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते दुःखहेतुषुः स्वात्मकम्यामिष्टानिष्टोपमोगस्य, विपकृत
भोजनहेतुजनयत्, यद्योक्तं दुःखमपि तद्वृणमोक्षणयवतुग्रह एवेत्येतदप्यमुक्तम्, संसारमोषक
म्यापचप्यालादिभारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिष्कायकलिकलुपकृतात्मोपमिपातेनाऽऽज्ञा-
वाधे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च, तत्सायुग्यगमनेऽप्येवम् ।

(अनुग्रहोऽपीति) अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते—अनुग्रह एव सन्ननुग्रह इति, किं कारणं ? 10
दुःखहेतुदुःखात्मकान्यां दुःखहेतुत्वानिष्टोपमोगस्य हिंसाघातमोऽर्जनरूपमध्यसङ्गदोषे दुःखात्मक-
त्वाच्च, अनिष्टोपमोगस्य दुःखात्मकत्वाच्चाननुग्रह एवासी, दृष्टान्तः—विपकृतभोजनहेतुजनयत्, यथा
कश्चित् कूरमूर्धेतुपतिः स्वघ्नान् मृत्नाम् विपमिन्नमाहारं भोजयन्ननुगृह्णामि च इति मृत्पाचया त्वदमि
यत्नेनोऽपीति । यद्योक्तं दुःखमपि तद्वृणमोक्षणयवतुग्रह एवेत्येतदप्यमुक्तम्, संसारमोषकम्यापच-
प्यालादिभारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिष्कायकलिकलुपकृतात्मोपमिपातेनाऽऽज्ञावाधे सत्त्वानुग्रह 15
वदज्ञानप्रसङ्गाच्च । तत्सायुग्यगमनेऽप्येवम्, ईश्वरेण किञ्च सायुष्यं मोक्षः, स्वात्मना सायुष्य गम
पुनप्यसौ प्राणिगजमतिहेतुसमाजनमेव करोति, छिद्यसंसारछिद्येश्वरत्वस्योक्तमोक्षणम्यामोक्षसम्यामिधेय-
त्वात्, अस्मैत्यर्थेण मोक्षेण च तादृश्या सदा सर्वपुरुषम्यापातोद्वेगाऽऽपासतमना, तद्वरमस्मादीन-
यपेष्टेष्टं दौर्गन्धमपीति ।

एवञ्च तद्यत्वाद्यज्ञानते त्ववाऽऽप्यन्तवद्विज्ञानिना प्रत्येन विनेश्वरेण किञ्चित् दोषा इतीष्टास्ते 20
सहापीश्वरेण तदैव सन्नन्वीति तदर्थेयमाह—

आद्यन्तवन्मध्योऽपि धर्माधर्मक्रियाः प्राणिना न स्युः, फलानावात्, ईश्वरवशादेवाऽऽ-
द्यन्तमध्येषु फलसङ्कृतात्, ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोकाः सर्वानिर्मोको वा प्रसक्त, सद्यसक्तौ
क्रियाविधोपा, ईश्वरप्राधान्यात् ।

कस्यवा तदर्थेयमाहारीहेतुसम्भवैव च दुःखहेतुत्वम् अविष्टोपमोगस्य साक्षाद्वाच्य एव तद्विष्टोपमोगस्यप्रसङ्गात् 25
कर्म स्यात् वस्तुतोऽनुग्रह एवेत्याह—अनुग्रहोऽपीति वनाधर्मगतौ ईश्वरविष्टम्येन तद्वृणमोषो दुःखहेतुः
वर्धितव्यपि रक्षते दुःखं छिद्यमपि कश्चित्प्राणमिष्टोपमोगो दुःखहेतुः कार्यमध्येषाह—युप्यद्वेतिवति । अविष्टोपमोगस्य
दुःखप्र एवेत्याह—अमिष्टेति । अम्योपमोगस्य कर्मणे मोऽनुग्रह इत्याह योऽपि न युक्त इत्याह—यद्योक्तमिति । स्पष्ट-
मन्वत् । आद्यन्तवद्विष्टि एतेतरी प्रत्यक्षमैवेधरक्तं यथा विरपीष्टा मृगिष्टाया मय्यकलेऽपि विरपेकमृगिष्टायावेव प्रमिती
धर्मोऽधर्मक्रिया न स्युः प्रमोक्षनामावात्, ईश्वरवशादेवाप्यन्तवन्मध्येषु फलप्राप्तिम्यावात् ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोकाः प्रत्यक्षते 30
ईश्वरवशादेव अकथं करोति कस्यापि मोक्षो न स्यादेव करोति ईश्वरवशादेव अकथं करोति ।

निमित्तमौपमस्योदात्ताङ्गानां विधियुग्ममनेनेति, अथ मन्यसे तैर्विना दृष्टिर्माहम्यते तस्मैश्वर्य
सत्त्वस्यैव व्यावृत्तदृष्टिवास्त्वैवमनीश्वरता कार्यान्तरसत्तेः समाह इतरवदिति पृथग्जनवदित्यर्थः ।

ननु प्रधानोपसर्जनद्वैतमुद्गाह्य तदर्थसंवाचनोपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसमा
धात् विशाचार्यस्येव शिष्येण विनापि सर्गादौ तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपि प्राधान्यात्, भाष्यस्याविति
५ चेन्न, आदिकरस्य कर्तृत्वात्, अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः, आदानात्, आदिस्त्रोदया
दित्यवत्, तद्व्ययोनपरमार्थत्वाज्जितुस्त्यस्य, यः प्रयोजयति परमार्थता स कर्ता भवितु
न प्रयोग्यो भूक्त्योः सर्वथास्वर्थात् ।

ननु प्रधानोपसर्जनेत्यादि पाठतयाऽदृष्टाद्यभावेऽपीश्वरत्वेति, आह द्वैतमेवोद्गाहित भावितं
प्रस्तुपसंहृतञ्च नाम्यबोद्गाहभावनोपसंहृताः, कथं ? प्रबलमुपसर्जनञ्च द्वैतं प्रसिद्धार्तं तस्मैचार्यस्य संवा-
१० द्वैतेश्वरः प्रधानं न कथंसेवद्वावर्ण्यं सार्गस्मादौ खलुचितः स एव साक्षात्त्राभियत इत्युच्यते, कस्मात् ?
व्यसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसङ्गत्वात्, विशाचार्यस्येव शिष्येण विमर्षीति यथा शिष्यस्य प्रवर्ण्यं
प्राप्तयित्वा चित्रकर्म प्राप्तयित्वा वा प्रधानोऽयं तेन विना सह वा चित्रकर्मणि विशाचार्यः प्रवर्तते, एव
संप्राप्तत्वात् साभिम्बासाभिम्बयोरपि शिष्यस्य प्रवर्ण्यकत्वात्, एवमीश्वरोऽप्यदृष्टादिसाभिम्बासाभिम्बयोः
प्रवर्तते प्रधानत्वादिमि मायत्वादिमि मायत्वाद्बुद्धिर्द्वैतवानुरूपमावभोपसंहृतात्मकत्वात् कश्चिदोप-
१५ द्वैतवच य, आदिकरस्य कर्तृत्वात् आदिकरोऽत्रादिकरः, स एव य कर्ता, तस्मैव कर्तृत्वात् कोऽसावा-
दिति विदुष्वते अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः सत एवातस्मात्प्रत्यक्ष केनचित् प्रकारेण व्यक्ति-
रादिः, इति ! आदानात् आदानमादित्यस्यारार्थमिदं किमाह, द्वैतो दृष्टाव्यस्य आदिस्त्रोदयादित्यवदिति
यथाऽऽदित्यस्त्रोदयमभ्याहृतमपत्यप्रकारेण विवसातिविभागात् विद्यमानानां व्यक्तिरेवम् तत्र प्रयो-

प्रवृत्तः तद्विषयस्यैवमनीश्वर एव साक्षात्त्राह-अथ मन्यसे इति । एतच्छब्दं रक्षन्ति-कार्यान्तरसत्तेरिति अत्रकर्म
२० व्यावृत्तञ्च कस्मात् तस्मात् कश्चित् रक्षकसत्तायां प्रकृतं कार्यं यत् नवाऽपीपरो मयति तद्वदिति मन्त्रः । अथ कर्म व्यसर्जन-
प्रबलमपीति इति प्रस्तुतवृत्तद्वैतपरस्य प्राधान्याभावात्ऽपीत्यर्थः इत्यतस्तुपसर्जितम् प्रधानं हि व्यसर्जनं व्यसर्जयति कर्म
कर्तृमुद्गाहते कथंवा प्रधानावभावेऽदृष्टाव्यत्वात् । कथंसेवद्वैतमुपसिष्यव्यतिरेकेणपि विशाचार्यवित्ते प्रवर्तते इत्यवद्वैते-ननु
प्रधानेति व्यस्य मावभोपसंहृताद्य न वैद्यमन्त्रिणात्कर्मणि द्वैतमेवेति । य एव तद्विषय इति नाहं प्रतिपद्ये यं
प्रबलमपीति मन्त्रेऽत्राह-तस्मैचार्यस्येति यत्किमाह-रक्षकस्यैव । इति सात्यत्वाविति दृष्टादित्यवमन्त्राद्यवस्तुपक्षात्-
२५ द्वैतवच । तेन द्वैतमप्येतस्य वा शब्द इति भावः । न एवापी करोति न एव कर्ता कश्चिरेव रक्षणीयमि करोति तर्हि न एव
कर्ता स्मरितुमर्हति-आदिकरस्येति । आदिपदार्थमपि अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिर्यस्य रक्षन्ति अभ्यस्यमानेति । आदिपद-
मुपसिष्याह-आदानमिति यथाह्यं प्रकारस्येति मन्त्रः । दृष्टाव्यत्वात्-आदित्येति व्यसर्जयित्वासाभिम्बासाभिम्बयोः
एव तत्कर्ताऽऽदित्येति मन्त्रः । यत्र प्रस्तुतः प्रयोजयति स एव कर्ता भवितु न प्रयोजयितुमायाः विद्येयविवासात्, भूक्त्येव
कर्ममन्त्रविवासात् साधनमन्त्रैरेवेन विद्येयस्यमासात् भूक्त्योः सर्वथास्वर्थादित्यं तथा न यदपी प्रयोजयति तस्मैजनमपी
३० कर्ता भवितु नैवेद-तथेति । एवम सर्वथास्वर्थादित्यं-एतत्तुल्यं प्रवर्तयति तर्हि न यदपि कश्चिद्व्यवर्तयितुमा

१ ति क. बुद्ध्यावभावे । २ ति क. कर्तृत्वमिति । ३ ति. क. विभागीति । ४ ति क. मानेन । ५ ति. क.
अवर्तितः । ६ क. "द्वैतद्वैतानु । ७ ति क. द्वैतद्वैतमन्त्रेण ।

अथपरमार्थत्वाद्भविष्यत्त्वम्, यः प्रयोक्तव्यं परमार्थतः स कर्त्ता भविष्यति, भूकम्पोः सर्वभास्वर्यत्वात्, न प्रयोक्तव्य इत्यप्यात् कारणात् य आदिकरः स कर्त्ता यच्च कर्त्ता स भवति, भूकम्पोः सर्वभास्वर्यव्यापित्वात्, एतद्युक्तं भवति यतः प्रकाशगतेरेणाभिव्यक्त्यन्तर्वात्परिहृतत्वाद्भवति वस्तु तत् एवैकैकस्य सर्वत्वं सर्वलोकस्य परस्परपेक्षामिव्यक्त्यनेनादिकरत्वादिति ।

अस्मिन्मार्गे व्यापकं दृष्टान्तमाह स्फुटीकरणार्थम्—

5

आदिकरत्वञ्च यथा ग्रीहौ सम्भाष्यते, अग्रीहेर्मुदादेर्ग्रीहिलेनादिकरत्वात्, तथा प्रागप्यादिकरत्वं तथा पश्चादपि, तदादिस्वाग्रीहेस्तेषामादिकरत्वं तथाभिव्यक्तेः तत्प्रयुक्तत्वाच्च, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः ।

आदिकरत्वञ्च यथा ग्रीहौ सम्भाष्यते इति, उक्तमाख्या—अग्रीहेर्मुदादेर्ग्रीहिलेनादिकरत्वादिति—युत्सुस्मिन्नावाकाशानामग्रीहीणां ग्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तिं कृत्वा ग्रीहिपदिकरः, एतमर्थं 10 हेतुत्वेन व्यापारयति सिद्धं कृत्वा पञ्चम्या—'ग्रीहिलेनादिकरत्वादिति, तथा प्रागित्यादि—एवञ्च कृत्वा ग्रीहित्वात् प्रागपि पृथिव्याद्याकाशानामप्यादिकरत्वं पश्चादपि, तेन प्रकारेण तथा, ग्रीहिपदेव तदादिस्वाग्रीहोः, ते जातिः पृथिव्यादिः सर्वं ग्रीहोः प्राक् पश्चादिति, तेषामादिकरत्वं, तेन प्रकारेणाभिव्यक्तेः, किञ्चान्यत्—तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहोः, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः, यो यस्य प्रयोक्त स तस्य कर्त्ता, यथा 15 इति त्रयोदशवित्त्ववित्त्वमुक्तम् ।

15

आह—

तत्प्रयुक्तो ग्रीहिः, पृथिव्याद्येष न भूतो ग्रीहिः, आदिकरत्वादादिस्योदयादित्ववदित्यत्रोच्यते को वा भवति पृथिवी न भूतः, तद्वत्तद्वत्त्व ग्रीहिरिति तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्ग्रीहिरपि पृथिव्यवाद्याकाशादि भवति पृथिव्युदकावाद्याकाशाद्यपि च ग्रीहिमापाक्यजम्भ्यादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि ग्रीहादि, 20 पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार इत्येतेतयेति सर्वलोकैकैकस्य तदात्मकत्वाच्चतरेव ।

अथपरां प्रकाशमादिकरत्वे तेषां तत्प्रयुक्तत्वात्, वस्तुमात्रस्य परस्परपेक्षया प्रकाशगम्यमित्यन्तरेकैकस्य सर्वत्वं सर्वलोकैकैकस्य भागः । एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—आविष्कारत्वेति जातिव्यापकानां पुनश्चमप्याकाशवत् ग्रीहिलेनादिकरत्वात् ग्रीहिपदिकरः तेषां तद्वत्त्वं हि ग्रीहिर्येति भागः । ग्रीहिरादौ सर्वं तु च यन्प्राचीं ग्रीहिलेनाभिव्यक्त्यनयीति ग्रीहोः प्रकाशगम्यत्वमिति सिद्धं हेतुत्वं ग्रीहोपनिषदौ इत्याह—एतमर्थमिति । पृथिव्याद्येषां ग्रीहिलेनादिकरत्वात् तेन 25 प्रकारेणाभिव्यक्तेरिति ग्रीहोः पूर्वपरभूतपृथिव्यादीनामादिकरत्वं प्रकाशयति—तथा प्रागित्यादीति । तेनेति ग्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तेरिति भागः । हेतुत्वरथाह—तत्प्रयुक्तत्वादिति मुख्यमिति प्रयुक्तो ग्रीहिः यत्र प्रयोक्त स कर्त्तेति प्रत्याह च आदिकर इति भागः । यत् पृथिव्याद्येषां ग्रीहोः प्रयोक्तारो भवन्तु नाम किन्तु तत्प्रयुक्तत्वात् आदिकरत्वात् ग्रीहिलेनादिकरत्वात् इति भागः । यत् ग्रीहिलेनादिकरत्वं न भूत इत्याह—तत्प्रयुक्तो ग्रीहिरिति । अथवा तत्प्रयुक्तत्वादादिकरत्वात् आदिकरत्वं पृथिव्यादीनां भवन्तु नाम किन्तु पृथिव्यादिरिव ग्रीहिर्भूत इति तु न न जातिः यत्रयमप्यादादिकरत्वादिमात्मक्यो भवतीत्याह— 30

संसादात्मा करणयुक्तः कर्मस्वेनादिकरः, तदपि च कर्म आदिकरम्, बाह्यमपि यदा विक्रं सर्वमादिकरम् ।

(तत्त्वमसि) वस्त्रादास्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनाविकरः, पूर्ववत् प्रयोजनपरमार्थत्वात् भवितुं स्वम्, किमात्मेवाऽऽविकरः । नेरयुच्यते त्वपि च कमाऽऽविकरम्— त्वपि च ज्ञानावरणादिकमपह्न-
योग्यमीदृशविकारिणोऽपि त्वमेवास्मिन्पादं पुनरस्मिन्, किं भवति ? नरनरकहेतुर्गतिर्यस्यैव तद्वत्त्वमसि त्वमेव
प्रमेदसत्त्वात्मास्मदीराजं तत्त्वमस्यैव त्वमेव वाऽऽविकरं भवति, यद्योक्तं 'जीवपरिणामहेतुं कम्मसा
पोमास्य परिजमति । योग्यकम्मणिमिच्छ जीवोसि तद्देव परिणमहे' ॥ [प्रकाटी-पृष्ठ, ४५५] इति, न
केवलमात्म्यात्मिकमेवादविकरम्, किं तर्हि ? बाह्यमपि पदार्थिकं सर्वमाविकरम् ।

विपर्ययेणापि भाषयितुं कामं नाह—

यथा आत्माऽकर्मणां कर्मत्वेनादिकरत्तया प्राक् पञ्चादपि कर्माऽऽदिकरम्, तदादि ॥
 स्वादात्मनः द्रष्टाऽभिष्येत्स्वययुक्तत्वाच्च, आदित्योदयादित्यवत् । तस्ययुक्तं कर्म, आत्मैव
 न कर्मभूता, आदित्योदयादित्यवदित्यप्रोच्यते, को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽष्टौ, कर्माणि
 आत्मभूतानि नेति, आत्मापि कर्म भवति, कर्माप्यात्मा भवति तथाविधोपयोगगतेस्तस्ययुक्त-
 त्वादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽप्य ईश्वरः, का वाऽप्या प्रकृतिरिति ।
 यथा आत्माऽकर्मणामित्यादि पूर्ववत् सञ्चोपपरिहारं गतार्यं पावत् को वा ब्रवीति ॥
 न कर्मभूतोऽष्टौ, कर्माणि आत्मभूतानि नेति, तथाविधोपयोगगतेस्तस्ययुक्तत्वादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात्
 सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽप्य ईश्वरः, का वाऽप्या प्रकृतिरिति ।

इत्यभ्याम्योन्यादिकरता कर्मकर्मिणोः, अभ्येतनज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तत्वादात्मनः ।

(इत्येति) इत्यन्योन्याधिकरेता, आधिकरणात् कर्मकर्मिणोः सर्वसर्वात्मक्येति,
कारणमाह—अचेतनमात्रावरणेऽपि, अचेतमानि ज्ञानवर्त्तमानावरणेष्वप्येवमोहसुतामोहात्तुल्यत्वात् ०

अथवा-कौहाम्यकथ्येति । तस्मादिति, तस्माच्चोपयोग्योऽयः कथनार्थपाठकर्मयोग्यात् पुत्रकर्म कर्मैवाधिकार इत्यर्थः ।
 एवैव कथ्यतेत्याह-पूर्ववदिति को हि प्रयोजक इति पर्यायैव स कर्ता मयिहा यदुच्यते सर्ववत्तत्तदा न प्रयोज्यः
 कर्म मयिहा यदति न जातिरुप स कर्ता यत् कर्ता स मयितीति याव । कर्मोऽप्याधिकारव्याह किमात्म्येति ।
 ज्ञानेति ज्ञानावधारितकर्ममन्त्रोऽर्थे पुत्रकर्मन कर्मोऽर्थेन ज्ञानम्, यत् औपनिषद्वैदिकमिष्टिपरीत्यजपापादिकस्यैव मयितीति
 याव । तत् कैवलयमधिकमिष्टिपरीत्यज-मन्त्रादिकेति न जातिर्यतीति ज्ञाने येन मन्त्रपाठस्यपेक्षकमन्त्रोत्तरवर्तमानस्यपरीत्यज तेषां 25
 तत्प्राप्तिस्यतीत्यर्थः एवैवतया तत्कर्मव्यापारो वाऽप्याधिकारमर्थः । औपनिषदोत्तरवर्तमानाधिकार्यत्वे प्रमाणं इत्येति-औप-
 निषादमर्थे इति । न किञ्चाम्याशिमन्त्र एव कर्मपुत्रक जातिरुप अयि तु पात्रमपि सर्वैस्मिन्-स केवलयमिति ।
 पात्रकर्मोत्तरवर्तमानाधिकार्यत्वे पात्रकर्म-यथा चेति तत्रैव कर्मैवाधिकार्यत्वापराया तस्मात्तत्प्राप्तिस्यतीत्यर्थः कर्मैव
 हि पात्रमा मयि कथ्यता तस्मात्प्राप्तिस्यतीति न स्यात् तत्रैवमात्रे जातिरुपमिष्टिपरीत्यजस्यैव पात्रमिष्टिपरीत्यज-
 तत्प्राप्तिस्यतीत्यर्थः कर्म एवमपि जात्रवत्पुत्रकैव कर्म अर्थे तस्मात् कर्मैव इति कर्म सर्वे तत्प्राप्तिस्यतीत्यर्थः-तस्यायुक्तः 30
 कर्मैति । कर्ममन्त्रोत्तरवर्तमानोऽप्याधिकार्यत्वापराया-को वा प्राप्तीतीति । पुत्रकर्मोऽप्याधिकार्यत्वे अथवति-इत्येति ।

१ सि. क. बरहर्षिर्ब्रह्मसिद्धिः । २ सि. क. "भ्योऽप्यादिभिरादिभिरन्त्यात् । ३ सि. क. "अदि, अनेष्टवन्ति-
अन्त्यात्वेनादि ।

पुनरुद्भवयोस्त्रिस्तय [क्षय] बरोकार्यत्वाद्दोषः । अथैवं नेष्यते—यथा सगोच कर्मकर्मिणोरन्यो
न्नाधिकरत्वं यदि न स्यात्, ईश्वरबलात् स्वमात्रादेः प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् संसारवैविध्यं स्मादिती-
प्यते ततो नेवारता बध्येत कर्मणा—संसारजीवभूतेन ह्युमाद्युमेन, ततश्च तत्फलमूचेः क्षपिरेन्निग्रहान-
विषयैः ह्युमाद्युमेन युज्येत, विकर्मत्वाभ्युक्तवत्, गुणो, वा बध्येत, तत एव तद्वत् । अस्मत्तं मुक्ता-
मुक्तविकल्पसम्भय एव परमार्थतः, सृष्टिब्रह्मब्रह्मानादिति, तदपि भोपपद्यते प्रकृतीश्वरसिद्धिब्रह्मादेव १५
न बध्येत तनुकरणानिभिः, न युज्येत युजनेन च, अमूर्तत्वाद्ब्रह्मसत्तत्, आकाशं वा बध्येत युज्येत
तद्वत्त्वानिभिः, तत एव तद्वत्त्वमित्युक्तं इव, अनिष्टमेवमोक्षमिष[त्वं] इति ।

किञ्चाभ्याह—

यदि त्वदृष्टाभावेऽप्यस्यावीश्वरः ततस्ते मुक्तानामपि तनुकरणानि युवनानि च
कुर्यात्, ईश्वरत्वात् सर्गादिवत्, प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न १०
कुर्यात्, ईश्वरत्वात् प्रलयकालयत्, अनिष्टमेवतत्, अस्मात् कर्मक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात्
सर्वेश्वरता, अत एव चाशुत एव सुखादयः, तस्मादृष्टादितः सृष्टिपिति वादास्तरपरिकल्पितं
त्यक्त्वाऽस्मदभ्युपगमोऽब्रह्ममासी, तस्मात् सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्मिन्त्वाप्रवृत्तीनामप्य-
धर्मता, एवमेव ।

यदि त्वदृष्टाभावेऽप्यस्यावि, मया तावदित्यमदृष्टाकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, १५
तस्म तस्म तत्सर्वसाधिकरत्वात्, तस्म नेतिस्वमाधिकरत्वमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृ-
ष्टाकर्मत्वाभावेऽपि मया शोप बध्येते—असावीश्वरत्वात् ततो मुख्यनामप्यनूतवत्तानिषदेतु कर्मणां
तनुकरणानि युवनानि चासी कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्
तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, प्रलयकालयत्, अनिष्टमेवतत्, अस्माच्चानिष्टात् कर्मा-
त्मक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव नेत्यादि, कर्मोत्प्रेक्षसर्वेश्वरत्वम्यामयुत एव— २०
कर्मत एव सुखादयः, तस्मादृष्टात् सृष्टिः प्रमाणात् सृष्टिः पुनरागुप्योऽदृष्टावशिष्टेभ्यो वा सृष्टिरिति

तस्मै पुनरुद्भवपुनरावृत्त्याय सृष्ट्यमालम्बत्वात्, निवृत्तिमत्त्वाच्चैति विवक्षितेयः । अत्रान्योऽप्यधिकरत्वं कर्मकर्मिणोरनु-
पगमेवराहितः संसारवैविध्यमुपगमे कर्मिकर्माद्विषयोक्तवोरसम्भयतायामे—अपीवमिति । अत्र कर्मकर्मपुनरुद्भवमु-
पगमेवराहितं सृष्टिब्रह्मसंध्यमुपगममामे शोपगमार्थयति—यति स्थिति पूर्वं शोपस कर्ममोक्षानुपपत्तिद्वयं अमुनेपरो
मुख्यनामपि संसारित्वं संसारित्वं सुखत्वं दुर्गादितुल्यत इति शेषः । अमुनेति संसारित्वेऽप्येतमुक्तं कर्ममि केवा न सुखादि २५
वेद्यमिच्छाः । अस्मिन्नेवसृष्टिकाद इव प्रत्यक्षकालेऽपि इतो न दृश्यते, यदि प्रत्यक्षकाले न दृश्यति तर्हि अत्यन्तकालेऽपि न
दृश्यते इतरान्यैः परममात्रात्तत्वेनात्—तथा प्रलयकालेऽपीति । तस्मात् कर्मैव इत्यर्थं तद्वत्त्वा शोपगमपि सर्वेश्वरता-
मुपगम एव पुन इत्याह—अस्माच्चैति । अदृष्टमामिष्टरात्तत्त्वात् तावत्सक इत्याह—कर्मोत्प्रेक्षयेति । एवमेव तद्वत्त्व-
द्वेना कर्मत्वात् सर्वेश्वरत्वमपि न सम्भूयैवमिष्टरात्तत्त्वात् कर्मोत्प्रेक्षयेति शिष्टोक्तमात्रात् वेन इव मात्र, अनेतत्त्वमपि यदिति तस्मात्
ऐक्यवारेव पूज्यतावत्तत्त्वमुपगममिष्टरात्तत्त्वात् मित्यतः प्रत्येय न शिष्टोक्तमात्रात्तत्त्वात् परस्परमिष्टरात्तत्त्वमपि ३०

बाधान्तरपरिकल्पितं नक्षत्राऽऽप्युक्तकर्मोक्त्यसर्वसर्वोत्तमम् [त्व] सर्वेभ्यस्तत्त्वामुपागमोऽवश्यमासीत्
 तस्मात्प्रयोक्तव्यमूयेकार्यकारित्वाचेतनत्वमित्याप्रवृत्तीनामपक्षप्रतीतिः, एतत्वात्, कस्य द्वितीयत्वेन स
 चमूयेकार्यकारिता ? किं त्वचेतनं चेतमात् पुनश्चमूयं ? सततसंप्रवृत्तपूरणपाठनगणनमुत्तरप्राप्तिर्मन्त्राव
 का क्तिन्वा प्रवृत्तिः ? इत्यसिद्धार्थत्वादिशिष्टचेतनापिष्टित्वं तन्वापीनां न चावयितुमशक्यं, परसि
 ० निमित्तोक्तं मित्रः प्रवृत्तीकसमूचेकार्यकारित्वाचेति तदसर्वं तु पूर्वोक्तमेव, 'निमित्तप्रयोक्तव्यम्' इत्यादिगावय, तस्मात्तेभ्यःपूर्विका संधिः, किंत्वनेकेभ्यःपूर्विकेति विज्ञेया ।

एवञ्च कृत्वा कर्मैकान्तवाद्यवोपप्रकाशनमपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तत्त्वं,
 पुरुषकारं निराकृत्यन्तः कर्म समर्पयन्तस्त इत्यमाहुः यदि प्रवर्तयितुं तत्त्वात् पुरुषकारः कारणं
 न कर्मापीति चेत्तत् इदमनिष्टं ते प्राप्तम्, उत्कर्षार्थिपुरुषकारैकत्वात्, प्रधानमभ्युपगम-
 १० मेदमिच्छाः पुरुषकारा न स्युः सततं तत्कृतमूलाः सप्रमेदास्त्राः सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना
 जातीया न स्युरभ्यतिरिक्तस्वरणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत् ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि, जनेनैकान्तोचरपूर्वम् [त्व] बाधवोपप्रकाशनेन कर्मैकान्तवाद्यवोपप्रकाशन-
 मपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तत्त्वं-कर्मैकान्तवाद्यश्च कर्त्तुं पुनश्चे कर्मैकान्तवादिन आहुः कर्म
 वा हे जसम्बद्ध इत्यतः तत्प्रदर्शनावर्त्तत्वात् पुरुषकारं निराकृत्यन्तः कर्म समर्पयन्त त इत्यमाहुरिति
 १५ तदुपपत्तिरर्थवति यथा-यदि प्रवर्तयितुं तत्त्वात् पुरुष [कार] कारणं आसिद्धि-पुरुषकार एव कारणं
 च कर्मापीति नेमाम्यसे इत्येकान्तं सूचयति-तत् इदमनिष्टं ते प्राप्तं-पुरुषकारकारणैकान्तित्वेन
 प्राप्तम् क्वमवगच्छति ? उच्यते प्रधानमभ्युपगम [मे] मित्राः सिद्धयोऽसिद्धयो वा नाना न स्युः,
 वाच्यं दृष्टा न हि दृष्टान्तरिष्ठमन्यत् प्रमाणमस्ति, कस्याजाना न स्युरिति चेदभ्युपगमे-उत्कर्षार्थिकैरे-
 कत्वात्-आत्मोत्कर्षार्थी पुरुष एव कारणं न कर्मापि कारणमिति पुरुषकारकारणैकान्तवाद्यमाहुरे-
 २० पुरुषकारकारणैक्यं-उत्कर्षार्थिपुरुषकारैक्यं-उत्कर्षार्थिनः पुरुषकार क्तिन्वा-कारः तत्कृतत्वात् प्रभावम-
 अभ्युपगममेदमिच्छा- क्तिन्वात्पुरुषकारैक्यपुरुषकारा ओक्त्यसिद्धाः पुरुषकारा न सिद्ध्यन्ति, एक एवो-

सततं प्रवर्तयन्त-तस्मात्प्रयोक्तेति इवच शङ्कनीयताः बाधवाङ्मयामुपपत्तेरिति चेत् १. जव प्रवर्तयन्तमेकमेव यथा
 परस्परविरोधोऽप्युपपन्नोऽप्युपपन्नमिति चेत् २. निमित्तप्रवृत्तिः पाठकैनापि विज्ञितो यद्यपि तत्र ज्ञानीत्येव तदुपपत्ति-
 र्तिथौ तद्वत्प्रवर्तयन्तवोपगमवाच्यं इति तथा कथमुक्तो मन्त्रावयवयोः जातिविशेषयोश्च विरोधो नित्यरोपेति चेत् ३. यद्यपि
 २५ मानैकान्तवादिनापि निमित्तप्रवृत्तिरुक्तैति तदुक्तं तपि निमित्तोक्तै-यद्यपीति निमित्तवात् परस्परविरोधित्वात्प्रमाणमस्ति निमित्त-
 कर्त्तव्यमिति चेत् ४. यद्यपि निमित्तप्रवृत्तिरुक्तैति तदुक्तं तपि निमित्तोक्तै-यद्यपीति निमित्तवात् परस्परविरोधित्वात्प्रमाणमस्ति निमित्त-
 पूर्विकेकाद-तस्मादिति । एवमेव तदुक्तप्रवृत्तिरुक्तवाच्येन कर्मैकान्तवाद्योऽपि निराकृत्य एवैकाद-एवञ्च जनेनेति । उत्कर्षार्थ-
 क्तु कारण्ये एवैक्यमात्रं न केनचित् न कृतं, अस्तिविशेषकारणैकिकप्रवर्तयन्तमभ्युपगम्येति कर्मैकान्तवादिना कृतं पुनश्च
 ३० उत्कर्षार्थिनः सौ मानैक प्रवृत्ति-पुरुषकारमिति । चेत् सर्वमपि-उत्कर्षार्थीति उत्कर्षार्थी उत्कर्षार्थ कर्त्तु
 ३० उत्कर्षार्थत्वेनैकवादिनं एतदेव उच्यते-आत्मेति । तस्मात्पुरुषकारैक्यपुरुषकारा-प्रभावमिति । पुरुषकारायै

कृष्टः प्राप्नोति, एवञ्च तत्साध्यानामपि फलमूतानां प्रधानमध्यमाधमानां ह्युमाह्वानां मेवा न मातु
 र्गन्धि, एवैवोक्तुः। सिद्धिः प्राप्नोति, न मध्यमाधमप्रमेये सिद्धी स्यात्ताम्, मापि च पुरुषकायणामसि
 द्धयाः स्युः, ताम् दृष्टा इति बहुपसंज्ञस्य साधनमाह—सप्रमेयासाः सिद्धयोऽसिद्धयश्च नानात्रादीनां न
 सुरुष्यसिद्धिकारणत्वात्, तुल्यवस्तुपटनसिद्धिः, पुरुषकारस्यैव कारणत्वाच्चतुसिद्धिकारणमात्राद्भवत्।
 पुरुषकारकारणैकान्तवाचिणः कर्मानपेक्षत्वाविति ।

इत्वं परपक्षे दोषमुक्त्वा लपञ्चसाधनमाह—

कार्यातिरेकास्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्त्तयितुं, द्विविधा च सिद्धिरसिद्धि
 कार्यस्य कर्मणः कारणत्वे एव सम्भवति, नेतरस्य, यत्र त्वद्विष्टपुरुषस्यापारस्यावतारासम्भ
 वात्, चेतनस्य स्वशक्त्याधानासमर्थत्वात्, चेतनमात्रसरो हि पुरुषकारः शक्तिः, न
 च स तां स्वां चैतन्यशक्तिसिद्धे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्त्तमान आधातुं समर्थः, मनुष्यः सन् न
 पञ्चादौ वा, तस्यापि कर्मसम्यत्वात्, अपि तर्हि संभार्य गङ्गायाः स्रोतसः कर्मणाऽन्यथा
 प्रवर्त्तनमिति ।

कार्यातिरेकास्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्त्तयितुं, इतिप्रत्यये हेत्वर्थः, कार्य-
 यामनेकप्रमेयानां सिद्धीनामसिद्धीनाञ्च परस्परतो व्यतिरिक्तत्वात् कारणातिरेकेणावश्यं भवितव्यम्, तत्र
 कार्यं कर्मैव, पुरुषस्य त्वद्विमितस्य प्रवर्त्तयितुः प्रवर्त्तनमेकमेवमिति प्रहीतव्यम्, तस्य कार्यनामा- 18
 त्वस्युमेवञ्च कारणसामान्यस्य कर्मणि संज्ञा कियते, पुरुषकारस्य पुरुषादीनाञ्च कारणानां निराकृत-
 त्वात्, तस्य सिद्धसिद्धिमैवकार्यसिद्धिवाच्यतामाम्, वैज्ञान्यप्राप्त्यनुमेयावितिगतोरेव, द्विविधा चेन्माहिना
 वकिञ्चसिद्धिपरिहाणार्थं यावन्नेतरमेति गृह्यार्थम्, प्रसिद्धविज्ञानिस्यर्थः, तमेत्यादि, तत्र—यद्विज्ञान् कारण-
 वैविध्यमात्रमानसिद्धे कार्ये त्वद्विष्टपुरुषस्यापारस्यावतार एव नास्तीत्यावबोधोक्त्यैव प्रसिद्ध कार्यसिद्धे
 त्वद्विमिते कारणासम्भवेऽन्यत्र कारणासम्भव एवेति च दर्शयति, कस्मात् ? लक्ष्यसाधनासमर्थ 20

अथैकस्यापुरुषादिवत्—तत्रत्येति कृत्या सिद्धिर्गोच एव स्यात्, मध्यमाधमसिद्धी चामुत्रवैविध्यवत् इत्यर्थः। मापि
 चेति। पुरुषकायणमाहमा नारकभयनीकमुद्रा जलिवो न सुप्तिं यावत् । कर्त्तव्यकल्याणार्थे हेतुमाह—अध्यतिरिक्तेति
 एकत्रादीवकारणकारणत्वात्, निरादीवकारणमैककारणकारणत्वाविति वाक्यं । एतादृशमाह—मुपपत्तिरिति, एकत्रादीवैकान्त
 कृत्योदेवैकान्तमपि कार्यस्यैकमेव न्यायस्यैव मणितं न यथासाध्यापि तत्केवलादीवपुरुषकारकारणकारणत्वात्पि कार्यसि
 द्धत्वादिद्विष्टमप्येव स्यु न मध्यमाधमप्रमेये सिद्धी न वाऽसिद्धः स्युः निरादीवकर्मानपेक्षकारणकारणत्वाविति यावत् । अथ 25
 कर्मज्ञे रोधाभासविषयं कर्म समर्थगत—कार्यातिरेकाविति कार्यस्यैवकारणत्वात् परस्परं वैविध्यं तस्यात् कारणतामपि
 वैविध्यं यत्केव चारुच कर्मैव नास्तीतिव्याप्यं पुरुषातिरिक्तमिति प्रवर्त्तयितुं पुरुषार्थे प्रवर्त्तनं निमित्तं निमित्तमेवमेव तस्यात्
 कार्यनामनेकानुधीयमानस्य कर्मस्यैकस्यासम्भवात् कारणसाध्यास्य कर्मैव एव तै पुरुषसिद्धिं कियत् पुरुषस्य पुरुषकार-
 वैविध्यसिद्धिर्वा कार्यवैविध्यसाधनमिति यावत् । कार्यं कर्मोक्तं इत्यत्र—तत्रत्येति वास्तव्येनातिरिक्त्या वतिरे वीणाद्व
 गङ्गादिवैविध्यं कारणसिद्धिरप्येवैकस्यासिद्धिर्वा न वैविध्यं तत्र सिद्धेयं तत्रत्येति वास्तव्येनातिरिक्त्या वतिरे वीणाद्व 30
 भावना वैकल्यपरिहाण इति कारणवैविध्यं व्युत्पत्तिं यावत् । कार्यवैविध्यस्य निमित्तमप्येवमेव कर्मवर्त्तनं न पुरुषातिरिक्त
 मनेकान्तमेवाह द्विविधा चेति । इतरस्य पुरुषात् कारणत्वे इतो न सम्भवतीत्यत्राह तत्रेति । एतादृशेति पुरुषार्थे
 हि पुरुषस्य कार्यसिद्धे न च कल्याणवत्परिप्रेक्षया कस्यापि पुरुषो मनुष्यत्वे वर्त्तमानो वैतत् पशुवदौ वा यत् सन्

त्वात्, कस्य कश्चिदिति चेत्-चेतनस्य-पुरुषस्य, चेतनमात्रसारा हि पुरुषकारः इति,
 हिंस्यो पञ्चाक्षरे, यतोऽक्षरेषा इति, एतावतापातुमशक्तोऽसाविष्ट मनुष्यस्य पञ्चस्ये वचनमा इति, कस्य
 उपायानासामर्थ्यं इत्यसि-न च स इत्यादि सप्तमि चेतन्ये तां सां चेतन्यशक्तिं कर्मवशाद्धृति
 कंश्चिद्विज्ञानसत्तो वचमानो न विशिष्टमनुष्यचेतन्ये स्थापयितुं शक्त इति, विपर्ययेन मनुष्यः सन्न
 १० तन्मान पञ्चाक्षरी व्यावर्तुं समर्थ इति वचने तस्यात्यन्तो परस्परव्यतिरिक्तत्वात् प्रदर्शितं तन्न शक्नोति
 कर्मवशीकृतो योनिब्रह्मन्तरको योनिब्रह्मन्तरेऽम्बत्रापानुं, इति । तस्यापि कर्मव्यवस्थात्-पञ्चोर्मनु-
 ष्यस्य वा चेतनस्य कर्मवशादेव तन्मात्रात्, मनुष्यः पञ्चार्थं ज्ञासितव्यमर्थोऽप्यस्य मयदीर्घार्थः,
 तदुपवचनं कारणाभ्यामुर्मिभारत्वात्, तन्न दृष्टमात्राह-अपि तर्हि गङ्गाया इत्यादि सम्भावनवैत-
 द्बुध्यते-अपि चेतन्यम्बन्धं वैचिकितोत्पादनात् गङ्गास्रोतसोऽप्यथा प्रवृत्तस्य कर्मवाऽप्यथा प्रवर्त-
 १० नमिति, एवं तावदनुपगम्य कस्तत्र चेतनं पुरुषकारात् तथोक्तम् ।

तेन वाऽमनुपगम्यात् परत्वं विज्ञित् कर्मव्यतिरिक्तकृतम्, तद्व्यतिरिक्तं कर्मव्यतिरिक्त-
 कारणावस्थानाभिज्ञेदवैवति—

यापि चेतानिष्ठमुत्पन्नवृत्तिः पुरुषस्तोपक्रमप्रभृति बाधच्छरीरं ज्ञात्वा, सा कर्मत एव
 वेतावविष्टव्यवस्थरीरवत् यथाऽऽहारविशेषाद्विषयसंस्पर्शादिभावविमलनाशसंज्ञेतिताम्ब-
 १५ क्रियास्त्वतंत्र एव गर्भाविषु सुप्तः, ताः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमत्यते तदा-
 भासमानत्वात् तत्कार्यतायां हि तासां कदाचिदकरणभावविद्देवामृतत्वमसङ्गः ।

यापि चेत्यादि बाधहेताव्यविष्टव्यवस्थरीरवति, कर्मवेताकाव्यिष्टो हि पुरुषोऽस्त्वतंत्र इत्यभि-
 २० मुत्पन्नवृत्तिः परवसत्वात् पुरुषलोपक्रमप्रभृतीनामि बाधव्यवस्थितिं तत्त्वतः प्रवामावस्थितिप्राधान्ये

इति भावः । एकेन यत्प्रकारवैवति न वा स इति सा चेतन्योऽपि पञ्चार्थं वर्तमाना कश्चि चेतन्यव्यवस्थितिं मनुष्य-
 २० त्वरी स्थापयितुं न शक्य इति भावः । विपर्ययेति स चेतन इत्येव पञ्चव्यवस्थी वर्तमाना सा चाप्यभिज्ञे वचनं वाच्यं
 कर्मवै इत्यभिज्ञेवैवतिमात्रात्प्रत्यक्षं प्रदर्शितमिति भावः । पुरुषार्थार्थमाह-तद्व्यवस्थाम् इति कारणं पुरुषकार-
 व्यवस्थितिं तदा कारणं पुरुषकारं चेतन्यव्यवस्थितिम् । तद्व्यवस्थितिं मनुष्यपञ्चाक्षरीकृतं, नमश्चि प्राप्यति वाच्य-
 व्याप्यतामि नमश्चि नाम वाच्यं तद्व्यवस्थितिं, वाच्यत्वं नाम वाच्यपञ्च तत्रैव वयं वाच्यतामकर्म ज्ञान वेदितव्य-
 वाच्यतामकर्मव्यवस्थितेऽप्यत्र मनुष्यवाच्यतामकर्म वाच्यतामकर्मवैवतिं तद्व्यवस्थितिं कर्मव्यवस्थितिं तद्व्यवस्थितिं
 २५ वाच्यत्वं । वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 ३० कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं
 कर्मव्यवस्थितिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं वाच्यतामकर्मवैवतिं

निमेषोपकमाहारस्य मरणापवगपर्यवसान इति गतार्थः । पुनरप्यतो—यथाऽऽहारविशेषेत्यादि यावद्विहे-
बावृत्तत्वप्रसङ्गः, नादुरोक्तः पितुः शुक्रञ्च प्रथमाहारः, ततः प्रथमाहारः ततः सप्ताहं कञ्च मवतीत्यादिना
क्रमेण क्षीरेन्द्रियादिकारणाहारः प्राणनातिपात्रासमर्थः, तस्य च धारसादिभावेन निमज्जनमित्यापसञ्जे-
तिताम्यक्तक्रियास्तत्तत्र एव गर्भोत्पि सुप्रसङ्गः, तास्तु क्रियाः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यमिन्यते,
तथामासमानत्वात्, तत्कार्यतायां हि—पुरुषकारकार्यतायां हि तासां क्रियार्णां कदाचिद्वरणाभावात्—
प्रथमसिद्धेर्ह्येवमुपमात् मरणमात्राः, तस्माद्विहेबाऽसुतत्वाय कस्येतेति दृष्टेर्विरोधोपपन्नः ।

तथा—

कायेन्द्रियनिर्बर्त्तनेऽप्यनिष्टहारीरेन्द्रियादि न स्यात्, सम्पन्नेन्द्रियजातिसंस्थानसंज्ञन
नादियुक्त एव स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत ?
तस्माद्विहेतुः पुरुषस्तत्कारणः ।

10

(कायेति) कायेन्द्रियनिर्बर्त्तनेऽप्यनिष्टहारीरेन्द्रियादि न स्यात्—कायकुण्डलविरादि, सम्प-
न्नेन्द्रियजातिसंस्थानसंज्ञननादियुक्त एव स्यात्—पुरुषकारकार्यनिर्बर्त्तने च कर्मापनुष्ठानविषयोपभोगा
दाविष्टस्यैव करण स्यादध्यात् स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव—हेतोर्नोत्पत्ता, कर्मण इति पञ्चम्या
हेतुस्यै विहितत्वात्, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत—तस्मादेवंविधात् क आत्मन्येतदनुपपद्यमान
कर्म[जः]स्यतिरेकेणाम्युपगच्छेत ? नाभ्युपगच्छेदेव विद्वान्निमित्तमिमाणाः, तस्माद्विहेतुः पुरुषस्तत्कारणः । 15

अकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्, कवचास्यप्रक्षेपादिवत्, अतो भारोत्पादवत् फलोपहाराय
तत्त्वामिनः कर्तुर्नयोद्योगाधान्तरावपेक्ष्यौ, बाह्या च प्रकृतिरिति न मस्तप्यम्, ताम्यपि हि

पुनरपीति पुनरवतः—अनेन सम्पन्नेन्द्रियप्रवृत्तिषु पुरुषकाकार्यत्वं दर्शयतीति भावः तदेवाह—यथाऽऽहारेति
योग्यदावबलाद्विहाहारस्य बहिः यमै च क्षीरेन्द्रियादिनिर्गुणधारकत्वं तथा तथा परिषम्यन् निमज्जनं तत्राच यमै नादुरोक्तः
पितुः शुक्रं प्रथमाहारः, ततः सप्ताहं कञ्च मवती ततः सप्ताहस्यैवपुत्राभावे पैठी पैठीले जायते कर्मिन्मादिना क्रमेण
क्षीरेन्द्रियादिनिर्गुणं तत्सर्वं कर्मत एव उत्तरकल्पतरुमपि प्राणनातिपात्रासमर्थत्वात् तद्विहादिभावेन परिषम्यन् क्षिरार्थ-
सन्नेपोमज्जत्वादिभावेन निमज्जनमित्यापसञ्जेति तास्यैव एव न पुनरप्यप्युपगच्छेत्तत्प्राप्तिरिति भावः ।
तदेतत्सर्वं कर्मतमपि पुरुषकायमिहाहारम्यावायिना क्षीरेन्द्रियोपार्थम्यैव इत्यमिन्मिन्यते केचन न तु वस्तुत-
त्तत्तम्यस्य धनसिद्धिहेतोर्नुपगच्छताः क्रियाः पुरुषेण सर्वत्र क्रियैव तथा परिहास्यते मयैव मरणमवस्था न चैवं इत्यते
इत्येते च तस्मात् पुरुषकारमित्युक्तमिहाह—तास्तु क्रिया इति । पुरुषकारमित्येवार्थे शोफन्तरमप्याह—कायेन्द्रियेति । 20
सम्पद्यते हि ह्या वै इन्द्रियजातिसंस्थानसंज्ञनप्राप्तौ युक्त एव स्यात् तत्रेन्द्रियपरेणोपादानि नोत्पत्तिरिति विहाहारक-
क्षीरेन्द्रियोपभोगो हि ह्यामि, बाहिः परेन्द्रियजातिः परिकर्मा आकारमित्येव तद्वत्पुरुषपर्यवसानात् ह्यमम्, तद्वदनं वास्तव्यं कञ्च
सिद्धेयं तद्वन्नमात्रावहेतुत्वं ह्यमम् बाहिरेव प्रवृत्तपरोक्षप्रवृत्तसर्वमनुष्यपुरुषपर्यावसाय्यो द्रव्याः । पुरुष-
कार्येव नहि शर्मन्तिरिति हि नर्मावपेक्ष्यैव इतिविषयोपभोगादिवत् तत्र नहि स्यात् शर्मन्तत्वात्तद्विहेतु इति भावः ।
तदेतत्सर्वं कर्म एव हेतोर्भवतीत्युक्तं तदेतत् तस्मात्तत्सर्वमित्येति । ननु नहि पुरुषकारो न कारकं तर्हि तं कर्म ह्येतदपेक्षते 20
एवा च तत्रैवा कर्मना तत्त्वान्नैवकञ्चाप्यपि पुरुषेण कवचमासे वापता न चञ्चिज्यते तावता कर्मातिविष्टरमेवेति
कर्मना पुरुषकारस्यापेक्ष्यत्वं अतः कर्म कारणमकारणञ्च तथा मयता भारोत्पत्तिसामर्थ्येन पुरुषकारसहाय्येति मत्तस्मै-
त्येतां सिद्धेयं च विना नैव शक्येति बोद्धव्यं पुरुषकार कारणमकारणमित्येते तथा कर्मातीत्याहते—अकारणमपीति,

कारणमार्गान्तरमुत्पत्तिं प्राप्यक्षिपावादेरर्थाभासेर्भर्माधर्मफलसंस्कारोत्तरमुत्पत्तिं कल्पयते—यतर्षुभुक्तिपूर्व
कारणैव न कर्मवशादेवैवमुत्पत्तिमुत्पत्तिर्भवति, किं कारणं ? भुक्तिधर्मोत्पत्त्यवयवाभावात्, विचारितमिति
त्वात् पुनरपि भुक्तिफलकमाभाविहोत्पत्त्यवयवाभावात्, आत्रायणद्वितीयस्य कारणमिति—अन्वयतो देव-
कृपात् कर्मणः ।

यदा चैवं प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्वं सिद्धं तदा व्रजतीति ब्रह्म कर्तृत्वापन्नं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तृपुरुषस्योऽपि, कर्मपरिग्रहविशेषांशु ब्रह्म ब्रूयते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन ब्रह्म क्रियते कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, यथा श्रीहिणैव श्रीहिः क्रियते कार्येणैव श्रीअश्रीहिणाऽश्वरश्रीहिरिति ।

यथा चेत्यादि, यस्मिन् काले एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य प्रवृत्तौ साध्यानां याति कर्तृत्वमिति
 10 सिद्धिर्कर्मज एवेति सिद्धं तदा—तस्मिन् काले इवरीति इव्य कर्तृसाधनं न भवति, कतत्रञ्च कर्तृ-
 मपपत्तेः कर्मपतिप्रवृत्तिषोपायु—मुक्तपत्तौ विवेकावधारणार्थः, कर्मसाधनमुपपत्तार्थ इव्य इवत् इत्यत्र
 विवेकोऽवधार्यते, तद्विषय इत्येवमिति—इत्यते गम्यत इत्यादि, तद्विषयी निरूप्यते—तोयेन कर्मपुठपेव
 सेन इव्यं क्रियते किमुक्तं भवति ? कर्मपुठपेयेव कर्मपुठकाः क्रियत इत्युक्तं भवति, तत्र दृष्टान्तो
 यथा श्रीद्विपैव श्रीद्विः क्रियत इति कार्येणैव श्रीवशीद्विषाङ्गुरादीद्विरिति तद्व्याख्या एवं सावदवधार-
 15 णेन कर्तव्यं निराकृत्य, कर्मकान्तवाद्य उपपादितः, चेत्तदाचेतनैकत्वात् सर्वसत्तात्मकत्वात्, अनुप-
 ईयतोऽप्यो हेतुरिति चेति ।

पञ्चाप्येवं वादिनस्ते कार्यसङ्गणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म पत्तिव्यते तत्कर्मत्वञ्च
 शर्पाद्यानुमेयः कर्त्ता, तस्मात् कर्मणोऽप्यं कर्त्तारमन्तरेण कर्माभावात् घटत्वेव कुञ्जलो

[illegible]

इति कर्म, ^१कर्मोपस्थितवर्ग कर्म (पा १-४-४९) इति कर्मशास्त्राक्षरार्थाः, तदुक्तं कृतकत्वं निर्बिबादम्, तस्मात् निर्बिबाद[कृत]श्चत्वात् कर्मणः कर्तुरेव यावः कर्तव्येण पुठप एव भवति, कर्तुरेव भारः सर्वस्मिन् पञ्चमीलिनेत्यात् पुरुषादेव सर्वं भवति कारणात्, एवञ्च स्वपुच्छेष्टारेव कर्म स्थितिरिच्छुमुदसिद्धेः—कर्मणश्च तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धेरावस्यैकैवधर्म्येण कर्मणा कृतकत्वं कर्त्रात्तर १० मृतस्यावधारणस्यापुच्छम्, कृतः । तच्छब्दे—तस्मादेव हि कर्तुः पुरुषात् कर्मणः कृतकत्वस्य, कर्तृणां पुरुषस्य करणशक्तिः, न प्रीक्षितेव प्रीक्षितत्वावर्तकत्वेनेति ।

न हि सा क्रियमाणाऽऽलक्ष्यात्मवृत्तित्वादस्वर्तप्रत्याक्ष भवति, अमृतदेवदत्तवत्, अनिष्टञ्चैतत्तथापि । पुरुषकारप्रत्याख्याने च सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, हिताहितप्राप्तिपरिहाय-
वर्था हि सर्वशास्त्राणाम्, साम्यां प्रमाणान्तरसंवादेन निरुक्तीकृतसत्त्वत्वानि विक्रिस्तितादीनि
१० शास्त्राणि पुरुषक्रिययोरभावे निराकृतानि स्युः, नैवेप्यते तस्मिराकरणमेवम्, स्वपुपदेशादि क्रियाणाञ्च दृष्टार्थानाम्, कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपक्ष्यप्रतिपक्ष्योः ।

न हि सा क्रियमाणेत्यादि व्यवह-मृतवैवदचवति, तदेव भावयति तस्याः कर्मसत्तेः [च]स्वतत्त्वमलक्ष्यात्मवृत्तित्वात्, अस्वर्तप्रत्याक्ष कुतो भवन्म ? दृष्टान्तः—अमृतदेवदत्तवत्—यथा
गेमोपक्रमावस्थायां कर्त्राणामलक्ष्यात्मवृत्तित्वात्स्वतत्त्वः, अस्वर्तप्रत्याक्षकृतत्वमकर्तृकत्वाच्च न भवति
१० कर्त्रावस्थाव्यतिरेकेण यथा वैवदचवत् कर्त्रावस्थायां कर्माणि क्रियमाण न भवेत्, अनिष्टञ्चैतत्तथापि तस्मात् कर्म भवति तच्च वृत्तममृतपुपदवमनानृते न भवतीत्यसि पुठप । किञ्चान्यत् पुरुषकारप्रत्या-
ख्याने सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, कर्त्तुः । यथाकर्मं हिताप्रत्यक्षितपरिहायवर्था सर्वशास्त्राणाम्, साम्यां
हिताहितप्राप्तिपरिहायधाम्यां निरुक्तीकृतसत्त्वत्वानि प्रमाणान्तरसंवादेन विक्रिस्तितादीनि शास्त्रानि,

तच्च च सर्वं कर्तुं पुरुषादेव कारणाद्भवतीत्यर्थ इत्याह—कर्तुरित्येति । तदुक्तं तदुक्तवत्पुठप एव कर्मस्थितेः पुरा-
२० तिरिति तद्वैयर्थ्यं कर्ममुपस्थितवत् कर्मसत्तापि कर्ममुत्पादावधारणस्तुतेनैव कर्मपुरावेदेतिदेतिरिक्त एव भवेति ।
अद्वैतधर्म्येण कर्ता नित्यं कर्मैव इत्यस्य कर्मवैयर्थ्यं कर्तुं योद्योत्तेयत्वेनपुठपवत्पुठपकर्मस्य हेतुमात्रं तच्छ-
कारिति तस्याप्यविशेषकविलक्षणत्वं कर्मः इत्यस्यपुठपः कर्तुः पुरुषस्य च कारणादिः कर्तव्यत्वादिभिर्भा-
कर्तुं उपस्थितवत् कर्म लक्षणं कर्तुं कर्तव्यमिति भावः । यदुक्तं तदेव तच्च भवति कर्मपुरावेदे कर्मपुरा पठित एति तद्वि-
कतेति—अद्वि सेति कर्मणे द्यात्मस्य पुरुषात् न तत्र तस्याप्यविशेषकत्वं, अलक्ष्यात्मनि इतेः तच्च वाक्येन-
२२ तात् पुरुषमर्तरेव तच्च कर्म तस्यात् कर्ममूलकमेव एवमिदं तच्च कर्ममूलकवत् इति भावः । तच्च दृष्टान्त-
माह—अमृतदेवदत्तवदिति यथा कर्मस्य शास्त्रावस्थायां कर्माणां दृष्टान्ते न लक्षणस्यपुठपकर्मस्याप्यविशेष-
लक्षणत्वाच्च न कर्त्तुं कर्त्तुं न भवति कारणावस्थाव्यतिरेकेण त तदेव कर्मणि कर्त्रावस्थायावत्तद्व्यतिरिक्तवैय-
लक्षणत्वात् कर्मस्य कर्म क्रियमाणे न भवेत्, क्रियमाणा च न तदेव कर्मात् तद्व्यतिरिक्तं कर्मिन् कर्त्तुं
कर्म कर्म क्रियमाणे भवतीति भावः । पुराणवशात् अलक्ष्यपुठपे शास्त्रान्तराह—पुरुषकारेति पुरुषकाराव मितकारणे
२० पुरास्य दिवाहितप्राप्तिपरिहायवर्था विक्रिस्तितादीनि शास्त्राणि निरुक्तीकृतसत्त्वत्वानि प्रमाणान्तरसंवादेन विक्रिस्तितादीनि
भावाः । तानि च शास्त्राणि प्रमाणमूलानि तदुक्तानुसारेण तदुक्तवत्तद्व्यतिरिक्तवत्तद्व्यतिरिक्तवत्तद्व्यतिरिक्तवत्तद्व्यतिरिक्तवत्
नार साम्यामिति । कर्म तानि शास्त्राण्येव हि विक्रिस्तितादीनीति वैदिकार्थस्य । तदुक्तवत्तद्व्यतिरिक्तवत्

१ नि क कर्तुं । २ नि क लक्षणम् । ३ नि क तद्व्यतिरिक्तम् । ४ नि क. भावः । ५ नि. क. लक्षणम् ।

यथा 'कटुकः कटुका पाके दीर्घोऽप्यमित्रद्रो मयः । तद्वद्विती प्रमाणात् विरेचयति सा नरम् ॥' (चरके सू० अ २६ श्लो० ६८) 'आगरातिविषामुत्पादयः स्वाहामपाचनः' (चरके वि अ १५ श्लो १८) इत्यादीनि, पुरुषत्रिययोरमात्रे कर्मकारणैकान्ते निराकृतानि स्युः, इत्थ मेवैष्यते तन्निराकरणम्, कस्मचित् प्रामाण्यात्सर्वसाधिनः शास्त्रस्य प्रामाण्यवर्धनात्, त्वदुपपत्तादिप्रामाण्यं दृष्टा र्थात्, निराकरणमेवमिति वर्तते, कर्मकारणैकान्ते पुनः पुरुषस्य सर्वत्रस्य तद्विक्रयामात्रमात्रे पर प्रतिपादनार्थं तच्छब्दियुक्तस्योच्चारणक्रिया न स्मात्, कर्मत् एव प्रवृत्तेः, आदिप्रमाणादोपपन्नं सुप्रसंगोदनादिप्रामाण्यं न स्युः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तर्हिप्रतिपत्त्योः-त्वदुपपत्त्यर्थप्रतिपत्तिः कर्मत् एव परस्य सा प्रतिपत्तेर विमाप्युपदेशेन, न प्रतिपत्तेर वा सत्युपपत्तेः ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मत् एव भवतीत्युपपद्यते, प्राशपुरुषप्रतिपत्तिवत् वलीवर्षाद्यप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाभ्येतानि कर्मण एवेति चेत्, त्वमिदमसि तावत्¹⁰ प्रष्टव्यः, अथ तदादिकर्म कुतः ? किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषात् ? इति, ह्यास्तं ओमिति गत्यन्तरमावात्, न, ग्रीहिवैषम्येणाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति, ततो भावो ग्रीहिर कृतका, तत्तत्क्रियमाणत्वाच्च कर्मत् तस्य आत्मादिवत्, उरुमेवणादिवदिति, एवञ्च कृत्वा तदपि सर्वमसम्बद्धं यत्कर्मकारणैकान्तिन आहुः, यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिन आहुः ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादित्यादि, यावत् कर्मण एवेति चेत्, आत्मत्वं बहुभ्यते शास्त्रेण-¹⁵ करणमेवं तदुपपत्तिनिराकरणञ्च कर्मणोऽसर्वत्रस्य सत्त्वगुणात्मवृत्तिवत्तद्वैषम्यवत्त्वमवम निर्विबाधवत्त्वात् कर्तृत्वेन भावः, तच्छब्देः ग्रीहैव्यावर्तकत्वात् स्वरूपमेवात् पुरुष एव भवतीत्यादि

कटुक इति श्लोकेतिशेषादित्यत्र एते कटुकः श्लोके कटुका दीर्घे वचनः इत्यतः कर्मनिराणौषधिरपि तदर्थमिति तेषु निराकरणमप्युक्तं भवति तत्र त्वेव दीर्घे विधानेन न इत्थं निमित्तं निमित्तं कर्म इत्ये एव प्रमाणादेरपि इत्यो कटुका श्लोकाश्लोकादीनि प्रमाणात् नर विरेचयति न निराकः एवं एते तुल्यवचनयि विद्याकोऽप्येति तद्विधानो तुल्यवचनयि²⁰ दीर्घमेवेति तदर्थमितिपादः समवकल्पयि प्रमाणादप्येति यथा इत्यो अत्र हि प्रमाणात् तदर्थमितिपादः अविमृशत् इति श्लोकादिप्रायः श्लोकादप्येव सागरेति आगितेपिनिमित्तमित् । यथा आमे पाचयतीत्यर्थः, एतेषां वचनानां श्लोक निमित्तानुक्रमेण तदुपपत्त्यादि संवादेन दृष्टान्तिरिति भावः । पुरुषत्रिययोरमात्रे कर्मत् एव प्रमाणादप्येव सत्ता कर्मप्रवृत्तपुरुषप्रवृत्त्यन्तरेण शास्त्रादि वैषम्यादिराहृत्यति यथेतिआह-पुरुषेति । न वैषम्यत्वे शास्त्रप्रामाण्यमुपययामेव-इत्यो वैषम्यत्वं इति । शेषान्तरमात्रं त्वदुपपत्त्यादीति त्वदुपपत्त्यादिप्रामाण्यं दृष्टार्थात् निराकरणमेवेति²⁵ नोक्ता तदर्थमाह-कर्मकारणैकान्त इति, यत्र कर्मत् कारणं नाम्नात् निमित्तार्थं परं नोपपत्तिं सम्यक्प्रमाणकारणं न स्मात्, कर्मत् एव प्रतिपत्त्यन्तरादित्यर्थः । त्वदुपपत्त्यादीनां शेष परस्य मति कर्मत् एव स्मात् न तु इवप्रवृत्त्यादि त्वदुपपत्त्यन्तरादपि प्रमुखात् वैष वा प्रमुखादुपपत्तेः तदपि तत्तात्त्विकमात्रमात्रादेवोपपत्त्यादिक्रिया स्वर्तरेति निराकृत्य भवेत् कर्मप्रवृत्त्यात् इत्याह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति । अथ कर्मप्रवृत्त्यादी पुरुषादित्येवमेव, शेषात् तावदावात् इत्यपि व्याप्यतमिति शास्त्रनिराकरणं तदुपपत्तिनिराकरणमात्रेवोक्तम्, कर्मणोऽसर्वत्रस्य हि तु न हि तस्मात्प्रमाणेन पुरुषादप्येवो-³⁰

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तद्वन्त्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकारणात्
तस्मात्प्रान्तात् सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्तुरेष उत्कर्षपरम्परया बहुप्रमेयाया अपि आमुकेः
पुरुषस्यैवाभ्यतिरिक्तमिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविसरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकतिरेकवत्
कर्मापि प्रवर्तयितुम् ।

- ४ (इदानीमिति) इदानीं प्रमेयकप्रत्युक्तिमावनामिह, तुल्यो विशेषमार्थः, युगपत् प्रत्युक्ति-
विधौ प्रमेयकप्रत्युक्तिविधिसिध्यते कर्मकान्तवाचप्रत्युक्तिविधौ तावत् प्रवर्तयितुं तावत् पुरुषश्च कारणमु-
त्कर्षार्थी, यस्मात् कर्म वेत्तेकान्तव्यतिषेधश्च नश्यमायत्वात् उत्कर्षमर्थवतीमुत्कर्षार्थी, उत्कर्ष-
पक्षार्थः सोऽस्यासीति 'अर्थोवाचमिद्विधे' (पा० ५२१३५ सूत्रे वा०) इति इति। स चोत्कर्षो
वाचो जनघाम्यसिद्धमूल्यासिद्धयत्, आन्तरत्वाद्योग्यज्ञानासिद्धयत्, कृतार्थश्च तद्वर्तमानोपरमात्,
१० अस्मिन्निर्वातोऽस्तीति कस्मात् पुरुषश्च कारणमिति हेतुम्यते तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात् श्रीशिवैव श्रीशिवः
क्रियत इत्यादिभ्यामोक्तवत् असाधैव पुरुषः प्राप्तादिमात्रेण कर्मापि, अपिहृत्मानोकर्मापि प्राप्तापाम-
भापामनोऽभ्यासि पुरुष आभ्यासिको वाचोऽपि रूपानिपुत्रकमेवमेव यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्तयिता
तस्यैव अस्मिन् प्रमेय कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तद्वन्त्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि अपिहृत्वात् पुरुषव्यति-
पुरुषव्यति, तस्मादेव बहुलं प्रधानमभ्यासाधमाः पुरुषप्रत्युक्तेषां सिद्धयोऽसिद्धयश्च प्रधानमभ्यासाधमा
११ नाना व स्तुरिति तद्वत्पुरुषम्, पुरुषकारणात् तस्मात्प्रान्तात् सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्तुरेष किं
कारणम् । उत्कर्षपरम्परया बहुप्रमेयाया अप्यामुकेः पुरुषस्यैवाभ्यतिरिक्तमिन्नकारणत्वात्-स एवाभ्य-
तिरिक्तो मिन्नश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रमेयायाम्भवात् यिन्नत्वे तेषां कर्मणा वाचरूपादिमेवपुरुषक-
पुरुषोपयोग्यतामभ्यासव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुष शरणागतश्च तस्मात्प्रत्युक्तिविधिनानात्वानि व स्तुरेव,
स वैह एव कारणम् तस्मादेव को दृष्टान्तः । अहिभोगविसरणाकुञ्चनवत्, यदाऽहिः स्वयतोपकु-
२० ण्ठसीकरवाद्यपुगपवत्स्यापिधर्मैः रूपानिर्गुणवत्स्यापिधर्मैः सिद्धोऽभ्यतिरिक्तोऽहितसत्ताः तैव

भवता प्रवर्तयिता ततः तस्यैवप्रवर्तयिताकारणमात्रा निवर्त्यते तुल्यार्थः उक्तव्येति-युगपदिति । कर्मकान्तवाचप्रमेयक-
तामराह-कर्मेकान्तोति न कर्मैव कारणं निवृत्तकर्षार्थी पुरुषोऽपीति अनुमानकप्रवर्णार्थं वच्यते-वाचार्थादिति । एवं च
कारणं प्रवर्तयितुं तावत्प्रमेयैति वाच । नतोऽस्तु कर्मवर्तयिता, अस्तवत्वात् अत्र चोत्कर्षो व्याख्यातव्योऽपि एवम-
नुक्तो न न विधीयताम्यतिरिक्तमेवार्थोपनिष्ठाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषकोत्कर्षार्थेन प्रवर्तयितुं तावत् पुरुष-
२५ कोऽस्तीति तस्यैवप्रवर्तयिताकारणमात्रा निवर्त्यते तुल्यार्थः उक्तव्येति-युगपदिति । कर्मकान्तवाचप्रमेयक-
तामराह-कर्मेकान्तोति न कर्मैव कारणं निवृत्तकर्षार्थी पुरुषोऽपीति अनुमानकप्रवर्णार्थं वच्यते-वाचार्थादिति । एवं च
कारणं प्रवर्तयितुं तावत्प्रमेयैति वाच । नतोऽस्तु कर्मवर्तयिता, अस्तवत्वात् अत्र चोत्कर्षो व्याख्यातव्योऽपि एवम-
नुक्तो न न विधीयताम्यतिरिक्तमेवार्थोपनिष्ठाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषकोत्कर्षार्थेन प्रवर्तयितुं तावत् पुरुष-
३० कोऽस्तीति तस्यैवप्रवर्तयिताकारणमात्रा निवर्त्यते तुल्यार्थः उक्तव्येति-युगपदिति । कर्मकान्तवाचप्रमेयक-
तामराह-कर्मेकान्तोति न कर्मैव कारणं निवृत्तकर्षार्थी पुरुषोऽपीति अनुमानकप्रवर्णार्थं वच्यते-वाचार्थादिति । एवं च
कारणं प्रवर्तयितुं तावत्प्रमेयैति वाच । नतोऽस्तु कर्मवर्तयिता, अस्तवत्वात् अत्र चोत्कर्षो व्याख्यातव्योऽपि एवम-
नुक्तो न न विधीयताम्यतिरिक्तमेवार्थोपनिष्ठाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषकोत्कर्षार्थेन प्रवर्तयितुं तावत् पुरुष-
३५ कोऽस्तीति तस्यैवप्रवर्तयिताकारणमात्रा निवर्त्यते तुल्यार्थः उक्तव्येति-युगपदिति । कर्मकान्तवाचप्रमेयक-
तामराह-कर्मेकान्तोति न कर्मैव कारणं निवृत्तकर्षार्थी पुरुषोऽपीति अनुमानकप्रवर्णार्थं वच्यते-वाचार्थादिति । एवं च
कारणं प्रवर्तयितुं तावत्प्रमेयैति वाच । नतोऽस्तु कर्मवर्तयिता, अस्तवत्वात् अत्र चोत्कर्षो व्याख्यातव्योऽपि एवम-
नुक्तो न न विधीयताम्यतिरिक्तमेवार्थोपनिष्ठाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषकोत्कर्षार्थेन प्रवर्तयितुं तावत् पुरुष-
४० कोऽस्तीति तस्यैवप्रवर्तयिताकारणमात्रा निवर्त्यते तुल्यार्थः उक्तव्येति-युगपदिति । कर्मकान्तवाचप्रमेयक-
तामराह-कर्मेकान्तोति न कर्मैव कारणं निवृत्तकर्षार्थी पुरुषोऽपीति अनुमानकप्रवर्णार्थं वच्यते-वाचार्थादिति । एवं च
कारणं प्रवर्तयितुं तावत्प्रमेयैति वाच । नतोऽस्तु कर्मवर्तयिता, अस्तवत्वात् अत्र चोत्कर्षो व्याख्यातव्योऽपि एवम-
नुक्तो न न विधीयताम्यतिरिक्तमेवार्थोपनिष्ठाह-स चोत्कर्ष इति । पुरुषकोत्कर्षार्थेन प्रवर्तयितुं तावत् पुरुष-

प्यतिरिक्तमिहकारणत्वात् प्रवर्तयिता तथा पाण्यादिसंभावसङ्घर्षिपुरुष उपयोगात्मा गत्यापुत्कर्षार्थं
तेषु पुणपद्मावेपु पुरुष एव सत्य इति । तथाऽनतिरेकातिरेकसत् कर्माणि प्रवर्तयितुं, यथा पुरुषः पुत्रका
त्मककर्मधर्मप्रमेयमिहोऽप्यभ्यतिरिक्तः प्रवर्तयिता तथा कर्मोपि तदभ्यतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्तयितुं ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविभिन्न्याप्रियमाणत्वात्, अयं नैष्यते ।
तथा ततोऽसी भवेत् पञ्चबन्धुन्युप्यत्वेनापि गम्यागम्यभस्याभस्याद्यविशेषज्ञः तद्वत् पञ्चरुपि
वा विशेषज्ञः ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्यैवेष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि
पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुतः ? इष्टानिष्टविभिन्न्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षापकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधिः-तस्मा
स्तुपायः प्रमाद्यप्रमाद्यौ च इष्टमेते, तस्माद्यं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमाद्यप्रमाद्युोरिष्टानिष्टविध्योः 10
व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मोनुमावोपलब्धत्वात् चेतनपुरुषानुमावोपलब्धत्वाच्चेति तद्वत् परमार्थः,
तस्माच्च कर्मोपि प्रवर्तयितुं । अथैवं नप्यते त्वया यदि च पुरुषश्चेतनसत्तिरेव प्रोच्यते ततोऽसी भवेत्
पञ्चबन्धुन्युप्यत्वेनापि गम्यागम्यभस्याभस्याद्यविशेषज्ञः-यथा पञ्चमर्षद्वयस्त्वचेतनस्तथा मनुष्यत्वेपि
भवेत्, व्यक्त्यवर्णपदवाक्याद्यर्थप्रत्यायनसमर्थज्ञप्रोक्षारणानिष्ठकिञ्च मनुष्यत्वात् पञ्चरुपि भवेत् कस्य-
विषयन्युप्योऽतिरिक्तः स्यात्, मनुष्यत्वात् कुमिरपि परिहृतः स्यादित्यादि, तस्मात् कस्यचित् चेतनः 15
पुरुषोऽपि अचेतनः ततोमयमविमलमिति प्राहम् ।

एवञ्चकृत्वा तस्यैव तत्त्ववितरवदविमलमकारणत्वायां द्विविधः प्रवृत्तिप्रवृत्तः फलपरीणा
मप्रवृत्तः प्रागमनीयकर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमम्यादिहेतुपसेवनसञ्चितत्वात्
साध्यासाध्यव्यापिषत्, चक्षुर्नीयोऽविषयस्य च ज्ञानजन्मूखत्वात् वृक्षइष्टवत्, निष्काचितानि
काचितव्यवस्थात्, अथाद्याकाकाकापवत् ।

20

पुरुषस्य कर्मात्मनिरिक्तमिहकारणत्वात् प्रवर्तयितुं तदि कारणेष्टाया पुरुषस्यैवा मिहमपि सत् कर्मावैक्यापराऽभ्यति-
रिक्तवत्तत्पि प्रवर्तयितुमाह-तथाऽनतिरेकातिरेकसत्तिरिति । अत्र चेतनपुरुषश्चेतनकर्मणात् पुरुषस्य चेतनत्वमचेतन
पुरुषश्चेतनकर्मणाच्चेतनत्वं वाच्यमिति । पुरुषः कर्माणि प्रवर्तयितुमाह-चेतनाचेतनेति । अत्रातिरिक्तं हेतुं व्याप्रियते
प्रमादी चक्षुर्हेतुः, प्रमाद्यच्च सर्वत्रातिरिक्तमेते शब्दाः तेन व्यापारार्थमवर्णयामि तत्र च प्रवृत्तप्रोक्षारणानिष्ठममे
मिष्टोऽज्ञानवर्णनप्रमादीनां तत्वात्तरीयं-चतुर्थमचेतनमेवेति तस्माच्चेतनत्वं परमाद्यैः अस्माद्यस्य तु ज्ञानवर्णनार्थे 25
बन्धोपलब्ध्यादिप्रत्ययैनातिरिक्तज्ञानवर्णनार्थं चेतनं परमाद्यैः इष्टाद्येन हेतुं वर्णयति-इष्टातिरेकेति । इष्टमत्रातिरेक्योऽस्माद्यः
अनुपपद्यतेऽस्माद्यः प्रमाद्यः एतयोश्च चेतनत्वमित्यवगम्योक्तत्वं तत्रातिरिक्तमिहकारणत्वेति शब्दः । अत्र पुरुषस्य चेतनत्वमेव
परमाद्यैः न तत्चेतनत्वम्, तथा पञ्चचेतनोऽपि सत् अस्माद्यस्यातिरिक्तं न अस्माद्यैः तथा मनुष्योऽपि अतिरिक्तवत्ते-
अयंवेति । परोक्षेऽपि यमनयोर्मन्त्रिं न यमनयोर्मन्त्रिण्यमन्यद्वयस्योर्मन्त्रिं तथेति विधिः निश्चयः नास्ति तथा मनुष्य
कस्य न काचित् शब्दः । मनुष्यवत् पञ्चरुपि विशेषज्ञः साचेतनत्वानिहा-व्यजेति । एवञ्च इदं परमाद्यैः पुरुषस्यैवित्य 30
इत्याह-तस्मादिति । एवं पुरुषस्यातिरिक्तत्वात् चेतनाचेतनव्यवस्थायां न विविधपुणपद्य इत्याह-तत्त्व-एवञ्च कृतेति ।
प्रातिप्रवृत्तः फलपरीणप्रवृत्तः कर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यवेति हेतुर्न पुरुषस्य चेतनाचेतनव्यवस्थायाये

यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रमेयेषु वृत्तं भावितमस्माभिस्तथाऽवगाह्यसिद्धयैरतिशयैः सह, कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्तकप्रवर्त्यन्यायात् ।

एवमनयेत्यादि भावनीयमिति, एवं तावद् व्यात्मकतयाऽऽत्मकमैकान्त्यवाप्राप्त्युक्तिरिति प्रदर्शिता, जनयेव शिक्षा अनयेव पुरुषकार इत्यापायोक्त्यायेन तदेव वस्तु कर्म संक्षामयेव मावस्थिता

१ पुरुषकारैकान्त्यवाहः प्रतियेक्या, तथा च—कर्म य कारण प्रवर्तविद्युत्वात् सुप्रदुःखोत्कर्षाकर्षविक्रान्त्य-

मबाधश्चमावित्तैकत्वैवोक्त्यत् सर्वोपयोगत्वात्, पुरुषवापीत्यादि सर्वमक्षेपं योजनीयम्, यत् परे बानभ्युपगतमन्वतरविवरत् तविवरजिज्ञासापाद्यम्, तत् व्याह—अत्रैकस्य कर्तृत्वं तत्तत्प्रवृत्तिवत्त्वत्वे-

तरत्वादि भावनीयमिति भावगोपायं प्रदर्शयति सामान्येन, तथा विशेष्य भावितमेवास्माभिरिति, न केवलं कर्मात्मनोरैवाभिनेत्यम, किं तर्हि? यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रमेयेषु वृत्तं भावितमस्माभिः

१० तथाऽवगाह्यसिद्धयैरतिशयैः—अवगाह्यसिद्धयैरतिशयैरतिशयैः कर्मात्मविचारो-

क्त्यत् प्रवर्तकप्रवर्त्यन्यायात् भावनीयमिति वर्यते, यथा प्रवर्तक एव प्रवर्त्य इत्युक्तं तथाऽवगाह्यादि प्रवर्तकं प्रवर्त्योक्त्येव कर्मात्मविद्यति ।

पुनरपि तद्व्यवहारमाह—

तद्व्यवहारत्, पुष्पिण्यादिप्रीत्यादिपुष्पिण्यादियत्, तद्व्यवहारमसिद्धमिति चेन्न, अत्राग्रह-

११ देव इत्थं यथा नियदादि एवमारमाद्यपि, तस्यैव तथाभूतेः, उदकादिप्रीदित्वद्यिबकादिय-
टत्ववत् ।

ननु पुस्तकारत्वेन कारयन् तस्मैकैकान्त्यमुक्त्याहमाहमाभिनेत्या न इत्यन्ते—कर्तृवैविध्यं कारयैविन्यक्त्यवस्थान्त्य-
प्रकारं कर्म पुस्तकारादिपि कर्मैकविज्ञानं लुप्तमिति जनयेति चेति । प्रतियेकत्वं हि यत् दर्शयति—तद्यथेति । कर्म

कारणं प्रवर्तकित्वादिभिः कर्मैरातिवचनं न किं च कारणं प्रवर्तकित्वादिभिः विशेष्यं यत्तत्त्वेन पुस्तकं लुप्तम् । कर्म

२० केवलात्तद्व्यवहारत् कर्मैकत्वप्रत्ययत् इत्येकं कर्मैकत्वमवगम्यतयात्वेनात् तद्व्यवहारिकत्वेन वृत्तवैविध्यं च वदन्ति तस्यैकं कर्मैकमिति तत्रैव तस्मिन् भावः । यद्यपि अत्राहता अन्वयैवाभिमते तद्व्यवहारमिति पक्षेऽस्य तत्त्वस्यैव भावः इत्याह—अत्रैकमिति कर्मैक कर्तृत्ववत् पुरुषकारादि कारयैक्यात्तत्वेन तथा पुस्तकारत्वं कर्तृत्ववत्तत्वेनैव

कारयैक्यात्तत्वेनैव भावः । यथा च कर्मात्मनोर्येन प्रवर्तकत्वात्तत्वेनैव भावः तद्व्यवहारत्—यत् केवलमिति । अवगाह्यसिद्धयैरिति अवगाह्यसिद्धयैरतिशयैः यथा—सिद्धयैरतिशयैः यथा—सिद्धयैरतिशयैः यथा—सिद्धयैरतिशयैः

२५ कार्यावगाह्य अवगाह्यं कर्मात्मपुस्तकारत्वात् अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत्, अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत् कर्मात्मपुस्तकारत्वात् । यस्मिन् भावे सिद्धयैरतिशयैः पुस्तकारत्वं सिद्धयैरतिशयैः कर्मात्मपुस्तकारत्वं कर्मात्मपुस्तकारत्वं प्रतियोग्यमिति अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तद्व्यवहारत्—यत् केवलमिति । अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत् कर्मात्मपुस्तकारत्वात्

३० तावत् तद्व्यवहारत् अवगाह्यत्वात् एव भावः तद्व्यवहारत्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत्, अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत् कर्मात्मपुस्तकारत्वात् । यस्मिन् भावे सिद्धयैरतिशयैः पुस्तकारत्वं सिद्धयैरतिशयैः कर्मात्मपुस्तकारत्वं कर्मात्मपुस्तकारत्वं प्रतियोग्यमिति अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तद्व्यवहारत्—यत् केवलमिति । अवगाह्यत्वात्तत्वेनैव भावः तत्त्ववत् कर्मात्मपुस्तकारत्वात्

इति, पृथिव्येव पृथिवीधातुः, प्रकृत्याविचर्मधारणात्, तत्र किं सत्यं ? विकल्प इति, एवमेव पूर्वा व्यापते न कश्चिदप्यत्र पृथिवी नामास्ति अयमसिक्ततामुद्योष्टव्यादीन् विमुच्य, त एव हि विकल्पाः पृथिवी, न पृथिव्येव ते विकल्पाः, किं सत्यं ? ज्ञानम्, तेऽपि न विकल्पा ज्ञानाद्यन्ते न सन्ति, ज्ञानमेवात्म कर्मसङ्गण्य वैतन्य तथा तथा विज्ञानमते, नैतन्मयस्यैव व्यवहारमार्गापातिस्वात्, ज्ञाने किं सत्यं ? ओम्, अस्ति रक्षति पाति ग्रीवते लुप्यति चेतनाचेतनमेवे सति, एवमाविधात्पर्यात्मना विपरिणममानः ५ कर्म्यत्मतयैर्दं भवति येन तथा परिकल्प्यते तत्तथाऽनुवर्तत इत्योम्, तदेतद्ब्रह्म, स एव परमार्थः, तदेतत्तत्त्वं परमं ब्रह्म ब्रह्मेति ।

तत्त्वार्थं कथयति—

एतदुक्तं भवति—अतः परं द्वाव्यर्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पकत्वात्, व्यवहाराती 10
तोऽयमर्थः, कथमोमित्येवोऽन्वयव्यतिरेकरहितः द्वाव्यर्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्व
यव्यतिरेकरहित इति यस्माद्वानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्त्वा-
नुप्रबन्धसामर्थ्यापहितकमे, एते वानुवृत्तिव्यावृत्ती यथाभागं प्रसिद्धिं गच्छता, स न
द्वाव्यर्थोऽनाद्यनुप्रबन्धसामर्थ्यापहितानुमृत्तित्वाभित्यः, अत्रोत्पादविनाशद्वाव्यावपि सत्स्वत-
त्वावेष, नासदुद्भावात्स्वतविनाशक्यौ, ऊर्ध्वपतनव्यवस्यर्षसर्पनिपतनवद्भ्रमस्वतत्त्वावेषोत्पद्यते
विनश्यतीति बोध्यते । 15

(एतदिति) एतदुक्तमस्ति अतः परं द्वाव्यर्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पकत्वमिति—इदं
द्वाव्यर्थव्यवहारगतिर्वाचिर्विकल्पं ज्ञानमेवावयति, अतः परं ब्रूतेति अतएव तत्त्वं तत्त्वज्ञानमपि
निर्विकल्पं सन्न क्रमते तद्वद्वति व्यवहारातीतोऽयमर्थः अयमिति द्वौव्यातोऽधिगमोपायोपक्रममार्गं

तस्य अनादिसिद्ध—तत्र किमिति । विकल्प इति न वस्तुमूलाः ज्ञानव्यतिरेकेण तत्त्वव्यवहारमात्रात्, ज्ञानमेव तत्त्वं
दुविपर्ययवर्तमानास्तत्र एव प्रमाप्रमेयकल्पव्यवहारः प्रमातृप्रमातरव तत्त्वपि कश्चिदर्थं वृत्तारोहमन्तरेण व्यवहारजनक- 20
त्वात् न हि प्रमाप्रमातृकर्मोक्तिविकल्पने प्रमाप्रमेयव्यवहारो एव न हि कश्चिदप्येव परतो पक्षे हि द्वौधातो वचसि
तत्त्वप्रत्ययोरैकविकल्पार्थं वक्ष्यमिति ज्ञानमेवकल्पार्थं वैतन्यमेव तथा तथा विकल्पमते तस्य तथा तत्त्वार्थव्यतिरेकवृत्तावयिज्ञा-
नत्वात्—तेऽपि न विकल्पा इति । ननु भोमिदंकारणम्, तत्त्वार्थः न हि प्रत्ययव्यतिरेकेण पुनः तथा न वर्त-
त्यतस्तत्र द्विव्यवहारजनकोन्मता अयमेव कश्चिदुपेक्षाप्यवस्थापयितुं नैवति नैवति—मोमिति इत्यात् परं वक्तव्यं
निर्विकल्पयोऽन्वयव्यवहारं ब्रह्म परमार्थं इत्यर्थः सुविदेविनाशविमोपक्रमवत् भोमिति नानुवृत्तव्यवहारमुत्पत्तिं विधीयते 25
व्यवहारव्यवहारसमर्थितं द्विविधाकल्पमुपादानं तस्मिन् समानमिदंविधितत्त्वव्यवहारवत्, औपचारिकव्यवहारं ब्रह्मसमिवावयपि
प्रतिदेवमेव कर्मव्यवहारवत् अत एवोपपद्यतेऽन्वयव्यतिरेकव्यवहारं तत्त्वार्थं इति । पूर्वोक्तद्विविधव्यवहार—एतदु-
क्तमवयतीति परमार्थतोऽन्वयस्य निर्विकल्पकं ब्रह्ममे हि हे रूपं मूर्तेषामुपेक्षाप्यारोपिते व्यावहारिककल्पमते तत्र
मूर्त्युपेक्षा इति चारमुता तत्त्वव्यवहारविपुलकापेक्षामपि वचरोत्तरं तारुण्यमिति तेषां कर्षेनां वारतन व्योहारः व्यास-
त्येवोक्तः तत्र मूर्त्युपेक्षा आध्यात्मिकमिदं विपुलकापेक्षां नार्थकारणात्तत्रैव व्यवहारव्यवहारवत् इत्यस्य सन्नस्यपि 30
वचस्यैव उत्तरं ब्रह्म व्यावहारिकतीर्तं विज्ञानव्यवहारव्यवहारमपि यावत् । तावत् परतत्त्वं ब्रह्म व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानमपि बोधयितुं
न इत्यर्थः अन्वयेन तत्त्वव्यवहारव्यवहारव्यवहार—अतः परं ब्रूतेति । व्यवहारातीतोऽयमर्थः इति । ननु व्यवहार-

एकं पति, कर्ममोक्षोपोऽप्यप्यतिरेकद्विष्टः। सधर्मावो भविष्यतीति चेत् को भूतेऽप्यप्यतिरेकद्विष्ट इति, यस्यापचातुष्टिभ्यामुच्यते। अमन्त्रोद्युष्टिभ्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्तात्मानुप्रबन्धसामर्थ्योपहित-
रूपे-पुष्टिभ्यादिधातुमात्रवेष्टनामिमत्तानां विकल्पसत्तानां चेतनकर्मात्मनोः कर्माभिमितानाञ्च ज्ञानसत्त-
ारूपपुरुषत्वेनाम्बितव्यतिरिचामोमिति कर्मात्मैकवापस्या तत्सत्तात्मानुप्रबन्धेन अद्युपपन्नं निजमे
१० वेदान्तप्यतिरेकवानेकार्यं सधर्मावो, यत्ते चानुष्टिभ्यामुच्यते यो यो भागो वक्षामां प्रसिद्धिं
अभिधानप्रतिपेयव्यवहारालिङ्गं कर्मसि पुरुष इति कर्मपुरुषकार इति एकमेवेति वा प्रसिद्धिं गच्छतः
इति, स च कर्मावोऽनार्थात्प्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तिरिति, अत्रोत्पत्तिनाहस्यद्वयवि-
वर्तितरूपवैच, नास्तदुद्भावात्तन्मिनाहकपाविति, तज्जायते कै-पतनेत्यादि गार्वाक्यं, वक्ष्याम्यमभि-
मानसिरोमाहकपयोरेव माभामिधातिसत्ताव्यवहारः। तत्पठते विनश्यतीति बोध्यते तथा तथा
१० परिचयमानः।

अनित्यघटादिष्वपि अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतकार्यं भवते, स्वस्ववर्षीजं ब्रह्ममेवा-
विच्छिन्नमाहुः।

अनित्यघटादिष्वपि अपीति-अभिज्ञः प्रत्यक्ष इत्याद्यो यतः पठ इत्याद्यस्य सधर्मा
पुष्टिभ्यादिष्वपि अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतकार्यं भवते, किन्तु किं? स्वस्ववर्षीजं ब्रह्ममेवाविच्छिन्न-
१२ माहुः- अतएव वदन्तुता भवति भूत्वा च न भवति तदभिज्ञम्, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (वा०

एतत्तद्वचने पुनरुच्यते अन्वयेन चेति विशेष इत्याहकालमाह-अप्यमिति व्याख्यतः कर्मात्मैकमित्येवैरित्येन
प्रसिद्धाभ्येयव्यवहारविकल्पेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतेन यथावेदव्यवहारं मन्त्रोच्यते अतिव्यति। यत्तु एतत् अन्वयात्तद्वचने
कर्मोच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
इति। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
२० इत्युच्यते। विचरन्त्याह-अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
विचरन्त्याह-अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
२२ यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
२४ यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
२६ यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
२८ यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।
३० यत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते। एतत्तद्वचने अन्वयेन कर्मोपपत्तेरुच्यते।

३ ४-२१) [इति] क्त्वाप्रत्ययविधानात् ' तदेव तु दृश्या[दृश्य]परिणामार्थं भवति न भवतीति
कठस्वस्मानित्यस्वस्य बीजं द्रव्यमेवार्थः, यदाविद्यावत्तद्विज्ञेयः तस्य बीजमवस्थितं द्रव्यं सामान्यमेव,
अङ्गुलिमीमांसितं, तदेवाविच्छिन्नं महापृथिवीवत्तुत्यादिव्यययोग्यदृश्यमविच्छिन्नं कूटस्थं तु यं सामान्यमिति
पदार्थः ।

वाक्यार्थोऽपि च पृथक् सर्वं पदम् ।

५

(वाक्यार्थोऽपि चेति) वाक्यार्थोऽपि पृथक् स च पदम्, प्रत्येक पदं वाक्यम्, देववत् !

गामभ्यां ह्युक्तमित्यत्र देववत् पदेतरपदार्थपरिसमाप्तेः[३] कर्मविमलपन्थे गोशब्दे च तथा परिसमाप्ते-
रितरपदार्थानाम्, तच्च सर्वसर्वात्मकत्वात्तुक्त्यावाङ्मुपपन्नम् ।

न चेताः क्षममीषिका वक्ष्यन्ते किमु—

निबन्धनमप्यस्य ' जे एगणामे से बहुणामे' इति ।

10

(निबन्धनमपीति) निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्वार्थमस्ति यतोऽस्य वर्णमस्य विनिर्गम इति
तदर्थमिति 'जे एगणामे[३]बहुणामे' (भाषा० १ अ० ३ अ० ४ व० सू० १२४) यदेकं स
र्वाः तत्सर्वस्यापि, तत्सर्वस्य तदेकस्यापीति ॥

अतुर्थोऽत्र नयचक्रस्य समाप्तं प्रथमं मार्गं नेमिरित्यर्थः

अर्थमेतत् पुस्तक समाप्तम् ॥

15

काव्यम् अकथाहेतुपाद्यान्नाहकमुदाहरणमन्वयार्थेऽप्यप्युक्तमन्वयमिति उच्यते अन्वय इति श्लेषवत् उक्त-
मन्वयवै इत्यन्वयमन्वयतत्पामै वाददन्वयत् तत्कादन्वयस्य तथा तथा मान्या कथायै अन्वय तस्य तस्य इत्यत्र तद्वीर्यमिति
कर्म उच्यते पदमनुक्तेन निबन्धनं इत्यनेनानुपपत्ति मावः । इत्यात्मना च तत्काव्यपाद्यार्थेऽप्युक्तमन्वयमन्वयमन्वयमिति
मन्वय-अवस्थितं द्रव्यमिति । वाक्यार्थमाह—वाक्यार्थोऽपि चेति एवेकस्य पदस्य सर्वार्थोक्तत्वेनैकं पदमेव वाक्यं
एवमेव वाक्यार्थ इति मावः । तदेव दृष्टान्तेन वक्ष्यते—देववत्तेति । अन्वयस्य सर्वपदार्थोक्तमन्वयमन्वय-तद्येति ३०
इतरपदार्थोक्तमन्वयमन्वयः । वाक्यमन्वयमन्वय नवस्य दर्शयति निबन्धनमपीति ।

इत्याचार्यविरचितपञ्चसूत्रिके ज्ञानधारणयचक्रस्य विषयपदविशेषने अतुर्थो विधिनियमादः ॥

तत्र सम्पूर्णिष्ठतसर्वप्रमेदनिर्मेदं बीजं द्रव्यमित्येतद्रूप्यछक्षणम्, तथाभवनाविनाभूत-
सन्निधिस्तुत्वव्यक्तिः क्रिया प्रवृत्तिः भावः ।

(तद्येति) तत्र सम्पूर्णिष्ठतसर्वप्रमेदनिर्मेदं-सम्पूर्णिष्ठता। संसृष्टा अवितिर्भागेन सर्वप्रमेदा-
पेक्षितमुष्णिगम्यसिद्धपादकः कृष्णगौरवगुणरूपसङ्घीर्षतावृषभः बहिष्कृतसम्पूर्णिष्ठतसर्वप्रमेदं इत् सर्वत्र
१० स्वरूपसमवस्थानात् निर्मेदश्च तथापूरीतवस्त्वानिप्रमेदसरःसस्त्रिछवत्, तेषां बीजमावधो द्रव्यमित्येत-
द्रूप्यछक्षणम्, तथाभवत्[१]विनाभूतसन्निधिस्तुत्वव्यक्तिः क्रिया, तेन प्रकारेण पेक्षितमुष्णि-
गम्याविना भवनं तनामभवन, तेन मचनेर्ग[१]विनाभूतः सन्निधिः सैषामाश्रयका अस्वप्रतिम्यक्ति
यस्य वस्तुनः तत् तथाभवत्[१]विनाभूतसन्निधिस्तु तस्य भावो वस्तुत्व तद्रूप्यक्तिः-वस्तुत्वमभि-
व्यक्तिः× क्रियते तत् क्रियाछक्षणम् प्रवृत्तिः क्रिया भाव इति पर्यायकथनम् ।

१० तस्य रूपस्य स्वरूपस्य भावस्य निर्वर्तकम्—

वदनगतकम्पपताकिकासन्ताननिष्कस्यत्, यथा मायाकारकद्रव्यावस्तुत्याद्व्यपगत-
कात्पृथिव्यादेर्भूतादयो यथास्वं पताकिकासंज्ञावक्रियारमानो नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति,
तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवदत्तादेः, एवं तस्मिन्नेव वस्तुनि गुण्यादीनामन्तर्भावत्
पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् ।

१० वदनगतेत्यादि वाचश्रिर्भसवसिति मायाकारकवदने व्यवहितः क्रमो वातां वाकात्
रूपाणि परिमाणानि च वा मायाकारक[वदनगतकम्प]पताकिकावासां सम्प्रान्तस्य निष्कस्यत्, द्रव्य-
तयोः स्वरूपसमवस्थानार्थमाह मायाकारकद्रव्यावस्तुत्याद्व्यपगतकात् पृथिव्यादेर्भूतादयो इति वगात्
वातांनिवर्तकं दृष्टान्तेन मायाकारकेण समीकृत्तं द्रव्यं व्याचष्टे, क्रियाश्च वचनं पताकिकासंज्ञाव-
क्रियास्मान् इति च—यथा क यथाक पताकिकामात्रा अव्यवच्छेदेन बीजमृतादिपक्षां ह्यसङ्घीर्षितव-
२० स्तुकादिसंज्ञानममया नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवदत्ता-

हति-तस्याप्युपमिति । अथ द्रव्यमित्येतोर्लक्षणमात्रे—तद्येति । द्रव्यवत्त्वं प्रवचयति-सम्पूर्णिष्ठता इति । अन्तर्नि-
धेयमित्येकविधमभिधेयमात्रमवश्यं द्रव्यमिति लक्षणार्थः । तथाह्युक्तं निर्वर्तकमाह-तथापूरीतेति तत्राप्यत्र क्रिया-
व्यक्तिसदृशं द्रव्यमिति धारमर्त्यम् । किञ्चाकल्पमाह-तथाप्रमेदोति । अथ क्रियाव्याप्यं तनामव्याप्येतिप्रमेदोत्पत्तिर्वा-
इति पेक्षितमुष्णिगम्यसिद्धपादकमात्रेण श्रुत्यामात्रेण अन्तर्निधेयमित्येतादृशत्वात् तत्र तत्प्राप्त्यव्यवस्तुतः कवेर्न-
२० कायमिदमपि न्यायिदमपि वा त्रयेति पक्षिपञ्चकलेनियेयान्तर्भावमिद्व्यवच्छेदितव्यवस्तुतः वदन्तमभिधेय-
मित्येति वचनं दक्षितम् । तत्र वदन्तप्रत्ययेनोर्लक्षणमभिधेयमवश्यं निर्वर्तकमाह-वदन्तमतेति । मायाकारक-
वदन्तत्वमपि प्रतिनिधितारकमपरिमाणं वदन्तिप्रत्ययानं प्रतिनिधित्वमेवैव निरूपयति यत्र तत्रैव निरूप्यते इत्येतादेर्ल-
मन्तुःप्राप्तिकं वदन्तं वचनम् वदन्तिप्रत्ययविरतं नहि क्रमेण निर्मेदोति एतेन च देवदत्तादेर्लक्ष्यत् नन्तपठतिमुष्णि-
गम्यवत्त्वं क्रिया अपि वचनं निर्वर्तकमपि द्रव्यव्यवच्छेदं भावत्वात्किञ्च न न्यूनमेति मात्रः । दृष्टान्तेन वदेर वद-
३० न्तिप्रत्ययवचनं मायाकारकवदिति । अनेन द्रव्याव्यवच्छेदार्थं निरूपयति प्रवृत्तिः, एते द्रव्यादेव क्रियाव्यवच्छेदवत्-

१ २ ति. वक्षिपरं नाति । ३ ति क. कश्चित्मात्रवत्त्वात्, ×× वृत्तिवृत्तान्ताः यदा ति. वृत्ते नाति
वदन्तेति विद्वदन्तवदन्ते वदन्तः । ४ ५ ति क. निष्कस्यत् ।

वेदिति, ततोऽप्या अपि च तस्मिन् विना न भवति, सोऽपि तस्मिन् विना न भवति, अथ च निमग्नकार-
रूपपरिभाषायाः, स च तत्परिणतिव्यक्तिरिति इयमपि भवतीति, एव तस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मनि
वस्तुनि [गुण्यदीनां] अन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् [गुण्यदीनां] क्रियामात्रत्वाद्गुणाद्याभि-
पदार्थानां द्रव्यजातिमेवपरिकल्पनावैयर्थ्यञ्च, सर्वद्रव्याणां क्रियावत्त्वादिति ।

तत्परिणतिर्नायमाह—

अद्रव्यद्रव्यवद्रव्यसंयोजनविधौजनरूपरसगन्धस्पर्शशब्दोत्प्रेषणापक्षेपणभवनविशेषसम-
वयनादयो भवनमेव, न गुणादयः सम्मि, त्रयति जानाति इच्छति द्वेष्टि नियतते संयुनक्ति
विद्युनक्ति श्वेतते इत्याद्याकारकछन्दरेण कर्तृधाविना क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात् ।
(अद्रव्येति) अद्रव्यद्रव्यवद्रव्यसंयोजनत्वाद्यः, गुणादयस्तावद्विधेवेति प्रागुक्तमनुनायु-
क्यते तद्वारेण आत्मदेह, द्विषिं हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च नात्र द्रव्य समवायिकारणमित्यद्रव्यम्, 10
आत्माकाशकक्षतिकूपरमाणाद्यम्, द्रव्यवद्रव्यवन्तु ह्यणुकाविमहाद्विधीपर्वत्वम्, तस्य द्विविधस्यापि
द्रव्यस्य जातिमेवाभावात्, यस्मात् संयोगेन प्राप्तिः क्रियापरिणतिरुत्पन्ना सैव संयोगो गुणोऽप्याका-
शादीनाम्, आत्माकाशादेरपि परिणमनक्रियावत्त्वात्, कछन्दरक्रियावत्त्वात्, एव विद्योर्जन-विभागः
क्रियामात्र, न गुणः, तथा रूपतेऽस्तिभ्यामिति रूपम्, रसते सिद्धयेति रसः, एव गन्धस्पर्शशब्दम्,
अन्ये च संख्याद्वयो मेवाः बुद्ध्या संख्यापमानत्वात्, पक्षेपणापक्षेपणाविं कर्तृक्षेपणाविक्रिया द्रव्य- 15
पक्षे द्रव्यप्रदेशः, तथा भवनमिति सत्तासामर्थ्यं, द्रव्यस्यैव समानस्य भवनं, यत्समानेन भूयते,
विशेषणमिति विशेषः क्रियैव, येन मीमांसिना गमनादिना क्रियामात्रेण द्रव्यस्य विशेषणमभन स वि-
शेषः, समभवन सम्बन्धः, सोऽपि संयोग एव, समित्तेषीमावेनावयवत्वानामवयवत्वम्, तन्वादीनां

पक्षात्समिति । द्रव्यक्रिययोर्मैतदप्यविनाभाव्यं प्रवर्तयति-ततोऽप्या अपि चेति द्रव्यात् क्रियात् अन्तरैऽपि इत्येव विना
क्रिया न भवति क्रिया च विना द्रव्यं न भवतीत्येवमाभावस्योपेति भावः । तेन विना-द्रव्यत्वात्तद्विधिव्याप्तिरेवतादिना 20
मेवा इवाक्रियं निरुपयेति-एवं तस्मिन्नेवेति । कश्चत्पर्यकपरसम्बन्धकगुणमेवेनाऽऽवाक्यापुनस्तोत्रोक्तव्यक्तिना विनि-
वृत्तादिमत्तकल्पनापि ध्वन्येकाह-गुणादीनां क्रियामात्रत्वादिति । अत्र हि सत्यमेव जातिरुत्पन्नाद्रव्यवत्त्वात् पद-
कृतापदकृतीकृतीनां द्विवैध्या प्रतीतिरितिद्विभक्त्यनुपपत्तयि एतन्मतेन कदाचित्प्राप्तमप्यतीति न सति तस्माद्द्रव्यं क्रिया
वैयर्थ्यमेव मुख्यमिति भावः । एतन्न प्रवर्तयति-अद्रव्यद्रव्यवद्रव्यवदिति । अथ क्रियात्मन्यावयवतावद्विधिरभयः परमात्म-
द्रव्यात् पुनरित्येवोक्तमनुमानमिहद्रव्यात् तद्वत्त्वमीय समान्यविशेषत्वभावात्वात् द्रव्यक्रियोरैतन्मतेन विद्यते-द्विविध- 25
मिति, किमात्मिकत्वमोर्गतिमेवाभाव देहमाह-यस्यादिति अस्मिन् हि द्रव्यं अवयवतां धनोक्तविशेषताम्यात्तत्प्राप्तमि-
त्यप्येवमेवमुते किमद्रव्यवत्त्वात्तौ संयोगविशेषतासम्भवात् तद्वत्त्वात्तद्विधयेति वक्तव्यं परं कदा च धनोक्तविशेषताम्या-
त्क्रियात्मनैव क्रिया च द्रव्यमात्रतात्प्राप्ता तदा हि कृतावयवोर्गतिरेव । वास्तव्येति यावत् । भूतानां पक्षात्पक्षात्पक्षात्पक्षा-
मेकतापि न व्यतिरेक इत्याक्षेपाह-तथा कथ्यत इति क्वाहीनामपि क्रियाविशेषत्वात् क्रियावाच्यं तद्वत्त्वात्प्राप्तमप्य-
मिति भावः । कश्चेत्यादि च क्रिया प्रतिज्ञैक्यवत्-उत्प्रेषणेति । आत्मान्यमपि तदावयवत्वमप्यविना विशेष्यं व्यत्यर्तनमपि- 30
क्याह अत्रचमितितीति । एतेषामेवत्ववयवत्वमप्यभिहितम् । समवायोऽपि क्रियैक्यवत्-समवायनमिति । तत्रैव द्रव्यवृ-
त्तिमात्रमात्रविशेषत्वमभावात् क्रियामात्रमैव ततो विभक्तं कक्षविधानाद्द्रव्यवत्त्वमप्यविशेष्यं वस्तुतत्त्वात्प्राप्तं प्रत्यक्षं न

प्रवर्तते, यद्येवं अस्ति भवति विद्यति पश्यति वर्तत इत्यर्थः सन्निपातपठः सत्तार्थाः ।

) । इति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिषममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते चेन्न चेन य परिषमामिहेन प्रकारेण भवति परिषमतीति ।

अत्रोपपत्त्येवमाह—

४ तथा च चैतन्यादिलक्षणताऽऽत्मादेश्यपद्यते तथामवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात् ब्रह्मत्व-
तुल्यस्ये सत्यपि ।

तथा च चैतन्यादिलक्षणतादेत्यादि यावत्तुल्यस्ये सत्यपि, तुल्ये ब्रह्मत्वे—अथैव जीवः

व्यापामजीवब्रह्मभावात् सन्ननिक्षेपः तथाचा—जीवब्रह्मस्य चैतन्यधीनीमूर्त्यसंख्यातवैश्यावगाहानिः
तथामवनप्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अजीवब्रह्मेष्वपि पुरुषाणां स्वरसाधिकारानि तथामवनसामर्थ्यम्,
१० यथासंख्यस्य धर्माधर्माकाङ्क्षाकानां गतिक्रियाव्यवहारचरणाद्यथामवनसामर्थ्यानि, तस्मात्तदादेश्य-
त्वतुल्यस्ये सत्यपि तथामवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिषिद्धिलक्षणतोपपद्यते, एवं तत्त्वब्रह्मस्य
क्रियाविरहितत्वाभावात् कदा ।

तथैव पुरुषा क्रियाया अपि बिना ब्रह्मेषोपासरवमिहव आह—

अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाब्रह्म्या ततो नैव स्यादस्मा पूर्ववत्, भवदेव हि भवति

११ ब्रह्मार्पणः, एतदनिष्कृतोऽस्तितमवनसाधनार्थात् कपुष्यमपि या स्यात्तद्व्यत्यासावत्,
भूतार्पणसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः, गुणाद्यपि च ब्रह्ममेव प्रवृत्तत्वात्तस्यादिवत् ।

(अथेति) अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाब्रह्म्या प्रतिक्षणप्रवृत्तुपरमलक्षणा भूतिरित्येव, एवेत्येव

समानमिति न तिमपि इत्थं परिगणितं तस्मान्नायं चतुर्वर्तीति भावः । निष्ठात्वात्तथैव वर्तन्ति—एषोक्तमिति बोध्यं
भवति तत् त्वम् चतुर्वर्तकत्ववत् लक्षणाव कदाचित्पि त्रिगुणवत्त्ववत्त्ववत्त्वेन भवेति भावः । एवेत्येव जीवधर्मा-
२० वर्तमानत्वात्तदुपपत्त्या ब्रह्म्या इत्येतैव तथा निष्ठात्वात्तथैव तत्त्ववत्त्ववत्त्ववत्त्वेन भवेति भावः । एवेत्येव जीवधर्मा-
व्यवहारानां निष्ठात्वात्तमिति वर्तन्ति तदुपपत्त्या तदुपपत्त्या तथा चेति । अथैव इत्येतदुपपत्त्या वर्तन्ति—तुल्ये ब्रह्मत्व इति ।
निक्षेपलक्षणां वर्तन्ति जीवब्रह्मस्येति स्वरसाधिकारानि तथामवनसामर्थ्यानि तथामवनसामर्थ्यानि, तस्मात्तदादेश्य-
त्वतुल्यस्ये सत्यपि तथामवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिषिद्धिलक्षणतोपपद्यते, एवं तत्त्वब्रह्मस्य
२३ क्रियाविरहितत्वाभावात् कदा । तथैव पुरुषा क्रियाया अपि बिना ब्रह्मेषोपासरवमिहव आह—
अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाब्रह्म्या प्रतिक्षणप्रवृत्तुपरमलक्षणा भूतिरित्येव, एवेत्येव
समानमिति न तिमपि इत्थं परिगणितं तस्मान्नायं चतुर्वर्तीति भावः । निष्ठात्वात्तथैव वर्तन्ति—एषोक्तमिति बोध्यं
भवति तत् त्वम् चतुर्वर्तकत्ववत् लक्षणाव कदाचित्पि त्रिगुणवत्त्ववत्त्ववत्त्वेन भवेति भावः । एवेत्येव जीवधर्मा-
व्यवहारानां निष्ठात्वात्तमिति वर्तन्ति तदुपपत्त्या तदुपपत्त्या तथा चेति । अथैव इत्येतदुपपत्त्या वर्तन्ति—तुल्ये ब्रह्मत्व इति ।
निक्षेपलक्षणां वर्तन्ति जीवब्रह्मस्येति स्वरसाधिकारानि तथामवनसामर्थ्यानि तथामवनसामर्थ्यानि, तस्मात्तदादेश्य-
त्वतुल्यस्ये सत्यपि तथामवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिषिद्धिलक्षणतोपपद्यते, एवं तत्त्वब्रह्मस्य
क्रियाविरहितत्वाभावात् कदा । तथैव पुरुषा क्रियाया अपि बिना ब्रह्मेषोपासरवमिहव आह—
अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाब्रह्म्या प्रतिक्षणप्रवृत्तुपरमलक्षणा भूतिरित्येव, एवेत्येव

भारतात्, अत्रध्या-द्रव्यविरहिता क्रियैवेत्यर्थः, ततो नैव स्वावात्मा पूर्ववत्-प्राक् पश्चात्तया वाऽद्रव्यत्वाद्भूतत्वात् प्रपुष्पवदिति व्याख्येयम्, निर्बीजत्वावस्थितत्वावस्थितप्रायैः त्रिष्वपि कक्षेषु साधनानि योजयन्निरिति विशेषः, संबदेव हि भवति द्रव्यार्थव इति स्थितिरूपं द्रव्यार्थमवबनमात्रे, एतद्विच्छतोऽस्तितमवबनसाधर्म्यात् कपुष्पमपि वा स्वावद्रव्यत्वात् भाववत् क्रियावत् धर्मिष्ठापावमेतत्, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः-द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः-द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव यस्मात् प्रवृत्तिः क्रिया न 5 निर्बीजेत्यर्थः, अत्रापि पूर्ववदनेध्वान्तिकसङ्गा-तनु निर्बीजगुणादिप्रवृत्तिर्ह्येति, अत्रोत्तरमाह-गुणाद्यपि च द्रव्यमेव, प्रवृत्तत्वात् तन्त्वाविवत्-तन्तुभीजसूत्राविवदिति प्राग्बत्, इह तु द्रव्यमवबनमस्तरेण प्रवृत्त्यभाव इति प्रदर्शयितुमेवमिति विशेषः ।

एवं क्रियापि द्रव्येण विना नास्तीत्युक्त्यायवदेवेति द्रव्यक्रियाकक्षय द्वैतमुक्त्याऽऽचार्यन्यायेनापि प्रतिपादयिष्यमाह—

10

भवतीति भावः स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्यम्, यतोऽसौ भवतीति भावः तद्रव्यं स भावो, भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्मात्तद्भवने भावः सा क्रिया ।

भवतीति भाव इति, अत्र 'सुबन्ध' () इति कर्त्तरि णप्रत्ययं केचिदाहुः, इह तु भूयव इति भावे षम् प्रत्ययः, यतो च येन भूयते स भाव इत्यर्थः धामर्थापो भवति स एव सम्बन्धव इति भवतीति भाव इत्युक्तम्, स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्यं तस्माद्भावस्यो द्रव्य- 15 वापी क्रियावापी च यतोऽसौ भव[ती]ति भावः-यस्माद्धेतोर्बेन प्रकारेण यतो धर्मेण धर्माद्वा भवति तद्रव्यं स भाव इति, इतिष्ठव्यस्य हेत्वर्थत्वाद्भवतीत्येतद्यतो भवति स भावः सा च क्रिया,

प्रमाणमप्येति यावत् । अतस्मात् काचत्रयेऽपि न काचद्रव्यत्वात्, अमुत्तरस्य कपुष्पवदिति भावः । निर्बीजत्वादिति व्यतिरेकः क्रियाया इपाद्यमध्ययस्य स्थिरमूलस्य कस्याप्यभावेन कृत्तृवत्त्वमिति भावः । एवं निर्बीजमिन्द्रिय- 20 तावदिति कश्चित्प्रतिपाद्यः आह नास्तीति इदानीं निर्बीजत्वात् कपुष्पवत्, इदानीं न काचः प्राक् निर्बीजत्वात् पश्चात् 20 मन्विष्यति इदानीं निर्बीजत्वात् कपुष्पवदेवैकमूर्ते उल्लास्य धाम्नामि, कश्चित्प्रतिपाद्येति भावः । निवृत्तत्वेन भवने धम्मवति न तु निर्बीजत्वेत्याह-संबदेव हीति । निर्वर्णे केवमाह-यतद्विच्छिन्न इति । ननु सत्त्वादिदुर्वाणा धामान्यद्वयानामपि प्रवृत्ति-वर्त्तमानास्तीति किं तस्मात्ततोऽनैकाग्रित्यो निर्बीजत्वादेवोत्तरसाधन इत्यार्थोच्ये मन्विष्यति । पुनरुक्त्यापि तन्वादिना स्वत्वेन तेन तेन प्रकारेण प्रवर्त्तमानत्वात्, न हि द्रव्यस्य तत्कामवबनमस्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीत्युच्यते-गुणाद्यपि चेति । 25 एतेन द्रव्यक्रियोन्मत्तरामादेवपराभावात्तुभवमात्रवत्त्वमिति प्रत्याह भावपरापि हैमिव्यं वर्त्तनी-भवतीति भाव इति । 25 भवकल्पनिपातो निवर्त्त वर्त्तनी अनेति भवतीति भाव इति केवाधिन्यतेन कर्त्तरि णप्रत्यये भवति पात्रिणीमते तु भवतीति मय इत्युक्तत्वेन भवति भवन्नते तु प्रात्यर्थावगतिर्यथावत्प्रकारेण भाव इति भवति कश्चित्प्रमाणमेतत् न भवतीतिमात्रना कर्त्तरि णप्रत्यये भावः ननु इति उपह्वयं भवति । इह नर्वा भावस्यभविष्यतिर्यथाह-इह तिपति केन केन ख्येयं हृदिभ्यामिना 30 कम्पयित्वा वा मूलेत च भावः । केन तथा मूलेतः । धम्मार्थापो भवति स एवैति मूले भवतीति भाव इत्युक्तं ॥ ३० सान्द्रव्य-पुनरपि प्रतिवेलात्मकमाह-सत्तावेति । स च भावः कपुष्पमवर्त्तमानः इत्यर्थं यद्यपि कर्त्तृमूलाय विनाशो अपि इत्यर्थेऽवस्थात् तदा च इत्यं किं च भाव इत्युक्तं भवतीत्याह-स चेति । इत्यस्य भावत्वमाह यतोऽस्तविति । यस्मादे

किञ्चाभ्यान्-

सिद्धादिमद्रूपं तद्वहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इति लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यात्
वस्तुत्वैक्यवता क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, अलिङ्गसंख्यात्वात् पृष्ठादिवत्, मिमानां पदार्थानामे-
कसम्बन्धविषयभार्या, समुच्चयोऽभ्याषयाः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः
द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च इत्यस्ते, न चेते द्रव्यं न क्रिया न गुणः किन्तु धीरपुरुषविशे 6
षण्यविशेष्यैकारभवत् वस्तुत्वैक्यवताऽनभ्याम्यत्वभाजो धर्माः ।

सिद्धादिमद्रूपं वाप्युभयमेव भाव इति, इत्थं लिङ्गसंख्याकारकफोणि, क्रिया
तद्वहिता, सिद्धादिमद्रूपं भवतो इत्थं स नभनमलिङ्गसंख्यं मिमं वस्तु तद्वहनभूतं तद्विहा,
तन्मातुमयं वस्तु, तत्त्वैक्यमिति प्रतिपाद्यमुपपत्त्या इत्यतः प्रतिपाद्यते लिङ्गसंख्यावत् इत्यादि, वस्तुत्वै-
क्यत्वं वस्तुत्वैक्यं तस्य गतिरापत्तिः, वस्तुत्वैक्यवतापन्ना क्रिया स्वरूपतो अन्यैव, इत्यात् क्रिया- 10
स्वरूपं भिन्नमेकं वस्तुत्वैक्यं, कस्यात् ? अलिङ्गसंख्यत्वात्—न लिङ्गसंख्ये यस्य तद्विदमलिङ्गसंख्यं भवनम्,
तदि वस्तुत्वैक्यं तत् सत् इत्येव सहीम्यत्, ईत्येवेति प्रतिपादोऽनेन साध्यते, अलिङ्गसंख्यत्वमिति
हेतुः, दृष्टान्तः पृष्ठादिवत्, मिमानां पदार्थानामेकसम्बन्धविषयभार्या, यथा पृष्ठस्य धर्मोऽत्र च-

सम्बन्धः पृष्ठधर्मोऽस्मयोः समुच्चयेति समुच्चयमेकमेव सम्बन्धिन विषयीकृत्य वृत्तत्वादनन्त्यत्वेऽपि
सम्बन्धस्यैवार्थस्य बाधका, तथा इवमिदमस्मत्त्वस्तुत्वैक्यत्वान्त्वमिति । अत्राह इत्यादिसंख्यत्वेन पक्षी- 15
कृपायां क्रियानां समुच्चयमिति चेन्न इदमन्तत्वेनोच्यते साध्यत्वात् दृष्टान्तः, अत्र मा भूयैव होव इति
इत्यान्तरसमुच्चयो पक्षि दृष्टान्त उच्यते तथापि इत्यर्थेऽत्राह, पृष्ठधर्मसमुच्चयवत्त्वात्तत्त्वैक्यवत्त्वात्
तत्त्वैक्यवत्त्वात्, अ[त्र] इत्यर्थं मा आहमिदमेकमेवेत्यतः पुनरपि दृष्टान्तमात्राः इत्यादिमद्रूपं तद्वि-
हतामात्रमिति चेन्नोच्यते, पदार्थानामिति पदार्थग्रहणमपि हो[व]ः, प्रातिपदिकार्थो हि क्रियासम्बन्धी,

नित्यं अलिङ्गसंख्यत्वात्पि इत्यान्तरमेकाकमेवाह—सिद्धादिमद्रूपं । नभनमं तात्त्विकैक्यत्वेऽपि सिद्धादिमद्रूपतद्विहताम्नां 20
तन्मोह इत्यादिकेवाह—सिद्धादिमद्रूपमिति, अतएव इत्थं सिद्धादिमद्रूपं भवनमलिङ्गसंख्यं मिमं वस्तुत्वै-
क्यवतापन्ना क्रियामिदमाह पाठ आहति इति वस्तुत्वैक्यवतापन्नापत्तिरस्य भावस्य लिङ्गसंख्यावतोभावात्
इत्यधिकृत्यैकमेकत्वमिति चेन्नोच्यते यथा सिद्धादिमद्रूपं किञ्च इत्यादिमद्रूपं भावः । यद्यपि पाठो यस्य इत्येव लिङ्गसंख्यवत्त्वं
नयता तथापि ते मायावतीमुद्रास्तेऽपि हेतुः नोच्यते । तद्वहनभूतमिति इत्यस्य भवनभूतं भवनमिति चेन्न
इत्थं किञ्च केतुमन्कसो भावः तन्मोहवत्त्वतापत्तिर्यत्र तयोः अर्थं पुनरपि प्रतिपादयामि तद्विहतावत्त्वात् इत्यात् क्रियायां 25
मेव साध्यत इति भावः । अत्राहुर्न निर्वर्तनमाह—दृष्टान्त इति यथा परस्परविरुद्धां स्वार्थाः क्रियायां समुच्चयान्ते तथा
समुच्चयवार्थो भवति य च समुच्चयो यथा केनैव प्रकथितो भवति तथा इत्यर्थस्यो भवति तत्र समुच्चयवत्त्वा-
त्त्वहनभूतमेव चक्रेण प्रकथयते तस्मात् का चिन्ना दृष्टव्याम्नां यथा भिन्ना तत्रैव भवनमस्मद्विहिता किञ्च इत्यादिसं-
ख्यावत्त्वमिति भावः । अत्राप्येवैऽपि सतीति समुच्चयवत्त्वमिति साधयामां दृष्टव्याम्नामनन्त्यत्वेऽपि सतीत्यर्थः ।
इत्यात् क्रियायां मेव साध्यते किञ्चाह एव दृष्टान्तो न संभवति तथापि इत्येवैक्यं साध्यत्वेन दृष्टान्तमेव हेतुः प्रकथय- 30
कथं—यथाहेति । वस्तुत्वैक्यसंख्यमिति समुच्चयवत्त्वमिति भावः तस्मात् क्रियायां दृष्टान्तमेव हेतुः प्रकथय-
कथं वस्तुत्वैक्यमेव हेतुः साध्यतत्त्वैक्यवत्त्वमिति भावः तस्मात् क्रियायां दृष्टान्तमेव हेतुः प्रकथय-
कथं वस्तुत्वैक्यमेव हेतुः साध्यतत्त्वमिति भावः तस्मात् क्रियायां दृष्टान्तमेव हेतुः प्रकथय-

१ सि. क. भावसंख्यं वस्तुत्वैक्यं । २ सि. क. इत्येवैक्यमिति चेन्नोच्यते । ३ सि. क. दृष्टान्तमात्रं । ४ सि. क.
वस्तुत्वैक्यं । ५ सि. क. वस्तुत्वैक्यं ।
अ १ २० (१५)

त्वात्ताऽन्त्याम्बत्वात्तो भव्याः प्रवृत्तिरेवेति सम्बन्धः, व्याऽऽ वीरशब्दाः पुत्रपसामानाधिकरण्यात्
वस्तुत्वेनैकत्वं यतः तथा पुत्रपक्षयोऽपि वीरसामानाधिकरण्यात्, सम्बन्धः वैपक्षिकरण्याद्व्यपटीति [वृ]
सम्बन्धाविरोधाः स्युः, वृ वृत्तामयोरेकस्य सामानाधिकरण्यात्, अथ च वीरो विद्येपञ पुत्रो विद्येपञ
इति परस्परतो मित्रार्थत्वमनयोः, इतरथा सामानाधिकरण्यात्तावत्त्वात् यौनरुत्तयाविरोधाः स्युः
३ वृ वृत्तामयोरेकस्य सामानाधिकरण्याद्विद्येपञ [विद्येपञ] माषाद्यान्त्यत्वम् एव वृत्तामिपदम्, तेन वृत्ताम्य-
परिपूर्वत्वे अत्युत्तरकायमाविमर्शार्थैकसम्बन्धमिपिपत्वं वृत्तवचापुपायैकसमुच्चयगोचरत्वमिजवन्-
त्वम्, अन्त्यत्वम् वृत्तवचपोरेवासी समुच्चय इति, तथा वृ वृत्तामिद्विद्वत्संख्यो भावो वस्तुत्वेकतादिर
नान्येऽप्येवेति । इत्वं वा व्याख्यानेऽप्यस्यैकान्तो व्याख्याज्ञागोऽप्यपत्ताग्येति परिहृता दोषाः ।

अतः परमद्विद्वत्संख्यत्वमसिपादभावोत्तरो प्रमः—

- III साधु भवतीत्यादौ भवने भवितुम् द्विद्वत्संख्यामेववस्तु वा द्विद्वत्संख्यास्ता न भवन्ति,
भवने नपुंसकद्विद्वत्संख्येकवचनज्ञानुमीपते भूयते च तद्विद्येपञे साधुशब्दे, तस्माद्व्यवहर्त्त
भवद्भवः ।

साधु भवतीत्यादि वाच्येरेववस्तु वाः [द्विद्वत्संख्यास्ता न भवन्तीति, एकस्मिन् इवोर्षेण वा
वैवच्यतामिपितुम् द्विद्वत्संख्यामेववस्तु यद्विद्वत्संख्यामेकतायास्ता न भवन्ति भवने नपुंसकद्वि-
४ मेकवचनमेव चतुर्वीकते, तद्विद्येपञे साधुशब्दे भूयते साधु भवनं पश्येतामिद्वत्संख्येतिरेवेति,
तस्माद्व्यवहर्त्तं भवद्भवो वैवच्यतामिद्वत्संख्यः कस्यतो वस्तुत्वेकत्वे ।

आत्मार्थं किमर्थं नपुंसकद्विद्वत् प्रथमेकवचनज्ञेतामिपते—

प्रत्ययपरमवृत्तिव्यवस्थायास्तु प्रथमैकवचने अधिकमकारणभावात्, नपुंसकज्ञ भवनं-

- प्रथमतः, पुनस्तु उत्तरीय विद्यताम्यन्त्यमुच्यते व्याख्यानेऽप्युपस्थानीयताः अवयव विद्येपञेविद्येपञावः सामानाधिकर-
२० क्तत्वं च न वच्यवोर्ध्वमितिमिपितत्वात् ततोवर्ध्वमितिपदम्, वर्ध्वतोऽपि विद्येपञं धीरे पुनरितिपञि विद्येपञत्वं
पुनरे वीरमितिपञि ततोः वार्ध्वं सम्बन्धः एव वीरपुनरुत्तरपदपदवाच्य वीरपुन इति बोधः, पुनरित्येकस्येववर्ध्व-
वैपक्षिकरण्यात्ताम्याद्विकरण्यात्, तत्र मित्रार्थमितिपञि तस्यैव वस्तुत्वरतो वस्तुत्वं तद्विद्येपञे मित्रार्थमितिपञि इति भावः ।
अथैव वच्यते—यद्यप्येति वीरशब्दं वीरवच्यवतिपात्र वीरत्वं पुनर्यत्वं च तस्माद्विकरणी कर्त्तुं, यद्येवविद्ये-
वैक्यताम्यन्त्येकत्वं पश्यत इत्यर्थः । विद्येपञाद्विद्येपञत्वात् ततोर्ध्वतोऽप्यन्त्य—अथ येति वच्यत्वं न कर्त्तुमितिपञे
२२ वीरपुनरुत्तर पुनरुत्तरत्वं च वीरपुनरुत्तर बोधात् यौनरुत्तयं यथैवेति मेरोऽप्यन्त्युत्तर इति भावः । वृत्तामि मेरावैवच्यता-
म्यवसिति । इत्येववैवच्यताम्येकत्वोर्ध्वमेववस्तुत्वरत्वं—तथा वृत्तामिति । अथ मित्रार्थं वीरवच्यत्वं वस्तुत्वा-
साधु भवतीत्यादौ भविति । इत्येव विद्येपञे—एकस्मिपिति । अतः भवतीत्यत्र साधुशब्दो भवत्वमितिपञेवच्यत्वं,
अत इव व्यावर्त्तनं द्विद्वत्संख्यादौ च न वृत्तामि विद्येपञेवच्यत्वं भवत्वमितिपञे तद्विद्येपञेवच्यत्वं तद्विद्येपञे
निर्दिष्टे कदा तु विद्या इत्येव वच्येताम्यन्त्ये साधु भवनं पश्येति तथा तु तस्मात्पश्यताम्यन्त्यत्वं कर्त्तुमितिपञे
२३ इत्वं कर्त्तुमितिपञे भवनं कर्त्तुं इत्येति भावः । अतः इति व्याख्याताम्यन्त्यवच्यताम्यन्त्येव तत्र स्थितेयं नपुंसकद्विद्वत्सं-
भवति मेरावच्यताम्यन्त्येवच्यत्वं न तद्विद्येपञे इति भावः । कर्त्तुं पुनः पुनर्यत्वं—प्रत्ययपरेति अतः भवतीत्यत्र
विद्यामिद्वेपञावृत्तयोर्ध्वं कर्त्तुमीपताम्यन्त्यं विद्येपञेवच्यताम्यन्त्यं यद्विद्येपञेवच्यताम्यन्त्यं इत्येववच्यताम्यन्त्यं यद्वि-

साम्यकत्वात्, यथा लोके दृष्टं किमपि दृश्यत इति, तथा त्रिकालविषयाद्रूप्यादभ्यो भावो न च तेन विना कारकः त्रिकालत्वात्, द्रव्य त्रिकालविषयम् मासस्य त्रिधा भिन्नकालस्थेऽप्ये करुपत्वात्, वर्तमानत्वेनावतिष्ठमानं तत्सम्बन्धे द्रव्यं ग्रीमपि कालान् विषयीकरोति गमनगन्तव्यत्, वर्तमान एव वेद्यवत्ते गन्तारि गतेऽस्माकस्य दृष्टम्, अगमप्रच्छति गमिष्यतीति तथाऽभूदवति भविष्यति द्रव्यमिति ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपरमकृतिम्यवस्थायाम् प्रथमैकवचने, किं कारणं अतिक्रमकारणमाभात् अवश्यं प्रत्ययपरम कृतिः प्रयोक्तव्या 'प्रातिपदिकार्थविज्ञापनमात्रे प्रथमा' (पा० १ अ ३ पा० ४६ सू०) इति सच्यमात्रेऽपि प्रथमाविधानात् ततोऽतिरिक्तार्थसम्भवात् प्रथमातिष्ठपने कालमाभात्, वचनस्य वचना[न]स्वरूपकत्वात् सच्यमात्रार्थकारणत्वात् कारणान्तरमाभात्, कारणान्ति वदतिक्रमः स्यात्, ननुसकञ्च भवनस्याभ्युपगमात्, अन्वये गुणसन्नेहे [च] ननुसकञ्चिदं प्रयोक्तव्यमिति, 10 किं यथा लोके दृष्टमिति चेदुच्यते किमपि दृश्यत इति—यथा हस्तचन्द्रादिसमूहं दृष्ट्वा वक्ष्यते सञ्चिन्ति द्रव्यपि दृश्यत इति, इतिः प्रवक्ष्यते, एतदेव वाक्यमुदाहरणत्वेन प्रदर्शयति तथामात्रि, पूर्वसाधने तस्मिन्नेवपक्षे हेत्वन्तरयुपपत्त्यपेक्षोच्यते तेन प्रकारेण तथा, यथा पूर्वं वस्तुत्वैकत्वात्ताऽनन्वयद्रव्यमिति पक्षीकृत्य साधितं तथाऽत्रापि त्रिकालविषयाद्रूप्यादभ्यो भावः, न च तेन विना कारक इति पक्षः द्रव्येन विना न खलु कारको भावः, तत्सद्वृत्तिरेवाभ्युपगमात्, कस्मात्? त्रिकालत्वात्, यथा काला 15 अस्तेति त्रिकालः, कोऽसौ? भावः किवाच्छ्रवणः, असूतु भवति भविष्यतीत्युपनेष्यमापत्त्वात्, मेदेन

विनोदपक्षेन प्रतीतिर एव प्रकाशः प्रकाशपरैव च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति स्वरजसा प्रवृत्तिमात्रप्रयोगेणैव प्राति-
पदिकार्थं प्रकीर्य भवति तत्रापि प्रकीर्योपपत्त्यत्वात् केवलान्वयिभावैकत्वस्यैकवचनमेव भवतीति भावः । तदेवाह—
अतिक्रमेति । प्रातिपदिकप्रमाणेन निवेद्यमानोऽयं सच्य हा द्वि कर्तव्यैरप्यपिपरित्यक्तम्यथा अस्मिन् प्रकीर्यमाणा भिन्-
नपक्षिण्यमभिवेदकस्य प्रातिपदिकप्रमाणस्यः । तत्र प्रथमाभिनविर्भवतीति विचारकं सूत्रं प्रमाप्यति—प्रातिपदिकार्थेति । 20
ततोऽतिरिक्तेति उच्यतेतिप्रार्थनं साधुचम्येनप्रतीतिरिति भावः । अत एव प्रथमाभिनविर्भवात् नैवायत्न इहाह-
प्रत्ययेति । अतमूलात्वं संकल्पवत्त्वात् मेरककञ्चिद्विधातुममेरककञ्चिद्वत्त्वविनाभावत्वात् सच्यमात्रार्थविधाने मेरविधित-
त्वात् एवमवचनैवाभिविद्युं योग्यतया वदतीत्ये हेतुमात्रादेवप्रवचनमेव प्रमुम्भत इवाक्येनाह—वचनस्येति वचनं कृत्वा
वैतथ्येना केवलसच्यत्वात्तात्पर्येति भावः । एकवचनप्रयोगे अतमूलात्वं एव वैतथ्यं हेतुर्भाव्य इत्याह—सच्यमात्रार्थेति ।
अत ननुतन्त्रे हेतुमाह—ननुसकञ्चेति अन्वय इवाभिव्याप्यतयेव पूर्वम् । पुनरपि इत्याह किंवा अन्वयं तदवयवैः—25
तथेवासीति इयं कल्पयति किन्त्याह न वक्ष्यते एवमतीतिप्रकाशयति किन्त्याहअन्वयत्वात्तदवयवैर्यायविविधो भवति
ततश्च त्रिकालविषयं काकञ्चैपि तत्र भवनात् किं तु कल्पयतोऽपिप्रकाशयति एव न काकत्रयमवयवमिति कृत एवेति
त्रिधाका इत्यत्राह किंवाका काकत्रयमवयवमाह आहाते किन्तैःपि वर्तमानैकविधता भवतीति त्रिधाकविषयत्रिधाक-
त्वात् वर्तमानविषया किन्त्याह त्रिधाकत्वाति । अतः । अतमूलात्त्वोपपत्त्येति—त्रिकालविषयादिति प्रारक किं
भाव इत्यर्थः त्रिधाकत्वमल दार्ढ्येति—अभूदिति मूलात्त्वंल कर्त्तव्यमितिप्रकाशयति अतुल्यं यत् अत मूलात् न तादृश्यत् 30
तत इत्येतैल धर्मोदात्तरादां किन्त्याहमेव द्वि शास्त्रलगात्तां काकैल धर्मत्वात् तादृशमात्रा स्वरूपमा तत्ताऽऽत्ता
किं कृतोपपत्तेर अतया न वदतवताकिरीति प्रारम्भेन वदेन धर्मको न तु काकत्रयकाककोत्तया न काकधर्मत्वाः
किन्त्याः काकान्तरतीति त्रिधाका हा तत्राभिविधित्वारेण इयं धर्मत्वात् इतिप्रकाशयति इयं त्रिधाकविषयमिति कृतव

तस्मादेतदनुमीयते तद्यथा देवपूजे इत्ये कृतस्य कर्तरि कर्मणि वा कर्तरि चक्षणे वीर्यानां कृते वा कर्मणि करणसम्बन्धाय प्रवृत्त्या भवितव्यमविच्छेदेन, सा च प्रवृत्तिः क्रिया तद्वत्प्रवृत्तिसंज्ञाया-तस्मिन् इत्येऽप्यसिद्ध करणे भवतमस्माः प्रवृत्तेः स्वरूप तथा च [व्यतिक्रमा] व्यतिक्रमविभागादपि द्विरूप-तयाऽप्यस्यमव्यभिक्तम् [१] कृतस्या प्रवृत्तिमवनाभिधेया भवितव्यमिति ।

- ८ यथा देशान्तरसंयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम्, तयोः उत्कारणत्वं च कर्मणो यावद्व्यभवाभावात् पदार्थान्तरत्वात् सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः गच्छति देवदत्त इति, व्यतिर्लघितगमनञ्च गत इत्युच्यते, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्ध्यति अतो मिथं स्वतस्यात्, यदि स्वतस्यस्याभयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत्कर्म करणव्यतिक्रमे च कृतमिति न स्यात्, तथाभवद्वा स्वसम्बन्ध-
१० व्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत व्यपदेशं न जनयेत् करणसम्बन्धाभावात्, आकाशादिवत् तथा च तत्त्वकर्मसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सद्व्यतिकारणमिति नित्यं स्यात्, सद्व्यतिकारणमिति नित्यलक्षणयोगात् ।

- यथा [देशान्त] रसंयोगेत्यादि, इदमप्युना गन्तुगमनद्वयान्तबोभविदुमवनाद्याद्यंश्चि-
कथोश्च प्रागुक्तवृत्तानामनुपगमे बोधामिधित्सयोच्यते, 'संयोगविभागाः [च] कर्मणाम्'
११ (वैशे० अ० १ आ० १ सू० ३०) अथ सामान्यम्, 'गुरुत्वप्रपञ्चसंयोगानामुल्लेखम्'
(वैशे० अ० १ आ० १ सू० २०) अथ सामान्यमिति वचनात् देशान्तरसंयोग इत्यस्य
देशान्तरविभागश्च गमनकमाऽऽरभते गुरुत्वानिधिरर्थोऽल्लेखेन कर्म तस्यात् संयोगविभागफलं कर्म गमनं
गन्तुः पदार्थान्तरम् तयोः संयोगविभागयोः उत्कारणस्य कर्मणो यावद्व्यभवाभावाभावात्, वैशेषिकमतवत्
पदार्थान्तरत्वात् सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः, तत्सम्बन्धमन्तरेण गमने [न] भवति गच्छति देवदत्त

- २० कर्मेति । देवदत्त इति देवदेवेन कृत इति इत्यत्र देवदेवे इत्ये कर्तरि कृते कर्मणि कर्मण्य विनायः कृत इत्यत्र चक्षणे कर्मणि कर्तरि च करणेन भवितव्यम्, तत्र कर्तृ इत्ये क्रियायां भवतवर्ग व्यतिक्रमावच्छिन्नमभिजातव्यभिक्तव्यपदेशक निमित्तो-
याव । तदर्थं प्रवृत्तिमवनाद्यपि तत्त्वविधौ तावदिति-यथेति । व्यतिक्रमसामान्ये गन्तुगमनमित्येव दृष्टान्तोक्तत्वात्
द्वयान्ते प्रत्येकत्ववनायेप्रभा येन व्यपस्कारमिदं गमनस्य निरवयवि-देशात्सरेति । अत इति, अन्वयात्प्रवृत्त्या विना-
मिदो विवक्षा कर्म निरवयवि-व्यपस्कारमिदं प्रत्येकत्वमिदं-स्वतस्मादिति कर्मविधिरिति । अतः किञ्चित्तत्त्वकर्म
२५ कि कर्मण्य निरवयवि कर्मण्येति, विवक्षालक्षणेति भावः । कर्म प्रवृत्त्यावच्छिन्नमभिजातव्यभिक्तव्यपदेशक इत्यभिहितं इत्यादिभाष्यम्,
क्रिया तु तत्त्वकर्मसंज्ञितेनान्येति भाषि । तत्र व्यापक्येति-इदमप्युच्यते । संयोगेति संयोगविभागेन बोधव्यपदेश-
लक्षितकर्मणः कारणं कर्म संयोगे विवक्ष्यते च वचनादिति संयोगाभावात् । कर्मण्य इत्युक्तमनुमेयमिति भावः । गुरुत्वैति
इत्यभिहितोऽप्युक्तं लक्षितोऽप्युक्तोऽप्युक्तः कर्मण्य कारणम् । प्रपञ्चप्रपञ्चसंयोगो इत्यभिहितोऽप्युक्तः कारणमिति । इदं
फलकमिति गन्तुगमनदेवेन च संयोगे पूर्वदेशादिभाष्येन जननी गुरुत्वादिपञ्च कारणमुच्यते कर्म वचनादिति गन्तुगमनयोरे-
३० दसाद-देशान्तरेति । वचनस्यैव देशान्त तयोरेति संयोगविभागाद्वैक्यमव्यभिक्तव्यपदेशक न वादव्य-
भक्तिम्, अत इति तत्त्वकर्मसंज्ञितेनान्येति व्यभिक्तव्यपदेशकान्तेन तत्त्वकर्मण्य तस्यागमनं कर्म वचनादिति

इति हि गमनसम्बन्धात् दृष्टम्, व्यतिवृत्तितगमनस्य गत इत्युच्यते, तस्मात्तद्व्यतिक्कमन्तरेण गतमिति न भवति, एष विधिः कर्मविशेषे गमने दृष्टः, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिध्यति अतो मित्र सवत्सात्-कर्मत्वात् इत्याद्या [यदि] कर्मत्वस्य सवत्सवत्साभयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणादि तत् कर्म करणे सति, करणव्यतिक्रमे च कृतमिति स्यात्, कर्ममि तु मित्रे इत्यात् सवत्साद्या स्यादिति, तथा भवेत्स्यादिना करण भवदपि स्रसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत ८
व्यपदेश न जनयेत् तं च दृष्टः, किं कारण न स्यादिति चेत् करणसम्यग्धामावात्, किमि ? आकाशविषत्, ततः किं स्यात् ? तथा च तद्वत्कर्मसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सदसत्कारणमिति नित्यं स्यात् नित्यसम्यगयोगात्, किं नित्यसम्यगमिति चेदुच्यते 'सर्वकारणव्यतिक्कम' (बैशो० अ० ४ ब्रा० १ सू० १) इति नित्यसम्यगं वैशेषिकमतेनेति, एष वाक्यत् कर्म गमनादि करण सम्बन्धाद्भवतीत्युपपादितम् । 10

यथा च कर्म क्रियाया विना न भवति तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण नैव भवेत् तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात् ततश्च प्रागादिनिर्विशेषणः नास्त्य-
माव इत्यविशेषेणैकस्यन्ताभावा एव स्यात्, न भवेदेव सर्वम्, स्वपुण्यवत् असत्कारणत्वाद्वा
अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वात् ।

यथा च कर्मेत्यादि, यथा च गमनादिकर्म क्रियाया विना न भवति तद्व्यतिविना तथा 15
करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण-भवनक्रियाविमोहेन विना नैव भवेत्-न भवितुमर्हतीत्यर्थः, तथा
भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात्-तत्सम्बन्धे भवतीति भवति, तत्सम्बन्धव्यतिक्रमे
च भूतमिति पूर्वपूर्वोत्तरकारणकारणभावेनेति क्रियासम्बन्धप्रवचनं प्रदर्शयति, ततश्च प्रागादि

यथा इत्येकमुदाहरितं तत्रैव देवदत्तो बन्धुपुत्र्ये तन्नुपपत्ते च यत् इत्युच्यते तस्मात् क्रियायाः प्रवृत्तव्यवस्थे व्यति
क्कमोऽन्तर्भाव इति साधः । एवं यद्यपि करणसम्बन्धेन व्यतिक्कम-तथेति तथा च करणं क्रियाया इत्यतश्च मित्र 20
मिति स्यात् । क्रियायाऽऽदिभ्यस्तत्त्वं हि कर्म तस्मात् क्रिया कर्मवत्त्वम् तत्रैव कर्मत्वमुच्यते ततश्च यदि कर्म कर्मवत्साभयो
न करणं कर्मता करणहान्या कर्म न स्यात् अत्रिभ्यस्तत्त्वात् पूर्ववत् कर्म मित्रसम्बन्धात् भवति तद्व्यतिक्रमे च कृतमिति
वक्तव्येति क्रियाया इत्यतश्च कर्म मित्रसम्बन्धा-यदि कर्मत्वमिति । कर्ममि भवत् करणं सवत्सवत्साभयो न
व्यतिक्कमेव च कृतमिति स्ववहारे जननीत्याह-करणं भवद्व्यति । आकाशयो करणसम्बन्धामावात्वा इत्यपि व्यपदेशो न
भवति तथा तत्सम्बन्धभावे कर्मत्वोऽपि कृतमिति स्यात् ततो न स्यात्स्यात्-आकाशव्यतिवृत्तिः । तथा चापत्तिमाह-तथा 25
वेति करणसम्बन्धाच्च इत्यर्थः क्रियाया-न कर्मताः सत्त्वात् पुनः करणसम्बन्धामावात् तत्रैव सत्त्वात्करणाधिकार्यं कर्मता
भवन्ततः इत्यकारणव्यतिवृत्तिः मित्रसम्बन्धव्यतिवृत्तिः साधः । नच कर्मत्वक्रियाया अपि भवनमन्तरेण भवनसम्बन्धप्रवृत्तस्य
अपि भवनभावात्कर्मम्, तस्माच्च भवनसम्बन्धव्यतिवृत्तिः स्यान्त्या भवति भूतमिति व्यपदेशवत्त्वमिति व्यपदेशः-यथा वेति
मित्रेण च सामान्यमन्तरेण सम्बन्धादिति साधः । एतदेव स्पष्टीकरोति-यथा च गमनादीति । किं करोति इति प्रश्ने
वक्तव्येति यदनं करोतीति प्रतिवक्तव्यत्वं यदनमिच्छायाभावाधिकार्यं तथा करोतेः तच्च किं करोतीति प्रश्ने न करोति 30
किंवाचो इति भवद्व्यतिवृत्तिः प्रतिवक्तव्यत्वं यं यदिति क्रिया इत्येवाचो नच तत्राऽऽद्येति प्रतिवक्तव्यत्वं करोतेर्नच
मित्रसामान्यव्यतिवृत्त्यात् करणमपि यदनं कृतमिति साधः । पूर्वपूर्वेति यद्येव कर्म यदर्थं कर्ममि च यदनं यद्व्यति

परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिभ्या यदि देवदत्तोऽवच्छेदः स्यात्तत्र तस्य गमन नैव स्यात्, देवदत्तत्वावच्छेदो यज्ञदत्तत्ववत्, गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य वा स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनाप्रच्छेदत्वात्, देवदत्तत्वावच्छेदो यज्ञदत्तत्ववदेवेति पानस्थानयो रभाषाघट्टदत्तस्य वृत्त्यवृत्ति स्याताम्, यानामाभावात् पूर्ववद्दत्तेर्देवदत्तवृत्त्यभावात्, देवदत्तस्य वा गमनच्छेदोऽपि भावे सप्ततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एवं स्थानाभावादपि तथेति । ४

(इदयते हीति) इदयते हि देवदत्त गच्छति^१ वृत्ति करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तिकारणं गमन देवदत्ताव्यवस्तुनो इत्यपरमार्थस्या क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिभ्या यदि देवदत्तोऽवच्छेदः स्यात्तत्र तत्रावच्छेदत्वात् तत्र देवदत्तस्य गमन नैव स्यात्—कदाचिदपि न गच्छेदेवदत्त इत्यर्थः, देवदत्त[त्वा]वच्छेदो यज्ञदत्त[त्वा]वात्, यथा देवदत्ताव्यवस्तु देवदत्तत्वेनावच्छेदमिति तद्विरोधिनो यज्ञदत्तत्वस्थानवच्छेदघट्टदत्तस्य 10 नैव स्यात् भवति तथा देवदत्ते स्थानेनावच्छेदो गमन नैव स्यात् आसिति, अथ मा भूयज्ञदत्तवृत्तिकारणस्य देवदत्तस्य गमनस्याभाव इति गमनवत्त्व एव देवदत्त इत्यते तथापि गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य [वा] स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावच्छेदत्वादेवदत्तस्य, देवदत्तत्वावच्छेदो देवदत्ते यज्ञदत्तत्वपदेव, इति शब्दो हेत्वर्थः, तत्र देवदत्तोर्भावगमनयो रभावात्, यानाभावात् पूर्ववद्दत्तेः—यथा प्रागगमनोत्पत्त्यभावाच्चत्वावृत्तिभावः तथा गमनाभावाच्चच्छेदो देवदत्ते यज्ञदत्तवृत्त्यभावात्, देवदत्तस्य गमनच्छेदोऽपि 15 भावे यथा यज्ञदत्तस्यावृत्तिर्भवत्येव सप्ततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एव स्यात्तत्राभावात् वृत्त्यवृत्ति स्यात्तत्रावच्छेदत्वात् तमेव प्रकारेण श्रोत्रोपपत्तिप्रमाणप्रापित्वाभावप्रकारेण पानस्थानवोरिति ।

तत्रैव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तस्य भावे चोक्तं भवति एकैकदा इत्यवृत्तिव्यवस्थायः, तथा च तत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तेः कारणं देवदत्तस्य समन्तेन तत्त्वत्वेन तत्त्वत्वेन स्यात्, तत्र यमनं नहि देवदत्तस्य व्यक्तमयैव तर्हि स्यात्, यन्मात्रं प्राक् देवदत्तस्य स्थितिभिरपि देवदत्ताव्यवच्छेदोऽपि तथा किंवा देवदत्ताव्यवच्छेदत्वात् तस्य यमने कदापि न भवेत्, समन्तैरेभिभ्या 20 स्थितिभिरवा तत्त्वत्वेन स्यात्, देवदत्तत्वेनावच्छेदो देवदत्ते यज्ञदत्तस्य तद्विरोधिनोऽवच्छेदवत्त्वत्वात् यत्र देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्भवति किंवा न देवदत्ताव्यवच्छेदो यथा—। अतएव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्भवति—अथ यज्ञदत्तस्य वृत्तिः, तथा किमपि—यमनवत् किमपि यमनमपि देवदत्तस्य वृत्तिर्भवति—। यमनवत् स्थानमपि यमनवत् स्थिति तदपि देवदत्तस्य वृत्तिर्भवति प्रत्यये देवदत्ते यमनवृत्तिरेव स्थानवृत्तिरेव स्यात् इति तस्य कदापि यमनं न स्यात्तत्र—यमनवदिति । यज्ञदत्तस्य—देवदत्तस्येति । तन्मेव स्थितिभिरवा पूर्वप्रवृत्त्यर्थः । यमनवत् एव नहि देवदत्तस्य स्थितिः कदापि न भवेत् 25 तत्राह—अथ मा भूदिति । तत्रावच्छेदत्वावच्छेदो देवदत्तस्य स्थित्याभावात् स्थितिपरस्य यमनाभाव इत्युक्तमत्राह इत्यतः—तत्राह—। देवदत्तस्य यानाभावात् यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ति तावदुपपत्तिर्भवति—यानाभावादिति देवदत्तस्य पूर्ववृत्ते यथा हि तस्य यमनत्वं पूर्व वृत्तिपरत्वं तत्रैव यमनच्छेदो देवदत्तस्य स्थितिभिरावरणत्वात् पूर्ववृत्तौ देवदत्तस्य यमनवृत्तस्य वृत्तभावः स्यात् देवदत्तस्य यमनच्छेदो देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेव भवेत् तर्हि तद्वत् तद्वृत्तिरेव स्यात् देवदत्तस्य यमनवृत्त्यपि तत्रावच्छेदो देवदत्तस्याभावाच्च यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्भवति यथा—। एवं स्यात्तत्रावच्छेदो यज्ञदत्तस्य 30 वृत्त्यवृत्ति मायैव स्यात्—एवं स्यात्तत्रावच्छेदो यमनवृत्तस्य यमनवृत्तस्य वृत्त्यवृत्ति मायैव स्यात् ।

य क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण न भवति, तत्र स्वयमसी कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमानः, तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची यथाहुरन्ततः 'अस्तिर्मवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रमुख्य मानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० १ सू० १) स एव उपासगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्म्मप्रत्यायनार्थो नानर्थकः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाद्ब्रह्मचनप्रवृत्तेः ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात् न च स इत्यादि इत्येवैनापि गत्यादि नानुपासमुपासमेवा- 5
र्थवत्, कुतः ? तद्वचनार्थत्वात्-तस्य भवनं तद्वचनं गत्यादिभवनमेवाधो देवदत्तशब्दस्येति देवदत्तार्थेनैव
गमनोऽनुपास इति एहाय, मा अहिंसासद्भवनार्थत्वमसिद्धमित्येवहा-देवदत्तशब्दो हीत्यादि, यद्वा
आर्यइत्यसिद्धसंख्याकर्मादिवाचि प्रातिपदिक विभक्त्यसङ्ख्यसिद्धिः विभक्त्याद्यस्य कारकविधेयाम-
स्य कर्मादीनामपि कारकत्वात् कर्तृत्वमिष्टमेवेति सिद्धान्तवत्त्वा विधेयानौभयस्येऽपि द्वितीयादिबिनामूतो
देवदत्तशब्दः केचन कर्त्तर्यं प्रयुज्यते, कर्त्ता च क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण [न] भवति, 10
क्रियास्यासिद्धयसिद्धसादयः तासु कथमसौ कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमानः तथा शब्दोऽपि तत्त-
दर्थवाची, यथाहुरन्तत इति आपकम्, विचारवसाने वैवाक्यभेदेतन्निमित्तम् अस्तिर्मवन्तीपरः
इत्यादि, अहं मवन्तीत्युच्यते, शेष गवार्थम्, प्रथममध्यमोत्तमपुरुषमव्यवधि क्रियापदं भवत्येव,
विश्वाभोक्तिज्ञानात्, त्वमसि, अहमसि सिद्धिं सिद्धान्तीत्यादीनां नियमाभावात्, क्रियापदेन विना

धर्मिणामनेन, तस्यावस्थाऽऽन्तात्पर्यक्रियाया विना विज्ञातया च मवन्तीति अस्मात्परस्य उत्पत्तिर्भवत्येव निराऽऽर्था 25
य निवर्तत इति अस्मान्महः देवदत्तादिप्रत्ययकर्त्तृ तस्य साधनं निमित्तं च भवतीति साधनवाचकस्यैव अर्थज्ञानात्
विज्ञातवाचकं स्वात्मनिहि देवदत्तादिप्रत्यये यस्माद्विज्ञोपादेयं भावः । तदेतद्व्यापक-द्वान्वेष्टापीति देवदत्तादि-
कृत्येवपीत्यसौ। अननुपासने हेतुमाह-तद्वचनार्थत्वादिति, देवदत्तस्य कथनादिभवनमेव परमार्थः नहि इत्थं परमार्थ-
त्वेन प्रवृत्तिवचनार्थं ब्रह्मनिर्मुक्तं इति तथा वाच्यवाचकयोश्चात्तत्त्वादेवदत्तशब्दस्य यस्मादिभवनं परमार्थः इति भावः ।
एतदेतैवपादयति-यद्वा आर्येति परमस्य प्रातिपदिकवचनं प्रातिपदिकेनैव नियतवत्त्वं संख्याकर्मिणां प्रत्ययविभक्त्यो 30
व्याख्या एव अस्मान्मेव कर्त्तव्यं कर्मादीनां प्रातिपदिकेन प्रत्ययेऽपि परित्याज्या तस्य विधेयविज्ञातं कर्मादिप्रकारक-
विधेयमव्ययम्, अर्थं च कथमापारे कर्तृत्वात् कर्मादीनामपि कर्तृत्वमित्येवं सिद्धान्तवत्त्वेन कर्मादिनिमित्तेनपदेष्टायां द्वितीया-
देर्निर्देशेवात्मात्मा देवदत्तादिप्रत्ययः केचन कर्त्तर्यं प्रयुज्यते कर्त्ता च क्रियायाः साधक इति क्रिया विना न तस्य कर्त्तृत्वं
तन्मवन्तीति निराऽऽशङ्कं तथाचते एते सिद्धान्तीत्यावच्छादिकवाताः कार्त्तमेव कर्तृत्वात्पुनश्चनवन्तिव्याप्येतिविज्ञातमेव
देवदत्तादिप्रत्ययं वर्त्तत इति देवदत्तादिप्रत्यय कर्त्तव्यमितिप्रत्यय मवन्तं देवदत्तादिप्रत्ययं प्रातिपदवन्तीति तद्वचनार्थं तस्य नास्तिमिति 35
भावः । प्रथमाविचारकं हि तत् किमसौ एव आर्येति कर्त्तुमि द्वितीयादिप्रत्ययवचनार्थं तस्यैवावच्छिन्नत्वात्, 'विश्वमप्या-
विष्टमे प्रथमा' इति वार्त्तात्मा च तद्वि विचारकं न भवते तत्र तत्त्वाभावेऽपिमात्रावेहा-यथाहुरन्तत इति विचारवसाने-
नार्थमिहेतु इति एतन्निवारणमेव भाव्यं, मवन्तीपर इत्यस्य मवन्तीत्यस्य अहमव्यये संक्षेपेति इहाह-अहं मवन्तीत्युच्यत
इति वार्त्ता वस्तु परं प्रतिपत्तिरिति लक्ष्यं प्रयुज्यते ज्ञानस्य विषयावस्यैव तस्याप्यस्य विचारवसानात्साप्रयोगवशादेतदर्थतः तथा
प्रदीप इत्यस्तीति विचारवशात्तद्व्यापकत्वं इति तदर्थः इत्यस्य न च किमसिधेयार्थं पुनश्चिधेयार्थं कथमसिधेयव्याप्य 40
मवन्तं नाति तथास्तीत्येव परमव्याहार्यम्, वामार्थस्य वशात्प्रमथिवादितापीति भावः । एतं निमित्तवत्त्वं मध्यमोत्तम-
पुरुषपुरुषमव्यवधि क्रियापदमपि आपकस्य विचारनिर्देशकत्वादेहाह-प्रथमेति । वदन्तं वर्त्तन्ती त्वमसीति । वद

१ ति क. यतो विप्रसिद्धतुल्यवत् इहा । २ ति. क. वाग्योपाय । ३ ति. क. 'वाच्यत्वात्मापि । ४ ति. क.

तथात्मा ।

पराधो यद्वै तद्वत् न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो यदेनमुत्सृजो न पश्यतीति, तथादेवमेव
 समपि विष्णुमुद्यत्मिहार्थोच्यते, अत्र प्रयोगः—प्रथमपरोपाचार्यमिव द्वितीयपरम्, ब्रह्मद्वितीयविवरण-
 र्थत्वात्—ब्रह्मद्वितीयोऽर्चोऽगममममममिसम्बन्धी देवदत्तः तद्विवरणार्थो गच्छतिस्तद्वै देवदत्तार्चो
 स्युक्तः, 'आद्यहीनगतिरपि न परेण ज्ञायते' () इत्युक्तत्वात्, यदुप्राद्वितीयविवरणार्थं परं तत्पूर्व-
 १० परोपाचार्यमिव दृष्टम्, भाष्यप्रमाणत्वात्, यथा 'द्वितीयदेव' (पा० अ० १ पा० १ सू० १) इति सूत्रेभ्यो-
 पात्तमर्थं भाष्यप्रमाणपरानि विदुष्यन्ति—द्वितीयार्थं संज्ञा भवत्यादेवार्थानामिति संज्ञानुशासनाभिव्याह-
 षारेण सूत्रेभ्योपात्तत्वात् तथा चोक्तं 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं ब्रह्मणो यत्नं वर्तते' । इत्यहममममम
 प्रत्युदाहरणं यतो ॥' (महामाध्यटीअयामुक्तोते पूर्वार्थमात्रं दृश्यते अ० १ पा० १ अ० १) इति ।

आत्मतम्—

- 10 प्रथमपरोपाचार्यवेद्वितीयपरं प्रथमपरोपाचार्यकृत एव ततः प्रतिपत्तो ब्रह्मवत्त्वात्
 प्रतिपत्तुः श्रोतुरूपकारकं स्यात् तेनैव व्यक्तत्वादित्यत्रोच्यते कस्यचिद्व्यवत्यपि केनाभिज्ञादित्त
 एव तदर्थस्य कारकं तथाभ्यस्तम्बजननत्वात् प्रतीपत्तत् ।

(प्रथमेति) प्रथमपरोपाचार्यवेद्वितीयपरं प्रथमपरोपाचार्यकृत एव ततः—तस्मादुदाहारात्
 प्रतिपत्तो, केव ? ब्रह्मवत्—ब्रह्मणो ब्रह्मत्वात्, यथा ब्रह्मणो प्रतिपत्तिः प्रागुपजाता गच्छति[इति परं]
 15 देवदत्तकर्तृव्यपि प्रसुतेऽभिमिति' 'पक्षमेव' यथा प्रतिपत्तुः श्रोतुरूपकारकं स्यात्, तेनैव व्यक्तत्वाभिव्याह-
 षोच्यते कस्यचिद्व्यवत्यपि केनाभिज्ञादित्त एव तदर्थस्य कारकम्, तथाभ्यस्तम्बजननत्वात्—तेन प्रकारेण
 व्यक्तत्वाभिव्याहः देवदत्तकृतोपाचार्यश्रोतुर्विद्विषयिककर्तृको देवदत्त इत्येतावतावदाधीयते श्रुतौ,
 तस्मात्तथाभ्यस्तः तस्य व्यक्तानो गच्छतिस्तस्यो मापूर्वं विद्विषात्, तदुपाधिव्याहृतत्वाभ्यस्तम्बजन-
 नत्वात् योऽयं इति नियमादभिमितिः यथा न हीति । एवमभिव्याहृतत्वाभिव्याहृतत्वात् योऽयं इति

- 20 न योऽयं इत्यत्र—तस्मादिति । प्रथमपरोपाचार्य द्वितीयपरं कदापि कदापि—तस्मात् तस्मात्—अत्र प्रयोग इति ।
 देवदत्त—ब्रह्मद्वितीयोऽर्चोऽगममममममिसम्बन्धी देवदत्तः तद्विवरणार्थो गच्छतिस्तद्वै देवदत्तार्चो
 स्युक्तः, 'आद्यहीनगतिरपि न परेण ज्ञायते' () इत्युक्तत्वात्, यदुप्राद्वितीयविवरणार्थं परं तत्पूर्व-
 २५ परोपाचार्यमिव दृष्टम्, भाष्यप्रमाणत्वात्, यथा 'द्वितीयदेव' (पा० अ० १ पा० १ सू० १) इति सूत्रेभ्यो-
 पात्तमर्थं भाष्यप्रमाणपरानि विदुष्यन्ति—द्वितीयार्थं संज्ञा भवत्यादेवार्थानामिति संज्ञानुशासनाभिव्याह-
 षारेण सूत्रेभ्योपात्तत्वात् तथा चोक्तं 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं ब्रह्मणो यत्नं वर्तते' । इत्यहममममम
 प्रत्युदाहरणं यतो ॥' (महामाध्यटीअयामुक्तोते पूर्वार्थमात्रं दृश्यते अ० १ पा० १ अ० १) इति ।
 30 प्रथमेति—प्रथमपरोपाचार्यवेद्वितीयपरं प्रथमपरोपाचार्यकृत एव ततः—तस्मादुदाहारात्
 प्रतिपत्तो, केव ? ब्रह्मवत्—ब्रह्मणो ब्रह्मत्वात्, यथा ब्रह्मणो प्रतिपत्तिः प्रागुपजाता गच्छति[इति परं]
 देवदत्तकर्तृव्यपि प्रसुतेऽभिमिति' 'पक्षमेव' यथा प्रतिपत्तुः श्रोतुरूपकारकं स्यात्, तेनैव व्यक्तत्वाभिव्याह-
 षोच्यते कस्यचिद्व्यवत्यपि केनाभिज्ञादित्त एव तदर्थस्य कारकम्, तथाभ्यस्तम्बजननत्वात्—तेन प्रकारेण
 व्यक्तत्वाभिव्याहः देवदत्तकृतोपाचार्यश्रोतुर्विद्विषयिककर्तृको देवदत्त इत्येतावतावदाधीयते श्रुतौ,
 तस्मात्तथाभ्यस्तः तस्य व्यक्तानो गच्छतिस्तस्यो मापूर्वं विद्विषात्, तदुपाधिव्याहृतत्वाभ्यस्तम्बजन-
 नत्वात् योऽयं इति नियमादभिमितिः यथा न हीति । एवमभिव्याहृतत्वाभिव्याहृतत्वात् योऽयं इति

१ ति क. ब्रह्मवत् । २ ति क. कस्यचि । X X दृष्टिब्रह्मवत्त्वात् यथा प्रतिपत्तुः ५२१ इति १ वीति 'द्वितीय-
 इति' इत्युक्तम् इत्यत्र ।

त्वात् [प्रतीपवत्, यथा प्रतीपः प्रागभिध्यक्त पठं [त]मासः व्यनक्तिति नास्ति एव तदर्थज्ञानस्य कारकः
तथा तु वाक्ये गच्छतिशब्दोऽपीति, अथ वा इवार्थवादे कुम्भकारोऽपि सिद्धमानमेव पठं तथामि-
व्यनक्ति नाविद्यमानमुत्पादयति प्रतीपवत् तस्मात् कुम्भकारस्यापि व्यक्तव्यञ्जनत्वात् पिण्डावस्थामामपि
व्यक्त एव पठः क्रियाक्रामाभिध्यक्तिप्रत्यक्षत्वात् प्रतीपव्यक्तपठवत्, तथा ईवार्थो गच्छतीत्यत्रापि
व्यक्तव्यञ्जनत्वात्मास्ति एव तत्तदर्थज्ञानस्य कारक इति ।

मा च मस्याः केवलोपपत्तिमात्रकमैवैतदुच्यते प्रथमपक्षोपाचार्यवाचि द्वितीयपक्षमिति, किन्तु
लोकेऽपि व्यवहारप्रसिद्धिस्तथा दृष्टति तदर्थयितुमाह—

तथा च विनापि तत्समिधार्थे पूर्वश्रुतशब्दवृत्तेरेव तथानियतत्वात्तथैव प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते
यथा प्रविष्टा पिण्डीमिति प्रविष्टशब्दभ्रवणात् सुपिदं गृहादि कर्मपदमन्वेति पिण्डीमिति च
कर्मपदभ्रवणात्तयोरप्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति ।

तथा च विनापीत्यादि यावत् प्रविष्टा पिण्डीमितीति एवञ्च कृत्वा तस्मानुवादमात्रमिमा-
न्वस्य शब्दस्य सन्निधिमन्तरेणापि पूर्वश्रुतशब्दोपाचार्यस्य वृत्तेरेव तथा नियतत्वात् तथा हि तच्छ-
ब्दवृत्तिर्निवृत्ता यथा कश्चिदभ्रवमाणद्वितीयपक्षोऽपि तस्य पदार्थविषयप्रतिपक्षिहेतुमवति, तथैव च
प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते तथा प्रविष्टा पिण्डीमित्यत्र प्रविष्टशब्दभ्रवणात् प्रविष्टयोर्म्यं प्रकर्तृत्वमितिः सुपिदं
गृहादि कर्मपदमन्वेति पिण्डीमिति च कर्मपदभ्रवणादनन्तरोक्तप्रविष्टि[अ]त्मन्भावात् तद्योम्यभक्षिक्रिया
कर्तृकर्मकमिति प्रतिपद्यन्ते, तस्मात् प्रथमपक्षोपाचार्यव्यञ्जनं द्वितीयपक्षमिति साबूध्यम् ।

यथा ईवार्थशब्दोपाचार्यवाची गच्छतिशब्दः—

तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्त्ता, 'ऊः कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू०

९९) इति । कर्त्तरि विहितककारोद्देशात्पात्तिः, स च धवदत्त एव विशिष्टः, विशिष्टकर्तृविष-

मिन्वचनैकव्यङ्ग्यत्वेन व्यञ्जयितव्यं प्रतीपं दृष्टान्तीकरोति—प्रतीपवदिति उत्तरार्धवाचकत्वेन दृष्टान्तमाह—अथ वेति ।
तस्मात् प्रथममुक्तितात् पठत् लिङ्गिक्रियाकारणोपस्थितिः तात्पर्यमेवैव पदं वाच्यं मध्यमोपाचार्यविशुद्धिर्न तथा व्यवहार
प्रतिपत्तिरपि कीदृश्यादर्शयति—तथा वेति । अनुवादमात्रकस्य द्वितीयादिपदस्य सविधिया निमित्ति प्रविष्टेयत्वात्प्रत्ययोद्यपि
प्रवेष्टिनामकमेवमस्य प्रकाशितवत् गृहादि प्रतिपत्तिर्भवति, तथा पिण्डीमिसेतन्मात्रोक्तं कर्म कसेत्या कियमाश्रितवत्
वाचिकेना ज्ञानवति तस्मात्तुत्तरात्प्रत्ययानुवादमात्रात्तस्य मेदात् तदभावेऽपि पूर्वपदस्य कर्म धर्मावकाश इति ज्ञानेन तदर्थ-
वैयर्थ्यप्रपञ्चिकमिन्नतलमिति क्षमिन्वचनैकव्यङ्ग्यमेवोत्तरपक्षमिति ज्ञानवैयर्थ्ये—अनुवादमात्रमिमात्रार्थमेति । पिण्डीमिति 25
एवं हि परमिन्नतलमिन्नतलम्, मित्राद्यकार्त्तमपरेतरात्तस्य प्रविष्टादिव्यापि पिण्डीमैकव्यङ्ग्यमिमात्रा नोपपत्त्यात्तलम् एवं
प्रवेष्टिनामकात्तयपि प्रकरवाचित्यगृहादिवैयर्थ्यप्रवेष्टिनामोपात्त लिङ्गिक्रियाविधानं वाक्यमेव तस्मादेतद्व्यङ्ग्यं द्वितीयपद
मुपात्तमुपाचार्यमेव नेतिपु एवैव एवं, पिण्डी मन्वेति एतादृशमात्रं निमित्तं वाक्यव्यङ्ग्यमप्येवेति वदन्ति । तथा नामपदं
परमिन्नतलमिन्नतलमितिपिपत्तिपदार्थं वाक्यमेवेत्युक्तम् तथाऽऽवृत्तात्तयपि परमिन्नतलमप्यप्येवविशिष्टार्थं ज्ञानमिन्नतलम्—तथा
गच्छतीति वेति । गच्छतीति एवं हि तद्विषयमवधिनिष्ठम् प्रकृत्यर्थः किंवा शिप्यवचनं कर्त्ता 'ऊः कर्मणि च धावे वाक- 30
पदेत्या' इति ध्वने कथयति । तदर्थमेवोपात्तव्याः कर्मणि कर्त्तरि च ह्युः लक्ष्यमेवोपात्तं कर्त्तरि च कर्त्तृक

मगम्यमानस्य बह्विप्रवादानुवर्त्तिमिर्वास्यावृत्तिर्निक्षेपेऽवस्थापनं दृष्टम्, तत्र तेनैव अन्वेनोपाचार्ये पठते नाम्येति, तथा ओत्राप्यनुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, को गच्छति देवदत्त इत्यन्ते— अवसाने नाम्नः कर्तृत्वप्रतिपत्तिः, यद्यपि तिपोपात्त कर्तृत्वं तथापि यां तां गतिं गत्वा नामपदार्थ एव कर्त्तेति प्रतिपत्तिः ओतुरपि भवन्ती दृष्टेः^x, [एवञ्च] अग्न्योऽग्न्याभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ भामा-
क्यातद्व्यावृत्ति सायूच्यम्, एवमुपपत्त्यनन्तरं अग्न्यार्षोऽपि द्रव्यक्रियात्मरूढस्तुतिपथ इति भावितम् । 5

अनया च द्वावदार्थगतिभावनाया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूप देवदत्तमेद गतिमेद स्थितिमेदं पृथ्वृत्तिहसनकथनाविमेदं वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्मवति तेन तथा तथा भूयत इति ।

अनया चेत्यादि, एतया द्वयदार्थगतिभावनायाऽस्मत्प्राप्त्यावता लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूपं देवदत्तमेदं गतिमेद स्थितिमेदं पृथ्वृत्तिहसनकथनाविमेदं वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्मवति, यस्मात्तेन तथा [तथा] भूयत इति, इतिउक्त[स्व] हेत्वर्थत्वात्—यस्मादेकमेव भवन देवदत्तद्रव्यरूपं गतिमित्या- 10
दिक्रियारूपञ्च भवति तेनैव तेन तेन रूपेण भूयते न भवनद्रव्यमभ्यत् किञ्चिद्विधि, भवनमेव भवतीति ।

ननु कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेत्येतच्छायाः क्रियालक्षणम्, न सततसम्प्रवृत्ति मात्रम्, सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवेऽपि केनचित्फलोद्देशेन कारकवत्याः क्रियायाः पक्षिपटिगम्यादेः परिग्रहार्थं विशेषप्रवृत्तयाम्, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे तु सर्वभावेपु हि प्रवृत्तिरस्तीति सहभाविभिरसह भाविभिर्विशेषैः प्रत्याभयं सहिता प्रवृत्त्याप्रत्ययफला सा तस्याः सर्ववस्तुनि वसन्त्या मुद्रुर्तमप्यन 15
वस्थानात् किं फल लौकिकं त्वात् ? विशेषास्तूपजायमानाः पश्यादप्य ओदनादिफलान्तरद्वैतव स्वाभ्याः कारकास्ताराण्यपेक्षन्ते, यथा विद्वेत्सङ्ख्युताभ्याः क्राष्टादीभ्यपेक्षते, तत्र या प्रवृत्तिः भवनरूपा सा अरकान्तरानपेक्षत्येन विशेषाभ्यापित्यात्र प्रवृत्तिसामान्य क्रिया लोकाभ्यवहारा-
नङ्गत्वात्, भाष्यञ्च क्रिया द्रव्यत्वेति अनुपप्यते तत्र क्रियायाः फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात् 20
कृतः क्रियात्वम् ! गच्छत्यादिव्यापिकृता वा ! प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूदत्वात्, कारकवत्, वैधर्म्येण तज्ज्ञेयवत् ।

इति प्रतिपत्तिः तत्र च को पच्छतीति कर्त्तृविशेषविज्ञापना देवदत्ते पच्छतीति देवदत्तादिवात्तः संदर्भेनाऽवधारितेसाधनानाह—
ओत्रापीति । एवञ्च नामाकृतादृष्टयो परस्परविषयद्रव्यक्रियावाचिनौ शिवादिपुनश्चरति—एवञ्चेति । इत्येवमेव
अग्न्यादौ द्रव्यक्रियाप्रतिपत्त्यवधारणं सर्वमिदमनेन अस्मिन्नेति देवदत्तादिद्रव्यमेव पच्छत्यादिदेवदत्तं भवतीति द्रव्यविशेषवत्
अग्न्यादौ भवनमेवेदं सर्वमिति प्रवृत्तयमपि पञ्चपदार्थयति अत्राप्या चेति अग्न्यार्षोर्वा गतिरीतिवा तदेकैव एव एव अग्न्यादौ 25
आस्तादृष्टयो वा यथा सर्ववस्तुत्वम् द्रव्यक्रियाकृतवत्त्वमिति कार्यस्य बोधका सर्वे दृष्ट्याः सर्वार्थमिवावगतमर्थी इती-
हात्तादौवैकलेन भवतं वस्तु द्रव्यक्रियायोगेन भवति भवनव्यतिरिक्तस कदापि वस्तुतोऽनापत्तिज्ञास्येन व्याचष्टे—पठयेति ।
तथा च सर्वे भवनरूपमर्थेति भवनसामान्यवैकल्ये क्रियास्ये प्रतिपत्तिरे तत्रचभ्युपगच्छता वैवाचक्येन अस्मिन्नाभ्युपगच्छता
पदार्थमिति—अनु कारकाणामिति सूत्रादयो वाचन इति सूत्रव्याख्याकारैर्वा भाष्यकार क्रियात्वको वाद्वैति पूर्वाचार्यवस्तु
व्यस्ये वरोटीति क्रियेत्यनुपपन्न्यादिमवृत्तिविषयीणां वरोटीया सामानाधिकरन्त्याभावात्पश्यादा वाद्वैतं वच्यमस्तीति कोटितम् 30
कोटे शि परित्यक्तताया विना प्रतिज्ञा कतिमवृत्तिविषयीयाव न परित्यक्ततायाव्येऽनं इति सकलवस्तुत्वापन्नं क्रियाकल्पं
कारकत्वा प्रवृत्तिविशेष इति भाष्यदृष्टा प्रवृत्तयम्, सर्वेषां अरकानायेकमेवप्रवृत्तयमात्रं देवदत्तः कति कदापि वचन्ति
स्यामी वचतीत्येव सर्वत्र पक्षिपटोपात्त प्रवृत्तेत्येकमेवप्रवृत्तयमात्रं प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति कश्चित्पु, एवञ्च पञ्चमक्रियायां विशेषे
वैकल्यमप्यत् प्रवृत्तिविशेषमप्यत् सिद्धम्, एतादृशं वैकल्यमप्यत् वस्तुवर्तीनां भावीसाधनैव व्याहितं यथा 'नयेन सिद्धास्तवतीनां

तथा च द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य द्वितीयो भाव क्रियेत्येतदपि च नोपपद्यते, तस्याः क्रियाया अमत्त्वात् उपपन्नत्वात्, असत्यमद्रव्यत्वं सत्यगत्यादित्वात् उपपन्नत्वात् अगत्यादित्यत्र तदस्यापित्यादिति ।

तथा चेत्यादि, एवञ्च कुर्यात् द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य—भावस्य द्वितीयो भावः ३ क्रियेत्यत्रापि प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिभ्यो नोपपद्यते, तस्याः क्रियायात्तराश्रया असत्त्वान् उपपन्नत्वेन, यदा उपपन्नमवस्थाद्रव्यस्य द्वितीय म भवति तदा प्रवृत्तिसामान्यमिति, असत्त्वमिति तदं प्रवृत्तिसामान्यमिति च—असत्त्व[श्च]द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्यात् उपपन्नत्वात्, अगत्यादित्यत्र तदस्यापित्यादिति तस्यान् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति नैयाकरणापत्तिः ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतत्वात् सर्वभावरूपया प्रवृत्तिभाषानामामेति १० न हीदं कश्चित्प्राप्तमिति मुहूर्तमप्यवतिष्ठतं वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितमप्यवपायनं वा मुच्यत इति भ्रुता, न चाभ्युपगमाऽऽमन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्पयति फलान्तरहनुहे तुभावारिभवाप्रवृत्तिः सर्वभावरूप्यस्युक्तं, न हीदं कश्चित् स्यात्तर्जनीति वचनात् ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतपदित्यादि, ननु तथापि प्रवृत्तिविशेषक्रियावादि[ता] प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियेत्येतदभ्युपगममवस्थामित्यवत्, कथमिति तद्वदपि—सर्वभावरूप १ वा प्रवृत्तिभाषानामामेति आशयेदेदमभ्युपगमं तथा न हीदं कश्चित्प्राप्तमिति मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते [वा] यावदनेन वर्द्धितमप्यवपायनं [वा] मुच्यत (महाभा० अ० ४ पा० १ अ० १) इति भ्रुता सत्यमभ्युपगमात्प्रवृत्तिमिति । न चाभ्युपगमोऽऽमन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्पयति, किं कारणं ? न्यायान्तरहनु(तुभावारिभवाप्रवृत्तिः सर्वभावरूप्यस्युक्तं—तच्च बीजानिप्रवृत्तौ तुमूतम्वानुपाति तनाऽऽवति न्यायि कथाश्रयानि तन्मुच्यतमाम्नि वचनात्तद्वदनुसृतं) (तदुक्तमिति अमेव इत्यत्र) २ पूर्वं पूर्वं यदा नं नोन्नी पूर्वं पूर्वं अतिगता हनुत्तवः त एव भाषाः क्रियात्मानः, तेषां विमत्ता इति वचनं सत्यमभ्युपगमः सर्वभावरूप्यस्युक्तं, कथमुक्तं ? न हीदं कश्चित् स्यात्तर्जनीति वचनात् सर्वभावेन बीजानुपातिगतादिभूतं तच्च प्रवृत्तिगामार्थं तदुक्तमिति तर्जनीतिवत् ।

किञ्चान्यत्—

यद्यपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, एतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव, यद्यपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकात्म्यवद्धारनकृत्यादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकस्त्वत्वात्, यथा च विशेषो उपजायमानाः ५ पथ्यादय ओदनादिफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते तथा मृगयनमपि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षत एव कर्त्ता कुम्भकारोऽस्य करणेन दण्डादिना जलापाहरणाय मृदाइत्य तच्छालायां घटं निर्वर्त्तयति, माळवनगरे सप्तवर्षशतानि यावत् स एव घट आर्द्रादिसामिश्रकृतवपुषा घन्ययामवनेऽपि तपातयामधति तत्राम एव घटो वर्षं न दृश्यते सङ्गोप्यते च गोबोह वा तडागादौ, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति, 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वाद्यसिद्धतापि शैवमुक्तैव ।

यद्यपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, स च विशेषः, सङ्गमाविनो रूपाद्बोडमङ्गमाविनो गमनस्थानावपन्न तैः प्रत्यागमं मुख्यं तदात्मिका चेत्तेनैवपि च न तेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, किं कारणं ? अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् सर्वत्र वेदानेव च विशेषानां सामान्यप्रवृत्त्यात्मकानामोदनाद्युद्दिश्य फलरूपत्वात् सन्निधानाच्च फलान्तरहेतुत्वात् वेदानेव, 10 त एव ओदनादिफलान्तरहेतवो नाम्न्यः कश्चित्, अतः प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति, यद्यपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि—तद्वन्तरोक्तो ग्रन्थो यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकात्म्यवद्धारनकृत्यादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकस्त्वत्वात् दोषो विशेषमहजानर्थक्यञ्च परपक्ष इत्यत्र आह—

विति । कारकानां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति नैव प्रवृत्तिसामान्यसैव क्रियात्वमुक्त्यत् एतन्माह—यद्यपि चोक्तमिति । केनचित् इति फलजननकारणा कारकानां सामान्यादियच्च किञ्चैव प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते सर्वप्रकाराच्च फलजननादेव 20 अत्रेव परित्यज्य फलजननापरसैव लोकात्म्यत्वात् न्यायतया प्रवृत्तिविशेष इत्युच्ये न तु प्रवृत्तिसामान्यमुपलक्षणं सर्वं प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपलक्षणमात्रेण विशेषस्य सामान्यत्वात् इति प्रवृत्तिरेव विशेषः प्रवृत्तिविशेष इत्युच्येति शब्दः । अनेनपि वचनेनासाधनित-व्यतिष्ठामान्यसैव क्रियात्वमुक्तिसाधनेन व्युत्पद्यते—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति । ३३ सर्वपक्षि—अनन्तरोक्तं क्रियात्म्य-रूपाना एव अत्रेव निश्चितेति वा फलमाह निश्चितेति वा च हेतुत्वादिशेषाच्च सन्निधानात् सामान्यप्रवृत्तिरेव हेति माह । एतदेव व्याचष्टे—सर्वत्रेति न च परमं पक्षो बाधोक्तौ बाधनविशेषेन कर्तुमुच्येति वा साम्या सर्वप्रकारादेव वा च न भवति 25 न च नूनं कर्म द्वितीयाश्रयादिति परतैवामात्रं विशेषः प्रत्ययं सामान्यं ततः प्राप्तवत्येति न त्वेवम हे वनित्यत्र स चावत्तावत्त्वत्वात्, एवैकस्य विशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषोऽपि सत् प्रवृत्तिसामान्यरूप इति सन्तः । अनेनपि वचनात् प्रवृत्तिविशेषात् कारकान्येवेत्यन्ते न तु प्रवृत्तिसामान्यं तच्च क्लृप्ताहारणकृत्यादिति वक्तुं तद्विरुद्धमुदाह—यद्यपि चोक्तमिति 'वापतिवदप्रसिद्धं वा सामान्येनाभिधीयते । व्याप्तिवदप्रसिद्धं वा किञ्चैवभिधीयते' । इत्युक्त्वा सामान्येनाभिधीयमानाऽऽ- 30 मित्यत्र फलं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषोऽप्येव तच्चानिवा प्रवृत्तिः सामान्यात् कारकान्तराण्यपेक्षते एवचानाभित्यक्त्या प्रवृत्तिः प्रवृत्तिसामान्यत्वं, निश्चयः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं मन्वीर्त्तव्यं तत्सर्वं एवैकस्य प्रतीतिः । अनपि वक्तुः प्रवृत्तिसामान्यवतिशेषोऽप्येवैकतापराधत्वात् निश्चय इत्याद्यनेन समाचष्टे अत्रोच्यत इति । प्रवृत्तिविशेषस्य प्रवृत्तिसामान्यस्य

यदि स्थितिर्नामेत्यादि, स्मितेर्गोर्बन्धान्मुपगमे द्वयी गतिः स्मितिश्चक्षुः स्यात्, तृतीय विक्षत्वाभावात्, यद्वा स्मितमिधानमवस्तुके यद्वा द्रव्यमात्रविषयं स्यात्, किञ्चातः । इदमतो भवति शेषोपपत्तम्, अवस्तुकत्वे विषयसाम्यस्योपपत्तिप्रसङ्गः—यद्यवस्तुविषयं स्मितसाम्यवचनं बहुमिच्छा विषया सा स्मितिस्त्वित्यमय परं प्रत्यायेयानीति जायते, अर्थाभावात् न जायते, तथा चामिधीयतेऽनेनेत्य मिधानं स्थितिसम्पत्तिः, तस्याभावाः स्वाद्योभावात्, काकवासितामिदमवयवे वा तस्यामिति, एव च तावदवस्तुकत्वे शेषः, अथ द्रव्यमात्रं स्मितिः द्रव्यस्याविरोधाद्वाच्यमिति स्यात्, यथा देवदत्तसङ्गात्वाद् कविरोधाद् देवदत्तो गच्छतीत्यत्र देव[दत्त]त्वामिधानं प्रवर्त्तते तथा देवदत्तसिद्धिर्गच्छति चेत्तेषां मिधानं प्रवर्त्तते, कमत्र द्रव्यस्य सत्त्वादिरोधोभावात् एव शेषवर्त्तनात् तत्त्वमात्रमात्रं स्मितिः, यतस्तु सत्त्वित्यादि विरोधाविरोधौ इत्यत्र एव गतिस्मिती—मत्तिस्मितीः परस्परतो विरोधात् देवदत्तद्रव्येण सहाविरोधाद्वा एव गतिस्मिती द्रव्यवत् प्रत्यो गतायो पात्रद्रव्यान्यस्य एव गतिविरोधिनी स्थितिर्मिति, 10 भवनान्यस्य इति द्रव्यभवनार्जन्येव गतिः स्मितिर्वा इति प्रवृत्तिभवनान्यस्य एवेति यद्योपपन्नमुप संहरति ।

त्यान्मर्तं विरोधित्वावित्यनेकान्तिरुक्तमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुध्यते प्रका
शाभावेनेव समसा प्रकाशा स्वन्मतेनेव, स्थित्या विरोधश्च स्तुप्यादिना गत्यभावेनापि
विरोधस्तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभावात्, स्तुप्यादेर्धा भावत्वमेव स्यात् गतिविरोधित्वात् ।
स्थितिश्च, एव सति कुत एतद्भावविषयमेव, अभावविषयमेवैतदिति कुतः ? इति ।

[illegible]

स्यादिति, यत्किं स्यात्तर्थात् विरोधित्वात्तन्नेववर्तनेकात्मिकमभावप्रसङ्गान्, गतेरभावो गत्ता विरु-
द्धते प्रकाशमावेनेव तत्रसा प्रकाशः, यथा स्वयमेवेनेव—अमु मागु गतिरेव क्रियान्तरमादुर्भावेनात्मि-

भ्यति नीवमाना भाव एवेत्युक्तम्, तत्र सिद्धा विरोधवत् एवमुप्यादिना गत्वभावेनापि विरोधः, तत्र
तद्विरोधित्वात्तद्विनाभाव इति गतिरभावाविनामाविनी स्यात्तद्विरोधित्वात्, यच्च यद्विरोधि तत्तेना

विनामावि दृष्टम्, यथा गतिः सिद्धा, एवमुप्यादेर्भावात्त्वमेव स्याद्विरोधित्वात् स्थितिवत्, एवं तद्वि-
विनामावित्ते सति कुत एतद्व्यावधिकमेव एतद्विधानं स्थितिरिति, एवमुप्यादिरित्यभावविषयमेवैवैवैति
वा कुतः ? विरोधो वाऽत्र बाध्य इति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपि भावेनाभावेन वा भावो विरुध्यते तादुर्भावावेव तर्हि,
विरोधित्वात् यत्किञ्चिद्देशतः काकतो वा, गत्यभावमात्रविषयत्वे चानुपपद्यमानस्थितिर्गति-
निवृत्तिरिति स्यात् तथा च कल्प्यमानायामनुपपद्यमानस्थिता गतिस्त्वस्याद्येकमवनाविना-
भूतद्रव्यविनाशविषयं स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैवं द्रव्यस्य कूटस्थनिवृत्त्याद्वितुमर्हति,
तस्मादेव च गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावः सपुण्यादिष्व, तस्मात्तत्त्वभाववच्छित्तमात्रविशेषस्थित-
विनाभावमेव द्रव्यमिति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपीत्यादि, एवमुप्यादेर्विषयं कृत्वा र्वैवानिष्टापादनम् किं विद्ये
वेजोकेन ? यथा स्थितेरभावत्वावुच्छिन्नावा एवमुप्यादेरित्यभिधानः, एकव भाष्यत इति तदुच्यते—यद्यभावो
भावेन अभावैव वा भावो विरुध्यते तादुर्भावावेव विरुध्यते भावावेव तर्हि विरोधित्वात्, यत्कि-
ञ्चिद्विरुद्धाद्विरुद्धोऽप्यर्थं दर्शयति, अत्रिन्तुकादिबन्तं यदपदादिबन्तं यदकपादादिबन्तं सर्वत्र सहानव
ज्ञानकक्षयविरोधदर्शनादेस्ततः काकतो वेति, तस्मात् एवमुप्यादेरपि भावत्व नानिश्चमिति, यद्यपि च त्वत्त
स्थितिविनाशयथाविवक्ष्यमिति मन्यते तस्मादीयमुपपत्तिः आह्वयन्ती तद्यथा गत्वभावमात्रविषयत्वे

तद्विषयं स्थितिरवयवे भावे कलमापि च निवृत्त इत्यनेनप्रतिपत्तिरिति बहते—स्यात्तमिति । एतेषु वाच एवेत्युक्तमत्र-
ननु प्रामिति गतिर्मात्र स्थितिरप्यभिधायिनी नीवमानात्तत्त्वपक्षगतिरिति भावः । यते स्थित्या विरोधलोभात्मेवपि विरोधो
एव इत्याह—तत्रेति यदादिबन्तः । यद्विरभावाविनामाविनी अभावविरोधित्वात् स्थितिरपि स्यात् तत्र तद्विरोधित्वाविति ।
अत्रविरोधित्वात्तद्विनाशविषयविषयत्वात्तद्विरोधित्वात् स्थितेरभावविषयते यत्तर्हि एवमुप्यादेरपि भावत्वं ज्ञातव्यम्—एवमुप्यादे-
वेति स्थितिविरोधित्वात् स्थितेरैव एवमुप्यस्य भावः ज्ञातव्यः स्यात् । एवञ्च तद्विरोधित्वात् तद्विनाशविषयत्वं स्थितिविरोधित्वात्

कल्पान्तेऽपि स्थितिरवयवे त्वमेव इति यथायाम् एवमुप्याद्यद्येवमात्रेण यति न तु यावद्विदि इत्येवैवम्, स्थितिरवयवाविति
एवमेव—यद्यमिति । तद्विरोधित्वात् यद्विरभावात्तत्त्वत् एवमुप्यादी नवै तद्विरोधित्वात्तद्विनाशवन्त्ये तर्हि ज्ञातव्यापि भावत्वं किं
च. स्थितिविरोधित्वात् यद्यभावे—अत्र ब्रूम इति एवञ्च एवमुप्यादेर्वैधायिगात्तत्त्वत् तद्विरोधित्वात् यद्विरभावात्तत्त्वत्तद्विरोधित्वात्
मिद्वत्तः । एतदेवात्र—एवमुप्यादेरिति । नवै तत्रापि हेतुमुपेयते तर्हि लोऽपि भाव एवेत्याह—किं विरोधोवेजोकेनेति ।
हेतुत्वमेव भावत्वात् तत्त्वत् स्थितेरैव एवमुप्यादेरप्यभावत्वमुपेयमे ज्ञातव्यम्—यथा स्थितेरिति । भावत्वमेव यद्यवयवे-
पद्यमात्र इति भावोर्विरोधित्वात् यदपदा यदकपादो वा यद्विरभावात्तत्त्वत्, यद्यद्विरोधित्वात् यद्विरभावात्तत्त्वत् यद्विरभावात्तत्त्वत्
भाष्य इत्याह—अत्रिन्तुकादिबन्तः । नवै स्थितिरवयवाविवक्ष्येव ज्ञातव्या यद्यवयवते—यद्यपि चेति स्थितिरपि

१ इति यद्विरोधित्वात् । २ इति च ज्ञातव्य इति । ३ इति च. ज्ञातव्यमिति । ४ इति च. योविद्यते । ५ इति च.
“नवम्” ।

चानुत्पद्यमानमिति गतिमिदृशिरिति, तथा च कस्यमानायामतुत्पद्यमानस्थितौ गतिमिदृशौ गतिस्त्वित्यादे
कमूतं भवन प्रागुक्तम्यावर्कं तेनाविनामूतं इव तस्य विनाशोऽस्यत्वमभाषस्तद्विषय स्थानमित्यभिधानं
स्मात्, न चैव इत्यस्य कूटस्थमिदृशत्वाद्भवितुमर्हति, तस्मादेव च-तद्विमिद्वमयात् प्रतिपत्तस्य गतिमिदृशः
मितिर्नाभावस्तथा उपपत्तिश्चेति, बहुपसंहरति-तस्माद्व्यत्ययवञ्चितेत्यादि गद्यार्थम् ।

अनन्तरं सपुण्यादिरपि प्रसङ्गोऽभिहितः—

5

अमाद्य इति च अमादस्यो भावविशेषः, अत्राज्ञापकप्रियादिवत्, एवं सपुण्यापसस्य
याचिदाभ्यानां भावार्थत्वम् वक्ष्यते चास्योदाहरणम् ।

(अमाद्य इति) चेऽमाद्यमात्रमिमत्तत्राप्यमाद्य इति नापदार्थं वक्ष्यते, किं तर्हि ? तथा
पदुदाहरणमिदं तस्मादस्योऽमाद्य इति भावविशेषः, अत्राज्ञापकप्रियादिवत्, एव सपुण्यापसस्ययाचि
सद्वन्तं भावार्थत्वम्, एवमसङ्गमात्रमिमत्तत्रापि सर्वविषयव्यतिरिक्तं म्याप्यापितां दर्शयति-वक्ष्यते च- 10
स्योदाहरणमतिवैलक्षण्यम् ।

इदं तावत् प्रकृतं माध्व्यते—

यथा तिष्ठति पक्षतीत्यन्यथाभवनं प्रकृतिसामान्यं भवन नातिवर्धते तथा विनश्यति
प्रपञ्चते मितिष्ठतीत्यादयोऽपि, येऽन्यत्पन्थाभावाभिमताः सपुण्यादिशब्दवाच्यास्तेषामपि न तु

स्वित्तेरुत्पत्त्यनतात्वात्तद्व्यतिरेक्यते तथा च यस्मिन्नामूतप्रभविनाश इव स्थितिरिति आह कूटस्थमित्यस्य इत्येवैव 15
अप्या कर्तुं सङ्गच्छेति भावः । गतिमित्यस्यैव गतिमप्येव स्थितिमप्येव च केचित्पदेन अन्तेनानिमित्तं इव भवति
इत्येव अमदत्तावाचित्वमेवोदाहरणमत्रमिदं पूर्वं वक्ष्यमाणेन स्थितेर्मदनाभावकल्पे तु यमनामिनामूतप्रभमित्तिरेव
स्थितिरिति वक्ष्यते इत्यस्य कूटस्थमित्यस्य न सम्भवतीति भावः । एवमिति गतिः स्वित्तेरुत्पत्तिः स्वित्तेरुत्पत्तिः मान एवमनुपेव इत्याह-
तस्मादेव चेति । तस्मादाद्यवञ्चितेति अत्रापि मूढं बोधकम्भवे । यस्मादेव कश्चित् वा भावमूता स्थितिरिति
मात्रेण इत्येविति भावः इति प्रतिपाद्यते । ननु 'वतिन शुद्धमन्वत्तद्व्यतिरेक्यते' इति स्वाह्य, अमाद्य इत्यत्र भावव्यतिरेक्यते 20
अत्राप्येव भावम् यद्यपि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
निर्वाच्ये व्यामोहात्तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
वत्तत्तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
वतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
किन्तु सर्वद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते 25
तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
मन्वेव इति भावः । सर्व एव अत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
वनामित्यस्य सपुण्यादौ सामान्यमित्येवनामित्यस्यव्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
तस्मैव मितिः इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते 30
तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते इत्यत्रापि तद्व्यतिरेक्यते
वक्ष्यते चेति सपुण्यादेवेति भावः । अत्र विशेषणमपि सामान्यमप्यत्र नातिवर्धत इत्याह-तस्मैव-यथा तिष्ठतीति ।

(स्वपुष्पस्य चेति) स्वपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिभ्यक्तिः, अतोऽङ्गमुमादिप्रकारेणामिभ्यक्तिरिति प्रकाशयामासि इत्येतेरेव्यक्तियोगः सर्वात्मकत्वावस्थिम् इवार्थानयमेवे सद्य इत्थं क्रिया च गमनादि, द्रव्यभेदानां गमनादिक्रियाभेदानाञ्चोक्तवद्भवत्वाभेदात् कतमत् सत्? कतमच्च पुष्पादीं विकसनमभ्यत्? इति देशवृत्तगमनमवयवव्यवस्थत्वं तद्वर्षीति-उपपत्त्याविरति मायः, एवञ्चेत्यादि-एवञ्च कृत्वा गमनस्थानादिक्रममास्मिन्नात्मनि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादिक एव पूर्वापरीमृती भा- ८ वः[प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्त 'पूर्वापरीमृप भावमाकषातेनाऽऽवृते व्रजति पचती' (निरु० अ० १ सू० १४) त्वासीति, सर्वभास्वैकार्थस्य ज्ञानस्वरूपप्राप्त्यविषयभावत्वात्, कस्मात् स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते? ज्ञानः, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकपः सर्वप्रभेदानुमननरूपः, स एव ज्ञानमभिव्यक्त्यभेदात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपविगत्यादीम् स्वप्रभेदानन्तर्यावयवेव भावः सा- १० मान्यमननरूपज्ञानो मननभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भेदानुमुपगतत्वात्, न त्वविष्टः कारकानां प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्मित्रः कश्चिदिति, दृष्टान्तो मुक्तिविशेषमिति ।

उत्साहवानम्—

यथा मुजिरिषाञ्जनपानादिना द्रव्यक्षेप्रकाशभावभेदेन प्रक्षरमात्रं मिथ्यते, न हि तेषु कश्चिदमुजिरिक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ मुजिरिय, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तिवास्त्योर्वा सर्वैव चासौ प्रक्षरमात्रमि- १५ सामान्यमननरूपज्ञानक्रियैव मुक्तिसामान्यमात्रप्रक्षरमिदमुक्तिविशेषवत् ।

अनुभाविः अनुपपन्नैः विविधकृतानामभिभक्तिः पुष्पस्यैव इवेन चामिभ्यक्तिरिति तत्त्वानभिभक्तिप्रभारं चरन्मेवैति नास्ति ह्येतोऽस्ति मत्ता । एतन्निमित्तं सर्वेण कतमत्वादिभ्यक्तियोगात् इत्यत्रलक्षणात् कस्यचित्किनाविशेषात्वात् किनात्वकत्वात्प्रवृत्त्येव नवनवयनसिरेषत्वेति एव सामान्यमभिभक्तिरिति न ह्यस्तीति कतमत् कम्? कतमच्च पुष्पादीं विकसनमिति देशवृत्तगमनमवयवव्यवस्थत्वं तद्वर्षीति-उपपत्त्याविरति मायः, एवञ्चेत्यादि-एवञ्च कृत्वा गमनस्थानादिक्रममास्मिन्नात्मनि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादिक एव पूर्वापरीमृती भावमाकषातेनाऽऽवृते व्रजति पचती' (निरु० अ० १ सू० १४) त्वासीति, सर्वभास्वैकार्थस्य ज्ञानस्वरूपप्राप्त्यविषयभावत्वात्, कस्मात् स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते? ज्ञानः, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकपः सर्वप्रभेदानुमननरूपः, स एव ज्ञानमभिव्यक्त्यभेदात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपविगत्यादीम् स्वप्रभेदानन्तर्यावयवेव भावः सा- २० मान्यमननरूपज्ञानो मननभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भेदानुमुपगतत्वात्, न त्वविष्टः कारकानां प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्मित्रः कश्चिदिति, दृष्टान्तो मुक्तिविशेषमिति ।

यथा मुञ्जिरेवेत्यादि यावत् प्रकारमात्रं भिद्यते इति, अन्नपानपापसाधामिदृश्वभेदेन कांक्षयाभ्यां पापौ हरावे चेति क्षेत्रभेदेन प्रथमद्वितीयमासादिना विमराभ्यादिना वा काष्ठभेदेन तीर्थ-
मन्त्रमुपि तद्वन्नौपम्यस्य साधनाभिभावेन च प्रकारमात्रेणैव भिद्यते न मुञ्जितेन, न हि तेषु प्रकारवि-
भेदेषु कश्चिदमुञ्जिरेवमस्मिका वा, किमु सर्वोऽप्यसौ मुञ्जिरूपवति क्रमानुशिरेव, अथवा वरस्वता
प्रकारमात्रमेवादिष्यते, सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो भवते, अस्य पर्यस्य सर्वगतिस्त्रिधा विभेदस्त-
त्वात्, एवं गतिस्त्रिधा विभेदोऽस्ति विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यमवयवस्य प्रकारमात्रमिदं
नित्यमित्यस्ति, तस्मिन्मयसि—सर्वैव वाचाभिरिति यावत् क्रियेव, तस्यादक्षिणवदतिविधितपवदिवच
रुनमेकादशत्वात् प्रकारमेवाव ततोऽ[न]न्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो मुञ्जिद्वयसामान्यमात्रप्रकारमिति मुञ्जि-
क्षेपवदिति ।

10 निजान्तरम्—

एवञ्च मुञ्जिगतिस्थितिपञ्चादीनामपि तथा तथा सर्वमावध्यापिता भाषितिजानाति-
श्लेष्ठादीनामपि पूर्वोत्तरव्यत्ययव्यक्तिमयनेकस्यादेव च, पूर्वमभाषमाजो गच्छन् तिष्ठन्
सीनो वा पञ्चाज्ञापते, तथा पश्यति जानातीच्छति श्रेष्टि प्रयत्ने स्मरतीत्यादिषु तुल्यवर्णः ।
एवञ्चेत्यादि, न केवलमात्रावयव एव सर्वमावध्यापितत्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रमावध्या-
15 निर्वर्तनम्, किं तर्हि ? मुञ्जिगतिपञ्चादीनामपि तथा तथा सर्व[माव]ध्यापिता, मुञ्जेत्यावत्—मुञ्जेत्यव-
हरणार्थलोपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्यापत्यवर्तत्वादापत्तेः परिभाषार्थत्वात् परिभाषा इति सत्ताव-
गम्यत्वात्, तथा गतिरपि सर्वमावध्यापिनी गमनवस्तवस्य न परिभाषार्थोपेकार्थत्वात्, इत्यसि श्लोकेति
इत्यनेति ह, श्लोकादौ इत्यत्र इत्यञ्च अग्रे इत्यत्र सर्वैव गमनवस्तव विपरिणामरूपमित्यर्थः,
आद्योऽपि यथा 'नोमस्ते वं भवे' किं पयसि वेयसि चकसि फंसि द्योमसि क्षुमसि वं वं मार्गं परै
20 यमसि ? इवा गोवसा 'तवैव वाच परिधमसि' (मग ४० ५ ७० ७ सू २१२) इति, किञ्चित्पि

इति इत्यनेनैवेत्येन प्रकारमेवञ्च मुञ्जेरेव इति सर्ववर्ति—व्यञ्जयति । सर्ववर्तेषु तुल्य इति व्यञ्जयति । न
हि तत्र इत्यत्र इत्येव न तुल्य इति व्यञ्जयति इत्याक्षेपाह—न हि तेऽपि । एवं गतिस्त्रिधा विभेदो विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि
नित्यमित्यस्ति सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो भवते, अस्य पर्यस्य सर्वगतिस्त्रिधा विभेदस्त-
त्वात्, एवं गतिस्त्रिधा विभेदोऽस्ति विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यमवयवस्य प्रकारमात्रमिदं
25 नित्यमित्यस्ति, तस्मिन्मयसि—सर्वैव वाचाभिरिति यावत् क्रियेव, तस्यादक्षिणवदतिविधितपवदिवच
रुनमेकादशत्वात् प्रकारमेवाव ततोऽ[न]न्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो मुञ्जिद्वयसामान्यमात्रप्रकारमिति मुञ्जि-
क्षेपवदिति ।
एवञ्च मुञ्जिगतिस्थितिपञ्चादीनामपि तथा तथा सर्वमावध्यापिता भाषितिजानाति-
श्लेष्ठादीनामपि पूर्वोत्तरव्यत्ययव्यक्तिमयनेकस्यादेव च, पूर्वमभाषमाजो गच्छन् तिष्ठन्
सीनो वा पञ्चाज्ञापते, तथा पश्यति जानातीच्छति श्रेष्टि प्रयत्ने स्मरतीत्यादिषु तुल्यवर्णः ।
एवञ्चेत्यादि, न केवलमात्रावयव एव सर्वमावध्यापितत्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रमावध्या-
30 निर्वर्तनम्, किं तर्हि ? मुञ्जिगतिपञ्चादीनामपि तथा तथा सर्व[माव]ध्यापिता, मुञ्जेत्यावत्—मुञ्जेत्यव-
हरणार्थलोपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्यापत्यवर्तत्वादापत्तेः परिभाषार्थत्वात् परिभाषा इति सत्ताव-
गम्यत्वात्, तथा गतिरपि सर्वमावध्यापिनी गमनवस्तवस्य न परिभाषार्थोपेकार्थत्वात्, इत्यसि श्लोकेति
इत्यनेति ह, श्लोकादौ इत्यत्र इत्यञ्च अग्रे इत्यत्र सर्वैव गमनवस्तव विपरिणामरूपमित्यर्थः,
आद्योऽपि यथा 'नोमस्ते वं भवे' किं पयसि वेयसि चकसि फंसि द्योमसि क्षुमसि वं वं मार्गं परै
यमसि ? इवा गोवसा 'तवैव वाच परिधमसि' (मग ४० ५ ७० ७ सू २१२) इति, किञ्चित्पि

संग्रहवर्ण समासेषं ॥' () इत्यादिनामिनयकक्षणे इत्यधिकृत्यात्मकद्वित्वात्पनेच्छो गमो मैगम इति सिद्धयर्थेऽप्यथा इत्यधिकृत्यात्मकसुबाह्व आभिवैगमनयवर्णनम्, त्रित्वाविश्वनामा द्वितीयाभिवैगमत्वात्, एतद्वर्णनयनमुक्त पूर्ववर्णनपाति—सङ्ग्रहणये निपतिर्तुं शीघ्रं यस्य निरूपणस्य तस्मिन् निमित्तक-परिहृयं क्रियते सङ्ग्रहणयवर्णमात्रपाति, प्रथमात् निमित्तमन्त्रात् व्यवहारनयात् आरातीना येऽतीताः ।

४ पूर्वमथाः ते सङ्ग्रहणमनेवाः तदनुपाति यदुत्तरं क्रियाध्वनं क्रियुदाहरणद्वारेषोच्यते तत्तत्प्रमिसन-
नाय तद्विहितमपिपयमिनेकैरेषोच्यते, कथं पुनर्यैः त्रितिकरूपनिरूपण क्रियते ? चर्यते—सा तु
इत्यादिनामिनेपो गतिवत् प्रतिपद्यन्तेष्वेव निरूप्यते यथा गतिर्ब्रह्मस्यवन्नामिनेपो वाङ्कुमारविषय-
त्वादिनाम्ना तथा त्रितिरिति, गतिमितिबन्ध सर्वाक्रिया इति ।

अत्रापि छद्मपातरे दोष उच्यते—

- 10 अत्रोच्यते, अविकल्पितैकत्वे यत्प्रसाधितक्रियायान्तरस्वत्वात्, अन्वयकइत्यादिना-
त्वात्, यत्तद्वर्णं ततो नान्याऽवस्था तद्व्यपवत्त्वात्, वेदवत्तवाङ्कुमारदिवत्, तत्तच्च इत्या-
द्यान्तरभूतक्रियापदार्थाभ्युपगमविरोधाः, एवमभिधानास्वभ्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ बोधवद्वापि
स्ववचनाविरोधाः, तत्र तावदभ्युत्पत्तौ अवस्थायास्ततोऽन्वयत्वं, तत्त्वादिविषयकत्ववत्त्वात्
त्वात्, वेदवत्तावत्त्वं, यथा वेदवत्तावत् इत्युक्ते वेदवत्तस्य स्वमन्त्राः, सोऽस्य स्वासीति तेन
- 11 विषयेऽन्वयवत्त्वेन तस्य वाच्यत्वात्ततोऽन्वयत्वं इत्येव ब्रह्मावस्थेति ।

(अत्रोच्यते इति) अविकल्पितैक[त्वं] इति चेदुच्यते यत्प्रसाधितक्रियायान्तरस्वत्वात्—यत्त-

[म]यत्वेन प्रसाधितमुक्तिक्रियाकक्षणाभिधानेन इत्यादिनामन्द किमेति तस्य ज्ञानो दोषः, किं कारणं ?
अन्वयकइत्यादिनात्वात्, इह अक्षय्यादन्वयवत्त्वात् अन्वयानिनो वाङ्कुमारद्वयो वर्मा इत्येवैव वेदव-
त्पादेरसा एषोच्यते, ते चाज्ञातवचनवत्त्वात्ततो भान्ते, तस्यात्र ततोऽन्वयमितिददापन्नम्, स चाभ्यु-

- 20 ज्ञानेऽज्ञानेनाह—इत्येवमादिनयकक्षणे इति । निमित्तो हि प्रत्ययबोधयत्तौ व्यवहारवत्ताः तदा यं त्रितिरित्येव
मवाः सङ्ग्रहणमनेवाः कथं नवः यद्यपि वेदयमेव तत्र प्रत्ययवाचनान्तरमिदंयत्त्वं पूर्वं न नञोः सङ्ग्रहणमनेवाः, तथा वेद-
विषयौ क्रियायाः सिद्धिरित्यात्मकमित्येवमिति वदमिषेते तद्वर्णं कथयामिदंयत्त्वं न चान्तेन अत्र इत्यधिकृत्यैव
अवस्थायास्ततोऽन्वयत्वं हि सङ्ग्रहणमनेवमिति वदमिषेते—यद्यप्यस्येति एतद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं ज्ञानो निमित्तवत्
आरातीना—ततोऽतीता इत्यर्थः इत्येव—इत्यवस्थायैवमिति वदमिषेते तद्वर्णं नञोः इत्यर्थः यदुत्तरं—यतोऽस्य यत्तद्वर्णनेन निमित्तमन्त्रात्
21 तद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं इत्यवस्था भवत्यस्य ततोऽतीता विवत्ता सङ्ग्रहो वा वैक्यो वेति तद्विषयतामिदंयत्त्वं । तन्मन्त्रं निमित्त-
कत्वं वदमिषेते—सा त्रितिति यथा त्रितिरित्यात्मकमित्येवमिति सिद्धिरिति एवमेव तद्वर्णं क्रिया अथि तस्य न इत्यवस्था निमित्त-
कत्वं किञ्चित् यथा । भवत्येवमिति—अत्रोच्यते इति अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
त्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
30 ज्ञानेऽज्ञानेनाह—इत्येवमादिनयकक्षणे इति । निमित्तो हि प्रत्ययबोधयत्तौ व्यवहारवत्ताः तदा यं त्रितिरित्येव
मवाः सङ्ग्रहणमनेवाः कथं नवः यद्यपि वेदयमेव तत्र प्रत्ययवाचनान्तरमिदंयत्त्वं पूर्वं न नञोः सङ्ग्रहणमनेवाः, तथा वेद-
विषयौ क्रियायाः सिद्धिरित्यात्मकमित्येवमिति वदमिषेते तद्वर्णं कथयामिदंयत्त्वं न चान्तेन अत्र इत्यधिकृत्यैव
अवस्थायास्ततोऽन्वयत्वं हि सङ्ग्रहणमनेवमिति वदमिषेते—यद्यप्यस्येति एतद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं ज्ञानो निमित्तवत्
आरातीना—ततोऽतीता इत्यर्थः इत्येव—इत्यवस्थायैवमिति वदमिषेते तद्वर्णं नञोः इत्यर्थः यदुत्तरं—यतोऽस्य यत्तद्वर्णनेन निमित्तमन्त्रात्
21 तद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं इत्यवस्था भवत्यस्य ततोऽतीता विवत्ता सङ्ग्रहो वा वैक्यो वेति तद्विषयतामिदंयत्त्वं । तन्मन्त्रं निमित्त-
कत्वं वदमिषेते—सा त्रितिति यथा त्रितिरित्यात्मकमित्येवमिति सिद्धिरिति एवमेव तद्वर्णं क्रिया अथि तस्य न इत्यवस्था निमित्त-
कत्वं किञ्चित् यथा । भवत्येवमिति—अत्रोच्यते इति अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
त्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
30 ज्ञानेऽज्ञानेनाह—इत्येवमादिनयकक्षणे इति । निमित्तो हि प्रत्ययबोधयत्तौ व्यवहारवत्ताः तदा यं त्रितिरित्येव
मवाः सङ्ग्रहणमनेवाः कथं नवः यद्यपि वेदयमेव तत्र प्रत्ययवाचनान्तरमिदंयत्त्वं पूर्वं न नञोः सङ्ग्रहणमनेवाः, तथा वेद-
विषयौ क्रियायाः सिद्धिरित्यात्मकमित्येवमिति वदमिषेते तद्वर्णं कथयामिदंयत्त्वं न चान्तेन अत्र इत्यधिकृत्यैव
अवस्थायास्ततोऽन्वयत्वं हि सङ्ग्रहणमनेवमिति वदमिषेते—यद्यप्यस्येति एतद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं ज्ञानो निमित्तवत्
आरातीना—ततोऽतीता इत्यर्थः इत्येव—इत्यवस्थायैवमिति वदमिषेते तद्वर्णं नञोः इत्यर्थः यदुत्तरं—यतोऽस्य यत्तद्वर्णनेन निमित्तमन्त्रात्
21 तद्वर्णनपरित्यक्तव्येयं इत्यवस्था भवत्यस्य ततोऽतीता विवत्ता सङ्ग्रहो वा वैक्यो वेति तद्विषयतामिदंयत्त्वं । तन्मन्त्रं निमित्त-
कत्वं वदमिषेते—सा त्रितिति यथा त्रितिरित्यात्मकमित्येवमिति सिद्धिरिति एवमेव तद्वर्णं क्रिया अथि तस्य न इत्यवस्था निमित्त-
कत्वं किञ्चित् यथा । भवत्येवमिति—अत्रोच्यते इति अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
त्वं इत्यादिनामन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-
इति निमित्तमन्त्रात्ततोऽन्वयत्वं इत्यवस्था ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वयत्वं क्रियायाः अन्वयवत्त्वात्ततोऽन्वय-

रुद्धिविरोधः, एव द्रव्यावस्थानिविरोध इति क्रियासमूहमभ्युपगमादिविरोधादुक्तम्, काष्ठसाधनयोगै
मात्र इत्येतयोः कर्म[क्रा]दिव्यव्यापारसमूह[त्वं]मिति तैरेव निपाकृतमिति ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तु द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि यथादेवात्याभ्यामिमदतत्त्वद्रव्य
शब्दार्थयथात् पुनरपि द्रव्यावर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, भवति भवन्
वा द्रव्यमिति अभ्यार्थत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थभ्युत्पत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः, यद्भूयते ३
सा क्रिया यद्भवति तद्रव्यमिति साध्यसाधनमेवात् ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तित्थित्यादि, द्रव्यसाधनानां क्रिया नार्वान्तरमित्येव साध्यमता
तुर्वर्तिनो भवतः परप्रत्ययो मनोरथः स नोपपद्यते, सर्वत्र द्रव्यक्रियात्मकभावापत्तिमावाहुक्तवत्,
अत्रापि त्वन्मनोरथानुवृत्त्य द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि—अवस्थासम्बद्धमभ्यापमपि उचित्वा,
यद्यपि तदुपपद्यते आह्वीकृत्येतयो म किञ्चिद्भूतः तथापि यथादेव—उपपत्तेरेवाभ्यामिमदतत्त्वद्रव्य 10
हृत्पा[र्ववृत्ता]त्—अन्नागार्हमभिमत तस्य तत्र साध्यस्य च द्रव्यमेवापत्तिः, तदभिवायिनो द्रव्यसम्बद्ध
यथात् तदर्थवशात् पुनरपि—नारं नारं द्रव्यावर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, सा
क्रियाऽऽपत्ता, कस्यात् ? भवति भवन् वा द्रव्यमिति अभ्यार्थत्वात्, द्रव्यस्य अभ्ये अभ्यसम्बद्ध कर्तरि
भावे वाऽप्युक्ता तथा द्रव्यसम्बद्धेऽपि, तत्र द्रव्यसम्बद्धस्य अभ्यार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थभ्युत्पत्तिरवश्यमभिविनी,
यत्तच्च[प्रकृति]प्रत्ययार्थभ्युत्पत्तेः द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः—यद्भूयत्यस्य क्रियात्वात् प्रत्ययार्थस्य द्रव्यत्वात् कच 15
भ्युत्पत्तिरिति चेदुच्यते साध्यसाधनमेवात्, यद्भूयते सा क्रिया, यद्भवति तद्रव्यम्,—यत्तद्भवता वस्तुना
भूयते स प्रकृत्यर्थो नाहः, यत्तद्भवति तत्त्वर्थः, तस्मात् कर्तृमात्र[ाना]त्वाद्द्रव्यक्रियानानात्वं स्यात्,

द्रव्यसम्बन्धोर्नैतत् दर्शनात्क्रियेत्येव इत्याह—लोक इति । तयोर्नैतत्तादमेवतात्तेनैकत्वं निश्चयत इत्याह—तथेति ।
एतैरेवोक्तम्—तद्भूयतेति । द्रव्यावस्थानिविरोधे कदाचान्युपगमोऽपि एवमभ्युपगम्यैतैरेवोक्तम् इत्याह—एवमिति ।
द्रव्यस्य कदाचनैव साधनयोऽपि येनैव कदाचनोपेयात् साधनयोऽपि यत्र इत्यपरेण कदाचनैरेव साधनयोऽपि येनैव 20
एतैरेवोक्तिं मात्रं तत्त्वस्तुत इति दर्शयति—काष्ठसाधनमिति । अत्र द्रव्यमात्रं तत्त्वमिति साधनयोरभ्यामुपगमेऽपि किंवा
नार्वान्तरत्वं यथात् तत्राह—एतैरेव—त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तित्थिति द्रव्यमात्रमभ्यपस्य मयेरभ्यामनये कदाचनैव—
सर्वत्रेति यत्राह द्रव्यक्रियेमदस्तथापि प्रतिपत्तिरिति माहः । तदुपपत्तिं दृष्टीकृत्येतयो वत् तत्र दर्शनमिदं
तत्त्वसम्बद्धादेव यद्यपि निश्चितं भूयो केनचित् कदाचनपि युक्तिरित्येव द्रव्यक्रिया क्रिया निश्चयीत्याह—अद्यापीति । तत्र—
वैतन्मनोरथस्य द्रव्यक्रियेतितात्ते इत्याह—महातीति । महातीति कर्तृभूयति । महातीति भावभ्युत्पत्तिर्यथासम्बद्धस्य, 25
कदाचनैव हि “महामेवमनोरथोपेयात्साधनयोरभ्यामुपगमात्तात् वा” इति कदाचनैव भावे कर्तरि च निपातितः “द्रव्यस्य
मये” इति तद्विस्तृतेन कदाचनैव द्रव्यसम्बद्धे निपातितं तत्त्वमात्रमभ्यपस्ये भावसम्बद्धत्वं कर्तरि भावे वा कदाचनैव
तत्त्वोपेयात् वा भावसाधनयोरपि क्रियाया कर्तृमात्रमभ्यपस्ये द्रव्यस्य च सिद्धिरिति माहः । द्रव्यसम्बद्धत्वेन तद्विस्तृतिमाह—
‘द्रव्यमेति । द्रव्यसम्बद्धत्वेन तद्विस्तृतिमाह—तत्र द्रव्यसम्बद्धमेति योक्तत्वेन द्रव्यसम्बद्धस्य स्यात्तैरेवमभ्यपस्ये
क्रियात्वंमाह—तद्विस्तृतिमाह—मिदोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । 30
‘महातीति कर्ता द्रव्यमिति द्रव्यक्रिययोः सिद्धिरिति माहः । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् । अहोक्तम्मिदमभ्यपस्येतिद्वयम् ।
इति । यत्तत्त्वमात्रं किंवा सध्यम्, प्रत्ययमात्रं कर्तृ विद्मः भावप्रत्यययोऽपि विवेकेति सिद्धयसाध्यताम्मा कर्तृमाह—

सर्वमेदसम्बन्धानुगुणत्वात् नाप्यविशेषः—सर्वैर्ह्यसिपाठिगम्यादिभिर्मेदैर्बद्धचमचनप्रभृतोः सम्बन्धेनाऽनु-
गुणत्वात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेई भवनपक्षस्तपि भवद्रव्यममावविशेषेण तु शब्दस्य [१] विशेषार्थत्वात्, तस्मात्
[न] किमेति देवदत्तादेरक्रियात्वमुपसंहरति, इति शब्दस्य सामान्यत्वात्, एवमप्यविशेषग्रहणमिति प्र-
चोपसंहाराः, प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति न भवनमात्रं नापि देवदत्त इत्युपसंहारार्थः ।

अस्मापि विशेषग्रहणस्य सद्योपलब्धमुच्यते—

इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्, प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धः ।

(इदमपीति) इवमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्,—इई हि विशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यानमुरवान्

एव द्रव्यार्थत्वात् कुरुते, अपिशब्दात् प्रागुक्तमचनसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणमन्ते क्रियमेव
सम्बन्धीति स्मर्यते, सर्वथा सर्वभाषाणां प्रवृत्तिसामान्यमिति हेतुवचनेन देवदत्त इति नामप्रवृत्तिक-
मिति नामवाच्यार्थरूपवचनेन च प्रवृत्तिसामान्यमेव न इवमपि नावेति द्रव्यार्थस्य प्रागभ्युपगतस्य अतीः 10
कृतो भवजनेनापि विशेषग्रहणप्रयोजनवचनेन द्वितीयेनेति, न केवलं द्रव्यार्थत्वात् एव दोषः, किं
वर्हि? प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धः ।

इई क्वमिति चेदुच्यते—

यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणे प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादीनां धातु
संज्ञा न प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात्तेषां क्रियात्वात् तथेहपि देवदत्तादिधातुत्व 15
निवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणे कृतादीनां धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति, अक्रियावचनत्वादेव दत्तवत्, स वा
क्रिया स्यात् सर्वमेदसम्बन्धानुगुणत्वाद्वादिषत्, अनिष्टद्यौतविति । प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं
देवदत्तादिप्रत्यनिवृत्त्यर्थं च विशेषग्रहणे द्विषाऽप्यस्वप्नोपादानसाध्यभावादित्यङ्गमुक्ति-
वचनज्ञानपर्यङ्कं स्यात्, द्वयोरपि क्रियात्वात् ।

यथा तत्रेत्यादि प्रथम उपसंहृते दोषास्तथा चोद्यमेवोत्तरत्वेन समर्थवति, मास्यकारेण कर 20
कुरुत्याः फलोद्देशिन्याः क्रियात्व प्रतिपाद्योपसंहृतं तस्मात् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामा-
न्यमिति, तत्र दोष आसन्नवते अपि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादीनां धातुसंज्ञा न

वागिर्मात्रोपादानाभावात् ते एव हि विशेषा तमोऽङ्गा प्रवृत्तिरिति कया सामान्यमिति द्रव्यमुच्यते अत एव सामान्ये
वर्तुर्गते भवति एवमिति चोद्यमेवोत्तरमात्रवचनमेव दत्तवत्तस्य प्रतिपाद्यत्वेन न प्रवृत्तिविशेषवदेति देवदत्ता-
दिप्रत्यनिवृत्ते न धातुत्वमिति भावः । तत्र द्वावन्तराह—मवचनवदिति द्रव्यस्य—देवदत्तादिद्रव्यस्य अविशेषार्थत्वात्—मवचन- 25
त्रवचनत्वात्, अविशेषवदिति कृतादीनां भवनसामान्यवचनमिति न क्रियाविशेषवचनवचने देवदत्तादिद्रव्यप्रत्यनिवृत्ति भावः । तदेवमुक्तं
विशेषग्रहणवचनं दृश्यते—इदमपीति विशेषग्रहणे तत्प्रयोजनप्रवचनपरव्याख्यानेन च क्रियाया द्रव्यस्य च निरूपणमेव कृतं
भवतीति भावः । एतदेव—इई हीति । प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं देवदत्तवचनेन द्रव्यस्य व्यावर्तितत्वाभावात्तया इत्यह—प्रवृत्तिसामा-
न्यमेवमिति । प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धेन कृतादीनां धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति—यथा तथेति आरब्धवत्या इति धातुवच-
नमिति । अहं द्रव्यमेव आरब्धवती प्रवृत्तिः क्रिया सा पूर्वसामान्यव्याख्यायाः प्रथमं बले तस्यात् आरब्धवती प्रवृत्तिविशेषा किमेति 30
व्याख्यामित्रवः । तद्व्याख्या निरर्थकता ईव यथेति—तस्यादिति । तर्हि दोषस्तद्वचनवति—यहीति निश्चिन्नाप्येव चिन्तये

- प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात् तेषां प्राक्रियात्वात्—प्रवृत्तिविशेष[स्य] क्रियात्वादित्येव दोषः यथा
 तत्र प्रवृत्तेः सामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषप्रवृत्ते, तथेहापि देववृत्तादिधातुरप्यनिवृत्त्यर्थे विशेषप्रवृत्ते ईदृशीर्षं
 धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति किं कारणं ? अक्रियावचनत्वात्, देववृत्तवत्, तदर्थस्याक्रियात्वात् अक्रियावचनत्वम्,
 तदर्थस्याक्रियार्थं सर्वमेव संवन्धमागुग्यात्, स चा देववृत्ताः क्रिया स्मात् सर्वमेव सम्बन्धमागुग्यात्,
 ५ वृत्तादिभूत, अनिद्वन्द्वेति, किञ्चाम्यत्—प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे देववृत्तादिभूतनिवृत्त्यर्थे च विशेषप्रवृत्ते
 विषयस्वच्छप्रोपादानसाधनमात्रादिविषयमुक्तिवचनज्ञानार्थं स्मात्—यदुक्तमस्तस्य प्रोपादानसाधनमात्रो
 मावच्छेदः, आवादिप्रवृत्त्यात् फलस्य प्रोपादानसिद्धमात्रः सत्त्वमिति कृष्णमुक्तिर एव पृथगिति[न]
 वस्तुनोऽपि, सिद्धसंख्याविमर्शसिद्धसंख्यावित्त्वेन द्वयो पृथक्त्व तथा त्रिकाशत्रिकाशविचयत्वं भूत-
 भूतमेव इत्यादिपृथक्त्वकृष्णवचनमनर्थकं द्वयोरपि क्रियात्वादिति ।
- 10 यथा च तत्रोच्यते नैव दोषः, विशेष इति हि भवतः कः सम्प्रत्ययः ? य उपादीयमान-
 नोऽर्थं निवर्त्यतीति परो भूयात् यद्येवं वृत्तावयोऽपि उपादीयमाना विशेषानिवर्त्यन्ति तर्हि
 गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्यन्ते न गच्छति न होते न भुक्ते वर्तत एवास्ति भवति विद्यत एव
 केवलमिति, तिष्ठत्यादिभूत यथाबोद्ध आप्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति',
 (महा० अ० १ पा० २ सू० २४) तदर्थोपां सिद्धा धातुसंज्ञेति यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे
 15 विशेषप्रवृत्ते परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते, एवमोच्यमाने नन्वसम्बुद्धय एव दृष्टं फलमस्मिन्
 कम्, नन्वस्माभिरप्यभिहितं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति, एवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमात्रस्य सर्वत्र
 भावात् विशेषप्रवृत्तमनर्थकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयोः ।

- सामान्यप्रवृत्तिवचनानां प्रवर्तत इत्यादीनां धातुत्वं न स्मादिति माय । द्वितीयं विशेषप्रवृत्त्यर्थेवमपि दृश्यते—तथेहापीति ।
 कृते विशेषप्रवृत्ते देववृत्तादीनां सर्वविशेषात्कारतया सामान्यप्रवृत्तिरुक्त्या च धातुत्वं यथा तत्रैव इत्यादि सामान्यप्रवृत्तिवचनप्रवृत्त्यर्थं
 20 धातुत्वं न कथं तद्विचिन्तयेत् । तर्हि विशेषात्कारतया सामान्यप्रवृत्तेन प्रवृत्तिविशेषकत्वनिकृतात्मानां निवृत्तौ—अक्रियावचन-
 त्वादिति । सामान्यप्रवृत्तेरक्रियत्वे हेतुमात्र—तदर्थस्यमिति वृत्तादिधातुत्वं केवलं तर्हि ये तेषां विशेषप्रवृत्तिसामान्यप्रवृत्त्यर्थं
 केवलमिति हेतुर्न । सर्वमेव सम्बन्धमागुग्यादपि वृत्तादिधैतुले देववृत्तादीनामपि धातुत्वमत्र एव स्मादिकम्—सु वेति । अति-
 सामान्यस्य देववृत्तादेर्यं स्वत्वार्थमात्रं सकृन् काम विशेषप्रवृत्त्यम्, उच्यते तत्रोपि क्रियात्वात्, साधनेत्यादिसंज्ञाप्रोपादानकत्वं
 असौ माय कश्चिदप्रोपादानसिद्धमात्रो इत्याम्, अनिद्वन्द्ववृत्तादिमात्र आवाः सिद्धसंख्याविमर्शम्, अत्रिकाशविचयो मात्रः तिष्ठ-
 25 क्तवित् इत्येव मूले वाच्यं अमूर्तं इत्येवमात्रिकेण इत्यमावच्छेदमात्रमेवमिति स्मादिकम् एव मित्रं न तु वस्तुमेवैव तत्र
 तथेवधर्मिर्नैकाश—किञ्चाम्यदिति । आवादिप्रवृत्त्यादिति प्राथमावच्छेदवृत्तादिप्रवृत्त्यादिकम् । अत्रिना वर साम-
 न्येव विषयत्वादेव धर्मिर्त इत्यपि धातुत्व मिदं कर्तुं मायप्रवृत्तिप्रवृत्त्यं प्रवर्त्यति—यथा वेति । प्रवृत्तिविशेषकत्वे यदु-
 क्तमिति दृश्यते तत्रैव दोषः कथमिति तत्र विशेषप्रवृत्त कथमिति विवक्ष्यं सत्त्व रोदवाच्ये इति यावत्तः इच्छते विशेष
 इतीति । स्मादिति सामान्यविशेषप्रवृत्ते इत्यादयं वक्ष्यं यथा—य उपादीयमाना इति । वृत्तादीरेपि स्ववर्तमाने सामान्यमिति कृते न
 30 तेषां धातुत्वमिति मायप्रकार आह—परोक्षमिति । द्वितीयविशेषप्रवृत्त्यर्थेवमप्युक्त्या वरति देववृत्तादीनां धातुत्वं इत्यत्र, तेषां
 ननु प्रवृत्तिविशेषकत्वं

यथा च तत्रोच्यते नैव दोष इत्यादि, एव दोषेऽभिहिते स्यान्मत्त प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्य
 र्दक्षितोपमहणप्रयोजनदोषं परिहरामीति विशेष इति भवतः क सम्प्रत्ययः । इति प्रश्नोपक्रम दोषवासितैव
 परिहारमभिप्रायविषयत्वे दोषपापी किञ्च श्रूयान्-य कपादीयमानोऽन्य निवर्त्तयतीति परो श्रूयान्-यदोषं
 वृत्तादयोऽप्युपादीयमाना विशेषाम् निवृत्तयन्तीति, तर्हि गच्छत्यावधो विशेषा निवृत्त्यन्ते न गच्छति न
 शेते न मुक्ते वर्त्तत एवाति भवति विद्यत एव केवलमिति, तस्मादुपादीयमाना गमनादीम् विशेषाम् ५
 निवर्त्तयन्ति वृत्तादयस्त्रिष्वप्युपादिषाम् तथा चोक्त आप्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तथा' (महामा०
 ख० १ पा० २ सूत्रे २४) इति व्यापकमिति, वृत्तव्यादिविशेषोपादीयमानत्वे विशेषेण निवृत्तिहेतुत्वात्
 त्रिष्वप्युपादिष्वपि निवृत्तिहेतुगच्छत्यादिषाम्, तद्व्यतिरेकां सिद्धा धातुसंज्ञा-वृत्तादीनामिति, यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्य
 निवृत्त्यर्थे विशेषमहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते-इत्यनिवृत्त्यर्थेऽपि विशेषमहणे परिहार उच्यते, प्रत्यु-
 च्येत सद्यः सर्वमाधानां प्रवृत्तिसमन्वयपारेवदत्त इत्यपि नाप्रवृत्ति कस्तु तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थ सर्वमेव 10
 स्यात्प्रत्युपादिषु नायं विशेष इत्येवमर्थेऽपि विशेषमहणे वेवदत्तस्य कियत्वात् स्यात्, वृत्तादीनां तद्वद्विषय
 त्वात् [धातु]संज्ञा मा भूत्, स्वच्छन्वोपादानसिद्धादव्यवधानानर्थक्यत्वे [व्या]विशेषोपादाने कृते स एव प-
 रिहार उच्यते स्वया, विशेष इति भवतः क सम्प्रत्यय इत्यादि वाच्यं सिद्धा धातुसंज्ञा, एवं परिहारद्वयेऽपि
 समानमिदमुच्यते-यद्यत्रोच्यमाने मन्वस्मद्वय एव दृष्ट-नन्वित्तनुष्ठापने-अनुष्ठात स्वसैव 15
 द्यस्मद्वयक्षेत्रे वत्स्य वृत्तनदीयस्य स्वच्छन्नसिद्धिसेकेन फलमभिव्यक्त, तद्विज्ञोति सारयन्-मन्वस्मा- 15
 निरप्यमिहितं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति-यद्युच्यते वृत्तिसामान्यमुपादीयमान गमनादिविशेष
 निवर्त्तयतीति तद्व्यतिरेक इति वृत्तिसामान्यमप्यतिरेकेण गमनादिविशेषः स्यात्, स तु सामान्यमेवेत्युक्तम्
 तस्मात् सामान्यविशेषाभावात् कपादीयमान विशेषा निवर्त्तयितुमर्हति, प्रत्युपादिविशेषापि च तद्वद्विषय 20

किन्नाहं इत्यादीनां धातुत्वं न स्यात् तेषां प्रवृत्तिविशेषाद्येवत्वादि विद्यते यत्रो विशेषपदेन किमतिरेकमिति दोषातिरेक
 परिहारमभिप्रायवितुक्रमे मन्वकारो वाच्यं प्रवृत्तौ-स्यान्मत्तमिति कथं हि स्यात्तदा वा पुन किना मन्व मत्ता- 20
 कथियपतिविशेषादीनां धातुसंज्ञा न प्रयोज्येति । परोक्ष प्रवृत्तमिति-य कपादीयमान इति कथा हि स्यात्तदा परोक्ष
 'न मूपाः कारकाणि किमेति किं तर्हि । कारकाणां प्रवृत्तिविशेष इत्या अन्वया हि कारकाणि प्रवृत्तिरेव प्रवृत्ते अन्वया च
 माधीयते' इति । तामेव वृत्ति मन्वकारः इत्येव वदन्ति-यदोषं वृत्तादय इति कथं न स्यात्तदा 'यदोषं विद्याऽतिमवति-
 निवृत्तौ' धातुसंज्ञा अन्वया हि कारकाणां प्रवृत्तिरेव अन्वया हि विद्यते' इति । तिसृष्वपि विद्यते कथं हि माये 'एवं
 तर्हि किन्नाहं किना निवर्त्तना भवति इत्येव इत्यस्य निवृत्तम्, एवं हि कथितं कथितं प्रवृत्ति किमन्तरे वेवदत्तस्य ध्यायिरेति 25
 स वाह-वदत्त इति अपर वाह-अपदीयत इति अपर वाह विद्यत इति विद्यत इत्युक्ते यदोषोपादीयतेन निवृत्तयतीति' इति एवं
 च किना किमन्तरेयत्वात्मा प्रवृत्तिविशेष उच्यते तद्व्यतिरेक धातुत्वम्, तथाच विचारयः किन्ना किन्नान्तरनिवर्त्तयत्वात्
 तद्व्यतिरेकमप्यस्य विद्यते-यद्यपि किन्नान्तराणां वेवदत्तादोर्द्वयमपि प्रवृत्तिविशेषादनुत्वं प्रवृत्तत इत्याह-एवमि
 हापीति । सर्वेऽपि प्रवृत्तिमानत्वात् सामान्यमप्यतिरेकविशेषाभावात् विशेषमप्यन्तराणां तद्वद्व्यतिरेक इति वृत्तमप्यतिरेक- 30
 कारेण त्वमपि प्रवृत्तिमिति इत्येवमप्यन्तरेयत्वात्प्रवृत्तमनुष्ठापयति-यद्यत्रोच्यमान इति । कथं दृष्टी-तस्यादिति

यस्य पुनः पञ्चादिविशेषनिवर्तकत्वाद्वातादयो धातुसंज्ञा मण्यन्तीत्युक्ते नैव निवर्तयन्ति पञ्चादीन् वृतादयो विरोधाभावाच्च वृताद्यन्तर्माणात् पञ्चादीनामतो न धातुसंज्ञा वृतादयः स्युरित्याद्येक्य उत्पत्तिसमाधानं पुनरुच्यते निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? पञ्चतीत्यादिशब्दधर्मप्रकल्पिता सा विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता, यथा देवदत्ते सर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि पञ्चति देवदत्त इत्युक्ते गच्छति तिष्ठत्यस्ति श्वेत इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं पञ्चतिशब्दो पञ्चनक्रियैव सम्बन्धयति, तद्विपर्ययविज्ञानाधानहेतुत्वात्, अथवा यमो वृतादीनामप्यविशिष्ट इति ।

यस्य पुनरित्यादि पादवचनं यमो वृतादीनामप्यविशिष्ट इति, पञ्चादिविशेषनिवर्तकत्वाद्वातादयो धातुसंज्ञा मण्यन्तीत्युक्ते परस्मादङ्गा स्यात्—नैव निवर्तयन्ति पञ्चादीन् वृतादयो विरोधाभावाच्च वृताद्यन्तर्माणात् पञ्चादीनामतो विशेषनिवर्तकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा वृतादयः स्युरित्याद्येक्य उत्पत्तिसमाधानं पुनरुच्यते न यथं वस्तुस्थितिमात्रावगतिवृत्तिं भ्रूयः—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? सम्बन्धर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, कार्यगता हि निवृत्तिरत्राभावावगतिवत् पटपटादिबदेकनासम्भवात्, सम्प्रगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सन्निहितसत्त्वाद्ब्रह्मत्वगतिसिद्धिरुत्पद्यत्यसिद्धधर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्याद्ये श्वेत इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं गच्छतिशब्दो गमननैव सम्बन्धयति, तद्विपर्ययविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा वस्तुनिवृत्तिः सम्भवति । सप्तवसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वादेवदत्तका, तदुवाचरति—किं तर्हि? पञ्चतीत्यादि गवार्थमुवाचवार्थसम्भवादि शार्द्यन्तिकोऽर्थः, अथवा यमो वृतादीनामप्यविशिष्टो वर्णव इहते श्वेत इत्यादयोऽपिशब्दाः क्रियास्त-रनिवृत्तिविज्ञानाभावात्तानयमो न वस्तुगताम् धर्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पितम्, शब्दानां बुद्धिप्रवृत्तिनिवृत्तिविशेषां प्रमुत्वात्, वस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्युत्पन्नवृत्तत्वाति ।

अत्र भ्रूयः वस्तुनः प्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषसहिताया एवाभ्यनुज्ञातत्वाज्जावितत्वाच्च २०

यत्र प्रकल्पधर्मवचनत्वात्, सर्वान्वितवृत्तिरत्राव सर्वान्व इत्यस्ति प्रतीयति । अत्रान्वारेण वृतादीनां स्वार्थितं वृतात् इत्यस्ति एवमेव प्रकल्पेन तावदाह—यस्य पुनरिति वृतात्का पञ्चादिविशेषाच्च निवर्तयन्ति सर्वमेव यन्तुमवनात्यक्तत्वात् । अत्रान्वारेण, कल्पना प्रवृत्तिविशेषात्मकत्वाच्च वस्तुस्थितिमात्रावगतिवृत्तिं भ्रूयः न वृतात्कावृत्तधर्मप्रकल्पिता विरोधाभावात्तानयमो न धातुसंज्ञा वृतादयो विरोधाभावाच्च वृताद्यन्तर्माणात् पञ्चादीनामतो विशेषनिवर्तकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा वृतादयः स्युरित्याद्येक्य उत्पत्तिसमाधानं पुनरुच्यते न यथं वस्तुस्थितिमात्रावगतिवृत्तिं भ्रूयः—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? सम्बन्धर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, कार्यगता हि निवृत्तिरत्राभावावगतिवत् पटपटादिबदेकनासम्भवात्, सम्प्रगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सन्निहितसत्त्वाद्ब्रह्मत्वगतिसिद्धिरुत्पद्यत्यसिद्धधर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्याद्ये श्वेत इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं गच्छतिशब्दो गमननैव सम्बन्धयति, तद्विपर्ययविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा वस्तुनिवृत्तिः सम्भवति । सप्तवसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वादेवदत्तका, तदुवाचरति—किं तर्हि? पञ्चतीत्यादि गवार्थमुवाचवार्थसम्भवादि शार्द्यन्तिकोऽर्थः, अथवा यमो वृतादीनामप्यविशिष्टो वर्णव इहते श्वेत इत्यादयोऽपिशब्दाः क्रियास्त-रनिवृत्तिविज्ञानाभावात्तानयमो न वस्तुगताम् धर्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पितम्, शब्दानां बुद्धिप्रवृत्तिनिवृत्तिविशेषां प्रमुत्वात्, वस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्युत्पन्नवृत्तत्वाति ।

किमस्माभिर्बाध्यं वृत्तादीनां पञ्चादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, वैधर्म्येण सर्वेषां धातूनामस्मद्विहितप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्ताः ।

अत्र ब्रूमो वस्तुनः प्रवृत्तेरित्यादि, यावद्वैधर्म्येणेति, अवसितप्रबोधनमिदं वचः तत्रैव वस्तुप्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषसङ्ग्रहाया एवाव्यवस्थाप्यत्वाद्भाषितत्वाच्च—सम्प्रतिपत्तिर्बहिः वस्तुप्रवृत्तिः

५ सर्वप्रवृत्तिविशेषास्मिन्महतीवृत्तिचारेण विस्तरेण परिचर्यात्वात् कथं? विज्ञेयव्याख्याकारो विज्ञेयव्याख्याकारो

प्रवृत्तिविशेषविशेषो न वस्तुन्यस्यनिर्देशरामके प्रथमतीति भावयता मयतेव सुमावितत्वात्,

किमस्माभिर्बाध्यं वृत्तादीनां पञ्चादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, सर्वेषां धातूनामस्मद्विहित

प्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्तेर्वस्तुव्यवहारे कथं? विज्ञेयव्याख्याकारो विज्ञेयव्याख्याकारो

पुनरसद्वयविषयत्वाद्भाषितत्वाच्च व्याख्याविषय व्यवस्थापितं वस्तुसंज्ञासङ्ग्रहाच्च प्रसङ्गेन ।

10 प्रवृत्तमुच्यते—

योऽसौ मयाऽऽप्तावृत्तिद्वयो विधिनियमात्मोभयनयः स एव निर्दिष्टः, नेगमदेस्तत्वाद् व्याख्येयम्, ब्रह्ममपि भावसाधनम्, सैव ब्रह्मर्ष्या, उच्यते, परार्थो ब्रह्मक्रिये, कथमस्म-
क्यावशाच्च, तदर्थं उच्यतेमयमाहुः, नपविर्निर्ममसुर्ब 'अत्यिच्छं अत्यिच्छे परिणमति' इति ।

योऽसौ मयाऽऽप्तावृत्तिद्वयो विधिनियमात्मोभयनय इति, विविध निबन्ध सर्वत्र

15 इव क्रिया वैति विधिनियमो ब्रह्मैकव्याप्तात् स एव निर्दिष्टः—प्रवृत्तिरुच्यते, केनैव पुनरयमार्यामि-
द्वितानां वचानां मेव इत्यत्रोच्यते नेगमदेस्तत्वाद् व्याख्येयम् न पर्यायार्थः ब्रह्मपर्यायसंप्रवृत्तिरुच्यते

वस्तुनेष्टात् ब्रह्मपर्यायैरेव नेगमदेस्तत्वाद् व्याख्येयम् न पर्यायार्थः ब्रह्मपर्यायसंप्रवृत्तिरुच्यते

'एवेकमेव स एवविधो लक्षणव्यवस्था इवेति एवेक' (वा नि २२३४) इति वचनात्, इत्युच्यते वि-

धनपर्यायव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

२० लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते इति भावः । एतेन ब्रह्मदेति—विशेषेति लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इत्युच्यते

१ शि. क. प्रवृत्तिरुच्यते । २ शि. लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इति वस्तुप्रवृत्तिविशेषातिशयः । ३ लक्षणव्यवस्थापितत्वाच्च इति वस्तुप्रवृत्तिविशेषातिशयः । ४ शि. क. कल ।

अथैतदेवमुच्यते नेच्छति अथात् ततोऽविभागावस्थत्वात् द्रव्यमसदापन्नम्, मा भूद्रव्य
स्याद्रव्यस्य क्रियायाश्चाक्रियात्वमिति द्रव्यमविभागावस्थं तद्रूपश्रित्वा क्रियेतीष्यते ततो
यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति युगपद्युगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात् ।

(अथेति) अथैतदेवमुच्यते—द्रव्यमिर्नेदासत्त्वावद्रव्यत्वं सन्निहिततथामुत्पद्यतुत्त्वव्यवस्थ
भावादक्रियात्वञ्च नेच्छति, अथात् सर्ववस्तुत्वागमयात् ततोऽविभागोत्पत्तिः, अविभागावस्थत्वात्—८
विभागः भेदाः क्रियात्पत्त्याः तदाभावाद्रव्यमविभागमित्यसदापन्नम्, मा भूद्रव्यस्य-भेदात्मकस्याद्रव्यस्य
मिति क्रियायाश्चाक्रियात्वमवच्छेदत्वात्, भागेव तथामुत्पद्यतेत्यर्थस्याप्या भूतिरिति, क्रिमापन्नं । द्रव्यम-
विभागावस्थं तद्रूपश्रित्वा क्रियेति—क्रिया चाविभागावस्थद्रव्यविषया यथासन्निधिरित्येति क्रियात्वादिविभा-
गत्वेन सन्निहितत्वं व्यक्षिप्ता हि क्रिया, तदाः किमिति चेत् ? ततो यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति ऊर्ज-
पक्षित्वात्परिहृत्यः प्रत्यक्षोपपत्तिः, विविधमवच्छन्नं विभागेऽनुपपत्तिरित्याह, एकरूपत्वात् वस्तुन- १०
त्वादिभ्यस्तदाह क्रियाया वृत्तचिन्ताशेखरेणभेदाव्यवस्थोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं कारणं ? युगपद-
युगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात्—यथा चाविभागावस्थं द्रव्यं क्रिया च तद्रूपश्रित्वा
तदाती युगपद्भाविनः पृथिव्येत्येवोपाध्याकाशकाकादिभेदा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्पर्शासंस्पर्शानादिभेदाश्च ये
चायुगपद्भाविनो भूतिव्यवस्थित्वादिभेदाः ते सर्वेऽप्यविभागावस्थत्वाभावात्प्रसिद्धाः, तस्मात् सर्वभेदा-
नामविभागावस्थत्वाभावात्प्रत्यापत्तिर्विनाश इत्यप्ययुगपद्भाविनो भेदो, तद्योऽविभागावस्थं द्रव्यं तत्तत् १५
व्यम्, एकरूपत्वात् यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति साधुक्तम् ।

देहाकाशदिभेदाभावादस्ति चेद्भ्रमः, यदि यदेवोत्पद्यते तदे विनश्यति ततोऽङ्ग-
रोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्गः, बीजोद्भूतमूलादिपूर्वभेदानां पञ्चनाशानुसरभेदानां
विनाशावस्थात्वादङ्कुर एवैक इत्यङ्गुलीत्यस्याऽप्यमङ्कुर एव विनश्यति तस्यैव दृष्टेद्विकृता

रिक्तावस्थामावाद्रव्यस्य क्रियायाश्चाक्रियात्वमिति विनाशो जन्मव्यवस्थेन च तद्वत्त्वात् एव स्मरित्वाह—अथैतदिति । एतदेव २०
एतदपि द्रव्येति द्रव्यस्य निर्भेदात्मकमवस्थत्वात्तमिति भावः । अथैतद्व्यवस्थेन—आरोपेति क्रियायाः आरोह इत्येव
व्यवस्थेन विनाशो व्यक्षिप्येति तस्या व्यक्षिप्येति भावः । इत्यस्या विभागावस्थत्वं विनाशात् तद्रूपश्रित्यैव यदीष्यते तदा कोऽर्थः सर्व-
त्रिकृदाह—द्रव्यमविभागावस्थमिति । क्रिया चेति क्रिया चाविभागावस्थं इत्येव व्यक्षिप्येति सन्निहितव्यवस्थित्वात् इत्ये-
व विक्षिप्येति स्मरित्वाह—अथैतदिति । इत्येव व्यक्षिप्येति तस्यैव व्यक्षिप्येति भावः । अविभागावस्थ-
द्रव्यमवस्थत्वं रोपमाह—ततो यदेवेति । वृत्तचिन्ताशेखरेणभेदाव्यवस्थोत्पद्यते तदेव विनश्यति २५
वस्थमात्रत्वात्तमिति भावः । एकरूपत्वात् भावमाह—युगपदिति । भावमाह—एकरूपत्वेति—यथा चेति इत्येव हि अविभा-
गवस्थमात्रम्, यथा च युगपद्भाविनोऽनुपपत्तिरिति भावः अविभागावस्थत्वाभावात्, त एव हि वृत्तचिन्ताशेखरेण भवत्येव तदा इत्ये-
व नियुज्यते तद्वत्त्वात्तमिति भावः । इत्येव व्यक्षिप्येति विनाशोऽप्यविभागावस्थत्वात् इत्युत्पद्यते तदा चाविभागावस्थ-
वत्तदेवैवोत्पद्यते त एव विनाशः स्मर्येति भावः । अथैतदविभागावस्थत्वं वैयर्थ्यप्रयोजकत्वात्तद्व्यवस्थेन देहाकाशदिभेदाना-
मावस्था इत्येव सर्वव्यवस्थत्वात् सेवेत्येति त एव विनाशः स्मर्येति भावः यथा ह वैद्यकादिभेदाऽपि तथा यथा वस्तुत्वे ३०
तथा तदेव विनश्यतीति न भवति ततोऽविभागावस्थेति एतदेव—देहाकाशदीति । एतदेव व्याख्येयं—स्याम्यतमिति इत्येव

यन्तुपस्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वात्, न बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टरूपमुष्माभेदात् ।

(वेदोति) ऐक्यमात्रविशिष्टाभावावस्थिति चेत्—स्यात्तत् पश्यत्वाद्युत्पत्त्याभिधेयव्यापारेणोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्तु तर्हि को दोष इत्यत्र दोषकृत्युद्भवत्वेऽहंसा, यदि बीजाङ्कुरपुष्पगुणपञ्चाविनाशविपुलित्वाविपुलित्वाभिधेयमुष्माभेदमुष्माभेदोत्पद्यते तदेव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमिति दोषः, अदाहरणेन स्पष्टीक्रियते—यस्माद्बीजोत्पन्नमुष्माभिधेयानां पञ्चाङ्गाण्युत्पत्तयेऽहंसा विनाशवत्त्वावङ्कुर एवैव इति सत्यम् ततोऽङ्कुरोत्पत्त्याऽप्यङ्कुर एव विनश्यति तद्वत् दृष्टेऽनिरुद्धावन्तुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वात् बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टरूपमुष्माभेदात्, भेदे तु सति युज्येत बीजं विनश्यत्कुर उत्पन्न इति, स चोत्पन्नत्वेन विनष्टः विनष्टभेदोत्पन्न इति समवायवत्त्वान्नोत्पन्नो न विनष्ट इति ।

अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च को दोष इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि ! सर्व एव वचनादिविरोधाः, अङ्कुरपञ्चादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधाः ।

(अस्तिस्थिति) अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च किं नामको यमार्थं दोषो न्यायक्यजोऽत इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि ! सर्व एवति वचनादिविरोधाः, उत्पद्यते चेन्न विनश्यति विनश्यति चेन्नोत्पद्यते, तथा चोच्यते परेऽन्यत्पद्यते तदेव विनश्यतीति ऐक्यमात्रविशिष्टाभावे कथमुत्पन्नपदनविशिष्टाहंसाभेदेन तदेविति नामेदेन निर्देशोऽनिरुद्धार्थोऽतः स्वचनविरोधः, उत्पत्तिविधास्योर्वा हविभेदादे

ऐक्यमात्रविशिष्टाभावेन इत्यस्याभिव्यक्त्यन्यथाशङ्कः । अत्र चो दोषोऽहंसा—यदीति अङ्कुरो दोषवत्त्वेन कल्पनात् एवमिति—बीजाङ्कुरादीति बीजाङ्कुरयोः साधुपञ्चाभिधेयं स्यात् । ते च पुष्पगुणपञ्चाभिधेयविनाशवत्त्वेनेवेव न भवन्तीति यावत् एतेन ऐक्यमात्रविशिष्टाभावेनोत्पन्नम् । कथमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमप्यहंसा इति चेत्तदुदाहरणेन स्पष्टीकृतम्—यस्मादिति २० निमित्तवदप्यनुपपन्नविरोधादिति निमित्तवदप्यनुपपन्नविनाशेन अङ्कुरादेः बीजोत्पन्नमुष्माभिधेयानां पञ्चाङ्गाण्युत्पत्तयेऽहंसा विनाशवत्त्वावङ्कुर एवैव इति सत्यम् ततोऽङ्कुरोत्पत्त्याऽप्यङ्कुर एव विनश्यति तद्वत् दृष्टेऽनिरुद्धावन्तुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वात् बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टरूपमुष्माभेदात्, भेदे तु सति युज्येत बीजं विनश्यत्कुर उत्पन्न इति, स चोत्पन्नत्वेन विनष्टः विनष्टभेदोत्पन्न इति समवायवत्त्वान्नोत्पन्नो न विनष्ट इति ।

काधिकरणविरोधात् [रुद्धिविरोधः] ओके प्रतीतत्वाद्धोक्त्रविरोधः, प्रत्यक्ष[तः] एवोत्पादविनाशमेव दर्शयन्तात्
प्रत्यक्षविरोधः, उत्पद्यमानत्वात् विनश्यति विनश्यत्वाच्च नोत्पद्यते मिश्रपटवदित्यनुमानविरोधः,
तथा बाहुल्यप्राप्तिनिराकरणार्थं च ओक्त्रविरोधो इति व्याख्यानमनन्तररोक्षार्थस्य ओक्त्रप्रतीतिद्वारेण
सुप्रप्रतिपाद्यत्वादिति गतार्थम् । यद्यनद्वारेण तु बाध्यमुक्त्यामस्तबाहोपाणामिति, एवं तावदेतत्प्रादा-
विनाशाद्विरोधमात्रः ।

न केवञ्मेव एव दोषाः किं तर्हि ?—

अभित्यक्तादोषश्च स च क्षणिकत्वाद् व्यतिष्ठाम्य वर्त्तते, अतोऽभ्युपगमात्, तत्र न हि
यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि ? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाशः
क्षणः, उत्पन्नश्च विनष्टश्चेत्यभ्युपगम्यते जातस्य विनाशात्, इह तु उत्पाद एव विनाशः
क्रियार्थकात्तरहितद्रव्योत्पादादित्वात् ।

10

(अभित्यक्तादोषमेति) [अ]भित्यक्तादोषश्च न च क्षणिकत्वाद् व्यतिष्ठाम्यतिव्यक्तादोषाति-
क्षयेन वर्त्तते इति, तर्तः—इत्युत्पादेन हेतोः कस्मात् ? यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यभ्युपगमात्, स
चैवमभित्यक्तादोषः प्रवृत्तये तद्यथा—तत्र [न] हीनानि, तत्र [न] हि—क्षणिकत्वादे न हि यदेवोत्पद्यते
तदेव विनश्यति, किं तर्हि ? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाशः क्षणः, उत्पन्नश्च विनष्ट-
श्चेत्यभ्युपगम्यते मिश्रस्य काष्ठस्य क्षणावस्थात् तस्मिन् काले जातस्य विनाशात् न जायमानस्य, स 16
हि क्षणिकत्वाद् नैवमेवोत्पाद्यमान विनाशः क्षणमेव सति, एकस्रोतस्यमहापश्चिमयात्, यकोक्तं 'यद्येक-
स्मिन् क्षणे जायते' () इत्यादि, क्षणानां क्षणवर्त्तिनाञ्च मेवाजावच्छेति च भाशनवृक्षपानाञ्च
मेवं सूचयति, इह तु—यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति बाधे उत्पाद एव विनाशः प्रसक्तः, क्रियार्थक-

स्यो विनाशोऽप्यत्र इति तत्रोक्तं उत्पन्नमप्यवृद्धिविरोध इति भावः । ओक्त्रविरोधमाह—ओक्त्र इति शब्दे तत्रोक्तेन प्रतीते-
रिति भावः । प्रत्यक्षविरोधमाह—प्रत्यक्षत इति । अत्रोक्त्रे न विनश्यति उत्पद्यमानत्वात् उत्पद्यमानपटवत् ओक्त्रपटे 20
बाहुल्येन मिश्रपटवैति मेवात्रुत्पादादनुमानविरोध इत्याह—उत्पद्यमानत्वादिति । अत्रोक्त्रे पूर्वोत्तरमेवार्थ-
योऽप्युत्पादित्वनाशोऽप्यमर्यमेव । निराकरणार्थं पुनरपि ओक्त्रविरोधो इत्याह—तथा बाहुल्येति । अत्रोक्त्रे
पौन्याह—अभित्यक्तेति तत्र इत्यस्य मिश्रमभ्युपगमादभित्यक्त्वं प्रसज्यते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यती—सुप्र-
प्रतिपाद्यमभ्युपगम्यते भावः । तत्रानिर्वाणं निरुद्धमेवेत्याह—स चेति । अभित्यक्ते तद्वैकल्ये च हेतुमाह—यत
इति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्यामभ्युपगमादभित्यक्त्वं तदेवमुत्पादित्विनाशमभ्युपगमादभित्यक्त्वं इति भावः । ओक्त्र- 25
प्रतिपादित्वमभित्यक्त्वं वर्त्तते—तत्र न हीति । कथित्वार्थे हि कथं एवमित्येतदुत्पादित्विनाशो भवतः तन्नु प्रपञ्च-
कथं कथारो द्वितीयकथं च विनाशः व्याप्त्यभावात्तदभित्यक्तीत्यर्थः त यस्याति स शक्ति इति ध्युत्पत्तेरुत्पादानन्तरविना-
शक्यमात्रो भावः एवमभावात्कथं निरुद्धो न जायमानस्य तत्र तु यदेवोत्पद्यते तदेव निरुद्धोऽभ्युपगमात्तदेव विनाशित्य-
भ्युपगमात् कथित्वारातिव्यतिष्ठाम्यति तस्मिन् वर्त्तते—क्षणोऽस्यास्तीति । कथं यात इत्युक्ता यद्यतद्विनिर्देश- 30
स्यते तावत् विनश्यत्यभ्युपगमात् नापत्तयत्कोमेवः ह्यप्यत दृश्यते क्षणायामिति । तत्र क्षणिकत्वादीमभित्यक्त्वं
तत्र तद्विनिर्देश प्रवृत्तये—इह स्थिति । इत्याह क्रियार्थेति । इत्यभित्यक्त्वं तद्विनिर्देशकत्वात्तद्विनाश-

नितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान यद्वा स्थित्युत्पत्तिविना-
शप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेति, यदि तद्योत्पादेनैवावतिष्ठमा-
नमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत्तत्त्वादेनैवावस्थितत्वाभ्युत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः ?
उत्पद्यमाने चावस्थानम् ? यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते ? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते ? इति

० स्ववचनादिविरोधाः पूर्ववत् ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पत्तिविशेषकाधिकरण्ये शेषवर्तमानात्
निर्दोषोऽपमिति विरुद्धान्तरमाजीयते तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति, अत्रापि न निर्दोषमेवेति शून्यः,
अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[व]तिष्ठमानं—यद्योत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठती-
त्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेत्तुच्यते
१० यदि तद्योत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत्तत्त्वादेनैवावस्थितत्वाभ्युत्पद्यत इति
उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः ? इति, अक्षमम् इत्यर्थः अक्षि चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चावस्थानं ? कुत इति वदते,
कथमुत्पद्यते कथमवतिष्ठते ? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते ? इति अवचन[मिति]विरोध[ः] पूर्ववदिति—यथाहु-
त्युत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योद्भूतये अवचनानिविरोधात्तथाप्युत्पत्तिस्त्रिसामानाधिकरण्ये योम्या इति ।

व्यापित्वस्वत्वानुमतांशुतन्मुबधु प्रदीर्घप्रथम्यस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था
१५ व्यापित्वस्वत्वानुमतभीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न
स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजसांशुनां बाधुत्वादित्वावविनाशि-
त्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोऽङ्गम्यकन्तुः ? इति त एव
विरोधाः, पूर्वकल्पनित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः ।

व्यापीत्यादि बाधत् प्रकल्प इति, व्याप्यतं व्यापित्वस्वत्वानुमतांशुतन्मुबधु—व्याप्नोतीति व्यापि

२० अत्रापि मतेऽनुत्पत्तयामवस्थानकथनविरोधाद्विरोधविपर्ययविना निष्प्रकारवति—अत्रापीति उत्पत्तिविरोधमतेऽप्यक्षरं ।
वैरक्तमुत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमानम् बलुका निस्तुतादिपिष्टी कथ्यते अवच कदाचिच्छेदविनाशप्रकारेण बलुको व्यापित इति
हैमिन् दोषमितिषया प्रदर्शयती—तेनापीति । प्रथमप्रकारे दोषमाह—व्यापीति । तत्तत्तुत्पादविनाशमेव तत्ते निषक्त-
मप्ये कलतोः दृष्टावा अवस्थानेन कथमुत्पद्यते पिष्टबुद्ध्यपीति यावत् । उत्पत्तिर्द्विधापीति, कर्तृपरवत्प्रकारेण
कदा विरोधोऽपि नास्ति । उत्पत्तिविनाशप्रकारेण न विनाशप्रकारेण इत्याह—उत्पद्यमान इति । अवस्थितत्वोपि

२५ अत्रापीत्येव कथमुत्पत्तिविनाशमेव विरोधविनाशमेव चोत्पादविनाशमेव न विनाशप्रकारेण इत्याह—उत्पद्यमान इति । अवस्थितत्वोपि
इतीति अवचनविरोधाः देयमेवैव कावेरेव वा ते हि अतएव देयप्रकारेण वा तदेव न विनाशप्रकारेण इत्याह—उत्पद्यमान इति । अवस्थितत्वोपि
वृत्तिमेव व्यापयति—पूर्ववदिति । इतीत्यर्थे दोषो ग्राहीति मन्त्राः बाधते—व्यापीति उत्पत्तिविनाशमेव व्यापयति
तन्मुत्पत्तिविनाशमेव व्यापयति अत्र इत्यापी तत्तत्तुत्पादप्रकारेण । उत्पत्तिविनाशमेव व्यापयति अत्र इतीत्यर्थे इत्युत्पद्यते व्यापि-
त्वात् इतीत्यर्थे व्यापयति इतीत्यर्थे तन्मुत्पत्तिविनाशमेव व्यापयति अत्र इत्यापी तत्तत्तुत्पादप्रकारेण । उत्पत्तिविनाशमेव व्यापयति अत्र इतीत्यर्थे इत्युत्पद्यते व्यापि-

३० वित्तुत्पत्तिविनाशप्रकारेण निस्तुतादिपिष्टी कथ्यते अवच कदाचिच्छेदविनाशप्रकारेण बलुको व्यापित इति
वित्तुत्पत्तिविनाशप्रकारेण निस्तुतादिपिष्टी कथ्यते अवच कदाचिच्छेदविनाशप्रकारेण बलुको व्यापित इति वित्तुत्पत्तिविनाशप्रकारेण निस्तुतादिपिष्टी कथ्यते

१ नि क. अत्र विनाशप्रकारेण विनाशप्रकारेण । २ नि क. अत्रे । ३, ४, ५, नि क. विनाशप्रकारे । ६ नि क.
यथा स्वत्वात्तुमतां शुनं नु बलु ।

अहेतुतो व्यक्तेरिव वाऽव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, परिणामाशेषमिति चेन्न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, एव तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाय विकल्पः सप्रसंगपरिहारप्रचर्चोऽभिहितः, तथा वक्ष्यमाणेषु समानः प्रचर्चो द्रष्टव्यः ।

(अहेतुत इति) अहेतुतो वा व्यक्तेरिव वाऽव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे तेन तुल्यं तद्वत्, तस्य मावस्यद्वर्त्ता व्यक्तित्वज्ञा इत्यर्थः, कथं ? यथा व्यक्तिर्निर्हेतुका तदेवाव्यक्तिरपि निर्हेतुका, ततः किमिति चेदुच्यते— ४
निमित्तेव व्यक्तिरव्यक्तिश्च सर्वस्य स्यात्, निर्हेतुत्वात्, सुखवसायां घटाव्यक्तिरद्वयवसायामव्यक्ति-
पदस्य स्यात्, घटावसायां घटव्यक्तिवत् सुखवसायां व्यक्तिः स्यात्, मृत्पिण्डे घटव्यक्तिवत् गगनेऽपि
स्यात्, विदलव्यक्तिवत्सूक्ष्मव्यक्तिर्वा स्यादित्यादि, परिणामाशेषमिति चेत्—आन्मयत यथा त्वयोक्तं न
यथा मयितुमर्हति परिणामाभ्युपगमात्, अव्यक्तित्वस्य द्रव्यस्य धर्माभ्यन्तरनिष्ठो धर्माभ्यन्तरपक्षः परिणामः,
तस्मात्सुप्तिपञ्चशिवादिपरिणामैः सिद्ध्युत्पत्तिविनाशा अभिप्रेत्य, न निर्हेतुकाः, तस्मादेव परिणामात् 10
व्यक्त्यव्यक्ती च स इति, एतदपि न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, य एतेऽस्याभिर्भावसावसावस्यपक्षे च
विनाशिनात्मकद्वये दोषा उच्यन्ते तुस्या एव परिणामपक्षेऽपि द्रष्टव्यः, परिणामावस्ययोः मृत्तिमात्रमे
वात्, तैत्पत्तेः प्रादुर्भावत्वात्, विनाश[स्य] निवृत्तित्वात् अव्यक्तित्वेति च [स]ाप्येनैव सिद्धिबचनात्,
परिणामोच्चारणेन च नन्वेवमुपपन्नमव्यक्तित्वस्याविरादिवो धर्मो योस्यो यावदवयवेवावधिरिति, तस्मा-
दपरिहारा परिणामः, एव तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाय विकल्पः सप्रसङ्गपरिहारप्रचर्चोऽभिहितः, 15
तथा वक्ष्यमाणेषु—वत्पादक्षितिसंयोगाव्यक्तित्वसंयोगे व्यक्तित्वविनाशसंयोगे विनाशोत्पादसंयोगे
विनाशक्षितिसंयोगे त्रिकक्षितिसंयोगेषु च समानः प्रचर्चो द्रष्टव्यः, अहेतोत्पद्यते तदेव चित्तव्यस्यतः प्रवृत्तिं
यावदवयवधिरिति धर्मव्ययोजनया योजयिष्यते ।

अथोत्पादविनाशात्तमानाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पाभ्यन्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव

व्यक्तिरव्यक्तिरिति ध्वनयति—यद्योक्तमिति स्वयोजकः । इमावचे—अहेतुत इति कारणपरिप्रेक्षा व्यक्तित्वेति भावः । 20
यथा इत्यव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे—अपिष्टुत्पत्त्ये इति एवं व्याचष्टे—अव्यक्तेरपीति । तदेव व्यक्तित्वमत्वं दर्शयति—यथेति ।
अहेतुतो माते निमित्तं मायया उत्पन्नमत्वं वा अवेव ह्युत्पादितत्वं तथा चैव स्यात् कथं तदुत्पत्तिरिति—नित्यमेवेति ।
अथ सिद्धादयो माहेतुतो भवन्ति अपि ह्य परिणामात् सृष्टिर्निष्ठते—परिणामादिति । परिणामस्य दर्शयति—अथ
स्थितस्येति तत्र विहरणाय विनाशोत्पत्त्यौ अवस्थानं स्थितिः । तदेतत्वं वस्तुनः परिणामिभ्योपपद्यते इति चेत्तथा दोषा
इति भावः । अत्रापि पक्षे दोषमादर्शयति—उक्तदोषेति, त्रिमिते कथावार्ताः परिणाममूलस्य पिण्डविषयधर्मस्य कत 25
परिणामिनो धरायामप्रत्यक्षेति निष्कर्षतः परिणामस्य परिणामिनस्य योशनेऽर्थात् न दोषसत्त्ववशात्परिणामादेत्येवमपि प्रदर्शितव्य-
थावपि पक्षे निर्दोशः परिणामावस्ययोः पर्यायत्वात् । अथपि धर्मव्यक्तित्ववशादेव । परिणामस्य त्रिमित्ये वया दूरः पिण्ड-
विषयः । अतोपरिधमाः कृतानीं दूरं आगतयो यशानीं वेति कथं परिणामः । ननुपुत्रादिरिक्तस्य परिणाम इति तदपि
धर्मव्यक्तित्ववशात्तदुत्पत्तिरिति तदवसापरिणामयोः सुप्रमाणमेव कथं इति चेन्न । दोषमदर्शयन्ममतिपक्षे—मन्मेवमिति ।
तदेव अहेतोत्पद्यते तदेव चित्तव्यस्यते इत्यादिनाशसंयोगेन निष्कर्षे दोषा आदर्शिताः । एवमेवापरेण्युत्पादविनाशसंयोगे 30
निगम्या इति दर्शयति—एवं तावदिति । यथाच दर्शयति—वत्पादेति । अथोत्पादविनाशसंयोगेन निष्कर्षितव्येति—यथेति ।

कथितो भवति, यत्ति नोत्पद्यतेऽवस्थितामिदं नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, यथाप्यनुत्पन्नमस्ति तदु-
त्पत्ति, तद्वैकल्यानेन यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते, नानुत्पत्तिरूपमवतिष्ठते, तस्मादनुत्पत्त्यनुमितमेवावस्थान
न व्य[त्य]स्येति, अत्रोच्यते—एव सति यदेवेत्यादि यावत् क्षणिकत्वापत्तिरिति—इत्य तर्हि व्याक्यानं
संभूत, यदेवेति—यस्यावित्यर्थः, तस्यैवत्वाद्यच्छब्दस्य यत् यदेवोत्पद्यते तत् यथावतिष्ठत इति प्रागुक्तो-
त्पत्त्यादेर्यथावदुत्पत्तिरित्येकमेव कृत्यतिरेकाय सागमिज्ञापनम्, किं कारणं ? तद्व्यतिरिक्तागात्—अप- 5
त्तिरेव स्थितिरित्यनुमानेन स्थितिरुत्पत्तिरेव कृतेति बोध्य व्यापिखतत्वात् अनुमतौ ह्युक्तनुबद्ध प्रदीपइत्यपू
बोध्यतया स्थितिरिति सा तच्छा स्यात्, तस्यागादुत्पत्तिरेवावस्थानं न स्थितिरन्या क्षणितुत्पत्तेरतश्च
क्षणिकत्वापत्तिः, तत्पद्यत तत्पद्यत एव नावतिष्ठते किञ्चित्ति सत् क्षणिकमित्युक्तं भवति, स्यात्तव
क्षणिकत्वदोषो मा भूदिति केनचित् प्रकारेण क्षणितुत्पद्यते केनचित्तिरीत्यते तद्व्यतिरिक्तागाभिमतौ
वानेकान्तापत्तिः—यत्ति स्थितुत्पत्ती न त्वत्वे त्वया तत्तद्व्युत्पन्नमविरोधिमी स्यात् प्रक्रिया अनेकान् 10
वस्तुत्वमापद्यत इति ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वत्वदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमत्त बोधी विकस्यौ स्वत्वा
विनाशप्रधाने विकस्यान्तरे निर्दोषे इत्याभ्येतेति तत्राद्यत्वाद्यत्वेन विनश्यति तदेवोत्प-
द्यत इति, अस्तिक्षपि विकस्ये दोष उच्यते—छोके तावत् प्रत्यक्षाविप्रसिद्धमङ्गुरोत्पत्ती
वीज विनश्यति, तव पुनर्यदेव विनश्यति वीज तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति पूर्ववत् स्वधचना 15
विशिरोधाः, तत्पूर्वप्राच्योद्वाह्य लोकाविशिरोधाः, तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति ध्वने-
नानन्यभूतस्यैकस्मिन्नैव काले विनाश उत्पाद्यतेति क्षणिकयादातिशयादि स्यात् ।

वस्त्वपिचोभ्यता तत्तत्कालकालोभ्यता नानुत्पत्ति स्थितिरीति पूर्ववत्त्वार्थमर्थं तु यद्युत्पत्तीनामनुत्पत्त्यर्थं स्थितिरन्यार्थ-
म्, तदा निमित्तमवतिष्ठते उत्पत्तिरन्यथा, तत्ति नोत्पद्यते नावतिष्ठेत अथा कथञ्चापि, तत्पद्यते चेत् तत्कारणविशेष इति कश्चिद-
न्यथावतिष्ठतिमिति भावः । एवं सति तद्व्युत्पद्यते तद्व्युत्पद्यति तद्व्युत्पत्त्यादौरेक्यं परिसम्पन्न कस्यादेवेतिरुत्पद्यत इत्यु- 20
च्यते तस्यादेवावतिष्ठते इत्युच्यत इति पर्यवर्तितौ नोत्पत्तेरेव द्वेतेरुत्पद्यत इत्यभिधानात् तद्व्युत्पद्यति इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव
स्थितिरित्युक्तं स्यात्, उत्पत्तिरुत्पत्तिरिति परिसम्पन्नत्वात्, यत् एव तत् एवेकमेवेत्यादिभिरन्यथा तथा च स्थितमात्रात् क्षणिक-
त्वात् एताव एव इत्युत्पद्यति एवं सतीति तद्व्युत्पत्तिरेवावस्थानमिति भावः कथिते यथावदुत्पत्त्यप्येव सतीत्यर्थः । एतदर्थैर्वैयर्थ्य-
विशेषात् तद्व्युत्पन्नस्य र्थयति यथावदित्यर्थ इति यथावत्तद्व्युत्पत्तिरेवावस्थिति बोधायिनी यावः । प्रायसि तद्व्युत्पत्तिः तद्व्युत्पन्न-
त्वमनुत्पन्न एवं व्यापित्वाद्येति भावः । व्यापित्वाद्युत्पत्त्येवैकस्मिन्न स्थितिरन्यथा ता उत्पत्तिरेवावस्थानमिति चोच्यते 25
परिच्छेदात्—उत्पत्तिरेवेति यत् यदेवेति सत्तदेवेति तद्व्युत्पद्यते तत् इति चोच्यते परमार्थत्वात् एवावतिष्ठत इत्यभिधाने
उत्पत्तिरेव विनाश इति परमार्थितो भवतीत्यर्थः । तत्र त्वोपमावर्तव्येति—अतश्चेति उत्पत्तिपरम्युत्पन्नत्वात् तद्व्युत्पन्नं कथा-
रीति क्षणिकत्वात् शिवतो हि द्वितीयावस्थितिर्वा कथितव्यं न स्यादिति भावः । क्षणिकत्वात्परिहाणनं तत् केनचित्कारणेन
स्थितये वस्तु केनचित्कारणेन सति इति बोधितव्यं तर्हि तद्व्युत्पत्तिः तद्व्युत्पत्तिरेवावस्थिति तद्व्युत्पत्त्यप्येवैकस्मि-
न्नमनुत्पन्नः प्रथमत्वात् इत्याद्येनाह—अत्रावस्थितिमिति । तदेवं तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते तदेवोत्पद्यत 30
इत्युत्पत्तिप्रधानमिति तद्व्युत्पन्नं तद्व्युत्पन्नमनुत्पन्नं विद्यायैति विद्वन्मी तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत
इति विद्यायज्वानी विद्वन्मी भयम् इत्याह—अथोच्येतोत्पत्तिः । तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति विद्यायज्वन्माध्यायिचार्थे

विकल्पोऽप्येति कायमसिद्धमभ्यते, तस्य त्वया कारणादन्यत्वेनेष्टत्वाभामयसिद्धिरोपो हेतोः, घटपट
वमिति दृष्टव्यः, यथा घटः पटेनातुल्यविकल्पो लोके प्रयुक्तसिद्धिप्रयुक्तोऽप्रीवापाकारविकल्पः
पटावतुरधरीर्षादिर्लज्जानादिविकल्पादभ्यो दृष्टः, यथा काय सतोऽभ्यविति, अत्राह—कर्ममनुस्यविकल्प-
तेति? अतिसमनुस्यविकल्पत्वमिति चोक्तमिमांशः, अत्र चत्वारो मन्त्राः—सम्मान्योस्तु यो वा
कारण सत् कार्यं वेति, यो वा कारण सत् कार्यमसत्, कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारण ५
हेति वा, तेषु द्वौ सम्मवेदाम्, न द्वौ तद्यथा, इह कायकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव चेत्ते-
दविकल्पस्यैव स्यादिति—कारणं सत् कार्यं सत्, कारणमसत् काय सत्त्वमेवो विकल्पो मवितुमर्हो
नेववमिति, कस्मात्? इतरयोऽभ्युपगमप्रतिपक्षत्वाद्वाहमाभात्—अभ्युपगमः प्रतिपक्षो अस्मिन्नेव वादिना
सोऽभ्युपगमप्रतिपक्षो विकल्पो बावी वा, तस्यावाभ्युपगमप्रतिपक्षत्वात्, किं भवति? बाह्याभावो
भवति, अवसितमयोजनत्वात्, परमेवभ्युपगच्छति किमिति बाह्यः कियते? तौ च विकल्पो सत् कार 10
णसत् कार्यं, असत् कारणमसत् कार्यहेति, यदि त्वमभ्युपगच्छसि, अवसितमयोजनः स्यामहम्,
तयो बाह्याभावाविकल्पस्यैव स्यादिति ।

विज्ञातः? उच्यते—

तद्यदि साधदुमवसत्त्वमत्र कारणाविर्भावसत् कार्याविर्भावः, उपलब्धिलक्षणमासत्त्वे
सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कारणस्वात्मवत्, अथ न कारणाविर्भावसत् कार्यावि- 15
र्भावः, सच्च कार्यमिति निश्चितं तत्तच्च तद्वैलक्षण्यमात्रं तर्हि सत् कारणम्, असत्, सद्रिच्छ-
णत्वात् लपुष्यवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरतः सत्त्ववैलक्षण्यत्वात्, अथै-
वमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते आधिर्भावसत्त्वस्य सत्, न तर्ह्यनाविर्भाव-
सत्त्वात् कार्यं सत्, लपुष्यवत्, इतरथा हि नित्यमेवाविर्भवेत्, सत्यात् कारणपत्,
कारणं वा नित्यं नाविर्भवेत्, अनाविर्भावात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यमवदिति । 20

(तद्यदीति) तद्यदि साधदुमवसर—कार्यसत्त्वं कारणसत्त्वज्ञेयस्य विकल्पाः परीक्ष्यते सिद्ध-
वाद्भवत् कारणं सत् कार्यमिति विकल्पाः अत्र—उभयसत्त्वे कारणाविर्भावसत् कार्याविर्भावः, स्यादिति

लोकानुसृतविकल्पस्य नास्ति प्रमाणाह—तस्येति । तद्वान्तं प्रयति—यथेति अत्र विकल्पाद्यैव मेधा प्रदीपाः प्रयत्ये-
दिनेवाभ्युपगमत्वात् तदनुसृतविकल्पस्यैव सिद्धिमिति भावः । अनुसृतविकल्पस्यैव दर्शयितुं च इत्ये—कारणमिति । अतिसत्तामि-
कारणमस्तीत्यस्याह—अवेति कारणं सत् कार्यं सत् कारणं सत् कार्यमसत् कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् 25
कार्यमसत्तमिति विकल्पाः तत्र सम्ममिनी विकल्पौ दर्शनमिति—तद्यद्यति उभयपक्षस्यैव तत्त्वबोधेन कारणवदतया तदित्येविकल्प-
सिद्धे बाह्याभावादि भावाः । तद्यद्य—इतरयोरिति उभयपक्षस्यैव तत्त्वबोधेन कारणवदतया तदित्येविकल्प-
सिद्धे वा बाह्याभावादि भावाः । अनुसृतता प्रतिपक्षो अस्मिन्नेव वेति बहुमीमांशेन—अभ्युपगम इति । तत्र प्रक-
मविकल्पमनुसृतत्वं विचारयति—तद्यदीति । तस्याप्ये कार्यसत्त्वमिति । बाह्याभावादि बाह्याभावादिभावादिभावेन तदा
कारणवैलक्षण्यवत् कार्यस्यापुनरुक्त्या स्यात्, बोध्यते तद्यद्येतां कारणसत्त्ववैलक्षाह—उभयसत्त्व इति अत्रापि 30

कार्यमेव सन्निवृत्तपारणपक्षः स्थात्, स चासत्कारणप्रतिषेधबाधविपर्ययेण होपामिधानवदिहापि अर्थो
पावभासमात्रेऽन्विता इति, एवञ्च सति कार्यसत्त्वविहितस्यैकान्ततागाथाभ्युपगमविरोध इत्यपि
गत्यर्थम् ।

अथैवं सत्त्वं नावधार्यते कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत्, अवैच्छज्याधिकृताः पूर्वं
दोष एव, अथोच्येत सर्वथा सत्त्वात् मृत्पिण्डादीनामेककारणता ययैकस्यैवाहोः संबर्त्तं निवर्त्तं
च तथा स्यात् तस्यैवादस्यानात्, यदेव कारणसत्त्वं तदेव कार्यसत्त्वमपि, यदेव कार्यसत्त्वं
तदेव कारणसत्त्वमपीति नावधारणकृतो होपोऽस्ति नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः, एकत्वात्,
अनेकविधत्वाच्चुल्यत्त्वस्येति ।

(अप्रैवमिति) संशयं-अथ कार्यमेव सन्निवृत्तपार्यमात्रे पक्षे होपा इति सत्त्वं नावधार्यते

१० कार्यसत्त्वमेव कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत्, अवैच्छज्याधिकृताः पूर्वदोषा एव । अपोच्येत सर्वथा
सत्त्वानिन्नादि नावर्त्तनेकविपर्ययानुसृत्यत्वेति पञ्चद्वयोक्तदोषपरिहाराद्यमित्य कस्येत सर्वथा
सत्त्वात् सर्वेऽपि पिण्डादिबहुधाविधेया एककारणाः तथा न कश्चिद्विरोधोऽस्ति, यदेकमेवाहोः
संबर्त्तं निवर्त्तं [चा] मिमलं कारणता, माहोः पूषण्युक्तो संबर्त्तविचर्त्तौ, तथा तथा तस्यैवावस्थानात् नाप्यसि
संबर्त्तौ निवर्त्तौ वा न भवति तथेति, उक्तवचन-यदेव कार्यमेवादि पाठत् कारणसत्त्वमपीति नावभा-
१५ रणेनापुनरुक्तः, इतिहम्भज हेतुवर्त्तत्वात्, यदि कार्यमेव सत्त्वं अथ कारणमेव सन्निवृत्त्येत, यदि सर्वे
कार्यं कार्यमेतुल्यते सर्वथा तत्र कारणस्य कसंबर्त्तविचर्त्तकृतत्वात्तावधारणकृतो होपोऽस्ति परम-
वापेक्षत्वाद्वावधारणत्वापि, नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः उपपत्त्यापत्तिद्वयमाहुर्नांवामाहुर्भावकार्य-

तत्र निवर्त्तार इति प्रपञ्चयित्वा मायामिहतिविच्छि-सु चेति । अथनिर्वृत्तपक्षेऽप्यवधारणे कार्यमेव सन्निवृत्त्यपरिहारा-
पक्षेऽपिमाह-एवञ्च सतीति नार्थोपरमितिः । कार्यसत्त्वं तदेवावधारणोऽप्यवधारणोऽप्यविना प्रकृतं अविर्वृत्तपक्षेऽप्य-
२० सतीति प्रकृतमात्रत्वात् परिमामुपपन्नविरोधः कार्यमात्रस्य उत्पत्तिरेवेति नाहः । अथ कार्यमेव इति नावधार्यते कारणस्यपि
उत्पत्त्यः, किन्तु कार्यं परैकत्ववर्त्तते कार्यं निवर्त्तत्वात्तद्वर्त्तते, एतु कार्यं वा अनेक कारणं वा तत्र नाप्यहं इत्यादिबहुधावधार-
णयैवमिति । कार्यकारणयोस्तस्यैव निवर्त्तमात्रमितिर्वाहणे विरोधो न तादृशतापदिनेवापत्तिदोषः प्रपञ्चयित्वा एवैक-
वैच्छज्याधिकृता इति । ननु वस्तव्यमेतदपि कार्यं तदेव अथवा उत्पत्त्याप्यवधारणत्वात्, कारणकारणयोस्तदेव कारणस्यैव
३५ द्वि विविचिपत्रवदो मेवा, उक्तवचनं तदानीं कारणकारणयोः कश्चिद्विरोधोऽस्तीति सहते-मायोच्येतेति । पञ्चद्वयेति कारण-
कारणयोर्वक्तव्योत्तरावच्छेदोऽप्यपि विविचिपत्रवदोऽपिमाह-सर्वेऽपि । सर्वेऽपि कारणस्यैव कारणकारणयोः तदानीं उत्पत्तिवर्त्त-
एकमात्रे द्वि कारणस्य परित्यजित्वाऽप्येताः कहेः संबर्त्तविचर्त्तविधं गच्छति कारणस्यैव तेन तेन प्रकृतव्यवस्थानात्
न तेन कारणस्य कार्यमेति प्रत्ययति-सर्वेऽप्येति । तत्र प्याति सर्व्वेति सर्व्वेति नावधार्यते कारणसत्त्वमपीति नाव-
धार्यत्वादिप्रत्यय कल्पनकाल इत्येव कारणस्यैव कारणकारणयोर्वक्तव्योत्तरावच्छेदोऽप्यपि कार्यमेव सत्त्वं तदेवैकत्ववर्त्तते होपो
४० गच्छति नाह । वस्तविकत्ववर्त्तते सर्व्वेति-यदि कार्यमेवेति कार्यमेव तस्यैवकारणस्यैव कारणमेव तस्यैव
यद्यप्येवञ्च अथ कार्यं तदेवैतुल्यते तथापि कारणस्य कार्यं न निवर्त्तयेत्माह-यदि सर्व्वेति । वस्तुतः कार्ये पूर्व्वकृत-
त्वापत्तिरेवेति प्याति वस्तुतः कारणस्यैव कारणकारणयोर्वक्तव्योत्तरावच्छेदोऽप्यपि कार्यमेव सत्त्वं तदेवैकत्ववर्त्तते होपो
वापीति । तुल्यत्वापत्तेः हेतुमाह-विरुद्धेति । अथ कारणकारणयोर्वक्तव्योत्तरावच्छेदोऽप्यपि कारणस्यैव कारणकारणयोर्वक्तव्योत्तरावच्छेदोऽप्यपि

कार्वाकियद्यप्यदोषो नाऽस्ति, एकत्वात्, अनेक हि तुल्यमतुल्य वा स्यात्, इदमेतत् तुल्यं पटसि पटानिवेति, निरस्तपूर्वापरमाभासनि कार्ये कतरत्रिं कारणं नाम, कारणान्तरमावित्कार्यत्वाद्वा कतरत् कारणमिति, न त्वलि मेवत्तत्मादयोप इति ।

अत्रोच्यते एवमप्येकत्वादिशेषाभावात्, ततो यथैव कारणमनुपादानसिद्ध सामान्यमन्त र्माविताशेषविशेषसत्त्वात्मकं तथा कार्यमपीति कारणवदेवाक्रमं स्यात् । 5

(अत्रेति) अत्रोच्यते एवमप्येकत्वादिशेषाभावरूपयाऽनुभा वक्तुं, ततः किं? तत् इति, एवैव कारणमनुपादानेनास्ति यावत्कर्म अस्ति, विशेषाभावात् कारणवत् कार्यमनुपादानसिद्धम्, अनुपादानसिद्धत्वात् सामान्य सामान्यत्वान्तरमाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकमेव तस्य कार्यस्य सामान्यत्वाद्यनुपादानसिद्धत्वादनन्तरमाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकमेव तस्य कार्यस्य सामान्यत्वमपि कारणवदेवाक्रमं स्यात्, उपलब्धते च क्रमेण प्राक् पिण्डः पञ्चापिण्डक इत्यादि । 10

अथ सा भूवेप दोष इत्यक्रममेव कार्यं कारणे कार्यस्य समिहितत्वात् यदि क्रमवद्व्या-
धिकरणं स्यात् स्यात् कारण क्रमवत्त्वात् अपुण्यवत्, युगपत्समिहितसर्वधर्मक कारणमिष्टम्,
नो चेत् संवर्तविचर्चावहाविवाऽऽकाशेऽपि स्यातामुभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मादक्रममेव सर्वम्,
कारणत्वादेव भेदेनामवत्प्यक्रमरूपेण भवत्पि तत् सदेवेति ।

अथ सा भूविद्यादि यावत् सदेवेति सामान्य दृश्य एवाक्रमं कारणम्, अहासिच संवर्त- 15
विचर्तविचर्तसंवर्तसंज्ञात् कारणे कार्यस्य समिहितत्वात् यदि क्रमवद्व्याधिकरणं सामान्यत्वात् [कारण]
क्रमवत्त्वात्-अक्रमत्वाभावादित्यर्थः, अक्रमत्वात् कारणवद्व्याधिकरणत्वात् अपुण्यवत्, युगपत्समिहितसर्व
धर्मकं कारणमस्मादीष्टम्, नो चेत् संवर्तविचर्चावहाविवाऽऽकाशेऽपि स्याताम्, उभयोरक्रमतुल्यत्वात्,
तस्मादक्रममूर्तेरसंवर्तविचर्चासिद्धिः सदेवाक्रम एवाहितस्वरूपमूर्तेः, तस्मात् कारणत्वादक्रममेव
सर्वम्, अहासिकारणत्वात्तद्वत्, किमर्थं तर्हि कारणवत्तमेवेन भेदा गृह्यते सदेवेति चेदुच्यते कारणत्वादेव 20
कारणत्वात्तद्वत्, अहिः संवर्तविचर्चासिद्धिभेदेनामवत्पि कारणत्वेनाक्रमरूपेण भवत्पि स एवास्ति
गृह्यत एव सत्त्वात्, एवैव कारणं तथा तथा गृह्यत इत्यर्थः ।

रूपगुणवति-अत्रोच्यते इति । अविशेषे दोषमाह-यदेवेति कारणस्य हि पूर्ववद्व्याप्यगुणगुणवतं विविधादीन्तु-
पक्रमत्वात् इव सामान्यम्, अत एवात्मनोभित्तिकमिहेतुत्वात्तद्वत् तथा कार्यमपि अपाकेत्वात् निर्विशेषत्वादेति मतम् ।
एव एवमुपादिमाह-उपलब्धते चेति कार्यमात्मनो कारणत्वादेतिमिहोपादये-अथ सा भूदिति । नही संवर्त- 25
विचर्तविचर्तसंज्ञाक्रममेव तथा सविहितत्वात् तथा सविहितत्वात् बोधः पूर्वापरमात्रैक्यस्य च इत्यादिवाह-अहासिचेति ।
नहि अथदेव कारणमपि सदापि उपलब्धमेव न सदैव अतश्चित्तसर्वधर्मत्वात् क्रमवद्व्याप्यत्वात्-यदीति । अतुल्ये
प्राप्ते हेतुप्राप्त्यर्थं हेतुं प्रत्येकवस्तुता व्यापके-अक्रमत्वाभावादित्यर्थः इति । कारणवद्व्याप्यत्वात् यदेवेति सर्वव्य-
पिहितव्यप्यवत्त्वादेव कारणत्वा इत्यभिप्रेत्येवमुपादयेति-तस्मादिति । ननु युगपत्सर्वं कार्यं तद्विहितत्वे तदानीं 30
सर्वमेव त्वेव न एवम् इति सत्ये-किमर्थमिति । कारणवद्व्याप्यत्वात् तदानीं तद्व्याप्यत्वात् न एवम् कारणवद्व्याप्यत्वात् हि
कारणवद्व्याप्यत्वादेति भेदेन न गृह्यमिह-कारणत्वादेवेति । तथा च कार्यं भेदेनामवत्पि अक्रमत्वेन भवत्पि तदेव

अत्रोच्यते—

तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, सपुण्यमपि तर्हि सत्स्यादनुपलब्धत्वात् कार्यवत्,

कारणञ्च स्यात् अनुपलब्धत्वात् कार्यवत्, कारणस्य वा तथा मेदेनाभूतत्वात् सत् स्यात्

कार्यवत्, अथैवं नेप्यते कारणमसत् कार्यञ्च सविष्टं तथाऽनुपलब्धत्वात् सपुण्यत्वेन तत्तत्ता-

नुपादानसिद्धं कारणमसत् सपुपादानसिद्धं कार्यमसद्यः सञ्जयति, अवि तु कारणानुपादाना-
दित्ववत् कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वाविति नेदं सविति निश्चयो न भ्यायर्चते तत्तत्तद्विच्छिन्नत्वात्
न तर्हि कारणं सपुपादानावित्वात् सपुण्यवदित्यादि पूर्ववत्प्रकटयप्रवर्त्तनम् ।

(तदप्यसदिति) तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात् सपुण्यमपि तर्हि सत् स्यात्, अनुपल-

ब्धत्वात् कार्यवत् कारणञ्च स्यात् सपुण्यमनुपलब्धत्वात् कार्यवत्, कारणस्य वा तथा मेदेनाभूतत्वात्

१० सत् सपुण्य कारणवत्, अथैवं नेप्यते कारणमसत् कार्यञ्च सत् त्वविष्टं तथाऽनुपलब्धत्वात्—मेदेन

कमनातिना हि संवर्त्तनविधौ विमोहारेणानुपलब्धत्वाविमोहः, सपुण्यवदेवेति न वैधमादीष्टम्, तद्वत्त-

पादानसिद्धं कारणं [असत्] सत् उपपादानसिद्धं कार्यमसद्यः सञ्जयति, यदि स्थित्यादि, यथा कारणमनुपा-

दानसिद्धं [अ]सत्त्वात्तथा कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वाविति तमेदमुपादानसिद्धमेवेष्टम्, असत्त्वापत्तिमपात्

सविति न निश्चयो न भ्यायर्चते अतः तत्तत्तद्विच्छिन्नत्वात्—उपादानसिद्धत्वेऽसत्त्वस्यापि तर्हि कारणं सत्

१० कस्यात्? अनुपादानादित्वात्—सामान्यत्वात् न त्वोपादाने [विशेषे] सत्त्वात्मकत्वाविति सत्कार्यवैकल्य

त्वात् सपुण्यवदित्यादि [पूर्ववत्प्रकटयप्रवर्त्तनम्] तदप्यसत्त्वात् पटपदवत् इत्यत्रिवाद्यः, अथ

मनुस्यता?, इह कार्यकारणयोर्द्वयोपि सत्त्वं कार्यमेवेत्येतेद्विचर्यत्वं स्यात्, इतरयोरेवमुपादानमपि सत्त्वा-

द्यादमावात्, तद्यपि तावदुभयसत्त्वं तत्तत्तत्तावत्सत्त्वाविशिष्टत्वात् कारणत्वात् सत्त्वं उपलब्धत्वात्

तत्त्वे यथा कारणस्यानुपादानोपलब्धत्वात् कार्यञ्च स्यात् अथ न कारणानुपादानवत् कार्यानुपादानं सद्यः

२० कार्यमिति निश्चितं तद्विच्छिन्नत्वात् तर्हि सत् कारणं असत्, सत्त्विकत्वात् सपुण्यवत् इतरा कृतवत्, ननु

पटसत्त्वं पटसत्त्वविच्छिन्नम्, न, इतरा पटसत्त्ववैकल्यत्वात्, अथैवमपि वैकल्ये कार्यसत्त्वविशि-

ष्टयो न निवर्त्तते, अनुपादानात्मात्रं न सत्, न तद्वैतानुपादानात्मात्रत्वात् कार्यं सत् सपुण्यवत्, इतरा

हि नित्यमेवोपादीयेत सत्त्वात् कारणवत्, कारणोपादानवत् स्यात्, उपलब्धत्वात् सत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्य-

यथा तत्तत् पटसत् इति त्वैवमप्यसत्त्ववैकल्य—मदिति । अथ कारणवत् कार्योपादानवत् मेदेननुपलब्धत्वं

२५ अवि न सपुण्यमपि सत् कारणञ्च सपुण्यमनुपलब्धत्वात् कार्यवत् इति तदप्यसदिति । कारणवत् कार्यं त्वै

कारणत्वात् सपुण्यमनुपलब्धत्वात् कार्यवत्, कारणस्य वा तथा मेदेनाभूतत्वात् सत् स्यात्

कार्यवत्, अथैवं नेप्यते कारणमसत् कार्यञ्च सविष्टं तथाऽनुपलब्धत्वात् सपुण्यत्वेन तत्तत्तद्विच्छिन्नत्वात्

नुपादानसिद्धं कारणमसत् सपुपादानसिद्धं कार्यमसद्यः सञ्जयति, अवि तु कारणानुपादाना-

दित्ववत् कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वाविति नेदं सविति निश्चयो न भ्यायर्चते तत्तत्तद्विच्छिन्नत्वात्

३० कार्यस्यानुपादानादित्वात्—सामान्यत्वात् न त्वोपादाने [विशेषे] सत्त्वात्मकत्वाविति सत्कार्यवैकल्य

त्वात् सपुण्यवदित्यादि [पूर्ववत्प्रकटयप्रवर्त्तनम्] तदप्यसत्त्वात् पटपदवत् इत्यत्रिवाद्यः, अथ

मनुस्यता?, इह कार्यकारणयोर्द्वयोपि सत्त्वं कार्यमेवेत्येतेद्विचर्यत्वं स्यात्, इतरयोरेवमुपादानमपि सत्त्वा-

वदति प्रथमचक्रम्, अथ न चाध्यामितोपादानपत् कारणोपादानमस्य कारणमिति मिश्रितम्, तत्रै
कस्यास्य तर्हि सत् कार्यमसत्, सद्विद्यमानत्वात् तदुपपन्नवितरः कारणवत्, तदुपपन्नमपि वा सत्
तदुपपन्नानुपपन्नयोः कायवत्, मन्त्रित्वाति सोत्तरम्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यस्यविनिश्चयो न
प्राप्यते, उपादानात्मकत्वं तत्, न तदनुपादानात्मकत्वात् गन्धर्वनगरवत् कारणमसत्, न तेष मय
जटाः कारण सत्, उपलभ्यतेऽनुपादानात्मकत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणवत्, न तु काय 5
तदुपपन्नानुपपन्नयोः मकत्वात् तदुपपन्नवत्, सत्ये वा विद्येपो यच्छब्द, अविद्येपो वैलक्षण्यमुपपत्तेः,
विद्येपोऽप्यनेऽपि विद्येपोऽप्यासबाधमत्वात्ततोऽन्यत्वमेवापदपदवदिति द्वितीयचक्रप्रवचनं कृतम् ।

तस्मात्सत्कार्यमित्युपसंहृते आह—

नन्वेवमसत्कार्यहेतुत्वघटे ततोऽसत्त्वादायत्यामपि नाविर्भवेत् कार्यम्, तदुपपन्न
प्रायत्यां वा प्रादुर्भवेत्, असत्त्वादिति, तच्च नास्ति, तस्मात् सत्कारणे कार्यमि- 10
त्येव न, सविशेषणासत्त्वात्, अत्यन्तासत् एवासत्त्वादनन्यचन्द्रादित्यवत्, नास्ति घटो
गोहे मृत्पिण्डे कपाळावस्थायां वेत्पादीन्यसत्त्वानि सविशेषणानि, तेषाञ्च सतामिषासतामाय
स्यामाविर्भाववर्शनात्, अत एव प्रकरणचिन्ता, किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेदलातचक्रवत् ?
उत्तेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत् ? इति ।

नन्वेवमित्यादि अथेवमसत्कार्यहेतुत्वघटे ततोऽसत्त्वादायत्यामपि बीजमृत्पिण्डाद्यवस्थान- 15
कालादुत्तरकालेऽप्यकुटे नाविर्भवेच्छिबकवि घटादि य कार्यम्, असत्त्वात् तदुपपन्नप्रायत्यां वा
प्रादुर्भवेदसत्त्वाद्दुरपवाविविधेतेतवनिर्णयं प्रसजते, तच्च नास्ति तस्मात् सत् कारणे कार्यमितेतच्च न,
सविशेषणासत्त्वात्—तोऽयं हेतुनिष्ठापादानार्थमुक्तोऽसत्त्वमिति एयोऽसिद्धः 'अमृत नास्तीत्यन
पान्तरम्' (वैशे० अ० ९ आ १ सू० ९) इति वचनाद्व्यवस्थामत एवासत्त्वात्, अनन्वचन्द्रादि
त्ववत्—यथा नास्त्यन्यन्नमूमा इति द्वितीयचन्द्रामावाहन्योऽप्यनेनेति सामान्यात् प्रतिपिच्यते चन्द्रमाः, 20

कृतावर्तनं चित्तं व्यावृत्तमयत्वात् स्पष्टत्वाच्च न चिन्तिते । एवञ्च कार्यकारणोपादानत्वात् ततोऽसत् कार्यमिति सिद्धे कार्य-
हेतुपत्तेः पूर्वमिव यथाह्यामिर्भावो न कालः, तदुपपन्नवत्त्वाविद्येयात् तत्वाध्यामिमपि तदुपपन्नप्रायत्यां वा प्रादु-
र्भवेत् न पक्षी वैद्य, तस्मात् कारवशादेऽपि कार्ये कार्यं तदुपपन्नप्रेषमिषाघटते—तन्त्रेणमिति । अथचतुस्रकोर्भावत्वं
ध्यायत अपि तु तदोर्विकृतकमेवासात्वं प्रायस्त्वासात्तासत्त्वकमिषाघटकेन वयावधे—सुनिश्चापयेति । धीजेति,
वीजघटेऽदुते मृत्पिण्डादिकाले शिबकविचर्यात् य वया ग्लेपघटे तल्लैतरकालेऽपीत्यर्थः । अतरोऽपि प्रादुर्भावे शेष 25
मय—तदुपपन्नपीति । आवाक्यमपि न प्रादुर्भवेत् कार्यम् अतएवविद्यमानत्वादेतु कार्यं क्वचित् अत्यन्तमवत एवा-
वत्त्वात्वात् एवमित्येवकपाकारो यदुत्तरवत् प्रयासिधितेवतावत्तादिसाधयेतेपरम—सदितोपयेति । असत्त्वात्
एवमपि एवमवत्त्वात्वात् कार्यं अमृतमिति, यत्र कदापि न अस्तिपि न वा मृतं तस्य तदुपपन्नप्रायत्यां वा प्रादुर्भा-
वेतिविद्येयत्वोऽनन्तरं यत्तत्त्वः आति विवक्तव्यमोत्तरकालमात्रमिदं बलेननान्तरमिति त्वात्—यथा काले इतिदोर्त्वं
मति युक्तिर्वा अत्रत्यं नास्तीति । निर्विशेषणमात्रपरिषत् निर्धारणमाह—अनन्वयेति न कालमितिद्विषयविशिष्टचन्द्रमाः इति 30
वैद्यः अन्यचन्द्रमावात्, तस्य कार्यं सामान्यात् तत्त्वमितिचोऽसिद्ध इति भावः । तद्विद्येयत्ववत्ते निर्धारणमाह—तद्वत्-
त्वादीति यदे वदो नालीति कदापिदूरे भवकापि कम्पमात् इत्येवमवत्त्वमवत्तरं प्रतीवत मृत्पिण्डे वदो नालीति परस

तथा नास्ति घटो गेहे दृष्टिच्छेदे कणाद्यावत्स्थानं येत्याहोम्यसत्त्वानि सविद्येपमान्यन्यचम्रावित्त्ववि-
 र्धनसूचितानि, तेषाञ्च सैतामिवासाधमापत्तामाविर्भावर्धनमिति, अत एव प्रकरणनिवेदयति,
 'यस्मात् प्रकरणवित्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः' (गौत० अ० १ भा० २ सू० ७)
 इति, यस्मादेवाविर्भवत् द्विविधं दृष्टं संवत्सराद्यथा अस्मात्तत्त्वज्ञातत्वात् सच्च रमयकमिति, तत्र सन्वेष्टा
 ४ किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेत् अस्मात्तत्त्वज्ञातत्वात् । अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् सदाविर्भवेत् । इति, यत एव संक्षेपो न
 यत एव हि निर्णयः, येनाग्निको हि हेतुः स्यात् भूमादत्राभिर्वयेति, असदेव कार्यमिति ।

एवं तर्हि मयापि सूक्तं यत्तु यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्, घटपटव-
 दित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽपीतः सोऽत्र द्रष्टव्यः, उत्तरमत्र यत्तुमसत्त्वम्, यद्येव मतिः
 तदोभयवाक्यसिद्धिनिवारयितुमशक्यत्वात्, उभयोरभ्युपगमस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्,
 10 ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोः द्विकार्यविषयत्वाद्युभयकार्यस्थितिसत्यत्वम्, मन्वेवं तत्कार्य-
 स्थितिसत्त्वत्वात् सर्ववादान्यानेकान्तवादात्मपर्यं कृतम् ।

एव तर्हि स्यादिति, सत्कार्यवादी पूर्वाभिहितसत्कार्यवाहोपपत्तिमिद्विद्वद्भ्यमिचारिभिर्दि-
 र्धयाऽऽह-एवं तर्हि मयापि सूक्तं यत्तु, यथा यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्, यत
 पटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽपीतः सोऽत्र द्रष्टव्य इति पूर्वपक्षाः, उत्तरमत्र यत्तुमसत्त्वम्, यथाऽ-
 12 सत्कार्यसाधनानि अग्न्यानिवत्त्वमिति तथा सत्कार्यवादासाधनाभ्यपीति, अतोऽयमिति, यद्येवं त्रयीपि

मत्तत्त्वत्वं मन्वेवे उत्तरपक्षे कथञ्चित्त्वात् कणाद्यावत्स्थानं यतो वाय्वीति अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 उत्तरात्, यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 20 वाच्यमिति-यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 उत्तरपक्षे कथञ्चित्त्वात् कणाद्यावत्स्थानं यतो वाय्वीति अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 25 उत्तरपक्षे कथञ्चित्त्वात् कणाद्यावत्स्थानं यतो वाय्वीति अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 उत्तरपक्षे कथञ्चित्त्वात् कणाद्यावत्स्थानं यतो वाय्वीति अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्
 30 उत्तरपक्षे कथञ्चित्त्वात् कणाद्यावत्स्थानं यतो वाय्वीति अतोत्तरवत्त्वज्ञातत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात् यत्तदसत्त्वतोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्

आदिपयोपापंजीयसेति, अस्य हेतोर्भावनोक्तसाधनद्वयादेवाधिगम्या विकल्पमङ्गलैर्म्याकृतावेव, सत्सङ्ग-
गुणबोपणीतहेतुसामर्थ्यादेवान्नान्वसिद्धेः, न च तेन सह सम्पत्तिरिदोषः, यथात् परित्यक्त्यस्यगौरव
मिमिषितैरुत्तमद्विवर्गवेपिमिः कुशले—अथवा हितप्राप्त्यसम्भवादाभवणीय इति परिच्छिन्नायमाशङ्क्या
क्षरपञ्च मयसम्भारमकृतात्, अथम्यसाधारणोत्साहप्रगुणव्रसत्तिमुत्तरवत्पञ्चवर्षिबद्धिजिगीषुमिमिषि,

६ मयसो सर्वरायः सरणं वादानां किमर्थं वादिभिः सह विवदते ? इदं विवादं तस्माद्विरोध-
 रित्वाप्येव वादिबन्धनराय्योऽसरणं तयापि न वर्तनात्तेन सहैतन्नोच्यते, मम तेन सह विविरोधं पण-
 यदपि न-स्थितुं न च स्वत्यतिपश्येत्तान्तेत्यनुपपत्तेरुच्यते-अथ स्ववस्तुमहात्वं स्ववस्तुसाक्षिन इति न होयः।
 इदानीं तैत्तिरीयस्य उच्यते विदितमस्य तत्त्वं ननु उच्यते परमं प्राप्नुयिष्ये प्रत्युच्चारयति तन्मप्युच्यते-
 इति-

10 यच्च ज्ञयते येन भूयते ब्रह्मेण तस्य भवनसामान्यस्योत्सर्जनविधिः प्रकृत्यात्मकस्तैश्च पञ्चाद्विधानमित्येव प्रभवविधिस्त्वयेष्ट पृथं न भवति किन्तु सत्ताद्वयत्वादिगगनादिब्रह्माण्येनां सर्वव्यापिता अण्वादिचक्षितानां विमुखपरिमण्डस्त्यादिगुणसहितानां नित्यत्वोत्सर्गः ।

यत्तदुपलब्धं इत्यादि, यत्तदुपलब्धिं तेन भवता यत्तदुपलब्धिं द्रष्टव्यं तस्य भवन्तानामर्थं क्षेत्रा

१४ सर्वात् कश्चो निमित्तस्तु सर्वात्मक उक्तोत्पत्तय विधान स एव विधिः प्रायुक्तः यथाद्वितीयः प्रत्युत्पा-
त्तकः। मूयामुत्पत्तेस्तत्तकः उक्तोत्पत्तय विधानमिदमेव उक्तविधित्ववेद्ये एव [न] यदति,
कश्चरति चेत्? सत्ताद्वयत्वात्परीति नावधित्वस्तत्तकोत्पत्ते इति, सत्ता-महासामान्य इत्यन्तं दृष्टव्या

न विरोध इत्यह-न च तेन लुहेति । अनेकान्यत्र एव विराहितप्रतिपक्षारण्यकमिति सिद्धमप्येव समासबन्धेन
मेनेन्द्रमिहलुहेर्विचक्षणमिह-तस्मादिति । इतिवचनेन वारक्ये द्वावपवाद-व्यक्तयेति, इत्येवं सम्यगनेन वि

30 निष्कमसिद्धिः अपि तु खलुनाशकप्रयोगेति यावत् । नन्वेवाप्यस्यैव सर्वव्यापकत्वमेव सर्वो धर्मादिभेदे वैराग्ये स्य
निरोधकत्वात्प्रसङ्ग एव न भवेत् इत्येतेषां निरुद्धान्तेऽप्यप्येतादृशं तत्त्वव्याप्ये निरोधकसिद्ध्याप्येतिरवगम्येत्प्रसङ्ग
व्यापकत्वयोग्यताभिलाषात्तु स्यादपि । यद्यप्येतादृशं तत्त्वव्याप्ये निरोधकसिद्ध्याप्येतिरवगम्येत्प्रसङ्ग
व्यापकत्वयोग्यताभिलाषात्तु स्यादपि । यद्यप्येतादृशं तत्त्वव्याप्ये निरोधकसिद्ध्याप्येतिरवगम्येत्प्रसङ्ग
व्यापकत्वयोग्यताभिलाषात्तु स्यादपि । यद्यप्येतादृशं तत्त्वव्याप्ये निरोधकसिद्ध्याप्येतिरवगम्येत्प्रसङ्ग

[illegible][illegible]

किञ्चिद्वारमेव, तत्तत्कारम्भमाभावाच्चदपि न भवैवेष्ट कर्म, कर्म द्वारम्भस्वरूपं कल्प्यते, तस्य स्वरूपमाभात् एतत्पञ्चदश्यापि, तदभावात् द्वाणुकाद्यनेकद्रव्यं न भवेत्, तच्चमूलेः क्रिया निर्दिष्टैव स्मात्, यद्यनेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भमाभावाद्यनेकद्रव्यत्वानुपपत्तश्चाप्याकाशाद्यनेकद्रव्यविषयाऽपि न भवत्येव सा त्वसिद्धाऽस्तिद्वयकर्मविच्छेदना, तेषां नित्यैकत्वमित्यगनयद्वारम्भमाभावाद्गुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्म अगुणमक्रियश्चास्मन्मतेन, त्वम्भवेनापि गुणातीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः ६ निःक्रियत्वादेवेति क्रियानिर्दिष्टयत्ता मुद्रय्यते एवमन्वात् किञ्च द्रव्य मारमत इत्युक्तम् ।

इदानीं स्पष्टिष्ट द्रव्यञ्च मध्ये भवत्वं भवैवेष्टि द्रव्यमित्युक्तमिति वक्ष्यामः, कथम् ?—

आरम्भद्रव्यमूलादपि च द्रव्यादेः कारणकार्यव्यञ्जणारम्भानारम्भमेवादन्यस्यादेयं तदभूतो, सामान्यादीनाञ्च, स्वाभयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, तत्तत्स्वदुक्तद्रव्यस्वरूपव्यञ्जणमभनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभावः, किन्तु द्रव्यादिपदमेवस्य सप्रमेदस्यैव भावः । 10

(आरम्भद्रव्येति) अम्युपेक्षाप्यारम्भद्रव्यं कारण कायस्यासत्त्वात् वर्तितोपपत्तिवत् कारणद्रव्याभ्यामन्यस्यात् कावद्रव्याणाम्, न हि तदैव द्रव्यं भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादिषि—आरम्भद्रव्यमूलादपि च पूर्वद्रव्येभ्यः कारणमूलेभ्यः कार्यमूलानामभ्यत्वात्, गुणकर्मत्वादिना तस्मैव वाऽभावात्—द्रव्यत्वेति, किञ्च सक्षप्यारम्भानारम्भमेवाभावाभ्यत्वादेव, अन्यत्वमिति 'विशेषकारणम्', 'क्रियावत्' (वेदे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यव्यञ्जणम्, 'द्रव्याभ्यो' (वेदे० अ० १ आ० १५ १ सू० १६) इत्यादिगुण[व्यञ्जणम्], 'एकद्रव्यं' (वेदे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि] कर्मव्यञ्जणम्, इत्येव व्यञ्जणमेवास्मान्नेष्ट द्रव्यगुणकर्मोपपत्तिः, द्रव्येभ्यो नारम्भकेभ्यो गगनादिभ्यः दृविभ्यादे

न वेदेवमिति । इतः क्रियावा अस्मन् इत्यत्र—आरम्भमाभावादिति निमित्तादप्यारम्भविचारम्भमाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यवर्तिताऽस्तिमया प्रवृत्तिः किञ्च पक्षेणाम इति तस्या आरम्भमभ्यत्वात्तुपपत्त्या न हि वारतो निमित्तमर्थं निमित्तान्तरादस्तिमयमिति प्रापि व्यञ्जणत्वात्, तत्प्रत्ययमात्रात् कथं क्रिया भवेत्? तस्मादेव कथं वा इत्यु- 20 चारम्भं स्मात्, एवं द्रव्याभावे क्रिया वा भवतीति निर्दिष्टैव काचित्ति मताः । एतदेव शुद्धमिति—यद्यनेवेति । आरम्भेति आरम्भद्रव्यस्यादीनादपि न हि तदैव द्रव्यं भवति गुणे वा कर्म वा नावधारण्येमेवतन्वात्तत्प्रत्ययत्वात् तत्र आरम्भमात्रं कार्यद्रव्यमभ्यत्वात्, कारण कायस्यासत्त्वात्, अत एव न न गुणकर्म कर्मोपपत्तिरिति वा तदैव द्रव्यं भवति द्रव्यगुणकर्मव्यञ्जण- 25 टीयां सद्रूपहेतुन इत्यत्राप्यपवादादीनामभेदात् कारणकायनोत्येष्टा स्मात् तस्माच्च तस्यैव तदावधारमिति मतेः । अथ कथमभ्येदेव द्रव्यादीनामभ्यत्वात् किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिभ्यो दृष्टेः प्रारम्भे—क्रियापदमिति 'क्रियावत्' इत्यत्रानि 23 कारणमिति द्रव्यव्यञ्जणम् (वे १ १-१५) किञ्च गुणव्यञ्जणमिति द्रव्याभ्यो, तद्वन्मिष्टाव्यञ्जणव्यञ्जणं द्रव्यमिति तर्कः । गुणव्यञ्जणम् द्रव्याभ्योति । द्रव्याभ्योपपत्तौ संयोगेनैवकारणमभ्यत्वात् इति गुणव्यञ्जणम् (वे १-१-१६) द्रव्याभ्योपपत्तिं जीव्यत्वेति द्रव्याभ्यो, एतच्च द्रव्येभ्योपपत्तिं गुणव्यञ्जणमिति, तथापि कर्मव्यञ्जणमिति तः संयोगेनैवकारणमिति एतदपि संयोगेनैवकारणमभ्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् इति संयोगेनैवकारणमभ्यत्वात् कथं वा गुणव्यञ्जणमिति विचार्य इति विचार्य संयोगे इति अथवेष्टाव्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् 30 एकद्रव्यमिति 'एकद्रव्यमभ्यो' संयोगेनैवकारणमभ्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् कर्मव्यञ्जणम् (वे १-१-१७) एतदेव द्रव्याभ्यो कथं द्रव्याभ्यो न भवते गुणेभ्योविद्यमानं पदमापत्तिमभ्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् तस्मात्तत्प्रत्ययत्वात् तद्वत्तत्प्रत्ययत्वात् किञ्चो संयोगेनैवकारणमिति तर्कः इति । तदैव कथमभ्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् द्रव्याभ्यो वारतो वे- कथमभ्यत्वात्तत्प्रत्ययत्वात् तद्वत्तत्प्रत्ययत्वात् इत्यादीनां गुणव्यञ्जणं कर्मव्यञ्जणं च वारतो आरम्भानारम्भमेवाभ्यत्वात् द्रव्येभ्योति अत्रास्मन्नेष्ट इत्यादिरम्भ-

१ नि. क. निर्दिष्टेव । २ नि. क. कर्मगुणव्यञ्जणव्यञ्जणम् । ३ नि. क. अथवेष्ट । ४ नि. क. कर्मव्यञ्जणम् । ५ नि. क. एतदेव ।

वादिषि, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽऽम्बुपगतेऽपि कर्तृत्वे—स्वतन्त्रमवनारमके द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानात् भावः—द्रव्यं कर्तृ स्वातन्त्र्यात्, न क्रिया प्राधान्याभावादिरेवं युक्त्या प्राप्तत्वेऽपि स्वदुःकम्पया सद्योः कर्तृत्वे वाऽऽम्बुपगतेऽपि न भवितुमर्हति, वमयप्राधान्याभावात् तिस्र्यः ।

किं कारणमुभयप्राधान्यं नास्तीति चेदुच्यते—

तथामूर्तार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य तयातयामवज्ञायाभिमुखसन्निहितपटादिभवन गेहवत् क्रियाया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाष्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात्, तस्या अपि तद्व्यपनतत्रत्याद्द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वाद्भ्येतरप्राधान्यम् ।

(तथामूर्तार्थेति) तथामूर्तार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य—द्रव्यं हि सन्निहितमवनमिष्यते तथा-
तयामवज्ञायाभिमुखसन्निहितपटादिभवनगेहवत्—गेहमभिहितपटवत् सर्वथा तेषां क्रियाभ्यङ्गरामिनः 10
यामां द्रव्ये सन्निधानाभ्युपगमात् प्रदीपेनेव गेहे सन्निहितानां पटादीनां क्रियाया न किञ्चित् प्रयोजनम्,
सम्भाष्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात् तस्या इत्येतरपि तद्व्यपनतत्रत्यात् द्रव्यमवनस्यैव
प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वात् भ्येतरप्राधान्यमिति ।

अयन्तुभयप्रधानविधिः, आरब्धानारब्धद्रव्याणां पार्येषपरमाणुद्वयणुकादीनां भावस-
म्भाभिष्वङ्गमादेऽपि सति स्वभावादिमेदाज्ञानात्यम्, भावसत्त्वस्यात्यन्तव्यञ्जनस्वातन्त्र्यात्, 15
अन्यथा भूते, पक्षेवं न स्यान्नैव स्यात् सत्तासम्यन्तरहितत्वात् स्वपुण्यवत्, पृथिव्युदकमृद्वन
पवनगगनकाष्ठदिगात्मनसां द्रव्याणामपीतरेतराभावात्मनाऽसत्तामेव सत्तातो द्रव्यत्वाद्
न्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकृरेणाम्यता, अन्यस्य एवेतरेतरासत्तां भावादिसम्यग्-य, गुणकर्मणो
रप्येषमेव, न चास्य भावस्यान्यस्माद्भावता, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपयत्, तस्मात् स्वभाव
सद्भावेन सत एवासत्त्वं सम्बन्धसत्तायाभावात्, नेतरेतरासत्त्यात्, यथा गुणोऽगुण इति, एव 20

उभयोः अवस्थानात्प्राप्तविज्ञाह—अऽम्बुपगतेऽपीति । उभयोर्विषययोरेवमवयवस्यस्यभावे परस्पर—तथामूर्तेति ।
तेन तेन कमद्वयमात्रमिदमेवाभिहितवत् इत्येव भवति तद्व्यपनमभिधा हि भावा इत्येव अभिहितः । तद्व्यपनता-
द्विकारात् तथा च तद्वद इत्येव तेन तेन प्रकृरेव भवति ताव हि निवृत्ता न हि एदे विषयमात्रं पश्य ज्ञेयः क्रिय-
करोति तत्तव क्रियायाः कर्तृत्वाभावात्प्राप्तं नास्त्येवेति वदन्ति प्रथमं हीति । यथा एदे च वत् तद्विदितां तथा इत्येति
वदं वत् तद्विहितमिति अभिव्यक्तमवयवविज्ञाया इत्येवैवज्ञाह—गेहवत् । यथा एदे च वत् तद्विदितां तथा इत्येति 25
क्रियापि इत्ये विषयमात्रं भावस्य इत्येतिज्ञाह—सम्भाष्यमानमपीति । तस्यपि तस्या भावस्यैवहेतुत्वाह—तस्या
इति तस्या अभिव्यक्तेरपि इत्येव यथा तेन तेन प्रकृरेव भवति तदेवविषयप्रकाश इत्येववदनेन प्रपञ्चं त्रियाहमभिध-
रयमानम्, न हि एदे पदान्तरे ज्ञेयोऽभिध्वजवति, कयोपगतेनात्मतयावयवजन्मिदमिदं तयामवज्ञा माप्य हिता
प्रकाशयतीति इत्यस्य तयामवनार्येक्षितेन क्रियाया अभिव्यक्तिर्या अत्रायम्येति भावः । इदानीं समेतोऽनवयवस्य-
विधानं वदन्त्येति इति दर्शयति—अयन्तिविति पार्येषपरमाणुद्वयणुकादीनां अवयवस्यमात्रं तिस्रस्यापि 30
आरब्धद्रव्यानि कार्यद्रव्यानीति नोत्रा । अस्मिन् हि भवे इत्येतिवदपरां अभिव्यक्तः तद्विषयप्राप्तत्वेन प्राधान्येन

सामान्य सामान्यमेव, योऽप्यसौ स्वभावसङ्गाधः कार्यद्रव्यादीनां यतो भावसम्बन्धादावेव
सामान्येवासत्तिरिति न, किन्तुहि ? तत्र भवतीति भवत्येव अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात्
सदसङ्गाधैरूप्यम् किञ्चित् परमाण्वाकाशप्रकाशदिगारमनोद्रव्यादि भवदेव भवति स्वसङ्गा-
धादेव, सामान्यविशेषेऽप्युभयता कर्मणि च, स्वभावसम्बन्धसङ्गाधाम्नां मेदामेदी, एवं
५ साधर्म्यविधर्म्याभ्या पदपदार्थेषु यैरोपक्रमिति ।

(अपन्थिति) अथभूतमप्रधानविधिरिति निगमनम्, तुगध्वो विशेषणार्थः, एव इतो
विशिष्टार्थापिकापरीक्षागेनेव सामान्यविशेषयोर्विधिरिति, कीदृश इति चेत् तन्निश्चयसि—आरम्भा
आरम्भेत्यादि सप्रमेवपदपदार्थपरस्परसम्बन्धप्रवृत्तावो भव्यो यावत् कर्मणि तु स्वभावसम्बन्धसङ्गाधा-
भ्यामिति, प्रायो गतावः, तथापि किञ्चित्पुन्यते—यार्थिवादिपरमाणुद्रव्यपुष्पाधारभ्यानामपि स्वभावमेव
१० इहकावमेदेऽपि नानात्वम्, परमाण्वाकाशादीनामनारम्भानाञ्च तत्र एव, भावसम्बन्धमिदमप्यङ्गाभेदे
ऽपि सति, आरम्भस्याञ्च कारावित्त्वादिदरेषां विमत्ताद्विशेषः, भावसत्त्वत्व—सत्तासत्त्वत्व
स्वभावसङ्गाधेऽपि [वि]शेषः, कस्यात् ? अत्यन्तस्वच्छानस्यार्थस्यात्—इतरे व्यस्यते स तु स्वतन्त्रेवेति,
अव्यथा भूतो—प्रभवत्येव प्रकारेण भवनात् सर्वत्र सन्निहितमेव भवतीत्यभावावस्थयाऽभूतेति, येष
भावस्यङ्गत्वावस्थं न स्यात्—नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितस्यात् कपुष्पवत्—भावो हि सङ्गाधसङ्गत
१५ नकपुष्पस्याभावत् कपुष्पवत् स्यादिति, इधिम्युक्तमिति, एतान्यपि इवमपि इतरेतदाभासना न
सन्ति, असद्यमेव सत्तासम्बन्धात् सत्त्व भवति इव्यसत्त्वसम्बन्धाद्भवत्त्व भवति, तत्र सत्तातो
इव्यत्वाभ्यामोऽन्वयस्य तेन तेन प्रकारेणान्यथा, अव्यत्य एवेतरेतदासत्तां भावादिसम्बन्धः—अन्यत्वं
एवासति सत्त्वमिति, गुणकर्मभोरप्येवमेवेति, भावगुणत्वकर्मत्वाविति सम्बन्धात् इतरेतदासत्तामेव
सङ्गुणकर्मत्वावस्थामि एव भावोऽसत्तां सम्बन्धात् सत्त्व जनयति इव्यादीनामित्युक्तम्, तथा
२० किं भावस्य सम्बन्धोऽप्येव अन्यते, नेत्युच्यते—न चासेत्यादि, स हि सर्वं सम्बन्धादन्वेषां सन्निवा-

सामान्यविशेषयोर्विधानं प्रदर्शय इति इव्यविनामवयवविधाविधिरिति व्याचष्टे—तुगध्व इति । कार्यव्यावहारार्थस्या-
भाव सत्तासत्तामेवेति इतिविशेषाद्वैकक्यमेवात्रैव तथा भिन्नत्वादिप्रकाराणां च मेव इति सर्वत्र—यार्थिमेति तत्र
एव स्वभावमेवदेवैकक्यः । सत्तासम्बन्धस्य सत्तामिदमेतत्ता तैनात्रैवऽभिप्रेत्येकैकपरीक्षकत्वेनाह—यावेति । अथविशेष-
त्वात्—विमत्तावित्त्वं ; सर्वेषां कमावत् सत्तेऽपि सत्तासम्बन्धैर्नैव सर्वं तस्या अभिव्यक्तिरपि अत्रान्तं सत्तासम्ब-
२५ ३३ भाव—भावसत्त्वमेति । कार्यमे हेतुनाह—अन्यमेवेति कारणेऽसत् एव कार्यस्य भवनादौभावाति भाव सतिहेतुमेव
कार्ये सतिहेतुमेव कार्यमित्त्वं । नैव वस्तुन तादृशता व्यवहारे कृपाणाः कार्यत्वं न कथमपि वस्तु धरेव न स्यात् इत्य-
व्यन्तावयवादिनाह—यतोयमिति । यतोहि इतिवि विनाकारणमा अथप्यपि इव्यत्वावयवा इत्येवमितरेतदासत्तासत्तामेव
इतिव्याप्त्यं सत्तासम्बन्धात् सत्त्वता इव्यत्वावयवसम्बन्धाव्यावित्त्वात् सत्तासम्बन्धाव्येकक्यतोय परस्परं मेव सत्तासत्ता-
मेव भावसत्तासम्बन्धाव्यावित्त्वात्—एतान्यप्यपीति । एवं प्रकाशितामिदरेतदासत्तासत्तां सत्तासम्बन्धाव्येकक्यतात् सङ्गुणकमेवे-
३० ३४ भाव—गुणकर्मभोरिति । भाव सत्ता या कर्म सती अथसत्तासम्बन्धात् सत्त्वप्रवृत्तसङ्गाधमिदनाह—किं भावमेवेति
स्वतन्त्र एव सत्ता सत्ता सत्तासत्तासम्बन्धाव्यावित्त्वात् सत्तासम्बन्धाव्यावित्त्वात् सत्तासम्बन्धाव्यावित्त्वात् सत्तासम्बन्धाव्यावित्त्वात्

ममत्वयेतुनाम्पस्यात् स्वमिधानमत्वयो छमते, स्वपरमशब्देतुत्वात् प्रसीपवत्-न हि प्रसीपो पदमि
प्रकाशनसमर्थः स्वप्राप्तने पटादीनपेक्षते तथा सत्ताधि, यस्मात्तस्य क्षमावसङ्गात्वेन संत एषासत्त्वं
सम्बन्धसङ्गावामावात्, मेवरेवरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति नास्म गुणोऽस्तीत्यगुण उच्यते, न तु
गुणो न भवतीति, कस्मात् ? गुणान्तरसम्बन्धमाभावात्, न स्वयमगुणत्वाविति, एवं सामान्य सामा
न्यमेवेति गदार्यम्, एष तावत्सत्त्व एव मायः संस्वान्तरानपेक्षः सत्, योऽप्यसौ क्षमावसङ्गावः क- 5
पेक्ष्यादीनां परतो मायसम्बन्धावैदेयः एसावेवावसिति न, किं तर्हि ? तत्र भवतीति भवत्वब,
अमृत्वा भावात् मृत्वा च भावात् कार्यस्य, असङ्गावेमेवासत्सङ्गावति, सङ्ग्यसङ्गावतीति तस्य
असङ्गावस्य कार्यस्य सत्सङ्गावद्वैरूप्यम्, तत्त्वत्समर्थविकल्पत्वावेकपुरुषपितृपुत्रत्वादिबविति भावितमेव,
तस्मात् सर्वममयाऽन्यथैव सामान्यविशेषात्मकं भवति, किञ्चित्स्थित्यादि-इह पुनर्मन्त्रेण भवति
असङ्गावदेव, नामृत्वा, न सत्त्वसम्बन्धात् परमाण्वाकाशकल्मषिगात्मनोऽस्यासि, आदिप्रहणात् 10
समवाययिमुपरिमण्डकपरमाणुगुणाणि, सर्वत्र चेत्यसत्त्वा[ह]मथावमिति विशेषः, स्वपरमावसत्त्व
सामान्यम्, विशेषेऽप्युभयेति, सामान्यविशेषोपा इत्य[त्]गुणत्वकेर्मत्वाद्याः, अन्यविशेषो भोगिन-
मेकाकाशवेदस्त्रीनामन्यत्वकटाः, कर्मणि च स्वमावसङ्गात्वेन कर्मत्वसम्बन्धसङ्गात्वेन क्षेत्रेभ्यो मेवावेदो
एव इत्यगुणयोर्द्वयवगुणत्वमम्बन्धसङ्गापात् क्षमावसङ्गावतित्वेवमाविसाधर्म्यवैधर्म्याम्नां पदपरार्थेपु

५ अत्रमयव्यवहारी कर्मका उत एव उत शुभिव्याविवेचरेतरत्वात् ३३ इति भवति अपि तु उत धर्म्यवैसाधनेनाह- 15
सहि स्वमिति । एतन्ना इतरेतरसङ्गावामावे कारकाह-यथा गुण इति गुणे गुणान्तरमावात् गुणोऽगुण उच्यते न
तस्यै गुणो न भवतीति असङ्गस्य गुणत्वात् एवं सत्ताधिसामान्यमपि तत्र सामान्यन्तरमावादेव नि सामान्यमुच्यते न तु
तत्र सामान्यं न भवतीति कतश्चस्य सामान्यत्वमिति यावः । कार्यन्तरादीनां स्वसङ्गावद्वैरूप्यं रक्ष्यते-योऽप्यसाविति
कार्यद्वैत्वादीनि लक्ष्यमपि परत एषासम्बन्धात् एतत् भवतीति कस्यचत्वं त्वमवदिति त्वमवद्वैरूप्येति सङ्गावद्वैरूप्य
इति भाति । एतावतो-तथेति अमुनैव कस्य भवतीति न किमु मृत्वाऽपि मयि वाह सत्त्वमन्त्रमावाद्या पञ्चावसम्बन्धात् 20
मृत्वा मयं पूर्वं स्वसङ्गात्वात् उत एषासम्बन्धात् एतावद्वा मयं तस्मिन्नावतित्वे विकल्पे समर्थत्वात् सावन्त्यं सावन्त्यत्
कारणात् कार्यमिति तथा कस्य कार्यं सङ्गावद्वैरूप्यं असङ्गावद्वैरूप्येति पक्षे तमवोऽभिप्रायोऽप्येति पूर्वमुच्यते इति मयः । तस्यै त्वं
अर्थे सावितिरिचसामान्यविशेषसङ्गात् सामान्यविशेषात्मकं भवतीति रक्ष्यते-तस्मादिति । निम्नसत्यमेवमाह-इह
पुनरिति परमाव्यासकाशमिगात्मनोऽस्यासीत् परमाव्यासिज्यादीनामाद्यकाशमन्त्रमावसमाऽसत्त्वमपीकाह-सर्वत्र
वति । सामान्यविशेषेऽनुभवदेति मूलं व्याख्याति-स्वपरेति सामान्यपदेन महासामान्यमिति तत्र लक्ष्यमपि एतत् 25
परमावस्य सत्त्वमावद्वैरूप्यत्वं स्वपरमावसत्त्वमितरेतरात्मना वाहत्वयेवं विशेषस्यापि कस्यचत्वात् इतरेतरत्वात्वा वाहत्व-
इत्यवेसाधन उच्येति । सामान्यपदेन सामान्यविशेषस्य विषयत्वे त्वाह-सामान्येति अपरानुगुणित्वमिति त्वत्वात् म-
वेति यावः । विशेषपरार्थमाह अन्येति अन्येषु तथा अन्यत्वात् सावन्त्यमावर्तकत्वादिदेवाः दृष्ट्वाहतिगुणित्वेपु निम्नस्ये
येभिर्ना येभ्यो भित्तिभ्यो विच्छेदोऽनं विच्छेदोऽनमिति यद्विदेति तेऽस्या विशेषः । लक्ष्यमन्तोऽन्यमावर्तकाः । एवं
पदपरार्थमा सामान्यविशेषत्वात् सत्त्वमावद्वैरूप्यमावन्त्यपदेनादि कार्थम्यवैधर्म्यं प्रसिद्धे इत्यमेव च विधिविमनोर्निर्वाणं सत्त्वम् 30
एतदुपदेहति-इत्येवमावतीति कस्यचत्त्वमामावरेण संबोध्य व्याख्यातेऽयं अन्ये न तु कैवेदिकस्येति विशेषम् । अथ

१ इति क. सत्त्वमवसत्त्वम् । २ इति क. सत्त्वमवसत्त्वम् । ३ इति क. 'हावेव । ४ इति क. सत्त्वम् ।
५ क. 'गुण आत्मै त्वाहति, इति गुण त्वात्वा । ६ इति क. 'व्यावर्तकत्वात् ।

विद्येता एव वैद्येयिकं विद्येयप्रयोजनं वा वैद्येयिकमिति विविधियमवबोधिरुपपद्यते, न त्वनियेकवस्तुनि विविधियमवबोधिरिति ।

अत्राह किमपि इत्यादिप्रश्नोऽयम् । पर्यावाधिकमेव वा ? इत्यत्रोच्यते—

नैगमैकदेशस्याह इत्यादिकोऽयम्, इव्यमपि इव्यत्यसामाम्यविशेषसम्भवात्, जातिः

५ शाब्दार्थः, अन्त्यश्च पदं वाक्यार्थः, स च पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः ।

(नैगमैकदेशस्यादिति) नैगमैकदेशस्याह इत्यादिकः [अयम्] इव्यमस्तीत्यत्र मतिः, न

पूर्वपदइव्यमेवाति कार्यन्तरवत् सवसमासत्वेन इव्यमिति निगमशब्दो निवृत्त्यर्थेति, तेषु इव्यमस्तीत्यादि—इव्यत्वसामान्येविद्येयसम्भवाद् इव्य न मव्यइवजगुजसम्भवाच्चमुदावाधारवकम्, आतिः शब्दार्थं

इति—सर्वसम्भवात् आतिवाचित्वमेव, आकाशादीनामपि आतिवक्तव्यविरुद्धपक्षात् अन्त्यश्च पदं

१० वाक्यार्थः—यथा देवत्वात् काष्ठैः क्वास्यामोहन पक्षीजगत्प्रत्येन पक्षिपक्ष्मज्जनेन सह परस्परं

सर्गसंज्ञानस्यान्त्यविद्येयवतोऽर्थस्य परिपूर्वत्वात्, स च वाक्यार्थः पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽ-

न्त्यपदप्रत्ययः, प्रत्येन परैर्हि काष्ठार्पणविषयैरपवादितानि विज्ञानानि संस्कारमावृण्वति, अतोऽन्त्यपदज्ञानं

पूर्वपदज्ञानसंस्कारपरिपाकवशात् सम्बन्धनान्तरव्यवच्छेदि परस्परसंसारविषयमुपजायत इति सम्बन्ध-

नान्तरव्यवच्छेदकानन्त्यपदार्थव्यवच्छिन्नार्थ इति, यथाह—‘नारैराक्षितबीजाभामन्नेन ध्वनिना सह ।

१५ श्रवणमुदे वयस्ये कश्चिन्नतर्कलोडस्य नवम एव नैगमैकदेशमैव हि तद्वति नैगमैकदेशमैव क्वास्यामोहन इत्यत्र—

नैगमेति । अन्त्यमिति इत्यादिप्रत्ययार्थं दर्शयति—इव्यमस्तीति निवृत्त्यर्थं व्युत्पत्तिरुपजायता वैयक्यवत् इति प्रतीतिरिति

अपि विधा सति न तु वाक्यन्तरे वक्तव्येन वा इव्यं नास्तीति चेति प्रत्यये तद्वति नैगमवक्तव्येन व्युत्पत्ति-

इव्यवक्तव्येति वाच्यः । इव्यवक्तव्योऽपि इव्यवक्तव्यमिति चेति एव न तु मव्यं इव्यं पुनश्चमव्यं पुनस्तुपक्षे वाऽऽप्युत्पत्तिरिति

इत्याह—इव्यमप्येति । नरासादीनाह—आतिः शब्दार्थ इति पौलस्त्यविज्ञानान्तरव्यवच्छेदकव्यवच्छिन्नार्थो न व्यति अन्त्यव-

२० क्षमिवाप्य पद सामान्यं नवति क्वास्यामोहन एव तद्वत्वात् अन्त्य वाक्यवक्तव्यमिति चेति आतिवक्तव्येन तद्वत्

वोक्तव्येन अन्त्यवक्तव्येन तद्वत्त्वमिति वाक्यमुपपाठः । वाक्यार्थं दर्शयति—अन्त्यवक्तव्येति प्रत्ययार्थः । वाक्यवक्तव्यः अन्त्यवक्तव्येन

वाक्यवक्तव्येन, अन्त्यवक्तव्येन—यथेति आति अन्त्यवक्तव्येन तेन परस्परं मयवति तद्वि श्रुतिवक्तव्येन ततः पूर्वपदज्ञानव-

त्संस्कारवत्तद्वत्तद्विद्येयवक्तव्येन अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानं ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन तेन विविधवक्तव्ये-

२५ एव इत्यं वाक्यवक्तव्येन पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन तेन विविधवक्तव्ये-

३० अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन तेन विविधवक्तव्ये-

३५ अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन अन्त्ये ततश्च पूर्वपदज्ञानवत्तद्विद्येयवक्तव्येन तेन विविधवक्तव्ये-

१ ति. क. वाक्यवक्तव्ये । २ ति. ‘यामान्वयिष्येयवक्तव्येना इव्यं क. आकाशवक्तव्येनविद्येयवक्तव्येन वा इव्यं ।

३ ति. क. अन्त्यवक्तव्येन ।

माहवपरिपाकायां मुह्यो शब्दोऽवधार्यते ॥' (वाक्य० कौ० १ सू० ८५) इति, स प कृतसं-
ज्ञेरेव पदविस्मयार्थश्च पुनरुप[स]प्तमबोधुर्वाक्यार्थः शब्दो वा, माहवत्तद्वत्तेः, स्वेच्छप्रपुच्छ
व्याप्यपरिज्ञानवत् ।

मेताः समनीयिका वक्ष्यन्ते किं तर्हि ? अस्य नयस्य यतो निर्गमः—

तन्निर्गमसूत्रं 'इमाणं भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवेहिं' (जीवा० ३-१-७८) ५

इति मेववचनात्, वर्णादिपर्यवादिषु सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् वर्णः पर्यवः समन्ताद्वितैक-
वाक्यमावात् वर्णस्यैव परितो भाषाद्रमनाच्च, वर्णस्य एव गुणान्तरं चित्रवर्णः पाकजो वा
तदारम्भनिषमादेव पुष्टिव्यादिषु भवति समन्ताद्वच्छति या घटादीनि वा द्रव्याप्यारब्धानि
तैरप्यभ्यारब्धद्रव्याणि प्रागभावप्रसङ्गात्सामकानि वर्णाद्यात्मकान्येव च गृह्यन्ते, तस्मात्सैर्माद्या
त्मभूतैर्वर्णादिपर्यवैरक्षाभ्यती रक्षप्रमा, वर्ण एव च पर्यवो यथासम्भव इयामादय आरब्धा 10
नारब्धद्रव्यगताः कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे पार्थिवेभ्येव पाकजाः सैः, एव गन्धादिभिरपि ।

(तद्विति) तन्निर्गमसूत्रं 'इमाणं भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवेहिं' इति, एतमेवनामं

मेववचनमिति हेतुत्वेनाह नयचक्रकाः, व्याचष्टे च—वर्णादिपर्यवादिष्वित्यादि, पर्यायशब्दस्य परिग-
मन्यर्थस्य पर्यवशब्दस्य भाववाचिनो ग्रहणात्, वर्णादीनि पर्यवाणि यस्मिन् समन्ततो भावाः, एवते-
र्वातोमौवार्यस्य रक्षजविद्वच्छब्दे पाठात्, वर्णादय एव पर्यावाः पर्यवा इति कर्मधारयो वा सक्येक- 15
शेवत्वात्—सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् समन्ताद्रमनत्वात् समन्ताद्वचत्वात् पर्यावाणां पर्यवाणाञ्च, अत्र
केनार्थेव पर्यायपर्यवापर्यवोरेकत्वोच्ये द्वितीयस्यापि सैव निदित्थिरिति सम्प्रमान आह—वर्णः पर्यवः सम-
न्ताद्वितैकवाक्यमावात् द्रव्यगुणकर्मणां सप्रमेयानां सत्तासमवायसम्बन्धप्रधानानां संसृष्टरूपामेक-
वाक्यमावातिति बहुमीहिं वदन्ति—वर्णस्यैव परितो भाषाद्रमनाचेति, कथं पुनस्तत्परिगमनं पर्यवनत्वेति ?

वाच—स वैति । एतच्चतुस्मन्तर्कवचनमुत्तरवर्ति—तन्निर्गमसूत्रमिति । इतिव्याप्तेः व्यापतादावत्यप्रतिपादनात् 20
योच्यते वर्णं वर्णादिपर्यवैरक्षावत्यप्रतिपादनादेववचनमिति, अत्रार्थे मूलं व्यपटीति मत्वाऽऽह—एतमेवेति । वर्णपर्यवा-
चकस्य बहुमीहिंयदीवात्येववचनमत्रात्रेव—वर्णादीति । कर्मपर्यवेष्ट्याः पर्यवशब्देन पर्यायपर्यवोदमयोमार्गः, पर्यवे-
च्यते पर्यायः समन्ताद्रमनं पर्यव इति वदन्ति—पर्यायस्याहमेति । बहुमीहिंयत्वात् वदन्ति—वर्णादीनीति । व्यपतेर्वातो
मत्वात्कर्म पर्यवति—अत्रतेमिति अत्र रक्षजविद्वच्छब्दोक्तगुणवयमर्थसमवयवात्म्यवैषम्यव्यपेक्ष्यादीनवद्व्यापित्वात्
राममन्त्रविधिं वाचांतेऽवच्यतेः प्रत्येके समन्ततो भावाः पर्यवशब्दोऽपि भावः । कर्मधारयवत्त्वात् वदन्ति—वर्णादय 25
एवैति, वर्णादय पर्यवाच पर्यवाः प्राकृतप्रत्ययैकत्वा कर्मत्वप्रत्ययैकत्वेऽपि वर्णैरव एव पर्यवा वर्णादिपर्यवा अत्र
पर्यवशब्देनैवोदमोर्हन् तद्वैद्यो कर्मपर्यवशब्दो बहुमीहिंयत्वात्तन्निर्गम- अपरव कर्मधारयनिषेधः तयोर्द्वे कर्मैकत्वेऽपि । तथा
च व्यपेक्ष समानत्वं व्यपटीतं व्यपटीतं वदन्ति—सङ्गृहेति । एतेन व्यपेक्षोदमोर्हन् केन कर्मैकत्वात्तद्व्याचष्टे—अत्रेति,
समन्ताद्रमनमर्थसैकत्वेनोदमोर्हन् तद्वैद्यो हि द्रव्यगुणकर्मणि व्यापित्वात्तद्व्याचष्टे तद्वत्त्वेन पर्यवोदमोर्हन्ति भाव-
रक्षजवचनवत् पर्यवशब्दोऽपि । वर्ण एव पर्यवो यस्मिन्नि बहुमीहिं वर्णां वय एव पर्यव इत्यर्थमात्रं कथं तत्तत् 30
व्यमं पर्यवनत्वेति बहुते—कथमिति कर्मवृत्त्या कारणगुणपूर्वकत्वात् इतिव्यां वाक्यत्वात् कथंन्ये कथंन्येतिविति व्या-

वद्वाचयितुं सोपपत्तिकं समिपुर्जनग्राह-वर्णैश्च एवेत्यादि बाधहृत्त्वम् इति, वर्णैश्च एव रूपान्तरिभ्यो गुणान्तरं चित्रवर्णो रक्तवर्णमपाण्डुरादिः पाकजो वा सङ्घारम्भनियमादेशेति यथोक्त-येषामधिकृतमारम्भसामर्थ्यम् () इति, पृथिव्यामिषु वर्णान्तरं भवति समन्ताद्गृह्यते वा घानि वर्णान्तिपर्वणाः पर्याया वा, घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि तेरप्यभ्यारब्धद्रव्याणि प्रागभावाप्रसङ्गसारमनानि वर्णोपा-
 ४ त्माकाम्येषां सृतिपण्डितरक्षानानि घटादीनि कपासादीनि च गृह्यन्ते, यथातोः प्रागभावाप्रसङ्गसारमर्थे
 टायात्प्रसूतेर्वर्णान्तिपर्वणेरक्षापटी, कार्यकारणप्रसूतेरिच्छाः, कर्मधारये वा वर्ण एव च पर्यवो गुणो
 वयासम्भवमित्यारि, गुणा इमे, तेरप्यापटी इति च यस्मिन्, वर्णान्तिपर्वणे इति सम्बन्धा, यथासम्भवमा-
 रब्धानारम्भद्रव्यगताः केचित् इत्यादाव्योऽनारम्भचतुर्विधापुगतासङ्घारम्भद्रव्यान्तरे कारणपुण्यपूर्व
 कायचतुर्विधे पार्थिवेष्वेव रक्षणयाः पाकजाः संयोगविभागौ [स] क्रियेयुः पूवक्तव्यं सर्वद्रव्येषु परत्वापरत्वे
 १० विवेकक्रान्तापेक्षे तन्निष्ठे, नास्मिन्प्राक् गन्धद्रव्यरक्षानादयोऽसाधारणगुणाः पृथिव्याकाशास्मादीनां,
 पक्षान्नितिस्याः सर्वद्रव्यसाधारणाः, एवं गणानिमित्तिरिति सूचीकामिद्वैद्यादेर्मिह्यासाधरी, मिना [च]
 रूपान्तिमूर्तिसंज्ञानसामान्यवर्णैर्द्रव्यान्तरो रक्षणमेत्यर्थः ।

इति विधिनियमविष्मरः पष्ठो नवो नैगममेवो द्रव्यास्तिकास्तापस्ती परिसमाप्ताः, सर्व
 येष च सविभागविन्मलसङ्घार इवार इति सम्पिण्यैकस्य त्रिषाठमेवस्य सङ्क्षेपेण पङ्कमेवाः,
 ११ एषु च पर्यवद्याद्वो भाववचनः समन्ताद्गृह्यनात् पर्यायसङ्ख्यः समन्ताद्गृह्यवचनः द्रव्यस्य
 वर्णाधारमना परितो गमनादिति ।

(इतीति) इति [विधिनियमविष्मरः] पष्ठो नवो नैगममेवो द्रव्यास्तिकास्तापस्ती परिसमाप्ताः,
इति सङ्ख्यं समाप्त्यर्थत्वात्, विधिनियमविष्मर इति नामनिर्देशः, येष्वेव च सविभागविन्मलसङ्घार
 इवार इति, येनञ्जोमटीषा एष च पष्ठः, सम्पिण्यैकस्य त्रिषाठमेवस्य सङ्क्षेपेण पङ्क मेवाः, तत्र विधिः

२० वते-वर्णैश्च एवेति । पृथिव्यादिः कार्ययुता कदाचोऽपि वर्णव्यवहारो तेनो कदाचन्यस्य भवामिकाकमेवा-पृथिव्यादि-
 प्विष्टिः पृथिव्यादिभ्यामन्युत्पत्तयः कदाचिद्व्यवहारमात्रतत्पक्षसापि यथेवात् पृथिव्यादिः कार्यमि द्रव्यगुणधर्माणि वर्णवर्ण
 एव, तैः रक्षणमात्राद्यप्येति भावः । कदाचन्यसमासापेक्षया तात्पर्यमाह-कर्मधारये वेति । अत्र वते वर्णवर्णव्यवहार
 कुण्ठनमेव यत्नमिति सूचयति-गुणा इम इति । सेव पूवति-मह्याम्भतीति । यथास्यासर्ववति-यथा सम्भवमिति
 पृथिव्यादिचतुर्विधपरमात्मताः । इत्यादावो गुण निरूप्यन्तः सङ्घारम्भद्रव्यगुणव्यवहारपुण्यपूर्वः स्मादाव पृथि-
 २० व्याप्युः कपादा पाकजा अपि सङ्घारेषु संयोगविभागे पृथिव्यादेर्योगात्पुण्यं तु तन्निष्ठेषु द्रव्यस्य पुनः परत्वापरत्वे निपुते
 कदाचो च इत्यादाव इत्यादिप्राक् गन्धद्रव्यरक्षानादीनां ग्राहं तत्र गन्धः पृथिव्या इत्यत्र नास्ति कदाचो कदाचन्य
 एवमादिपक्षानां कदाचन्यस्य पर्यवर्ततेवर्णवर्णैश्च रक्षणमात्राद्यप्येति भावः । रक्षणमात्राः बाधतापमपि यथाकाम्य-
 म्भेन गृह्यो सत्त्वावयवमभेन द्रव्यलक्षितयाग्राह्यमेव वेति दर्शयति-वित्तेति । एतच्चनित्यमनं यथाहति-इतीति । इति
 हेतुनारम्भनापिभिमतिरिति गोकारादिद्रव्यसाधारणवर्णैश्च नित्यवर्णैः सर्ववति-इतिप्राक्वेति । उक्तं नवार्थं
 २० वर्णं द्रव्याभिप्रायः शब्दो यथैव चक्षुराद्यं कदाचि-अप्येति । अतुल्यं निश्चिततैलं पृथिव्यात् अत्रमिदमेवार्थं
 यत्तैलं यथा यथा द्रव्यम्, समीकरादिना च द्रव्यं नवार्थव्यवहारैः कदाचि-अप्येति कदाचि-इति । सम्पि

१ इति क. वर्णवर्णव्यवहारः । २ इति क. सम्पिण्य इति । ३ इति क. लक्ष्येति । ४ इति क. निर्देशोऽन्ये कदाचन्य
 विना । ५ इति क. अर्थं येनञ्जोमटीषां वेति च वति ।

धीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची



१ जैनप्रवर्तिधिसंग्रह	०-८-०	१४ श्रीपालिकाश्रयाः	भेट
२ हीरप्रभोत्तराणि	० १२ ०	१५ सम्मलितरत्नसोपानम्	५-०-०
३ श्रीपालचरित्रम्	भेट	१६ सूत्रार्थमुच्यबली	५-०-०
४ वस्त्रम्भायविमाकरः (मूढः)	०-८-०	१७ सकलार्हस्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
५ पञ्चसूत्रम्	भेट	१८ आरमानम्पल्लवनाबली	०-४-०
६ हनिद्वन्द्वकथानकम्	भेट	१९ धर्ममार्ग	भेट
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	२० द्वादशारनयचक्रम् १ भागः	६-०-०
८ चैत्रवन्दनचतुर्विंशतिः	०-२-०	२१ प्रगक्षिणी विद्या	२-०-०
९ कविद्वन्द्वकिरीट	०-८-०	२२ नूतनलवनाबली	४-०-०
१० मूर्तिमदन (शुद्धराटी)	०-४-०	२३ आश्विधिप्रकरण (शुद्धराटी)	५-०-०
११ मूर्तिमदन (क्षिणी)	भेट	२४ मेवांसनायचरित्रम्	भेट
१२ आरम्भसिद्धिः (सटीका)	२-८-०	२५ जैनमतका लक्षण	भेट
१३ वस्त्रम्भायविमाकरः (सटीका)	५-०-०	२६ द्वादशारनयचक्रम् २ भागः	६-०-०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची



१ आश्विनचक्रमुच्यबली

२ कविद्वन्द्वकिरीट २ भागः



रूपस्यामाहकस्यावधुरवधुः शोभयत्, अथासञ्चितमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विषयो रूपमित्युभययापि रूपमाहिस्वाद्यटादिवक्ष्यनुनैव चक्षुः स्यात् ।

अतन्माश्रये संवृत्तिसत्त्वादित्यादि यावदुभययापि रूपमाहिस्वाद्यटादिवत्, अथ मा भूतेषु शोष इति न रूपमात्र सञ्जयः स एव च गृह्यत इतीष्यते ततः सञ्जयस्य संवृत्तिसत्त्वावरूपत्वं कारविषयवत्, संवृत्तिसत्त्वश्च प्रागुपपादितम्, अरूपत्वाच्च न चक्षुर्गोचरः स्यात् सञ्जयो रूपवन्मत्वात् ८ सञ्जयत् तदुपपन्नत्वात्, ततः को शोष इति चेदुच्यते चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात्, रूपस्यामाहकत्वात् घटवत् सिद्धावस्त्ववतित्यादि, कथं रूपस्यामाहकं चक्षुरिति दृष्टप्रसिद्धिरित्युच्यते इति चेत् तत्रैव दृष्टप्रसिद्धिरेवोपावापाद्येते मया, किं कारणं ? इत्यपचा रूपमाहिस्वात्तस्य, यदि सञ्जयस्याव्यसन्नरूप एवेत्युक्तत्वादप्युर्विषयो रूप ततो रूपस्यामाहकत्वाच्चक्षुरवधुः शोभयत्, अथासञ्चितमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विषयो रूपमयो रूपस्यामाहकत्वाच्चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात् उच्यते इति सूक्तं १० शुभययापि रूपस्यामाहकं चक्षुरिति । एवं तावच्चक्षुर्विज्ञानसमन्वीयत्र चक्षुषोऽवगृह्णावधुर्नैवमनर्थकम् ।

विज्ञानमहमप्यत एवानर्थकमिदं ब्रू—

—विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यात्, अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरतावच्चक्रविज्ञानवत्, न च चक्षुर्विज्ञानं समवृत्ति चक्षुर्विज्ञानस्य क्वाप्यव्यवसायसम्भवात्, न वा तत्सम्स्तानोऽन्यत्र सम्भवति, सञ्जयापेक्षो व्यभिचारोऽस्त्यतो विशेष्यत इति चेन्न, न हि सञ्जयो रूपमरूपत्वाच्चक्षुर्विज्ञानं १६ सञ्जयभावाः । यदपि च तद्रूपं कथ्यत इति तद्विषये तदेकगमनं चक्षुर्विज्ञानस्येति, तदपि नास्ति, अविषयत्वादभ्येन्द्रियविषयवत्, सञ्जयविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समञ्जनं न, संवृत्ति सत्त्वात् लपुष्यवत् ।

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यादित्यादि यावत् कपुष्यवति, विशेषेण ज्ञानं विज्ञान तावद्वद्वदमित्तं प्रकाशं मुक्तं विज्ञानं न स्यात्, इतरथा कवमाचार्येभीमववादी विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधं २० मायेवतिभाविव द्रूपात् । किं कारणं पुनर्विज्ञानं तन्न स्यात् ? अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेः, अरूपस्य सञ्जयस्य रूपत्वेन प्रतिपत्तेः, सञ्जयत्वेन वा रूपमात्रस्य प्रतिपत्तेः, को दृष्टान्तः ? अतावच्चक्रविज्ञानवत्, यवो स्तुकाभिर्यमात्रमर्थं चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न विज्ञानमेवं तदपि, आदिमहत्वात् साधुपुष्टविज्ञानवति-

अथ इदं तद्वचनमप्यत आदीन्द्रियत्वेनापि चक्षुर्विज्ञानाजुपपत्तिरिहाह—अथासञ्चितमेवेति । तथा च चक्षुर्नैव चक्षुः रूपमाहकत्वात्, यदाहवत्, अत्रादिद्वाराणां कर्म न चक्षुर्गोचरत्वमिति तत्त्वात् आदीन्द्रियत्वं तदवगमनकथार, तदयो च २२ कर्म दृष्टिगतत्वात् कारविषयवतितावदुपपादयि । दृष्टप्रसिद्धिरिति, चक्षुषा हि कर्म दृश्यते तदवगमे दृष्टिरेवः कथमहं चक्षुर्गोचरी प्रसिद्धं कोऽपि तदवगमारे प्रसिद्धिरित्येव इति वक्ष्यामाहं चक्षुरिति न तत्रैव वक्ष्यमिति उच्यते । अथहमिमं तमिति अनेन तितेरन्तर्येन विज्ञानं विज्ञानं न स्यादिति कारवचनविरोधप्रसक्तो दृष्टिगतोऽन्यथा यदि तद्विज्ञानं कर्म तर्हि विज्ञानं न स्यात्, विज्ञानादित्यादयः यदि तत्र विज्ञानं कर्म तर्हि विज्ञानं न विज्ञानमितिपुनरेव अन्तिकतोऽतन्मत्तमिति विरोधा कथयति यथा । मायेन—अदीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विज्ञानं वा विज्ञानमिहा कथिहीक । मुक्तमिति प्रयाचयुमिहार्थं । तेन तन्न अमरवच- २० तत्त्वं विज्ञानं न त्रिपिण्डं ज्ञानमिहार्थेन न विरोधाः । तन्न विज्ञानस्यापि हेतुमाह—अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरिति, नर्वस बलुतोऽरूपस्य तदवगम, अन्यथाऽरूपस्य प्रतिपत्तेर्नात्र यथा बलुतोऽवगमनामकस्य रूपस्य तदवगमेन दृष्टिरेवेति मया । यथेति यथा बलुतोऽवगमनेतार्थं अमरं आगतत्वा तुल्येन चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न त्रिपिण्डं तावदुपपादयति ।

इहानीं प्रत्येक वृषस्य समुत्पिता इत्युभयैकविपयस्ये दोष बाहुल्यमः पक्षाग्रं प्राहयति—

नीलस्य सङ्ख्यस्य प्रत्येकसमुदितकारणस्याभिज्ञास्यतीति चेन्न युगपद्भानासम्भवात् ।

(मीलयेति) स्वाम्मत एव यत् हि नीलपरमाणवः प्रत्येकं शिथिलोद्वाहमायेन समुद्रिवाद्यकारणं यत् चेदेकः, न च समुद्रायत्न्यतिरिक्तोऽस्तीत्युभयकारणत्वं स्वामस्य, तस्मात्प्रानोत्पत्तिरेव भावसिद्धिरित्येवम, युगपच्छानासंभवात्, ह्योरर्थयोयुगपदेव शानाभावादेकैकस्मिन्नर्थे युगपच्छान-
 धोरभावात्, भवता ययोक्तम् “विज्ञानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा। एकमर्थं विज्ञानाति न विज्ञान-
 द्वयं यथा ॥” इति । स्वाम्मतं ह्येतानेकवचनसङ्कापर्यमहणवत् स्मारित्येववायुक्तम्, शानस्य क्रिया-
 वैधम्यात्, शानं च प्रत्यक्षमुच्यते कस्पनाया शानव्यभिचारान्, प्रत्यक्षं कस्पनापोर्यं यद् शानमर्थं
 रूपादाविति वचनार्थं रूपरूपसमुदाययोर्नानात्वे दोषः ।

यद्यपि स्यात्तयोरेकज्ञानत्वादेकज्ञेयत्व दाहानुभववत्, तस्मिन्नितरेतरत्वे सर्वसर्वान्त-
बादिता, समुदायानर्णान्तरत्वाद्भूयं समुदाय एव, समुदायस्वरूपवत्, समुदायो या रूपमेव,
रूपानर्णान्तरत्वाद् रूपस्वरूपवत्, तस्मादेक्ये सति समयाग्रप्रहणे हि प्रत्येककनीडप्रहणं
स्यात्, एकनीडवातप्रहणेऽपि च सर्वनीडकेशपाशप्रहणम्, एकनीडालम्बनत्वात् समुदायस्य ।

(यद्यपीति) यद्यपि स्वात्तयोरेकज्ञानत्वादेकहेतुत्वं—एकं ज्ञानमनयोरेकज्ञाने, तयोरेकज्ञानत्वादेक एव हेतुस्तद्व्यापकहेतुत्वं, बाह्यभूतवत्, तस्मिन्नेकहेतुत्वे इत्येतरत्वे अन्योऽन्यत्वापन्नत्वे 15 सति सर्वसर्वात्मकान्विता, क्वं ? समुद्रायामन्यन्तरत्वात्—रूपं समुद्राय एव समुद्रायस्वरूपवत्, समुद्रायो वा रूपमेव रूपमन्यन्तरत्वात्, रूपस्वरूपवत्, एवं रसान्निपटारिरूपानिसमुद्रायान्वयमिमता र्थानामनर्वान्तरत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वान्विता, तस्मात्—सर्वपरमाणुनीक्षणां सञ्ज्ञायामन्यन्तरत्वादेक्ये सति समवायमह्ये—पुनरित्येकैकपाक्षसमुद्राये गृह्यमाणे, द्विस्रयो यस्याहर्षे, यस्यात्सर्वनीडिक्यं तस्मादेकमेव नीडं रूपमेकैकस्यैव गृह्येत, एकमेकं प्रति प्रत्येकं प्रत्येकैकनीडमहणं स्यात्, एकनीडवाचकमह 20 मेऽपि च सर्वनीडकैकपाक्षमहणमेकनीडमकस्वात् समुद्रायस्य ।

तद्वच्च यथाच सम्प्रायात्सर्वनीलिकता तथा रुपादिपञ्चकस्यापि सम्प्रायादेकता गुण-

[illegible]

त्वात् नीतिकस्त्ववत्, तत्र च गुणसम्प्राप्यद्रव्यत्वात् सर्वथा पृथिव्यादीनाम्, तेषामपि रूपादि परमार्थत्वादिति सर्वसर्वात्मकत्वं विज्ञेयैकान्तवादिनोऽप्यविज्ञेयैकान्तवादिन इव ।

(ततश्चेति) तत्र च यथाऽत्र सम्प्राप्तात्सर्वनीक्यता—गुणसम्प्राप्ते इव नाशोऽतः, संज्ञा

- सर्वनीक्यगुणा एकतायापभावात् रूपादिपञ्चकस्यापि—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपञ्चकस्यापि सम्प्राप्ते
 ५ क्त्वा, स्थितिर्निवर्तते, कस्मादेते ? । गुणत्वात् धर्मत्वावितर्कः, न हि वैज्ञेयिकद्रव्यगुणमेवोऽस्तीति
 क्त्वा दृष्टान्तो नीतिकस्त्ववत् यथा सर्वनीक्यता गुणत्वाद्धर्मत्वादेकत्वं यथा रूपरसादेकत्वम्, तत्र च
 सम्प्राप्येति गुणानां रूपाद्येभ्यः सति को दोषः ? इत्यत्र गुणसम्प्राप्यद्रव्यत्वात्—गुणानां संज्ञित्या
 नैव पञ्चाद्रव्यं दृष्ट्यात् सर्वथा पृथिव्यादीनां पृथिव्यतेजोवाय्वाहीनाम्, एकत्वमिति नवते, किं
 १० कार्यं ? तत्रैव रूपादेकत्वं कारणम्, तत्र च—तेषामपि रूपादिपरमार्थत्वाविति, रूपाद्य एव पर
 तत्त्वमकत्वादेव प्राप्तमिति, तदुपसंहर्यैवाह—सर्वसर्वात्मकत्वमिति । साङ्ख्येते सर्वसर्वात्मवादिनैव
 विज्ञेयैकान्तवादिनोऽप्यविज्ञेयैकान्तवादिन इवेति ।

अविज्ञेयैकान्तवादिनमिति चेत् न विज्ञेयैकान्तवादीति उक्त्या विज्ञेयानुपपत्तिः—

- गुणसम्प्राप्तात्मकद्रव्यत्वापावनाय तु सञ्ज्ञस्य सन्प्राप्यवितर्कस्य माधोपमः, सञ्ज्ञिता
 १५ नामसञ्ज्ञितानां प्रागनभ्युपगमात्, अथ सञ्ज्ञितवदेकमभ्युपगतम्, आगम एवोक्तं हि वा
 'सङ्ज्ञाया एव सङ्ज्ञितान् सूक्ष्मन्ति शब्दवत्त्वादिति, तत्र परस्परानिर्गुण्ये सर्वात्म्यसर्वाता
 स्पर्शनयोर्बाधापादने निर्धारितं सङ्ज्ञायाः सङ्ज्ञितान् वेद्येन सूक्ष्मन्ति वेद्यमेवेति, सोऽपि
 स्पष्टो न सञ्ज्ञावद्वैतं सम्भवति ।

- गुणसम्प्राप्तात्मकद्रव्यत्वापावनाय स्थित्यादि पापत्र सञ्ज्ञमादौ संभवतीति, तु
 २० इत्येते विज्ञेयमार्गः किं विज्ञेयम् ? रूपादीनामेकत्वापत्तेः प्राक् प्रवक्तव्यैकैः कस्यापि निरूप्येति
 केचन साधारणान्भ्युपगमवादिनामविज्ञेयैकान्तवादिनां क्त्वाविरसञ्ज्ञिताः सन्त्यपि रूपाद्य इति
 प्रक्रिया, विज्ञेयैकान्तवादिनानां सञ्ज्ञितवदेकत्वापत्तिरेव, प्रवक्तव्यैकत्वापावनाय सञ्ज्ञितानां सर्वसर्वात्म-
 कत्वाविति सप्त इति विज्ञेयम् । व्याख्यातार्थसम्प्राप्यवितर्कस्य माधोपमः, सञ्ज्ञितानां सञ्ज्ञितानां प्रागनभ्यु-
 रूपादिपरमानुनामिति मन्वात्तत्सञ्ज्ञकत्वम्, कारणत्वमर्थान्वयमाह—सञ्ज्ञितानां सञ्ज्ञितानां प्रागनभ्यु-

- २५ यथाप्येता कदाचित्—यथाऽनेति । प्रवक्तव्यवस्तुत्वमेव इत्थं न तत्रोपपत्तिरिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 नैवेत्यह—न हीति । इत्येव प्रवक्तव्यत्वमेवेत्यह—प्रवक्तव्यत्वोपपत्तिरिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि—गुणसम्प्राप्येति । अनेत्येवमप्येता विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि—गुणसम्प्राप्येति । अनेत्येवमप्येता विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 ३० यथाप्येता कदाचित्—यथाऽनेति । प्रवक्तव्यवस्तुत्वमेव इत्थं न तत्रोपपत्तिरिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 नैवेत्यह—न हीति । इत्येव प्रवक्तव्यत्वमेवेत्यह—प्रवक्तव्यत्वोपपत्तिरिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि—गुणसम्प्राप्येति । अनेत्येवमप्येता विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो
 विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि—गुणसम्प्राप्येति । अनेत्येवमप्येता विज्ञेयत्वमिति चेत्तर्हि इत्यमरः केन प्रवक्तव्यत्वो

स्वाम्यर्तं सञ्चयसेमिव विपयत्वाभीक्ष्ण्यमकृत्वा च तस्य नीलं विज्ञानाति इत्येतच्चायुक्तं समुदायकं चानी-
कृत्वा, यदि समुदाये संवृत्तिसिद्धिं नीक्ष्यन् आत् स्यात्तदेवम्, न पुनरभावश्च नीलताऽपीति न
विज्ञानाति नीलमित्येवैवात्र सुभाषितमिति ।

स्वाम्यर्तं न विज्ञानीयाभीलं पक्षेकं परमाणुमतीन्द्रियं पश्यतीति श्रूयात्, तत्समुदायं वा
१० यत्पुष्पस्वानीयमिति, किं तर्हि ? एतेन परमाणून् प्रत्येकं भिन्नात् संवृत्तात् सर्वप्रपञ्चपदोक्तत्वात्
पश्यतीत्येवचायुक्तम्—

मेदतस्याभिमितप्रत्यक्समुदायपरिग्रहेऽपि न नीलं विज्ञानाति, तेषामितरेतरनीलत्वे-
नानीकृत्वात्, आत्माकारादिना अतद्रूपत्वात् परमार्थसमीक्षपरमाणुरेव ।

मेदतस्याभिमितेष्टादि, भेदा एव तस्य मेदतत्वं, तद्भाषणत्वं, भेदतत्त्वमिदमिमद्या,
१० प्रत्येकं त एव समुदायः, न समुदायप्राधान्यम्, किं तर्हि ? भेदप्रधान एव समुदायः—प्रत्येकसमु-
दायः सन्, तत्परिग्रहेऽपि—भेदरूपपरस्परविशिष्टसमुदायपरिग्रहेऽपि विशिष्टोद्भाहकत्वात् न प्रत्येक-
मसामर्थ्येऽपि तत्प्रधानसमुदाये नीलज्ञानोत्पत्तिहेतुसामर्थ्यमस्ति त्वेति श्रुतिरिति न पक्षे परिगृह्यमाणे
नीलतावात् नीलं विज्ञानाति, कस्मात् ? तेषामितरेतरनीलत्वेनानीकृत्वात्, एवमि नीलत्वमि द्विप्रतिपर
मात्रं भिन्नानि स्वभवनपरमाणुतोऽप्यत्र न वर्तन्ते, कुरसोत्पत्तिमङ्गवत्त्वाद्यर्थान्तरपदसम्बन्धाच्च भावनायाम्,
१५ तस्मादितरेतन् नीलत्वमितरेतन् नास्ति, किं कारणं ? अतद्रूपत्वात्, तदेवं रूपं तद्वत् न तद्रूपमतद्वत्
तद्भाषोऽप्यत्र तत्त्वं तस्मादतद्रूपत्वात्, न द्वि तन्नीलमितरेतन् नीलरूपं भवति, यदि भवेत्तदेव तस्मात् तद्रूप-
त्वात् तद्वत्, न तु भवति । अथवा तत् रूपमस्य तद्वत्, न तद्रूपम् तत्स्वरूपमित्यतद्वत् । केन रूपेण ?
आत्माकारादिना, न द्वि तन्नीलमितरेतन्नीलरूपं जात्य नीलत्वकक्षयया सामान्यमूढया, आत्मरेव वा
संज्ञानविज्ञेयेन वृत्तपरिमण्वन्नादिना । आतिरूपेणकाररूपेण वा कस्मादनन्त्याकारबोर्नील्योः पर-
२० माब्धोः तस्य तन्मतेन कक्षविद्युत्पपत्तेरतद्रूपत्वमप्येव नीलं नीलान्तररूपेण नास्ति तद्वन्नीलान्तरमपि
तद्वत् न नास्ति, आदिमहात्वात् प्रथमक्षयदृश्य द्वितीयक्षयदृश्यत्वं न भवति तद्वन्नीलरूपं न भवतीति,
द्वैततोऽपि द्वैतान्तरदृश्य द्वैतान्तरदृश्यत्वं न भवतीत्येवमप्यत्रकारणात्पपत्तेरतद्रूपत्वम्, अन्त्यकक्षय-
कात्पपत्तिरन्त्यकक्षयवृत्तत्वादिमिति परमार्थसमीक्षपरमाणुरेव ।

ते च परमाणवोऽस्मत्तमितरेतरव्यावृत्तास्यपारम्यक्याः कस्मात् ? इन्द्रियसद्रूपत्वात्,

२५ करोति—सञ्चयसेति । यत् निरोधवर्धमेवप्रधानं परमाणुत्वं समुदाय इत्येवमस्य तद्वत्तत्त्वं यत्पुष्पस्वानीयमिति
अनेतोत्पत्तिमेवप्रधानं विशिष्टोद्भाहकत्वेन समुचितमात्रं नीलकारणात्तदेतिहेतुत्वं अन्त्यकक्षयवृत्तत्वात्—मेद-
तस्याभिमतेति । समुदाया ये नीलप्रमाणवोऽपि प्रत्येकं नीलत्वपर्यन्तं तत्परिग्रहेऽपि नीलत्वं नास्ति नीलत्व-
प्रत्येकनीलतात् । एवमात्रात्परं द्वि नीलत्वं नात्यत्रमात्रं भवति तद्वत्तत्त्वं द्वितीयानीलत्वतस्तत्त्वं नात्यत्रमात्रं वा न
३० नास्ति अर्थात्तत्त्वमप्यत्रपरत्वात् करोतीत्यर्थं परमाणुत्वोऽपि अर्थात्तत्त्वमात्रं अनेतोत्पत्तिमेवप्रधानं-समुचितमात्रं
नीलत्वानीलकारणात्तदेतिहेतुत्वं नास्तीत्याह—नीलतामात्रमिति । एते नीलप्रमाणत्वेन नीलमात्रात्वात् आतिरूपेण
वृत्तप्रमाणवत्तद्वत्तत्त्वं वा न भवति तद्वत्तत्त्वं तद्वत्तत्त्वं वृत्तविद्युत्पपत्तेरित्याह—अथ वेति । आतिरूपेण इन्द्र-
मात्रात्परं नास्ति निश्चितं आदिना च कक्षोद्गी गच्छी यस्यादिति अन्त्याकारानोद्गीत्येव तद्वत्तत्त्वं तद्वत्
३५ तत्त्वं । तद्वत्—तद्वत्तत्त्वं । तद्वत्—द्वितीयकक्षयवृत्त्यपि इतरत्वं न भवति—अन्त्यकक्षयत्वं न भवति । अतस्त-
व्यावृत्तादिति, अन्त्यकक्षय तदादीननीलतादीन्यावृत्तपरिणतः । एतेषां—ते वेति । इन्द्रियसद्रूपत्वादि

द्रव्यसतो ह्येतद्रूपं यद्व्यनिरपेक्षविधिकस्वरूपमस्य, तत्र यथा तद्वत्तत्त्वेण गन्धरूपेण वा नास्ति द्रव्यसद्रूपत्वात्तथा नीलस्वरूपणापि नास्ति तदपि च द्रव्यसद्रूपमाप्याद्यभावे रथाभाषयस्तीक्ष्णान्तरक्यामाषयश्चा तदभावेऽपि न भवत्येव । नीलत्वशून्यत्वाद्वा नीलान्तरनील-वत्तदपि परनीलं तद्वदनीलमतः कतरत्तमील स्याद्यद्विज्ञायेत अमुपा अमुर्विज्ञानसमङ्गि-मेति न मील विजानाति अमुर्विज्ञानसमङ्गी ।

(ते चेति) अनन्यत्वकारणं ज्ञानादेरभावादेव वा रूपमिति वा रस इति वाऽऽन्तमिमानां परमाभूतामभेदेन द्रव्यसतो ग्रहणमात्रात् न मील विजानाति । इदरेत्यभाषपरमार्थत्वाद्गोचरान्तादेर्नैव न मील मीलान्तरादिति, रूपरसादिब्रह्मरूपमिति न मील विजानातीत्येवमेव संबधीति सूक्ष्ममिति ।

अत एव अमुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बन इत्यादिप्रत्यक्षविषेर्वाक्यव्याख्येऽप्यमापद्यते नो नु नीलमिति, तस्य सञ्चयस्यासत्तदमुपा ग्रहणात् नो नु नीलमेव भवति परमार्थसत्- 10 रमाणुनीलत्वात्,

अत एवेत्यादि, अत इत्यनन्तरमिदं नीलार्थं अमुर्विज्ञानसमङ्गनामभावात्, एवेत्यभाषणे वाक्यमात्रवाक्यार्थोपपत्तिः, प्रत्यक्षविषेः—प्रत्यक्षजन्मनो विषयकस्य वाक्यव्याख्येऽप्यमापद्यते नो नु मीलमिति, अत्रेति सञ्चयस्य प्रकारार्थवाचित्वादेव प्रकारो वाक्यार्थं आपद्यत इति, कतमस्य वाक्यमेति सूचीकरणार्थं प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षसङ्गजोदाहरणवाक्यं प्रत्युच्चार्य प्रवर्तयति अमुर्विज्ञानेत्यादि, 15 एवेवं अमुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बनः पूर्वोक्तः सन्तानः, अमुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितमालम्बनमत्रेति सञ्चितालम्बनः, सञ्चयं संवृत्तिसम्यं नीलं रूपं विज्ञानमसद्वत्सु नीलमिति विजानाति न सत् किञ्चिद्विषयमर्थो जायते, किं कारणं ? तस्य मीलस्य सञ्चयस्यासत्तदमुपा अमुर्विज्ञानेन ग्रहणात्, नो नु मीलमेव भवति—पूर्वप्रकारमत्रापि मीलं न भवति, सदेव हि मीलं न जानाति परमार्थं सत् । किं कारणं तन्नीलं न भवतीति चेत् ? परमार्थसत्परमाणुनीलत्वात्—परमार्थसन्तो हि परमात्मन 20 एव मीलः, न सञ्चयस्यमत्र मीलं विजानाति अमुर्विज्ञानसमङ्गीति ।

भाषना त्वस्मानर्थेऽर्थसंज्ञी न च कदाचित्कचिदप्यर्थे धर्मसंज्ञीति, अनर्थे—संवृत्ति सति समुदाये द्रव्यसत्तमीलसंज्ञी, न त्वर्थेऽर्थसंज्ञी, न त्वर्थे एव—द्रव्यसति परमाणुनील एवार्थसंज्ञी भवति तस्यातीन्द्रियत्वात् । यद्येयमर्थे धर्मसंज्ञी भवतु, नेत्युच्यते न च कदाचित् कचिदप्यर्थे धर्मसंज्ञी, अतीन्द्रियत्वादस्यस्य सर्वकारं परमाणुनीलादेरभावात्तत्वात्, सतोऽर्था 25 वेत्तदप्यापन्नममर्थ एव धर्मसंज्ञीति, अनर्थ एव—असति नामादिधर्मसंज्ञापि, सञ्चयस्य नामा-

इत्येव—परमार्थेनाद्वैतमेवभाषणेपिमेवास्तीति इत्येव न एवार्थं सञ्चितालम्बनविषयान्तां सूचयत्युच्यते इतिमात्रं करोति च एव आद्यविषयोऽन्यनिरपेक्षविधिकस्वरूपं विषयविषयेनापत्तीयमनोऽर्थः सञ्चितालम्बनविषयान्तां सूचयत्युच्यते इत्येवमितिमात्रं न मिथ्येति, अतोऽन्यत्रासत्तत्वात् तद्विषयसङ्गजकारणमत्रासत्तत्वात्तद्वत्त्वं सञ्चयस्यत्वात्तद्विषयि नीलमस्य । अमुर्विज्ञानसमङ्गी रूपमिति वा रस इति वा नीलमिति वा प्रत्यक्षं न उपपन्नमिति अनन्यत्वकारणदेवभाषाऽऽन्त- 30 भाषात्वात्तद्विषयान्तां नीलं न मीलमपीत्येव कथयित्वा—अनन्यत्वकारणदेवभाषादिना । उक्तव्याख्येनेति तत्र दत्ता तद्वत्तत्त्वेनेत्यादिमुख्येऽप्यर्थेनेति । अत्रास्तरेति, पूर्वव्यपनित्यादुच्यते नीलमिति अत्रो विज्ञानस

भूनाः पक्ष विज्ञानकथा इति तत्कथम्? यदि तदेकतो न विकस्यति, यद्योक्तमनेकप्रकार
 भिन्नैकानेकप्रभ्योत्पाद्यज्ञानेत्यथ कस्यनारमकत्वप्रसङ्गोऽस्वच्छणविषयत्वप्रसङ्गश्चेति चोदिते
 कस्यिद्वार्यमायसनस्वच्छणं प्रत्येते स्वच्छणविषया न द्रव्यस्वच्छणमिति कथं तत्कस्यना
 पेतमित्यन्यत्र विचारः करिष्यते । इदमेव तावद्विचारयामो मुख्यवचनं कदाचिदेकेन द्रव्येन
 १० ज्ञानमुत्पाद्यते कदाचिदेनेकेनेति । अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपावतनतायां
 तद्रूपावतनं पश्यतस्तदात्मनत्वात्तस्य स्वच्छणविषयं सद्युज्यते? तथा कथमिदं ज्ञानकथं
 इति कथं? कथञ्च इति पश्यतः सस्यानेकप्रकारावच्छेदः? अविभागसमवस्यसमूहसमकत्वात्,
 मणिसमूहप्रमानुविद्वर्षणसंस्थानवत् ।

(तत्रेति) अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपावतनतायां वावत्पक्षे इति वक्त-

- १० वम्, कथं वक्तव्यमिति सम्बन्धः, अनेकप्रकारे भिन्ने सामान्ये वृत्तिरूप रूपावतनस्य तदनेकप्रकार
 भिन्नसामान्यवृत्तिरूपावतनं तद्रूपवत्त्वात्तद्रूपावतनतायां तस्यां सत्यामनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपा-
 वतनतायां तद्रूपावतनं पश्यतः, समूहात्मकं तदात्म्यवत्त्वात्तस्य, बहुवर्तिज्ञानस्य तद्विषयत्वात्, सामा-
 न्यत्वसमूहत्वात्तदवतनविषयत्वात्, कथं स्वच्छणविषयं सद्युज्यते? तथा सर्वरूपाविपक्षविज्ञानकथाः,
 रूपावतनवर्तिज्ञानबोद्धाद्विज्ञानमात्रत्वात्, कथं स्वच्छणविषयः पक्षविज्ञानकथाः पश्यन्त इति वक्त-
 ११ व्योऽत्र समाधिः । आद्यतनस्य सामान्यरूपत्वात् स्वच्छणपदेऽर्थः, कथञ्चेतीत्यादि, आद्यैकप्रकारव-
 च्छेद इति, कथमिति हेतुपरिमिते, पक्षम्यो दोषसमुच्चये । केन हेतुना तस्यामनेकप्रकारसामान्यवृत्ति-
 रूपावतनतायाम्, इतिरुद्धः प्रकारवाची इत्थं ज्ञातव्यवृत्तिरूपावतने पश्यतः सञ्ज्ञितात्मन्यतदात्मवि-
 भागसमवस्यसमूहसमकत्वात्-अविभागेन-पेक्षकपक्षेण समवस्यस्य ससमूहस्य सोऽयमविभागसम-
 वस्यसमूहस्यैवात्मकत्वात्तद्रूपावतनस्य कथमनेकप्रकारावच्छेदः न भवितुमर्हतीत्यर्थः । किमिदं? मणि-
 २० समूहप्रमानुविद्वर्षणसंस्थानवत्, यथा मानावर्जानां मणीनां समूहे तत्प्रमपानुविद्वे वर्णसंज्ञाने वा-
 च्येकप्रकारावच्छेदः तथैकद्रव्यावच्छेदाभावा इति ।

एकानेकेति एकस्मिन् द्रव्ये न बहुवर्तिज्ञानपक्षेऽपि भवति, अनेकप्रकारावच्छेदस्य न कस्यान्यत्वेन तस्य ज्ञानविषयत्वेन
 यत्नवत्तत्त्वात् विज्ञानस्य ज्ञानव्यवस्थितत्वात् न ज्ञापितीत्यर्थः इति तद्विधिः मायः । कथमनेकप्रकारं स्वच्छणमात्म्यं न
 द्रव्यस्वच्छणमित्युक्ते कस्यनारमकं कथं तद्विषयं विज्ञानं तद्विधिः योयं ज्ञात-तत्परिहायार्थमिति । तस्यावच्छेदस्य स्वच्छ-
 २५ त्वस्य कथमनेकप्रकारेति मायः । अनेकप्रकारेति वचने रूपावतनया बोद्धीयत्वात्तद्विषयविषये सामान्ये समूहात्म-
 वृत्तिरूपस्य समूहात्मकं रूपावतनं ज्ञानवत्तत्त्वात्तस्य बहुवर्तिज्ञानं कथं स्वच्छणविषयं ज्ञापितीत्यर्थः । यथा न विज्ञानस्य
 कथमपि न स्वच्छणविषयत्वात्-सर्वैकपक्षमिति । स्यात्तत्त्वस्वच्छणविषयं तद्विज्ञानवत्तत्त्वात्तद्विषयविषये इत्येव
 ज्ञानज्ञानतत्त्वात् बोद्धीयत्वं न जीव्यतीत्यर्थः कथमनेकप्रकारवच्छेद इत्याह-कथञ्चेति, तस्या-वच्छेदवत्तत्त्वात् । इति
 ३० इति । अत एव कथमनेकप्रकार इत्यस्य तद्विषयविषयविषयत्वमिति पश्यन्ति । ज्ञापितव्येति कथमनेकं वि-
 ज्ञानवत्तत्त्वं न स्वच्छणविषयत्वं एवम् तद्विषयविषय इति ज्ञानः । स्वच्छणविषयत्वमनेकं स्वच्छण-
 वच्छेद एव साव तदेकप्रकारवच्छेद एवमप्यवच्छेदो ज्ञात-इत्यर्थः नाभावात् । तद्विषयविषयविषय-
 एवमप्यवच्छेद एव साव तदेकप्रकारवच्छेद एवमप्यवच्छेदो ज्ञात-इत्यर्थः नाभावात् । तद्विषयविषयविषय-

सप्तम्यविवक्षाणि च भविष्युर्माह्वित, किमिह ? नरसिंहवत्, यथा नरत्वाकारोऽप्यस्ति, सिंहत्वा-
कारः क्षिरोमातः, तदुभयमेवगतौ नरसिंह इत्युच्यते, एवं प्रकटविज्ञानान्वयि मिश्रेण मेवकस्य चरमे
स्तुन्यवेति । नरे सिंहे च नरसिंहविति मिश्रयोरेवगममावाह्यत्वात्तेति चेत्, सप्तमयोरेवा-
मेवत्वात् ।

नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि हि नरत्वसिंहत्वसङ्गयोः पूर्वं मेदेन दर्शनादमेवकस्य ना-
स्मिन्नेवमेवगतिरिति युक्ता, न तथा असङ्गयं तद्व्यप्येषु, असङ्गितस्यादर्शनात् कुत
एव तद्व्यप्येवमेवगतिरिति सम्भाव्येत, एवं तावदेकेन द्रव्येणेत्युक्तम् ।

नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि ह्येत्यादि, तयोर्हि प्रत्येकं नरसिंह इति च मिश्रवोक्तौ
प्रकारगतिः, यस्मात् नरत्वसिंहत्वसङ्गयोः पूर्वं मेदेन दर्शनादमेवकस्य नास्मिन्नेवमेवगतिरिति युक्तम्,

न तथा अभ्युपेक्षां नरसिंहप्रकारगतिमेव च, असङ्गयेषु तद्व्यप्येषु चित्वाणि, सञ्चितान्वयः
पञ्चविज्ञानकथा इति बहुलं तथा तद्व्यप्येषु बहुलं नरेतत्वेनैकप्रकारमिदं स्थापयतं तत्र कदाचिदेकेन

द्रव्येण ज्ञात्वत्वात् इति । ननुर्विज्ञानसमाप्तिं गीतं विज्ञानाति नो नु नीलमिदं तदपि विस्तृतं बहुलं
कदाचिदेकेन यथा तद्व्यप्येषु न भवति तथा-मपि समुद्भवमेवकमेवकान् पश्यत इति नीलं
चाधनेकसमस्तं पुनरुपपन्नमप्युपगमे गीतैकस्य विज्ञानविरोधात् तत्त्वं प्रसङ्गम् । प्रकटमुच्यते-द्रव्यस्य

तत्त्वत्वं गीतं नीलमपि प्रकारमप्युपगमे गीतैकस्य विज्ञानविरोधात् तत्त्वं प्रसङ्गम् । प्रकटमुच्यते-द्रव्यस्य
ज्ञानमवर्धनमपि निरुक्तवित्युक्तम् कुत एव तद्व्यप्येषु चित्वाणि ? सति हि दर्शने तद्व्यप्येषु चित्वाणि
व्यप्येषु प्रकारानि ज्ञानानि सम्भाव्येत, असति दर्शने च तद्व्यप्येषु चित्वाणि न स्तुः । एव तावदेकेन
द्रव्येणेत्युक्तम् ।

यदपि चोक्तमनेकेन द्रव्येण कदाचिद्विज्ञानमुत्पाद्यत इत्यस्मादनेकेनेति ब्रह्मनात् तत्त्व-
मेवकस्य चरमसिद्धिस्तथा चामात्म्यता, सामान्यत्वात् तद्व्यप्येषु चित्वाणि, सञ्चितान्वयः
अस्तकस्य निमित्तत्वात् ननुमात्म्यतामात्रज्ञानवत्प्रत्यक्षमप्रमाणं वा, दूरान्तरमपि समुद्भवमेवकम्

न त्वत्त्वमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि प्रसङ्गम् ।

(यदपीति) न च केवलमज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि, किं तर्हि ? एकविज्ञानमेवकविषयताऽपि
दूरदर्शनवदेति नुक्तवन्मात्रमज्ञानप्रतिपादनप्रसङ्गे ननुपपन्नम् ।

यदपि च बुद्धेर्नोक्तं द्रव्यं प्रतीत्य ननु प्रतीत्य रूपेण च प्रतीत्य ननुर्विज्ञानं मन-
प्रतीत्य धर्माद्योत्पद्यते मनोविज्ञानमिति तद्व्यप्येषु चित्वाणि,

यत्प्रकटविज्ञानात् तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्, अज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् इति यावत् ।
कदाचिदेकेनेति कवेन कदाचिद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्, कदाचिदेकेनेति कवेन गीतविज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्
तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्, अनेकेषां गीतविज्ञानानां पुनरुपपन्नमप्युपगमे गीतैकस्य विज्ञानविरोधात् तत्त्वत्वं प्रसङ्गम् ।
यत्प्रकटविज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्, अज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् इति यावत् ।
यत्प्रकटविज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात्, अज्ञानमपि तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् तद्व्यप्येषु चित्वाणि दर्शनात् इति यावत् ।

यद्यपि च बुद्धेर्गोचं द्वयं प्रतीतेत्यादि बाधद्वयान्नोत्पद्यते मनोविज्ञानमिति, यद्यनेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते साक्षाद्बुद्धेर्गोचं यद्यपि च द्वयं प्रतीतेत्यादि विरुद्धत इत्यमिसम्बन्धः, व्याख्यात्मिक-
मायतन बाधश्च द्वयं प्रतीतं विज्ञानस्रोतस्त्तिर्मवति इत्युत्था कथमेव पुनः प्रतीपृच्छ्य व्याकरोति,
कथमद्वयं प्रतीतं ? बहुः प्रतीतं रूपाणि च प्रतीतेत्यादि विगम्य बाध्यं गतायमेव सत् । इत्यपदान्
विज्ञानपदमुत्पद्यत इति पूर्वपक्षः, तथा चाह 'विज्ञानमिति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा । एकमर्थं ८
विज्ञानमिति न विज्ञानद्वयं यथा' इति, अत्रोत्तरमाह—अत्रापि बहुः प्रतीतं रूपाणि च प्रतीतं बहुविज्ञा
नस्रोतस्त्तिर्मवतीति द्वयी गतिः । बहुवचननिर्देशः सञ्ज्ञायापेक्षयाऽतीन्द्रियाणामपि रूपाणां व्यक्ति-
पक्षार्थमयः स्यात्, 'आज्ञाक्यायामेकमिदं बहुवचनमन्यतरस्याम्' (वा अ० १ पा २ सू० ९)
इति आदिपदार्थाभयो वा । तत्र यदि व्यत्ययेनो निर्देशः सञ्ज्ञायाधारतया ततोऽप्यनेव संवृत्तिसत्ता-
मान्वाद्यत्कल्पनविषयाः पञ्चविज्ञानकाया न स्रक्कल्पविषया इति शेषः, अत्र द्रव्योच्छेदज्जातीयाः 10
परमाणव एकत्वनिर्देशेन सर्वे निर्देशव्या इत्येकमिदं बहुवचनं सत् इहाम्बुपगमविरोधः, अम्बुप
गत्वं त्वयाऽतीन्द्रियाः परमाणव इति तेन विरोधः ।

अस्मिन्नाम्बुपगमेऽन्यवप्यभिधायानमुच्यते—

बुद्ध्यादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वात्पुनश्च, कथं वा न चक्षुर्मात्रं स्यादतीन्द्रिय
त्वाद्बुद्ध्यादिवत्, नन्वतीन्द्रियस्य चक्षुर्मात्रत्वाच्च परस्परतो विरुध्येतेति तस्मा मस्याः, भव 15
प्रोऽनिधायानपरत्वात्, भवद्विनिवर्त्तनफलत्वाच्चास्य प्रयोगस्येति । अथापि यस्यात्र विरोधः
सम्भाव्येत स तुस्याः परमाण्वैन्द्रियकत्वेन ।

बुद्ध्यादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वात्पुनश्च, बुद्धिसुप्रबुद्धेच्छादेवैवमादयो धर्माश्चा
द्युपाः सुमनस्यरूपिणः, अतीन्द्रियत्वात्पुनश्च, परमोऽणुः परमाणुः अणुसंघः सूक्ष्मपक्षाः,
परमसंघस्यद्विचक्षणार्थी, स चातीन्द्रियत्वे पठते तस्मादीन्द्रियस्यैन्द्रियकत्व—बाधुपत्य यथाविद- 20
अनेकमिदमपि बुद्ध्यादेरिन्द्रियकत्वं तुस्ममिति समानतोपपत्त्या विरोधोऽज्ञावगमस्तु को दोषः ।

विज्ञानम्यत्—

बहुः प्रतीतं रूपाणि च प्रतीतं बहुविज्ञानमुत्पद्यत इति चातीन्द्रियत्वादनमान
विरोधः, कथंमावतावत्स्ववचनविरोधोऽपि ।

वक्ष्येकमिदं दोषः विज्ञानमिति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं नैतुतेति यावत् । इत्यपदान्नादिति चक्षुर्गोचरपञ्चप्रापय- 25
म्बरात्सात्त्विकरूपस्रोतस्यैककथाइवबुद्ध्याद्युपाविज्ञानवत्पुनश्च इत्यर्थः । द्वयी गतिरिति कथमपि बहुवचन-
निर्देशो द्विरन सम्भवी चक्षुषाधारकत्वकत्वयोरेकया बाधयेद्यथा नैति भावः । तत्र अन्यदोषनिर्देशादत्रोच्यते विज्ञानस्य
एवैकान्यमवस्थात् उच्यते । संवृत्तिसत्तामान्वाद्यत्कल्पनविषयाऽपञ्चत्वात् कल्पमान्यत्वं कात् । बाधयेकनिर्देशाद-
त्रोच्यते नैकात्म्यात्कल्पनविषया परमाण्वेरीन्द्रियकत्वाम्बुपगमविरोध इत्याह—तत्र यदीति । अतीन्द्रियत्वादीन्द्रियकत्वे
दोषमाह—बुद्ध्यादेरपीति नैन्द्रियकत्वं चक्षुर्गोचरं निश्चितम् । अतीन्द्रियत्वकत्वाम्बुपगमविरोधत्वादेव भवतोऽनिधाय- 30
पादते यथा कथंद्रव्यात्मकमर्थं बहुविज्ञानकत्वाम्बुपगम्यत इत्याह—अथत इति । अत्रानुमानमनोरोऽतीन्द्रियत्वे परमाणो
मपरीक्षा बाधुपाकल्पनप्रापुर्नि निवर्त्तयति एतावदेवाक मयोक्त कथमिहाह—अथतुतीति । अथापीति बुद्ध्यादे-
रिन्द्रियकत्वे यो विरोध उक्ताम्यते अथवा स दय विरोधः परमाण्वैन्द्रियकत्वेन तुल्यो न विरुद्धेयः कर्तुं नर्भवति इति भावः ।

ज्ञानमुत्पत्तिरिति कदाचिदेवेनेति तद्व्यवच्छेदाव्यवच्छेदाभ्यामिति तदभ्युपगमात् साङ्ख्यसमाधायः, साङ्ख्यैवेष्टव्यं नया एकान्तवादाः, यथोक्त—'महं मिच्छार्थसंपन्नमूहमभ्यस्त अभयसारस्त । निषवयपस्त मगदधो संविगगमुदाक्षिगम्मस्त' (संमतेः गा ५९) इति, नेवाः क्षममीषिकाः, कस्य पमपि तथैव नयानां, च्छ हि 'इन्द्र्यस्नानेकात्मकस्वेऽन्यतमात्मकेकात्मपरिग्रहो मया', स्वप्राप्त्ये-
नार्थनयनाप्रयः, स च मिश्र्यादृष्टिरेकाकारार्थस्य निपटीतप्रतिपत्तिस्वात्, अनेकारमकवस्तुप्रतिपत्ति ४
स्वात् साङ्ख्यस्य यावार्थम् । क्व पुनर्लोकमूतेन व्यवहारनयेनेकान्तवादिनो विगृह्यन्त इति चेन्नो-
न्नायसमाप्तिरत्वात्तेषाम्, लोकमात्रपक्षसमाधाय एव प्रतिपादिपक्षाम्भुपगमा, स निमग्नस्नानमेकान्त
वादिनामभ्युपगमसमकालमेवावसितो वाह इति ।

अत्र वैकल्यायतनाधारतया स्वयाप्यनेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, तदाधारतया हि
तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्राद्येनाभ्यतिरेकं कृपायतनमेवोक्तं तस्यैकारूपक्यता पुन 10
वर्धिता, कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदेकेन ज्ञानमुत्पाद्यते इति वृथता । एवञ्च तस्यैकस्यैव
कृताऽनेकता च त्वयैवोक्ता तथाऽविमकृतत्वेन ज्ञानोत्पत्तेः । दृश्यते हि तदेव कृपायतनं
पश्यत एकमनेकञ्च परमाणवस्तुमूहयेति स्वच्छणसामान्यविषयज्ञानोत्पत्तिः, चक्रेतुवदेत
दपि मेदामेदात्मकम् ।

(अत्रेति) स्वयापि साङ्ख्यारम्भुपगतानेकत्ववस्तुवैकल्येनेकत्वानेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, 15
यस्मादेकप्रकारमिह इहानि यावदेकवर्णसंज्ञान पश्यत इति, अत्र च वाक्ये एकमेव
रूपावतन ज्ञानाधारमभीष्टं यस्मात्तथाधारतया पुनस्तत्रैवधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्राद्येनानन्त
रनिर्विहनेन कृपायतनमभ्यतिरेकमेवेदं तस्य वस्तुन आगुह्योक्तम्, तस्मैकारूपक्यता पुनर्वर्धिता
कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदेकेन ज्ञानमुत्पाद्यत इति वृथता, रूपावतनस्यैवैकनेकसंज्ञानिर्दे
वत्वस्मान्भ्युपगच्छता कर्त्त तत्राद्यसंज्ञानाधिकरण्यमापादयितुं शक्यते यदि तदेकमनेकञ्च न 20
स्वात्, इतरथा तत्र च कृपायतनेऽन्यत्र वेति ज्ञानं तु भवति, यस्मादेवञ्चेत्यादि, एवञ्चो-
चिभिना तस्य—त्वयैवोक्तञ्च रूपावतनस्यैकमेव एकताऽनेकता वातत्त्ववैवोक्तं, कस्मात् ? तथाऽ-

नरा तज्जगद्व्येद इत्यभ्युपगमात् । एकात्मकवृथा । प्रलेखं त्वं नवाः साङ्ख्यैवेष्टव्यत्वा एवैवाह—साङ्ख्यैवेति —अनादे
दृष्टार्थत्वव्याप्यामाह—महं इति, मिश्र्यवर्णनसामुद्रमवक्तुं तदात्वेऽन्यतुष्टधारणं तेषामभेदोऽतिरिक्तमित्युक्तमिति तत्रे
विमलमप्रकाशमिः छेदेवावच्छेदमहं यथोक्तोऽस्ति वक्तव्य कथार्थं भवति इति वारं । तथा कथञ्चन्यप्यत्रावे प्रमात् 25
त्वेनाह—द्रव्यवेति । कथेभ्यस्तथा साङ्ख्यैवेष्टव्यत्वा क्वं तदाज्ञेनो निरुप्यत इति तेषांसाङ्ख्यारम्भप्रत्ययिमाह—कथ
पुनरिति । साङ्ख्यारम्भमेव तेषां प्रतिपादिपक्षार्थकं तदात्रकस्य मिश्रस्नानत्वात्तदभ्युपगमे त निरुप्यत एवेति ज्ञानम् ।
एकमेव कृपायतनमिति, योक्तीयादिनायस्यिहकृतकमेकमिहं ज्ञानाधारतया तद्व्यवच्छेदिकव्यवच्छिन्नस्यतेन तत्
कथं च कथयतनस्यैवमिहमहं, तदेवावच्छेदकव्यवच्छेदाभ्यां कथकयतनयोः प्रवर्तनम् एवञ्च तत्राद्यप्रकाशस्यैव
कथयतना वर्धितस्य रूपावतनमेव तपि कथकयतनेकनेकसंज्ञानिर्देवत्वैव कथं अन्यथा तत्राद्येन ज्ञानाधिकरणं न 30
स्वात् किमु तद्विधिर इत्यकथने योक्तीयमात्रावच्छेदोऽन्यथावच्छेद इति ज्ञानं तु तदा यततीति ज्ञानम् । त्वयैव कथ
यतनस्यैकनेकवेति शक्यते—एवञ्चेति, तथा च चक्षुर्निज्ञानाधारं कथयतनयेकनेकत्वम् तथाऽविमकृतत्वेन शक्यो-
त्तते । दृष्टान्तमिहकथनेकनेकसंज्ञानमिहगृह्यतेति प्रयोगः समुद्रवैवैकत्वं परमात्मत्वान्येकत्वं रूपावतनमिहैव,

तस्मात्तद्विषयतया तद्वत्तत्त्वसामान्यगोचरोपसंहायवर्गीकृतप्रत्यक्षमपि नास्ति इत्यत्र आह—

नन्वत एव न तत्प्रत्यक्षं स्वार्थे सामान्यगोचरत्वाद्नुमानवत्, अनुमानमपि वा न,
स्वार्थे सामान्यगोचरमिति कुमारप्रज्ञाचारिपितृव्यजनवैतत् ।

(मन्त्रिति) कार्य इति—अभिपद्ये—स्वपादो वस्तुनि सामान्यगोचरत्वात्कामप्रसङ्गं रत्नं

५ यथाऽऽत्मानमिति, अतुमानमपि वा नेति, मातुमानमपि तस्यात् स्वार्थे सामान्यगोचरत्वात् प्रसज्यत् । स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, प्रवत्स्वजनविरोधे, किमिव ? कुमारमङ्गचारिसिद्वचनप्रसङ्गत्, यथा कश्चिद्भूतान् पिता मे कुमारमङ्गचारिस्ति, तस्य तद्वचनं सत्यं यव विद्यमाने, यदि पिता क्व कुमारमङ्गचारिः ? अथ कुमारमङ्गचारिः कथं विवेक्षि । तथैवमपि यदि तद्वचनं स्वार्थे क्व सामान्यगोचरम्, अथ सामान्यगोचरं कथं तत्स्वार्थे ?

10 स्वार्थ इति च त्वया प्रमेयमुच्यते, सामान्यतो वस्तुस्वरूपं स्वार्थ इति, तथा सामान्य-
लक्षणमिति छिन्नार्थं सर्वम्, अस्वार्थविशिष्टे-स्वविषये-एकस्मिन्नेव रूपादिप्रकारे सामान्यतो-
परमिति, सामान्यविषयश्च स्वार्थे ज्ञानमिति च विस्पर्धितमेतत्, अर्थविषयश्चायौ हि लक्षणा-
र्थौव, तद्विस्तृत्य खान्तेन नेन्द्रियग्राह्यस्वार्थसामान्यमेव कल्पनापरिहारो मुच्यते वक्तुम्,
प्रत्यक्षस्याव्याविषयत्वात् स्वार्थस्वरूपलक्षणस्वविषयसामान्यात् ।

18 (स्वार्थ इति) स्वार्थ इति च त्वया न बहुपोऽप्यस्य वैशिष्ट्यस्य विषय इति विद्वेषमाभिन्न
 कथयमभिधीयते किं तर्हि ? अमेघमुष्मते, सामान्यतो बस्तुलक्षणां स्वार्थ इति, तथा सामान्यलक्ष
 णमिति ॥ ब्रह्मानुमेद्यमिमात्रम्, किं तर्हि ? क्रिद्गन्धं सर्वम्, एवस्वार्थस्य प्रतिपादनार्थमाह स्वार्थ-
 कथयमेव निरूपयन्-अस्वार्थमिच्छते, लोऽर्थः स्वार्थो न स्वार्थोऽस्वार्थः-स्वार्थोऽप्यस्यतो निश्चिन्तः।
 स्वार्थव्यभिक् स्वार्थे एवेवार्थं पर्यायेणाह-अविषये किमुक्तं भवति, एकस्मिन् रूपादिप्रकारे प्रकृते
 20 कारे ह्ये रसेऽस्मिन्नेव सामान्यगोचरमिति, सामान्यविषयश्च स्वार्थे ज्ञातमिति च विस्मयितमेतत्
 परस्परतो द्वयम् अस्वार्थविषयलक्षणी कथयान्वयेव-कथयसम्पर्कावभाषिनो, तस्मात् स्वार्थः
 अविषयः कथयमिति तद्विधिविधेयं भवतः तद्विध्युक्त आग्नेयं नेत्रियमाह स्वार्थसामान्यवेदकस्यन-
 परिहातो दुस्सर्वे वाक्यम्, कस्यात् ? प्रसङ्गव्याख्याविषयत्वात् स्वार्थलक्षयलविषयस्येतानाम् ।

[illegible]

मा मस्या नैतदेयं भवतीति, उक्तं हि प्रमाणसंज्ञानिरूपणे त्वयैव 'प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमाणे' इत्यादि प्रमाणद्वित्व नियम्यते प्रमेयद्वित्वात् परिमेयद्वित्वनियतप्रत्यक्षमुदादिपरिमाण-
द्वित्ववत्, उक्षणद्वयाद्यन्यत् प्रमेयं स्यात्तदपेक्षया प्रमाणान्तरं स्यात्, नहि स्वसामान्य
उक्षणान्मान्यत् प्रमेयमस्ति, प्रत्यक्षानुमानान्मान्यमग्रहात् स्वरविषयवत् ।

(मा मस्या इति) दर्शयति—यस्मादुक्षणद्वय प्रमेय स्यात् सतोऽस्यात्—प्रमेयान्तरं स्वसा 5
मान्यद्वित्वरूपउक्षणं तदपेक्षया प्रमाणान्तरं स्यादिति, तन्निवारणार्थमाह—नहि स्वसामान्यउक्षणान्मान्य
मन्यत् प्रमेयमस्ति प्रत्यक्षानुमानान्मान्यमग्रहात्, स्वरविषयवत् ।

स्या मत्तं तत्रैव विषयद्वये विकल्पसमुच्चयाद्वाङ्मिमांसेः प्रत्यक्षानुमानागमादीनां प्रमा 10
णाना वृत्तिर्भविष्यतीति तत्र भवति यस्मात् स्वउक्षणविषयनियतं प्रत्यक्षं सामान्यउक्षणविषय
नियतमनुमानमित्युक्तम्, कथं पुनरुक्षणद्वयोऽर्थपर्यायः? अयत्ते गम्यत इत्यर्थः, तथा उक्त्यत 10
इति उक्षणं तच्च वस्तुस्वभावाः, स्वरूपमर्थः प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विकल्पं ज्ञान्यां प्रमा
णान्यां परिच्छेद्यत्वात्, प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्करः ।

(स्यान्मतमिति), (उक्तवत् इति उक्षणमिति) कर्मसाधनत्वात्उक्षणसङ्घस्य, तच्च उक्षण
वस्तुलभावाः, स्वरूपमर्थः प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विकल्पं परिच्छेद्यं ज्ञान्यां प्रमाणान्यां परिच्छेद्य-
त्वात्, प्रमाय परिच्छेदकं प्रमेयं परिच्छेद्यमिदमर्थः, यस्मादोक्ते दृष्ट प्रमेयाधिगमनिमित्तं प्रमाणम्, हि 11
सङ्घस्य हेतुवत्त्वात् । प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, नोचेत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं कामः,
दानं दद्याद्वर्गं कामः' इत्येवमाद्यागमवददृष्टार्थं प्रत्यक्षं स्वात् त्वेवमतो दृष्टार्थमेव, यत्तदुपलब्धमकृत्वात्,
वपुःस्य द्विविधस्य दृष्टत्वात्, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्कर इति प्रामुख्यमुक्तिको विविधविषयतां
दर्शयति, इति सङ्घः प्रदर्शने, यथावानत्र संक्षेपेणार्थलङ्घित्वात्परो ग्रन्थ इति सूचयति ।

इदानीं व्यवहृतावर्गोपसंहारावर्गमिदं वाच्यमाह—

20

अधिगम्यत्य द्वित्वात्उक्षणद्वयोऽर्थपर्यायवाची नेच्छियमाह इति स्थिते प्रत्यक्षानुमा 20
नयोः स्वरूपानावाः स्ववचनविरोधश्च दोषाः स्वार्थे सामान्यगोचरमिति ब्रुवत इति स्थितम् ।

अस्ति मा मस्या इति । प्रमेयद्वित्वाविति नहि प्रमेयद्वित्वनियतत्वेन प्रमावैविध्यं सम्भवति प्रमेयमेवद्वयस्य प्रमा-
नमेवमेवद्वयस्याह प्रमाय द्विभवेन नहि उक्तउक्षणद्वयान्यउक्षणान्यस्य प्रमेयं इति द्विमिति भावः । प्रमाणसंज्ञकत्वात्
विपक्षे व्यापकत्वमिति । अधिगम्यत्यधिगम्यत्वात् प्रमायेन विष्टं विष्टं आतिशयव्यपत्तया ह उक्तवत्प्रमाणप्रमाणेन नु 25
कथमस्तिप्रमाणैकत्वत्वात्, तस्मात् प्रमाणद्वयोः युक्तः एवम् उक्तउक्षणस्य प्रमायेन द्वित्वत्वात्ततोऽन्यस्य व्यापकत्वात्प्रमाणेन
मुचितत्वात् तद्वत्प्रमाणस्यावयवश्च इति भावः । अयत्तेऽनेनेति उक्तउक्षणस्य व्यापकत्वात्तत्वात् कथमर्थपर्यायमस्तिप्रमाणे
कथं पुनरिति कथं इत्यर्थः कथंते वाङ्मयमिति कथंसाधनत्वं तत्रैः सङ्घयोः कथंते द्वि वस्तुलभावाः प्रमायेषां
मानेन त्वैवमेव प्रमाणपर्यायनो द्विभवाः तस्मात् कथमर्थपर्यायः प्रमेयमिति चाम्ना कथिमायाः । सामान्यविषयेपर्यायस्य द्वि
व्यापकत्वमितिमित् प्रमाणमपि द्विभवेत्यर्थः इत्यस्यैव प्रमाणमधिगम्यत्येव प्रमाणान्तरपर्यायं आहः कथं तत्रैव सामान्य- 30
गोचरं प्रमाणमनुमानं वा स्यादिति भावः । योवेति द्विभवेत्यर्थः प्रमाणान्तरपर्यायं आहः कथं तत्रैव सामान्य
प्रमाणं दृष्टार्थमेवैति भावः । य एवैतिप्रमाणं च दृष्टार्थं वाच्य इति न युक्तं किन्तु वस्तुलभावात् तद्वत्प्रमाणपर्यायः
च द्विभवाः प्रमाणद्वित्वद्विभावेनाह—अधिगम्यत्येति । तत्र अधिगम्याह—प्रत्यक्षानुमानयोरेति । न तत्रावयवता

एवमवस्थिते सामान्यगोचरव्यावृत्तार्थेन अवितथ्यम्, ततः स्वार्थे सामान्यगोचरमित्येव द्वि-
रुच्यते । न हि तादृशस्वार्थोऽस्य सामान्यस्य सम्यग्बोऽस्ति, नापि सामान्यस्य स्वार्थस्य
भयम् इति ।

(अधिगम्यस्य द्वित्वादिति), अधिगममिति च द्विरूपमित्येव व्यवहृत्यैव लक्षणलक्षणोऽ-
र्थपर्यायवाची नेत्रिप्रमाद्य इति, विशेषार्थः प्राक् कृतः, इत्येवमिदं स्मृतं प्रसङ्गानुमानयोः लक्ष-
णमात्रः स्ववचनविरोधश्च दोषः स्वार्थे सामान्यगोचरमिति ह्युक्तः मोक्षविधिनेति स्मृतम्, पुनश्चात्र
दोषः एवमवस्थिते (इत्यादि) ।

मा भूयैव दोष इति—

तस्मिन्नेव सामान्ये स्वविषये स्वार्थे प्रत्यक्ष ज्ञानमुत्पद्यत इति चेत्त एव सामान्यत्वेन
स्वविषयः, स्वलक्षणं नास्त्यस्यो लक्षणवत्त्वं नास्ति, एकमेवानुमानं प्रमाणं स्यात्, ततश्च प्रमे-
यप्रमाणद्विधावधारणकल्पना स्वार्था, प्रमाणयोर्वा विप्रवसङ्करः प्रातः ।

(तस्मिन्नेवेति) अतः—पारिभाषिकासाधारणलक्षणविषयमात्रादेव वक्ष्यमाने लक्षणवत्त्वं
नास्ति, एकमेव—सामान्यलक्षणवत्त्वमात्रात्तद्विषयमेकमेवानुमानं प्रमाणं स्यात्, ततश्च प्रमेयप्रमाणाद्वि-
धावधारणकल्पना स्वार्था । मा भूयैवधारणवैवर्ध्यमिति स्वार्थे सामान्ये च प्रत्यक्ष प्रमाणं तत्रानुपल-
ब्धेति प्रमाणयोर्वा विप्रवसङ्करः प्रातः, वाक्यमादेकस्य ज्ञानस्य स्वार्थता वा ।

प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानमेव एव स्यात् अनेकार्थजनितसामान्यगोचरक-
पाविप्रकारपरिग्रहात्, स्वैवेवोक्तं हि तत्रानेकार्थकल्पत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति । प्रम-
यलक्षाद्विप्रजनितज्ञानवत्, एतस्मादेव हेतोरलक्षणविषयत्वज्ञानमत्र ।

(प्रत्यक्षमपीति) प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानमेव एव स्यात्, कस्मादेतोः ? अने-
कार्थजनितसामान्यगोचररूपाविप्रकारपरिग्रहात् मा क्षीरयसिद्धोऽयं हेतुरिति, स्वैवेवोक्तं हि तत्रा-
नेकार्थकल्पत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, अनेकेन मिश्रणार्थेनाभिप्रेत्येकं सामान्यं रूपं रस इत्यादि
प्रकारं परिग्रहोत्पद्यमानं ज्ञानं तेन जगितं ततस्मादनेकार्थजनितसामान्यगोचररूपाविप्रकारपरिग्रह-
तलस्य ज्ञानस्य, को दृष्टान्तः ? भूमवत्प्रकाशविप्रजनितज्ञानवत्, भूमाद्विप्रजनितज्ञानमोऽयं वक्तव्यमिति
छिद्रजनितबोरप्रियलक्षणनोपपत्तिं लक्षणवत्त्वोऽनुमानत्वाभेदः, यत्र रूपाविप्रत्ययमानानां प्रसङ्गाधिसर्ग-
नामनुमानत्वाभेदः एतस्मादेव हेतोरलक्षणविषयत्वञ्च लक्षणविषयप्रत्यक्षमेवनेकार्थजनितसामान्य-

ज्ञानयोः प्रमाणविषयत्वेऽनुमानमात्रः अनुमानविषयत्वे प्रसङ्गाभावात् प्रातः इति तथा लक्षणविषयत्वात् सामान्यविषय-
त्वत्वात्तादात्म्यविषयत्वात् न लक्षणविषयत्वात्तादात्म्यत्वात् स्वार्थकल्पितमिति निर्दिष्टं वक्ष्यमिति भावः । एवमवस्थितं
इति एवं प्रमाणमेवेन निवृत्तये व्यवस्थिते सति स्वार्थः सामान्यविषयत्वात्तादात्म्योऽनुदेव इत्यर्थः । परस्परलक्षणयोः
लक्षणवत्त्वार्थोऽनुमानवत्त्वार्थो दोषमाह—तस्मिन्नेवेति । परेति—विशेष्ये—परपरिकल्पितं प्रत्यक्षप्रमाणमेव
इत्येवार्थोऽनुमानकल्पितपरपरिकल्पितप्रकारपरिग्रहात्प्रत्यक्षप्रमाणवत्त्वमिति भावः । अत्रान्वितिकारणमात्रं स्वैवेवोक्तमिति ।
अनुमानमात्रमेव इति अनुमानमप्यस्यो रकारवाचित्वेन सामान्यप्रकारपरिग्रहोत्पद्यमानत्वात्तादात्म्यमिति भावः
तत्रासाधारणपरिग्रहात्तादात्म्यमिति भावः । तत्रासाधारणपरिग्रहात्तादात्म्यमिति भावः । तत्रासाधारणपरिग्रहात्तादात्म्यमिति भावः ।

तुमलमतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियत्वं निराभासत्वादिप्रत्ययविवेचि प्रत्यक्षज्ञानं नोत्पद्यते निराकम्बन-
त्वात्, सपुष्पवत् ।

(एवं सतीति) इतिशब्दश्च अपसंहारे, इतीत्यमनाकम्बनत्वं सञ्जयस्याणुनाञ्च सिद्धं प्रत्यक्षज्ञानम्, तस्मात् प्रत्यक्षज्ञानं नोत्पद्यते निराकम्बनत्वात्, सपुष्पवत् ।

अतः प्रत्यक्षस्याभावे स्वयञ्चनम्यपेक्षाक्षेपवृत्तारविरोधप्रस्तुतेष्व कल्पनापोढं प्रत्यक्षमि- 5
त्येतद्वृत्तमनर्थकं स्यात्, तस्मिन्नम्युपेतोऽपि तु सञ्चित्वाकम्बनप्रत्ययत्वेनैवास्य प्रत्यक्षता
सिद्ध्यति, स्वमतेनैव तदभासत्वं, कल्पनात्मकत्वात् ।

(अत इति) अतः प्रत्यक्षस्य निराकम्बनस्य सपुष्पवदनुपपत्तेरुत्पत्तिविधिना कल्पना-
पोढस्य सविषयस्य प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य बाऽभावे प्रतिपादिते स्वयञ्चनम्यपेक्षाक्षेपवृत्तारविरोधप्रस्तुतेष्व
कल्पनापोढ प्रत्यक्षमिमेतद्वृत्तमनर्थकं आहृदयस्याभावात् परविषयस्य कुण्ठतीक्ष्णविनिर्जयवत्, 10
अम्युपेतोऽपि तु विषये दोषः, स चाभ्युपगम्यमानोऽपि विषयः सञ्जय एव सञ्जयाज्येत, न परमा-
ज्योतीन्द्रियत्वात् स चाकम्बनप्रत्ययो ज्ञानस्य सञ्जयस्यसिद्ध्यम्युपेतोऽपि तु सञ्चित्वाकम्बनप्रत्ययत्वेनै-
वास्य प्रत्यक्षता सिद्ध्यति, स्वमतेनैव तदभासत्वात्, तदभासत्वं कल्पनात्मकत्वात् ।

अथा च कल्पनात्मकता 'तदुभयमपि भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वात्, भ्रान्तिः संज्ञासंख्या
संज्ञानवर्णान्यायाकल्पनात्, भ्रान्त्युत्पिन्नप्रत्ययवद्विभ्रमप्रत्ययवत्कृतप्रत्ययवत् क्रम 15
लोपहतचक्षुषो नीलरूपपीतप्रत्ययवदिति ।

(उक्ता चेति) संज्ञा च संख्या च संज्ञानञ्च वर्णञ्च तेषां तेषांऽन्यथाकल्पनादभ्युपगमसि
पक्षिरेव ते कल्पनाऽभिमतौ, संज्ञासंख्यासंज्ञानवर्णानामभ्युपगमसिपक्षेर्दृष्टान्तिप्रत्ययवद्विभ्रमप्रत्यय-
वत्कृतप्रत्ययवत् क्रमलोपहतचक्षुषो नीलरूपपीतप्रत्ययवदिति पक्षासंख्य दृष्टान्ताः, यथाक्रमञ्च
हेतोर्वा भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वे साध्ये, तदञ्च प्रत्यक्षत्वाभावे साध्ये तत्समर्थनार्थं उच्यते ग्रन्थः । 20

तद्वर्धमुपसंहृत्यान्ते साधनम् 'अत इदं नैव प्रत्यक्षम्, अतथाभूतार्थाप्यारोपात्मक-
त्वात्, भ्रान्तिवत्, अथवा तत् एव हेतोः संवृत्तिज्ञानवदप्रत्यक्षम्', तद्व्याख्या यथा-

परमार्थदृष्टत्वात् सामान्य कल्पनेन कथं व्यवहार्यमतीति परमाद्य विषयस्यमाकम्बनत्वं सति ति भावः । आकम्बनता
तेषामतीतिरस्यविषय-तेनामासमिति । एवञ्च कल्पनापोढं प्रत्यक्षविषयस्यपुण्य कल्पनात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य निराकम्ब-
त्वाच्च स्वयञ्चनम्यपेक्षाक्षेपवृत्तारविरोधप्रस्तुतेष्व परविषयस्य कुण्ठतीक्ष्णविनिर्जयवत्कृतप्रत्ययवत्कृतप्रत्ययवत् 25
तेनैव कल्पनेन पूर्वपक्षे प्रत्ययपरमानेव वृत्तारस्य विरोधस्य प्राप्तिरुच्यते । आकम्बनमूलं विषयमभ्युपगम्य विषयमभिवादादुपमा
तस्मिन्नम्युपेतोऽपि स्थितिः स च विषया उच्यते एव वाच्यो यत् परमानुरतीतिवत्तान् एवञ्च तत् प्रत्यक्षं सञ्चित्वाकम्बनस्य
वत्तम्, स च प्रत्यक्षमात्र एव स्वमतेन कल्पनात्मकत्वात् आकम्बनविषयस्य प्रत्यक्षमतीति भावः । एवं तस्य कल्पनात्म-
कतेरत्राह-अथा चेति संज्ञासंख्येति सपुष्पविषयस्य सञ्चित्वाकम्बनाद्विपक्षिरेव अत्रात्राह एवमुक्तिरत्राह अत-
इति । विषयप्रत्ययः स्वयञ्चनम्यपेक्षाक्षेपविरोधस्य कल्पनात्मकत्वात् अतएव तद्व्याख्याः सञ्चित्वाकम्बनाद्विपक्षिरेव अत्रात्राह 30
अतः च कल्पनात्मकत्वात् यौक्त्ये पीतप्रत्ययो वर्णनाभ्युपगम्यविपक्षिरेव अतएव पीतताया कल्पना विज्ञानात् तद्वर्धमुप
संहृत्येति । अन्ते-पूर्वपक्षे यौक्त्यविषयस्योद्यो प्रत्यक्षविज्ञानविषयप्रकारवाच्ये इत्यर्थः । अत्रापि तद्व्याख्यातुमन्मेन
एवमुक्त्याप्यविषयः कर्तुमिदमर्थः संवृत्ति इति श्रुतिर्यौक्त्यम् । अतथाभूतेति, अतथा च विषयविषयं वत्त एव
अथार्थं स्मरणोपपत्तेरुपपत्त्यर्थं विषयप्रकारवाच्यत्वात् तथा वाच्यतायाप्युपपत्त्यर्थं अतिवृत्तमिति

प्रत्यक्षं नीलविषयं चक्षुराविबिज्ञानं साक्यमुपरीयं भागितवमिति । एव तावत्कल्पनापोषप्रत्यक्षमुप-
सञ्चितलम्बनपञ्चविज्ञानकार्यप्रत्यक्षविरोधोद्भावनचोद्योपकमावावपरिहारायस्थानेकार्यजन्यस्यार्यसामान्य
गोचरबाध्यस्य समसङ्गो धोषोऽभिहितः ।

अधुना यदैवनेकरूपेणासिप्रत्यक्षोद्योद्वाराऽऽयातकल्पनात्मकत्वपरिहाराय यथोक्तमायतनसङ्घ-
क्षणं प्रतीतिं तत्कथमित्येतत्परिहारायस्य तस्य बाध्यस्य शोषं वक्तुकामः परपक्षमेव तावत् प्रत्युच्चारयन् ८
व्याचष्टे सूरीक्षीकारादिसिद्धिं तिस्रः—

यावदेकाकारपरिकल्पनाविति, उत्तरन्त्वप्राप्यनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्—तेषु परमाणुषु
प्रत्येकमतीन्द्रियेषु समुदितेष्वसमुदितेषु वा प्रत्ययाभावात्तत्समूहोऽनेकार्थविषयः स एवैकः
प्रत्ययः, समूहालम्बनतदाभासज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात्, अर्थमेवविषयज्ञानाभ्युपगमे च
'विज्ञानाति न विज्ञान'मित्यादि विरुद्धेति, तस्मादेकप्रत्ययोऽनेकार्थविषय एकार्थक्यस्त 10
एव सामान्यरूपस्तद्वत्विषयतया तद्वत्ज्ञतसामान्यगोचरः तद्वत्स्वच्छक्षणो विषयः, अतएव
संबुतिसङ्ख्यस्तस्मात् कल्पनात्मको निर्देश्यत्वेत्येवमाद्यस्माभिः प्राक् प्रकान्तं तत्सुतराम्, शोषं
त्वपैव भाजितमनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति परिहारं ब्रुवता ।

(यावदिति), गतायम्, उत्तरं त्वन्नापि, अपिचक्ष्णात् पूर्वस्मिन्निषिक्तत्वे व्याख्याया शोषा-
लोऽप्रापि सम्भवति, कथमिति चेत् ? अनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्, अनेकोऽर्थः परमाणवा, तद्विषय 15
एक इति प्रसङ्गः, सोऽनेकार्थविषयैकप्रत्ययः, तद्भावात्नेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात् । (अलक्षणे
विषया) ए एव हि परमाणवाः सङ्ख्यजम्, न तत्समूहः सामान्यत्वात्, अत एव संबुतिसङ्ख्यः सः,
तस्मात्—अलक्षणेविषयत्वात् ।

विज्ञानम्यत्—

≡ भवदभिमतप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसाधने च हे अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचर 20
त्वादिति छेदोक्तौचित्ये त्वपैव ।

(भवदिति) या मूल आभ्युपगमनोपक्रमधिरिच्छुक्ते कुशलजनतर्कगम्ये न ह्युक्ते, कथमे हे ?
अनेकार्थजन्यत्वात्, स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादिति चेते हे ।

इत्यर्थः । उच्यते—एवम् । एवं तावदिति कल्पनालोभं ह्यर्थं प्रसङ्गम् उचितोक्त्यभावात् एव विज्ञानस्यास्य इति प्रत्येक-
मिदमेव पञ्चमिदमेव तद्वत्त्वं अनेकार्थजन्यत्वात्कार्ये सामान्यगोचरमिति वाच्यमुपगम्यतम् तच्च दृष्टिमिति यावः । 25
नचोद्योपकरोपपत्तिरिति चेन्नोद्योपकरोपपत्तिरिति कल्पनाप्रसङ्गवत्तद्वत्तत्त्वसङ्ख्यविषयत्वप्रसङ्गेति चेदिते तत्परिहारायैवा-
तलक्षणेन प्रकृते कथञ्चनमिति न त्वलक्षणेनमिति कथं तत्कल्पनालोपपत्तिरिति चेन्न विचारः करिष्यत इति तद्वत्त्वं
विचार्यते यावदेकाकारेति, समूहालम्बनेति अनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात् प्रत्ययमित्युद्धार्यवत्तत्त्वसङ्ख्यविषयत्वमुक्त्या-
तान्यातज्ञानवत्तत्त्वसङ्ख्यविषयत्वप्रसङ्गप्रसङ्गं न ह्यपिदिति यावः । स्वार्थमेवेति कल्पनात् न तद्वत्त्वं न प्रतीक इत्या-
भ्युपगम इत्यर्थः । अनेकार्थविषय एकार्थक्य इति सामान्यरूपस्य एकार्थक्यस्य तद्वत्त्वमिति यावत् सामान्यगोचरो- 30
ऽभ्युपगम इत्यर्थः अने तद्वत्त्वम् । एते हे इति अत्रकथञ्चनमिति तद्वत्त्वमिति न च ह्युक्ते त्वमेवेत्येते इत्यर्थः ।

प्रसङ्गसम्बन्धं वृत्तयता, तथा पुनरर्थो बोध्यो सोऽयु किं नोऽनेन, इत्येव तन्मयस्तु रूपानिष्ठा
 सम्बन्धानां वक्ष्य्य इति निश्चय्य निश्चय्यद्वये दोषज्ञातं तद्वक्ष्ये प्रसङ्गं तत्तद्व्यापि समानमिति प्रतिपा-
 दयिष्यन्प्रसङ्गस्याऽऽसिद्धेयं तन्मयविरोधहेतुं स्ववचनवर्णितमाह—

अनेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरत्वायां यथामासं तेषु ज्ञानमुत्पद्यते, तथा च
 १५ आत्मनः क्पादयः, प्रत्येकं परमाणुरूपस्य बुद्धावसन्निवेशात् समुपपद्यते तन्निर्भासत
 याऽऽत्मनः ।

(अनेकार्थेति) अनेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरत्वावामिदानीं विध्यान्वयोः मुख्यो-
 चरत्वात्, स्वार्थ इति नीत्यादि । स एव किञ्च सामान्यजन्यत्वाच्च, अनेकार्थः परमाण्वसम्बन्ध-
 मीकविषयं प्रसङ्गमव इतिवच्च स्वार्थ इति, एतस्माननेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरत्वायां यथामासं
 १० तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा च आत्मनः क्पादय इति नीकरीतावित्तेन यथैवावसन्ते तथैवात्मनमपि
 ज्ञेयविषयम्, किं कारणं स एव मीकविषयपरमाण्वो आत्मनमिति नेदुष्यते प्रत्येकं परमाणुरूपस्य बुद्धा-
 वसन्निवेशात्, एवमेक प्रत्येकं परमाणूनां मीकविषयं तस्मादीन्द्रियत्वाद्बुद्धावसन्निवेशात्, तस्मात्
 किं प्राप्तं ? समुपपद्यते तन्निर्भासतयाऽऽत्मनमिदमेव प्रसङ्गं, मीकविषयस्य तत्समुपायात्मकत्वात् ।

एवञ्च सति प्रत्यक्षार्थ एव ज्ञायते, तद्यथा अर्थसन्निकर्षादर्थं प्रति यदुत्पद्यते तद्वद्वानं
 १५ प्रत्यक्षमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते ।

(एवञ्चेति) एवञ्च सति—परमाणुसङ्ख्यनीकानिर्भासतयाऽऽत्मनमेव सति प्रत्यक्षार्थ एव
 ज्ञायते, तद्यथा—अर्थसन्निकर्षादर्थं प्रति यदुत्पद्यते तस्मात् प्रसङ्गमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते,—अर्थे
 नेन्द्रियस्य सन्निकर्षादुत्पद्यमानं ज्ञानमर्थं प्रति ह्येव प्रसङ्गमिति ज्ञानेऽर्थस्य विशेष्यत्वात्, सन्निकर्षो-
 द्याऽर्थं प्रति चो वर्ततेऽर्थः ॥ प्रत्यक्षः, अर्थेन्द्रियसन्निकर्षादर्थं प्रतिह्येव प्रसङ्गमित्याहुपचरिद-
 २० वृत्तिरर्थोऽप्येव विशेष्यते इति ।

अथोचमुच्यते—
 न तदुपपद्यते प्रत्यक्षम्, तत्स्वार्थस्याभावात्, न च सङ्ख्योऽर्थः, संवृत्तिसत्त्वात् संवृ-
 त्तिसत्त्वमवस्थितत्वात्, आम्भेयत्वात्, अतो न साधुत्पत्तिप्रत्यय इत्यते इति सोऽर्थो न विशेष-
 पणेन विशेष्यः । तस्माज्ज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमहानिः ।

२५ (नेति) एवञ्च तदीत्युक्तार्थं सङ्ख्यः प्रसङ्ग इत्यभ्युपगम्य वृत्तयति—यस्मात् न सङ्ख्योऽर्थः,

मात्रं तदवयवस्य च क्षेत्रज्ञमिति भावः । न च एतेऽर्थोऽज्ञानं अज्ञानमिति वस्तुवस्तुवत्त्वं दृष्टव्यं त्वेव तदुपरी इत्येव
 व्यक्तमर्थो वक्ष्य्य इति निश्चय्यार्थं निश्चय्य वृत्तिम्, त्वेव त्वेव वृत्तं तद्व्यापि प्रसङ्गत इत्याह—अनेकार्थजन्यत्वात्
 चेति । अनेकं मीकविषयं मीकविषयेन्द्रियस्य स्वार्थं समुपपद्यते स निर्भासतयाऽऽत्मनमनेकार्थजन्यत्वात्, परमाणुसङ्ख्य-
 ३० अदीन्द्रियस्य बुद्धावसन्निवेशादवस्थितमिति भावः । परमाणुसङ्ख्येति परमाणूनां स्ववचनं यदीदानीं एतेन निर्दे-
 श्यते तदा प्रसङ्गसम्बन्धेन एव प्रसङ्गसम्बन्धेन एव ज्ञानं इत्यर्थः । ज्ञानमर्थेन विशेष्यते इति नीकरीतावित्तेन ज्ञानं
 विशेष्यते नीकरीतं पीतवर्ममिति विषयस्य प्रसङ्गसम्बन्धेन बुद्धावसन्निवेशात्—सन्निकर्षादिति । यत् प्रसङ्गं नीकं अ-
 वस्थितेवमर्थोऽप्येव विशेष्यते । संवृत्तिरवयवस्य स्ववचनस्याभावात्स्ववचनं व्यक्तं तदा प्रसङ्गं निरुपपत्त्येति किं

अर्थात्तथाभूताभात् प्रवृत्तिसत्ताः परमार्थसदाकारो लभ्यते स एव हि परमार्थसन्तः परमाणवो
 नीलादित्वेनाभासन्त इति तद्विषयं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति, तदा निराकृतम्भ्यः सत्प्रत्यक्षत्वेन घटसंस्था-
 पाकारेभ्यः समानासमानानेकार्थसम्बन्धेभ्यश्चिदाकारेभ्यः प्रत्यक्षज्ञानजनकार्यसत्परमम्भ्यः परमार्थ-
 सदाकारो लभ्यते नीलादिसत्त्वतवविति घटः समुक्तो विमुक्तः परोऽपरः स्पन्दत इत्यादिज्ञानं
 १ प्रत्यक्षं स च तद्विषयः प्रत्यक्षः स्यात्, संवृत्तिसत्तालम्बनत्वाभीलादिविज्ञानवत्, नीलादिविज्ञानं
 तदर्थं न प्रत्यक्षे वा स्याताम् संवृत्तिसत्तादृढादिविज्ञानार्थवत्, स एव हि परमाणवो य एव
 घटादित्वेनाभासन्ते य एव नीलादित्वेनाभासन्त इत्येवमुभयोस्तुभ्यो जनकत्वे तत्कृत एतन्नी-
 लाद्याभासज्ञानं प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमिति ।]

नन्विति, यथा चात्रेतिवार्थाद्विचक्रमुक्त्वा दृष्टान्तवत्साधर्म्यं च वर्णयति—यथा चात्र भव
 १० मतेन समानासमानानेकार्थसम्बन्धेभ्यश्चिदाकारात्—समानेन भीलादिवर्णनेनाकेन परमाणुसत्त्वावच्छिन्ने
 मार्गेन लभ्य इन्द्रियस्वार्थो मासाधारणो वक्ष्यमियत्तल्लक्षणस्वार्थः कस्मात् ? तत्त्वत्वा तन्नानेकार्थं
 लभ्यत्वात् स्वार्थसामान्यगोचरं ज्ञानमिति वक्ष्यादम्यादृष्टकार्थल्लेखत्वात् घटसत्त्वार्थवत्तुल्यत्वे
 ज्ञानमिदमिदंमत्कृते, तदपि च तैमिरिकवक्षप्रमाणम्, तिमिरे अर्थं तैमिरिकम्, यथा द्विचक्रवर्णनम्
 तथा तन्नानेन लभ्यते कर्षणमपि समूहेन लभ्य इन्द्रियस्वार्थो मेघकलसमादुत्स्यमानं तदपि च तैमिरिक-
 ११ वक्षप्रमाणम्, कुतः ? कस्मात् समानानेकार्थात् तस्यावतवामूलाभासमप्यादिसत्त्वावच्छिन्नं—उत्पद्यते,
 अतवामूलावतमस संवृत्तिसत्तात्, अत आह—समानासमानानेकार्थवतवामूलाभासं—भीलादिसत्त्वत्वात्
 प्रवृत्तिसत्ताः—आलम्बनात्संवृत्तिसत्ताः परमार्थसदाकारो—भीलादिको लभ्यते, एतत्त एव हि परमार्थसन्तः
 परमाणवो भीलादित्वेनाभासन्त इति तद्विषयं ज्ञानं नीलादिप्रत्यक्षमिति । तथा निराकृतम्भ्यः सत्प्र-
 क्षारत्वेन घटसंस्थापाकारेभ्यः—घटसंस्थोत्प्रेषणसत्तावत्त्वापाकारेभ्यः प्रत्यक्षजनकत्वेन सत्परमम्भ्यः, कतमेन
 २० साधर्म्येन सत्परमम्भ्यः इति चेदुच्यते समानासमानानेकार्थसम्बन्धेभ्यश्चिदाकारेभ्यः इत्यतः सत्परमम्भ्यः, किमुक्तं
 भवति समानासमानानेकार्थवतवामूलाभासम्भ्यः परमार्थसदाकारो लभ्यते भीलादिसत्त्वावच्छिन्नमिति, अत
 तदुपसंहर्य साधनमाह घटः समुक्तो विमुक्तः परोऽपरः स्पन्दत इत्यादिज्ञानं प्रत्यक्षम्, स च
 तद्विषयः प्रत्यक्षः स्यात्, संवृत्तिसत्तालम्बनत्वाभीलादिविज्ञानवत्, नीलादिविज्ञानं तदर्थं न प्रत्यक्षे वा
 स्याताम्, संवृत्तिसत्तात्, घटादिविज्ञानार्थवत् । नास्त्यस्य विस्फार्यत्वाद्युपपन्नं ज्ञानोत्पादकार्थ-
 २१ विज्ञेयः । तत्त्वमवयति—स एव हि ते हि परमाणवो य एव घटादित्वेनाभासन्ते य एव च भीलादित्वेन-
 भासन्त इति । एवमुभयोर्भीलादिविज्ञानयोस्तुभ्यो जनकत्वे तत्कृत एतन्नीलाद्याभासज्ञानं प्रत्यक्षं न
 घटाद्याभासमिति, लक्ष्यमात्रावगम्यत् कारणं मास्तीत्यर्थः ।

तदपि तैमिरिकवक्षप्रमाणम्, तदर्थं जननमिति लभ्यते कलसंज्ञावत्तुल्यत्वात् समानानेकार्थवतवामूलाभासं ज्ञानितव
 २० त्वार्थवत्कृतम् । ननु तु समानानेकार्थवतवामूलाभासं संवृत्तिसत्तां भीलादिसत्तावत्त्वात्परोऽपरमस्य भीलादिविज्ञानं वरना-
 त् तदुपसंहर्य साधनमाह घटः समुक्तो विमुक्तः परोऽपरः स्पन्दत इत्यादिज्ञानं प्रत्यक्षम्, स च
 तद्विषयः प्रत्यक्षः स्यात्, संवृत्तिसत्तालम्बनत्वाभीलादिविज्ञानवत्, नीलादिविज्ञानं तदर्थं न प्रत्यक्षे वा
 स्याताम्, संवृत्तिसत्तात्, घटादिविज्ञानार्थवत् । नास्त्यस्य विस्फार्यत्वाद्युपपन्नं ज्ञानोत्पादकार्थ-
 २१ विज्ञेयः । तत्त्वमवयति—स एव हि ते हि परमाणवो य एव घटादित्वेनाभासन्ते य एव च भीलादित्वेन-
 भासन्त इति । एवमुभयोर्भीलादिविज्ञानयोस्तुभ्यो जनकत्वे तत्कृत एतन्नीलाद्याभासज्ञानं प्रत्यक्षं न
 घटाद्याभासमिति, लक्ष्यमात्रावगम्यत् कारणं मास्तीत्यर्थः ।

पुण्यानामासनसामर्थ्याविशेषाच्च जनकहेत्वविशेषमेव वर्धयति—

यथैव हि परमाणवो ज्ञानस्याकारसन्निवेशविशिष्टाः सामान्यत आभासन्ते तथा
पटादिज्ञानेष्वप्याकारविशेषेण समुपितास्त एवमाभासन्ते, नान्यो घटो नामास्ति पक्ष्या
भासेत, तथास्येष्ट रूपादिष्वेव घट इति बुद्धिः प्रवर्त्तते प्रज्ञप्तिश्च, एव तथास्येष्टेव परमा
णुषु नीलाविरूपबुद्धिः प्रवर्त्तते प्रज्ञप्तिश्चेति ।

यपैव हीत्यादि यावत्समुत्तिवाच्च एवामासन्त इति, अत्र च यथापरमाण्वयवसमुदायता च नीक्षप्रमत्तावभासत्वात्, तथाज्येय-तेन प्रकारेण सिद्धेयु । सर्वमुभयत्र तुल्यम् ।

अत्र परेणोमयोर्बेचम्यप्रबुद्धमार्थम्—

अधोष्येत नीलादिसमुदाये नीलादिब्रह्मसदाकारो विद्यते, उदज्वात्मकत्वात्तेषाम्, अजुना ब्रह्मसत्त्वात्तत्पश्यत्स्वं न्याय्यम्, न तु षडाद्याकारोऽस्तत्परमाणुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् । 10

अथोक्त्यैत नीडादिसमुदाय इत्यादि पाषत्पाऽस्त्यामिति, बीजादिसमुदाये नीलसि
 इत्यसदाकारः-परमार्थसदाकारः स विद्यते, किं कारणं ? दृग्भावसमस्यापेयाम्, नीलादीनामप्या-
 त्मकत्वात्, अर्जुना इत्यसत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न्याय्यम्, न्यायादमपेक्ष न्याय्यं युक्तमित्यर्थः, तद्विषयस्य
 च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षत्वम् । न तु घटापाकारः-न त्वद्वि घटसंज्ञोत्पेयपाषाट्पाकारोऽस्त्य-
 मालुत्वात्, तस्माकारस्य परमाणुत्वं तत्परमाणुत्वं न तत्परमाणुत्वमस्त्यपरमाणुत्वमतीत्यपरमाणु 15
 त्वात् । ततः किं ? तथाऽस्तत्वात्-तेन प्रकारेणस्तत्वात्-परमाणुत्वेन तेषां घटापाकाराणामस्तत्वात् ।

अत्रापार्य उत्तरमाह—

पतञ्जलस्यमुनयश्रविशेषात्, यथैव तस्मिन् क्पादिस्मुदाये षट्पद्याकारता, तद
नशुत्वात् तथाऽस्तत्वात्, एवं क्पाद्याकारस्थानाकारता, अनन्तरोक्तेतोः सञ्चितस्यैद्रिय
क्त्वात्तस्यैवाऽम्बनत्वात् तदनशुत्वात् तथाऽस्तत्वात्, अन्यथाऽपिपयत्वाद्नाऽम्बन
त्वादस्य पञ्चमस्यत्वात् ।

(एतच्चेति) एतच्च तुल्यमुपपन्नविशेषात्, परमह्युपपन्नत्वादेव नीलादिषट्पायाकारप्रसङ्गोः । यदैव तस्मिन् रूपाविशेषमुपाये षट्पाद्यनाकारता तद्वनणुत्वात्, तस्मै षट्पाद्याकारस्यानाकारता तस्मा-

[illegible]

कारस्मानुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् अननुत्वेन घटाघातकारेणासत्त्वात्, अनुत्वादेव सत्त्वात्, एव रूपा
घातारस्मानारत्वा, अनन्तरोच्छेदोः सञ्चितसैम्निप्रयत्नत्वात्—परमाणुसमुदायसैम्निप्रयत्नत्वात्, तस्मै-
वाध्यमत्वात्, असञ्चितस्मृतीन्निप्रयत्नत्वात्, अत एवाभाध्यमत्वात्, तदनुत्वात्,—तस्मै सञ्चित
सैम्निप्रयत्नत्वाध्यमत्वात् अननुत्वात् तथाऽसत्त्वात्—अनुत्वादेवासत्त्वात्, अन्वयाऽविप्रयत्नत्वात्—परमा-
नुत्वेनाविप्रयत्नत्वात्, अविप्रयत्नत्वादेवानाध्यमत्वात्, अत एवाप्रसङ्गत्वात् ।

किञ्चान्यत्—

पश्चान्तरापत्तिर्यैव यदाभासं तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा नाद्यमनमित्येवं पक्षं परित्यज्य
यथा ते विद्यन्ते तथा नाद्यमनमित्येवं पक्ष आश्रितो भवति, अस्मिन्नपि च पक्षे त्वयैव
वस्तुवस्तुं प्रत्युक्ता ये दोषास्ते तथापि स्युः, यस्मात्त्वयाऽपि कार्यं पक्षोऽङ्गीकृत एव, यथाच
प्रत्यक्षोत्पत्तिबीजसञ्जननार्थमुक्तं प्रत्येकञ्च ते समुदिताः कारणमिति, तत्रानेकार्यजन्यत्वात्
स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यस्य व्याख्यायां पुनर्वस्तुवस्तुं दूषयितुमनेन विकल्पितः स एवार्थः ।
किम्? यथा विद्यमाना अन्याभासस्यापि विज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा प्रत्यक्षस्याद्यमनं
रूपादय इति पूर्वपक्षत्वेनैतद्योज्यं वचनयोरेकाकार्यत्वादसावपि पक्षोऽभ्युपगतस्तथा, एवमपि
न च आद्यमनमतीन्निप्रयत्नत्वाद्भगनयत् ।

(पश्चान्तरति) पश्चान्तरगमनञ्च वाच्यमानयेति । किञ्चान्यत्—(अस्मिन्नपीति) क्वमिति
चेत्तदस्यति—(यथा चेति), ततः को दोष इति चेत्? (एवमपीति) अतीन्निप्रयत्नत्वात्—इन्निप्रयत्नो-
पसीतत्वात् । इन्निप्रयत्ननाद्यमनं न भवन्ति परमाणवः ।

किञ्चान्य वचरदोष उच्यते—

अभ्युपगम्याप्येवंविधाद्यमनताश्चान्यथाविद्यमानाः परमाणवः समूहाभासस्यापि ज्ञानस्य
कारणं भवन्तीति भूमीऽपिप्रत्यक्षज्ञानाद्यमनं स्यात्, तथापिद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि ज्ञानस्य
कारणीभयनात्, त्युक्तप्रत्यक्षाद्यमनवत्, यथा त्वयुक्तस्य प्रत्यक्षस्याद्यमनं परमाणवो
ऽन्यथाविद्यमानाः समूहाभासज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा भूमीऽपि तत्साधर्म्याच्च
नितज्ञानाद्यमनस्यापि प्रत्यक्षाद्यमनतामात्मना साधयति, भूमिनिमित्ताभिज्ञानं वा प्रत्यक्षं

इत्थं बीजमिति चेत् बीजमिति । सञ्चितोऽन एवैवमिति चेत् एव वाध्यमत्वात् परमाणुसमुदायसैम्निप्रयत्नोऽन एवैवमिति चेत्
एववाध्यमत्वात् कर्त्तुं बीजादाद्याः परमाणवाश्च इति भावः । अन्तरोच्छेदोत्तरिति त्वयैव परमाणुसमूहं नृदात
सञ्चितोत्तरितः । परमाणुसमूहसञ्चितेति वचनात् तेषु तानं तथा ते आद्यमनमिति अनुगुणं दूषयितुं तथावाध्यम-
नमित्येव वच आद्यमनं परमाणुसमूहसञ्चितेति त्वया, यथा ते निरूप्ये तथा वाध्यमनमित्येवं वक्षः किं इति वच-
नोत्तरता निरूप्यतां ज्ञान इति भावः । कर्त्तुं यथा—करीऽङ्गीहण इत्यत्र—प्रत्येकञ्च त इति अन्तरोच्छेदं वचनात्
ज्ञानमुत्पद्यते तथावाध्यमनमिति वा वचनं परमाणवेव सत्त्वितानं विविधोऽहमन्वादेव वारक्यत्वं अनेकार्थक्य-
त्वात्तुम्बा च यथा ते निरूप्ये वचनवचनदेव अत्राप्यत्र कारणमिति वच आश्रितं त इव परमाणवोऽन्यथावाध्यमनं वा
पीमनमिति शङ्कति । नृरत्तरत्वात्—एवमपि न त आद्यमनमिति । वचरदोष इति, वचरदोषमुक्तं तं
तत्र दोष उत्तर इत्थं । तथापिवाद्यमनमनात्मनिसञ्जननमन्तीऽङ्गीहतेऽनेकार्थं शोचनमनाद्युत्तर—अभ्युपगम्या-
पीति । अत्रवचनप्रदत्ता—अभ्युपगम्यप्रदत्ता अन्तरोच्छेदप्रदत्ता इत्थं । ननु भूमीऽपिप्रत्यक्षज्ञानं न

स्यात्, अन्यथाविद्यमानत्वेऽन्यामासविज्ञानजनकार्यालम्बनत्वात्, स्वदुक्तप्रत्यक्षवत्, तस्मा-
देव हेतोर्ब्रह्मपुराणप्यालम्बन स्यादयमयमसिप्रसङ्गदोष एवमादिनो यदि कारणमालम्बन विज्ञा-
नस्यान्यामासस्थापीष्टम् ।

अभ्युपगम्याप्येवविद्यालम्बनतावेत्यादि यावत्स्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवदिति, अन्यथा
विद्यमानाः परमाणवाः—अतीन्द्रियत्वेन विद्यमानाः समूहामासस्यापि ज्ञानस्य कारण भवन्तीत्येव-
विद्यालम्बनतयां सत्यां भूतोऽसिप्रत्यक्षज्ञानालम्बनं स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्यामासस्यापि ज्ञानस्य
कारणीभवत्वात्—भूतत्वेन विद्यमानो भूतोऽन्यामासस्य अन्यमासज्ञानस्य कारणीभवत्तुपलम्ब्य इति
पक्षधर्मत्वमस्यस्य, स्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवदिति दृष्टान्ते तस्य सपक्षानुगमन ईर्यसि—यथा स्वदुक्तस्य
प्रत्यक्षालम्बन परमाणवोऽन्यथा विद्यमानाः—परमाणुत्वेन विद्यमानाः समूहामासज्ञानस्य कारणं
भवन्ति तथा भूतोऽपि तस्यापम्यां सन्नितज्ञानालम्बनस्याग्नेः प्रत्यक्षालम्बनतया व्याप्तत्वात् प्रत्यक्षा-
लम्बनतामात्मनः साधयति । भूमिनिष्ठाप्रिज्ञान वा प्रत्यक्ष स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्यामासविज्ञान
जनकार्यालम्बनत्वात्, स्वदुक्तप्रत्यक्षवत्, तस्यापम्यां देव स्वदुक्तप्रत्यक्षं समूहायेनाप्रत्यक्षं स्याद्भूत
सन्नितालम्बनवत् । किञ्चान्यन्—तस्मादेव हेतोर्ब्रह्मपुराणप्यालम्बनं स्यात्, एवमयमसिप्रसङ्गदोष
एव बहिनः—यदि कारणमालम्बन विज्ञानस्यान्यामासस्थापीष्टं तदब्रह्मपुराणीन्द्रियाणि बहुपदि
विज्ञानत्वामालम्बनानि स्युः, अन्यथा विद्यमानत्वेऽन्यामासस्यापि विज्ञानस्य कारणीभवत्वाच्चतु-
न्द्रिय बहुर्विज्ञानस्यालम्बनं स्यात् त्वादिपरमाणुवत् तद्वानं वा चतुर्दिन्द्रियालम्बनं स्यात्तत्र
म्यत्वे सत्यस्यामासत्वात् परमाणुअर्थरूपविज्ञानवत्, एवं भोगविज्ञानानि । परमाण्वालम्बनमभ्यु-
पगम्यां शेष इति ।

न च प्राज्ञस्य नीलादेर्विषयस्य चतुरादिविज्ञानस्य नीलादिपरमाणव आलम्बनम्,
अन्यथा विद्यमानत्वाच्चतुरादिवत् । तदसाधारणविषयत्वाद्वा रसज्ञानवत् ।

न च प्राज्ञस्य नीलादेर्विषयस्येत्यादि, चतुरादिमिमाक्षस्य नीलादेः समूहात्मकस्य विषयो
गोचर सम्बन्धि चतुरादिविज्ञानं तस्य भीष्मादिपरमाणवो आलम्बनम्, अन्यथा—परमाणवो विद्यमान
त्वात्, चतुरादिवत्, नीलादिमिमाक्षविषयज्ञानालम्बनता न भवन्ति परमाणवाः, यथा चतुरादीन्द्रियाण्यन्यथा
परमाणवोऽनीलादिपरमाण्वात्मकानि सन्ति अन्यथा भीष्मादिज्ञानोत्पत्तौ द्रष्टव्यार्थं विप्रति आलम्बनानि
तथा परमाणव इति । इत्यत्र परमाण्वालम्बनं न भवति चतुर्विज्ञानम्, तदसाधारणविषयत्वाद्वा, तस्या- 25

अन्यथाविद्यमानत्वेऽन्यामासज्ञानस्य हेतुत्वात् स्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवदित्यनुगमनम्, अत्र हेतोः पक्षधर्मं दृष्टव्यम्—भूत-
त्वेन विद्यमान इत्यादिना । दृष्टान्ते तस्यैव हेतुगमनं ईर्यसि—यथा स्वदुक्तस्येति । उपपत्तिगमने ईर्ययत्नैक-
तया भूतोऽपीति । तत्रापर परमाणुत्रि-ब्रह्मपुराणप्यालम्बनं प्रत्यक्षब्रह्मविद्याविज्ञानस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्याह—भूमि-
निष्ठाप्रिज्ञान वेति । तद्व्याप्त्या ज्ञानगमनज्ञानरूपत्वात् वा सादिप्याह—सत्यत्वाध्यायेवेति । परमाणुचतुर्दि-
न्द्रियत्वमन्यथागतिमाह किञ्चान्यदिति । चतुर्दि ब्रह्मज्ञाने वा चतुर्विज्ञानालम्बनार्थं चतुर्दिन्द्रियालम्बनं वाऽऽह-
दृष्टी-चतुर्दिन्द्रियाणीति । अत्र चतुर्दिन्द्रियचतुर्दिन्द्रियत्वोपरिचतुर्दिन्द्रियविज्ञानम् न भवतिपरमाणव
आलम्बनम्, अन्यथा विद्यमानत्वे तस्यामासविज्ञानधारणत्वात्, चतुरादिनिति प्रबोध्यते न च प्राज्ञस्येति ।
परमाण्वालम्बनं निरस्येति । चातुर्यत्वं तत्रैव विज्ञानं—तद्व्यापारवेति । तद्व्यापारविषयत्वमाहति

साधारणविषयस्यावहुर्विज्ञानम्, असाधारणं यत्केन गीष्परमाणुर्विषयोऽस्तेति तदसाधारणविषय-
त्वम्, तच्च सिद्धं प्रत्येकं च ते समुदिताः कारणमिति बचनान्, तस्मादसाधारणविषयत्वाद्वा रसज्ञा-
नत्वात्, यथा रसज्ञानमसाधारणविषयत्वात्गीष्परमाणुवाङ्मन न भवत्येवं बहुविज्ञानमपि, त्रासद्व्या-
त्तगीष्परमाणुबहुविषयं न भवत्यसाधारणविषयत्वात्, असाधारणाश्च ते विषयाश्च, रसज्ञान-
५ त्वम्, रसज्ञान इव रसज्ञानत्वात्, यथा रसज्ञाने रसज्ञानोऽर्थोऽसाधारणविषयत्वात्भवन्त्येतेन बहु-
विज्ञानविषयो न भवत्येव गीष्परमाणव इति ।

इतर आह—

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमित्युक्तमेव, तथासन्त एव समुदिताः परमाणव-
माङ्ग्यनम्, तदवस्थयु ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिप्ययोः, सा हि प्रत्येकं विद्यमाना नामिष्यम्यते,
१० बहुराविपरमाणूनामिव, न ह्येकं इन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमशक्नु न
तत्समुदायः प्रज्ञप्तिस्तथात्, तस्मात् प्रत्येककारणतायामपूर्णा समुदाये दक्षानशक्तिरिति,
शिविकाबाहकसमुदाये बह्वनशक्तिवत् वैधर्म्येणाव्यपत्तौ प्रत्येकवर्धनवैकल्यं न ।

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमिष्यादि पादवन्धपद्धौ प्रत्येकार्धनवैकल्यं
नेति, ननु यथा सिद्धिर्लोके प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमिति, किमुक्तं भवति ? तस्मात्तद-
१५ परमाणुत्वेन परमाणुसंख्य एव समुदिताः परमाणवबहुपदिसानोत्पत्तिहेतुत्वादाङ्मनम् । किं कारणं ?
तदवस्थेयु ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिप्ययोः, सा समुदायाः अवस्था येनान्ते तदवस्थाः तदवस्था एव
हि ज्ञानमुत्पादयितुं शक्ताः, सा हि ज्ञानोत्पादनशक्तिः प्रत्येकं विद्यमाना नामिष्यम्यते समुदायेऽभि-
प्यम्यते को दृष्टान्तः ? बहुराविपरमाणूनामिव प्रत्येकं कर्तृत्वशक्त्यानामपि न सा शक्तिरिति
म्यते समुदाये त्वमिष्यम्यते, तद्वदाङ्मनपरमाणूनामपि, विषयविषयिपरमाणूनां प्रत्येकं तद्वत्त्वात्
२० व्यसमुदिताणां सत्त्वभावो दुर्लभं वर्धयति—न हीन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमशक्नुमिति,
न तत्समुदायः प्रज्ञप्तिस्तथात्—नापि तेषामिन्द्रियविषयपरमाणूनां समुदायो विज्ञानमुत्पादयितुमर्हं
प्रज्ञप्तिस्तथात्—परमार्थतोऽसम्भविमत्यः । तस्मात्प्रत्येकं प्रति कारणमात्रः—प्रत्येककारणत्वात्, तस्मात्
सत्त्वामेव प्रत्येककारणतायामपूर्णा समुदाये वर्धनशक्तिरिति किमिव ? शिविकाबाहकसमुदाये बह-
नशक्तिवत्, यथा शिविकाबाहकानां प्रत्येकं विद्यमानैव सा बह्वनशक्तिः समुदायेऽभिप्यम्यते तथैन्द्रिय-

२५ तद्विज्ञानाचारविपक्षताविषयं तदप्येव बहुविधं प्रत्येकं न व्यधिकरणत्वात् हेतोः एतेन बहुविधं वर्धयति अतोपा-
रम्यं यत्तेति बहुविधं कर्म वै न बहुमीहि किमु नयैवारम्यं एवैवावैवाद्वासाधारण्यमिति तन्मैव रसज्ञानमिति
इत्यपि न हेतुबद्धावस्थाम विषयहेतुवैकल्यत्वात् रसज्ञान इव रसज्ञानमिति अभिप्यं रसोत्पत्तिरिति यत्तेति । ननु च
प्रत्येकमेवेति परस्परं निमित्तं प्रत्येकमिति ये परमाणूनां एव प्रत्येकज्ञानकारणमूलाः सन्त आङ्ग्यनम्, न केन-
चमात्रं सत्त्वजन्यमिष्यते यपि केनच समुदायं तस्य परमाणुतोऽस्तत्त्वज्ञानं समुदायेन कारणमाङ्ग्यनमिति यथाः ।
३० विषयविषयिपरमाणूनामिति । विषयविषयः कीदृशविषयः निमित्तविषयः सत्त्वजन्यमिति यथाः । तस्मात्त-
विषयविषयिपरमाणुजन्यत्वम्, न तत्समुदाय इति परमाणुं बहुरावैव निमित्तं ह्यसौ ननु यत्ते परमाणुमिति

विषयपरमापूर्णा दर्शनदृश्यशक्तिः, वैधर्म्येणाभ्युपगम्ये प्रत्येकदर्शनवेद्यगुण्ये नेति, यथाऽप्यानी प्रत्येकम-
सती दर्शनशक्तिरभ्युपगम्यते न भविष्यति तथेन्द्रियविषयद्रष्टृदृश्यशक्तयो नामविषयम्, भवन्ति
तु, तस्मात् प्रत्येकं विषयमानशक्त्य एवेन्द्रियविषयपरमाणवः समुदायेऽभिव्यक्तप्रत्ययो भवन्तीति—

अत्रोच्यते—

नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलेवेय प्रत्यक्षमध्यवस्था, असञ्चितपरमाण्वात्म्यनाश्रयणात्, ८
तन्नाभ्युपगतं निरुणद्धि प्रत्येकं दर्शनशक्तिरस्यापनात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलेवेय प्रत्यक्षमध्यवस्था, अभ्युपगतं सञ्चिता-
त्मनाः पञ्चविधानकाया इति, तस्याभ्युपगतस्य निराकरण फलमस्याः प्रत्यक्षमध्यवस्थायाः, कुतः ? अस-
ञ्चितपरमाण्वात्म्यनाऽऽश्रयणात्, प्रत्येकं दर्शनशक्तिरसामिन्द्रियविषयपरमापूर्णा दर्शनशक्तिरभ्यु-
पगम्या कल्पनायां नन्वसञ्चिताः परमाण्वस्युर्विज्ञानोत्पादनशक्ता इत्येवमभिर्त्वं भवति पञ्चानां १०
विधानकायानामसञ्चितात्म्यनत्वम्, तन्नाभ्युपगतं निरुणद्धि सञ्चितात्म्यनत्वमिर्त्वं कल्पनान्तराभ्य-
यम्, किं कारणं ? प्रत्येकं दर्शनशक्तिरस्यापनात्, सिधिकाबाह्यकसाधर्म्यात् एव दर्शनशक्तियुक्तः प्रत्ये-
कमिति भवन्ति ।

आत्मवत्—

ननु प्रत्येकशक्तानामेव सञ्चये सञ्चयस्यमिन्द्रियकित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, एतदुक्तम् १८
जनकानन्ययात्वात्, न हि ज्ञानस्य जनकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्यः सञ्चयोऽस्तीति प्रागेवद्वि-
ष्टरेण प्रतिपादितम् ।

(नन्विति) आचार्यं ब्रूह सञ्चयमुक्त एतदुक्तम्, किं कारणं ? जनकानन्यत्वात्, न हि
ज्ञानस्य जनकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्यः सञ्चयोऽस्तीति प्रागेवद्विष्टरेण प्रतिपादितम्, तस्माज्जनकान-
न्यत्वात् सञ्चयानाभावात् प्रत्येकं दर्शनशक्तमिन्द्रियकित्युक्तम्, प्रत्यक्षमध्यवस्थाऽभ्युपगतनिराकरणफलेवेयम् । १०
अथवा जनकानन्यत्वम्, प्रकरोऽन्यथा तदुक्तोऽन्यथात्वं तत्प्रतिषेधो जनकानन्यत्वात् तस्मात्, जन-
कानां—परमाणूनामतीन्द्रियाणामभ्युपगमात्वात् तैन्द्रियकत्वमध्यवस्थानाभावात् । सञ्चयकार्यान्तरमूढत्वाभा-
वाच्च परमाण्वात्म्यनाश्रयणं तद्वत्त्वम् ।

समुदायो विधेया तस्यैव संज्ञितत्वात्तद्वत्त्वम् अथुमां समुदाय इति, सिद्धिः सञ्चयवत्त्वं परमाण्वत्त्वं परमाणु-
निराकरणः सञ्चितपरमाण्विधि दायः, तेन पूर्वं समुदायो सिद्धितत्वात्तद्वत्त्वः असञ्चित कथं तत्तद्वत्त्वे दर्शनशक्तमि- २५
न्द्रियकित्युक्तम् एतच्च वैधर्म्येणाभ्युपगम्यते, प्रत्येकमन्वेद्य बाधदर्शनशक्तिः संशयवत्तु वदते ननु बाधितमध्यव-
स्थानशक्तमिन्द्रियकित्युक्तम् इति यावत् । प्रत्येकं दर्शनशक्तिरस्यापनादिति प्रत्येकं परमाणु दर्शनशक्तिकारो विज्ञा-
नस्य तदात्म्यनत्वप्रपन्ना सञ्चितात्मावेद्यमध्यवस्थानविषयोऽभ्युपगम्यः सञ्चितमध्यवस्था एव विज्ञानकाया इत्येवमिति निराकरण-
एव भवति इति भावः । कल्पनान्तराभ्ययम्—असञ्चितपरमाण्वात्म्यनाश्रयणम् विद्वत्प्रीति रोपः । ननु प्रत्येकं शक्तमन्वे-
द्यमन्वेद्य सञ्चितमन्वेद्य प्रत्येकं समुदाये च सञ्चितमन्वेद्य च केवलं प्रत्येकमेव समुदाये वा तद्वत्त्वमन्वेद्य ३०
कल्पनानुपगतनिराकरणक कल्पनैसाधयते नन्विति । सञ्चितमन्वेद्योऽस्य प्रत्येकमन्वेद्य समुदायेऽवभास इत्यस्योपा-
स्यति ज्ञानाकारमन्वेद्य—जनकानन्यत्वात्त्यादिति नन्विति रोपः । भावार्थम्—तस्यास्यिति । तस्यापि परमा-

कथायाश्चावस्थेयमित्यनेकान्तसाधर्म्यं वर्णयति, अक्षयः समुदाये, किं समुच्चिनोति ? समुदायमुपरितनम्, प्रत्येकदायाश्च समुदाये चावस्थावस्थितिः ।

प्रत्येकप्रत्यक्ष्यदाको हि समुदाय इत्युभयथा स्याद्वादिनो यद्वदन्ति तदेव तवाप्यापन्नम्, साक्षात्तदुक्तत्वात्, अनेकैकस्यभूतागत्यर्थसमुदायपरिग्रहात् ।

(प्रत्येकेति) अन्वयस्योक्त्यवस्थकस्यैव समुदाये—अथोक्त्यवस्थानादि द्वावन्वयेनाप्य 8
कथम्, अन्वयस्योक्त्यवस्थकस्यैव द्वावन्वये, तद्वदन्त्येव द्वावन्वयस्यैव प्रत्येकप्रत्यक्ष्ये
दत्तः समुदायः । वाक्यार्थस्तु द्वावन्वयिनोऽपि परमाणवः संघातमेव परिणामापेक्षा एव बाधुपत्त्या
विमाजो भवन्ति नान्यथेत्युभयथा स्याद्विद्वान् नैना यद्वदन्ति तदेव तवाप्यापन्नम्, कृतः । साक्षा-
त्तदुक्तत्वात् तथैव साक्षात्तुक्तत्वात् परमाणूनां प्रत्येकं बहुविधानोत्पादने न शक्याः समु-
चिताः । अथ ह्येवं वाच्यं साक्षात्तत्वात्प्रमाणम् । अथापत्त्या वाऽन्वयगत एव, अनेकैकस्य 10
अगत्यर्थसमुदायपरिग्रहात्, समिलेक्षित्वात्, स चेष्टित्वात्तद्वैक्यं, इत्थं गतो, अपन गमनं गतिरप्य
इति पर्यायाः, कृत्य आगच्छायाः, संगतो ब्रह्ममायाः, समुदायस्यैव तत्परिग्रहात्, प्रत्येकं ते
समुचिता अनेकैकमूत्रसंगतयः कृताः, तज्जानेकान्तवादाभ्युपगमः ।

किञ्चान्यत्—

इतरथापि नैषा समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वाद्वाग्युपपन्नम् ।

18

(इतरथापीति) न्यायतोऽपीत्यर्थः, एतत्प्रतिष्ठातः समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वात्,
बन्ध्यापुत्रविलेपे न्यायः, यथा प्रत्येकमभूतानां बन्ध्यापुत्राणां समुदायो नास्ति तथा परमाणूमिति ।

अन्वयमन्यायः प्रत्येकमभूतत्वासिद्धेः परमाणूनमिति वेधेत्युच्यते—

यौद्वैरेवोक्ता त्रयातिरिक्तसंस्कृतक्षणिकानित्यस्याभ्युपगमेन सहासङ्गतिरस्य, यदुक्तं
वा सिद्धान्ते 'बुद्धिर्बोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्च तत्' इति प्रत्येकत्वप्राप्तानन्तरमेव 20
विनष्टत्वात् कः प्रत्येकं समुदायः, को वा देशतोऽत्यन्तं क्पादिमेवेन भावदनमिवाप्यतयाऽ-
वस्थानं सिद्धमानानां प्रत्येकं भावः ? ।

(यौद्वैरेवेति) आकाशप्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याजिरोबाधमत्राद्यभ्युपगमेन प्रत्येकानित्यत्वात् संस्कृतं
संस्कृतत्वाच्च क्षणिकानित्यम्, अप्योऽप्यस्तीति क्षणिकं क्षणमात्रमेवास्ति काष्ठो न परत इति क्षणिकानित्यमेव

अनेकान्तसाधर्म्यं सिद्धेः । एतदेव समर्थयति—प्रत्येकेति प्रत्येकान्तसाधर्म्यं समुदायेन चक्षते कर्तुं यथाऽप्रितान्तात् 25
मेतानि प्रत्येकान्तसाधर्म्यं द्वावन्वये तद्विपर्ययसमुदायेन कर्तुं चक्षते तथा प्रत्येकप्रमाणानुसंगतमप्येति संघातमेव परिणामा-
पेक्षा एव बाधुपत्त्या सम्पद्यतेति नैव सिद्धान्त एव तवाप्यापन्नमीकः अस्ति तच्च तत्रोक्तत्वात् साक्षात्पर्यायः च । तदेवाह-
उभययथेति । कथं साक्षात्परिग्रह इत्यत्राह—साक्षात्तत्वात्तेति । कथमप्यापत्त्याऽपि इत्यत्राह—अनेकैकस्येति । यत्
वस्तुतः परमाणवं समुदाय एव न सम्पद्यतेति न्यायप्रतीत्याह—इतरथापीति अनुमानप्रयोगाह—एतदिति नैवैतत् ।
परमाण्वन्वयवस्थितिः बुद्धेर्बोध्यं न्याय इत्याद्युच्यते—अत्रयमिति । तद्विपर्ययस्यैव न्यायमुपगतं तद्वैक्यं च तद्विपर्ययः 30
वाग्यमभ्युपगम्य परमाण्वनुसंगतमप्यस्ति तत्र प्रत्येकप्रमाणानुसंगतमप्यस्ति तद्वैक्यं च तद्विपर्ययः
मिवाह—यौद्वैरेवेति । आकाशेति, बोधयते इत्यर्थोपपत्तिरित्याह—यत्तु पर्यायः तत्र
वाग्यता इति न च तद्वैक्यं इत्यत्राह—वाग्यता इति न च तद्वैक्यं इति न च तद्वैक्यं इति न च तद्वैक्यं

विषयः संज्ञेसोऽस्ति यद्विदं संवृत्तिसद्विदं परमार्थसद्विदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्प्यमानं विज्ञानाद्भवतिरिक्तमर्थजातमिच्छतां स्यात्, न तु तत्ततो भिन्नमस्ति, तस्मादनर्थको विचार इति ।

अप्युच्येत यादृक्चतुर्वर्णेभ्यो यावत्ततो भिन्नमस्तीति, अथैवविचाराम्यदे, अथ सञ्चितस्य
 ५ भवनविषयज्ञानमप्ये कल्पितकल्पिता वपपत्तयो विफला यद्वन्ति सद्योद्यमेति त परित्यज्येदमुच्येत सर्वं एवैव विरोधसंज्ञेसो यादृक्चतुर्वर्णमिच्छितमिति—विज्ञानाद्वाह्यं वस्तुवत्त्वमस्तीति प्रतिपत्तौ तस्यां कापदेऽर्थं दृष्टिः, यदि परमाणव आत्मनः ततोऽतीन्द्रियत्वसञ्चितस्यैववस्तुवत्त्वमिति रोषः, अथ सप्तु
 १० दायः, अथस्यात् कपुण्यवत्त्वमप्यवनेव । प्रमेक ते समुत्तिता इति कवचनविरोधाविरोधः प्रोक्त-
 न्यायेनेवेवयमिच्छेतेष्वस्तुवत्त्वमिति तत्तत्तद्विच्छेदेन कर्मणं वाच्यमाह । यद्वन्तु सर्वदोषविनिर्मुक्तमिदं
 १५ कल्पनात्परमान्वयमेव विज्ञानमात्रकमिव त्रिमुक्तम् । यद्वन्तु 'द्यौः क्षमा वायुःपृथग् चान्तरिक्षं चरिते
 सिद्धः । अन्तःकरणवत्त्वम भागा वदिरिच सिद्धाः' इति, न इत्यसंभूता, न पुनरेतत्कां कल्पनादामेव
 विषयः संज्ञेसोऽस्ति यद्विदं संवृत्तिसद्विदं परमार्थसद्विदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्प्यमानं
 विज्ञानाद्भवतिरिक्तमर्थजातमिच्छतां स्यात्, न तु तत्ततो भिन्नमस्ति तस्मादनर्थको विचार इति ।

अप्युच्यते ननु देवानां प्रिय ! तस्मत्तद्वेष विज्ञानमात्राद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः, तित्तु
 २० तावद्वाह्यार्थभावे सिद्धेयत्वाभावात्तस्य विज्ञानस्याभावात्, तत्तच्च प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
 त्वाभावात् प्रत्यक्षमेति, इदं तावद्विज्ञानं हि लोके प्रत्यक्षादि, तत्र निर्धारं कृतमस्तु विज्ञान-
 मात्रम् । इहास्त्वं प्रत्यक्षविज्ञानमात्रमिति, तच्च तस्यैवमवस्थात्वात्, मानुमानविज्ञानमार्थं,
 तस्यापि तत्पूर्वकत्वात् तदसिद्धावसिद्धिरतन्वयपरवत् ।

अप्युच्यते ननु देवानां प्रिय ! तस्मत्तद्वेष विज्ञानमात्राद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः, यद्वैव
 २५ कल्पनापोर्ध्वं प्रत्यक्षमित्येवम तस्मत्तच्च तत्संवादिनो मुद्रावचनस्य च विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भस्तथा
 विज्ञानमात्राद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः, त्वत्तीर्णकामिच्छित्वाचक्षयि । अथवाऽपरमार्थतत्त्वप्रतिपाद-
 नात्तथाच सर्वदेवत्वार्थं बोधानं तद्विच्छिन्नार्थं एवावधारम्भः, एतदपि प्रमाणाभावात्पुनरिति
 ३० प्राक्तम् । प्रमाणाभावात् प्रमेयभावादिषु स दोषः स्तिव एवेति दृष्टव्यं—तिष्ठतु दायमित्यादि, ततो-
 पात्येव दृष्टमित्याह—नान्तावौभावे सिद्धेयत्वाभावात्, तच्च विज्ञानमात्राद्विच्छेत्वाभावात् च तच्च विज्ञान-
 ३५ तत्त्वमपि नास्ति, विज्ञानमस्तीति विज्ञानम्, किं विज्ञानमिति सिद्धेयमात्रे, ततः प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
 त्वाभावात् प्रत्यक्षमेति ज्ञेयज्ञानं प्रमाणत्वप्रमेयत्वमिच्छार्थं कपुण्यवत् किं तत् प्रत्यक्षं मायेनेव दोषो

दृष्टव्यं यदुक्तमिति कर्तुं पुनरप्युच्यतेऽतएव एवैव तस्यैवद्वारो न विज्ञानमस्तिरिच्ये यद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः विच्छे-
 ४० दार्थं दृष्टव्यं—न पुनरेतद्व्यामिति तिष्ठतु तावदिति, यत्तार्थं व्याप्यतेति तदर्थं कृतमवस्थात्वेन सिद्धेयत्वाभावात्
 त्वमपि च विज्ञानमस्तीति मुद्रावचनं विज्ञानमपि च तस्मत्तच्च तथा च प्रमात्रैवद्वारभावे प्रमाणत्वप्रमेयत्वबोध्यमव इति
 ४५ तद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः यद्विच्छिन्नार्थोऽवमारम्भः, त्वत्तीर्णकामिच्छित्वाचक्षयि । अथवाऽपरमार्थतत्त्वप्रतिपाद-
 नात्तथाच सर्वदेवत्वार्थं बोधानं तद्विच्छिन्नार्थं एवावधारम्भः, एतदपि प्रमाणाभावात्पुनरिति प्राक्तम् । प्रमाणाभावात् प्रमेयभावादिषु स दोषः स्तिव एवेति दृष्टव्यं—तिष्ठतु दायमित्यादि, ततो-
 पात्येव दृष्टमित्याह—नान्तावौभावे सिद्धेयत्वाभावात्, तच्च विज्ञानमात्राद्विच्छेत्वाभावात् च तच्च विज्ञान-
 ५० तत्त्वमपि नास्ति, विज्ञानमस्तीति विज्ञानम्, किं विज्ञानमिति सिद्धेयमात्रे, ततः प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
 त्वाभावात् प्रत्यक्षमेति ज्ञेयज्ञानं प्रमाणत्वप्रमेयत्वमिच्छार्थं कपुण्यवत् किं तत् प्रत्यक्षं मायेनेव दोषो

संक्षिप्तोपसंहरति—

इति प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात् तत्कल्पितं प्रत्यक्षं न घटते, स्वयन्वचनव्यपेक्षा-
क्षेपबुद्धिरपिरोपत्त्यात्, अनयैव च विज्ञाऽविशेषैकान्तवादिमोऽपि ।

(इतीति) प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात्, इतरथापि दूषणवचनप्रपञ्चत्वात्नेकसाधका-
५ कोऽतीति । एवं तावद्विशेषेकान्तवादिना कल्पितं शैबिकप्रत्यक्षविच्छेदनं प्रत्यक्षं न घटते स्वयन्व-
चनव्यपेक्षाक्षेपबुद्धिरपिरोपत्त्यात्, अनयैव च विज्ञा, स्वयन्वचनव्यपेक्षैवाऽऽप्तेपो इष्टम् इति वाक्यशेषा,
एवोऽतिरेकाः कस्यचिद्विशेषैकान्तवादिमोऽपि, अतिसम्पादनन्तरोक्तस्य विशेषवादिनोऽसंभवस्तुम-
वादिमोऽपि, तत्र दक्षिणेशवादिनाः प्रागुक्तं बोधजातं कल्पनापोषं प्रत्यक्षमिच्छतः कल्पनात्मकत्वमेव
हेतुपरम्परया परिपाठ्याऽप्रत्यक्षत्वमनुमानत्वमुपवैक्यं सञ्ज्ञयमानो विवेकयत्कमलकञ्चनया च कारक-
१० ज्ञापकविशेषेपापावनाश्मिधानार्थव्यपदेशकता च यस्याश्च कल्पनापोषवामान्युपेक्षापि स्वसामान्य
बोर्कक्षयबोरमावाचमुपो रूपस्य दक्षिणान्त्यैवाभावाद् ज्ञानविच्छेदवाक्यमुद्दिश्य तद्विदानीयुक्तमेव
वाच्यमिति ।

तद्विदं दृष्टमिति—

सर्वसर्वात्मकतायां श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति ब्रुवतो वस्तुनो निर्बिकल्पत्वाद्धिभाग-
१५ नात् किं श्रोत्रं यत्त्वगादिव्यो विमलम् ? किमश्रोत्रं यच्चश्रोत्राद्धिमलम् ? क आदिः
कोऽनादिः ? क वृत्तिः ? किं प्रति कतमोऽस्यो भावोऽस्यमपेक्ष्य तं प्रत्यक्षमित्युच्यते किम-
क्षमिन्द्रियं यद्विषयव्यतिरिक्तं परस्परव्यतिरिक्तं वा ? किमनक्षमिति ।

सर्वसर्वात्मकतायामित्यादि वाचनमक्षमिति, एवं हि कक्षयदूषणातिरेकाः, सर्वं सर्वात्मक-
मिन्द्रियविशेषमिच्छतः शाक्यस्मादि, सर्वात्मकेकस्य वस्तुनो रूपरसादिभेदेन श्रोत्रादिभेदेन च विकल्पवित्तु

२० बंधेति तत्तदपलापन्यसाकस्य सर्वं क्षम्यमिति भावः । अथ वीक्ष्यत्वनुपवेश्येति—इतीति । इतरथापीति, प्रत्यक्षलक्षणं
बंधित्वेन दूषितं न तु निरुद्धं तेनाऽऽकस्मादि दूषणवचनप्रपञ्चव्यपेक्षया सत्येतिपि न बंधीरिति भावः । अनयैव विरोति
यथा निरुद्धेऽप्यनयवचनस्य प्रत्यक्षमर्थमप्यक्षेपे निहिततायैव विशेषैकान्तवादिनः तद्व्यपेक्षान्तवादिनश्च नवनस्य प्रत्यक्षमर्थ-
साधकक्षेपे निषेध इति भावार्थो बोध्यः । अपिच्छत्वात् यथा महच्छिसराह—अपिच्छत्वादिति अक्षम्यवादिमिति
कथत एव तत्र बोधस्तेक्यद्वयसिद्धेताऽऽजगैवविषयव्यपेक्षान्ताऽऽजगयैति भावः । प्रागुक्तं बोधजातमिति वक्ष्यते
२५ बोधिरिति भवेत् सम्भवः । निरुद्धेऽप्यनयैव शेषेण बोधवाह—कल्पयामरकल्पयतेवेत्यादिना । निरुद्धमिन्द्रियत्वप्रप-
त्तिश्च कल्पनप्रपञ्चत एवाऽऽत्मकत्वं व्यपदेश्य व्यपदेश्यत्वात्तुमान्यत एवोपवेश्यं यद्विदितत्प्रत्यक्षवाक्येनाऽऽजगद्विषय-
मम्यत्वात्तद्विषयकमर्थमिदवात्, कालकालकालाकालमर्थं हेतुव्यपेक्षमपेक्षेत्वं तत्रावस्य नरकज्ञानत्वोन्मिद्धेऽपेक्षे
व्यपदेश्यत्वत एव वाक्यप्रत्यक्षत्वमनुमानं तथा चतुर्विजगत्प्रतिज्ञाप्रमाये निरुद्धेऽप्यनयैव बोध बंधितायो वनात्मक-
मापि क्षरंते सम्भवतीति भावः । तत्कल्पमिच्छार्थं शब्दमिच्छेवैकान्तवादाप्रत्येक्ष—सर्वसर्वात्मकतायामिति । तत्र
३० लक्षणप्रपञ्चप्रकाराह—एवं इति । शाक्यस्य हि श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् तद्वैव श्रोत्रादीनां यस्याति
मगगाप्रतिज्ञा वृत्तिः वचनं तद्वैव तद्वैव प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति तस्मात् वस्तुनः सर्वसर्वात्मकतायामिति वचनात्
तस्मात्, तस्मात्तिमित्यप्युपाधकात् किं श्रोत्रं तद्वैव वस्तुनः सर्वसर्वात्मकतायामिति वचनात् तद्वैव तद्वैव तद्वैव
वा वा वृत्तिरित्यस्याह—तद्वैव तद्वैव इति किं वा मनः वस्तुनः सर्वसर्वात्मकतायामिति वचनात् तद्वैव तद्वैव तद्वैव तद्वैव ।

मस्तक्यत्वादिशेषैकान्तवादिन इव निर्बिकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादिकल्पकत्वम्, अविच्छेद-
त्वापवापूर्व मस्तक्यस्यपोदाहरणवान्ने योग्यास्तुनैव यस्तु, एवं नैव रूपम्, विज्ञानं नैव विज्ञानमित्या-
यत्तवा मोत्रादिबुद्धिः प्रत्यक्ष मोत्रस्वरूपमुद्दिष्टायाणां मनसाऽपिष्ठिता बुद्धिः—अप्यस्तैरूपपरसगम्येषु
यथाक्रम प्रहणे वर्तमाना प्रमाणं प्रत्यक्षमिति लुब्धताः सर्वसर्वात्मकत्वे निर्बिकल्पत्वादिमागामाभात्
किं मोत्रं, यत्स्वगादिभ्यो विमलम् ? किममोत्र स्वगानि, यत्स्त्रोत्रादिमलम् ? यद्योक्तं मोत्रादीनि
तत्र क आदिः ? सर्वात्मकैकवस्तुत्वे मयमद्वितीयाधेयविभागामाभात्, कोऽन्तर्निर्मम्योऽन्तो वा ?
का बुद्धिः,—तेषां मोत्रादीनां पूर्वमवृत्तानां यस्याबुद्धिः ? कसमवेनेनावस्थान्तरत्वेन च विधिष्टा कऽबुद्धिः
बुक्त्युपरमस्तथा, विभागामाभादेव, किं प्रति—कतमोऽन्तो भावोन्ममपेक्ष्य च प्रत्यक्षमित्युच्यते,
ननुसकस्त्रिज्ञाव्यक्त्युपसर्गैरुपपत्त्यात् किं प्रतीति प्रमाः, किं प्रति सर्वसर्वात्मकत्वेकैक नापेक्ष्यते ।
किमममिन्त्रिय यद्विषयव्यतिरिक्तं मोत्रादिपरस्परव्यतिरिक्तं वा ? किमनममिन्त्रियव्यतिरिक्तं विषयो
रूपादि, परस्परतो वा ? इतिः प्रवर्णेन, एवं विभागामाभादिभागेन स्मरणप्रणयन स्वचनम्यपेक्षा-
क्षेपदुष्टादिविरोधम्, आविप्रहणात् किं क्षणादि ? किं मनः ? किमधिष्ठेवं ? केनेति ? ।

किञ्चाभ्यात्—

त्वन्मतेनैव च प्रत्यक्षउक्त्यायोगः, यदुक्तं छोकशास्त्रे ‘बहिर्बस्तुस्वत्वसाक्षात्प्रति-
पत्तिः प्रत्यक्षं’ इति, तच्च प्रत्यक्षं त्वन्मतवत्त घटते, निर्बिकल्पत्वासिद्धेः, शब्दाविविभागवि 10
कल्पविषयत्वात्, अविभागरूपस्य सर्वसर्वात्मकं वस्तुस्वत्वत्वम्, तद्विषयस्य तन्न भवति घटस्य
कल्पनारमकम्, कल्पनारमकत्वाविम्यो आभ्यादिवत् ।

(त्वन्मतेनैव चेति) वस्तुनः सा तत्त्वमसाधारणं, आत्मीय रूपं वा, तस्य साक्षात् प्रतिपत्तिः
न व्यपक्षिता सा प्रत्यक्ष तत्त्वेवकल्पं प्रत्यक्षं त्वन्मतवत् त्वन्मत इव त्वन्मतवत्, यथा सर्वसर्वात्मकत्वे
त्वन्मते मोत्रादिबुद्धेः सर्वसर्वात्मकवस्तुत्वैकवेसद्व्याविषयवत्त्वात् समुदाहरणत्वाद्बस्तुस्वत्वत्वस्य विमा 20
गामाभाच्छ्रोत्रादिबुद्धिर्न सम्मवर्तयुक्तं तथा तस्य निर्बिकल्पस्य वस्तुनो वस्तुस्वत्वसाक्षात्प्रतिपत्त्य-
मित्तवं कैकिक सामविकल्प प्रत्यक्षकल्पं च घटते निर्बिकल्पत्वासिद्धेः, नैव तन्निर्बिकल्पं प्रत्यक्षं साक्षा-
दिविभागविकल्पविषयवत्त्वात्, अविभागरूपस्य सर्वसर्वात्मकं वस्तुस्वत्वत्वं तद्विषयस्य तन्न भवति,

निष्ठेवैकान्तकत्वात् साक्षात्क्षेपैकान्तकत्वविरोडाच्चैव साधर्म्याह—निर्बिकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादिति नि-
बिकल्पत्वादिर्न परामर्शम् वस्तुमन्मते कीदृशते तत्त्वार्थं वस्तु परमप्रत्यक्षं चैक्यमते सर्वसर्वात्मिका प्रवृत्तिरिति साधर्म्यम् 25
तच्च परमात्मतैरित्याः छेदः अत्र परस्परविकल्पताः मोत्रादयो च तन्मोवेति । सर्वसर्वात्मकवस्तुत्वे इति निम्नमे
कीदृशं द्विव्यतिरागिना निरूप्यम्, यथा च सर्वसर्वात्मकैवं वस्तु तदाहर्न प्रकथोऽयं यद्विज्ञो द्वितीयाहर्न ततोऽपि
विश्वस्तुतैव इति व्यापारत्वेन विभागसम्भवात् क आश्रित्योऽन्तो वेति मातः । एवं इतरव्यापारोऽयमप्येवोपि शेषः ।
यमपेक्ष्येति कीदृशं आम्नेरेव मोत्रादिबुद्धेः प्रत्यक्षवस्तुत्वत् इति मातः । ननुसकस्त्रिज्ञेयेति कम्पनादिति
प्रत्यक्षस्य कर्तव्या तादृशकल्पमयप्रत्यक्षतापुटमिषेयकस्य वस्तुनिषयवत्त्वात् किं प्रतीति ननुतद्विज्ञमन्मयो यन्न इत्ये 30
प्रतीतिः । किं प्रतीति, एकैकस्य सर्वसर्वात्मकत्वात् किं वस्तु प्रतीति सर्वसर्वात्मकैकैक नापेक्ष्यते नापेक्ष्येव तादृशं वस्तु
वर्तमानत्वेनैव च यद्वैव वस्तुत्वस्य प्रत्यक्ष विभागः कर्तुं शक्येतेति मातः । नैव तन्निर्बिकल्पस्य प्रत्यक्षमिति, तत्त्वमर्थं
निर्बिकल्पं निरूप्यद्विर्न च सम्मवति साक्षादिविभागवत्तैककल्पस्य विषयीकरणत्वात् वस्तुमन्मत्तस्य सर्वसर्वात्मकत्वेना

ततश्च कल्पमात्मकम्, कल्पमात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्तादिवत्, न प्रत्यक्षमिति वर्तते, कल्पमात्मकत्वात्, निरूपनविषयमात्मकत्वात्, आत्मनविषयीतप्रतिपक्षमात्मकत्वात् अन्वयोपासकत्वात्, सामान्यरूप विषयत्वात्, तद्वद्विषयवृत्तित्वात्, सर्वसदभेदपरिग्रहसकत्वात्, सर्वथा सधारणार्थत्वात्, आदि-
संज्ञयागुमानादिज्ञानवन्ति ।

- ८ सञ्चिताखम्बनस्याने वक्ष्यविद् तद्विपरीतं समुदायपरमार्थत्वम्, नीलादिसंवृत्तित्वं, संवृत्तिसन्तो नीलाद्य पेग्नित्रया न परमार्थस्तसमुदायः, तस्यारूपाद्यात्मकत्वात्, तदेकदेश सूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽप्यविभागप्रत्यक्षस्यैकस्यासर्वस्याखम्बनस्यासञ्चितवदस्मिन् वादे लोकोक्तोक्तोत्तरम्यवहारप्रत्यक्षमिमितेषु घटादिषु नीलादिषु आभावात् प्रत्यक्षम् ।

- सञ्चिताखम्बनस्यान वक्ष्यविज्ञानि पावनीयानि आभावात्सनेनासिनिष्ठमर्थमादानो-
१० पावद्विह्वरर्षं करोति या मृत्सामोह इति पाटकुसञ्चिताखम्बनस्यानेऽस्माभिर्हृतं परमाधुनिकीयां सञ्चिता—सामान्यं संवृत्तिसत्त्वावसन्ति, इह तु तद्विपरीतं समुदायस्य परमार्थसत्त्वम्, नीलादेः संवृत्ति-
सत्त्वम्, संवृत्तिसंतो हि नीलाद्य पेग्नित्रया न परमार्थस्तसमुदायः, किं कारणं ? तस्माद्रूपाद्यात्मक-
त्वात्, तदेकदेशसूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽपि विभागावकाशैकस्यासर्वस्याखम्बनस्यासञ्चितवत्—न
लोकोऽसर्वः कदाचिदाखम्बन रूपं रसः कस्यो वयाऽसञ्चिताः परमावयवः पूर्वस्मिन् वादे नैमित्तिक
१५ पदमसञ्चितवदस्मिन् वादे लोकोक्तोक्तोत्तरम्यवहारप्रत्यक्षमिमितेषु पदमेषु नीलादिषु आभावात् प्रत्य-
क्षम्, तद्विषयं ज्ञानमिदमिदमव्ययः । किमुक्तं यदस्ति ? रूपावयवः सर्वैकतत्वरूपा एव सन्ति न पृथक्-
कस्याः, तद्वद्विषयं ज्ञानममाविषयत्वात्प्रत्यक्षं नम्यामुत्तामिषिषयकमप्रत्यक्षवन्ति । अनया
विद्यया वदामासं प्रत्यक्षं न सोऽस्ति विषयः, बोद्धवि न तद्वदामासं प्रत्यक्षमिदानीं विद्येवैकवदवित्तं
प्रति बोद्धमिदं प्रत्यक्षः स सर्वो योग्यः ।

- २० तथासम्भावनेऽपि च कृपादेर्नैव तत्साम्यावस्थानं सम्भाव्यते ।

तथासम्भावनेऽपि चेन्मावि, रूपादेरेकस्य सत्त्वरससमो गुणसाम्यावकाशप्रत्यक्षपदवादा-
नपदार्थत्वसम्भावनेऽपि, नैव तत्साम्यावकाशं—सञ्चिताभिवैकसत्त्वावकाशप्रत्यक्षपदवत्त्वं सम्भाव्यते ।

- निरूपकत्वात्, अतस्तत्त्वसं कल्पमात्मकत्वेति भावः । कल्पमात्मकत्वात् सत्त्वमयत्—विद्यपदेति अकल्पितत्वात्प्र-
वाह—आखम्बनविपरीतेति आखम्बनं सर्वसर्वज्ञत्वं यत्तु तत्र सञ्चिताविषयं यद्विपरीतविपरीतं भावः सर्वं निरूपे-
२५ वत्तेषानाह—साम्योपासकत्वादि । अथो यन्मतेऽप्यथेति इहवाह—सामान्यरूपविषयत्वादि ।
तत्त्वमिदमेति नैवाह—तद्वद्विपरीतं । अर्थात्मकत्वादेव सत्त्वमिदमप्रत्यक्षवद्विपरीतत्वात् अन्वयेति भावः । तत्त्वमय-
त्वाह—सञ्चितमिति । निरूपकत्वादेरुपासकत्वात् सत्ता अर्थात्मकत्वादेर्नैव अर्थात्मकत्वादेर्नैव भावः । अत एवाह—सर्व-
येति । अतिविद्यमान्यार्थेति अतिविद्यो न पूर्वमनो वीर्यपीदेपरसर्वज्ञं मावयत्तु क्व कर्तव्येति अन्वये-
या मुनेति अन्वयेव तत्त्वमन्वयेन प्रवर्तयतीति भावः । इह तु तद्विपरीतमिति वीर्यमते हि परमात्मा परमार्थ-
३० एवमन्वयं अन्वयमात्रं अन्वयेत् सत्त्वमयत् तत्त्वमयत्त्वं सामान्यं परमार्थत्वं—अर्थात्मकत्वात् न अर्थात्मक-
विपरीतं विषयम् । लोकोक्तोक्तोत्तरेति प्रत्यक्षमिमितेषु घटादिषु तद्विषयैः नीलादिषु न सर्वैकतत्त्वमयत्त्वेनेकसूतस्य
रूपादेरपरमार्थसतोऽपि विभागावकाशैकस्यासर्वस्याखम्बनस्यासञ्चितवदस्मिन् वादे लोकोक्तोक्तोत्तरम्यवहार-
प्रत्यक्षमिमितेषु घटादिषु नीलादिषु आभावात् प्रत्यक्षम्, तद्विषयं ज्ञानमिदमिदमव्ययः । किमुक्तं यदस्ति ? रूपावयवः सर्वैकतत्वरूपा एव सन्ति न पृथक्-
कस्याः, तद्वद्विषयं ज्ञानममाविषयत्वात्प्रत्यक्षं नम्यामुत्तामिषिषयकमप्रत्यक्षवन्ति । अनया
विद्यया वदामासं प्रत्यक्षं न सोऽस्ति विषयः, बोद्धवि न तद्वदामासं प्रत्यक्षमिदानीं विद्येवैकवदवित्तं
प्रति बोद्धमिदं प्रत्यक्षः स सर्वो योग्यः ।

तेषां आत्मादीनामव्ययः—परमार्थतो विद्यमानानामनेकान्तात्मकानामेकान्तात्मकतया कल्पनात्
व्याख्यारोपात्तकल्पनात्मकत्वादिभ्यो हेतुभ्यो भ्रान्त्यादिवन्न प्रत्यक्षमिति पूर्वोक्तं तदेव व्याचष्टे—

द्रव्यगुणभवनविशेषकारणकार्याणां सत्सदनेकान्तस्वतत्त्वानामन्यतमैकान्तकल्पनात्
स्पनात्मकत्वम्, ततः कल्पनात्मकत्वादिभ्यो व्याख्याविषयप्रत्यक्षम् ।

द्रव्यगुणेत्यादि यावत्कल्पनादिति, द्रव्यग्रहणेन पृथिव्यादीनां तत्त्वस्वतन्त्रां सर्वगुणानां^८
जग्रहणेन भवनग्रहणेन सत्ताया विशेषग्रहणेन गोत्वादीनां यावदव्यविशेषस्य कारणग्रहणेनाप्यथा
द्रव्याणां संयोगादिगुणानां कर्मणाञ्च कथमग्रहणेन द्व्यणुकाद्यव्यविशेषाणां विश्रादिगुणानाञ्च ग्रह
म् । तत्र परमार्थतः सद्भासंश्च पदार्थान्तरलोको द्रव्यादिसंज्ञानेकान्तः स्वतत्त्व—द्रव्यमपि रूपाद्यपि
भवनमपि विशेषोऽपि कारणमपि कार्यमपीति, तस्य तस्मात्प्रत्ययैकान्तकल्पनात्तत्त्व—द्रव्यमेव गुण एव
सर्वं भवनमेव विशेषेण प्रवेति न तत्त्वतत्त्वमपीति, तस्मात्कल्पनात्मकत्वं सिद्धम्, ततः कल्पना-^{१०}
त्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवत्प्रत्यक्षम्, कल्पनात्मकत्वाद्यः प्रागुक्त्याख्यारोपात्तकात्मनविपरीत
प्रपत्त्याद्यः ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्यलोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ यथादि
वेष्यौ नाम्ययेति विधिः ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधीत्यादि यावद्विधिरिति, अत इत्यन्तरलोकासर्वोपपत्तिप्रपञ्चतो^{१५}
त्याह प्रतिशर्तं यथालोकमाहमेव वस्तुवि तन्निगमवति शोपपत्तिम्, सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहार
समवस्यलोकपरिग्रहवदेवेति, प्रसङ्गानुसामागमप्रमाणादिरनवधारितकारणकार्योभयानुसयात्मकं तस्य तस्य
तुनो भावत्वात्त्वमविरोधि तन्निगमत्वे तत्त्वस्य तत्त्वेन वा व्यवहारतन्निगम समवस्यत्वा यस्य लोकात्,
स्य लोकात् परिग्रहः स सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्यलोकपरिग्रहवद्देव तेन दुर्लभं वर्तत
ति, यत्त्वमवारजे, तादृग्लोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ, न तु सामान्यमेव विशेषेण एव परस्परं^{२०}
मेवावेवामिवावेवेति वा यथा शास्त्रेषु कल्पितमिति । अथवा सर्वप्रमाणाविरोधित्वं तत्त्वव्यवहारे
समवस्यत्वा यस्य स लोकाः सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्यलोकः तस्य परिग्रहवदेव सामान्य
विशेषौ नाम्ययेति यथा प्रतिपादितं लोकवदेव यथाविधिरिति, यथा लोके यथाविधिरनमेव सामान्यं
विशेषोपपन्नं द्रव्येश्वरकात्मनारूपसमवस्यविशेषाविशेषोपात्तशुक्तविधित्वा कार्यकारणविशेषेन वा नियतौ
सर्वत्र न सर्वत्रयेननववृत्तलभाषो, इति विधिः, इतिः प्रदर्शने, यप विधिरित्वं विचारितो यः^{२५}
प्रागुक्तिः ।

नै रावपुरोऽपीति हेतोर्यं विनेतीति माय । असीति वाटे तु अहं रावपुरोऽपि अत्र एव न कदापिनेतीति मायः ।
भवनग्रहणेन सत्ताया इति अक्षिपकत्वेऽप्युपपत्तिरिति मायः । विशेषग्रहणेन च सत्तायान्तरवातीव्यमन्यविशेषस्य
च प्रत्यक्षम्, कारणग्रहणेनयववर्गादिप्रमाणाभयवर्धित्वं प्रति समवायिकारणत्वात्, संयोगादिद्व्यणुकाद्यव्यविशेष्यं प्रत्यक्षमायि-
कारणत्वात् कर्मणश्च संयोगमिमाकाकारणत्वाद्ग्रहणम् । एतेषां पदार्थानां परमार्थं तत्त्वसत्त्वप्रत्यक्षप्रमाणकत्वमेव नत^{३०}
इत्युक्त्येवमप्रत्यक्षं कार्यविधिरिति तादृग्लोकवातीनां कल्पनात्मकत्वमवस्यलोकमिति मायः । अत्रोपपत्तिरिति विधिप्रमत
द्रव्यादिमा, अनवधारितकारणव्यवर्तितं कर्तुं कारणत्वमेव धार्यात्वमेव प्रत्यक्षत्वमेव अतुल्यत्वमेवैकमेव
परिग्रहणं कल्पनं तादृग्लोक सर्वप्रमाणाविरोधि रावविशेषत्वेन लोकम् व्यवहारमाहोः सामान्यविशेषौ तवाविशेष

एष च वेदनादिमिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकत्वाद् उपजीव्यत इति, किञ्चित् ज्ञाते को वैतद्वेद किं बाधनेन ज्ञातेनेत्याक्षयप्रामाण्यफलत्वाभ्यां वस्तुतत्त्वविचारो न भुङ्ग्यते, किंवा पदोपवेक्षोऽतः शेषानिति छेदोनाभ्युपगतत्वात्तस्यैवायमन्वयेऽऽ । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादि, रूपादिमत्त्वाद्वादिषत् ।

५ (एष इति) एष च वेदनादिमिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकत्वाद् उपजीव्यत इति, नवानामे कैकल्य इत्यादि भेदात् सप्तमवधत्ताभ्यां व्याख्यायन्ते, तेषां पुनर्यत्तुर्था संश्लेषा, किंवाऽकिंवाऽज्ञान-विषयत्वात्सप्तमवधत्ताभ्याम्, तत्रोक्तं वेऽज्ञानिकत्वात्—(किञ्चित्मेति) तस्यैवायमन्वये इति, तस्यैवाज्ञानत्वाद्वास्त्वोऽर्थं भेदः, कथमोऽर्थो भेदः । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादीति, कथं । रूपादिमत्त्वाद्वादिषत्, आदिषद्वादिषोवाचकः ।

१० तन्मेते पदार्था अज्ञान एव, किमर्थमज्ञानप्रतिबद्धं जगत् पृथिव्यादीस्तुच्यते । उच्यते, ज्ञान-सम्बन्धविगतमेतिवमनःप्रवृत्तीनामपि तद्व्यतिरेकेणानुपपन्नमेव सन्ति, तन्मयत्वादेव च तद्व्यवेतनानि, अत आह—

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयाभ्येवाचेतनानि ।

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयाभ्येवाचेतनानि, तन्मयत्वात्तुमानस्य भूतत्वाद्भवत्वाच्च पृथिवी १० एवमेव वा अर्थं तेषांवायुश्च, रसरूपस्पर्शेषु तन्मयत्वेनात् रसरूपस्पर्शसंनिधौपानिति, अस्मत्प्रत्यक्षमि-
द्वानाद्व्यतिरेकानिचैवसिद्धत्वात्तन्मात्रात् तद्व्यतिरेकेणानुपपन्नमेव सन्ति, तन्मयत्वादेव च तद्व्यवेतनानि, अत आह—

अभ्युपेक्षायास्मान्निष्पत्तिरेकं—

तत्करणात्वाच्च । प्रकाशितं स्पृष्टमङ्गं प्रकाश्यत्वात् प्रतिपद्येत ज्ञः, प्रदीपप्रकाशितपटवत् ।

२० (तत्करणात्वाच्चिति) तत्करणात्वाच्चैवादिन्द्रियाणां करणत्वाच्चानि बाधन करणानिति तत्कर-
णकोऽज्ञा, तैः करणैः प्रकाशितं जगत्तत्स्पृष्टमङ्गं प्रकाश्यत्वात्, एवञ्चात्म्यमप्यर्थं प्रकाश्य प्रतिपद्य-

च तन्मयेति भावः । अत्र ज्ञाने वस्तुतत्त्वे सर्वप्रमाणनिष्ठमित्यर्थं विवेचयन्, अत्र वेति ज्ञाने च वस्तुतत्त्वप्रमाणे तद्विवेचन-
मिति यैः । एष चेति अत्र विविच्यते लोकप्रमाणनिष्ठोऽप्यज्ञानत्वात् एष ज्ञानाधीनोऽपि ज्ञानजन्यत्वाद्वाचकत्वात्तद्विवेक-
क्याद्व्यतिरेकेणानुपपन्नमेव सन्ति । किञ्चित्मेति किञ्चित् ज्ञाते को वैतद्वेद किं बाधनेन ज्ञातेनेत्याक्षयप्रामाण्यफलत्वाभ्यां वस्तुतत्त्वविचारो न भुङ्ग्यते, किंवा पदोपवेक्षोऽतः शेषानिति छेदोनाभ्युपगतत्वादिदिति अर्थ-
२० वेदनादिमिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकत्वाद् उपजीव्यत इति, नवानामे कैकल्य इत्यादि भेदात् सप्तमवधत्ताभ्याम्, व्याख्यायन्ते, तेषां पुनर्यत्तुर्था संश्लेषा, किंवाऽकिंवाऽज्ञान-विषयत्वात्सप्तमवधत्ताभ्याम्, तत्रोक्तं वेऽज्ञानिकत्वात्—(किञ्चित्मेति) तस्यैवायमन्वये इति, तस्यैवाज्ञानत्वाद्वास्त्वोऽर्थं भेदः, कथमोऽर्थो भेदः । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादीति, कथं । रूपादिमत्त्वाद्वादिषत्, आदिषद्वादिषोवाचकः ।
तन्मेते पदार्था अज्ञान एव, किमर्थमज्ञानप्रतिबद्धं जगत् पृथिव्यादीस्तुच्यते । उच्यते, ज्ञान-सम्बन्धविगतमेतिवमनःप्रवृत्तीनामपि तद्व्यतिरेकेणानुपपन्नमेव सन्ति, तन्मयत्वादेव च तद्व्यवेतनानि, अत आह—
इन्द्रियाण्यपि च तन्मयाभ्येवाचेतनानि ।
इन्द्रियाण्यपि च तन्मयाभ्येवाचेतनानि, तन्मयत्वात्तुमानस्य भूतत्वाद्भवत्वाच्च पृथिवी १० एवमेव वा अर्थं तेषांवायुश्च, रसरूपस्पर्शेषु तन्मयत्वेनात् रसरूपस्पर्शसंनिधौपानिति, अस्मत्प्रत्यक्षमि-
द्वानाद्व्यतिरेकानिचैवसिद्धत्वात्तन्मात्रात् तद्व्यतिरेकेणानुपपन्नमेव सन्ति, तन्मयत्वादेव च तद्व्यवेतनानि, अत आह—
अभ्युपेक्षायास्मान्निष्पत्तिरेकं—
तत्करणात्वाच्च । प्रकाशितं स्पृष्टमङ्गं प्रकाश्यत्वात् प्रतिपद्येत ज्ञः, प्रदीपप्रकाशितपटवत् ।
२० (तत्करणात्वाच्चिति) तत्करणात्वाच्चैवादिन्द्रियाणां करणत्वाच्चानि बाधन करणानिति तत्कर-
णकोऽज्ञा, तैः करणैः प्रकाशितं जगत्तत्स्पृष्टमङ्गं प्रकाश्यत्वात्, एवञ्चात्म्यमप्यर्थं प्रकाश्य प्रतिपद्य-

द्वितीयो विधिविष्णुः ।

अयमपि तु द्विप्रतिषेधादयुक्तः ।

(अयमपीति) अयमपि तु विभिन्नस्यैकान्तोऽपि विप्रतिषेधाद्युक्त इति कः पुनः सम्बन्धः ?
 कश्चिदयमस्य त्वमेवार्थो माहमात्ममिर्विभिन्नियमवृत्तिमिरनेकान्तविविधप्रत्येकवृत्तामिः समपिगम्या
 नैतत्समत्वसाधनवृत्तौ विवक्षितवृत्तविकल्पविशेषणा परैकवृत्तिरपि कृत्येनान्तरोक्षया विभिन्नवृत्तेरपि
 प्रत्येकवृत्ताया मिष्यारक्षित्वाद्ययमपि तु विभिन्नस्यैकान्तस्यास्य, कस्यात् ? अयुक्तत्वात्, अमुक्तत्वं
 विप्रतिषेधात्, विवक्षः प्रतिषेधो विप्रतिषेधः सर्वमुक्तं नृपेति प्रतिषेधवत् । अपिसिद्धान्तं सामान्य
 विशेषोपपत्तौ कान्तः प्रथमनववृत्तितोऽनुमत इत्ययमपिसम्बन्धः ।

कृत्वा विप्रतिषेध इति चेदुच्यते—

यदुक्तं त्वया सर्वमज्ञानानुविद्धमेव ज्ञानम्, न च ज्ञानाज्ञानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति 10
संशयविपर्ययानभ्यवसायनिर्णयानामथबोधैकार्थत्वात् लोकतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम्, विफल
विश्लेषकाः ध्यानेष्विति, तथाहि लोकतत्त्वमज्ञेयमेव सर्वज्ञात्तद्विहितलोकतत्त्वम्यावर्त्तनं तर्ह्य
मत्स्यमेव, अशक्यमाप्त्यफलत्वान्म्याम्, प्रतिषेध्यस्वरूपज्ञानविषयत्वात् ।

(पशुक्रमिति) किन्त्वयमेवं विदित्वाऽविदित्वा वा सामान्यविद्येणैव सम्यक्त्वं परविषयै वा स्वात्मविद्यविशेषत्वं ज्ञात्वाप्यत्र कथितं दूषितम् । विदित्वा चेन्न तर्हि तस्यैव न विदितम्, अथा विदित्वा, ततः क्व दूषितमित्युभयबाऽपि न युज्यते प्रतिषेधो विरुद्धत्वात्, प्रतिषिध्यते प्रतिषेध्यञ्च न क्षाप्यत इति दासमेवम् ।

स्वात्मवचः—

प्रतिषेधं ज्ञायते तैस्तस्य बहुधा कस्यितस्यानुपपत्तेरित्येतदपि विप्रतिषिद्धम्, तेषामपि
महानां लोकस्त्वान्तर्भातिनां मिथ्याविधिकृतं ज्ञातमज्ञातं वा स्यादिति तुल्यविकल्पत्वात् २०
ज्ञाताज्ञतपोष्य तद्वैश्वामिदोद्भात् । यद्यप्युक्तमनर्थको विवेक्यज्ञाः शास्त्रैर्व्यति, तत्रापि विप्र-
तिषेधात्तज्ज्ञानमकलमेव विमिति शास्त्रविहितार्थप्रतिषेधप्रयासः । ।

[illegible]

गत्स ईशान्यस्तु रमहृति साम्बन्धक्यसम्बन्धो गत्समुत्पत्तिमानिद्विषयानि मिश्रस्योपपत्तेश्चो न घटते तथाऽ-
मिहोत्र सुहृत्वास्त्वर्गकाम इत्याहुपवेक्षः । अथवा हिताहितप्राप्तिपविहाराद्यर्थास्तदर्थोपवेक्षानां तदभावात्
श्रीहितमेवास्त्विति इह वास्तवमिहणत् तस्मान्निरहितत्वोपवेक्षं अथवा प्रहणपारण्यतर्कमानाधनर्मा-
नुबन्धमेव स्मरित्वीदमर्थप्रदर्शनार्थं द्वितीयमुदाहरणम् ।

उपवेक्षादेव न ज्ञानयोग इति चेदयुक्तम्, उभयथाऽपि पौरुषेयस्याज्ञारतरामायणादि
वदप्रामाण्यम्, अमिहोत्राद्युपवेक्षस्यातीन्विषयार्थस्य प्रामाण्यवत् सांख्याद्यतीन्विषयार्थोपवेक्षा-
प्रामाण्यं वा ।

(उपवेक्षादेवेति) साम्बन्धम् पुरुषस्मातीन्विषयार्थेक्षनस्यत्वात् स्वार्थपूर्वकसम्बन्धवद्भावे
पूर्वविज्ञानकारणमाभावात् तस्याया रीद्विषयजनकस्य गुणरसधर्मविषयात्मिकज्ञानस्यानुमान पूर्वविज्ञानका-
रणं न सम्भाव्येत तस्मादुपवेक्षादेवामिहोत्रकर्म स्वार्थकामिसम्बन्धाविज्ञानमिति, एतदयुक्तम्, 10
उभयथाऽपि पौरुषेयत्वात्, दृष्टादृष्टार्थत्वेनोपवेक्षज्ञानस्यापि पौरुषेयत्वात्, ज्ञानतो वचनतश्च पुरुषा-
धीनत्वमिति वा, यथा त्वमतीन्विषयेष्वर्थेषु पूर्वविज्ञानकारणमात्रं मय्येते पुरुषस्य पुरुषज्ञानवचनानां
तद्विषयाभावात्प्रामाण्यं रागादिषोणात्, तथाऽस्वार्थोपवेक्षोपनिष्ठज्ञानस्य श्रोतृज्ञानवचनयोश्च ज्ञान-
त्ववचनत्वाभ्यां पौरुषेयत्वानिद्विषयोर्भारतयमायनादिबदप्रामाण्यम् । अमिहोत्राद्युपवेक्षस्मातीन्विषयार्थस्य
प्रामाण्यवत् सांख्याद्यतीन्विषयार्थोपवेक्षप्रामाण्यं वा ।

15

धानरमूळिकविपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यात् सधापधादिविषयैकपुरुषविज्ञानवदती-
न्विषयमात्रसर्वपदार्थविषयैकपुरुषविज्ञानान्मुपगमो वाऽवश्यम्भावी, वेदवचनबोरोम्यथाऽनु-
पपत्तेः ।

(धानरेति) धानरमूळिकविपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यात् सधापधादिविषयैकपुरुष-
ज्ञानम्, जतो वैधक्यमिष्यति पूर्वज्ञानकारणमात्रः । तद्विषयैकपुरुषविज्ञानवदतीन्विषयमात्रसर्वपदार्थ-
विषयैकपुरुषविज्ञानान्मुपगमो वाऽवश्यम्भावी, किं कारणम् ? वेदवचनबोरोम्यथाऽनुपपत्तेः, पुरुषमम्य-
देव, वेदं वेदो ज्ञानमित्यर्थः, तेन च ज्ञानस्य वचनं-परमत्वायतनञ्च, तदुभयं-अवयवनं प्रत्यायनञ्च
दृष्टार्थोपवेक्षः स्वार्थपूर्वकत्वादेव दृष्टार्थत्वात् । तद्विषयोपवेक्षस्य न वैधक्यमद्वितीयार्थत्वमपि त्वमिहार्थतापीत्याह अथवेति ।
विज्ञानं मिहकर्मैकमिदं विवर्तमानमाह स्वार्थेति स्वार्थः अपूर्वमवर्तमानमापातो वाचादिकम् नैतेन परस्परं स्वार्थकारण-
मात्मकसम्बन्धवत्त्वमिह इत्यर्थः । एतेभ्यो ज्ञानविपरिज्ञानयोरेभ्यो स्वार्थैक्यं समन्वितमनुमात्रसम्बन्धोपवेक्षादेव तज्ज्ञान-
मिति श्रुतः ज्ञानपथापीति । दृष्टार्थविद्वद्भावादेविति मिहोत्र केचित्तुपनिष्ठत्वात् पौरुषेयत्वं श्रोतृज्ञानं इत्यवयवतजो-
वैधक्यवत्तत्वात्तज्ज्ञानोत्पत्तेः पौरुषेयत्वं ननु च तत्ताज्ञानाद्यप्यत्र पूर्वपूर्वविज्ञानानां कारणत्वे ज्ञाप्येवत्वं कथमिति श्रुतः ।
जलद्विषयैक्यं तद्विषयं ज्ञानं श्रोतृ ज्ञानं वचनमात्रमात्रम्, ज्ञानत्वाद्यप्यत्राह अतीन्विषयार्थोपवेक्षसर्वोपवेक्षावित् । तद्विषये-
नरेषाणां भावतत्त्वमात्रमिवत् पौरुषेयत्वमिहोत्रैवाह वदति । मारतापीनमम्यदतीन्विषयार्थेन उक्तं रागादिष्वमर्थ-
व्यममार्थं मिहोत्रम् । अथाप्यमिहोत्राद्युपवेक्षक प्रमात्ये त्वंकाविकृतोपवेक्षप्रमातीन्विषयार्थोपवेक्षोऽपि प्रमाणं स्मरित्वाह-
वदतिहोत्रापीति । तस्मात्तद्वचनं यथा मुक्तिविपरिज्ञानं तथा वदितुमिहोत्रविषयवत् वैधोपवेक्षज्ञानं कथं न तु ज्ञानं
भाविष्यत्वेनोपवेक्षज्ञानं स्यादिति तदपि पूर्वविज्ञानपराध्याय प्रत्यक्षं तथा च तत्ताप्यतीनरेषाणां कथमिति तत्र सर्व-
विपरिज्ञानपुरुषज्ञानमात्राकारोऽतीन्विषयमात्रसर्वविषयैकपुरुषविज्ञानान्मुपगमो वेदेऽपि लीकार्थं इति दीदरेवत्येव तत्वेक-
ज्ञानरमूळिकमिति । वेदमाह-वेदेति, पुरुषमम्यदेव वेदं ज्ञानं पुरुषमम्यदेव च ज्ञानस्य वचनं वरं प्रतीयमानवेद-
ः ॥ ५ ॥

20

त्वात् सांख्यविद्याकाटोपदेशवद्वतो दृष्टादृष्टार्थक्रियोपवेशे पदवाक्यप्रमाणविषयव्याख्यावैषम्यप्रस
ङ्गात् वेदुषास्रोपवेशसिद्धिः । ओक्तत्वाभ्येपणपरत्वनतिवृत्तौ तर्कसाक्षविचारविज्ञानसामर्थ्ये वा ।

उपदेशाप्रसिद्धौ परीक्षकप्रवृत्तिः, पदवाक्यप्रमाणविषयव्याख्याविचारज्ञानार्थत्वात् परी
क्षायाः । स च स्वस्मत्तेनैवेवं नावतिष्ठते, ओक्तत्वाभ्येपणानात्मकत्वात् ।

(उपदेशेति) परीक्षेन चोपवेशः परीक्षाव्याख्येयोरनगोचरत्वात् । स चोपवेशस्वस्मत्ते- 5
नैवेवं नावतिष्ठते ओक्तत्वाभ्येपणानात्मकत्वात् ।

स्यान्मतं पदवाक्यप्रमाणानामपि सामान्यविशेषाविषयतापि जगत्स्वविचारवदव्यवस्थैव,
प्रमाणानामपि प्रमाणान्तराभिगम्यत्वेऽनवस्थादोषप्रसङ्गादित्यभ्युपगम्यते प्रमाणानवस्था ताव
भास्ति चन्द्रार्कजगिष्वदीपादिषु स्वपरावभासित्वात् प्रमाणानाम्, तस्यापि त्वनवस्थाने
क्रियाविधाय्यपि शास्त्रं नावतिष्ठते तस्यापि ओक्तत्वाभ्येपणात्मकत्वनतिवृत्तेरप्रमाणादिति 10
तत्राप्युपपाद्यमात्रं ।

स्यान्मतमिति, पदानीनामभ्युपगम्यापि स्वस्मत्तेनानवस्थामाह तस्मापीति, जगत्स्वक
प्रमाणविचारस्त वा, इति श्रुत्यो हेतुर्न, अर्थ हेतुः क्रियाविधायिज्ञानवस्थानाविति, अतस्तस्याप्य-
उपपाद्यमात्रं, क्रियाविधायिकाकोपनिष्ठक्रियानिबन्धज्ञापूर्वमात्र इत्यर्थः ।

कतमत् पुनस्तद्विधायिधायिकात् ? कथ्यते—

11

यथाऽभिहितं जुहुवात् स्वर्गश्चम इति, इदं तु पुनः किं विधिरनुवादोऽर्थवादः ?
उच्यते, विधिः, अग्रसिद्धार्थविषयविधायित्वात्, अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धदानं हवनं विधीयत
इत्युपायस्यापूर्वत्वात्तदभिधेयत्वापूर्वमात्रं, स्वस्मत्तादेवोक्तवत् ।

तत्तन्नेवचरते धम्मवामावरीत्येव । दृष्टादृष्टार्थेति दृष्टार्थेऽदृष्टार्थे च क्रियोपवेशे तदुक्तवत् पदोक्तुमशक्यं अभिहितं
जुहुवात्स्वर्गश्चम इत्यतिरेके पदोक्तं वाक्यतः प्रमाणत्वे वा क्रियमाणो विचारोऽनविक एव स्यात् त्वेवतत्त्वान्वेषनपरत्वात् 20
इति चेत् न तेषामुपदेशात् ओक्तत्वाभ्येपणपक्षाप्यभिधीयते चेत् तर्हि तर्कसाक्षविचारमपि दत्तत्वेन अपरिहार्य-
ओक्तव्येति । ननु नरकपक्षप्रमाणमपि नास्ति अथवा तस्मात् प्रमाणादन्तरेण कर्तव्यतया तदप्यपि चात्मचित्तस्य
अवस्थापक्षप्रमाणमवस्थानप्रमाणान्तरादपेक्षयाऽनवस्था स्यात्, प्रमाणार्थं पश्यते स्वचित्तव्यवस्थित्यपेक्षेऽवस्थानमिति ।
प्रमाणमपि कथं पदमापीति वातोऽनवस्था अवस्थित्यपेक्षा अथवा क्रियाविधायिज्ञानव्यवस्थित्यपेक्षेऽवस्थानमिति 25
वर्गकक्षप्रमाणमपि न भवेत्तुल्यतया प्रमाणाभावात्वेति । आगाधिक्यनिर्वर्त्यस्तुं नाम वदमानकृते इदानीयां कथा, 23
वाक्येऽस्मिन् वाक्ये तुल्ये वाक्यार्थ एव क्रियोपमाऽपूर्वज्ञाव्यवस्थो वदमानेऽप्येत्यत इति प्रमाणात् । अभिहित
मिति, अत्र योर्वचनः विधिरावधायि विधिरावधायि चोपवेशोऽभिहितं जुहुवात् कर्तव्यतया 24 वाक्येति
चोपवेशप्रमाणं जुहुवात् अनेन वक्ष्यते तर्हि नर्त्तनं विधीयते अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति प्रमाणादन्तरादपि विधीयते
नम् । अत्र अभिहितवाक्येऽभिहितमभिहितमभिधायित्वेति शेषः सर्वत्र विधीयमानवाक्यानां पदार्थेति वाक्ये कथं पदार्थेऽ
कारणत्वान्नरकः द्वितीयमिति च कारणवदेव कक्षमया योपपत्तिः अत्र इत्येववचनोः प्रमाणादन्तरेण मिति । द्वितीयमिति 30
तदभिहितमभिहितमभिहितमभिधायित्वेति सर्वप्रमाणं आधेयं शेषः अत्रापि वाक्यार्थं कारणत्वान्नरकः पदार्थेति 30
तद्वचनोऽभिहिते मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति वाक्येति 31 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 32 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 33 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 34 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 35 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 36 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 37 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 38 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 39 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 40 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 41 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 42 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 43 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 44 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 45 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 46 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 47 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 48 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 49 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 50 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 51 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 52 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 53 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 54 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 55 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 56 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 57 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 58 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 59 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 60 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 61 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 62 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 63 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 64 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 65 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 66 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 67 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 68 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 69 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 70 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 71 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 72 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 73 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 74 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 75 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 76 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 77 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 78 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 79 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 80 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 81 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 82 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 83 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 84 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 85 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 86 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 87 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 88 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 89 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 90 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 91 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 92 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 93 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 94 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 95 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 96 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 97 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 98 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 99 मिति । अत्राग्रसिद्धमग्रसिद्धमिति 100 मिति ।

(अग्निहोत्रादीति) (तस्य शिष्यतेति) सांन्यामिदिवैकप्रयत्नवैकश्रम्यनेतराभाविचारेण—यदपरमाण्वा-
निर्ययकारणसामान्यविधेभाविस्वरूपाविचारेणेति ।

अत्रोच्यते—

ननु वैधर्म्यमिहोत्रादिविषयकर्तव्यताप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तित्वात्कीकिककर्तव्यताधर्म्यत-
त्त्वानुसूतेरेव भवितुमर्हति, अन्यथा नारिकेलद्वीपजातवृक्षस्य चेनुप्रतिपत्त्यमावयत्वा स्यात् ।
कर्तव्यताविधानानन्तरत्वेति कर्तव्यतावसरः । तदुभयमस्तीकिकत्वादिमिहोत्रसामान्यस्याग्निहो-
त्रादिविशेषस्य इव्यमभवेद्यथाऽग्निप्रमाणात्मनश्चाप्रसिद्धेरयुक्तम् ।

ननु वैधर्म्यपीत्यादि, नन्वित्यनुवापने, कर्तव्यतेति, या कर्तव्यताप्रतिपत्तिरग्निहोत्रादिविषया
सा प्रतिपत्तित्वात्कीकिककर्तव्यताधर्म्यतत्त्वानुसूतेरेव, प्रत्येकं पक्षं प्रतिपत्तिः, सा द्विविधा आभ्या-
स्मिकी वाद्या च, तन्नाभ्यास्मिकी कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्यादिका बुद्धिरेव, वाद्या तु द्विपक्षतुः-10
पक्षमपान्याधर्म्यमी क्रिया, सा द्विविधापि लोकप्रसिद्धमेवार्थमनुसृत्य भवितुमर्हति नामसिद्धम्,
तस्मादग्निहोत्रातिप्रतिपत्तिरपि लोकवत्त्वानुसूतेरेव नाम्नाया, किमपि सा ज्ञात् ? नातिकेरीप-
जातवृक्षस्य चेनुप्रतिपत्त्यमावयति । तदर्थपक्षे कर्तव्यताविधानानन्तरं चेति कर्तव्यतावसरः । कीकिक-
कर्तव्यताधर्म्यतत्त्वानुसूतेरेवेति वर्णते, प्रसिद्धकर्तव्यताप्रतिपत्त्यनन्तरं प्रसिद्धेति कर्तव्यताप्रतिपत्त्यवसर-
इति स्यात्, तदुभयमस्तीकिकत्वादिमिहोत्रसामान्यस्याग्निहोत्रादिविशेषस्य इव्यमभवेद्यथाप्रियनायात्म 15
नश्चाप्रसिद्धेरयुक्तम् ।

किञ्चोपन्यस्तस्यावासम्भवाः, तद्व्यावर्तनार्थं लोकप्रसिद्धकर्तव्यतेति कर्तव्यतावैधर्म्यं दर्शयमाह—

यथा घटादिकर्तव्यतायां विहितायां घटं कुर्विति ततः पुनरितिकर्तव्यताक्रम पयम्
मृत्सिम्हं चकर्मूर्धनि र्धस्याप्य दण्डेन जमयित्वा द्वाभ्यां पाणिभ्यां शिथकाद्याकारविशेषान्
क्रमेण निर्वर्तयेदिति प्रसिद्धकर्तव्यताविधानोत्तरकाळं प्रसिद्धेति कर्तव्यताविधानं घटादिवि 20
षयमुपपन्नम्, प्रसिद्धार्पत्वाच्च त्वग्निहोत्रकर्तव्यतायाः पशुपदादीतिकर्तव्यतायाश्च प्रसिद्धिः,
अप्रसिद्धार्पत्वादिमिहोत्रादिव्यस्य, न तु यद्वदग्निहोत्रादिव्यः काञ्चिदपि कर्तव्यतां भवीति ।

हस्तोऽन्वयं प्राप्तेति तथा च इत्यनुसूतेरुत्तरीकं क्रियाहारा इति कृतवन्तवैमानवः । एवमिदमपि सिद्धिः सिद्धिः पक्षपूर्वो
भवेति ज्ञेयं तस्य परंपराभ्यादिधर्म्यप्रत्यक्षानाम्यविधेभाविस्वरूपाविचारेण वर्तन इति भावः । सांन्यामीति
सर्वमापीयं विवेचन—प्रसिद्धपक्षविधेयार्थं जोड्यं बनला । यदवतत्तुतत्त्वमात्रं प्रयत्नः तद्वैधर्म्यमेवेत्यर्थः । ननु यथा 25
लोके कर्तव्यताप्रतिपत्तिर्कीकिकप्रयत्नविधेयवसरतत्त्वानुसूतेरेव भवेति नाम्नाया तद्वैधर्म्यमेवेत्यर्थः । ननु यथा 25
मवेत् तथा तद्वैधर्म्येति कर्तव्यताप्रतिपत्तिरपि सा नवभवेत्येव न सम्भवति । लोकवत्त्वानुसूतेरेव बुद्धिप्रधानवैधर्म्ये-
रनुसूत्यात् तथा चाग्निहोत्रादिव्यस्य इव्यमभवेद्यथाप्रियनायाश्च इति कर्तव्यतेति कर्तव्यताप्रतिपत्तिरुत्तरीकप्रसिद्धा—ननु
वैधर्म्यपीति । तदुभयं—कर्तव्यतेति कर्तव्यताप्रतिपत्तिरयम् । अत्रोच्यते च सामान्यतया तस्य विवेचनपक्षोऽप्यनुसूत्या-
विधेयवैधर्म्यं न स्याति । प्रसिद्धकर्तव्यतेति लोके हि प्रत्यक्षविदितं यदाह । कर्तव्यं विचार्य तत्तत्तद्व्याख्या 30
अत्रिद्याया एव क्रियाया विधानं दत्तत्वे अग्निहोत्रकर्तव्यताविधानमनु तद्विधये अग्निहोत्रादिव्यस्य इव्यमभवेद्यथाप्रियनायाश्च कर्त-
व्यतेति कर्तव्यता कर्तव्यताविधानात् । तदेवाह यथेत्यादिना । अग्निहोत्रकर्तव्यं तदुत्तरीकप्रसिद्धा 30

वाच्यं आह—

एतदयुक्तं दृष्टान्तवैयर्थ्यादर्थमेवासिद्धेः, न हि किञ्चिदग्निहोत्रं नाम घटवत् प्रसिद्धं यदनुद्योष्येत, न हि साधर्म्येण यदग्निहोत्रसंज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन तद्विपर्यं करणमनुविधीयेत, नापि वैधर्म्येण हवनं तत्कुर्यादिति हवमभिव्यामनूय तदग्निहोत्रा-
 ५ क्यमित्येक्येन विधानं युज्येत, परेणाग्निहोत्रस्य हवनस्य बाऽपिहितत्वात् एव तूमयमप्य-
 शाक्यम्, विशेषणं विशेष्यं च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेषः शेषी च, वस्तुतोऽप्या-
 द्यावद्व्याप्यतरस्याप्यर्थाप्रतीतेः, यदि विशेष्येणैव विशेषणीयं हवनं कुर्यात्तत्राग्निहोत्रसंज्ञक-
 मिति, अग्निहोत्रं वा हवनमिति तच्च मैवं शाक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

(एतद्विति) एतदयुक्तं दृष्टान्तवैयर्थ्यादर्थमेवासिद्धेः, अमुपेत्याप्याकाङ्क्षितमर्थमेवमग्निहोत्रहव-
 १० नयोरप्रसिद्धेर्दृष्टान्तेन प्रसिद्धेन घटेन वैयर्थ्यमिति, तदर्थंयति—न हि किञ्चिदग्निहोत्रं नाम हवनं घटवत्
 प्रसिद्धं यदनुद्योष्येत, यथा घटं छोके प्रसिद्धमनूय तद्विपर्यं कर्म कुर्यादित्युच्यते, न सादृश्यहवन-
 श्रौतपक्षमप्रसिद्धत्वाद्भिन्नोहवनयो, आप्याकाङ्क्षाकृतमेक्यमस्तीति तदर्थंयति—न हि साधर्म्येण यदग्निहो-
 त्रसंज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन प्रसिद्धौ सार्था तद्विपर्यं करणमनुविधीयेत, यदि
 वैधर्म्येण हवनं तत्कुर्यादिति हवमभिव्यामनूय यदग्निहोत्राक्यमित्येक्येन विधानं युज्येत परेणाग्निहोत्रस्य
 १५ हवनस्य बाऽपिहितत्वात्—छोके साकान्तरेण वा प्रमाणात्तरेण बाऽप्रसिद्धत्वाद्भिन्नोहवनक्रिययोः
 क्यमनूय विधानं घटते । अत एव तूमयमप्युक्तकाम्, अतः—इत्येतस्यादर्शवतोऽप्येतोर्वाक्यान्तरेण प्रमा-
 णान्तरेण बाऽप्रतीतत्वात्तुमकमप्युक्तकाम्—विशेषणं विशेष्यञ्च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेषः
 शेषी च, वस्तुतोऽप्या-
 द्यावद्व्याप्यतरस्याप्यर्थाप्रतीतेः, किं हवनमभिव्यामनूयमग्निहोत्रं विशेष्यमग्निहोत्रं
 विशेष्यं हवनं विशेष्यमिति, एवं प्रधानोपसर्जनमभिव्यामनूयवाशेस्तर्गापवादशेषेविभाषाविशु ट्युपपन्न-
 २० विधामनोरिवायुक्तमिति, शुद्धं एवकार्यमित्येवमेव श्रौतान्तरेण विशेष्यत्वादि न घटत इति विधि-
 मिति । कथमप्यमिति तदर्थंयति—यदि विशेष्येणैव विशेषणीयं हवनं कुर्यात् तत्राग्निहोत्रसंज्ञकमिति—
 हवनक्रियवाऽग्निहोत्रं विशेष्येव, अग्निहोत्रं वा हवनमिति—यदग्निहोत्रं तद्वचनं कर्मकमितिहोत्रेण हवन-
 विशेष्येव, इति तदर्थं, इत्वं विशेष्येव यदि विशेष्येण विशेष्यतया प्रयोजनमवश्यम्, तच्च त्वैवं
 शक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

२५ एतदयमिदमेवप्रतीतिरन्यथैव धर्मवैयर्थ्यादेवकथं तत्र श्रुतेतिर्येनैव विशेष्यमिवाकाङ्क्षितपरममग्निहोत्रं विशेष्य-
 श्रेयुवात्प्रसिद्धिं यद्विधानं यदुपपन्नमिति विचार्यते तदर्थं स इत्यन्तं वैयर्थ्यात् वा प्रमाणात्तरेण प्रती तत्त्वं कथमेवमितिहो-
 त्रान्तरेण आप्याकाङ्क्षितकाम विभाषात् तद्विधिरितिहोत्रावयवीति अत एव हवनस्येव प्रतीतिर्येवैव तिहोत्रः एवकार्यं
 प्रमाणात्प्रतीतिरिति प्रतीतिरिति अत एव विभाषायां हवनं इत्यतिपुण्ये विचारितं तदर्थं प्रतीतिरिति तदर्थं । प्रतीतिर्येव
 धर्मवैयर्थ्यादेवकथं तत्र श्रुतेतिर्येनैव विशेष्यमिवाकाङ्क्षितपरममग्निहोत्रं विशेष्य-
 ३० मिति साध्यावधिपर्यन्तं वैयर्थ्यादेव वा व्यभिचारेणहवनोरन्यत्र इत्याह—न हीति, नान्यत्राह—अग्निहोत्र-
 पदोक्तिरिति मनेषामिदमेव प्रकाशते तेषामग्निः प्रसिद्धत्वात्तदर्थं यद्विधं यत्कर्मकमभिव्यामनूयमिति तदर्थं ।
 परेति साध्यान्तरेण प्रमाणात्तरेण वैयर्थ्यात् साकान्तरे मीमांस्यविरिक्तं प्रमाणात्तरे वैयर्थ्यात् साध्यान्तरेणहवन-
 श्रौतान्तरेणहवनस्य प्रसिद्धत्वादेवविधानमिवावयवतत्त्वं अत एव अग्निहोत्रावयवतत्त्वं साध्यान्तरेण नान्य-

अथ पुनरुच्येत नैव ह्यनं कुर्यादित्युच्यते किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्यासीनते
 अनुयादित्ययं कुर्यादर्थं एव, अग्निहोत्रशब्देन तु तद्विशेषभूतो अनुहोत्रेर्बोऽभिहित एव
 तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

- अथ पुनरित्यादि, अनेत्यपि काण्डादरे, पद्यान्तरमपि काण्डादरे, अनन्तरोक्तमिदं न
 ५ निर्वहति ह्यनं कुर्यात्—अनुयादिति, ह्यनमपि वाग्निहोत्रानुवाद इत्यपि तत्रोऽपि सिद्धत्वादिशेषमभि-
 धत्तापमावाद्यास्यभेदापत्तेर्य इत्यस्य क्रियाया वा विधाने निर्बोधमसक्ये परेषोच्येत—नैव ह्यनं
 कुर्यादिति तस्यादिह्यनकर्तृत्वप्राधान्यात् परित्यज्यते पद्यान्तरसंक्षेपे बोधपक्षे विहोत्रशब्दः । कथम-
 पुनः पद्यान्तरमिदं वाह—किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्येतत्पद्यान्तरमासीनते, उपपत्तिश्चाग्निहोत्र-
 शब्दे अनुहोत्रेर्बोत्तरेर्द्विवचनत्वात् कर्तृमत्तमर्थेन कृत्वा दर्शिवार्थत्वात्, अथं अनुयादिति ह्यनुयादित्य-
 १० शब्दान्ता, स च सिद्धं कर्तृरिति सिद्धिः, 'कर्तृरिति कृत्' (पा० ३।४।६०) 'छा कर्मणि क' (पा०
 ३।४।६९) इति । कर्तृसम्बन्धः कृत् प्रकृतिस्त्वन्ता, कर्तृरिति—क्रियाया निर्वर्तकेऽभिधेये कृतो कथ-
 राद्य मवतीति । तथा कर्मणि सिद्धितोऽपि कृत्कारणं कर्म नातिवर्तते भावे सिद्धितस्तु क्रियामात्रा-
 यत्वात् कथमर्थ एव, किं करोतीति सर्वक्रियाविशेषेषु पञ्चस्मादिषु विधेयप्रमर्शनात्, अनुयादित्य-
 कुर्यादित्यर्थ एव । तथा मूषते देवदत्तेन मूष्यते देवदत्तेनेत्येवमाद्यकर्मकेत्यपि सति मवतीति ।
 १५ अग्निहोत्रशब्देन पुनस्तद्विशेषभूतो अनुहोत्रेर्बोऽभिहित एव, तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

अत्रोच्यते—

- एवमपि कर्तृप्रत्ययान्तकृत्त्वदर्शनेन अनुहोत्रार्थत्यागोऽर्थमेव, कर्तृविशिष्टक्रियासामा-
 न्यमात्रवाप्तिव्याप्त्युपगमात्, अनुहोत्रेण क्रियाविशेषत्वात्, अनुयाच्छब्दोऽपि होत्रशब्दार्थ-
 होत्रशब्दोऽपि अनुयाच्छब्दार्थं प्राप्तीतीति सामान्यतायः प्रत्येकं ह्यर्थवृत्तित्वात्तदेव शब्देनैव
 २० शब्दार्थसङ्गः प्रसिद्धिर्विरोधश्च अनुहोत्रार्थत्यागस्तत्सर्वथात्वर्थविशेषत्यागस्ततश्च तस्याप्यपत्तिरपि
 विशेषाभावे निरस्यत्यस्य सामान्यस्याभावात् ।

एवमपीति, कर्तृप्रत्ययान्तकृत्त्वदर्शनेनेति पठेत् प्रत्युच्चारयति एव—इदानीं कुर्यादित्यो-
 क्तमित्येतत्पद्यान्तरे, होत्रशब्दस्य ह्यनार्थं कर्तृप्रत्ययान्तकृत्त्वर्थं वा अनुहोत्रेतिसेतत् त्वपेक्षं मया वृत्त्या
 सहावधारितम्, तथापि अनुहोत्रार्थस्य आगतेऽर्थमेव, अनुहोत्रार्थत्यागस्तथा कर्तृमिति ह्यक्रियासामान्य-

- २५ अथिहोत्रशब्दश्च पद्यान्तरेऽप्येव—पद्यान्तरमिति । अनुयादित्यस्य ह्यनं कुर्यादित्यर्थं न कथयति पूर्वोक्तपक्षेऽन्य-
 त्वविरोधत्, अतः इत्यन्तरोक्तमप्यस्य क्रियाया वा विधानं न विधेयं अपि तु ह्यनकर्तृत्वमपि वाग्विधानेन ह्य-
 नकर्तृत्वस्य ह्यनविरोधः । तद्विपर्यये, ह्यनकर्तृत्वस्य वाग्निहोत्रशब्दस्य परतत्वात्तद्विशेषभूतोऽप्येन दर्शितोऽपि तद्विशेषभूत-
 नन्तरोक्तमपि विधेयमिति । किं करोतीति व्याकरणात्मकतायां वतीति । किं करोतीत्यस्य कथरेति तद्विधेयं व्यापार-
 विशेषमिव तत्रोच्यते, पञ्चतीति तद्विधेयं तु तत्रमपि उक्तम् । अनुयादिति, अन्त्यमप्यस्य शब्दार्थमप्यस्य-
 ३० विशेषशब्देन अन्त्यमनुयाच्छब्दो ह्यनार्थं वर्तत इति शब्दः । अनुयादित्यस्य ह्यनुयादित्यस्य वर्तते सिद्धं कर्तृ-
 सिद्धिः कर्तृ च कृत्प्रकृतिस्त्वन्ता वा च सिद्धः कर्तृमिति, ह्यनकर्तृत्वस्य अन्त्यमनुयाच्छब्दः कर्तृ-
 क्रियासामान्यत्वात् इति तद्विधेयम् । कर्तृप्रत्ययान्तकृत्त्वदर्शनेनेति तत्र कर्तृमिति त्वपेक्षानुरोक्तमप्यस्य-
 अनुयादित्यस्य कर्तृमिति कर्तृमिति क्रियासामान्यत्वात्तद्विधेयमप्यस्य, अत इव च

शुभोत्तर्यस्यः कर्तृप्रत्ययान्तकृष्णवर्णेने समस्यमिश्रोर्न कुर्वन्ति इत्यनविशेषस्यैव कर्तृत्वोपादानम्,
 येनिसाध्यायाम् पञ्चमेऽस्यसे वदसि न, आसन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्, यथाऽऽसन्नस्तुपातिहोम-
 सान्निभ्यात्पदार्थोपादानं न्याय्यं मन्थसे ततोऽप्यासन्नतरस्तुहोमिसम्भार्योपादानं न्याय्यतरं किं न मन्थसे ?
 स न्याय्यस्यस्यसा, तदुपादानेऽपि आपसिद्धताविशेषोपास्यत्वात्, सप्तवर्षं सप्तसा पदान्तरार्थं कर्त्त-
 व्यतेति ।

अथमभ्युपेक्ष पदान्तरार्थविधाने शेष उच्यते—

परपदार्थविधानेऽपि च पदान्तरपरिश्रुतहोममात्रवृत्तत्वास्तुहोमार्थमात्रमेवेति कुर्वन्
 योपादानमभेदकम् ।

(परेति) पदान्तरे—अग्निहोमपदे परिहृतं—परिगतं कालं, किं तत् ? होममात्रं न सत्यसि

१० अमर्त्तान्तरे गम्यते, अतो स्तुष्ट्याविशेषस्य सत्यस्य योऽर्थसम्प्राप्त एव वृत्तः कुर्याच्छब्दः । इतिहोमो
 हेत्वर्थे, अस्मात्तेतोस्तुष्ट्याच्छब्दार्थमात्रत्वात् कुर्यादिसम्भार्योपादानमभेदकम्, नास्ति भेदोऽभेद-
 मेवकमभिप्रायम् । कुतो मित्रार्थं न भवतीति चेत् ? इत्थं कुर्यादिसम्भार्योपादानं, तस्मात् पद-
 दोषाः । अस्मत्तद्—

मात्रमह्णासिद्धिः, अग्निपदविशिष्टसमासत्वावित्थेयानुक्तम्, तिङ्मत्प्रत्ययार्थेऽस्तीवृत्त-

१५ प्रकृत्यर्थत्वात्, यथा प्रकृत्यतेऽप्यागच्छतीति ।

(माघेति) मात्रमह्णासिद्धिरग्निपदविशिष्टसमासत्वात् न हि होममात्रमेव भूयते, किं तर्हि ?

अग्नेरमात्रमेव वा होममिश्रोर्न तत्कुर्यादिति भिन्नोऽथ इति, यथायुक्तम्, तिङ्मत्प्रत्ययार्थेऽस्तीवृत्त-
 र्थत्वात् होममात्रवृत्तत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । यत्र तिङ्मत्प्रत्ययार्थेऽस्तीवृत्तः प्रकृत्यर्थेऽत्र प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिदा
 दृष्टा, यथा प्रकृत्यतेऽप्यागच्छतीति ।

२० इत्यपि कथिचयेन पराहणपठनम्, अविशेष्य कर्म्य प्रवेदसाठी तान्यप्यविशिष्टपठनस्यैव । यत्र नियं पराह्वैस्तरी
 पराह्वैस्तरीनिसाक्षेयार्थेन वाक्येन परेष्टार इत्यपि राज्याधीनस्योपात्त परेष्टारत्वं राज्ञोपक्रम, विश्वनाड
 मांटीसाठी राप्ती दक्षिणोपध्वं विषा च सूर्यस्य चोपध्वं विश्वनाडपुत्रस्य भिन्नो याति धीर्न याति इत्येव निश्चयस्य
 रमित्येव इतरत्वं । यच्छब्दस्यभिधित्यैवकमिति अग्निहोमस्यकथिचिद्विधिविशेषविधाना व्यपदेश्ये—विश्वनाडोऽप्या-
 यतीति स्तुष्ट्यापि च कथ्यन्वद्विधिविधयश्च इत्यनविशेषकथिचिद्विधिविशेषविधाना व्यपदेश्ये—विश्वनाडोऽप्या-
 यतीति स्तुष्ट्यापि च कथ्यन्वद्विधिविधयश्च इत्यनविशेषकथिचिद्विधिविशेषविधाना व्यपदेश्ये—विश्वनाडोऽप्या-

२५ यथाह्वयः । आसन्नतरति अग्निहोमपदेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 कालावधारेण कुर्यात् कर्त्तव्यम् । अर्चनार्थेऽपि च पूर्वोक्तार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 मेति भावः । परपदार्थेति परपदार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 कर्त्तव्ये परपदार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 इतिचिद्विधेति ज्ञातः । अग्निहोमस्यकथिचिद्विधिविशेषविधाना व्यपदेश्ये—विश्वनाडोऽप्या-

३० पराह्वयमित्येवमिश्रोर्न कुर्यादिति इत्थं कुर्यादिति वाक्यार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 होमस्यैव प्रकृत्यर्थमेव कुर्यादिसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात् पदान्तरार्थेऽप्यासन्नतरस्तुहोमसर्वमागात्
 अथपठनीत्यर्थे एव प्रकृत्यतेऽप्यागच्छतीति चर्त्तते यथा चापिप्रकृत्यत्वं न चकथ्यते इत्याद्येव—तिङ्मत्प्रत्यय-
 र्थेऽस्तीवृत्तेति यत्र कुम्भे कथिचिद्विधेति कुम्भधार इत्याद्युपपत्त्यनन्तरं यथापठनीत्यर्थे निष्ठायापठनीत्येवमिश्रोर्न

वैयर्थ्ये—

कुम्भकारवत् कण्डलावत् समासत्वात् कुम्भकारवदेव विशिष्टार्थत्वमिति चेन्न, अग्निसमासत्वात्, न ह्यस्यग्निशब्दस्य होत्रशब्देन तिङ्मत्ययार्थाकाक्षेण समासः, तिङ्मतेन अस्तिधीरा अग्नीवपिबतादिषु समासदर्शनादयोप इति चेन्न परिगणितेभ्योऽप्यत्राभावात् तिङ्मन्तप्रतिरूपकमिपातेषूपपात्तत्वाच्च तेषाम् ।

(कुम्भकारवदिति) (समास इति) 'सुप्सुपा' (पा० २।१।४) समर्थेन सह समत्व इति वचनात् । (तेषामिति) 'अस्ति नास्ति सिद्ध मतिः' (पा० ४।४।६०) इति प्रातिपदिकवत् । अन्यथा वैयर्थ्यः पक्षीकत्रापि समासः स्यात्, न तु भवति ।

सामर्थ्याभावाच्च समासातुपपत्तिः, 'समर्थः पदविधिः' (पा० २।१।१) इत्यधिकारात् । असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वात् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, न, न चात्राग्निशब्दस्य होत्रशब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्वाणं सुहुयादिति तिङ्मन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् । अप्यशब्दवाच्यमस्तिभवे ।

(सामर्थ्येति) सामर्थ्याभावाच्च समासातुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वात्, यथा झङ्काराच्चप्रातिपदिकस्य झङ्कया यङ् इति समासातुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, वैयर्थ्यस्य गुरुकुम्भमिमेनेन तुल्यं तत् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, अत्र हि 'भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' (महामाध्याये २।१।१ समर्थसूत्रे) इति, न चात्राग्निशब्दस्य होत्रशब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्वाणं सुहुयादिति तिङ्मन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् साधमानां साम्यसिद्धयर्थमवृत्तत्वात्, अपद्रव्यो हि सामर्थ्यविधेयपदविध्यायां तद्विधिविरूपपाठिक्रमात् यथा गोणीद्रव्यो हि साक्षाद्विमर्शे, सक्तमिधायि गोशब्द एव, तथा गान्धीद्रव्योऽपि गन्धवत्तयः सत्पिप्रायैत्यस्मिन्नर्थे, सत्य एव । तथाचोक्तम् 'यस्तु प्रपुष्टे कुसुमो विधेये स्यात् यथावदपवहारः २० कथं । सोऽन्वयमाप्नोति अथ परत्र बाम्बोगविह्वल्यति चापद्रव्यैः ॥' (महामाध्याये १।१।१) तस्मादपद्रव्यमापनमिन्नर्थे, कुर्वाण्यद्रव्यार्थोपादानाच्चापेक्षमिति साधूक्तम् ।

नचविभक्त्यद्वे—कुम्भकारवदिति, अतिशयस्य ह्यपानुमा सुप्सुपेति न सम्यक्प्रतिपत्तयोर्ये साधुवैयर्थ्यावयवत्वात् अति शीघ्रं वैयर्थ्यव्यतिरेकप्रतिपत्तयोर्येऽप्ययः अति शीघ्रं वयाः स्य अनेधमन्यरायै इति वक्तुमिह । अतोपि विधेयेष्वेव तदर्थं वक्तुमिहोचते साधुवैयर्थ्यावयवत्वात् आकान्तमाकान्तेन क्रियापदान् इति मनुष्यसंज्ञाव्यतिरेकत्वात् २५ तत्पुनरवयवमात्रं । एकमिदोक्तञ्च न क्वापः उपपत्तिमिदमिति स्पष्टमवयवत्वात्, परित्यजितेयवत्तमवयवत्वात् । सामर्थ्यं पदविधिरिति वदन्त्यस्मिन् नो विधिः स कर्मविधौ बोध्य इत्यर्थः क्वापः विभक्तिविजनन वदन्ति । तदुक्तमप्यत्र इत्यत्र न समर्थवत्त्वात् तद्वैयर्थ्येन उपपत्तिरिति सूत्रेण क्वापः सति सप्तम्यादुक्तमप्यत्र वैयर्थ्य इत्यर्थः । अत्र हि तत् सप्तम्या कर्मो यावति सुतद्वैयर्थ्यं न क्वापः साधुवैयर्थ्यावयवत्वात् तत् सप्तम्या न प्रयोगम्, सुतमेव ह्यत्र यन्ते चापरीति तदर्थमिति बोध्यम् । असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वादिति इत्यर्थेणैवैवैयर्थ्यावयवत्वात् तद्वैयर्थ्ये आद्यं क्वापः समर्थः न च यत्रयुगे दैवीय इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति सापेक्षव्यतिरेकत्वात् तद्वैयर्थ्यावयवत्वात् क्वापः । अत्र दैवीयवत्त्वञ्च वैयर्थ्ये पुरैव बोध्यं । आध्याये हेतुमाह साधनानामिति क्रियाविशेषं हि साधनानां वृत्तिरिति द्वैव प्रधानमिति यावत् । अपद्रव्यो हीति अवयवविधेयवत्त्वोपायं पदं यत्र तदवयवविशेष-

च—प्रतिष्ठात्मागप्रतिष्ठात्मागप्रत्यक्षोपा, इतरप्राप्त्यर्थव्याख्याने—हवनं कुर्यादिति चेत्तस्मिन् भवति, कथम् ?
 सप्रत्युपेक्षातुमानेन च तत्प्राप्त्यात् कर्त्राद्यर्थनियतप्रतिपत्तिबलेन सत्प्राप्त्यवसापनात्, एवमेव स प्रकृति-
 मत्स्य एवमभिहोत्रशब्दो वा बोध्यत इति सम्प्रदायानुसारात् समतिप्राप्त्यावच्छेदनात् ।

आह—न सम्प्रदायं समाप्त्युच्छेदोपमत्वात्, किं तर्हि ?—

५ एवं तर्हि यथाश्रुत्यभिहोत्रशब्दजन्यमपि ग्रहीष्यते, अभ्योच्यते नन्वर्षद्वयविधानमशक्य-
 मेकेन वाक्येनाभिप्रेतप्रदानकस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृत्वत्वत् ।

(एव तर्हि) यथा वा तद्विषयवाच्येति, यथाऽभिहोत्रशब्दजन्यत्वात्तदर्थं गृह्यते तथा हवन-
 मपि जुहुवाच्छब्दजन्यत्वाद्ग्रहीष्यते ततो न होषोऽधीति, तदेकत्र हवनमभिप्रेतप्रदानमिति शङ्क्यकर्मकारक-
 योच्यतेऽप्यत्र सविशिष्टकर्तृत्वत्वेति । अभ्योच्यते नन्वर्षद्वयविधानमशक्यमेकेन वाक्येनाभिप्रेतप्रदान-
 १० कस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृत्वत्वत्, यथा साधनसम्प्रदायकविधानवाक्येन जुहु-
 वान्वयनमपि ।

इतर आह—

नैव हवनं विधीयते किम्वभिहोत्रशब्देन विहितं हवनमनूयते विध्यनुवादयोर्मित्र-
 क्षणत्वात् प्राप्तमनूयते वाक्यान्तरेण, अप्राप्तञ्च विधीयत इत्यभ्योच्यते, नानुवादो हवनस्य
 १५ युज्यते न हि प्राप्तिरस्ति हवनस्याविहितत्वात् । अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य, अभिहोत्रस्य हवनत्वात्,
 यदभिहोत्र हवनमेतदिति, पुनरुक्तं तद्वैयर्थ्यम्, एतच्च नानुवाद सम्प्रदायवाक्यवत् ।

नैव हवनं विधीयत इत्यादि, जुहुवाच्छब्देन नैव हवनं विधीयते, किं तर्हि ? अभिहोत्र-
 शब्देन विहितं हवनमनूयते, किम्वनुवादयोर्मित्रक्षणत्वात्, किं तयोर्केक्षणमिति चेदुच्यते प्राप्तमनूयते
 वाक्यान्तरेण, यथा पण्डितविरचितेति शास्त्रम् पण्डित इति वाक्यान्तरविहितपाण्डित्यस्य स्नानानुवा-
 २० द्वात् अप्राप्तञ्च विधीयते,—यद्वाक्यान्तरप्राप्तिमरविष्टार्थं प्रमाणात्तरेण तद्विधीयते, यथा कर्मकर्मो
 जुहुवादि, अभ्योच्यते यदेतद्विशिष्टमनुवादयोर्केक्षणं नानुवादो हवनस्य युज्यते, यस्यापि च प्राप्तिरस्ति
 हवनस्याविहितत्वात् । इतर आह—अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य अभिहोत्रस्य हवनत्वात्, तस्य तु विहितत्वा-

यन्प्रतिष्ठात्मागप्रत्यक्षोपा । सम्प्रदायेनैव होत्री बोध्य इत्याह—एव चेति । यथा चेति पुनिरतिशयैव । तदेक-
 २५ चेति अत्र होत्रमभिहोत्रं तदभिहोत्रमभिप्रेतप्रदानकं कर्मभूतं हवनमिति । अग्न्यत्र—जुहुवादिशब्द हवनमिति शङ्क्यकर्म-
 ३० कर्म होत्रमप्यत्र कर्मभूतकर्मप्रकारकत्वात्तद्विधिविधानमिति बोध्यम्, एव न तस्य कर्मरति वाच्यमैव । आह—नैति
 आत्माग इति चेदिति वाच्यम् । जुहुवमिति हवनं न विधीयते किम्वनूयते अभिहोत्रशब्देन हवनस्य विहितत्वादि सत्या-
 कहेतु—मैव हवनमिति वाक्यान्तरेण हवनस्याप्रत्यक्षोपात्तः पण्डित इत्याह—नानुवाद इति । कर्तृत्वेन अभिहोत्र-
 शब्देन हवनं प्राप्तमिति यदभिहोत्रं तदेव हवनमितीत्यनुवृत्ते—अहतीति । यथाचेति—पुनरुक्तमिति अभिहोत्रशब्दे-
 ३० त्विवाचनत्वात्तद्वैयर्थ्यत्वं सति । अर्थादायकस्य योऽभिप्रेतप्रदानं प्रदानात्तरेण तद्विधीयते वा तदुच्यते, अनुवृत्ते-
 तद्विधीयते—यदिति पण्डितविरचितेति वाच्यम् । पण्डित इति वाक्यान्तरेण तद्विधीयते । यत् वाक्या-
 न्तरेण न ज्ञानं प्रदानात्तरेण न विधानं तदेव विधीयत इत्याह—यद्वाक्यान्तरेति । यदेतद्विधीयते न पण्डितः किम्वनूयत एव

कृतः । विधीयमानत्वात्, सोऽर्थो विधीयते न सोऽनूयते, आश्रयायमानपण्डितत्ववत्, यथाऽनूयते पण्डितो वैश्वर्य इति विधीयमानपण्डितो वैश्वर्यतो नामूयते ।

यथा जुहुयादित्येतदपि नानुयायोऽपूर्वोपदेशत्वादनुयायवैधर्म्याच्च तत्तद्व्यापामात् विहितमेव त्वनूयते विशेषविधानार्थं यथा पटुरेवदत्तः पयसैनं मोञ्जयेति । यत्र न विशेषो विधीयते मौञ्जविधिरिव सा, एवं तर्हि विशेषविधानादनुयायोऽस्तु तद्वदिति चेत्तत्र, न चात्र कश्चित् जुहोतेः पुनर्वचनेन विशेषो ऽप्यस्येत तस्यैव प्राक्तनमेव सज्जातम् । एवं यां तां गतिं गत्वा सर्वयाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येवास्तमावितहवने जुहुयाच्छब्दप्रकृत्यर्थं किमतिरिच्यते । पीनरुक्त्यदोषव्यपेक्षो विधिक्षिप्तं कर्तव्यं स्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, अग्निहोत्रं जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वात् ।

10 (तद्येति) किं तद्वद्व्यपमिति चेत् । विहितमेव त्वनूयते विशेषविधानार्थं यथा पटुरेवदत्तः पयसैनं मोञ्जयेति । 'तद्वद्व्यपमामात्' किं तद्वद्व्यपमामात् । नानुयायः । यत्र न विशेषो विधीयते मौञ्जविधिरिव सा । एवं तर्हि विशेषविधानादनुयायोऽस्तु तद्वदिति चेत्तत्र भवति, यस्मात् न चात्र कश्चित् जुहोतेः पुनर्वचनेन विशेषो ऽनूयते-जुहुयादित्यनेन सचेनाग्निहोत्रस्य अग्निहोत्रादयोऽत्र कश्चिद्व्योपदेशोऽर्थोऽस्मिन् विधीयते ततोऽनुयायः स्यात्, तद्वच्च प्राक्तनमेव सज्जातम्, चावदेवाग्निहोत्रं जुहोति ।

15 वाक्यविकल्पेऽग्निहोत्रं चावदेवाग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्रापि वाक्ये ततोऽधिकं न किञ्चिद्विधिः, एवं यां तां गतिं गत्वा-कस्यमित्वाऽपि सर्वथा-सर्वप्रकारेणाग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येवास्तमावितहवने जुहुयाच्छब्दप्रकृत्यर्थं किमतिरिच्यते । पीनरुक्त्यदोषव्यपेक्षो विधिक्षिप्तं कर्तव्यं स्यात्, विधौ विहितस्य चिद्व्यपमस्य कर्तृकारकस्य तस्मातोऽर्थं आद्ये, न वृत्तिः, अन्यत्त्वं पुनरुक्त्यादिदोष-तुल्यमेवैवार्थः । अग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रं जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वात् नानुयायः, 20 उक्तदोषसम्बन्धादिवर्जः । कस्यमिति चेत् । उक्तविशेषासम्बन्धनाद्विधीयमानपण्डितत्ववतिसेवदनम्-पेक्षासंभवाद्दार्ढ्यं साधनं गतार्थम् । यस्मात् कर्तव्यमात्रमवशिष्यते, क्षेत्रं पुनरुक्तम् ।

अथोच्येत विधिक्षिप्तस्यमार्थोऽवश्यवाक्ये प्रकृतिपरम्यवस्थाया आश्रयके प्रकृत्युपा

वादिनि वानपस इत्यविधानस्यैवार्थमिति वाच्यमुक्तवैधर्म्यं तद्व्यपममाविकाह तद्येति । यत्र यत्र पटुरेवदत्तः पयसैनं मोञ्जयेति एतौमकविधानार्थं वैश्वर्यतोऽनूयते तथैव विशेषविधानात् जुहुयादित्यनुयायोऽस्ति स्याद्वदे-एवं तर्हि ।

25 जुहुयादित्येव हि पुनरुक्त्येव न चात्र इत्युक्तत्वात्प्राप्त्या विधिविधिं विधीयते सा न इत्युक्तत्वात् अग्निहोत्रकर्मण्येव विहितेऽनुयायासम्बन्धः पीनरुक्त्येवैवाह-सा आद्येति । जुहुयादित्यत्र सचेनाग्निहोत्रेः पीनरुक्त्येवैवाह-एवं यां तां गतिं गत्वा । अत्रात्रापि एव हि केचन न वृत्तिः इत्याह-पीनरुक्त्यदोषव्यपेक्ष इति । किंतु सज्जातमावदिति उक्तव्यत्वात् किं प्राप्तिर्भवति । अनुयायो न स्मृतितुल्यवर्ति-नानुयाय इति । चावदेवेति अग्निहोत्रं जुहोति-वाक्येन वाक्यार्थं वक्ष्यमिति तद्व्यपमार्थेणाग्निहोत्रं जुहुयादिति कल्पेनाप्यविधिप्रतिपत्तिः । कस्यमिति चेदिति च- 30 कृत्यमात्रा कस्यमिति चेदिति । विशेषविधानाद्व्यापकत्वात् प्राक्तनत्वात् इत्युक्तत्वादि विशेषविधानाद्व्यापकत्वात्प्राप्त्या सम्भवति यथाऽनूयते पयसैनं मोञ्जयेति । पीनरुक्त्यपण्डितो वैश्वर्यतोऽनूयतेऽप्यविशेषव्यापकत्वव्यापकत्वात् इत्याह-उक्तविशेषासम्बन्धमावदिति । अत्र विधिक्षिप्तस्यमार्थोऽप्यधिक्यार्थोऽनूयार्थं वाच्यं तत्त्वप्रसक्तं न प्रवृत्तिप्रयोगादत्रैव सम्भवति न केचन प्रकृतिः प्रयोगत्वात् अपि प्रकृत्य इति विवक्षा । एतच्च प्रकृतिप्रयोगस्यैवैव तद्व्यपमस्य सचेतिवृत्तिर्यौक्त-प्राप्त्यौ नैवैवविधिवदर्थं सचेतिवृत्तिर्यावैव इत्याह-अथोच्येतेति । प्रकृतिपरम्यवस्थाया इति प्रकृतिपर

एवं तादृश्यायेन परीक्ष्यमाणमेतद्वाक्यं न युज्यते पुरुषसर्वसङ्ख्येन, यद्यपि पुरुषसर्व-
सङ्ख्यं न्यायमतिर्लङ्घ्यापीरुपयो नित्यो वेदाख्यः क्रियोपदेशः पुरुषगतरागादिबोधाऽऽद्याहोरेतु-
विनिर्मुक्तः प्रमाणं स्यापि तद्वचनादेवास्मिन् न्यायेऽतिर्लङ्घ्यमाने क्रियोपदेशबाधोऽपि तत्त्व-
यादयवेव त्यक्तः स्यात्, तत्रापि यहच्छाम्युपगमात् ।

८ (एवं माद्यदिति,) (प्रमाणमिति) पुरुषकृतानि हि बाध्याम्बविधारागाद्यमित्युपपन्न-
यत्प्रमाणाणि अप्रकाशक्यप्रामितित्वादिबस्तुत्तरविविधारविषयाणि, सचक्षक्यप्रामित्युपपन्नविधोपा-
दिबोपदेशात् वेदवादः भेयानितीह तथापि तद्वचनादेवास्मिन् न्यायेऽतिर्लङ्घ्यमाने क्रियोपदेशबा-
धोऽपि तत्त्वबाधवदेव त्यक्तः स्यात्, किं कारणं ? तत्रापि यहच्छाम्युपगमात्, अविधारागाद्यमित्युप-
देश सर्वपुरुषानाम्, बहुभोवपुरुषाधीनत्वाबोपदेशपरम्पराया न बहुविधपूर्व उपदेशः, अतः कुत
१० मत्तानि विप्रकाशयद्यच्छाम्युपगमो वेदो वेदिकैः ।

अत इदमापत्तं को वा तद्वेदाभिहोत्रं कुतुबासि धाक्यम इत्येतद्वाक्यं सार्यकं सि-
र्षकं वेति ? बाधप्रकाशयत्, यथाहि बाधैरनियतक्रियाकारकैरसम्बन्धमुक्तं बुद्धिपूर्वत्वाद्वास्तु-
मशक्यं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिति, व्यवस्थापेतस्यात्, किं बाधनेन ज्ञातेन ? यदेतन्म-
प्यमुक्तवन्तोऽभिहोत्रं कुतुबासि धाक्यमसम्बन्धम्, असम्बन्धाना एव हि ते पुरुषत्वादविधा-
१६ योगाच्च दक्ष दाक्षिणादिभ्येक्यादिवत् ।

(अत इति) क्रिमिह कावते ? बाधप्रकाशयत्, यथा हि बाधैरनियतक्रियाकारकैरसम्बन्धमु-
क्तबुद्धिपूर्वत्वाद्वास्तुमशक्यं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिति, किं कारणं ? व्यवस्थापेतस्यात् । व्यव-
स्थापेतवन्नम्रमयोगो ह्यर्थप्रत्यायनार्थः समिधितार्थप्रतिपादनसमर्थनिवतवर्णानुपूर्वीकः प्रत्युपेक्षितवा-
च्यवाचकसम्बन्ध इतीदं कोऽङ्गाद्यस्यवात्ता, ततोऽपेक्षम्, प्रत्याक्षिप्तवैध्यादिवचनम्, अविधारागा-
२० द्यविधोगाद्येपामित्यसम्बन्धप्रतिनिधिवनविधानाविधानार्थेन तस्मात् को ह वेतदेव बाधप्रकाशयत्त-
त्वापेक्षमिवम् । विज्ञान्यत्, अप्रकाशक्यमित्यत आह—किं बाधनेन ज्ञातेन ? यदेतन्म—वेदसा अति-
होत्रकर्मका एवमुक्तवन्तोऽभिहोत्रं कुतुबासि धाक्यमसम्बन्धम्—अस्तुदार्थं वक्ष्याम्यपञ्चान्य-

कारणयोद्यमैव वैदिकैः सतः प्रपञ्चं नापेक्षयितुं कथमिति तद्वदेव—यद्यपीति । तदेतन्मिहाप पुरुषसम्बन्धीनि वक्ष्यामि
अविधारागाद्यमित्युपपन्नप्रमाणाद्यन्यप्रमाणाणि वर्णयन्तस्मान्वाच निजात्पामित्यन्यविधारे इ हरे निष्कम्भाय । निर्वै-
२५ दैत एव भेदात्, तत्त्ववाचक्यमपेक्षेव तत्तः क्रियोपदेशस्यो वेदः प्रमाणादिवाद—पुरुषकृतानि हीति । पुरुषसर्वसङ्ख्य-
मन्त्रप्रसङ्गे वेदवाच्यैरवप्रकाशक्यमशक्यं तत्त्ववाच्येव क्रियोपदेशबाधोऽपि इ कथं तत्त्ववाच्यं अतस्मै भवेत् वा-
चिक्यमप्युक्तमेव प्रमाणमिति तु प्रसङ्गो—तथापीति । वाचिक्यमप्येव धर्मवन्ति—अविधारागाद्येति निमित्तवत् पुरुषाण-
मविधारागाद्यमित्युक्तवैधोपदेशपरम्पराया बहुभोवपुरुषाधीनत्वाबोपदेशपरम्पराया बुद्धिपूर्वक बोधपुनरेवै व
स्यादिति विरोधेनो वाचक्यैव प्रमाणमिति कथं तद्वदेति मत्तः । बाधप्रकाशयत्तद्वेदाद्युपदेशोऽतिर्लङ्घ्यत्वाद्वास्तुमशक्यो-
३० तिरपि तद्वदसम्बन्धप्रकार—अत इदमापत्तमिति । केनार्थेनेति किं प्रत्येकवर्णानुपूर्वीक वक्ष्याम्यपञ्चान्य-
वर्णयन्तस्मान्वाच निजात्पामित्यन्यविधारे इ हरे निष्कम्भाय । निर्वै-
दैत एव भेदात्, तत्त्ववाचक्यमपेक्षेव तत्तः क्रियोपदेशस्यो वेदः प्रमाणादिवाद—पुरुषकृतानि हीति । पुरुषसर्वसङ्ख्य-
मन्त्रप्रसङ्गे वेदवाच्यैरवप्रकाशक्यमशक्यं तत्त्ववाच्येव क्रियोपदेशबाधोऽपि इ कथं तत्त्ववाच्यं अतस्मै भवेत् वा-
चिक्यमप्युक्तमेव प्रमाणमिति तु प्रसङ्गो—तथापीति । वाचिक्यमप्येव धर्मवन्ति—अविधारागाद्येति निमित्तवत् पुरुषाण-
मविधारागाद्यमित्युक्तवैधोपदेशपरम्पराया बहुभोवपुरुषाधीनत्वाबोपदेशपरम्पराया बुद्धिपूर्वक बोधपुनरेवै व
स्यादिति विरोधेनो वाचक्यैव प्रमाणमिति कथं तद्वदेति मत्तः । बाधप्रकाशयत्तद्वेदाद्युपदेशोऽतिर्लङ्घ्यत्वाद्वास्तुमशक्यो-

नास्ति बाध्याप्यप्रतिपादनामिसम्बिपूर्वकं तत् । तदभावे तुल्यमित्यत आह—काष्ठस्त्वयत्, इत्यमपे
तन्त्वेऽपि न घटते वेदबाध्याप्रामाण्यम् ॥

अत्राह—

यत्तु कं प्राक् को वा ह स्वचनमेतदिति न ब्रूमः सर्ववक्तृवचनाप्रामाण्यमिति, किन्तुहिं ।
५ सर्वज्ञवीतरागाद्यभावाद्ब्रूम्यस्य सर्वभावस्वभावविषयस्य कर्तुरप्रामाण्यं न तु वक्तुरनादि
निघनस्य वक्तृपरम्परागतस्य वचनस्य च, कश्चित्प्रामाण्यावित्यभोच्यते, आदिष्वक्तृवचोत्तरवक्तृ-
र्यपि घातुकर्मप्रादिष्वक्तृवनानाम्भासतुल्यतेत्युक्तमिति प्रसङ्गिभ्या कथया ।

(यत्तु कंमिति) यत्तु कं प्राक् को वाऽऽह स्वचनमेतदिति द्वितीये विकल्पे न ब्रूमः सर्ववक्तृ
वचनाप्रामाण्यमिति, स्वचनविरोधतोषात्, किं तर्हि । सर्वज्ञवीतरागाद्यभावाद्ब्रूम्यस्य सर्वभावस्वभाव-
१० विषयस्य कर्तुरप्रामाण्यम्, न तु वक्तुरनादिनिघनस्य वक्तृपरम्परागतस्य, वचनस्य च, वक्तृवचनयोः कश्चि-
त्याप्तमप्यात्, अत्रोक्तते आदिष्वक्तृवचोत्तरवक्तृत्वमिति, यथाऽऽदिष्वक्तृवचोत्तरवक्तृत्वमिति सर्वज्ञत्ववीतरागा
त्वाच्च, शास्त्राणां सर्वभावस्वभावविषयत्वात् तेषां कार्यज्ञानवचनहीनत्वात्, यथा अनाविप्रसिद्धानां शास्त्राणां
मध्येतारो यथावदज्ञानवचनहीनत्वात्, तथाप्युभयेषां ज्ञातृत्ववक्तृत्वयोर्वैचार्यबोरोनाशासक्तुत्वात् । किमिदं
१५ तदुक्तमन्वादिष्वक्तृवत्, यथा घातुविषयवक्तृत्वमिवादिष्वक्तृत्वमिति ज्ञानानि मन्त्रवचनानि च विप्रकृतमनुविष्ट-
त्वाद्यन्वास्यानि, आदिमहाजाह्नवीकरणमन्त्रबोरोनादिष्वत्, एव आह—आदिष्वक्तृवचोत्तरवक्तृत्वमिति घातुक-
मन्त्रादिष्वचनानाम्भासतुल्यतेत्युक्तमिति प्रसङ्गिभ्या कथया ।

किञ्च—

अविबक्षितार्थाया नान्तरीयकत्वात् प्रकृतेः प्रयोगो शुद्धयाच्छब्दस्येत्येतदपि न म्याभ्या
कश्चित् सार्थक्योरेव स्वार्थाविषयज्ञा म्याभ्या मानर्थकत्वेव, यथा मन्त्रं दृष्ट्वा वाचो विसृजन्ति,
२० कतरहेयदस्य गृहम् । अथो यत्रासी क्यक इति तथा तथोर्नार्थवत्त्वेन दृष्टयोस्तदविबक्षया
सार्थकत्वं दृष्टम् प्रमुक्तस्यानर्थकत्वामाशयसङ्गात् ।

(अविबक्षितार्थाया इति) बहुकमविबक्षितायांऽनर्थक्यापि कर्तृमन्त्रपदस्यकारिणी कुत्रोति-
प्रकृतिरुपादेमेतदपि न्यायविरोधाद्युक्तम् । कर्त्तुं ? कश्चित्तेनासि, कश्चित्तेति सर्वत्र, यथा मन्त्रं
दृष्ट्वा वाचो विसृजन्तीति, कतरहेयवत्स्य गृहम् । अथो यत्रासी काक इति, मन्त्रे क्यकपदमिति चोप-

२३ बाध्याप्येति । अथवा को वाऽऽह स्वचनमेतदिति पूर्वोक्तद्वितीयमन्त्राद्यस्यैव पूर्ववत्तद—यत्तु कं प्रागिति । यो वाऽऽह
कमेव न वक्तृवचनाप्रामाण्यमिति न ब्रूमः किन्तु निरुक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-
कामाध्यायवचनमिति हेतुस्य विराकत्वम न कोऽपि नार्थं विद्यते यत्किञ्चित्काले न च ज्ञाप्यमित्युच्यते न तु यत्तु पूर्व
वाऽऽहैवपरम्पराऽऽप्तवक्तृवचनाप्रामाण्यमुच्यते इति पूर्ववत्प्रमाणम् । वैरक्षान्वितं प्रयत्नैरुच्यते यथाऽऽप्यादि-
कावोत्तरवक्तृत्वमिति वक्तृवक्तृत्वमप्युच्यते इति पूर्वोक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-
२० वाचोत्तरवक्तृत्वमिति वक्तृवक्तृत्वमप्युच्यते इति पूर्वोक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-
विद्वत्तेत्यादिकवोत्तरवक्तृत्वमिति वक्तृवक्तृत्वमप्युच्यते इति पूर्वोक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-
विद्वत्तेत्यादिकवोत्तरवक्तृत्वमिति वक्तृवक्तृत्वमप्युच्यते इति पूर्वोक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-
विद्वत्तेत्यादिकवोत्तरवक्तृत्वमिति वक्तृवक्तृत्वमप्युच्यते इति पूर्वोक्तमिति कुत्रोति न विविक्तवार्त्तादर्थवैतुः न ज्ञाप्यमाणात् विविक्तवत्-

यूपः, किं तर्हि ? संस्कृतः सन् भविष्यति यूपः इत्यर्थस्य रूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपत्वं नामतो युक्तम्, न पुनरभिहोत्रस्य तदेष सतः संस्कारनिरपेक्षस्य ।

अथोच्येत विध्यन्तरविधानशैल्या तस्मिन्निरिति, अभिहोत्रं जुहुयादित्येवम्यादिषे रम्यो विधिर्विध्यन्तरं यूपं छिनत्तीत्यादि, तस्य विभाग विवक्षितनिरूपणं पूर्वं, पश्चाद्विहितकर्तव्यतामि निरूपण शैली—समाप्तः तथा शैल्या दृष्ट्या विहितत्वात्स्यापि विधेः सा शैलीअनुमानात् सिद्धिर्भवति, 5 कस्य पुनर्विधेः विध्यन्तरविधानशैल्या सिद्धिर्यथा ? यथा यूपं छिनत्तीत्यादि यावत् पञ्चममहासमि त्वादिनि शैल्यनुमाने दृष्टान्तमात्रम् । यथाऽत्र पूर्वमविबक्षितमिन्द्रयावत्तद्व्यापारिका कर्तव्यता चोदिता पश्चाद्व्याप्तं पञ्चादं वैश्वदेवादीति कर्तव्यताचोदनया स्वरूपं व्यबसाप्यते उपेक्षापि । आचार्य आह— एतदपि न वैपम्यात्, दृष्टान्तवाच्योपेक्षयोः शैलीवैपम्यात्, तद्वैपम्यं काष्ठतः प्रसिद्धितोऽवधारणतश्च । एतत् काष्ठतत्वात्तम हि स उपेक्षयाकाष्ठ एव यूपः, भवतीति वाक्यशेषः, उपेक्षानानार्थस्य प्रसङ्गात् । 10 किं तर्हि ? उपेक्षानिश्चयादिः संस्कृतः सन् भविष्यति यूपः, इत्य स्वरूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपत्वं नामतो युक्तम्, यूपस्वरूपं काष्ठान्तरमाभ्यर्थापेक्षितं न पुनरभिहोत्रस्य तदेष सतः संस्कारनिरपेक्षस्य काष्ठान्तरमाभ्यर्थापेक्षानिति वैपम्यम् ।

इतर आह—

ननु वत्सो वत्तक इत्यादि यावत् स्मृणेत्र उच्यते तावत्प्रात्, एवं यूपार्थं दात यूप- 15 स्तत्काष्ठत्वाच्चोच्यते, उपेक्षस्य संस्कारता न विहिता स्यात्, यूपस्य निर्दिष्टत्वात् तस्यामस- स्माद्विदिरविबक्षितार्थः स्यात् तस्माच्छापदेव यूपं स्वीकरोति तावदेव छिनत्तीत्युक्तं भवति, छिनत्तेः संस्कारार्थरहितत्वात्, अदृष्टार्थो वा ।

ननु वत्सो वत्तक इत्यादि, यावत् स्मृणेत्र इति, यथाऽत्र तावत्प्रात्तावच्छब्देन यूपार्थं दात यूप इति तत्काष्ठत्वात्, अत्रोच्यते उपेक्षस्य संस्कारता न विहिता स्यात्, यूपस्य निर्दिष्टत्वात् वभि- 20 र्चनार्थो हि उपेक्षसंस्कारः । तस्मात्तस्माच्च संस्कारार्था विदिरविबक्षितार्थः स्यात्—असंस्कारार्थ-

कर्मिणैश्च यत्र वभिमिहोत्रार्थेयोरप्राप्तमिति । अन्वयो ह्यत्र. पुनश्च उपेक्षेयम्याद्याप्राप्तौ वाक्यार्थोत्पत्त्यो भवति सत्र कर्मणैश्च वत्तकेति । तथा न वत्तकैश्च वत्तकस्य पदैश्च वत्तकस्य वाऽऽदिनायमापक्षमिन्द्रयावत्तद्व्यापारिका कर्तव्यता चोदिता वत्तकमभिहोत्रं जुहुयात् कर्तव्य इति वाक्येन निधीयते इति सीमांशः । यथा यूपमिति । यथा यूपे पदं वज्रापीति वत्तकस्य निमित्तुके यूपे तस्माद्वैपम्यत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते काश्चित् यूपे भवति यूपं तद्वति यूपतद्वाच्यतेति इत्य- 25 तिमिहोत्रेयवत्तकस्य निमित्तपरेति संस्काराद्विधिं विधिप्रसक्तार्थं दात यूपो गम्यत इति भावः । ननु वत्स इति उपेक्षया वत्तकतो वत्तको वाको कस्य उच्यते इत्येतेषां ह्यत्र तस्या इत्य उच्यते तत्प्राप्तत्वात् यूपार्थं दात यूप उच्यत इति भावः । अस्मिन्नि तावत्प्रात्तावच्छब्दमित्युक्ते ननु यूपं गमयामावत्तकतो वैपम्यम् । यूपं छिनत्तीत्यादौ सीमांशः उपेक्षानिरु- द्धानं वत्तकस्य पूर्वमप्येव संस्कारविधिवैपम्यविपक्षयोः पक्षेऽस्माद्विधानात् तद्विधानानुपपत्तिरिति पूर्वव्यापिकादिप्रतिपादितमेव यूपानिरुपम्यम्, संस्कारविधौत्यपि प्रयोगवर्धनात् यत्र तु तथा प्रयोगो न भवति तत्र कीदृश एव संस्कारवाक्यमस्ति- 30 काह । तत्काष्ठत्वादिति । उपेक्षानिश्चयादिना यूपस्य न तु उपेक्षोत्तरवाक्यमप्युपेक्षितं यूपस्यप्राप्तौ न वैपम्य- मभिहोत्रवत्तकस्योक्तिः साधः । अत्रागते-उपेक्षमप्येति नहि उपेक्षतश्च एव यूपः सिद्धयति वत्तकविधानवैपम्यं यूपस्य निमित्तत्वात् तस्य विधिवाच्योपेक्षितः काष्ठः, यूपकीकरणस्य एव उपेक्षयापि कीदृशतया । जानवैश्च वत्तकस्योक्तिः

स्वीकृत्य एव छिन्तिः स्मार्तिर्नर्थाः, एवमाचार्यदेव ब्रूयतीत्येति सात्वेन परिगृह्यातीत्युक्तं भवति तावदेव छिन्नीत्युक्तं भवति, छिन्नेतः संस्कारार्थरहितत्वात् । मा भूत्वं शोभो दृष्टविकृत्याद्यत आह—अदृष्टार्थो वा, स्मार्तिरिति वर्यते मेवादृष्टार्थः तत्तत्प्रत्ययान् । एवं तावत् कथयतः ऐक्यवैषम्याद्युक्तमुक्तं निम्नतर विचारकस्यैव तद्विचिन्नेः पूर्वं छिन्नति पञ्चममहासमितिस्मार्तिरिति ।

अवधारणवैषम्येऽपि—

अत इयं वा तत्र भावना पूर्वं छिन्नति छेदनेन पूर्वं स्वीकरोतीति तत्र न छेदनमेवावधार्यते अष्टाक्षरणादीनामसंस्कारस्वप्रसङ्गात्, किन्तु स्वीकरोत्येवैत्यवधार्यते चेह इवन विविधाकमेन न शक्याऽऽप्रयितुम्, अवधारणासम्भवाद्भवनेमाप्तिहोत्रं करोतीति इवनाद्यम्यस्याप्तिहोत्रस्याभावात् ।

अत इयमित्यादि, अनन्वयोऽपि चेवं भावना तथैव भावनाऽवधारणवैषम्यमपि मावधिष्यामि अत आह—वा तत्र भावना पूर्वं छिन्नति छेदनेन पूर्वं स्वीकरोतीति, छिन्नेः संस्कारमात्रे ब्रूयतीत्यवधार्यताया बध्यत्वात्, तत्र न कथमवधार्यं ? इत्येते, न च छेदनमेवावधार्यते, यदा स्वीकरोतीति वर्यते, कदाचिदपि इति चेत् ? यत एवकारस्तोऽन्यत्रावधारणमष्टाक्षरणादीनामसंस्कारस्वप्रसङ्गात्, तदत्र प्रसङ्गम् । तत्र नेष्यते किन्तु स्वीकरोत्येवैत्यवधार्यते सात्वेनापि तदप्रयित्येवार्थमेवाऽवधारणमावना भूये, चेह इवनविविधाकमेन न शक्याऽऽप्रयितुम् । किं कारणमन्यमेति चेदवधारणा सम्यक्प्रसङ्गेनाप्तिहोत्रं करोतीति, कथं पुनरसम्भवः ? यस्यावधारणेनाप्तिहोत्रं करोति न प्रसङ्गाभिप्रायः, न च करोत्येवैत्यवधार्यते कर्तव्यविक्रमाभावात् करणाभावात्तत्रावधारणवैषम्यम्, इवनेमाप्तिहोत्रं करोतीति इवनाद्यम्यस्याप्तिहोत्रस्याभावात् ।

अत एव प्रसिद्धिवैषम्यमपि—

तस्याप्तिहोत्रस्याप्रसिद्धस्य क्रियाकलापमिमतादीनामवैषम्यादित्यात् प्रसिद्धयुपपत्त्युच्छेदनादिवैषम्यम् ।

(तस्मैति,) मात्रप्रसङ्गेन नामनेकत्वसामान्यमेवास्तुमीयेत नार्थविच्छेदम् इवं तद्विहोत्रं वायादिवति, तस्यात् प्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यामपि वैषम्यमिति ।

हेतुमददृष्टार्थं वा भवति इति भावः । विवेकदृष्टार्थं वा वैज्ञानिकप्रत्ययानुसृत्यैव—वैज्ञानिकप्रत्यय इति । अत हेतुमदसंस्कारस्याभावात् पूर्वं छेदनेन स्वीकरोतीति यावत् कर्तव्यं तदा भावार्थं न छेदनेन कथमवधार्यते स्वीकरोतीति वर्यते, अष्टाक्षरणादीनामसंस्कारस्वप्रसङ्गात् ततोऽन्यत्रावधारणं नार्थम् स्वीकरोतीति सात्वेनापि तदप्रयित्येवार्थमेवाऽवधारणमावना भूये, चेह इवनविविधाकमेन न शक्याऽऽप्रयितुम् । किं कारणमन्यमेति चेदवधारणा सम्यक्प्रसङ्गेनाप्तिहोत्रं करोतीति, कथं पुनरसम्भवः ? यस्यावधारणेनाप्तिहोत्रं करोति न प्रसङ्गाभिप्रायः, न च करोत्येवैत्यवधार्यते कर्तव्यविक्रमाभावात् करणाभावात्तत्रावधारणवैषम्यम्, इवनेमाप्तिहोत्रं करोतीति इवनाद्यम्यस्याप्तिहोत्रस्याभावात् ।

अतएवयत्रयमुपसंहृत्य हेतुप्रयत्निगमनार्थमाह—

शैलीप्रामाण्ये चास्य सौस्या यूपक्रियाऽप्याचार्यात् तत्सिद्धिरपुकेव ।

(शैलीप्रामाण्य इति) शैलीप्रामाण्यप्राप्त्यसम्भमानस्याभिहोत्रस्य यूपक्रियाया उत्तमिषि-
नेवावाचार्यात्, यथार्थस्य मानो यावार्थ्यं न यावार्थ्यमयावार्थ्यं तस्मादवाचार्यात् यूपक्रियाया अग्नि-
होत्रक्रियायाः शैलीसाम्यं नास्ति, अतो न युक्त विष्ण्वन्तरविधानस्यैस्या तत्सिद्धिरूपक्रियाविधिरिति । १
अथवा शैलीप्रामाण्य-स्यैवमुमानं तस्मिन् शैलीप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने चाभिहोत्रस्य सैस्या यूपक्रि-
याया अचार्यात् कचह्वारं विधिविष्ण्वन्तरस्यैवोस्तुत्यार्थवाऽप्रसिद्धेरौचित्यत्वाद्गुमानासुपपत्तेः,
लोके हि दृष्टमनुमीयेत न तु यूपकरणमहासानिरूपमभिहोत्रकर्मपरिष्कारं पूजामृतं प्रसिद्धमस्ति पद-
कण्ठेस्याऽभिहोत्रस्येवमुमीयेत तस्माच्छैलीप्रामाण्ये चास्य सैस्या यूपक्रियाया अचार्यात् तत्सि-
द्धिरपुकेव । इदनाभिहोत्रयोर्मध्येऽपि इदनासुवादिविशिष्टाभिहोत्रविधित्वे चोक्तत्वात् न दृष्टान्तवैपम्यात् २
सैवमुमानमिति ।

आह—

ननु सेवादिवत् क्रियामात्रत्वावितिकर्तव्यताभ्यां प्रतिपत्तिरुक्तं, मजनार्थसेवायाः
ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात् अज्ञातत्वे तदर्थप्रतिपादनात्, न त्वेवमभिहोत्राधयक्रियाः ज्ञाताः
अवश्यमैतदेवमितरथा प्रसिद्धिर्न पूजकत्वापत्तेः । ३

(नन्विति) यथाप्यभिहोत्रक्रियामात्रत्वे यूपच्छेदमिश्रैकीवैपम्यं तथापि सेवातिक्रियावदेव
तद्विषयसि यथाहि सेवेत्युपमानादुक्तिकरणविरुद्धत्वात्तुहृषिममगार्थविशेषेण मनोवाक्यपपरित्य-
ज्जेवमितिकैव कामिचित्तानुपरोमकक्षणा, एवमभिहोत्राख्या यत्र क्रिया न सा आद्यवचकस्यापश्य
विरिक्तं चापिद्वि, तस्मात्ता एव पञ्चाङ्गमममोक्षणाविक्रिया अभिहोत्रसिद्धमेवेनोच्यन्ते, आदिमह-
त्वात् कृपिचामिन्याविक्रियामात्रत्वम्, ताभ्य एवेति कर्तव्यताभ्यां प्रतिपत्तिरप्येवमिति । अत्रोच्यते तत्र ४
मजनार्थसेवाया ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात्, अत्रापि दृष्टान्तवादांत्विकयोर्वैपम्याविसमिसम्भवाः ।
तदर्थेयति—मजनं मजिः सेवार्थः सेवाया इति मजनार्थसेवा तस्याः सेवायाः ज्ञातत्वे तासां तदवयव-
मिमदानासुपमानादुक्तिकरणविरुद्धं सेवार्थत्वात्, अज्ञातत्वे तदर्थप्रतिपादनात् । ज्ञाता एव हि ताः

इत्येवमह-शैलीप्रामाण्ये इति अभिहोत्रशैलीप्रामाण्ये चेन्नैकः यूपक्रियाऽप्याचार्यात्-यूपक्रियाया अभिहोत्रयोस्या
उत्तरत्वाभावादिर्न । अथभिहोत्रयूपक्रियाकैवस्योऽप्याचार्यात्तुल्या सम्प्रति शैलीप्रदेतुवाऽभिहोत्रयोस्या यूपक्रियाशैलीप्र- ५
त्येवाऽभ्युमानं न सम्भवीत्याह-अथ इति । व्यापागमाऽप्याचार्यात् न सम्भवीत्याह-तस्मिन्नेति । इदनाभिहोत्रयो-
र्मध्येऽपि शैलीप्रामाण्यसम्भवा-इदनाभिहोत्रयोरेति । ननु यथोपस्थापनक्रियाविरुद्धविरुद्धत्वात् एवैकमेवेतिदेवे-
त्यते एव पञ्चाङ्गमममपञ्चक्रियाक्रमश्च एवमैवमितिहोत्रमुच्यते व्यापागमक्रिया इति कर्तव्यताभिः प्रतिपद्यन्त इति ऐक-
्यक्रियापरोवाभिहोत्रमिश्रेकातइते-यथापीति । कर्तव्य सेवा मजनार्थं अभिहोत्रं पादया तथा तदवयवक्रिया अपि
अभिहोत्रं एवमक्रियाया वा अज्ञाता एवेति ऐक्ये वैपम्यमिहोत्र-अत्रोच्यते इति । इदमनापवेपम्यं, योज्यतत्वेतिमार्गं ६
मिश्रेन मिर्गाम्युत्तमम्, मिर्गाम्यं काक्यो कोक्यो वा यथाक्रममपञ्चक्रियाया व्यापागमकतः । सेवमूर्तिः प्रसिद्धिरिति
अभिहोत्रं ननु अवयवमितिदेवं मित्यवमिषाविरुद्धम् न तद्विरुद्धात् अथवावैपम्यादिविषयता अभिहोत्रं वापञ्चकतरेव ज्ञात-
त्वात्तुमुच्यते इति । तासां सेवार्थत्वाविति इदं ऐक्ये ऐक्यपदार्थत्वे एवमविकारकतया एवमुच्यमानं एवमैव

व्याख्यायते 'यद्येन वक्ष्यमयन्त वैवाह्यानि धर्माणि प्रथमाभ्यासन्' (अ. १०, १०, १५) इति, किं कारणम् ? तस्मिन्नेव प्रसङ्गत एवान्विताः क्रियाया अनन्तरं फलसम्बन्धान्तरमात्रं किन्वावैक्य-
 ५ बोधप्रसङ्गादिप्रतिश्रुतिरिति धर्मः क्रियाभिन्त्यङ्गः इत्युच्यते, कार्यकारणोपपादप्रतिश्रुतिरिति प्रतिश्रुतिरिति ततोऽपि प्रोक्तं धर्मं जुहुयाद्वाचयेत् स्वर्गकाम इत्येव वाक्यार्थो विद्योऽयं इत्येवमर्थं स्पष्टीकर-
 १० यितुं विविधविधिनः दृष्टयः—तथा सप्तपूर्वाभिधाने कोऽर्थः कृतः स्यात् ? अर्थसङ्ख्य प्रयोजनाभि-
 धेययोर्दृष्टत्वात् कोऽर्थः सामितः ? किं प्रयोजनम् ? कर्म स्यात् ? कोऽभिधेयः समर्थितः स्यात् ।

विविधयो नवीति—

यः स्वर्गकामः स हवनेनेतिकर्तव्यत्वाविशेषेण स्वर्गं भावयेदिति कृता स्यात्, न, विद्या-
 पर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वाविविधानिवाकरणार्थत्वाच्च शास्त्रप्रयोगः, तेन किमूनीकृतं ? यत्
 १५ देवोक्तं भवति यः स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम इति,
 ततो भावनस्य गतापत्त्याभावात् कश्चिदपिप्रतिश्रुतिरिति न । प्रसिद्धिरिच्छा चेयं कल्पना तस्य
 तदर्थमावात् ।

(य इति) यः स्वर्गकामः स हवनेनेतिकर्तव्यत्वाविशेषेण स्वर्गं भावयेदित्यमर्थः कृता—
 साधितः स्यादित्यर्थः । विविधविधिनः आह—विद्यापर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वाविविधानिवाकरणार्थ-
 २० त्वाच्च सप्तप्रयोगः, तेन किमूनीकृतमर्थविविधाया इति न किंचिदूनीकृतमित्यभिप्रायः, तत्समर्थयति
 यावदेवैवमिति, तावदुक्तं भवति यः स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम
 इति तावदोक्तं कोऽपिप्रतिश्रुतिरिति न । प्रयोजनाभिधेयत्वात्, जुहुयात् स्वर्गकाम इत्ये-
 वावैव गतापत्त्या, जुहुयात्—धर्मं भावयेत् स्वर्गकाम इत्येवार्थं वाक्यार्थस्यैव कोऽपिसमर्थन

केचिन्मार्गस्य आहुः न एव केचनराः स एव कर्मसम्बन्धोऽयं नो हि वाक्यमिति इति तं धर्ममिति वनाच्छते यत्
 २० ननु कर्तुं स तेन व्यवहृत्यते यथा प्रचरो जलक इति तेन वा पुनर्यं वि-भवतेन यदुक्तं स धर्मसम्बन्धोऽयं न केचन
 केचन, केचन इति वक्ष्यमयन्त वैवाह्यानि धर्माणि प्रथमाभ्यासन् इति यद्वैक्यसङ्ख्यप्रयोगेन धर्मं समर्थयतीति भावः ।
 किमर्थं वक्ष्यमिति धर्मं न यदुक्तत्वात्—तस्मिन्धर्म इति ननु न तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किन्वातः तस्मिन्-
 त्वेन वाक्यप्रयोगः किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 २५ इति भावः । धर्मसङ्ख्येन वाक्यमिति वाक्य एव धर्ममाहुः । न तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 ३० तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं
 तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं किमर्थं तावत्पापार्थं कल्पयेत् धर्मं

अत्रोच्यते—

न तर्हि पुनर्जुहुयादिति वाच्यं स्यात्, अग्निहोत्रप्रत्ययेनैवाग्निप्राजापत्यादिसम्प्रदानशुभो
तीत्यादीतिर्नर्च्यतामुक्तार्थत्वात् पुनरपि स एव दोषप्रपञ्च उपस्थितः ।

(नेति) पुनरपि प्रागमिद्विषयो यो 'न हि कश्चिज्जुहोतिपुनर्बचनेने'त्यादि मन्वार्थः स एव

७ दोषप्रपञ्चोऽस्मिन्नपि व्याख्यान्वयमुपस्थितः ।

अपि वैवमित्यादि, किञ्चान्वयश्चापि पुरुषप्रमाणकथादापत्तिः, उत्तरोत्तरविरोधपरिहारविचारमाप्यायपरि
ग्रहात्तर्क आश्रितो भवति सामान्याद्यर्थैकान्तवदेव, स च दोषप्रपञ्चप्रतिपूर्णाः पौनःपुन्यत्वादेर
सत्त्वान्मुपगमात् पुनस्तस्यागाद्य ।

अपि वैवमित्यादि, किञ्चान्वयश्चापि पुरुषप्रमाणकथादापत्तिः किं कारणं ? उत्तरोत्तरविरो-

१० धपरिहारविचारमाप्यायपरिमहत्, अग्निहोत्रहृत्प्रयोगः पौनःपुन्यत्वादिरोधादित्येव इत्युक्तेऽनुवादिविधि-
रामति परिहारः पुनरप्रसिद्धत्वादिरोध इत्युक्ते कुर्वाणैः जुहुयाच्छब्द इत्येवमादिविचारैः प्राप्नोऽर्थ-
स्त्वत्रा परिगृहीतोऽयः अत्रुक्तिप्रामाण्यावच्छन्वात् पुरुषप्रमाणकथात् आश्रितो भवति, तर्कव्यवहार
अस्मिन्नवचनेऽर्थैकान्तोपपत्तिरुक्तवद्वानार्थमूहार्कः' (गी० अ-१७-१-सू. ४०) इति ।

किमिति ? सामान्याद्यर्थैकान्तवदेव यत्र सामान्यमेव विद्येता एव सामान्यविरोधमेवेकान्तार्थपरि
१५ ग्रहः प्रागुक्तविधिमा पूर्वोत्तरविरोधपरिहारप्राप्नोऽर्थोऽवच्छन्वात्प्रतिरक्तः पुरुषप्रमाणत्वाच्चयापमपि

मातिरिचीति श्रेयस्वार्थान् व्यासमिति वाच्ये किञ्च विधिविचारकप्रत्ययेन एतेषा एव इति दूरेष्वयमन्ये न्य युमिति निषेधं
पिबिति दूरे अत्राद्येवावेति वचनमिति भाव्ये कथञ्चत् किञ्चयमने प्रसिद्धमिति मया । अत्रये होवमिति वक्तुं
तदर्थपरिहितमुदाहरितै इति वृत्तस्य वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं

२० ३० वदमानमैतुक्तवत् यत्रात्र व्यासमिति वाच्ये किञ्च विधिविचारकप्रत्ययेन एतेषा एव इति दूरेष्वयमन्ये न्य युमिति निषेधं
पिबिति दूरे अत्राद्येवावेति वचनमिति भाव्ये कथञ्चत् किञ्चयमने प्रसिद्धमिति मया । अत्रये होवमिति वक्तुं
तदर्थपरिहितमुदाहरितै इति वृत्तस्य वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं तदर्थपरिहितमिति वक्तुं

२५ अग्निहोत्रप्रत्ययेनैवाग्निप्राजापत्यादिसम्प्रदानशुभो तीत्यादीतिर्नर्च्यतामुक्तार्थत्वात् पुनरपि स एव दोषप्रपञ्च उपस्थितः ।
न तर्हि पुनर्जुहुयादिति वाच्यं स्यात्, अग्निहोत्रप्रत्ययेनैवाग्निप्राजापत्यादिसम्प्रदानशुभो तीत्यादीतिर्नर्च्यतामुक्तार्थत्वात् पुनरपि स एव दोषप्रपञ्च उपस्थितः ।

३० पुनरपि प्रागमिद्विषयो यो 'न हि कश्चिज्जुहोतिपुनर्बचनेने'त्यादि मन्वार्थः स एव दोषप्रपञ्चोऽस्मिन्नपि व्याख्यान्वयमुपस्थितः ।
अपि वैवमित्यादि, किञ्चान्वयश्चापि पुरुषप्रमाणकथादापत्तिः, उत्तरोत्तरविरोधपरिहारविचारमाप्यायपरि
ग्रहात्तर्क आश्रितो भवति सामान्याद्यर्थैकान्तवदेव, स च दोषप्रपञ्चप्रतिपूर्णाः पौनःपुन्यत्वादेर
सत्त्वान्मुपगमात् पुनस्तस्यागाद्य ।

तर्कः, स प्रामिष्ट इति, अपि च तर्कोऽप्रतिपूर्णे यदि न मवेदाभीयेत किंत्वमसिपूर्णः, कस्मात् ? होप
 त्रयात्, क्वमस्मादोपत्रयात् ? पौनरुक्त्यादेरसत्कार्यवादाभ्युपगमात् पुनस्तस्यागाव । जुहुयादुक्तेः
 पौनरुक्त्यादिदोषाः प्रागुक्तवत् ।

असत्कार्याभ्युपगमप्रवर्धनार्थमाह—

एकवक्ष्यामात्रविच्छिन्नपूर्वापरत्वाभ्यादिभिन्नवस्तुत्वामिनिवेशविधानाच्च इवनक्रिया 5
 नुष्ठानं तत्कलाभिमितः स्वर्गस्तयोश्च सम्बन्ध इति परस्परं विषदितत्वाज्ञोपपद्येत, कारणे
 कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात् ।

एकावक्ष्यामात्रविच्छिन्नमेवादि, पावत्कुर्यामिति कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात् ।
 एकवक्ष्यामात्रविच्छिन्नपूर्वापरत्वाभ्यादिभिन्नवस्तुत्वामिनिवेशविधानाचेति तच्छब्दाजुहुयादुक्तेऽप्येक-
 वाऽवका एका च साऽवका वैकावक्ष्या तत्परिमाणमेकावक्ष्यामात्रं सिमितसराः सल्लिखद्वविच्छिन्नं तस्यैव 10
 पुनस्तत्त्वं विच्छिन्नं पूर्वस्यापरस्येकान्तादेरप्यादेर्मन्त्रादेरुपपद्येत परविषयसामान्यवादिमतवत् सर्वं
 क्वापमस्य सतोऽप्यादेर्मिन्नवस्तुत्वेनामिनिवेशः, तत्रभ्युपगमेऽप्रितिति परमाणुश्रुतिविमूयवादि-
 योगसम्भूतपनस्पदीभूताभिमितश्रुतिपरमाण्वादिविच्छिन्नावस्थानाग्रहैः सन्नप्रितिति नवति क्रमेण परि-
 षाममेवाभ्युपगमात् तस्य विधानादभिदोत्रं जुहुयादिति च इवनक्रियातुष्ठानं तत्कलाभिमितः स्वर्गः
 तयोश्च सम्बन्ध इति परस्परं विषदितत्वाज्ञोपपद्येत पूर्वापरभ्युपगमयोः, किं कारणं विषदितमिति 15
 वेदुष्यते, कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमादिति विषयनं प्रवर्धनम् । एव हि कारणे प्रवर्ध-
 नार्थमादिहवमकर्मण्यसत्कार्यस्य च क्वादेरसत्त्वे सति कारणमुपपद्येत, तत्र सति नोपपद्येत, सिद्धो-
 पनपनवत् ।

विशिष्टैकान्तावस्थानाभ्युपगमश्च पुरुषादिकारणात्सकसर्वैक्याभ्युपगमविरोधमिति सत्युपपद्येत
 साम्यमेवाह—

20

सर्वगतसत्कार्यकारणवृत्तित्वेन मेदविधिनिर्विषयत्वाद्दतः सर्ववस्तुसमिपिसन्नूताऽपि
 सा मेदसाधनसम्बन्धाभिनिर्भर्येति विधीयते तद्वस्तुनूतायापि तनुपविष्टमेदसाधननिष्पाद्य-
 त्वेनाभ्युपगम्य यथाभागकारकविभ्यासात्सकैतिकर्तव्यतयाऽनुधीपसेऽवोऽवो माह्नासीदि

पूर्वत्वाव धन्यमिच्छाह—अपि चेति । प्रागुक्तवदिति निर्वैवा इति शेषः । अनेकसमस्तस्याः कृतीऽप्यनेकवस्तुत्वमि-
 त्तत्वाऽप्रितोत्रं जुहुयादिसादिभिराभिन्नवस्तुत्वमसत्त्वैक्याव आधित इत्याद्ये—एकवक्ष्येति । तच्छब्दादिति, कुर्यात्कर्म- 25
 दित्तत्वाः । कुर्यात्तुष्टुवादिभिरसत्त्वैक्यावसत्त्वैक्याव इति भावः । एका च सेति, पूर्वापरत्वापत्तिहारेवैकान्त्याद्यानणस्यभ्युपग-
 मस्याभिनिर्भर्यपरिपन्थनप्रामाण्यवादिनदत्तकार्यवादसत्त्वैक्यावसत्त्वैक्याव इति भावः । परमाण्विति परमाणुश्रुतिविमूयवा-
 द्यादिर्मुक्ता युवाः परमाणुपर्यन्तं मिश्रणे नवति तत्र नास्ति पूर्वकस्याः ततो नाद्य परमाणुपर्यन्तत्वाः तेषामसत्त्वमेवाभ्यु-
 पगमाद्विषयतात्वाच्च अक्षरार्थाभ्युपगमात् अक्षरार्थाभ्युपगमे तु शिबोदमस्य एवमवधारितं करयति मावः । तनु मिश्रण- 30
 यस्यामिच्छा एवेऽप्रितिभ्युपगम्यते च तु परिहृतपणपणयो वर्तमानैकान्त्येऽप्रितिति सति त्वं त्वत्तत्वापि होऽभ्युपगम्यः सर्वैक- 30
 वैक्यावपुनपणभ्युपगममिच्छा एव सर्व अन्तर्गति च त्वमिच्छा त्वमिच्छा—मिच्छादेवेति । सर्वगतेति एव कार्यं नसि-
 त्ति कर्मसंयु, सर्वैक्याव तत्र सर्वैक्याव सर्वगतसत्कार्यं तत्र तत्कार्यं सर्वगतसत्कार्यं तदुचितैऽभ्युपगम्यमेवोऽप्यादि
 मिश्रोपपत्तादिदोत्रं कुर्यादिति मेदविधिनिर्विषयता आदिति भावः । पूर्व कार्यं कालीतकः पञ्चाशद्वदिति तद्वदिति—मत्त इति ।

स्वाभिधा, कार्यत्वेन परिपूरीतत्वात् कुर्यात्पुनरुपादित्यादिबचनाद्विशेषेणान्तर्गतत्वात्, एवमनेन तर्केणासत्कार्यवादेऽभ्युपगमस्तथा, स चाप्रतिपूर्णाः, असिद्धहेतुकत्वात् प्रतिवर्त्येण बाध्यत्वात् ।

(सर्वगत्येति) तुमुमुपगतगतिरुत्पाद्यत्वं क्रमेणैकमेव भुगवद्वा सर्वगतं पुनराकर्षणं कार्यं

८ एव सात्त्विकं सर्वगतं च तत् सात्त्विककारणत्वं इति विग्रहः । बह्वभाषानिधितिभिनवर्त्तनेन चक्षुस्त्वैवाग्निहोत्रं कुर्यादिति भेदविधेर्निर्विकल्पकमात्रमात्रात्, यद्येकम् एव कर्मना न प्रवृत्ता धर्मेण जागेरैके अमृतत्वमानसः । परेषु नाहं निश्चितं शुद्धार्थं विभज्यते यद्यप्येव विद्यमि ॥ (केवलोपनिषत् पृ० १ अ० ३) तथा 'पुनरप्येव सर्वं यजुत एव भस्मम्, वतासुतरलोहानो वरुणे नासिरोरसि' (ऋ० मं० १० सू० १०) इत्यादि । परवर्त्तनं प्रतिपादयित्वे । अतः सर्ववस्तुसमि

१० चीक्यति, सर्ववस्तुना समिधो यजुर्वेव सा हवमक्षि, वचापि मेवा साधमाग्न्याः, घृतेव पयसा शुद्धपाणिभ्यमेरेक्षिया यथाग्निहवनक्रियायाः साधनामि, वाग्यन्तरेण वरुमाचान्, वतासुतरलोहानो वरुणे नासिरोरसि विधीयते, हवन्वजुसानापि यजुपमिहमेव साधनमिप्यापत्वेनाभ्युपगम्य यो यो मागे वचा यजं अरक्षन्वां निन्वास आगमा यस्मा इति कथम्वताचाः सा यथाभागकारकमिप्याचारिमम यदेति-कर्तव्यत्वाद्वा गताकम्पनप्रक्षेपादिमकारणत्वात्पुनरीकृते सामर्थ्यादवोऽसौ प्राह नाधीविशादिति, कस्मात् ।

११ कार्यत्वेन परिपूरीतत्वात्, कुर्यात्पुनरुपादित्यादिबचनात् कार्यत्वेन-निर्वर्तमानेन परिपूरीतेन सा, एहम्यो विधेयेकान्तवस्तुसमिति, यथा विधेयेकान्तवादिना कार्यमेव न कारणमिति, प्रविष्टयोस्तपिचिनाहम-अत्वात् मतिपत्रं वस्तु प्राह नासि एव त्वयाऽभ्युपगतं किवाभ्युपगमादिति त्वां प्रति साम्यसाधनधर्मो-न्वितो दृष्टान्तः, मयापि च त्वयाभ्युपगमेनोक्तमिति साम्यसाधनम् । एवमनेन तर्केणासत्कार्यवाद-संबन्धमाभ्युपगतो ब्रह्मसि, स चाप्रतिपूर्वकार्योऽसिद्धहेतुकत्वात् प्रतिवर्त्येण बाध्यत्वात् ।

२० ननु तस्यमेव वस्तुनोऽस्तत्कार्यत्वं व्यक्तात्वात्, व्यक्ता हि सा क्रिया, न कर्पा, अवि-बन्धितममेकसमुद्भूतवृत्तादिबन्धधर्मत्वेनाभिम्यक्तेऽपिष्वास्तमदवत्, सुकशोणितमस्यापा-मिष वा देवदत्तसदृशत्वाविशेषात्तरत्वे सत्युत्तरकाष्ठसूपतम्यत्वात्, कर्पत्वादेव वा मन्त्रस्य मन्त्रवदभिम्यक्तनत्वे कार्यत्वाक्यत्वात्, एवं तर्हि सत्त्वरजसमसां साम्यवैषम्यवत्त्वकात् कृता एककारणत्वस्य बाधिका स्वादिति चेन्न, तस्य यथाभ्ययासूतेर्नाभ्यकृता नाम कश्चि-

२० दक्षि घटस्थारमवत् ।

कार्यत्वाद्यापारे वेदविधिर्यविकल्पकत्वात्कारणत्वं व्यपिद्य नमिषत्वात्-सर्ववस्तुसमिति चक्षुस्त्वैव वरुणे कुर्यात् व्यपिद्योऽभिम्यक्ता ब्रह्मैवमि तस्यवस्तुमिषात् हवेव नवका शुद्धपाणिना, ब्रह्मस्यपि यजुसादिबन्धधर्मत्वे-नानुपगम्य नवकायमिषि कर्तव्यमिति कथम्वताचाः ततो निवृत्ते वा पूर्वं नासीत् कार्यत्वेन न परिपूरीतत्वात् तत्-कार्यत्वं व्यपिद्य इति ज्ञातः । तथा च अक्षेयः अविह्वलमिषात् प्राह कसीत् कर्तव्येन परिपूरीतम् मिषैवम-
२० कृतमिति, अतः ईदृशमिति कारणं-कुर्यादिति । एव सा कर्मत्वात् मन्त्रवदभिम्यक्ता इति । येषां कर्मत्वं कार्यं तस्यवस्तुमिषात् कारित्वं नास्तीतिमन्त्रवदेव न हि वीच्यतीत्यभ्युपगम्योऽसिद्धादिविधौ नास्ति तदु-च्यते । एकवचनत्वात् कर्ममिति ततो वीच्येव कार्यत्वं इति न च वचनानुपगम्यवस्तुमिषात् । अथवा कर्मत्वात्-पुनरुपादयितव्यत्वं कार्यत्वेन वीच्येवमन्त्रवदभिम्यक्ता इति तदुच्यते इति न च वचनानुपगम्यवस्तुमिषात्

विष्णुसूत्रम्—

अभिमतविष्णुनुवादवैपरीत्यवोपप्रसङ्गश्च, अनुवादकता न घृतादेः करणमात्रवृत्ति
स्वाङ्गजननवत्, घृतादिवद्भजनस्य वा विधायकता, एवञ्च न विधिर्नानुवादो याऽस्ति, अतोऽ-
वाक्यत्वम्, अनुवादविधायकस्याप्रिच्छिन्नार्थपदवत्, काककृतवद्वा ।

(अभिमतोति) अभिमवविष्णुनुवादनैपरीत्यवोपप्रसङ्गश्च, तत्र तावत् धृतेन शुद्धयात् पद- 5
द्या शुद्धवादिताविधानेषु धृतावेर्विधेयत्वाभिमतस्य कारणमात्रस्य हवनस्यवानस्यस्य तन्मात्रेति कर्तव्य-
स्यामानहवनार्थत्वादिप्रतिषेधं शुद्धवादित्वज सुतहवनानुवादाभावाज्जि, हवनस्य धृतादिस्वरिचिच्छा
भावात्, इदञ्च धृतादिविधानकं ज्ञातावाभिमतस्य हवनस्य विधायकत्वेन स्वाभानुवादकता, अनुवाद
कता च धृतादेरुक्तार्थविधायकताभिमतस्यापि कारणमात्रवृत्तित्वाङ्गजननवदिति, कारणमात्रे हृदिरस्य तत्
कारणमात्रवृत्ति धृतादिहवनम्, शोचविधिना ज्ञातार्थमात्रस्य प्रतिपादितत्वात्, उक्तान् कारणमात्रवृत्ति- 10
त्वाङ्गजननवत्तादेरनुवादकता, धृतादिहवनस्य वा विधायकतेति, परञ्चेति, विष्णुनुवादवोपप्रसङ्ग-
भावसङ्गत्वात्पक्षित्वाङ्गजननवत्त्वाच्च विधिर्नानुवादो याऽस्ति, अतः प्रत्यमुक्तप्रकारेणावाक्यत्वम्, अनु
वादविधायकताप्रिच्छिन्नार्थपदवत्, यथा विच्छिन्नार्थमेकं पदयधिकृतपदार्थान्तरसम्बन्धं गामिसेवक
वाक्यम्, अत एव विष्णुनुवादत्वाकाङ्क्षायांभावात्, यथाप्रतिषेधं शुद्धयात् ज्ञातार्थमो धृतेन पपञ्चा
शुद्धवादितादीनि । पञ्चापि पञ्चार्थो नास्त्येव तं प्रति काककृतवदिति दृष्टव्यः, यथा काककृतवर्मान्तर 15
काङ्क्षाप्रतिपक्षवाक्यमविष्णुनुवादत्वाद्येवमपि ।

ज्ञाताज्ञातविशेषाद्यैवं मद्याक्यसम्प्रदायां पटज्ञानवत् साधुतासाधुते न पठेते, अर्था

विष्णुसूत्रे किन्तु धर्मिणिप्रायाः स्यपि तादृश कश्चिदप्राप्तौ सञ्जोऽपि तावत् इति कर्तव्यत्वात्तावतो अनपि महतेऽपि
तथैव, सङ्गदेवैति कर्तव्यत्वात् अथवा विधिर्नानुवादावपरेति कर्तव्यत्वात् वाच्यताः सङ्गजानुवादावपरेति तदनुवादनमिति न
नैवार्थमिति कर्तव्यत्वात् श्लोके तथैव दृष्टव्यमिति कश्चिन्मिस्मै शङ्कः । अभिमतेति अत्राप्यत्र इति प्रतिपत्तिं यथाहि 20
इति कर्तव्यत्वात् एव कर्तव्यत्वात्प्रतिषेधोऽन्यथा शुद्धवादीति कर्तव्यत्वात् अनेरेव इत्येव शुद्धवादिनामिति धृतादिर्विधेयत्वं
तदपिप्रतिषेधं शुद्धवादिनामिति इत्यपि विधेयत्वादेर्विधेयत्वमेव ज्ञात्वा, न त्वनुवादावपरेतिप्रतिषेधोऽनुवादमिति वाक्यं न
तदनुवादानुवादकं कथं अत्रापि हवनस्यात्र तावदेऽनुवादात्वे धृतेन शुद्धवादिनामिति इत्येव शुद्धवादात् सत्, अतोऽङ्ग-
जातविधानकत्वेनाभिमतमनुवादकं तथैव शुद्धवादिनामिति वाक्यम् । ज्ञातार्थविधायकत्वेनाभिमतमनुवादमिति शुद्धवादि
वाक्यं विधानकमिति प्राप्त्यैव निषेधात्तदनुवादकत्वमनुवादस्य च ज्ञातार्थविधायकत्वमनुवादस्य च ज्ञातार्थविधायकत्वमिति 25
ज्ञात श्लोके विधिर्नानुवादोऽप्येवप्रतिषेधोऽनुवादमिति वाक्यत्वात्तावतावपरेत्येव कथं विधानकत्वात्तावतावपरेत्येव कथं
मात्राव न हि विधिज्ञानमन्तरेण विधानकत्वात्तावतावपरेत्येव कथं अत्रिपुरदेहीति । कारणमात्रवृत्तित्वाङ्गजन-
नवदिति, यथा हि एतद्विष्णुसूत्रे ज्ञाते पञ्चदेवेन कर्तव्यमपि हवनमनुवादकं तथैव कारणमपि इत्येव हवनमपि ज्ञातार्थ-
वाङ्मयेव ज्ञातैव ज्ञातः । अनुवादविधायकत्वादिदिति, यथा यस्मान्नेति वाक्यत्वात्तावतावपरेत्येव कथं विधानकत्वात्तावतावपरेत्येव कथं
श्लोकेन विधिर्नानुवादोऽप्येवप्रतिषेधोऽनुवादमिति वाक्यत्वात्तावतावपरेत्येव कथं विधानकत्वात्तावतावपरेत्येव कथं 30
शुद्धवादिनामिति धृतादिहवनम्, शोचविधिना ज्ञातार्थमात्रस्य प्रतिपादितत्वात्, उक्तान् कारणमात्रवृत्ति-
त्वाङ्गजननवत्तादेरनुवादकता, धृतादिहवनस्य वा विधायकतेति, परञ्चेति, विष्णुनुवादवोपप्रसङ्ग-
भावसङ्गत्वात्पक्षित्वाङ्गजननवत्त्वाच्च विधिर्नानुवादो याऽस्ति, अतः प्रत्यमुक्तप्रकारेणावाक्यत्वम्, अनु
वादविधायकताप्रिच्छिन्नार्थपदवत्, यथा विच्छिन्नार्थमेकं पदयधिकृतपदार्थान्तरसम्बन्धं गामिसेवक
वाक्यम्, अत एव विष्णुनुवादत्वाकाङ्क्षायांभावात्, यथाप्रतिषेधं शुद्धयात् ज्ञातार्थमो धृतेन पपञ्चा
शुद्धवादितादीनि । पञ्चापि पञ्चार्थो नास्त्येव तं प्रति काककृतवदिति दृष्टव्यः, यथा काककृतवर्मान्तर 15
काङ्क्षाप्रतिपक्षवाक्यमविष्णुनुवादत्वाद्येवमपि ।

स्तरमावात् ज्ञाताज्ञातासम्बन्धविष्यनुवादाद्युगपद्विषयावृत्तिवाक्यमेवद्वयोपरिकल्पनापरिस्म-
यता, अर्थैर्षं साधुत्वासाधुत्वाम्बाम्, एकार्थत्वात्तदुक्तवत् ।

(ज्ञाताज्ञातविशेषत्वादिति) एवमिति, कारणमात्रकार्यत्वाभ्युपगमे, साधुतासाधुतयोः
साधुता वाङ्मोहितादेः परस्म, अतिहोत्र शुद्धवाचिन्मादेर्वाक्यस्य, विधेयत्वमनुवादात्त्वञ्च मोपपद्यते,
५ अर्थो हि ज्ञाताज्ञाताज्ञातौ वा प्रमुच्यते ज्ञाताज्ञातौऽनुवादावाच्यविधानार्थं प्रमुच्यते स पुनर्ज्ञातार्थः
एत एव प्रत्यक्षमिहा ममाणेन ज्ञातेऽर्थे प्रमुच्यते वाक्यान्तरत्वे वा परेण प्रापितार्थे, यथाऽयं देवदत्त
इति अर्थप्रत्यक्षं प्रत्यक्षद्वयार्थवाचित्वाद्भूय देवदत्तस्य विधीयते, वाक्यान्तरवेदितापामि पदान्मूल-
स्यात्मनं विधीयते देवदत्त । गामस्यात्र ह्युक्तमिति । ज्ञाताज्ञातार्थता परानां वाक्यानाञ्च साधुत्वमि-
मतानां प्रत्येकं सर्वेषां ज्ञयतां दृष्टा, को दृष्टान्तः ? परद्वानवत्, यथा परद्वानन्तरादीय मन्त्र-

१० अष्टाध्यायसम्बन्धा ज्ञाताः, परान्तरुद्भाविमाणा न ज्ञाताः कोवाः कोकप्रसिद्धाः । साधुता परवाक्य-
स्थानां कारणमात्मकार्यकारेऽस्मिन् न गच्छते, सर्वलोकस्मरत्वे ज्ञाताज्ञातमेवद्वयपपत्तेः, एकमेव वा
यदुभयमावादिष्यनुवादात्वाभावात्कोकः काकस्तामिचमिति । नाप्यसाधुता वाक्यमेवानर्थवाचिदोष-
सम्बन्धा घटते, यस्मात् कारणमात्मकार्यकारेऽर्थान्तरमावात्, ज्ञाताज्ञातासम्बन्धविष्यनुवादाद्युगपद्वि-
षयावृत्तिवाक्यमेवद्वयोपरिकल्पनापरिस्मयता, अथवासंक्षेपेन ज्ञातासम्बन्धोऽनुवादाः, अज्ञातासम्बन्धो

१५ विधिः, तयोरेवद्वयोर्द्वयुगपद्विषया-युगपद्विषया, एकस्मिन्नर्थे तस्यावृत्तिरसौ ज्ञयतां वाक्यमेव । देव-
दत्तवाक्यान्तरवाक्यत्वेन गवामयमभोवमायां देवदत्ताम्बान्तरवद्वयुक्तम्, गवानयमविधानवाक्यस्य वा
देवदत्तवाक्यान्तरवाक्यत्वेन देवदत्तविधानमिति । येनमेकस्य ज्ञाप्यस्य युगपद्वयविधानसत्त्वमावात्
वाक्यमेवद्वयोपरिकल्पना तस्याः परिकल्पता, अर्थमेवमावात्, अतोऽसाधुतापि ज्ञाप्यानां नञ्चि सर्वे
साधुतोऽसाधुतो वा ज्ञप्ताः प्रत्यक्ष इति । किञ्चाप्यत्र न केवलं वाक्यमेवद्वयो मेवमावाद्युपपत्त्या-
२० नात्मकमुक्तिमेवोऽपि, अर्थैर्षं साधुत्वासाधुत्वाम्बाम्, एवमिति-कारणमात्मकार्यकारेऽनुवादाद्युगपद्विषया-
योक्तमितिदिष्टं संक्षिप्तं साधनमाह सोदाहरण-एकार्थत्वात्तदुक्तवदिति, यथा प्रतीत्यर्थोर्ध्वतदुक्तम्

न सम्भवतीत्याह-साधुतासाधुतयोरेति । योरेति ध्वनिस्तुदाहरणम्, अतिहोत्रं शुद्धवाचिदि वैदिकप्रकारादिकम् ।
ज्ञातार्थकम्प्रयोगकारणाह-ज्ञातार्थ इति ज्ञातार्थमनुवादाद्युगपद्विषया वाङ्मोहितादेः प्रमुच्यते इत्यर्थः । ज्ञात-
ार्था नचमित्याह-स पुनरिति । यथाज्ञातार्थमनुवादाद्युगपद्विषया-यथापमिति । नाप्यन्तरत्वेनपरत्वेन दृष्टा
२५ ज्ञाताह-वाप्यन्तरत्वेति । तैरेव साधुत्वमितिगतां यदानीं वाच्यवाच्यं ज्ञाताज्ञातार्थत्वोत्पत्तिरित्यर्थोवाच्यत्वं दृष्टम्,
तत्र कारणमात्मकार्यकारेऽर्थेन ननु एकस्मत्कारणात्वात् वाङ्मोहितादेः वा ज्ञातार्थत्वमेवद्वयो-ज्ञाताज्ञातार्थत्वेति ।
अथदेवदत्तार्थं निरूपयमाद्यनति-घट्टात्मन्यदिति यदावेर्ज्ञाताज्ञातपरत्वात्तदार्थं ज्ञायमि ज्ञायतात्पर्यमिति
भा । यत्नोऽस्मिन्मात्रमेव यदानीं वाच्यवाच्यतायुगपद्विषयावाच्यत्वमाप्युपगमा सम्प्रति प्रकाशेन उक्तं तद्व्याख्या-
यकस्यैव वेति परस्म वाच्यस्यैवमेवार्थं अनुवादात्मिकाद्युगपद्विषयावाच्यत्वं वाच्यत्वेति पूर्वप्रमेयोक्तम्
३० इति भावः । अत्राप्युपगमा न सम्भवतीत्याह-नाप्यसाधुतेति । एकमेव परस्म वाच्यस्य देवदत्त विष्यनुवादाद्युगपद्विषया-
इति सम्बन्धो वाक्यमेवद्वयोऽनुवादाद्युगपद्विषया न गच्छते अर्थैर्षं इति उक्तं हि तस्य वाच्यमेवः ज्ञाताज्ञातमेवद्वयो-
ज्ञाताज्ञातासम्बन्धेति विधिवद्वयवृत्तयोरेवद्विषयात्वं विज्ञेयत्वं तस्य अर्थव्याप्त्यर्थो वाच्यमेव ज्ञातार्थे वै
सम्भवत्यर्थवद्वयोऽपि भावः । देवदत्तादपानवाक्यकारेति यथा देवदत्त गामस्यान्तरत्वेऽप्येव वाच्यस्य तद्वद्वय-
विधानमात्मकारणादनुवादाद्युगपद्विषयावाच्यत्वं वाच्यत्वेनानुवादाद्युगपद्विषयात्वं न सम्भवतीति उक्तं नञ्चि । परिकल्पता

ह्यपरे कार्यत्वादन्यतरप्रयोगो वृथा साधुत्वासाधुत्वाभिमतयोः असाधुत्वाभिमतस्य गोक्षप्यमात्रम्
वागानिवासादिमदर्थे पुणपत् प्रयुक्ते वैकार्यत्वादर्थमिदोपपरिकल्पनापरिहृत्यतेति वचनेति । तस्मात्
पदवाक्यमध्ययोः साधुत्वासाधुत्वाविशेषाच्छिष्टेतरलोकाध्ययकाराविशेषः । एष ते शुद्धपातुः । योमद-
त्यखननविरोधो स्वसंश्लोकसत्कार्यवादागः कारणस्यसत्कार्यवादाभ्युपगममेवप्रतिपूर्वतर्कता
सधोपत्तावित्युक्तम् ।

एतत्त्वत्तयाऽभ्युपगतं कारणस्य सत् कार्यमिति तद्वत्त्वसमीक्ष्यादुष्टिपूर्वकमेवेतिमित्र
तद्वदर्थेनार्थमाह—

इदञ्चाज्ञातमपि सत्त्वया सत्त्वमेवैव विवेकारं प्रति प्रदर्शितं पुणाश्रयत् ।

(इदञ्चेति) यथा पुनः काष्ठमुत्क्रिन्नशरकायमपि रेखाद्विस्तरति यदृच्छया तथा त्वयेव
सत्त्वमेवैव कारणस्यसत्त्वकार्यत्वं प्रदर्शितमिति कर्तव्यमेव कर्तव्यतेति वृत्तता । तत्तुनविवेकारं प्रति प्र- 10
दर्शितं—इत्थमसत्कार्यं भवति, इत्थं सत्कार्यमिति यो वाच्यवाचकसाधनस्वरूपविविधिविच्छेद प्रत्येक
वर्तितं नास्मत्तुल्यदुष्टीयं प्रति दर्शयन्नपि स्वयं तद्विवेकं नैवेच्छति ।

अथोच्येत कारणमात्रकार्यवर्धनमिह सद्यपि निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रमथनं कार्यं
सत्त्वमेवात्र विवक्ष्यते, अलक्ष्यवृत्तित्वात्, लपुष्पवत्, अतोऽसत्कार्यमापृष्ट्य स्वर्गादिप्राप्त्यर्थं
क्रियाऽऽसीयतेऽप्रतिज्ञां कुर्यादिति । तद्विधिपनमितिकर्तव्यतात्मकमिति कर्तव्यतात्मकञ्च तत्रा 15
नितिकर्तव्यतात्मकं च कार्यं पटादि यूपानि लोके वेदे च दृष्टमिति कर्तव्यतात्मकं न भवति
तत्तुमस्मैऽपि घृणगुणलक्षणे, इतिकर्तव्यतात्मकन्तु प्राप्तिर्वाधावि यथा सेवादि, तत्कार्यं न कार-
णमात्रं पटादियूपानिदिवत् । पटं कुर्यादिति प्रतिपादितासत्कार्यार्थवाक्यवत् कुर्याच्छब्दप्रति-
पादितमिदमपि वाक्यं स्फुटतरसत्कार्यार्थम्, आदौ मध्येऽस्ते च कर्तव्यताभ्युपगमात् ।
अतोऽसत्कार्यवादीनामभ्युपगतत्वाद्यप्युच्यते त्वया दोषसार्तं तत् त्वद्वचनच्छब्दादिति । 20

अथोच्येत कारणमात्रकार्यवर्धनमिहैस्यादि बाधवचनच्छब्दादिति । अथ त्वयैवमु-
च्येत न मया कारणमात्रकार्यवर्धनेनैवमस्मैऽभ्युपगम्यते अतस्त्वयैवे दोषा मां प्रक्षयापद्यन्ते, किं तर्हि ?
मयाऽभ्युपगम्यते न कारणमेव न कार्यमेव सोमयमेव न बाधुमयमेवेत्येतिवार्यं वस्तुतत्त्वेकान्तपरि ।

आयः शिरसातो वा । अथार्थमिदोवाक्येकान्तमपि बाधोक्तम्—यद्येति अर्थमिदवापारेण गोघञ्जलैश्च वापावित्त्रमादियर्थे
प्रयुक्तमात्रादुपकार्यमिदोपो न सम्भवति अर्थमिदवापारेणानर्थमिदोपोपपत्तयमात्रात्, एतौ अर्थेऽपि तत्रात्रकमेव लक्षणेकस्य 33
वदस प्रयोगे एकलैकपदवैद्वानिवाक्यवदमात्रावर्थमिदोपोपरिकल्पना नैवैव त्वै तस्मादर्थमिदोपोपपत्तयेन परस्मादाकृत्य न
सम्भवतीति भावः । मिगम्यति—तस्मादिति । विवेकारं प्रति प्रदर्शितमिति, तथा पुनः अस्मन्मानवेन यदृच्छयाऽऽ-
द्यपातुच्छिष्टे तथा मयानपि इतिकर्तव्यमेव कर्तव्यतेति वचनं कारणस्यसत्त्वकार्यत्वं प्रदर्शयति तदपि प्रदर्शनं विवेकारं
प्रत्येकं दान्यं एतौ तथा प्रदर्शनमपि तद्विवेकं त्वं नैवेच्छतीति भावः । अथोच्येतेति कारणमात्रमनवर्धनमपि लोच्यते,
किन्तुमपि इतिवाक्यवचनमपि अन्तर्धर्मादपि लोच्यते एतन्मत्तवेऽस्याभ्युपगम्यताविति भावः । अथमेव कार्यं 30
मिति कर्तव्यतावर्धनमिदोपोपपत्तये कारणं कार्योत्तरं इव आधीनत इत्यत्राह—असत्त्ववृत्तित्वाविति वदन्मवृत्ति
तद्वत्, तथा लपुष्पमवृत्तिवत् । अथोच्येतेति कारणं कार्योत्तरं इव आधीनत इत्यत्राह—असत्त्ववृत्तित्वाविति वदन्मवृत्ति
तद्वत्मिति विवेक्यति—तद्विधिपनमिति । अथोपोनं शुद्धमिति वाक्यं पटं कुर्यादिति वाक्यवत्त्वमनवर्धनमिति वदन्मवृत्ति-
तद्वत् ५० ५३

प्रिहोत्रहवनकरपार्यस्य वाक्यस्य वाक्यता, कुतः ? इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धौ उपसिद्धेः, तत्सिद्धौ
 तत्सिद्धेः, तत् पुनरितिकर्तव्यतावाक्यम्, तद्वक्तावाक्ये तद्वक्तृप्रतिष्ठाप्यकर्तव्यतावाक्यमप्यवाक्यम्,
 तत्र तावद्वदेन सुहुयादित्येव इतिकर्तव्यतावाक्यमवाक्यम्, प्रतिष्ठाप्यार्थानुवादात्तादुन्मत्तप्रमाणवत्, यथा
 कामोन्मत्तस्य पक्षीति वक्ष्यमान्येः इति प्रिये ! इत्यादि प्रमाणो न वाक्यम् प्रतिष्ठाप्यार्थानुवादाभावात्,
 एवं घृतेन सुहुयादित्यस्यापि तद्वक्तावाक्ये इतिकर्तव्यतावाक्याभावात् । अननुवादात्प्रमाणं घृतसम्प्रदानक- 5
 हवमविधानविधिवाक्यस्य विष्णुमुवाद्योभ्याम्भोग्यतिराक्षद्वयोरन्यतरमाभावात् । आत्मनं विधिमात्रस्य
 द्वारमिदमुवादाभावात्प्रमाणद्वयमिति दृष्टत्वात्तापेक्षतेति चेन्न, तत्रापि बहिष्कृत्यविषयप्रकरणविध्यस्य-
 त्तिद्वेरेणपेक्षेव । तस्मादिह इतिकर्तव्यत्वेन कर्तव्यतेति वचनात् कर्तव्यतावाक्यस्यैवासिद्धेर्घृतेन सुहुयादि-
 त्यस्य प्रतिष्ठाप्यार्थानुवादात्ताभावात्वाक्यत्वम् । तद्वक्तावाक्यत्वात्तद्वक्तृप्रतिष्ठाप्याप्रिहोत्रहवनकर्तव्यतावाक्य-
 यिवाक्यासिद्धिः । अथ आह—सुहुयादित्यस्योक्तवदेवेत्यादि, सुहुयात्, अग्निहोत्रं कुर्यात्, हवनं 10
 कुर्यात्, अग्निहोत्रं हवनं कुर्यात्, मात्स्यनुवचमपि तदुपासीतिकर्तव्यतावाक्यकर्तव्यताप्रिहोत्रं कुर्यात्,
 अग्निहोत्रमपूर्वं कुर्यादित्युक्तविकल्पेण प्रागमिद्विहोपसम्भवादेतैः सर्वैः प्रकरैः प्रवोदैः परीक्षायां
 निर्मूलपर्यन्तमविपक्षत्वात्, अविपक्षत्वमपूर्वार्थत्वात्, अपूर्वार्थत्वमज्ञातार्थत्वात्, अज्ञातार्थत्वं प्रमाणा-
 न्तरेण प्रागमिद्विहोपसम्भवादि, यमुपसंहरत्याह—इतिकर्तव्यतावाक्यप्रत्ययापि न कर्तव्यतावाक्याः ।

केदमभिहितं सुहुयादिति हवनमनूय भूतादिना तद्विधानं क्रियत इति, तस्मिन् न 15
 प्रसिद्धम्, कथं न प्रसिद्धमग्निहोत्रं सुहुयादित्यत्र हवनस्योक्तत्वादिति चेन्न तस्यैव सर्वप्रयोग
 परीक्षायांमर्यादाभावात् तत्र तावद्वद्वचनापूर्वकरणार्थतायां प्रवचानाग्निहोत्रमुचित्यागाद्यापत्तिः ।

(केदमिति) केदमभिहितं सुहुयादिति यदुच्यते त्वया यत्सुहुयात्तद्वृत्तादिनेति हवनमनूय
 भूतादिना तद्विधानं क्रियते यथा यत् कुर्यादिति प्रसिद्धं यदमनूय तत्करणविधानम्, यदु न प्रसिद्धम् ।

कर्तव्यतावाक्यासिद्ध्याह—तत्र तावदिति, इत्येव सुहुयादित्येव कर्तव्यतावाक्येन हवनमुपदेयं कृते निवेदात् त व न 20
 कर्मवति हवनमुपदेयिनास्मात् प्रसिद्धो भवत्येव तस्य योग्यताप्रमाणत्वेत्तद्वक्तृत्वम् अप्रतिष्ठाप्यत्वात्, यथा हि अयमर्थः
 यक्षे इहा वक्ष्यमाण्यम् इति प्रिये ! इति प्रकटीतं तत्र वाक्यं न प्रतिष्ठाप्यार्थानुवाद्येवतिरस्यपि यद्वक्तव्यं इति यथाः । अत्रानुवाद्यार्थं
 कर्मविज्ञाह—अत्रानुवादात्तद्वदेति । घृतसम्प्रदानकैति इत्युक्तव्येनैवैः सम्प्रत्यये घृतीयमाच्यते, हवनानुवाद्येव
 हवनं निवेदनं इत्येव सुहुयादिति वक्तव्यमन्यते तत्र हवनमन्योर्विपक्षतात्पर्येण परस्परवार्थक्याभावात् न हि हवनविपक्ष-
 कतामिदोर्न सुहुयादिति यत्नस्य हवनानुवाद्येन इत्येव सुहुयादित्येवार्थक्यापत्तिः साकार्येनोदेन निरार्थकत्वात्, यथा 25
 कारक्यार्थं किमर्थं इति वदति वरत्नं सम्प्रत्यये अस्मात्प्रमाणवत्, न वा हवनविपक्षक्यार्थं किमर्थं सम्प्रत्यये कारयेव
 हवनार्थं किमर्थमन्यमाच्यते तथा न वार्थार्थं वाक्यानां साकार्येनोदेन निरार्थकत्वात् वरत्नार्थक्यापत्तिः निरार्थक्याच्य-
 क्ये वरत्नार्थक्यमर्थः एकवचनत्वे चेति भावः । यत् हारमिषुष्ये कर्मात्म्यामिसाक्यं कर्मात्म्यामिषुष्ये वा हारमिषं कर्मा-
 पेक्ष्योपदेयं योके वरत्नमर्थं निष्युक्तव्योर्विपक्षक्येवोपाकृत्ये—यत्सम्प्रत्ययेति । हारमिषुष्ये प्रकरणवित् एतेहवनवाच-
 यमिदोर्न हवनप्रकरणार्थक्येवोपाकृत्ये—तथापीति । इत्येव सुहुयादिति वक्तव्यं नाग्निहोत्रं सुहुयादिति यत्नमिद्विहोत्रानुवा- 30
 द्यम्, इतिकर्तव्यतावा हवनं कर्तव्यतावाक्येन हवनविधानप्रकरणवित्तिद्वेरेण न हवनस्य प्रतिष्ठाप्यार्थं यद्वक्तृत्वं घृतीयार्थं समी-
 क्यह—तस्मादिति । तद्वक्तावाक्यादिति इत्येव सुहुयादित्येवार्थक्याच्यत्वात्तद्वक्तृत्वमपि प्रतिष्ठाप्यमिदोर्न सुहुयादित्यपि वक्तव्यं
 न यद्वक्तव्यम्, इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धेर्नैव । अग्निहोत्रमन्ये हवनस्य निहितत्वेन प्रतिष्ठाप्यमिद्विहोत्रमन्येव कर्मवतीत्यापहृते-

- कर्म न प्रसिद्धम्, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र हवनस्योच्छ्वादिहनुवदनं मनुष्यप्रतिष्ठेति चेत्, तत्रैव सर्वप्रयोगपटीक्षावामर्शमाभात् । तत्र चावदवभापूर्वकरणार्थतानां प्रधानाग्निहोत्रमुत्तिगागापापतिः, अर्शमाभातिस्वममित्यभ्युदये, कर्मोत्पन्नं विकल्पद्वयोपपत्त्याः सुस्थोत्तरत्वात्, हवनं कुर्वात्, अग्निहोत्रस्यमपूर्वं दुर्वाविशेवयोरप्यविकल्पयोः प्रधानाग्निहोत्रक्षयस्य तदर्थस्य च जाग्रावयते, ८ पुनरेव जुहुयादित्यादिपञ्चबाहसपञ्चीकरणार्थमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दस्य स्वमकृत्यर्थस्य सार्व-
 ९ क्तत्वेऽग्निहोत्रस्यः पौनःपुन्यभिरर्थक आपद्यते । अथ प्रधानत्वादिहोत्रस्य सा भूयदिहोत्रस्यो निरर्थक इति सार्वकृत्येव ततो जुहुयाच्छब्दमैरर्थक्यात् प्रयोगो भोपपद्यते, सिद्धिदार्शमात्रेऽनुवादात्मा-
 भात्, प्रधानत्वञ्चास्याग्निहोत्रस्य साक्षात् सर्गादिकाम्यपुरुषार्थसाधनत्वेन विधानाद्युत्तिगागाम्ये च तदुपपत्तिः । अत्र च न तु पञ्चदशमिहोत्रस्यः काश्चिदपि कर्तव्यतां प्रतीयन्ताति सर्वो मन्त्रः पूर्वो
 १० तत्पञ्चमसङ्ख्येवोक्त्यो पात्रमाति पट्टादिकर्तव्यतापामिव काचित्किंवा प्रसिद्धा ययाऽग्निहोत्रस्यत्वा हवनस्यादिविधेयं हवनाक्यता वाऽग्निहोत्रत्वेति हवनं कुर्यादित्यनुच्छेदपार्थविकल्पः । अपूर्वार्थ-
 पक्षेऽप्यग्निहोत्रस्यस्य जुहुयाच्छब्दस्यैवार्थत्वात् प्रधानापूर्ववाच्याग्निहोत्रस्यस्य ज्ञातत्वाच्च, विवेक-
 तस्तु अग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषापातिपानापत्तिश्च कस्यचित् तदासक्तपूर्वमिवाग्नेन कौड्यं इत्यादि वाच-
 तवदुत्पादकमिति मन्त्रश्च योग्यः । आग्निहोत्रात् पुनश्चप्रमाणकताञ्चप्रामाण्यत्वात् इत्यादिदोषः, तत्र
 ११ प्रधानाग्निहोत्रमुत्तिगागापापतिरर्शमाभात्, केवमग्निहोत्रमित्यादि ।

अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि विकल्पयोस्तुस्थोत्तरत्वात् ।

(अग्निहोत्रेति) अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि जुहोतिजागापापतिरग्निहोत्रं कुर्यादग्निहोत्र-
 वनं कुर्यादित्येवयोरपि विकल्पयोस्तुस्थोत्तरत्वात्तिष्ठति समपार्थविकल्पस्याग्निहोत्रं कुर्यादहनं कुर्यादित्ये-
 वयोः पक्षयोश्चतयोपहुहत्वात् समानोत्तरत्वमिति । अत्रापि अत्र पुनरेवं न निर्वाह्यतामिति चेन्नोक्तः

- २० कर्तव्यं न प्रसिद्धमिति । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र तत्रैवप्रयोगपटीक्षायां विध्यान्तर्भवति चेत्तदिति च तत्र हवनमिदं
 ज्ञातव्यमित्युपपत्तिः-तर्ह्येति अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाचकमपि न एवार्थः । इदं जुहुयादित्यत्र हवनस्योच्छ्वादिहनुवदनं
 त्वेऽग्निहोत्रस्यैव हवनं कुर्यादिति हवनमितिजागापापतिरग्निहोत्रस्योक्त्यर्थं सारवाक्यात् अग्निहोत्रस्ययदिपरापत्तिरिति-
 त्रयवचनमिदं ततोऽपि तत्रैवप्रयोगपटीक्षायां पञ्चदशमिहोत्रस्यैव हवनं कुर्यादिति अग्निहोत्रस्यस्य अग्निहोत्रस्य-
 पूर्वोद्वेगित्यग्निहोत्रस्यस्यैव अर्शमाभात्, अग्निहोत्रस्यस्यैव अर्शमाभात्, अग्निहोत्रस्यस्यैव अर्शमाभात्, अग्निहोत्रस्यस्यैव अर्शमाभात्
 २१ जुहुयात् सर्वत्रापि इत्येव वाच्येति मन्त्रश्च योग्यः । योऽपि अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 होत्रेव ज्ञातव्यमित्युत्तिगागापापतिरग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २२ जुहुयात् सर्वत्रापि इत्येव वाच्येति मन्त्रश्च योग्यः । योऽपि अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २३ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २४ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २५ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २६ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २७ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २८ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 २९ अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्
 ३० अग्निहोत्रस्यैव अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात् अर्शमाभात्

म्यथा विधीयते ? तथाऽप्रतिक्षेपविधायक एव, कृतकानुवाचः । इतिशब्दो हेत्वर्थे, तथा-देव प्रसरेव
बाह्मार्थत्वेनाप्रतिक्षेपप्रतिक्षेपं जुहुयादित्यत्र तावज्जुहुवाच्छब्दो बाह्मस्याविधायको माध एवमुवाच ।
अत्रैव मनु सेवादिवत् कर्तव्यताप्रतिपत्तिरितिकर्तव्यताय्य इत्युपक्रम्य मय्यो योग्यो बावदेवप्रा-
सादुवा वा वद्वदिति । एवं तावज्जुहुवाच्छब्दस्य बाह्मार्थत्वामावाच्युत्तम् होत्रशब्दस्य वा ।

० तथाभूतार्थान्मुपगमे च प्राप्तेर्भ्युदासः, भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगात् । यथा
वाऽयं भूतेन जुहुयादिति प्रमुग्यते तथा ह्ययमगतार्थ इति विज्ञायेत, अग्रमत्तप्रमुक्तत्वात्,
इये स्वादिवत्, अथवाऽश्वरविधायत् ।

तथाभूतार्थान्मुपगमे चेति, अन्त्युपेक्षापि बाह्ममन्त्रमेव दानमिति होयं भूतः, कोऽपि ।
प्राप्तेर्भ्युदासः, येन प्राप्तिर्ब्रह्मणे च प्रजापतये च सार्यं जुहोतीति यथा प्राथितमग्नौ प्रक्षेपो दानमिति तन्मा-
१० प्राप्तेर्भ्युदासः, कस्मात् । भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगात् । अन्त्युपेक्षाप्राप्तिं भूतेन जुहोतिनोक्तत्वा-
त्तदर्थस्य गतत्वात्प्रयोगार्हत्वात् पौनःपुन्यमस्य क्त्वात्, प्रमुक्तत्वव्ययमसौ ह्यवते प्राप्तिवृत्तजुहोतिरवर्क
इति तस्मात् प्राप्तेर्भ्युदासो जुहोतिप्रयोगात् । यथा वाचं भूतेन जुहुवादिति प्रमुग्यते तथा ह्ययमगतार्थ
इति विज्ञायेत यद्यप्येन ह्यप्येनाल्लार्थोऽप्रतिक्षेपः क्त्वात्, किं कारणं ? अग्रमत्तप्रमुक्तत्वात्, अग्रमत्तेन
हि वेदेन प्रमत्तात् पुन्याद्विकल्पनेन रागाद्यविधायिवोगरहितेन प्रमुक्तोऽन्यत्वेन, क्वचित्कैनेन पुनरे-
१५ नाग्रमत्तेन विदुषा प्रमुक्तत्वात्कल्पनेन भा मूत् सार्यं जुहुवाप्राप्त्याप्ये कल्पनाच्च पुनराधीनोपसम्भित्वा
प्रमाप्नोत्येवेति । अथ हि भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगोऽग्रमत्तप्रमुक्तो न वेतकेनचिद्विद्वत्सोपाकारित-
मुक्तत्वेन तुल्यः अकस्मादधिकत्वेन तुल्यः । क इव ? इये स्वादिवत्, यथा-‘इये त्वोर्दे त्वा वायव्योपा-
यवस्य देवो वाः सविता प्रार्थयतु मेऽस्तमाय कर्मण’ इत्यादिसंज्ञा अगतायां इति विज्ञायते तत्तार्थं भूतेन
जुहुवादिति वाक्ये जुहोतिप्रमत्तप्रमुक्तत्वात्गतायां इति विज्ञापेयं भाग्यथा, अथवाऽश्वरविधायत् ।

२० इयं कोऽपि प्रतिक्षेपितोऽन्यत्वेन विधायकं न जनेति नर्त्तं भूतेन जुहुयादित्यनुवचनं नवेतिर्नर्त्तः । ईदृशकृतं ह
वाच्यत्वयोः सार्यं वेदः प्रक्षेपः स च द्वेपि बावारे इतिवेति क्त्वात्तावत्तस्य इत्युक्तम्, क्त्वात्तावत्तस्य इत्युक्तम् एव नर्त्तं
यद्यतीत्यर्थं नर्त्तं जुहोतीति पुनरा वाऽपि प्रतिक्षेपितोऽन्यत्वं तावत्तुहोतीति वा न प्रमाप्तिप्रयोग इत्युक्तमिति निश्चयः ।
अत्रापि सत्तु वेदप्रक्षेपः किमप्यस्याविधायकत्वात्तस्य प्रतिपत्तिरित्यादिप्रयोगे प्रक्षेप इत्याह-अत्रैव अन्विज्जादिना ।
सत्तु मन्त्रं बाह्मस्यदेव सार्यं जुहोतीत्यत्रापि होयं इय इत्याह-तथाभूतार्थेति नमस्ये च प्रजापतये वेति वाक्ये-
२५ वादी प्रक्षेपकत्वं सत्यं प्रमा भूतेन जुहुयादित्यत्रापि जुहोतेर्वाचावर्त्तये तत्तु पौनःपुन्यं क्त्वात्, तस्मात्तस्मात्तस्ये तु भूतेन
जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगे च सार्यं अन्त्युपेक्षा पुनःपुन्यमिति तस्माद्विज्ञापे कल्पने नैकजं जुहोतिप्रयोगं पौनःपुन्यमिति
मार्गः । तदेव पुनः कल्पयति-यथा वाऽयमिति, यथा भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतेः प्रयोगः प्रियते तथा निक्षपते-
तावत्तवत्तस्य इति यद्योऽयमग्रमत्तप्रमुक्त इति । अत्रैव हेतोर्नर्त्तनीयदेवस्यैवदेवत्वत्वान्तिप्रयोगाह-अग्रमत्तेन इति
तन्मत्तेन-अनीदरेवत्यामिदमन्तीमात्तमत्तेन अग्रमत्तेन-तीदरेवत्यामिदमन्तीमात्तमत्तस्य मत्तेन । सत्तु सत्तुप्रासादायमन्त्ये
३० अग्रमत्तं पुनराधीनोपसम्भित्वा तन्मत्तः कोऽपि प्रमाणं न जनेतिरित्यादिप्रयोगे पुनरा विदुषा प्रमुक्तत्वात्तुल्य-
मिहाह-मा मूदिति । अग्रमत्तप्रमुक्तत्वात्तस्य भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहुवात्कर्मो यत्कर्मप्रमुक्तत्वात्तुल्यः अग्रमत्तप्रमुक्त-
ता वा मन्तोत्तव-अर्त्त इति । भूतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगे न नवार्त्तं अग्रमत्तप्रमुक्तत्वात्तस्य प्रयोगस्य हास्य-
माह-इये स्वादिवदिति । अग्रमत्तप्रमुक्त-अथ वाऽश्वरविधायकमिति अग्रमत्त-अग्रमत्तः । एवं निवेदितोऽन्य-
कल्पकप्रयोगो भूतेन जुहुयादिति वाच्यत्वजुहोतिप्रयोगे वा कल्पने वेति वाच्योक्तवार्त्तौ नर्त्तं नवेतिर्नर्त्तं च कर्मो न

गृहेन च मुञ्जीत तान्येव च प्रमुखा येष्टयाविति, न तु यथा हि वेद्यके त्रिपञ्चा घृतेनैव मद्येभ्यः
गृहेन, गृहस्य चाभ्युपेत्यात्, यद्योक्तम् 'प्रभूतकृमिसञ्जातुर्द्वयोर्मांसवत्प्रो गुहः । यमुञ्जेजोमय
वस्य विष्टोपाच्छेप्यणो भयम् ॥' इति ।

किमान्यन्—

इदं यामिहोत्रं जुहुयाद्यदभये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति घृतेन जुहुयात्, शूर्पेण ५
जुहोति तेन ह्यस्य क्रियते इत्येवमादिविध्यनुयादाद्यथाकन्यगतो जुहोतिः श्रूयमाणः प्राप्ति
विहितेति कर्त्तव्यतानतिरिक्तहवनक्रियानाममात्रार्थो विप्रक्षीर्णावयवकडापाकरा क्रियेव या-
स्यार्थोऽसिद्धरूपो यथा घटयूपादि, स मात्रत्वात् तस्याः प्रकरणाभ्युपगमात् इत्या जुहोतिम
योग्याहुस्यं कृष्मकृतिस्त्रिहृतं वा च दर्शयितव्येति यदभये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति
तद्वत्तादिना स्वर्गकामः दुर्वादिति । तत्प्रतिपादनार्थमभिमतथाकन्यार्थताऽस्यैव स्यात् । 10

(इदं येति) इह यामिहोत्रं जुहुयाद्यदभये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति घृतेन जुहुयात् शूर्पेण
जुहोति तेन ह्यस्य क्रियते इत्येवमादिविध्यनुयादाद्यथाकन्यगतो जुहोतिः श्रूयमाणः उपस्थापनादिति
कर्त्तव्यतानतिरिक्तसेवमक्रियानामभयेवमात्रार्थत्वम् प्राप्तिविहितेति कर्त्तव्यतानतिरिक्तहवनक्रियानाममा-
त्रार्थो विप्रक्षीणावयवकडापाकारा क्रियेव याऽस्यार्थोऽसिद्धरूपो—न सिद्धरूपो यथा घटयूपादि, तस्मा
प्रत्याहु तस्याः क्रियायाः प्रकरणाभ्युपगमात्, प्रकरणेमानुबन्धयन् वक्ष्य भूते भोगे च प्रतिपद्यते 15
क्रियामात्रमवश्यमनेन ह्यनेन दर्शयमित्यतश्चोद्यत इति, तस्मात् क्रियामात्रत्वात् प्रकरणाभ्युपगमात्
हि वा—अत्र वा जुहोतिप्रयोग्याहुस्य—सचाम् जुहोतिप्रयोग्याम् क्रियामात्रं प्रतिपाद्ये मान्तर्यकत्वात्
कृष्मकृतिस्त्रिहृतं वा च दर्शयितव्येति, तत्प्रतिपादनार्थमभिमतथाकन्यार्थताऽस्य स्यादवश्यमनेन ।
यामिहोत्रमिति यदभये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति तद्वत्तादिना स्वर्गकामः दुर्वादिति । एवमेव
वर्षस्य सुगमताजुहोतिप्रयोग्याहुस्यमप्रत्यवर्तव्यमेव पुनरभ्यन्त्रायत्र जुहुयात् जुहोतीत्यादि । 10

किमान्यन्—

तद्वचनस्य प्रमाणनियमागमोऽनुपदेष्टाकञ्च विवेकुरपीति सम्भाव्यते, अप्रत्यवेक्षितार्थं
स्यात् पौर्षोपर्वयोगाप्रतिसम्बन्धार्थत्वात्, घटितानुमतविष्यं सनाद्य सम्मतप्रसापयत् ।

विद्वान्भारगते भवता इमेव इवामनुगमादिति भावः न तावदेवारी यथा विद्वदोपेयस्य वा लोकेऽपीत्याह—न त्विति ।
अत्र विष्णुसारादिग्रन्थेषु सर्वत्र विद्वत्प्रमाणमितिः किमात्रार्थत्वं कर्त्तव्यं विप्रक्षीर्णावयवकडापाकरा क्रियेव याऽस्यार्थोऽसिद्धरूपो यथा घटयूपादि, तस्मा
प्रत्याहु तस्याः क्रियायाः प्रकरणाभ्युपगमात्, प्रकरणेमानुबन्धयन् वक्ष्य भूते भोगे च प्रतिपद्यते 15
क्रियामात्रमवश्यमनेन ह्यनेन दर्शयमित्यतश्चोद्यत इति, तस्मात् क्रियामात्रत्वात् प्रकरणाभ्युपगमात्
हि वा—अत्र वा जुहोतिप्रयोग्याहुस्य—सचाम् जुहोतिप्रयोग्याम् क्रियामात्रं प्रतिपाद्ये मान्तर्यकत्वात्
कृष्मकृतिस्त्रिहृतं वा च दर्शयितव्येति, तत्प्रतिपादनार्थमभिमतथाकन्यार्थताऽस्य स्यादवश्यमनेन ।
यामिहोत्रमिति यदभये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति तद्वत्तादिना स्वर्गकामः दुर्वादिति । एवमेव
वर्षस्य सुगमताजुहोतिप्रयोग्याहुस्यमप्रत्यवर्तव्यमेव पुनरभ्यन्त्रायत्र जुहुयात् जुहोतीत्यादि । 10
इत्येवमेव शास्त्रादनुपदेष्टाकञ्च विवेकुरपीति सम्भाव्यते, अप्रत्यवेक्षितार्थं स्यात् पौर्षोपर्वयोगाप्रतिसम्बन्धार्थत्वात्, घटितानुमतविष्यं सनाद्य सम्मतप्रसापयत् ।

(तद्वचनन्तिवति) सोऽप्यङ्गमयुक्तशब्दार्थोत्पन्नसमर्थो विवेका पुढः पदवाक्यप्रमाणार्थं

प्रत्यक्षं वाच्यप्रयोगोऽप्रमाणनियमागमोऽनुपदेक्षकश्च । अप्रमाणनियमागमः प्रत्यक्षानुमानागमार्थ-
संवादात्, अनुपदेक्षकत्वमप्यत्रात्, तत्तुल्यः संवाचायामि, अत्रेवं मा मन्त्रा निष्ठुरमप्रमाणनियमा-
गमोऽनुपदेक्षकमप्यत्राद्यर्थे बोध्यम् इति, कुतः ? अप्रमाणनियमागमार्थत्वात् पावापर्यायोगाप्रतिस्मर्यार्थत्वात्

४ घटितानुमदविश्वसमाजः जगत्प्रवेशिणः शुद्धोदितबाहुस्पर्शयोगनिर्विषयवाचिभिः पूर्वापरसम्बन्धप्रतिपत्त्या
पृथग्वाचिमितानां विश्वविश्लेषणमावात् घटितविश्वसन्निमित्तकस्यैव कर्तृत्वमस्ति, घटितस्याविश्वस्य-
गतशुद्धोदितबाह्याभ्युपगमात् घटितानुमदविश्वसन्निमित्त, एतेभ्यो हेतुभ्योऽप्रमापन्नविषयमागमोऽनुपदे-
कश्च वाच्यप्रयोगः । दृष्टान्तः जम्बूतटमापन्नं, यद्वाक्यमुपमापन्नमिति प्रकृतं पुनरुक्तं तद्वत्सामान्यात्
तद्वाक्यं वक्तुोऽप्रमापन्नविषयमागममकञ्च यथा 'सङ्गः कस्मात् कच्छी च येयां तस्याञ्च मेवां सुवह-
१० हिमानम् । तच्छस्त्रमेपीकच्छीविमाना जम्बूतटमापन्नविषयभूताः ॥ इति, तथेवमपि विवेकुरज्ज-
प्रतिपादनसमर्थं न भवतीति ।

एव विचार्यमाणमिदं शास्त्रं दोषेभ्यो न मुच्यते, अथवा नैवार्य दोषो न च विचारयो-
ग्योऽयमुक्ताः प्रत्यक्षप्राप्ताण्यद्योर्निर्दिपयत्वात्, स्वस्मताचक्षुः ज्ञानबहुचनम् ।

(एवमिति) (निर्विषयत्वादिति) कानं हि प्रमाणमप्रमाणं वेति विचार्यते प्रत्यक्षेण

13 व, तत्र प्रामाण्यस्य मुख्यत्वात् न ह्यत्र रूपादिप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, यस्मात् प्रत्यक्षत्वात् प्रामाण्यस्य च ज्ञानविषयत्वात्तन्मतादेव वेत्त्याज्ञानाभिमतत्वात् विचारो न प्रमाणमाप्तो बाऽपि ज्ञानमत्वाद्देहस्य । त्वया हि प्रागेवोत्पद्यते न हि किञ्चिज्ज्ञानं निमित्तं विद्युद्वज्रादि, सर्वस्य संक-
पाधज्ञानादुच्यतेत्यादि'ति उद्देश्यमाह—त्वन्मतात्तत्त ज्ञानमहत्त्वमिति । यथा ज्ञानकार्यत्वात्ज्ञान-
मात्रप्रयुक्तस्योद्देश्यत्वमिति, कार्ये कारणोपचारात्, ज्ञानकार्यत्वात्तत्त्वमिति वा, तदा किमिति-

[illegible][illegible][illegible]

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

(नन्यति) न्यायतम् । घटस्यासत्त्वं पटारमना, पटासत्त्वं घटामनेति तयोरेतरेतरामात्र
 सम्यगासत्त्वं वैषम्यं न परस्परतः, दृष्टान्तो न पटपटावसम्भो, तस्मादसद्वैषम्यस्यासत्त्वमिदं नाना-
 दनेकान्तिकतेति चेदुच्यते—न, सतो वैषम्यस्यात् नानेकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैषम्यस्यात्,
 सत एव वैषम्य—तदीतरेतरामात्रात्मकं वैषम्यं सत एव, नासतः, तस्मादसतो वैषम्यं न
 भवति, किन्तु हि ? सदैवैषम्यमपि सत्, सत एवेतरापेक्षया तदपेक्षासत्त्वात्, अयमु कार्यस्यामर्या 8
 प्रादुर्भावोऽसत्ता एतुप्येतात्त्विकवैषम्यः, अत्रादुर्भावश्च एतुप्यस्य कार्येणासतेति नास्ति सतो वैषम्यं
 सता, तद्विशेषमर्थत्वात्प्रातिविशेषपथमेणावैषम्यवत् । अथवा सतोऽवैषम्यस्यात्, सतः अवैषम्यस्यात्,
 सतस्तु पटादेः पटादिना सह वैषम्यं मात्त्रेव सत्त्वान्वयाविशेषात्, वैशकाकाटादिमात्रविशेष
 स्माविशेषत्वात्तद्वैषम्यविरुद्धात्प्रातिविशेषवत् । अथवा न सर्वसत् एतुप्यम्, कस्मादेतोः ? सत्सद्वि-
 छिन्नत्वात्, सताऽसता न विच्छिन्नत्वात्, सत् द्विविधम्, तुल्यवार्तीयं पटस्य पट एव, अतुल्य 10
 वार्तीयं पटादि, असत् कार्यं आवृत्य भावात्कुराति, एतुप्यमत्त्वमात्रादुर्भावात् कार्येणासता विच्छिन्न
 सता न पटपटादिना, त्वन्मतेनेतरेतरामात्रवैषम्येन तुल्यवार्तीयेन न भावानां परस्परवैषम्यम् ।
 दृष्टान्तो घटवदिति, यथा घटस्तुल्यवार्तीयवेभ्यो घटान्तरेभ्योऽतुल्यवार्तीयवेभ्यश्च पटादिभ्यः सन्नो
 विच्छिन्नोऽसत्तत्त्व एतुप्यादेः संक्ष दृष्टः, तथा एतुप्य पटवत् सत्सद्विच्छिन्नत्वाभावात्, सदैवैषम्यः,
 द्विःप्रतिषेधः प्रकृतं गमयतीति कृत्वा, इतर बहुव्ययपुण्यवत्, यदसत् न तत्सद्विच्छिन्नं यदोतुल्य- 15
 पुणं त्वन्मतेनात्रापि वैषम्यदृष्टान्तः । एतुप्यपरविषयोतुल्यपुण्यादीनामसत्त्वान्वितेष्वप्रातिविशेषात्प्रादु-
 र्भावात् साप्यान्वापातिव्य तस्माद्वैषम्यदृष्टान्तेन नार्थः । अस्तु सत् सद्विच्छिन्नमितरेतरामात्रा-
 वेक्षत्वात् कथमसद्विच्छिन्न एतुप्यमिति चेत् ? आवृत्य प्रादुर्भवता कार्येणासता वैषम्यस्य त्वये-
 बाम्युपगमत्वात्, त्वन्मतमिद्वारणार्थत्वादस्य प्रवासस्य, नास्माकं शेष इति ।

अथैवमप्यसद्वैषम्य एतुप्यमिति निश्चयो न नियतति, अत्रादुर्भावरामकं न तदिति 20

तथा न वेन वेनचित् पटादिवाग्रता वैषम्यं पटादावस्ति साप्यामात्रोऽसत्त्वमपि तत्रासत्त्वो हेतोर्मन्विषादित्वमि-
 द्यण्डते—नन्यति । इतरेतरामात्रेति, भेदात्कं तदसत्त्वं न तु वैशान्वितरेतरमित्यर्थः । ननु पटपटादी-
 नराद्यर्थं वैषम्यं न तु सत् एव सत् त्वन्मतेनोत्पत्त्यर्थेवास्तरात् हेतुपटपटासत्त्वमसत् एवावद्य तथा तद्वै-
 शम्यमतीति नास्ति तत्त्वत्वं पटादावस्तीति न व्यभिचार इत्युत्तरयति—तद्वीति । यस्तु सता सता वैषम्यं नास्तीति
 साप्यान्वाविशेषवत् एव वैषम्यं सत् प्रदर्शयते य न विशेधमर्थं एतेसाद्येव पटान्तरमाह—अथवेति । ननु 25
 वा नृ पटारिवा पटस्य वैषम्यं असत् कार्येन वैषम्यमसत्त्वेन तथा तत्रासत्त्वमपि अपरसत्त्वैवावच्छाद्यतस्य तथा न
 व्यभिचारो दुस्तर एवेति कथ्यन्तरमाह—अथवा भेति, सरस द्विविधं पटारो तत्रादीवचदमता विवदितम् मिश्रीक-
 पदान्तादिस्तिव्य तथाऽऽरति कतरासत्त्वप्रादुर्भावमिद्विधेयम्, अत्रकोत्तरात्प्रादुर्भावमिद्विधेयमिति, तथा न
 एतुप्यमत्ता कार्येन विच्छिन्नं तयोमन्विषेन सत् न तस्मादावस्ति नात्र । ननु सता सता वैषम्यं नास्तीति पूर्वमुच्य-
 तत्त्वमत्र यदोरे तत्रादीवचदमताद्विच्छिन्नत्वेन तस्मादाह—अथमत्त्वमिति । दृष्टान्ते हेतुसाप्यमन्वयमाह—यथा पट 30
 इति व्यतिरेकद्वयं मन्व्यतरेतरेण न त्वन्मतस्य अस्माकं तु दुस्तरादुर्भावमिद्विधेयं एतुप्यमत्तावचितमत्ता-
 त्वात् वैशम्यद्वारणमात्रे न सत्त्वमन्वयमाह—इतत् इति । अन्वयमन्वयं एतुप्ये वपमिद्वारणं नावर्ति—अस्तु
 तन्मिति । ननु यन्मन्वयपटोमन्वयमात्राद्विच्छिन्न एतुप्यस्य प्रादुर्भावमात्रे न कार्यमन्वयपटोमन्वयमात्रं नवेत् नवेत् प्रादु-
 र्भावमन्वयमात्रं नवेत् नवेत्—अथैवमप्येति, कार्येणुप्यमोऽतुल्यवार्तीयवैषम्यं वैषम्ये विद्वानेऽतीत्यर्थः ।

(असदिति) असद्विष्णुसाधनत्वं कार्यत्वासिद्धम्, तत्र, प्रसिद्धमेव मन्त्रावसद्विष्णु-

सामर्थ्यमसत्कार्ययोरसतः कार्यस्य च सिद्धमेवेति पृथग्व्य विक्षेपवृत्त्ये द्वयोरेव सम्भवत्, असत्-

कपुण्यं कार्यमनुपपत्ति, तत्रोर्विष्णुसाधनत्वात्, अपुण्यमसत्कार्यमप्यसत् । कपुण्यं सत्कार्यमसत् ।

कपुण्यमसत्कार्यं सत् । अपुण्य सत्कार्यमपि सद्विष्णुतेषु चतुषु विक्षेपेषु कार्यकपुण्यबोधमनोरसत्

कार्यासत्त्वमेवेत्येवमिदं विक्षेपवृत्त्यं स्यात्-सम्भवेत् किं कारणं ? तत्रयसत्त्वकार्यसत्त्वयोः प्रतिपद्यामु

पयाम एव सत्कार्यत्वात्, प्रतिपद्योऽसत्कार्यत्वात्, इति सत्यो हेत्वर्थे, इत्यस्यादेतोर्बाह्याभावात् तस्या

ह्याभावाद्भुवनाभावाद्यर्थाभावाविकल्पाद्येव सम्भवेताम्, नेतरी । तत्र च तयोः कस्यासत्त्वकार्यासत्त्व

विक्षेपयोः, तदपि तावदुभयासत्त्वं ततोऽसत्त्वविच्छेपान्नेवान्विशेषः कपुण्यकार्ययोः असत्त्वविच्छेपादेवा

विच्छेपे कावाविर्भावत् कपुण्याविभागेऽप्यायत्वां स्यात्-एवमपि काष्ठावन्तेऽस्माद्वर्तमानमनात्म-

स्मिन् क्षणे भवेत्, दृष्टान्तः असत्कार्यवृत्तीजतुरवत् न चेत् दृष्टमिष्ट वा कपुण्याद्भुवाव इति ।

अथ न कार्यप्राप्तुर्मात्रवत् कपुण्याप्राप्तुर्मात्र इत्येव, असत्त्व कार्यमिति निमित्तम्,

तद्वैलक्षण्यत्वात् तर्ह्यसत् कपुण्यम्, सर्वेषु, असद्विष्णुणत्वात्, घटवत्, इतरे चतुम्बर

पुण्यवत् ।

(अथेति) अथेतस्यावलिष्टापत्तिरूपोपाद् दृष्टेविरोधात्पसर्पन् भूयात्वं न कार्यप्राप्तुर्मात्रवत्

अपुण्याप्राप्तुर्मात्र इत्येव असत्त्व कार्यमिति निमित्तम् । ततः को शेष इति चेदुच्यते तद्वैलक्षण्यत्वात् तर्ह्यसत्

अपुण्यम् असत्कार्यवैलक्षण्यत्वात्तदानीमसत् अपुण्य किमु सदिति प्राप्तमसत्कार्यवैलक्षण्यं कपुण्य

स्यात्सामानाधिकरण्यात् तस्यावसत्कार्यवैलक्षण्यत्वात्कस्याप्राप्तुर्मात्रात् तर्ह्यसत् अपुण्यम्, किं तर्हि ?

सत्, को हेतुः ? असद्विष्णुणत्वात्, असत्ता कार्येण सह विक्षेपणत्वात्, दृष्टान्तो पटवत्, यथा

घटोऽसद्विष्णुणत्वात् सन्नेन धरविपातमप्यायत्वां प्राप्तुर्मेवता कार्येण वैलक्षण्यत्वात् सत् प्रसज्यम् ।

इतर चतुम्बरपुण्यवत्, इतर इति वैयर्थ्यदृष्टमन्त्रात् तद्वत्तद्विष्णुणत्वं न भवति यत्रोदुम्बरकुसुममिति

परस्मान्निष्ठापादमार्गत्वात्सहैवम् अपुण्यमेति ।

ननु घटासत्त्वं पटासत्त्वविक्षेपणम्, न, सतो वैलक्षण्यत्वात् । अथवा तद्वत्तद्विष्णुण-

त्वात् तर्ह्यसत् कपुण्यम्, घटवत्, इतर चतुम्बरपुण्यवत् ।

हेतोरिति भावः । असत्कार्ययोरिति अत्र कपुण्यमसत्त्वमिति सत् अपुण्यमसत्त्वमिति वा निरस्तयोरेव तत्र

निरागम्यमर्थं सिद्धमेवैवम् । नान्यपुण्यादित्यत्र निरूपयतुर्हं तद्वत्त्वमसत्त्वमसत्ता तयोर्निरूपण इति चतुर्थेन

कथयितुं शक्नोतीति भावः । अविरोध इति एतावत् कपुण्यसत्त्व कार्यमपि चेत्यप्येति भावः । आद्यस्यामिति

प्रारम्भः अत्रिती । एवमप्यसत्त्वमेव कार्यमिति-वर्तमानसत्त्वमिति । यत् कार्येऽप्यसत्त्वमिति च कार्यम् अत्र

तत्र प्रतीतिरिति कार्यं चोत्तराणां पुण्यमसत्त्व इत्युच्यते कार्यकारणानामनिरूपकत्वात्तद्वत्-प्रतीतिरिति ।

तत्रोत्तराणां च-तद्वत्त्वमिति कपुण्याप्राप्तत्वात्तद्वत्त्वमिति तद्वत्त्वमिति वाच्यम्, नान्यथाऽसद्विष्णुणत्वं न

नान्यथा न तद्वत्त्वमेव यत्रोदुम्बरपुण्यमिति वाच्यम् प्रारम्भ-असत्त्वमिति । यत् तद्वत्त्वमसत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव । अत्र तद्वत्त्वमिति वाच्यम् एव तद्वत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव ।

यत् तद्वत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव तद्वत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव तद्वत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव तद्वत्त्वमिति चतुर्थेऽप्येव ।

(असदिति) असद्विषयासङ्गवत्

सामर्थ्यमसत्कार्ययोरसत्- कार्यस्य च सिद्धमेवेति ।

तपुष्यं शर्ममहुरसि, तयोर्विकल्पाभ्युत्थाप,

प्रपुष्पमसत्कार्यं सत् । तत्पुष्पं सत्कार्यमपि सत् ।

कार्यासम्भवेनेत्येवद्विकल्पद्वयं स्यात्—सम्भवेत्,

पराम एव सत्कार्यबाहः, प्रतिपक्षोऽसत्कार्यबाहः

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसंवादे श्रीभगवत्पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

निष्कल्पयोः, तत्रैव साधुमुखासत्त्वं ततोऽसत्त्वा-

(१) विष्णुः शरीरे शरीरेऽपि ।

१०। निम्न शेष मन्त्र, एष्टम्भा असुरकायबद्धाजान्मु

मय न क्षयमादुमायवत् क्षुब्ध
मयैवमायवत् क्षयमादुमायवत् क्षुब्ध

वसुधैव कुटुम्बकम् ।

(अथोपनिषद्) अथोपनिषद् अथोपनिषद्

(अथेति) अथैतस्मादविद्यापत्तिदोषात्

18 एषुप्यप्राहुर्मांश इष्यते, अस्य कार्यमिति निश्चितम्

प्रपुष्पम्, असत्कार्त्तवैष्णव्याग्नेशमीमसत् ए

आवत्सामप्रादुर्भाषः, तस्यावसत्कार्यैः सप्तग्या

सद, नो हनु। १ असद्विषयपरत्वात्, असद

[illegible]

प्राज्ञादिवाचकानामेवैषां तेषां तदुक्तमेति ।

सुतः पद्यासप्त्यं पद्यासप्त्यशिक्षणाय

त्याज्ञं वाचंस्तु संपश्यन्, प्रदधत्, इतर

110 — *Journal of Management Education* 33(1)

२५ विराटस्य नाम्ना विरुमेवैश्वर्यं । पादपुष्पाभिराभिरा विर

कन्यस्मिन् पदव्यवस्थितिः स्यात् । अविशेष इति ।

पञ्चमः प्रश्नः । अथ चन्द्रोदयः । अथ चन्द्रोदयः । अथ चन्द्रोदयः । अथ चन्द्रोदयः । अथ चन्द्रोदयः ।

तत्रोत्तरम्परवसि-तद्वैकल्यादिति यत्पुष्पाप्र

20 आत्मनोऽपि विरोधितत्त्वत्वात् आत्मनिष्ठं तदुच्यते ।
अथवा ॥ तदुच्यते ॥ अथवा ॥ तदुच्यते ॥

असाधारणसङ्ख्यमिति यदि विदितं भूयात्

मनु ऋ० अथर्ववेदोक्तं यद्वैद्यः यद्वैद्यः यद्वैद्यः

(नन्विति) आत्मतत्त्वं पटात्मना, पटात्तरं पटात्मनेति तयोरेतरेतरमात्रं
 कस्यासत्त्वं वैकल्यं च परस्परतः, दृष्टान्तो न पटपटावसत्तौ, तस्मादसत्त्वैकल्यस्यासत्त्वमिदं नाना-
 र्थनेकान्तिरनेति चेदुच्यते-अ, सतो वैकल्यस्यात् नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैकल्यस्यात्,
 सत एव वैकल्य-एतद्विषयेतरमात्रात्मकं वैकल्यं सत एव, नासत्तः, तस्मात्सतो वैकल्यस्य न
 भवति, किन्तुहि ? सत्त्वैकल्यमपि तत्, सत एवेतरापेक्षया तत्प्रेणासत्त्वात्, अयमु कार्यस्यावर्त्ता ५
 प्रादुर्भावोऽसत्ता कपुण्येवाद्यन्तविकल्यः, अप्रादुर्भावश्च कपुण्यस्य कार्येणासत्तेति नास्ति सतो वैकल्यं
 सत, तद्विषयेवर्त्तमानादिविशेषणमेवावैकल्यमवत् । अथवा सतोऽवैकल्यस्यात्, सतः अवैकल्यस्यात्,
 सतस्तु पटादेः पटादिना सह वैकल्यं नास्त्येव सत्त्वान्मन्वाविशेषेणात्, वैकल्यकारादिनाविशेष-
 कान्तिषेपत्वाद्वास्तुत्वानिविशिष्टकाङ्क्षाविशेषेणात् । अथवा न तद्वत्सत् कपुण्यम्, कस्यादेवो ? सत्त्वद्वि-
 कल्यस्यात्, सताऽसत्ता च विकल्यस्यात्, सत द्विविधम्, तुल्यजातीयं चकल्य पट एव, अतुल्य 16
 जातीयं पटादि, अस्य कार्यं आद्यतो माबावद्वारादि, कपुण्यमन्वाप्रादुर्भावत् कार्येणासत्ता विकल्यं
 सता च पटपटादिना, त्वमन्वेतेतरेतरमात्रवैकल्येन तुल्यजातीयेन च भाषानां परस्परवैकल्यम् ।
 दृष्टान्तो पटवदिति, यथा पटस्तुल्यजातीयेभ्यो पटान्तरेभ्योऽतुल्यजातीयेभ्यश्च पटादिभ्यः सत्त्वो
 विकल्योऽसत्तश्च कपुण्यादेः संख्य दृष्टा, तथा कपुण्यं चकल्यत् सत्त्वसद्विकल्यस्याभासत्, सदेवेत्यर्थः,
 द्विःप्रतिषेधः प्रकृतं गमयतीति कृत्वा, इतर कपुण्यपुण्यवत्, यद्वत् न तत्त्वसद्विकल्यं यतोऽतुल्य 18
 पुण्यं त्वमन्वेतानाति वैकल्येदृशान्तः । कपुण्यकारविषयोऽतुल्यपुण्यापीनामसत्त्वविशेषेणाविविधप्रादुर्-
 वान्वात् साध्यान्वाःप्राप्तित्वं तस्माद्वैकल्येदृशान्तेन नार्थः । असु तत् सद्विकल्यमन्वेतेतरमात्रा-
 पेक्षत्वात् कथमसद्विकल्यं कपुण्यमिति चेत् ? आद्यतां प्रादुर्भवता कार्येणासत्ता वैकल्यस्य त्वमे-
 वानुपगतत्वात्, त्वमन्वेतिवारणार्थत्वात्क प्रयासस्य, नास्माकं दोष इति ।

अथैवमप्यसदेव कपुण्यमिति निश्चयो न निषर्तते, अप्रादुर्भावसत्तकं च तदिति 20

एव नैन केनचित् कपुण्यसत्ता वैकल्यं पटादावस्ति साध्यापत्तेऽन्तरमपि तत्रासत्तत्वे हेतोर्ननिवारितमि-
 द्वावर्त्तते-नन्विति । इतरेतरमात्रेति मेवास्त्येव तत्त्वसत्त्वं न तु वैकल्यमिदंरूपमितिर्भावः । ननु पटपटादी
 परस्परं वैकल्यं कपु तत् एव सता कपामन्वेतकल्येवाकारणात् हेतुमन्वापत्तवसत्त एवावत्ता तथा तद्वैक-
 ल्यमनोति कतविकल्यत्वं पटापटादीति न नानिभ्यार इत्युपात्तमिति-तद्वितीति । यस्तु सता सता वैकल्यं नास्तीव
 कतविकल्येति, नच वैकल्यं तत् प्रवर्त्तते स च विशेषणं एवेकत्वमेव पटान्तरमाह-अथवेति । ननु 25
 वा यत् पटान्तरं पटस वैकल्यं कपुण्यं तद्वैकल्यं वैकल्यमन्वेत तथा तत्रावर्त्तव्यमपि अपरकत्वमेवावर्त्तव्यमपि तथा च
 त्वमन्वाते हुम्बर एवेति कपामन्वेत-अथवा नैति, सतस्य द्विविधं पटादेः सजातीयकपामन्वाविशेषितम् विजातीय-
 कपामन्वाविशेषितम् तद्वत्त्वमपि कतविकल्यत्वात्तद्विधमन्वेत, अपरकत्वमेवावर्त्तव्यमन्वाविशेषितम्, तथा च
 कपुण्यमवत् कार्येन विकल्यं तद्वैकल्यमिति सता च तदावर्त्तव्यमिति भावः । ननु सता सता वैकल्यं नास्तीति पूर्वमुच्यम्,
 तत्त्वमन्वा पटादेः सजातीयविजातीयविकल्यत्वेत्यत इकाग्रह-त्वमन्वेतेति । दृष्टान्ते हेतुसामन्वयवमाह-अथवा चक 30
 इति त्वद्वैकल्यं मन्वेतेद्वेष्टेणं च त्वमन्वेत असत्तत्त्वं तु तद्वैकल्यं पटान्तरावर्त्तयेव कपुण्यपटपटाविविकल्य-
 त्वत् वैकल्यस्यापत्तेः च कथमन्वेतमाह-इतर इति । अतद्वैकल्यं कपुणे कथमिदंरूपेन जायते-अस्तु
 तदिति । एव कार्यकपुण्योत्तरमेवाधिकारे कपुण्यस्य प्रादुर्भावोत्तरं च कार्यमन्वाप्रादुर्भावसत्त्वं मन्वेत् मन्वेत् प्रादु-
 र्भावसत्त्वत् र्त्वं मन्वेत्तद्वै-अथैवमपीति, कार्यकपुण्योः प्रादुर्भावप्रादुर्भावसत्त्वं वैकल्ये विद्यमानेऽपीत्यर्थः ।
 दृष्टं च २५

प्रमाणवत्, अतस्त्वन्मतेनैवामात्रस्य भाषाविशेषः परमार्थतो मासि । अन्त्युपेयापि भूमौ विद्येद्योऽप्य
 नैऽपि तु येन केनचित्प्रकारेण सदाश्रयो मासः स्वत्परिकल्पितश्चातुर्विधोऽपि, विद्येद्यवत्, ह्यासिचद्व
 ठवत्, एतच्च विद्येद्यस्य सदाश्रयत्वात् एतत् पठवत् यथा पठः सर्वं प्रविश्याद्यर्थमात्रिन वर्त
 माना सभवं स्वमेव वाऽऽमानमात्रिन वृत्तेः समेव विद्येद्योऽपि सदाश्रयत्वात्सन्निवि । इति सन्धो
 ॥ हेतुद्वयान्तद्वयान्तिकोपसंहारे । इत्थं भाषामात्रयोः सामान्यमेव न विद्येद्य इति, एवं तावत्कार्य-
 पुष्पबोद्धमयोरसम्बन्धेति सामान्यमापन्नम् ।

द्वितीयविकल्पो विचार्यते—

अथैवं तत्सामान्यमनिच्छतः कार्यसत्त्वपरिहारेणायातमिदमन्यतरासत्त्वं कार्यमेवासिद्धिः,
 कार्यस्यान्यसमीपे एवकारप्रयोगादसत्त्वं कार्य एव नाम्यत्रापि, ततश्च न कपुष्पमसिद्धिः
 १० प्रसक्तम् ।

अथैवं तत्सामान्यमिच्छादि, अवैतवापन्नितं सामान्यमनिच्छतः कार्यसत्त्वपरिहारेणोपवासरवा-
 न्मुपगमादावातमिदमन्यतरासत्त्वं कार्यसत्त्वपरिहारेणान्युपगम्यते प्रतिपक्षवादाद्वन्त पूर्वोक्तद्वयान्य-
 तरविशिष्टम्, किन्तु । कार्यमेवासिद्धिः, अथैव ह्योरन्यतरान्युपगमेऽवधारणमापद्यते, तथावापन्नितं
 'यत् एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारण'मिति परिभाषितत्वाच्छास्त्र्युक्तोक्तं च दृष्टत्वादवधारणसत्त्वात्
 १५ वाक्यस्य पठवत्पद्यते कार्यसमीप एवकार इति कार्यमेवासिद्धिः, कार्यसम्बन्धसमीपे एवकारप्रयोगादि-
 शब्दस्य हेत्वर्थत्वादव्यञ्ज्य प्रतियोगिनि—सत्त्वे नियमः सत्त्वस्यवाच्येऽर्थे कपुष्पादावनियमस्तत्रैववाप-
 न्मावात्, न कार्यसम्बन्धे, यथा वृक्षस्य इत्यत्र ज्वो नियमाज्ज्वो वृक्षस्तु ज्वोऽन्यो वा स्मरितमि
 यमः तथेहापि कार्यमेवासत्त्वं न तु एतदुपपाद्यकार्यमसत्त्वं, किं तर्हि । सत्त्वं, तथाचैव कार्यमिति
 नियम्यते । यदि सत्त्वकार्यं आत्, असु को दोष इति तर्ह्यपि—असत्त्वं कार्य एव नाम्यत्रापि-
 २० अकार्ये एतदुपपादाविति, इति सन्धो हेत्वर्थेऽस्यावधारणत्वेतोरित्यर्थः, एव सति को दोष इति चेदु
 क्यते—ततश्च न एतदुपपन्नमिति प्रसक्तम्, दृष्टेऽविद्यत एव एतदुपपन्नमेवार्थः ।

कारिणि वाकः । नैदम्यन्मतेनैवमेव शेषतस्तथा त्रयान्तरेण शेषमाह—अन्त्युपेयापि भूमौ इति चतुर्विधनैदम्यन्-
 म्निदमन्त्युपेयापीत्यर्थः । तेषामन्यमात्रं धर्मविशेषित्वेण चतुर्विधं वाऽन्यत्वं श्रीमतेः । निच्छाद्येति चतुर्विधं वाऽन्यत्वं
 २५ प्रसिद्धे । तथा च भाषावत्तथा यदाप्राप्तिकरणेति चतुर्विधमात्रमात्रापि भाषावत् प्रसिद्धिमात्रः कः तथा च यदावत्
 सामान्यमिति वर्तमाना अतस्तथाऽन्यतोऽपि सामान्यं वाक्यमात्रं अथैव कथंति भाषावत्विद्येद्यः सत्त्वं च तु नैव इति च
 विद्येद्योऽन्यत्वेति कार्यकपुष्पयोरेतत् द्वयमेवैति निश्चयस्तदुक्तं त्रयमन्यतरं विचार्यते इति भाषा । बहु कार्यकपुष्पयो
 तरवन्मिच्छतो निश्चयस्तदुक्तं कार्यसत्त्वपरिहारेणान्युपगमेऽन्यतरावधारणमात्रं कपुष्पं च वर्तमानमिदमेव
 एवार्थावधारण इत्याह—अथैववापन्नितमिति । कार्यसत्त्वपरिहारेणेति कपुष्पमप्यर्थं तस्मिन् कपुष्पं च कार्य
 ३० तस्मिन् च निश्चयं तत्पर्यवर्तमानमिति चतुर्विधं । कार्यसत्त्वकपुष्पान्तरेणान्यतरावधारणमात्रं कार्य-
 कार्यसत्त्वपरिहारेणान्यतरावधारणमात्रं अतस्तथाऽन्यतोऽपि सामान्यं वाक्यमात्रं अथैव कथंति भाषावत्विद्येद्यः सत्त्वं च तु नैव इति च
 विद्येद्योऽन्यत्वेति कार्यकपुष्पयोरेतत् द्वयमेवैति निश्चयस्तदुक्तं त्रयमन्यतरं विचार्यते इति भाषा । बहु कार्यकपुष्पयो
 तरवन्मिच्छतो निश्चयस्तदुक्तं कार्यसत्त्वपरिहारेणान्युपगमेऽन्यतरावधारणमात्रं कपुष्पं च वर्तमानमिति चतुर्विधं
 कार्यसत्त्वपरिहारेणान्यतरावधारणमात्रं अतस्तथाऽन्यतोऽपि सामान्यं वाक्यमात्रं अथैव कथंति भाषावत्विद्येद्यः सत्त्वं च तु नैव इति च
 विद्येद्योऽन्यत्वेति कार्यकपुष्पयोरेतत् द्वयमेवैति निश्चयस्तदुक्तं त्रयमन्यतरं विचार्यते इति भाषा । बहु कार्यकपुष्पयो
 तरवन्मिच्छतो निश्चयस्तदुक्तं कार्यसत्त्वपरिहारेणान्युपगमेऽन्यतरावधारणमात्रं कपुष्पं च वर्तमानमिति चतुर्विधं

पूर्वस्तुत्यत्वापत्तिदोषः असतो विशेषामावादानेकविषयत्वात्तुत्यत्वस्य, अत्रोप्यते, एवमप्ये-
कस्यामिशेषामावा, यथैव हानुपादानममुक्षितिरिति अपुं निःसामान्य निर्विशेष इति मेवं
पटादेः कार्यस्य स्वात् ।

अपोऽप्येतस्यादि, अविशेषापत्तिदोषस्य च परिहारायमशोच्येत त्वनेति परमतमाज्ञाहृते, कर्म ।

८ असत्त्वादेव तयोः—कार्यप्रपञ्चयोः कारणकाले विद्येपासम्भवाः, यथा प्रपञ्चमसत्तया कारणकाले कार्यमप्यसत्तयेति ज्ञानयोः कश्चिद्विद्येयोऽस्ति, न ह्यसतो निरुपाक्यस्य प्रपञ्चस्य ह्यस्त्यस्यैव सत्तया ब्रह्मसौरमाविधिद्येयाः करविधापकुण्ठनीह्यत्वाविध्यो मित्रकृष्णाः सन्ति, कमवेपामब्रह्मत्वात् निरुपाक्यत्वाद्येव सत्ताविद्येयात् कारणकाले यदैव कार्यासत्त्वं तदैव प्रपञ्चासत्त्वमपीति, ततः किं परि ह्यस्मिन्नेति चेन्न, अत्र शरत्कालो दोषः परिहृतो भवति कार्यमेवासत्तयैव कार्यमित्यत्र कार्यमसि कपु-
 १० प्यसत्त्वं कारकप्रपञ्चोत्पत्तिविद्येय इत्येवौ दोषौ तयोर्विद्येयाभ्युपगमात् न इति । नापि पूर्वस्तुत्वापत्ति-
 दोषः कार्यस्यावज्ञानमाविर्भावः कपुप्यस्याविर्भाव इत्यविद्येय इत्यस्यापि तुत्वापत्तिदोषस्याभावात्, असतो विद्येयामाभावादेकविषयत्वात्पुन्यत्वस्य, अथमनेनाभ्यासेमिरित्यो इमे वाऽर्थास्तुत्या इति हि तुल्यरूपमनेकविषय दृष्टम्, न हि तदैव तेन तुल्यमिति । अत्रोच्यते—एवमप्येकत्वाद्विद्येयामात्र इति, त्वयेव कार्यप्रपञ्चोत्पत्तिविद्येयोऽभ्युपगत एककृपत्वाद्यवस्तुन इति तत्त्वक द्वाविद्येयोः,
 १२ तस्यैवेदानीमविद्येयदोषत्वापान्नायं विषयत्वोत्पत्त्यविद्यापादनं—यथाहीनादि, यदैव प्रपञ्चलोपादानं पूर्वदृष्टानुभूतं बुद्धौ सिद्धं वाऽऽपारमिद्विद्वत्त्वं नास्तीत्युपादानमद्विद्वत्सिद्धञ्च कपुप्यम्, तदा किं ? अनुपादानाद्विद्वत्सिद्धत्वाभ्यां निःसामान्य निर्दिष्टेयत्वेति सिद्धम्, एवं पठादेः कार्यस्य पुरा-
 पुनादानं बुद्धिसिद्धत्वाच्च सामान्यविद्येयत्वञ्च न स्यात् तत्र पुर एव वेत्ताकारेण भवतं दैसक्यजन्य-
 पुराजह्णत्वरूप्याविषयमेवेऽपि तुल्यत्वञ्च सामान्यं विद्येयञ्च पठादिभ्यः । एतच्च कपुप्यलोपादानाद्वि-
 २० दित्वत्वं सामान्यविद्येयत्वञ्च स्यात्, कमयोर्निरुपाक्यत्वात्, न त्वेवमिदम्, तस्मादस्मनयोग्येय-
 इति स एव कार्यम् ।

[illegible][illegible]

कारणसत्त्वविनिश्चयो न निश्चिते, अनुवृत्त्यात्मकत्वात्, न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात्कार्यं सत् सत्त्वे न व्यावर्तेत, सत्त्वात् कारणमिति द्वितीयं चक्रमविपर्ययेण, येष पूर्ववद्विपर्ययेणेत्यादि, अथ ॥ कारणानुवृत्तिवत् कार्यामुत्पत्तिः सत् कारणमिति निश्चितं तद्वैकल्यात् तर्हि सत् कार्यं सद्भिन्नमप्यत्वात्, अनुवृत्त्युपपत्तौ, इत्येव पठ्यते । ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविच्छिन्नं भासतो वैकल्यादिति प्रथम विपर्ययचक्रम् । अथैवमपि वैकल्यात् तत्सत्त्वविनिश्चयो न निश्चिते, अनुवृत्त्यात्मकत्वात्, ५ न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे न व्यावर्तेत सत्त्वात् कारणवत्, एतद्वितीयं चक्रं विपर्ययेण । अतोऽनुवृत्तिसत्तः कारणादप्यत् कार्यं व्यावृत्तत्वात् पटेरिवैक्यं, व्यावृत्तिसत्तत्वात् कार्यात् कारणमनुवृत्तत्वादेकस्याविच पट्टिः । आदिग्रहणादाविर्भावानाविर्भावचक्रद्वयमपि योज्यम् । यदि तावदुपपत्त्यर्थं ततः सत्त्वाविशेषोपादेवाविशेषे प्राक् कार्यानाविर्भाववत् कारणानाविर्भावोऽपि स्यात् । अथ न प्राक् कार्यानाविर्भाववत् कारणानाविर्भावः सत् कार्यमिति निश्चितं तद्वैकल्यात् १० तर्हि सत्कारणं असत्, सद्भिन्नमप्यत्वात्, पटवदिवरं अनुवृत्त्युपपत्तौ, ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविच्छिन्नं, न, असतो वैकल्यात्, अथैवमपि वैकल्यात् कारणसत्त्वविनिश्चयो न निश्चिते, निम्नाविर्भावचक्रं तत्र तर्हि सत्त्वानाविर्भावत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे प्रागप्याविर्भावे, सत्त्वात् कारणवत् । प्रथमं चक्रं येष पूर्ववद्विपर्ययेण, अथ न कारणसत्त्वानाविर्भावः सत् कारणमिति निश्चितं तद्वैकल्यात् १५ तर्हि सत्, कार्यं, असत्, सद्भिन्नमप्यत्वाद्यनुवृत्त्युपपत्तौ । ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविच्छिन्नं १५ न असतो वैकल्यादिति द्वितीयं चक्रमित्येवमाविर्भावानाविर्भावविचारेण हे चक्रके मते इति ।

अत्रोपपत्ते—

न, असिद्धत्वादसर्वत्वादित्येतेषां, अस्याकं हि सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादानं मेव बुद्धिसिद्धमेवेति । यदि हि पटोऽसर्वकार्यत्वाभिमतो भूत्पिण्डात् सत्त्वाभिमतत्वादन्य इती प्यते तद्वदेव दण्डादेरप्यसर्वत्वं सर्वत्वादप्यत्वादुदयत्, तस्मादेकैकत्वासर्वत्ववत् सर्वत्वाप्यस- २० र्वत्वात् सर्वत्वाभाव इति सर्वत्वैकत्वमङ्गवत्तुष्ट्याभावात्, स्वोक्तविरोधादिवत् प्रमाणविशेष स्वस्मविरोधात् ।

(नेति) नासिद्धत्वात्, नेतदुपपत्तयेऽस्तस्यसाधनवत् स्वत्वसंसाधनम्, किं कारणं ? अत्र र्वत्वादिहेतूनामसिद्धत्वात्, यस्माच्चक्राकं सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादानमेव बुद्धिसिद्धमेवेतीति

कारणं नानैक्यमप्यभिधेति तन्मैक्यमप्येवोपपत्तयेति याव । एतेषां—होयमिति । एतेषोपपत्तये—अथेति । १५ कार्यं न सत् सद्भिन्नमप्यत्वात् अनुवृत्त्युपपत्तिततो पटवदिवरं कार्यं येष स्वत्वमप्यत्वात् । नियमपत्ति—अथ इति, कार्यमप्यत्वात् ततः कारणत्वं कार्यं कुंवाति अन्यत्वे एवमप्यत्वात् तत्र इत्युदये वा कार्यस्य सत्त्वे वा एवमप्यत्वात् ततः कार्यमप्यत्वात् कार्यं सर्वमप्यत्वात् तच्चानिव कुंवा अन्यत्वे एवमप्यत्वात् इति चेति याव । एवमप्यत्वात्कारण- अथेवमप्यत्वात्कारणं चक्रं नास्मिन्नसिद्धिचक्रे—तथेति । कारणमनुवृत्तं कार्यमनुवृत्तम्, कारणमनुवृत्तम् कार्यं व्याव- २० त्तम्, कार्यं व्यावर्तं कार्यमनुवृत्तं कार्यं व्यावृत्तं कार्यं व्यावृत्तमिति विख्यातं अत्र बोध्याः । पटेरिवैक्यं इति, पट्टिः २० तदुपादानं च तादृशमप्यत्वात् तत्र एवमप्यत्वात्कारणमप्यत्वात् तदुपादानम् इति याव । येष सर्वं पूर्ववदेव । तदेवमप्यत्वात्कारणं तत्कार्यवदेव तदुपादानमप्यत्वात् तदुपादानं तत्कार्यवदेव तदुपादानमप्यत्वात्—न अस्ति अत्वादिति । अस्याप्येव तदुपादानं तदुपादानमप्यत्वात् कारणमप्यत्वात्तदुपादानमप्यत्वात्तदुपादानमप्यत्वात्तदुपादान-

अस्मादेव कारणात्—

अत एवेतिकर्तृव्यतैव कर्तृव्यसेति प्रतिपादनार्थं न क्रियायां श्लेढः कर्तृव्यो भवति, सामान्यादिष्वस्तुविचारश्लेढस्याभ्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो व्याप्य इत्यस्या म्युपगमस्योपरोधात् ।

अत एवेत्यादि वाक्यं न श्लेढः कर्तृव्यो भवति अथवा व्याप्यानमनुष्ठितमिति कृतव्यतैव ९ कर्तृव्यसेति एतेन सहैवा पूर्वोपरचोद्यपरिहारपञ्चाभ्यवस्थितप्रतिपादनार्थं न क्रियायां—क्रिया व्याख्यानार्थः देहः कर्तृव्यः किं कारणं ? सामान्यादिष्वस्तुविचारश्लेढस्याभ्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो व्याप्य इत्यस्याम्युपगमस्योपरोधात्, एव चात्र ज्ञानपूर्वकक्रियोपदेशपक्षे लवचन-
नविरोध एव ।

यस्मिन्प्रसिद्धोक्तं क्षुद्रपावित्रादिक्रियोपदेशोपजीवनं नास्ति, अज्ञानप्रसिद्धमेव सर्वं 10
मित्रोक्तव्यमिति—

अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे लवचनविरोधः, एतदेवमित्यवगमाद्यम्यु-
पगमविरोधः, ओक्ते ज्ञानव्यवहारपक्षविरोधः, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत एव, धर्मविशेषविपर्य-
यसिद्धेर्विशेषविरोधः, धर्मस्वरूपस्य निराकरणाद्धर्मस्वरूपविरोध इति ।

(अज्ञानेति) अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे लवचनस्य विरोधः, असत्कार्यं 15
मिति श्लाघोच येष तर्हि सर्वमज्ञानप्रतिबद्धमेव, एतज्ज्ञानप्रसिद्धत्वात्, अथाज्ञात्वा कर्म प्रतिपादक-
सापकमेति लवचनविरोधः, स्वभाव्येवमिति मित्रित्वाभ्युपगम्योक्तत्वाज्ञानप्रतिबद्धाभ्युपगमस्य
च तेन विरोधादेवमसित्यवगमाद्यम्युपगमविरोधः कृतः, ओक्ते ज्ञानव्यवहारपक्षविरोधः, ज्ञानपूर्वको
हि ओक्त्वव्यवहारः, एतज्ज्ञानप्रतिबद्धाभ्युपगमाप्रतीवेर्लोकरुद्विषिरोधः, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत
एवेति, प्रसिद्धविरोधपञ्चावस्थाकोक्ते दृष्टत्वात्, क्रियायाऽभिव्यक्त्यमानस्य वदारेः कार्यस्य दीपेनेव सत् 20
व्यवस्थेयमानविरोधः, सापकत्वाद्द्विरोधविरोध इति, अस्मादसत्कार्यमिति सापकवाक्यस्य सापकत्वं
विशेषेपेक्षेः, प्रसिद्धलवचनविरोधेषु धर्मविशेषविपर्ययसिद्धेर्विशेषविरोधः तेभ्योपयोगप्रसङ्गात्,

मिति । करोतिप्रत्ययस्यैव इहो निर्देशकत्वेऽपि कर्तते इहो कृतं पाठो कृतं उच्यतेति धर्म्यते मित्रेणैवापि वर्तते
कते कृतं कते कृतं व्युत्पन्नमिति कृतं स्वापत्तेति धर्म्यते इति (व्यास महाभाष्ये १३१ सूत्रे) एवमस्य धर्ममिति
पारस्पर्ये मित्रेणमिदं प्रसिद्धैरिति कर्तृव्यतैव कर्तृव्यसेति मतिपादनप्रयासो ब्रूयैव मित्रोदेष्टव्यमस्मैव स्वतन्त्रोपपत्तेः 25
शब्दाभ्यवस्थितपरमार्थविचारस्य श्लेढस्यातैव इदमिति मिति परमार्थतो निर्देशोपाभावात्साक्षाद-अत एवेति । नहि तत्रास्ति
पादार्थं नाना किरते तर्हि क्रियाया एवोपदेशो व्याप्य इत्यभ्युपगम्य व्यपकृतत्वाद्-क्रियाया एवेति । अज्ञानप्रतिबद्ध-
सर्वमिति पक्षेऽपि लवचनविरोधं दर्शयितुमाह-अज्ञानप्रतिबद्धेति । लवचनविरोधं संवदयति-अतएव कार्यमिति ।
अज्ञानप्रतिबद्धं सर्वमिदमभ्युपगम्यकपि एव च एवमिदमिदं एवमिति एतदेवमित्यनुवृत्तौ चोच्यत इत्यभ्युपगमविरोध-
इत्याह-एवमिदमिदं सर्वमिति । अतएव व्यवहारो ओक्ते इहो तेन चाज्ञानप्रतिबद्धं सर्वमिदमभ्युपगमाद्धर्मव्यवहारविरोध 30
इत्याह-ओक्ते इति । अतएवमिति वाच्यस्य अथापरमार्थविचारपक्षोक्तत्वात् मित्रेणविरोध इत्याह-सापकत्वादि ।
ओक्त्वव्यवहारविरोधेषु लवचनप्रतिबद्धविरोधस्यैव मित्रेणविरोध इत्याह-प्रसिद्धलवचनवादीति । लवचनविरो-
धादि मित्रेणविरोधस्याप्रसिद्धादिना कार्यमिति मिति प्रयोगात्प्रत्ययमिति प्रतिपादयितुमिति कृतं कृतं निराकरणादीनद

प्रतिष्ठापते, तेषु विकल्पेषु बोधायनमभिहितत्वात्, निर्बोधमनोलेख्य विविच्यते विधिमा । तन्निर्बोधं विविच्यत एव ? नेत्युच्यते चेति प्रतिष्ठा, सा पुनरविहितैव कृत्वा 'को ह वैतद्रेड ? किं वाज्जेन शातेम, इति चक्षमात् ।

स एव विधिर्न भवति, अविधिष्यमानार्थविधानात्, स्वप्नविरोधात् अंशेन वि-
० काच्च, विधिष्यमानांशोऽपि न तद्विधिष्यते, न स विधिष्यते तथा न भवत्येव विधिर्न
विधेः, किं न एतेन यदि कारणमित्याद्यविचार्य लोकावस्थितानात् ।

(स एष इति) तदापिने विहितं न भवति, अविधिष्यमानार्थविधानात् स्वयमविरोधात् भवेत् विवेकात् यत्राप्यंशेन विवेकस्य विधिष्यमानांशेऽपि न यथा भावना विधिनव्यादिनाऽपि हिता उद्दिष्टिष्यते न स विधिष्यते, अत्रापि परमवहूपणात् स्वयमवसाधनात् यदाविर्भावो विधिष्यते, 10 न स विधिष्यते, तथा न भवत्येव विहितं विधेः न विधिर्विहित एवमित्यादिभावाः, कर्त्तुं पुनर्विधीयते इति चेत् ? ओक्यत्, ओक इव ओक्यत्, ओक्यमिति विधानात्, यदि ओक्यदेव विधीयते निश्चितस्य एव न भवति, कर्त्तुं न भवति ? किं न एतेन यदि कारणं यदि कार्यं तदाः को दोषः प्रतीयते तदर्थकारिका न अपर्याप्तविचार्य विधानात् न भवति ।

नि वर्ति :-

15 यदुत्पद्यतया विधिः सिद्ध्यति त्रैलोक्ये यथा वक्ष्याम्यस्या च भवति तथा ब्रह्मसिद्धिः
विधिविधिर्भवत्यसिद्धिस्तस्यावृत्तिरनङ्गीकृतमेव ।

[illegible][illegible]

अथ पुरुषवाद्:

कोऽसौ मिद्वयतामिति चेत् ? तद्व्यतिरेकतया—

पुरुषो हि ज्ञाता ज्ञानमप्यस्मान्मयद्वयं सर्वं अगात्, तदेकत्वात्, स एव भवतीति भावा,
सामान्यम्, को भवति? यः कर्त्ता, कः कर्षा? यः स्वतन्त्रः, कः स्वतन्त्रः? यो ज्ञा, काष्ठा
दिष्विप्रकीर्णपञ्चतन्त्रनिर्बन्धनवत् ।

पुरुषो ह्रीं ध्यावि, चक्षुर्निदृशः पुरुषस्य सः, विश्वतो यस्मादर्थः, यस्मात्सो ज्ञाता ज्ञानपीठो
ज्ञानयमो साधुशायी वा पुरुष एव, ज्ञातृत्वञ्च ज्ञानमवस्थात्, ज्ञानाय यमो ज्ञानविकारो वा ज्ञानमयः
साः, उपयोगश्च यमत्वात्, तथा किमिति चेत् ? तन्मन्त्रार्थं सर्वं—इवमनुवृत्तिर्ब्रह्मरूपमिष्यादि
पदसिनेद्विर्लभं भगवत्, तदेकत्वात्—तस्य पुरुषस्यैकत्वात्, वस्तुत्वात्तदेकत्ववत् सर्वैकत्वं सर्वैकत्वादेक
श्च यः जगत् सर्वं भवतीति भावः, ननु पदपठानि येनैव भवति ज्ञानमनुपपन्नमप्रवात्, येन 10
भूयसे स एव भवतीति भावः, स ज्ञातृत्वं सामान्यं समानो भवतीति । उभिर्निर्णयार्थं प्रमोदरश्मिनेन
प्रश्नः को भवतीत्यादिः तदार्थो वाच्यः कः सर्वत्रो यो ह इति, ज्ञातृत्वात्तद्व्यापेक्षं कर्तृत्वामावात् ।
आद्याद्विभिर्धर्मैर्न पञ्चतन्निर्वर्तनवत्, यथा काष्ठैः स्वास्थानोद्भवं ईववृत्तः पथपीठस्य ईववृत्त एव पथ
तस्य निर्वर्तको ज्ञातृत्वाम आद्याद्वितीति तथा पुरुष एव भवतीति भावः ।

इवर आह—

ननु धीररत्नादि द्रव्यावेः कर्तृ, न च तत्वीरं रसो वा न इति, न, तद्व्यवस्थितोपत्वात्,
गोमयवृक्षोपवीरव्यवस्थितत्वं, त्रयोपस्थाद्वा न कर्त्तव्यमिति ।

(मन्त्रित्वं) ननु क्षीरसागि वप्यादेः कपु, क्षीरादधि मयस्यैव कर्तव्यं रसादुहः, न चे
 तत् क्षीरं रसो वा इ इति अकर्तृत्वमनैकात्मिकमित्येव न, तस्यैव विशेषेण तत्त्वात्, तस्यैव अस्य प्रवर्तमा
 नस्य मधुक्षेपपरिसमाप्तायाः क्षेपत्वात्, काष्ठकमभेदकृतसु विशेषो न निर्धार्यते, यद्योक्तम्—“क्षीरासम 20
 क्षीरैस्तु इत्यपि स्वीकृतो रसः । इत्यपि स्वीकृतः भेदो वाञ्छितस्तु विवक्षितः ॥” इति, गोमधुक्षि-
 क्षेपक्षीरदधित्ववत्, यथा गोर्मेनोः मधुक्षेपपरिसमाप्तायाः क्षीरदधित्ववतीत्युक्तमित्येव विशेषेण तत्त्वा
 युक्तमधुक्षेपे एव वरादिति । अक्षेपत्वात् एकजातिवत्, का वा सा मधुक्षिः प्रवर्तमानपुरुष

विदधति मायः । कल्पनिष्ठक इति, पुत्रपौत्रं तत्र धनवाचिस्तथाय धुवका अथवा सर्वेषामपि कार्यप्रवर्तकता-
प्राप्तौ कार्यनिष्ठत्वमवश्यम्भूतमप्यन्यथा नैवेदियमायिमाकाशं मायैतु वा प्रवक्तव्यमप्यथा पुनर इति निश्चिन्तः । 25
तन्मप्यमेव सर्वमिति कार्यार्थं वाक्यप्रत्ययात् तत्त्वम् वाक्यम् त्वैवाप्यप्यथा उपलब्धमिव । कार्यस्य चरता एव
कार्यं कर्तते इ एव कर्मण कर्तव्यमन्येन कर्तुंवाच्यमप्यथा, योऽपि न कर्ता अतएव एवैवाह-तत्त्वित्वेयार्थमिति,
कर्मण एव सवर्तते निश्चयार्थमिति । अतः इत्यन्यायोर्न वेवत्ता एवतीत्यादि सर्वेषु तावदेतु लज्जितेषु कर्तव्यं प्रत्य-
त्वात् प्रवर्तयित्वा सत्यं तदर्थीयमप्युक्त्याधिकिष्वावस्थायात्, कर्तुंवाच्येभ्यः कारकैभ्यः यात् एवमित्यमात् अतो
हेते इत्यादि न वेवत्तस्य कर्तुयेव दर्शन्यात् कर्तुंवाच्यतां कर्तव्यतामप्यर्थेणैव कर्तव्यं निश्चयित्वेयं इत्याह-कर्मणा 30
इति । ननु शीघ्रचरितं क्षमायेन दृष्ट्या कर्तुंवेन प्रवर्तते तस्मात् ज्ञेयं कर्तुंवाच्यमित्येव इत्यप्यहते-ननु
इतिरेति दम्प्यादपि सर्वेण वृत्तौ वेत्तव्यमप्यवेद्यमप्युक्त्यावस्थाप्यमात् अस्मितावस्थाप्यमात् अस्मितावस्थाप्यमात्
कार्यमित्येव दर्शन्यावस्थाप्येतावती-तामप्युक्त्योपस्थापिति । ननु इत्यादि कर्तुंवाच्यं नोपस्थापितेभ्यः कर्तव्यमप्येव
दम्प्या इवार्थं प्रत्यक्षं अतः पुनरप्युक्त्यवस्थाप्यतां तत्र प्रतीयति पुनरप्युक्त्येव इत्यप्यहते-ननु

□ □ □

वति तदेव तत्त्वं लब्ध स्वप्नेवापेक्षया, तत्र यानुसृतत्वात् परतत्त्वभावेन विक्षेप्यते स्वतत्त्वमिति, परमतापेक्षया चेति । इतर आह—तत्किमिति निरूप्यम्, व्याचार्य आह—तत्र ज्ञानस्वतत्त्व भावेति रूपादिमिरेव निरूपितम्, तत्—परं कारणमात्मा ज्ञानस्वतत्त्वः, तु पुनः सा रूपादिमिरेव निरूपिता—रूपरूपव्याप्यत्वेन तु ज्ञानं निर्णयो रूपमिति कोऽर्थः । तद्धि रूपं रूपमिति—यस्मात् अरबाग्रपक्षे

५ रूपमिति कोऽर्थः, अविग्रहाग्रसनमासाधनं रसः, एव शेषाणामपि, रूपमकृतात्मनो निरूप्यता—रूपयदा ज्ञानमेव रूपपदार्थत्वात् ज्ञानस्य, विभक्त्याविभक्त ग्रहणमेव, विभक्त्यग्रहणं रूपं रसो गन्धः स्पर्श इति ज्ञानं रूपमिति, अविभक्तं सर्वेषु, तद्विविधमपि ग्रहणमेव रूपम्, भावसाधनत्वात् प्रकल्पः, न तु कल्पते वचनं तस्मिन् वेदादि रूपम्—न तु कर्मकर्तृकरणविकरणसाधनं, आविग्रहाग्रपक्षे तस्माद्रूपमिति सम्प्रदानापादानकारकमेवेत्येव रूपमिति अविग्रहमिति ।

10 किं कारणम् ?

रस्यते स्पृश्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात्, रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो रसादेरुपा-
द्गुणिग्रह्याद्वा विभक्तस्यानवस्थानात् पुरुषमिह पुत्रत्वादिषत् ।

(रस्यत इति) रस्यते स्पर्श्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात् रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो
वस्तुनो रसादेरुपाद्गुणिग्रह्याद्वा विभक्तस्य व्यतिरिक्तस्यानवस्थानात्, पुरुषमिह पुत्रत्वादिषत्, एषां

15 अनेकतन्त्रत्वेन पुत्रत्वात् पितृपुत्रभावात्मानिनेयमातृकत्वात्किमर्थः पूषद् नावतिष्ठते तथा रूपस्यात्मक
रूपं रसादिगुणव्यतिरेकेण तन्त्रव्यतिरिक्तपरायाणाविति व्यत्ययेन वा नावतिष्ठते परमार्थतः, तस्मात्
विभक्त्युपेय तत्त्वात्मक रसादिपरमाण्वाविपुष्यव्याप्तिमेव ।

एवं तर्हि रूपेणाविभक्ततत्त्वात्मकानां रूपवदविभक्त्यग्रहणं बहुपैव स्यात्, रसमादि
मिह ग्रहणदर्शनात् प्रत्यक्षविक्रयेण कस्यनेति चेन्न तस्य तत्त्वस्थानेकात्मत्वान्मुपगमात् ।

20 द्विधापि रूपस्याविभक्ततत्त्वात्मकतायामपि शक्यं बह्वं रूपं रस इति प्रत्यक्षम्, मेवेन दर्श
नात् तत्त्वमेकात्मकस्य स्वप्रवृत्तिप्रभावावबन्धस्य प्रमेदानामुक्तत्वात् रूपादिभ्यो निम्नमेकं
द्रव्यं पृथक्ग्रहणापदेशादित्यतश्च न, रूपादिव्यतिरिक्तदर्शनात् ।

विशेषात्वेन चेति विशेषणं क्वं तत्राह—लब्धेति । कार्यं न वस्तुतन्त्रदर्शनादपि तत्त्वमात्रं, किन्तु
निम्नमेवेत्येवैव, यत्र तत्त्वमेव तत्त्वेन तत्त्वेषु विद्येयमिति भावः । तत्त्वमेव क्वं निमित्तं पृच्छति—इतर
25 आहति । तत्त्वमिहो कल्पकतत्त्व एवमेव यो रूपादिनिमित्तकत्वे तदेव परं कारणं रूपादिमात्रापरत इत्युत्तरायै-
तस्मिन्ति नरं कार्यं पुनरैकैव कल्पितमिति पितृत्वात् ज्ञानमेव रसज्ञानं रसज्ञानमिरेव ज्ञानमेव रूपादिनिमित्तमिति कल्प-
नान्निरूप्यतामवधारयति । ज्ञानमर्थावधारयैवाह—तद्वीति । एषां भावपर्यवता च यत्तन्त्रत्वेन, न तु कार्यविपु-
लत्वाभावाद्—भावसाधनत्वादिति । ननु रूपादिभ्यो विभक्तमविभक्तमपि रूपं रस इत्येवं विभक्त्यविर्धेयमित्येवं क्वेति
30 क्वेति एवमेव ज्ञानस्य इत्येवमविभक्तमपि—रस्यत इत्यादि । तत्रैव—ज्ञान एव, कस्तेन विभक्तमविभक्तमपि पुरुषमिति
मेवानागतिरिति भावः । एवं तत्त्वमेव कल्पमेव रूपस्यात्मनो न विद्येयमिति रसादीनां बहुतांशं ग्रहणप्रपञ्चः कल्पविकल्पः,
वैभक्त्युत्तरायैव तत्त्वमिति भावः, तत्त्वमेव कल्पमेव ज्ञानमिति व्यतिरेक्यता—एवं तद्वीति । रसज्ज्ञानं तत्त्व-
मेव तत्त्वमेव तत्त्वमिति भावः, तत्त्वमेव कल्पमेव रूपस्यात्मनो न विद्येयमिति रसादीनां बहुतांशं ग्रहणप्रपञ्चः कल्पविकल्पः,
वैभक्त्युत्तरायैव तत्त्वमिति भावः, तत्त्वमेव कल्पमेव ज्ञानमिति व्यतिरेक्यता—एवं तद्वीति । रसज्ज्ञानं तत्त्व-

अभिमतारम्भप्रतिपत्तिवत्, यथा स्वमिमतः प्रसिद्धीरे क्षीरादिभ्यसिद्धिरुक्तमस्यैवात्मानं क्षीरानीय
 बाह्यान्मार्गान् प्रतिपद्यमानोऽपि आत्माधिगमे प्रमाणांतराभावाद्भाष्यो भावकश्च तथा रूपान्वितैश्च
 ज्ञानमुक्तादिभेदेन च स्वयमेव विपरिचर्तमान इति । निर्वर्तनमप्याह बुद्ध्यादीनां, बुद्धिसुखदुःख-
 ५ त्वानि च तेषां यथासंख्यं बुद्ध्यादीनां तत्त्व एवैवमिति मत्तत्वे, क्षीराद्यन्तापरिदृष्टाद्यत्र इत्यादि,
 युगाप्युच्यते । क्षीराद्यन्तापरिदृष्टा यन्ताद्यत्र एव दृश्यन्ते, तद्यथा आद्यो रसा आकृष्टं
 इति मूलं मृदुः कठिनः मत्तु द्रवमेव, आदिप्रदृष्ट्यात् क्षीरमपि यैनाद्यन्तापरिदृष्टं वैश्वान्वयवदुपलब्धे-
 रद्वयो असन्तापरिदृष्टाः चेजुगतरसरविपरिचरितिविशिष्टोपक्रमागतप्रवाच्यः तत्त्व एव प्रथिमार्गे
 व्यवस्थिताः । तेषां व्यवस्थात् सर्वस्य वेतनावेवमत्र जगतः वेतनारमणि पुरुषेऽन्तापरिदृष्टस्य
 १० व्यवस्था युगादेव, यथा च तस्यैव कसमुच्यते यथा माधुर्यान्वयवदुपलब्ध्या यथासाक्ष्य एव ज्ञान-
 रमके, तस्यैव वा अवस्थाः । नेताः स्वयमीपिका कथ्यन्ते किं तर्हि ? शिववचनान्वयविशुद्ध एवैवा,
 तद्यथा 'ते किं माधुर्याणू ? माधुर्याणू बन्धवन्ते गंधवन्ते रसवन्ते प्लाववन्ते' इति बर्वादीनां
 तत्त्व एवनेकात्मके दृष्टावन्तं भाषात् ।

एवञ्च सर्वस्यमप्ययत्नेन छन्दे पुरुषारम्भत्वात् सर्वस्य, अस्य कृतमेवोत्कर्षपर्यन्तवत्
 १५ सर्वज्ञता, तद्विपरीतस्य कश्चित् प्रामोति, सारतन्मयुक्तत्वात्, पर्यतोक्तवित्, क्षेत्रप्रमाणवत्,
 प्रत्यवगमकालकत्वात् लघोतादिसारतन्मयुक्तोत्पत्तवत् ।

एवञ्चेत्यादि, अभिन्न ज्ञातात्मकेककारणविपर्ययादेवैवाद्युक्तवन्तरप्रतिपाद्यं सार्वस्वमन्त्रेण
 स्वयं पुरुषारम्भत्वात् सर्वस्य, न हि पुरुषः कश्चिद्व्यस्तमानं न वेति, यथा तुभाविभ्यस्तन्तापरिदृष्टं इति
 तत्त्वप्रवृत्तात्तत्त्वमस्यं तथा सर्वज्ञताऽपि, अत्र वा सा सर्वज्ञता ? इत्यनेवोत्कर्षपर्यन्तवत्-इत्येव कथ-
 २० नुत्कर्षपर्यन्तं निरदिश्य कश्चित् प्रामोति, सारतन्मयुक्तत्वात्, सारतन्माद्युक्तवन्तं इत्यनेन इति

स्वैवज्ञातत्वं प्रमाणत्वं एतन्मयवदितिः प्रमाणम्, तत्रैव ज्ञातात्वात्तत्वात् स्वैवैवेति भावः । एव दृष्टान्तप्र-अभिन्न-
 तात्मप्रतिपत्तिवदिति । ज्ञातुः प्रमाणत्वं सर्वस्य तन्तापरिदृष्टत्वा यथा यथासाक्षं कसमुच्यते तद्वत् तत्त्वमस्यं इति प्रमाण-
 २५ दृष्टान्तं तत्रैव दृष्टव्यं सारतन्मयस्य सारतन्मयस्य कश्चिद्व्यस्तमानं न वेति, यथा तुभाविभ्यस्तन्तापरिदृष्टं इति तत्त्व-
 प्रवृत्तात्तत्त्वमस्यं तथा सर्वज्ञताऽपि, अत्र वा सा सर्वज्ञता ? इत्यनेवोत्कर्षपर्यन्तवत्-इत्येव कथ-
 ३० नुत्कर्षपर्यन्तं निरदिश्य कश्चित् प्रामोति, सारतन्मयुक्तत्वात्, सारतन्माद्युक्तवन्तं इत्यनेन इति

वस्तुतस्तुत्कर्षमेव, तेन वारतन्मेन युक्तत्वात्, तत् पर्यन्तेन निरतिष्ठमेव विना न भवितुमर्हति, पर्यन्तोक्तत्वात्, यथा पर्यन्तोक्तिः वारतन्मेन युक्तत्वादिगम्यसङ्कोचमन्तपारियात्रेण परममध्यमहेम्भसिम्ब-
लैक्यसादीनामन्वयमन्तोत्कर्षपर्यन्तं प्राप्ताया निरतिष्ठयोक्त्या विना न भवति एवं ज्ञात्वमपि । योऽपि
केचन मन्दरं वाऽनन्तपरागच्छति तस्मात्तु ह्यपिरस्यावकाशवानसमर्थस्य द्रुधिष्याद्याभयस्य क्षेत्रस्य सङ्गो
वाचस्य च समन्वयोऽनन्तत्वागम्यहृत्तरं महत्तममिति प्रमाणोत्कर्षस्य तत्र निरतिष्ठयस्य इदंमात् क्षेत्र 5
प्रमाणमिति दृष्टान्तः । अस्यामेव प्रतिज्ञायां हेत्वन्तरं प्रत्यक्षगमकामकत्वात्, प्रत्यक्षगमपतीति प्रत्य
क्षगमकं तदेव ज्ञत्वं तत्र निरतिष्ठयोत्कर्षपर्यन्तम्, तद् दृष्टान्तः अद्योतावितारतन्मेनोचोपोतवमिति,
यथा द्योतवमन्मिमरीपवारकसिद्धि वारतन्मेन वृत्तत्वाद्युचोवो भास्करे निरतिष्ठयोत्कर्षपर्यन्तो दृष्ट-
त्वा ज्ञानमपि कथमिति ।

इतर आह—

16

ननु वस्तुवादीनां चर्माणामसाधैश्याभ्यभिचारात्, अत्रैव प्रकपोत्कर्षदर्शनाच्चासर्वज्ञ-
तैवेत्येव न, वस्तुत्वस्यापि वारतन्मेन युक्तपर्यन्तेनिरतिष्ठयनिष्ठत्वात्, सर्वस्य क्षेत्रं तन्म्यस्य
चेति वस्तुत्वादेव तत्त्वित्येव, निखानुमेयमहापरिमाणाक्षरादृष्टान्तसाधर्म्याच्च । असाधैश्या
भिधायिताभ्यां विपर्ययेण भवितव्यमवस्थात्वात्, ज्ञत्वाज्ञत्वावस्थावत्, नीलोत्पलरक्तो
त्यज्यत् ।

15

मनु वस्तुवादीनामिच्छादि, ननु वस्तुत्वस्य निरतिष्ठनामवस्थाविति वस्तुवादीनां चर्माणामसाधैश्या-
भ्यभिचारादवस्थावैव । किञ्चाभ्यत्, अत्रैव—इन्द्रियप्रत्यक्षानुमानयोर्विषये प्रकपोत्कर्षदर्शनाच्चासर्वज्ञत्वैव,
इत्येव न, वस्तुत्वस्यापि वारतन्मेन युक्तपर्यन्तेन, विपर्ययेण भवितव्यमित्यभिसम्बन्धते । वस्तुत्वादेव
साधत्वावैव न, यत्न वस्तुत्वे वस्तुत्वम ज्ञतुत्कर्षपरम्यया निरतिष्ठयमिच्छत्वात् सर्वस्य यत्न तन्म्यस्य
केचनवमवैतन्म्यम्, तथाच सर्वस्य तन्म्यस्य च वस्तुत्वाद्यस्य इति वस्तुत्वादेव साधैश्यात्कर्षसिद्धेरनुक्तः 20
साधैश्याप्रतिषेधः । यद्यपि चेन्द्रियविषये तत्पूर्वकानुमानविषये चोत्कर्षवारतन्मेनोचं यद्यपि निखानुमेयम
हापरिमाणाक्षरादृष्टान्तसाधर्म्यावबोपाय । अन्त्यवभाकस्यासिद्धेरदृष्टान्त इत्येवमुक्तम्, अनुमानस-

सर्वज्ञ इति भावः । अन्त्यवभाक—सर्वज्ञ ज्ञात्वमिति । तत्—ज्ञात्वमिति । दृष्टान्ते साधैश्याव रक्षयति—यद्येति केचनो
क्तं मन्वेव वा निरतिष्ठयैव इति भावः । तथाकारणं प्रत्यक्षे दृष्टान्तप्रत्यक्ष—योऽपीति, यद्यपि साधैश्यात्तन्म्यस्य सम-
वाची निखानुमेयैवेति भावः । अन्त्यवभाकपर्यन्तं निरतिष्ठयं कथितं प्रत्यक्षेति प्रतिज्ञावामेव हेत्वन्तरम्—अन्त्यवभाकैवेति । 25
वस्तुत्वसाधैश्यादि हेत्वैः दृष्टान्ते कदाप्रतिज्ञासङ्केतु परमोक्तत्वं प्राप्नोति अन्तरात्तत्र यथा तत्परम्यं विज्ञानं तदेव
ज्ञात्वमन्तरात्तन्म्यमपि तत्र विज्ञानं तत् इव सर्वज्ञ इति भावः । ननु वस्तुत्वस्य निरतिष्ठयविषयोऽन्त्यवभाक इव तत्परम्यं वा त
द्वर साधैश्यां प्रतिस्पर्धति, वारतन्मेन विमिश्रणीयमप्युक्त्या निरतिष्ठयविज्ञानसम्बन्धत्वात् तथा चेन्द्रियप्रत्यक्षानुमानमिच्छाद्वयमिव
इत्येवमन्तरात्तन्म्यमपि तत्र निरतिष्ठयविज्ञानमिच्छाद्वयमिति—यन्मिति । वस्तुत्वस्य निरतिष्ठयविषयोऽन्त्यवभाक इति साधैश्याद्वयमिव
यद्यपि तत्त्वात् यद्यपि तत्त्वं तत्त्वं निरतिष्ठयं यथा परिमाणमिच्छानुमानमिच्छाद्वयमिच्छाद्वयमिति तद्वत्तत्त्वात्—तन्म्यत्वात् 30
पीति, अत्र विपर्ययेन निरतिष्ठयमिच्छाद्वयं तन्म्यः अन्त्यवभाकप्रत्यक्षयोपायेन वस्तुत्वम निरतिष्ठयं सर्वज्ञत्वम
सिद्धेरिति भावः । निरतिष्ठयवस्तुत्वमिच्छाद्वयं यत् सर्वज्ञत्वमिच्छाद्वयमिच्छाद्वय—यथा चेति यथावस्तुत्वम ज्ञानमन्तरात्तन्म्य-
निरतिष्ठयं भावः । प्रमाणमात्रयोर्विषय इत्येवमन्तरात्तन्म्यं यत् तत्त्वात्—यद्यपीति यद्यपि तत्त्वात्तन्म्यमपि निरतिष्ठयमे

कार्यस्याप्यभ्यभिचारिणः क्वचित् कदाचिदप्यनमावृत्तमावृत्तत्वात् संक्षयहेतुरित्यभिप्रायः । आचार्य
 आह—को विचारः ? निमित्तमेवैतत्—अनमिदपि अत्रोक्तैर्लभ्यः । तेनापि—विपर्ययेणापि तत्त्वतो भवि-
 तव्यम्, नन्विदमेव वर्तते—ज्ञानात्मकैकारणस्याप्यनभ्याविज्ञातत्वात्मकत्वप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात्,
 एवमपि व्यभिचारिणिष्यामः । परमते तावत् प्रतिज्ञार्थं भाषयामः—तेन त्वित्यादि ज्ञानात्मकत्वात्तत्त्वम-
 सत्ताद्विजृम्भितविकल्पत्वात् सत्यं, यदुच्यते—यच्छब्द आह तद्व्याकं प्रमाणमिति, सोऽपि सत्यो न
 पुरुषप्रवृत्तिमन्तरेण भवितुं शक्त आदर्शेति पुरुषस्वरूपस्यैव तस्य बचनस्य युज्यते मान्ययेति, अस्मिन्नर्थे
 कारणमाह—वच्छब्दाद्वचनत्वाद्वाकारणत्वात् पौरुषेयमिति सर्वस्य पुरुषात्मकत्वं दर्शयति । हेतुतोऽस्य
 यथा वस्तुत्वाद्गीतनेन दर्शयति । सर्वस्य तदस्यमकत्वात् तद्व्यवस्थामात्रत्वादित्यादिष्वर्थो हेतुपक्षिन्नर्थे
 भवति, इतरथा स तेष बचने स्यात् सत्यः, अपौरुषेयत्वात् परविपायवत्,—किं वा बचने न बचन
 मित्यनेन तेष वा स्यात्पुरुषात्मकत्वात् वन्व्यापुत्रवत् ।

10

आह—

नन्वेकस्मिन्नेव काले तस्यैव वस्तुनोऽभित्वमनमित्यत्रेति प्रत्यक्षादिविच्छेदं सामत्येना-
 भावात्, न, मनु प्रत्यक्षत एव श्रीह्याद्येकं वस्तुवेकस्मिन्नेव काले भूयवाविसर्वात्मकम्
 तेन विनाऽभावात्, तस्य स्यादभावात् श्रीहिसारमपत्, क्वतोऽसौ श्रीहिः क्षित्युदकबीजादि
 गतवर्णगन्धरसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेण ? इति ।

15

नन्वित्यादि, यदुच्यते त्ववेकस्मिन्नेव काले तस्यैवेकस्य वस्तुनोऽभित्वमनमित्यत्रेति प्रत्यक्षादि-
 विच्छेदं सामत्येनाभावात्, आदिप्रमाणानुमानागमलोकाव्यवहारविरुद्धमिति । आचार्य आह—मनु
 प्रसङ्ग इत्यादि, सर्वप्रमाणमेषामुक्तप्रसङ्गत एव श्रीह्यादि, आदिप्रमाणवाच्यमनुच्छादि, एकं वस्तुवेक-
 स्मिन्नेव श्रीहिवत्स्यानमले, भूयवाविसर्वात्मकत्वाद्गीहः, क्वतोऽसौ श्रीहिः क्षित्युदकबीजादिगतवर्णग-
 रसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेणेति भूयवावैः परस्परधर्मोपपत्तेः सर्वात्मकत्वम्, तस्मादवाविरेव श्रीहिः, 20
 तेन विनाऽभावात्, तस्य यथा भवनात्, श्रीहिसात्मवत्, तस्मात्तावति प्रसङ्गादिविरोधः ।

अनित्यत्वमिरेव आह—तद्व्याप्यमावृत्तत्वात्तत्त्वमसत्त्वमित्युत्तरवति—को विचार इति । यत्तु क्वमनित्यत्वमिरेवमाह
 अनित्यमेवेति अवस्थानव्यवहारमिदम् पारमत्तत्वज्ञानकालपुरुषभेदात्मकत्वमवस्थानव्यवहारमिति पाठवत् त्वमवस्थान-
 रति स्थितिचरमपि भूय इति भावः । तेन यदुच्यते धर्मैव—यदुच्यते लोडं यच्छेदं कालकालमवस्थितमेव एवेसाह-
 ज्ञानात्मकत्वादिति पुरुषप्रवृत्तिमिरेवैव सत्यमनुभूतिवचनस्य वाऽप्यत्राप्यत्र पुरुषात्मन एव बचनं कथं पुरे 25
 योच्यते यत्तुचनमिति स्मृतौः तथा च धर्मसमर्थः पुरुषोऽस्मिन् पुरुषस्य बचनत्वात् पीरनेत्येव्यवस्थानव्यवहारमिति भावः ।
 इतरथेति, धर्मस्य तद्व्यवहारव्यवस्थानव्यवहारव्यवस्थानव्यवहार इत्यर्थः । बचनं बचनं न कथमिति व्याख्यातव्यमनुच्छादि—
 किं वेति, कथ्यपुत्रवचनमेव न कथ्यपुत्रोक्तवत् पुरुषात्मकत्वम् पुरुषात्मकत्वमात्रमात्रमात्रमात्रमिति भावः । एकस्मिन्ने
 वेति न एव वीर्यमिः स तद्व्याप्यमिति तदिह न वैधातिः स्यात् इत्येवमादित्यैवाभावात् यद्यपि न प्रसङ्गादित्यपि
 व्यभिचारेति उच्यते इति भावः । एतन्मिदं श्रीहारेवैव भूयवाविसर्वात्मकत्वात् प्रसङ्गतं यद्यप्येव प्रसङ्गादिति 30
 इमाववेतोत्तरवति—मनु प्रसङ्गत इति । क्षित्युदकबीजादिभ्यस्तत्त्वम् एव श्रीहिर्यमः क्षितिगतव्यवहार इत्याह—क्व
 तोऽसौ श्रीहिः । यदुक्तमप्यत्रार्थं तदर्थमिति—तस्मादिति । श्रीहिर्यमव्यवहारव्यवहारव्यवहार इत्येव इत्यर्थं स्यात् न बचनमिति न

कासाः ? तथ्यन्ते—

सुप्तदुःसप्तमोहशुद्धयः सत्त्वरजस्तमोविमुक्त्याख्याः, कार्यणि आसां यथासंख्यं तित्त्व
गाम्, तद्यथा प्रसादतापप्रसवामिव्यहोर्ध्वमीयताः, कुम्भशोपतापमेवापस्तम्भोद्वेगापदेष्टा,
वरणसद्वनाप्यसनवीभस्वर्धन्यगीरयाणि । चतुर्ध्यास्तु शुद्धं चैतन्यं सकलस्वपरिवर्त्तप्रपञ्च
सर्वमाभावमासनम् । अथवा ऊर्ध्वतिर्यग्धोखोक्ता अविभागा या, संश्यसंश्यचेतनमाया या ।

(शुक्लेत्यादि) (अविभागा इति) यथासंख्यमेव ऊर्ध्वकोको आम्रदायस्था, तिर्थेच्छोकाः ४
मुद्रावस्था, मुद्रावस्थाऽधोकोकाः, अविभागावस्था तुटीयावस्था, संश्यसंश्यचेतनमाया या, संक्षिप्तः
समनस्का वेदमनुप्यनारूपक्षेत्रिण्यतिपञ्चः आम्रि, मुद्रा असंक्षिप्तः दृष्टिपञ्चमिवापुनस्ततिष्ठति
चतुरिन्द्रियामनस्कपञ्चान्द्रियाः, काष्ठकुम्भादयः मुद्राः, भवनमात्र भावः सर्वत्राविभागा तुटीयावस्थेति ।

अत्राह—

अविभागात्मनस्तस्यैव चतुरवस्थत्वात् काष्ठमेवामावाद्य चतस्रोऽपि स्युः, न, नियता 10
एव ह्येता विमुक्तिक्रमात्, तत् पुनः तुरीयं निरावरणमोहविर्गं निद्राविभोग आत्यन्तिको
निद्रासम्बन्धिआम्रदायवस्थाविच्छिन्नमात्मस्वतत्त्वं स एव परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञो ध्यास्यातः ।

(अविभागात्मन इति) अविभागात्मनस्तस्यैव चतुरवस्थत्वात् अन्तर्मेवामावाद्य
चतस्रोऽपि प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थीयावस्थाः स्युरित्येवमुक्तम्, यथाभित्तिवत् एवैता विमुक्तिक्रमात् सर्व
द्वया च तुटीयमिति, मुद्रावस्थायाः तिरोभूतचेतव्यायाः मुद्रावस्था विमुक्तमकृताद् द्वितीया, सिध्वाट 15
ध्यामिका तृतीया, सन्मग्न्यर्धनचारित्रात्मिन् मुक्तिप्रत्यासत्तेः सर्वज्ञत्वा चतुर्थी । तत्तुनस्तुटीयं निरावर-
णमोहविर्गं—निर्गता ज्ञानवर्धनावरणमोहविर्गा अग्निमिति निरावरणमोहविर्ग, मोहस्यैव महात्मावत्त्वात्,
यथेन्द्रियापि ज्ञानान्द्रियसङ्क्रावादिक्षेपेण व्यापः, अविक्षेपेण तु सर्वमाणिनां समोद्धानां सिध्वाट्ट 20
चारित्रार्थं व्यापात्, 'मुद्रा अनुष्ठी सया मुनिजो सया आगरंति' (आ सू १०५) इति, एव तुटीय
कैवस्थ विगतावरणमोहविर्गं रागद्वेषमोहप्रतिपातेभ्यो विविक्तवार्धनं विमुक्तं प्रतिपूर्वमेकं स्वतत्त्वमिति 30
स्तव्योपाः । किं रूपं तदिति चेत् ? निद्राविभोग आत्यन्तिकः, वद्व्याकृतानं निद्रासम्बन्धिआम्रदायव

अति चतुर्विधोऽयं मुद्रावस्थायां यथाचिद्विधेयमात्रात् स्वस्थानि प्रथमं इव भवति पुरश्चरस्य च तुटीयेति ।
यथासंख्यमेवेति, तदुक्तं चैतन्योऽर्थविद्वैतसत्त्वामूर्त्त्योमोम्ययावैव कर्णक्ष भोक्षिष्य कर्मदास्यैवैव भिन्नजनम्,
यथा 'ऊर्ध्वं सत्त्वैवाकाशमोहिरासव भूतस्य सर्वः । मध्ये रजोमिरासोऽहोमिरासम्पर्वन्तः । इति (लं ब० ५४) ऊर्ध्व
कोनो मुखद्विधिमन्त्रो लोकः समिधकालानुकारिणाशित्वात् सारवद्भूयो आपरकस्याम्रद्वयः । काशीवसुवर्त्तमिहैवति 25
वैद्यमेवे रजोमिरासः स्यादवस्था चर्ममनुज्ञापय रजसः चर्मवृत्तिजनकत्वात्, चर्मोद्वेगैः तद्वर्त्तव्यतायै च वि-
तनेव इत्यनुवृत्तिरपानात् अर्धमोनुज्ञाकाशितोऽवस्था इत्यनुवृत्तम् । अचोरोद्वेगयोमिरासः मुद्रावस्था एवं मुखव
कारतम्यात् आकाशसम्पर्वन्तः इव । अन्तेवाकल्योऽप्यवस्था आपनः लक्ष्मि स्युः चमिचये चरमकाराशित्वापाने-
विभागात्मन इति । मोहव्यवस्थस्य विमुक्तकालेन भिन्नगर्भेण आत्मिणुपवर्त्ति—यस्याधिपता इति । एव प्रथमा
तिरोभूतचेतव्यवस्थमुद्रावस्था एव इतिमुद्रावस्था इतिवा ततोऽतीतिमुद्रावस्था आपरकस्य सम्बन्धवत् 30
ज्ञानचैत्रात्मिका सर्वत्र चतुरिणी भवा । सुप्तेति मुद्रा विभवा इत्यनो भावनव तत्र निद्रासम्बन्धो इत्यनुवृत्ता
आम्रदायत्वं सिध्वाट्टाकाशकदाशित्वापानेदिताः एते चेतुःपञ्च—सिध्वाट्टावस्थाः चतुर् आम्रदायः चैत्रावस्थान्

यम्, कस्यात् ? अर्थस्य च तथा तथा वस्तुना, ज्ञानमेव कार्यः पुरुषसुखेऽनेकरूपतायाः प्रतिपत्तिर-
 ५ र्थादेकस्मिन्विपरिवर्तोऽप्यनेकरूप एव तेन तेन प्रकारेण तस्य भवनात्—तथावतावस्तुना, तस्य
 करणज्ञानं ज्ञानमेव,—करणमपि ज्ञानमेव, ज्ञानविपरिवर्तत्वात् । एवं वाच्यमावृत्त्या करणस्या
 ज्ञानमेव । यथा चेदं ज्ञानं तथा आपरवस्थाप्रेषः—सुप्तावस्थापारम्भमात्रं सुप्तावस्था सापि ज्ञानमेव,
 १० संक्षयापि ईपस्तुतवा, इयमपि करणात्मा, संक्षयादिज्ञानमित्यत्राविमर्शणाद्विपर्ययाम्भ्यवसायो ।

सा च सुप्तावस्थापि सती ज्ञानमेव, वस्तुनस्तथातथा सत्त्वात् स्थायुः स्यात्, पुरुष-
 स्वादिरपूर्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथावत्त्वादर्थस्य
 स्थायुस्त्वपुरुषत्वाभ्यां विपर्ययेण च, तथाऽनध्यवसायोऽपि ज्ञानमेव, चेदनाचेतनात्मकत्वा-
 ज्जागरितवत्, तदेव हि चेदनाचेतनम्, चेदनाया एवाचेतनात्वाद्वा संक्षयादिज्ञानमेवान-
 १० ध्यवसायाः, अथवा सुप्तवदनध्यवसायोऽपि करणात्मेव व्यक्ततया स्थायः ।

(सा चेति) सा च सुप्तावस्थापि सतीपस्तुतवा ज्ञानमेव, पूर्ववदेव सर्वस्मिन्कथायां वस्तुन-
 तथावतावस्तुना, स्थायुः स्यात् पुरुषः स्वादिरपूर्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात्—अपि स्थायुः, बभौ-
 छवनामिच्छेपात्, वस्तुत्वाद्योपविष्टत्वेऽवधारणवद्वनारिच्छेपात् पुरुष इत्युभयवापि तस्य वस्तुन-
 तथावतावस्तुत्वात्पुरुषत्वाभ्याम् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथावतावत्त्वादर्थस्य स्थायु-
 १५ त्वपुरुषत्वाभ्यां विपर्ययेण चेति सेव व्याख्या । अत्रापि सावर्तं चेदनात्मा सुप्तवदध्यवसायवत्, पूर्ववदेव
 व्याख्या । सुप्तत्वं चापत्तं वा चेदनल्लेख भवति नाचेतनस्य कस्यचित्, यथा चेदवस्थां तथाऽन-
 ध्यवसायोऽपि, नाध्यवसायोऽनध्यवसायोऽनमिम्यक्तबोधः सोऽपि संक्षयविपर्ययाभ्यां सिद्धिदमाया
 व्याप्य, सुप्तत्वात् ज्ञानमेव चेदमाचेतनात्मकत्वात्, जागरितवत् यथा जागरितावस्था ज्ञानमेव चेद-
 माचेतनात्मकत्वात्, तथाऽनध्यवसायोऽपि चेदमावत्, यस्यापदेव चेदनमचेतनञ्च—तल्लेख बहुचेदव-
 २० स्थावत्त्वचेतनत्वाच्च चेदनञ्च तद्वचेदवच्छेति विग्रहात् । चेदमाया एवाचेतनात्वाद्वा संक्षयापि वत्,
 जाग्रिमहात् विपर्ययनिर्भरी गृह्यते तद्वचेदनाचेतनावस्थानेवाध्यवसायाः । अथवा सुप्तवत्,
 तथाहि सुप्ता कम्पूतसन्निध्यासादिक्रियास्तन्मच्च चेदवसायोऽपि जाग्रा, एवमनध्यवसायोऽपि करणात्मेव
 व्यक्ततया सापि सिद्धिहाता इत्यर्थः, एवं करणात्मा व्याख्यातः ।

ज्ञानं चापत्तवत् तद्वेदकवापत्तुर्न ज्ञानं ज्ञाय इति बोध्यम् । पुरुषस्मिन्निवृत्तस्य वस्तुत्वव्यवर्तयमपि तेन तेन प्रयोगेन
 २५ ज्ञानत्वात्वाच्च वैषम्यमिदम्—अर्थस्य चेति । वस्तुविपर्ययात्मकत्वावच्छायां आपरवस्थाप्रेषणात् सुप्तत्वापारम्भ-
 कतया ज्ञानवद्वेदकत्वाच्च—यथा चेदमिति । संक्षयमिव तस्य तेन तेन प्रयोगेन वस्तुत्वं कथमित्याद्यवस्थानाह—स्वायु-
 ३० त्वावस्थितिः, उदोत्तमार्थं स्वायुत्वं ज्ञातुं पुरुषो वा ज्ञानं वै तद्वत्त्वमेवेति व्यापः । निदोषश्चेत्यान्तरार्थमिति तु ज्ञान-
 ३५ त्वमिदम्—यदि स्वायुतिरिति । निर्वर्तितमपि वस्तु स्वायुत्वं निर्वर्तये पुरुषत्वेन पुरुषत्वस्य निर्वर्तये वा स्वायुत्वेन तद्वेद-
 ४० त्वेन तेन प्रयोगेन तस्य ज्ञानवद्वेदकत्वाच्च—यथा विपर्ययोऽपीति । तथा च ज्ञानव्याप्य—अत्रापीति । संक्षयो निर्वर्तये वा
 ४५ चेदवस्थां ज्ञानवत्, इत्युपपन्नमिदमवस्थम् । व्यापिं आहवति—सुप्तावस्थितिः । चेदमाचेतनव्यवसायवत्—तद्वत्त्वमेति ।
 ५० तद्वत्त्वमेति चेदमाचेतनव्यवसायवत्तद्वेदकत्वाच्च वा तद्वत्त्वमेति चेदमाचेतनव्यवसायवत्—यथा—विदमाया एवेति । एवं व्याख्यातेति
 ५५ तद्वत्त्वमेति चेति व्याख्यातेति व्यापः । 'निर्वर्तयुः प्रयोगेन ज्ञानवद्वेदकत्वमिति । ज्ञानवत्त्वमेति चेति वा ज्ञानवद्वेदकत्वे

चैतन्यादास्मेत्यादि यावद्विपरिवर्तानम्यवत्, चैतन्य मावर्तितम्यं तस्माच्चैतन्यादास्मा प्रवि-
 श्यादिसुमुपायस्याया विपश्येण वृत्तः, तत् द्विप्रतिष्ठापकस्य इत्यर्थः, चैतन्यस्य रागादिविपरिणामात्,
 रागादेर्वैभक्त्यकारणत्वात्, तदुपपुच्छः, उपयोगस्तवम्येण, उपयोगो हि चैतना, तस्य स्मार्तम्यं कर्तृत्वात्,
 'मिथ्यादर्शनाद्विरतिमयावृत्तपाययोगो बन्धहेतवः' (तत्त्वार्थ ८११) इति यचनात् । रागापात्मक-
 कपायविकल्पात्मकत्वान्मिथ्यादर्शनादीनां, तेन स्मार्तम्येण बन्धोऽऽत्मनाऽऽत्मानमसर्वत्रीकरोति तेनैव
 च स्वयंकृतेन बन्धनास्तत्रीक्रियते, मयेमेव स्वयं पीतेन मद्यपाः, स्वयं पूरितवेगेमा डोछवेव वा
 पुरुषो भ्रम्यते, कर्मडोछया कर्मबन्धेन रूपान्मिथ्यमनाद्यनन्तस्य आपद्यते, एवमेतदुभयं चतुस्त्याऽना-
 द्यनन्तस्य ब्रह्मपदं तथा, यद्योक्त 'पुत्रि मते' कुकुडी यच्छा भेदय, पुत्रि भेदय पच्छा कुकुडी ? रोहा ।
 आ सा कुकुडी सा कुतो ? भेदगाभो, जे से भेदय से कुतो ? कुकुडीभो, एव रोहा । पुत्रिणि एते
 पच्छयि को सासमा भावा । अजासुपुत्री एसा रोहा ! (मग स १ व ६ सू ५३) इति । तथा—
 'सहजीवान् मते। एवमेवस्य मातृचाप मत्तचाप पुत्रचाप बुद्धिसिचाप गोवमा। असति अदुवा भवतस्तुपो'
 (मग स १२ व ७) इत्यादि । तत्र द्विविध रूपानि सूक्ष्म सूक्ष्म, कर्माणि सूक्ष्मम्, आविर्महणादुष्मा-
 सनिःश्रासमापासनस्त्वधिकार्मभेदेवजहारकछपीपनि च वशात्मकस्वगता, सूक्ष्मं प्रथिम्याद्यौदारिकवैकि-
 मक्षीररमकस्वगता वशात्मत्वात्, यवत् प्रक्रियैव प्रतिपादितमपि सुकमहवार्थं प्रतिपाद्यते, अनाद्यन-
 न्तस्यः सूक्ष्मसूक्ष्मपीपनिरुपायिमस्व प्रतिपद्यत चैतन्यमिति । कुतः ? कायात्मत्वात्, कार्यात्मत्वात् तस्य
 तिष्ठ रूपानिद्विविध्यादिवैकल्येण विपरिवृत्ते। साधितत्वात्, इह त्वनाद्यनन्तस्यः सेति साम्ये, यो यः
 कर्मात्मा स सोऽनाद्यनन्तस्यो विपरिवर्तमानो दृश्यते, तद्यथा—मृद्वेवेत्यादि, इत्थं मृद्वसि मृद्वतो
 भवति घटः कपाडानि, ततः, क्रमेण हलकछर्कपावृक्षिणामुविपरिणामयः, ततो रूपावयः, रूपादिभ्यः
 पुनरुच्छ्रमेण परमाण्वावयो यावद्ब्रह्मादित्वविपरिवर्तानम्यवत् । आविर्महणादुष्मकर्मसत्त्वानित्येन विप

मन्वरातस्य ब्रह्मस्यैवेत्येवमावयवस्य ततो मिथमिति यथा । चैतन्यस्य रागादिविपरिणामत्वादिति, इह
 तदुपपुच्छस्यवशात्चैतन्यं च संशयमिति तदुभयते वाच्यमुच्यते प्रमाद्य तस्य चैतन्यं मिथ्याहमेवैरातुबन्धम् तदपि च
 तदुपपुच्छविपरिवर्तनमिति चैतन्यमनुपायिकत्वं संशयितव्यमस्य इति भावः । तत्र ब्रह्मव्याप्यं यति—मिथ्याप्राप्तं
 मेति । तस्माच्चैतन्येन सृष्टं कर्तृत्वं च तत्त्वस्य कारण एव साध्यादिवै कर्तृत्वे वैरेरेवेत्यात्मकः कर्तृत्वनिर्णयः
 इति च प्रपञ्चनमिति निर्णयः न च मिथ्यपरीहात् कर्तृत्वमीह इति वाच्यम्, मिथ्यतावाक्यमपरीहात्तत्त्वमपि विव-
 र्णितेनैवम कर्तृत्वमिति यथा । स एव कर्मस्य रागादिविपरिवर्तनमुच्छ्रयः कारवन्तरात्ममिसम्बन्धः कर्तृत्वमनुपपत्तीमाह—तेन
 स्मार्तम्येनेति । एतदुभयमिति, पूर्वमूर्तत्वेन नर्कं कर्मवीर्यसंसारं वैश्वः । ननु नहि ब्रह्मणेऽविद्यासत्त्वा संघातः
 ब्रह्मयते तदुपपिपासितो कर्तृत्वमिति नमिहोयं सृष्टमायि पुनरुपायवशात्तस्यावस्थाविशालं यवमाह—समस्तयेति ।
 न हि सर्ववीर्येऽप्येवमेषा मिथ्य प्रतीतीर्न निष्ठा तत्र यवैव जीवस्य विद्येतस्या तस्माच्चैवपावनीयते न यीवाम्तरसेति न
 संघातुत्वे इति मन्वादेवेव संस्तराणादियज्यमत्ता न अविद्योपनिवेशाद्यो जीवनेव जीवनेरापीववाविद्योमेव
 बीवाहृत्तरादेरपि यति । जीवसंघटनेत्येतिनां प्रमाणम्—यद्योक्तमिति, पूर्वं नवत् । कुतः पञ्चात्मकम् । पूर्वम्
 एव पञ्चात् कुतः ? रोह । वा च कुतः सा कुतः । अन्वयतः यद्यवर्कं तदुत्त । कुतः इति एव रोह । पूर्वमेवेते
 ववादेवेते तदुत्तमा भावा । अजासुपुत्रेण रोह । इति तदुत्तमा । तद्यति । सर्ववीर्यं भयवत् । एव हलक मृद्वेन
 विहृत्येन प्राप्तेन मार्कनेन पुत्रेन बुद्धित्वेन जीवत । अजासु अजासु अजासु इति ज्ञान । तदेव कर्मव्याप्त्य-

देशकालमिन्द्रपृथिव्यादिभेदभूतपदार्थपरिमिते तु-अथवा तु पटमभनं यदेतत् प्रत्यक्षसंसिद्धं तदपि न सिद्धति ।

तत्त्वम् ?

देशमेदमत्ययेन तावद्दीर्घाष्टकुक्षिभ्रुमौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपाष्ठकटादीनाञ्च यावत् परमाणुसो रूपादिशो निरुपाक्यत्वशब्द मेवादभावे । एवं न श्वेतिकापीतिकार्येण ५ देशमेदाम्बुत्, अदमादिमेदाश्च पृथिवी, पृथिव्यसेओवाप्यादिमेदाश्च द्रव्यं गुणकर्ममेवाद्या द्रव्यादिमेदाश्च सत्त्वमिति । काष्ठमेदमत्ययेनापि प्रतिक्षणमभ्यपदेत्यभचनात् कतरत् पट मभनम् ? भ्रूजुतमीक्षाधन्वादिक्लृप्तमिन्नभावमेवे मृदभावात् को पटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्मन्मतेन भ्रूजुतो मीक्षादिरन्वादिभ्यैक एव, काष्ठान्तरावस्थाने सति उत्परीणामोपपत्तो सामान्यान्वयाद्दीर्घाद्य च्छेदाद्य एव वा भ्रूजुपटी पटो भवतीत्यादि युज्यते, परतोऽपि १० कपाठादिपांशुमीक्षादिभूतेः, तस्माद्वदादि सर्वात्मकमेव भवति । न चेदत्तद्विष्यते तत् एवं सर्वात्मकस्यैकस्य सत्त्वस्याभावात् प्रत्येकं सत्त्वस्य च देशतः कलत् इतरेतरासत्त्वारमक-त्वात् कुतो भवनं भवितुर्पदावे ।

देशमेदमत्ययेन तावदित्यादि, मीक्षाष्टकुक्षिभ्रुमौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपाष्ठकटा-दीनाञ्च यावत् परमाणुसो रूपादिशो निरुपाक्यत्वशब्द मेवादभावे, पटमभनं न सिद्धतीति वर्तते, १५ एवं न श्वेतिकापीतिकार्येण देशमेदाम्बुत्, अदमादिमेदाश्च पृथिवी, पृथिव्यसेओवाप्यादिमेदाश्च द्रव्यम्, गुणकर्ममेवादेति तदेव हि द्रव्यं रूपगमनाविगुणकर्ममेवात् तावन्निरुपाक्यत्वमेवात् अमुदाया-भावाचासम्भवाच्च द्रव्यम्, द्रव्यादिमेदात्-द्रव्यगुणकर्ममानात्वात्मकं सत्त्वम्, एव तावदेवमेवे पटमभनं न स्यात्, द्रव्यादीनामनुपपत्तेः । काष्ठमेदमत्ययेनापि प्रतिक्षणमभ्यपदेत्यभचनात् कतर दटमभनम् ? क्षणे क्षणेऽन्तमसन्वदानामयाक्षकक्षररूपापारमकत्वानुपपत्तेः । किं कारणं ? २० भ्रूजुतमीक्षाधन्वादिक्लृप्तमिन्नभावमेवे सूत्रभावात् । अस्मन्मतेन भ्रूजुतो मीक्षादिरन्वादिभ्यैक एव, काष्ठान्तरावस्थाने सति उत्परीणामोपपत्तेः, अस्मन्मतेन तु कालमिन्नभावमेवे-क्षणे नवनवाचासम्भवा-द्भावे मीक्षेदेव विनष्टो भूत् भवति न कोऽप्यपि विनष्ट भ्रूजुपटीति निर्वाहत्वान्मृदभावात्, मृद भावाच्च को पटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्माकन्तु सामान्यान्वयाद्दीर्घाद्य च्छेदाद्य एव वा भ्रूजुपटी

देशमेदेव देशमेदे निरवकाशमप्युक्तं स्यादिति तस्मापि कपादिभेदेन भेदे रूपादिभ्यतिरेकस्य इत्यस्य पुनस्तुपक- २५ रूपादभावे कस्मन्मतेन स्यादिति तस्मापि प्राक्याहकनाद्यधम्येन निरवकाशे न निरवकाशभावे निरवकाशमेव स्यादिति भवनं कस्य स्यादिति यावत् । इत्येवोपरयवति त्वमित्यत-मीक्षाष्टकुक्ष्यादिना । काष्ठमेदेन भेदे त्वा-काष्ठमेदेति । कस्यच भवनं धन्यत एवम् अस्मन्मतेनेति । अनुवर्तमानमेवम् इत्युक्तोऽभावे न कस्यापि धर्मस्य चरं देहकस्मन्मतेन तद्वत्त्व मिन्नतादिहा-अ चेदेतदिति । इत्युक्तोऽप्यतिरेकस्य इत्यस्य पुनस्तुपक- ३० त्वमित्यत-मीक्षाधन्वादिभ्यैक एव, काष्ठान्तरावस्थाने सति उत्परीणामोपपत्तेः, अस्मन्मतेन तु कालमिन्नभावमेवे-क्षणे नवनवाचासम्भवा-द्भावे मीक्षेदेव विनष्टो भूत् भवति न कोऽप्यपि विनष्ट भ्रूजुपटीति निर्वाहत्वान्मृदभावात्, मृद भावाच्च को पटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्माकन्तु सामान्यान्वयाद्दीर्घाद्य च्छेदाद्य एव वा भ्रूजुपटी

घटो मयदीत्यादि पुर्यते परतोऽपि कपासादिपांशुग्रीष्मादिभूतेः—घटमयनात् परतोपि घट एव कपास-
निर्भवति, कपासादेरपि परतो पाषाणकर्मरामयनात्, पांशादेरपि परतो ग्रीष्मादेर्भवनात्, तस्माद्वयमि-
त्तर्वात्मकमेव भवति । न चेदेवमित्यते—एवं प्रकारं भवन्म्, तव एव घटानिर्वात्मकत्वैक्यं वैक्य-
कस्यापि न सत्त्वस्याभावात्, त्वय्यतेनैव प्रत्येकं सत्त्वस्य इत्येवरासत्त्वात्मकत्वात् कृतो मयर्न भवि-
५ तुर्भटदेः । घटः पटस्त्वमा नास्ति पटोऽपि घटस्त्वमेति वैक्यतः, काष्ठतस्य माह् पद्माह् न स परेति
न पटोऽपि न वा घट इति प्रत्येकं भिन्नत्वे भावानामभावात् को घटः ? किं भवन्म् ? ।

यथा तु पैः रूपादिभेदेन घटो वैद्यमेदाद्यावन्मिथ्याकल्पः कालमेवेन च परममिच्छ-
छणोत्पत्तिनिरुपाक्यशो मिथ्य इति सर्वमेवपर्यन्तं मेवं विधायानि विज्ञानमात्रमेवेति व्यव-
स्थाप्यते तैरस्तदुपधर्णनवद्वाभिहितं भवति, कपादिपरस्परविभिन्नत्वे तु तद्विज्ञानान्वयाभा-
१० वाद्गुणपरसादिभेदपरिकल्पनाभावसर्वशक्यत्वाभावां निरुपाक्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञान
मात्रता न भवति ।

यथा तु पैः रूपादीत्यादि पाषाणदुपधर्णनवद्वाभिहितं भवति । पैश्च सर्वमेवं विज्ञानमात्रत्वं
वैद्यमेदाद्यो मिथ्यानां रूपादिभेदेन मिथ्ये वावन्मिथ्याकल्पः, कालमेवेन च मिथ्यानां परममि-
च्छछणोत्पत्तिनिरुपाक्यशो मिथ्य इति, पैः सर्वमेवपर्यन्तं मेवं विधायानि विज्ञानमात्रमेव
१५ न्यस्त्य किञ्चित्ति व्यवस्थाप्यते यथा तु तद्व्यवस्थाप्यते तथाऽस्तदुपधर्णनवद्वाभिहितं विज्ञान-
मित्युक्तं भवति, तद्व्यवस्थापरसादिघटपटानि विभिन्नमेवात्मकत्वात्तस्य, कपादेः परस्परविभिन्नत्वे तु तद्वि-
ज्ञानान्वयाभावाद्गुणपरसादिभेदपरिकल्पनाभावसर्वशक्यत्वाभावां निरुपाक्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञा-
नमात्रता न भवति ।

अत्र कश्चिद् मूयाद्यपि विज्ञानमसत्, सर्वमावस्तुस्त्वानिमेतद्वानुक्तम्—

२० ज्ञानस्यापि त्वभावाभ्युपगमे कपाद्यपलापवीजनिर्मुक्त्वात् प्रत्यक्षादिविरोधः,
तस्मादवस्थमारमा ज्ञानस्वभाव एकः सर्वभावस्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थित करणमिति
सिद्धम्, अत एवोक्तवत् कपादीनां तत्त्वात् ज्ञानस्वभावाभावस्याविशेषमात्रत्वात् सर्वत्र
समिपत्पाराद्व्यापुपकारित्वेभ्यो हेतुभ्यः आत्मबुद्धीन्द्रियप्रकाशक्यपटीपद्याद्यादिषु ज्ञानवृत्ति-
र्भवतीत्येव विशेषः ।

२५ अत्र विद्मि विदमेव वदन्ति तन्मिति नैकस्य व्यपदेशकत्वादिषु तत्त्वमिति को वा पदद्वयत्वं वेदाह—त्वय्यतेने-
वेति । विज्ञानव्यवस्थितो वीर्य अपि मनुजनिवर्तय वैक्यत्वात्तं वात्तं वस्तु प्रसिद्धिपदो विज्ञानमात्रत्वं व्यवस्थाप्य-
क्या—यथा स्थिति । अस्तदुपधर्णनवद्वादेति कथञ्चेऽनूर्तुत्वापठिमकारण एव सर्वत्रैवमात्रव्यवस्थाप्य-
मात्र वयमन्यथास्त तत्त्वत्वात्तं वाग्रावेष्टुमिथ्यानिमेवत्वत्त्वात् व्यपदेशे ते च तद्व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थाप्य-
कथनमेवमात्रमन्यथाविदितत्वात्तानमेवेत्यादिमिथ्यपर्यवधार इव तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इत्यप्येव सुमितो मेदव तैर्मेवं
३० अस्मिन्मिथ्यते नकस्मिन्मिथ्यते नकस्मिन्मिथ्यते इति ध्यायः । कथयैवमात्रत्वं व्याप्यत्वादीदरे च तैर्मेव विज्ञान-
व्यवस्थाप्यत्वात्तैर्मेवत्वमेव न स्मिति कथयैवमात्रत्वमेव न विज्ञातीति तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इत्यप्येव व्याप्यत्वात् विज्ञानव्यवस्थाप्य-
मिथ्येव्याप्यत्वात्तद्व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थाप्यत्वात् वा न तद्व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इति तर्ज निरुपदीयत्, न तद्व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थाप्य-
कथयि तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इत्यप्येव एव तद्व्यवस्थाप्यत्वात् न विज्ञाते कथयैव तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इत्यप्येव तद्व्यवस्थाप्यत्वात् इत्यप्येव
विज्ञानं निरुपदीयते कथं भवेद्विज्ञान—कपादेः परस्परेति । विज्ञानमपि न भूत् को येव इत्यह—ज्ञानस्यापीति ।

(ज्ञानस्यापीति) रूपाद्यो न समीति ब्रह्मपक्षार्थं निरूपणं यद्यपि नास्तीति रूपादि
प्रतिषेधो न सिद्धरिति, प्रत्यक्षवत्तन्मानुषेन रूपस्य निरूपणमुपपद्यते प्रतिज्ञम् । आदिप्रह्लादा-
स्वात्मप्राणस्पन्दनमवयवानुभवा उपपद्यन्तेऽपि, प्रत्यक्षविरोधा, तदनुसरणपक्षनादनुमानविरोधा,
आदिप्रह्लादा, अनुसरण हि स्वयमनुभूतसार्थस्य, नाननुभूतस्य । तस्माद्वद्व्यवसाया ज्ञानरूपात्
एकः सर्वमात्रव्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थितः कारणमिति सिद्धम् । अथ एवोक्तवित्यादि, एतन्मा-
त्रेकारमव्याप्तिविपरिवर्तितव्यवस्थितवत्त्वेनोक्तं तुल्यमुक्तवत्, रूपादीनां तस्मात्-रूपव्याप्त्यवस्थात्
ज्ञानरूपात्मात्मव्याप्तिरोपमात्रत्वात् । सर्वत्र-सर्वमात्रेषु एव विद्येयः तस्यैव कारणपदार्थस्योपकारवि-
द्येयस्योऽपरो दृष्टव्यः, सन्निपत्तोपकारिणी युक्तिरत्यन्तः साक्षादव्ययव्यति भावानां स्वपरिवर्तितोपमात्र-
मुपभोगे, भोगा तु स्वयमेव स्वपरपोषणविमिश्रयाणि करणत्वात्, दूरात् प्रकाशादयोऽनुमादकाः
इन्द्रियाणाम्, इवीषांससु रूपाश्च इविष्टा पटादयः, औपमान्यसन्नादीनीन्द्रियाणां पाटवजननात् 10
पक्षावैवकारित्वेन तदुपोद्बलकृपायाऽऽपाराः सर्वमात्रगतानु ज्ञानवृत्तिरिति, अथ अह-सर्वत्र सन्नि
पत्तादृष्टदुपकारित्वेनो हेतुस्य आत्मयुद्धिन्द्रियप्रकाशरूपपटोपपाहादपि ज्ञानवृत्तिर्भवतीति ।

अत्र—

आह च पुरुष एवेदमित्यादि ।

आह चेति ज्ञापकमेतद्विषयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयैर्ब्रह्ममात्रज्ञापकाद्येकोऽहमेवेत्येवमित्या-
दिभिः, अतोऽपि बौद्धिकस्तनुसारेणाह न स्वमक्षिमेति, पुरुष एवेदमित्यादि, एवेत्यवधारणे, अविद्यु-
रस्यस्वाभावात्, उक्तवत्त्वैव च भवनात् । इदमिति इत्यत्रपुत्रपारीन्द्रियगोचरं किङ्कणम् च निरि-

अथ न कञ्च साक्षात्स्वात्मोऽप्यवगतं उक्तवत्त्वैव विज्ञानमात्रे रूपाद्यो न समीति विपरिवर्तितमात्रात्, न वा चतुर्दश-
स्वैरवयवैः स्वयमेव एति तस्मात् वा तुल्यत्वात् तथा हि किङ्कणानां भुविनिर्वाणस्य स्वयमुपभोगमात्रं माहं भुवे न
वा पृथ्वीनिर्वाणस्य उपभोगमात्रं न भवति प्रसङ्गमिदं तस्मात् तद्वैमिश्रणविकल्पेन स्वयमुपभोगमात्रं एव रूपाद्यैर्मात्रं माह 20
मुपभोगे च वा लोऽपीति तद्वत् स्वयमुपभोगमात्रं व्याप्तिरुक्तवत्-रूपाद्य इति । आदिप्रह्लादिति, स्वात्म-
व्याप्तिरुक्तवत्त्वैव । प्रकाशादौ साक्षात्स्वात्मवत्त्वमात्रं प्रत्यक्षमात्र-तदनुसरणेति । स्वपरव्याप्तिना ज्ञानुपभोगं
वदं हानं यद्यपि न विमिश्रणमुपभोगमुपभोगेः तथा स्वयमुपभोगेन ज्ञानेनानुभूतमेति सर्वमात्रव्यापी इत्यवस्थात्वात्
अत्राप्युक्तवत्त्वैव तदा विपरिवर्तमान एक व्याप्ति लोऽप्यपि विज्ञातीति भावः । एतन्मात्रेदेवेति सर्वमात्रव्याप्त्यै
एति विपरिवर्तमानव्याप्त्यै हेतुमिसर्वं ज्ञापको रूपाद्यमात्रव्याप्तिरिति ज्ञानमात्रव्याप्त्यवस्थाविषया एव । येनत्वैवैवैव 25
ओम्पत्तोऽप्युपभोगेनोक्तवत्त्वैव स्वयमनुभूतमेति-सर्वमिति । सन्निपत्तेरिति, स्वयमस्य स्वपरव्याप्तिरोपमात्रमुपभोगे युक्तिः
स्वपरव्याप्तिरोपमात्रं भवति ज्ञानेनोक्तवत्त्वैव इन्द्रियाणि करणत्वादात्तानुसरणानि प्रकाशाद-
इन्द्रियवैरुपा निमग्नैर्व्योपकारकाः इत्यवस्था तदुपेक्षयाऽपि विमिश्रणमुपभोगेन प्रकाशात् औपमान्यसन्नादीनि वैमिश्रणव्याप्त्यव-
स्थानि स्वात्मव्याप्तिरुक्तवत्त्वमुपभोगमात्र इति विद्येय इति भावः । तत्र व्याप्तिरुक्त-आह चेति-पुरष एवैव सर्वं ज्ञातं
वचं अहम्पत्तोऽप्युपभोगेनोक्तवत्त्वैव स्वयमनुभूतमेति इति (अहम्पत्तोऽप्युपभोगे) पृथक् अहम्पत्तोऽप्युपभोगे अहम्पत्तोऽप्युपभोगे 30
तदनुभूतमेति एतत्त्वैव-ज्ञानरिति हेतुमिति । ओम्पत्तोऽप्युपभोगे ज्ञानपदमन्वयोऽप्युपभोगेनोक्तवत्त्वैव-
मुपभोगमात्रविषयोऽहमेति निर्विषयव्याप्त्यवस्थात्वात् शब्दमन्वयोऽप्युपभोगे पृथक् अहम्पत्तोऽप्युपभोगे अहम्पत्तोऽप्युपभोगे
मित्यापीति, भवितुमिति, पुरषादित्यस्य प्रारम्भ्यं अतिशयोक्तं पुरषोऽप्युपभोगेनोक्तवत्त्वैव व्याप्तिरुक्तवत्त्वैव
येनानुभूतमेति मन्वयोऽप्युपभोगे । इत्यवस्थात्वात् व्याप्तिरुक्तवत्त्वैव इत्युक्तवत्त्वैव इत्युक्तवत्त्वैव । निर्विष-

इति, सर्वमिदमेवम्, एतच्च सामान्यविशेषमेवप्रवेशान्तेऽपि सङ्गृहीतं बुद्ध्या, इत्थं च ईदृशः
 प्रवर्तनमिदं सर्वमिति । काकतस्तु भूतं सामान्यमिति अतीतानागतवर्तमानानां प्रवर्तनम्, मृतसम्पत्तयः
 वर्तमानातीतवर्तमानात्, तत्-पश्य, मेघलोकाः, जम्बूद्वीपः-अजम्बूद्वीपः ईशानः-महाविद्या, एतच्च
 सुबोऽजरोऽमरः पुरुषः, ज्ञानसाधनाशिक्षात्, सोऽक्षयस्वमनुभवतीत्यर्थः । एवञ्च-‘अक्षरस्त
 १० जगत्समागो सिद्धिर्वाप्तिश्चो सङ्गृहीतार्ण (नन्वी पृष्ठे १९५ २) इति, एतच्चानुवर्तमानमिदमेव-‘एतच्च
 इति आचरिष्यते तेन जीवो अजीवय पात्रे’ (नन्वी १९५ २) ‘सुदुवि मेहममुप होइ पमा
 चवसुपात्रे’ (नन्वी पृ १९५ २) इति । अथिति, यस्मात् कारणात्, अनेनातिरोहति, अथते
 मुख्यतेऽवयव इत्यर्थं पुत्रछद्मस्य तेनैवात्मनाऽनाद्यनन्तयोऽपि विपरिवर्तितत्वात् तेनानेनासाधनिते-
 इति वर्तते-अपचीयते, तत्सत्त्वात्तत्त्वक इव नवजीवाहारेण, तेन ज्ञानक्रियबोद्धपद्ममोपछद्मात्
 १० करणकारविद्वेष्ट, एवञ्च-‘अन्नं वै प्राणाः ‘अन्नमयो ह्यन्नं पुरुषः,’ पुरि अयनात् पुरुषः, नाक्षत्रै-
 वत्सर्वं वर्तते, अतिरोहति शूलं रोहतीति ।

विज्ञानात्—

अत एव सर्वत्वसिद्धिस्तस्य, तथा चाऽऽत्मा सत्त्वं भूतः पुरुषः पुत्रको जन्तुः प्राणी
 जीव इत्याद्यभिव्या पठन्ते भूवनुचीर्णपटपिभ्रादिवत् स्वस्वर्षादिव्या सर्वस्यानुवर्तते
 ॥ पावदेव विद्विष्युत्पद्यते विनश्यति न्यवस्थितं वा तस्य सर्वस्यासाधारणम् ।

अत एवेत्यादि, एतच्चाद्य कारणात् सर्वत्वसिद्धिः तत्त्व-तत्त्वदानस्वरूपम्, तथा च पुत्रः
 सर्वत्वसम्पत्तिश्चा आत्मापादध्यायाः, सप्ततमवति गच्छति ज्ञानिते परिधमतीति चरमा, सतो भावः
 सत्त्वं च एव सत् नवति कैर्नर्णः, मृतसत्त्वा सत्ता मयतीति वा, पुरि अयनात् पुरुषः कटोरे जगति
 वा अविजन्मिषविकल्पारमके, पूरणाद्वचनात् पुत्रः पुनोर्धं निष्करीति वा पुत्रः, जीवसुपीरत्न
 २० विनश्य भोतृभोत्वमात्राद्विज्ञानिभ्यामुत्पत्तिविनाशाभ्यां पूरणगच्छाम्भ्यामित्यर्थः । अथते वैदेभो-
 वेति जन्तुः । पञ्चेन्द्रियमनोवाक्पञ्चकयपुरुषासमिध्यासास्वरूपमात्रधारणात् प्राणी जीव इति
 चोच्यते । इत्येवमाद्यभिव्याः सर्वत्वे सति पठन्ते एव तेन वर्गेण व्यवहृतातिरोधात् । भूवनुचीर्ण-
 पटपिठपिठान्, यथा सुबोऽनुचीनाः बटपिठपटयो नमन्ति सन्ति वर्तन्ते इत्यादिभ्यो भ्यस्साद्यर्भ्यो

प्रवर्तमानार्ण सर्वमिदमेव-सर्वमिति । अक्षरस्त इति च कटोरेकर्तृ ईदृशः भववत् औपम्ये चेतनामयो
 ३० इत्यदिभ्यो वा अनुपयोगेऽन्यप्रवर्तनात् तच्च सर्वजीवात्मन्यवभावे निबोधयति । सोऽपि यथाविवर्ते तेन जीवो-
 षीवर्णं प्रमुखात् । एतच्चानुवर्तमानमिदमेव-‘सुदुवि मेहममुप होइ पमा चवसुपात्रे’
 नवजीवाहारेवैक्यं । अत एवेति अतीतं वर्तमानं पुनर्भवोपचरते कारणामेष्टत्वं सर्वमन्तः पुरुषः च
 कल्पनात्पटपिठान् । अत एव च जन्मातिरोधे अथत इत्यर्थ-तथा चेति सर्ववर्तितया विवर्णं । एतच्चानु-
 २० भूवनुचीर्णति इत्यादिभ्योवाक्पञ्चकयपुरुषासमिध्यासास्वरूपमात्रधारणात् प्राणी जीव इति
 इत्याद्यभिव्याः सर्वत्वे सति पठन्ते एव तेन वर्गेण व्यवहृतातिरोधात् । भूवनुचीर्ण-
 पटपिठपिठान्, यथा सुबोऽनुचीनाः बटपिठपटयो नमन्ति सन्ति वर्तन्ते इत्यादिभ्यो भ्यस्साद्यर्भ्यो

यत् तावत् पुरुष एव सर्वमित्युक्तम्, स एवोच्यते काष्ठोऽपि कृत्वात्, कृत्वात् काष्ठः, कृत् संख्याते, कृत्तं ज्ञानं संख्यानमिदम् । यथा बाहुरेके 'काष्ठः पचति भूतानी'ति श्लोकः । प्रकरणात् प्रकृतिः, स एवेति वदते, सत्त्वरजसमःसत्त्वत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनिबन्धार्थावृणामामात्मसत्त्वविकल्पनेन च मोक्षः । प्रकृतव इति प्रकृतिः । वहाहुः—'अभावेकां लोहितमुल्लङ्घ्यां बद्धीः प्रजाः सुखमार्गं सरूपाः । अजो ह्येके क्षुपमाणोऽनुषेते बह्वेनेनां मुक्तमोगामजोऽग्न्याः' (शेताय ४।१।५) इति । रूपान्निवमनामितिः, रूपान्निवमो निषयो रूपमेव न रसाद्यः, रसनान्नसो रसनविषयो न रसाद्य इत्यतिनिवमनामितिः । को भावः आत्मैव क्षेत्र रूपेण मयनात् क्षमायाः का कष्टकामांमिनामि ।

येन यत् यथा यस्माद्यदा यदर्थं प्रवर्तितव्यं तेन तत्र यथा तस्माद्यदा तदर्थं प्रवृत्ति रन्तरवैतस्य, स एव हीदं सकलं जगत् वृत्तमविवृत्तञ्च बहुधानकं चेतनाचेतनसम्प्रमेदव्य-
10 मिति । आह च—'तदेकति तदैकति तद्वरे तद्वन्तिके । तद्वन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाधता' (ईशा० १-५) इति । स एवार्हन् बुद्धः ब्रह्मा विष्णुः ईश्वर इति ।

(येनेति) येन—हेतुना यत्र—क्षेत्रं यथा—येन प्रकारेण यस्माद्यदायदायदा यदर्थं प्रवृत्तिः काले यदर्थं—वत्प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तितव्यं तेन यत्र यथा तस्माद्यदा यदर्थं प्रवृत्तिः, यथा यस्मात्प्रकृतः सुपाठः कास्वां ह्युल्लङ्घयन्नुल्लानाह्वयं तदु विवृत्तमोचनं प्रवृत्तपूर्वकं सुखसमनार्थञ्च
15 पचतीति, वस्तुमः प्रवर्तनं तद्वन्तरवैतस्य न ततो व्यतिरिक्तं बहिर्मूढम्, स एव हीदं, स एव पुरुषो यस्याविरं सकलं जगद्भूतं—ततः प्रसृत नामामेव विवर्तमानम्, अविवृत्तञ्च तत्करूपापरिज्ञायात्, बहुधानकं—बहुधानामयः, चेतनाचेतनसम्प्रमेदो रूपमस्मेति चेतनाचेतनसम्प्रमेदरूपं—यथेतत्तं प्रकृतिं गमनमारब्धमि तत्त्वमेवायं कममयः, काष्ठकृष्णकटपटाद्यचेतनञ्च सम्प्रमेदमय कममिति, आह चेति, सैनसवानुसारेणैवेत्यर्थः तदेकति—बहुति स्पन्दते, तेकति—न बहुति न स्पन्दते तद्वरे—तिर्वाङ्मोकेऽप्यो
20 षोकेऽङ्गोके च, तदुपान्तिके—तदेकमित्यं प्रवृत्ते दृक्कृतद्वयमि तद्वन्तरस्य—कटपटाद्यैः सर्वञ्च—वस्तुना चाक्रान्ताक्रान्तेष्वोक्तव्यवस्थान्नात्मनस्तत्परिणतेरप्रतिबाधात् तदु सर्वस्यास्य बाधता—तत्त्वैवाङ्गोकेऽपि कटपटाद्यैः सर्वस्यास्मेति षोक्तव्यवस्थान्नात्मनस्तत्परिणतेरप्रतिबाधात् बाधमन्त्रोक्त इति । अर्हन् बोक्ते इज्जार्हः विमुक्ति-

क्षेत्रं सर्ववर्तितव्यं वन्त्रमेवौ चेति स एव वत्प्रयोजनं प्रवृत्तम् इति विवृत्तिमाह—यत् तावदिति । स एव वाक्यकृत् निवृत्तिवाचकवत्प्रवृत्तवत् इत्यह—स एवोच्यते इति काष्ठ इति भावः पचति भूतानि वाक्यं चहाते प्रजाः । वाक्यं
25 क्षेत्रं वाचकं वाक्ये हि तदुक्तिः कः इति कतिपयं वाक्यकृत्तमो बोध्यः प्रवृत्तवत्प्रवृत्तं मन्त्रमाह—अस्माकमिति, अस्माकमितिः परैरेकद्वयवत्तमं ज्योतिःप्रसूतवायं तेजोवत्प्रवृत्तवत्तमं वदतिवत्तमं मूल्यामयं ब्रह्मिष्ठवत्तमं वति व प्रवृत्तवत्प्रवृत्तवत्तमं विवामनाममिति काष्ठरोगावै विवृत्तितम् । यत्तं हि निवेदनं तत्त्वत्तं निवेदनं इत्यह—कपटा यस्तुच इति । का कष्टकामांमिति वः कष्टकामां प्रवृत्तिं तैव विवृत्तिं वा यत्प्रवृत्तवत्तमं । कामात्तमं ज्योतिर्न जगत् न कामात्तमं इत्यं प्रकृतिः इति कामात्तममिति कतिपयं विवृत्तिः । इत्येतेनवाक्यमार्थेन सर्वविधा प्रवृत्तिः
30 यत्तं तद्वन्तरवैतस्य न वाक्यं ज्योतिर्न प्रवृत्तिरस्तीति तद्वन्तरवैतस्य—तदेकति । यत्तममाह—यथेति यत्तममाह इति हेतुवर्तव्यम्, ज्ञानमपिवाक्यमार्थमुल्लङ्घयन्प्रवृत्तम्, यथाविज्ञानार्थं इत्यमरिभनेनेकं यत्तममिति वदति प्रवृत्तम् । यत्तममिति हेतुमाह—स एव हीदमिति । सैनसवानुसारेणैवेति तदेकति-
यत्तममिति वदति प्रवृत्तिमिति भावः । यत्तममिति हेतुमाह—यत्तममिति वदति प्रवृत्तिमिति ।

मानान्ना येनां ते तद्वत्तदासमासासजमानावन्नद्रव्यवेसाव्याः, तैः प्रतिषेद्धाया एव नियतेर्मेवत्,
 द्रव्यवेसावित्येनेसाविमहणात् काळमावाभ्याम् । तैश्च निवृत्तिर्द्रव्यतो षट् रूपेण सा भवति, षट् रूपेणा-
 सा, षट्मास्तरसासन्नाऽऽकारप्रत्यासत्ता, षट्कारेणाप्रत्यासत्ता । क्षेत्रवो वार्धिकाकर्मपूर्वमि किन्ते
 वसिमेव, यत्र वा भूमेवेति सिद्धिः प्रीतिवेद्ये वा तत्रैव ज्ञानव्यति, काळवो वाचत्वात्तेन निर्वर्त्ते
 ५ वाच्यत्वं कथं वा सिद्धि सा काळनिवृत्तिः, भावतो वैर्वायैः कृप्यादिभिर्यथा भवति तथैवेति निवृत्तिरेवं
 द्रव्यवेसाविमतिवद्वेदाद्व्यतिरचना नियतेकस्वेति, किमिह ? मेवगर्मवत्, यथा मेघा गर्म गृह्णो
 वादृक् वाच्य कथं गृह्णति यथा च तादृक् वाच्यतयैव विस्तृजति द्रव्यतः, क्षेत्रवो यत्र गृह्णति तैवे
 तत्रैव विस्तृजति, काळवो मार्गक्षितो भावे गृहीत वैज्ञाने विस्तृजन्तीत्यादि, भावतो यथा गृहीत क्षर
 मधुरादि तथैव विस्तृजति सत्त्वोपविचनत्पक्षिणोपक्षेपक्षपीति । तदुपसंहरति—‘नामाविभाषो न च
 10 नामाविभाषः इति, प्राप्तेन वृत्तेन गवायम् ।

आत्मवचनं नियमः काळात् काळस्य क्रमाकर्मत्वाच्च पूर्वोत्तरविकाकर्मनियतपरिभाषत्वा-
 न्नामानामिति ध्वनः—

न काळवचनं विधिचिन्त्रे नियमः, वर्षात्तत्रादिष्वपि कश्चिदनियतप्रवृत्तेः, द्रव्यते कञ्च-
 र्द्विस्तृज्यपत्रमुप्यफलगर्मप्रसवादिष्वभिचारो वनस्पतिसत्त्वादिनां स्वतः प्रयोगतश्च । न च
 15 स्वभावात्, बाह्यदिकाल एव पुष्यतादियुगपदभावे मेदकमनियतावस्थोत्पत्तिस्थितिच्युतिवर्द्ध-
 नात्, सत्त्वा नियतिवस्तु, तदनन्त्युपगमे सर्वाविधेके अवस्थास्वभावाद्यभावाद्युपगमविरो-
 धतो जायते, तच्च नियमो न नियतेरन्यतोऽवतिष्ठते ।

(नेति) न काळवचनं विधिचिन्त्रे नियमः, कस्यात् ? वर्षात्तत्रादिष्वपि कश्चिदनियतप्रवृत्तेः,
 द्रव्यते कञ्चरद्विस्तृज्यपत्रमुप्यफलगर्मप्रसवादिष्वभिचारो वनस्पतादीनां सत्त्वानाञ्च स्वतः प्रयोगतश्च—
 20 वर्षात्तत्रेमेवसिद्धिरित्यसन्देहाच्चैव उपपत्तिरामकालेभ्यः प्रवृत्तिवर्द्धनादसंज्ञातेषु न कश्चित् प्रवृत्तिवर्द्ध-
 नात् । यद्यपि अन्येह समावाप्तिसिद्धिश्च न समावाप्तिसिद्धिः वाच्यमुपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादे-
 र्वास्तव्योपपत्तिरित्यसंदिग्धाः सर्वोऽन्त्यावश्यं लो भावः समाव इति ज्ञातो बाह्यदिकाल एव

कालस्येतिवद्वान् अपि निवृत्तेर्वाकालव्यतिरिक्तः भावः । द्रव्यवेसाव्यावर्धितैः प्रतिषेधं व्यत्यज्य निवर्त्तयति—तैश्च
 नियतिरिति, यथा यदा काळव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तः सत्त्वः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम्, तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति एवं
 25 काळव्यतिरिक्तं यथाऽऽसत्ताः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम् तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति भावः । यैववर्द्धकम्येवराजकं तद्व्यतिरिक्तं
 यथा मेघा इति । तदुपसंहरति क्षेत्रतमन्त्युपगमिनां सर्ववर्द्धि—नामावीति । यत्तु मात्तव्यं ये विधिचिन्त्रेनियतवर्द्धिः इत्य-
 इत्येव प्रवृत्तिवर्द्धिः सिद्धिरित्यसन्देहाच्चैव उपपत्तिरामकालेभ्यः प्रवृत्तिवर्द्धनादसंज्ञातेषु न कश्चित् प्रवृत्तिवर्द्ध-
 नात् । यद्यपि अन्येह समावाप्तिसिद्धिश्च न समावाप्तिसिद्धिः वाच्यमुपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादे-
 र्वास्तव्योपपत्तिरित्यसंदिग्धाः सर्वोऽन्त्यावश्यं लो भावः समाव इति ज्ञातो बाह्यदिकाल एव
 30 कालस्येतिवद्वान् अपि निवृत्तेर्वाकालव्यतिरिक्तः भावः । द्रव्यवेसाव्यावर्धितैः प्रतिषेधं व्यत्यज्य निवर्त्तयति—तैश्च
 नियतिरिति, यथा यदा काळव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तः सत्त्वः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम्, तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति एवं
 काळव्यतिरिक्तं यथाऽऽसत्ताः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम् तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति भावः । यैववर्द्धकम्येवराजकं तद्व्यतिरिक्तं
 यथा मेघा इति । तदुपसंहरति क्षेत्रतमन्त्युपगमिनां सर्ववर्द्धि—नामावीति । यत्तु मात्तव्यं ये विधिचिन्त्रेनियतवर्द्धिः इत्य-
 इत्येव प्रवृत्तिवर्द्धिः सिद्धिरित्यसन्देहाच्चैव उपपत्तिरामकालेभ्यः प्रवृत्तिवर्द्धनादसंज्ञातेषु न कश्चित् प्रवृत्तिवर्द्ध-
 नात् । यद्यपि अन्येह समावाप्तिसिद्धिश्च न समावाप्तिसिद्धिः वाच्यमुपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादे-
 र्वास्तव्योपपत्तिरित्यसंदिग्धाः सर्वोऽन्त्यावश्यं लो भावः समाव इति ज्ञातो बाह्यदिकाल एव
 35 कालस्येतिवद्वान् अपि निवृत्तेर्वाकालव्यतिरिक्तः भावः । द्रव्यवेसाव्यावर्धितैः प्रतिषेधं व्यत्यज्य निवर्त्तयति—तैश्च
 नियतिरिति, यथा यदा काळव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तः सत्त्वः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम्, तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति एवं
 काळव्यतिरिक्तं यथाऽऽसत्ताः पञ्चम्येवराजकम्यैरकम् तथा तद्व्यतिरिक्तं नियतिरिति भावः । यैववर्द्धकम्येवराजकं तद्व्यतिरिक्तं
 यथा मेघा इति । तदुपसंहरति क्षेत्रतमन्त्युपगमिनां सर्ववर्द्धि—नामावीति । यत्तु मात्तव्यं ये विधिचिन्त्रेनियतवर्द्धिः इत्य-
 इत्येव प्रवृत्तिवर्द्धिः सिद्धिरित्यसन्देहाच्चैव उपपत्तिरामकालेभ्यः प्रवृत्तिवर्द्धनादसंज्ञातेषु न कश्चित् प्रवृत्तिवर्द्ध-
 नात् । यद्यपि अन्येह समावाप्तिसिद्धिश्च न समावाप्तिसिद्धिः वाच्यमुपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादे-
 र्वास्तव्योपपत्तिरित्यसंदिग्धाः सर्वोऽन्त्यावश्यं लो भावः समाव इति ज्ञातो बाह्यदिकाल एव

- सूक्तानिस्मात्पापघटत्वेन । पूर्वाभिप्रायान्नरे मनागाकृत्यन्तरमेवेम इह स्वतन्त्रमिच्छाकरमेवेनेति
 निवेद्यः, तदर्थमजाह—अपूर्वमित्य घटत्वञ्च मेवेनैव वा सत्साम्यमिति । अथवा मेवेनैव सत्साम्यमि-
 द्वात्म्यमिति वर्यते यदुक्तैव साम्ये न किमपि परित्यज्यात्मिकया, किन्तु विद्यमानं पुद्गलि
 अथवापरिमहापनचनेन—वक्षिपयसंस्तवविपर्ययपरिमहापनचनेन । नात्र किञ्चिन्निर्वर्तते पुरुषाणि, किन्तु—
 १० नियमानमेवानुपकम्प्यनुपकम्प्या साम्येते, यथा नियतिर्ज्ञानरूपेति पूर्वविद्वज्ज्ञा ।

पञ्चासां क्रियाणां वरसाध्यामाञ्च नियतिरुत्तरप्रतिपादनार्थमाह—

- एतच्च साम्यमानमप्यन्यविषयक्रियाविच्छिन्नयानयैव क्रियया साम्यते, एतस्याद्यैता-
 न्यैव कारकाणीति साम्यसाधनार्थमिति । एवञ्चाद्यगतप्रतिबिम्बिसाम्यसाधननियमानिमिष्य
 कृतनियतिसिद्धिरेव कारणगुणपूर्वकतां कार्यस्य प्रतिपद्य कारकान्तरसमवस्थितिव्युत्पापामपि
 १० क्रियासमवस्थित्या सह नियतिसिद्धिरेव पुरुषस्यापि प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुक्ते, तानि
 च यथाप्रयोगनियमं स्वे स्वे विषये नियतानि नैकविमर्शप्रयुक्तानि परस्परनियतानुप्रसङ्गाद्यन-
 वृत्तानि स्वविषयक्रियाप्रसाध्यमर्थमितिनिर्वर्त्यमिति, तेषां वृत्तिस्थानि तत्कालञ्च सर्वे नियतमेष,
 यतो नियतिरेव सर्वस्य कारणम्, न तु तदुपायसिद्धेरन्यथा तस्मिन्निति ।

- एतच्च साम्यमानमिच्छादि, ओदनविषयेयं पचिक्रिया यदाहिनियमक्रियाविच्छिन्ना,
 १५ एतदोदनादि साम्यमानमप्यन्यविषयगमनानिच्छाविच्छिन्नयाऽन्यैव पचिक्रियया साम्यते यन्मन्वेति
 क्रियाविच्छिन्ना साम्यते, एतस्याह पचिक्रियाया एतान्येव काष्ठादीनि कारकाणि, न वृत्तिरुदरका-
 दीनीति साधनसाधनार्थमिति । एवमित्यादि, एवञ्च कृत्वा यथा अद्यगतप्रतिबिम्बिसाम्यसाधन
 नियमानिमिष्यज्ञाया नियतेः तितिः—न्ययका तस्याः—कितेर्हेतोः कारणगुणपूर्वकत्वमनुमानप्रसिद्धां
 कार्यस्य प्रतिपद्य—अनुप कारकान्तरसमवस्थितिव्युत्पापामपि—वृत्तानिकारकान्तराणां साम्यनिर्वर्त्य-
 २० अद्यमवस्थितेषु रूपयामपि सत्तां पचिक्रियासमवस्थित्या सह नियतिसिद्धिरेव यत्तत् पुरुषस्यापि
 प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुक्ते यथा कालाध्यायोऽप्यमिष्यः । तानि च कारकाणि निरुक्तानि
 तस्या एव निवृत्त्याः क्रियाया यथाप्रयोगनियमं—यौर्वः प्रयोगनियम इति, स्वे स्वे विषये—वैद्वज्ज्ञा-

- ज्ञानते इति एकोऽप्यप्यतिशयेन कटीवन्ति यथाहरणव्यवस्थेनैवैतदाह—पूर्वमिति । अतन्नामने न
 रज्ज्वारितेऽन्यमिच्छाः स्वतन्त्रमुत्पाद्यमानास्तु यतोऽन्यत्तं विद्याधाय इति मेव । यथागन्तरेषु मन्त्रवृत्तयः—
 २५ अद्य वेति पूर्वमिष्यत इव पुराणि । नेतरो विद्याधायकान्तरं ज्ञानमिष्यत इव उच्यते इत्यमिष्यत इति वीत इति नर
 कायमुच्यते न ह मित्रा दुर्गोदरकास्तु एतद्वत् पचिक्रिया पचिक्रिया मित्राव कायते का यदा मित्राद्विषय
 त्वा इति मित्राद्विषयः । अतोऽपि तानां कार्यकारणानां नियतिसिद्धिरित्यं समर्थमिति—एतदेवेति ओदनादि पचिक्रि-
 यैव साम्यम् यान्ना का च पचिक्रिया यदाहिनियमक्रियाविच्छिन्ना पचिक्रियायावोरपरिपद्य कारकानि काष्ठादीन्येव
 न वृत्तिरुदरकादीनीति नः कायकायनमपि विद्याः च मित्राद्विषय इव अत इव पुरा यान्तराद्विषय कार्यकायन-
 ३० नेऽप्युदरकादि कायकायनमप्यन्यत्तु कर्तव्येति ओदनाद्यन्यमप्यं पचिक्रिया यथाहिनियममिष्यत प्रयुक्त इत्याह-
 ओदनमिष्यतेति । यथाहिनियममिष्यतेति स्वे स्वे विषये यथाप्रयोगनियमं परस्परमुत्पादिकादीनि पदुत्पादनेन प्र-
 र्णव इत्याह—तानि च कारकाणीति । अद्यमिष्यतेतिपन्तरेन वीद्वज्ज्ञा—अ तिति । मित्रावकाय-

कृतमपि षोडशदीक्षा पूर्वनिवृत्तिवत्त्वात्कृतं—पूर्वमेव नियन्त्रा तथास्मितत्वात्, विनष्टमप्यविनष्टं तथा नियन्त्रोत्तरकाष्ठ कपाळावित्वेनावस्मितत्वात्, कपाळावित्वेनेव यदस्मि विनासात् ।

एवमुक्त्वा विनश्येत्, यदि प्रविशीर्णस्तां मापयते स्तरविषाणवदस्यस्तामासी भवेत् वा निश
स्येत् षट्त्वेनैव तिष्ठेत्, न त्वेषम्, तस्मात्ताविनाशः, कङ्कणतो ह्यस्ययामावो विनाशः,
स च नियतेरलङ्घ्यत्वात्, एवमुत्पत्तिरपि ।

एवमुक्तु विनश्येदित्यादि, यमि प्रविशीर्यः—विशीर्यमाणो विशीर्यो वा, तां—मिषति कपा-
द्यादिभ्यामपत्तिरुपपन्नविनाशो मापद्यते स्वरविषाणवत्प्रत्ययानाम्नी मयैव वा विनश्येत्, नष्टत्वेनैव सिद्ध्य-
त्यतो न विनश्येत्, न त्वेवमस्ति तस्यान्नादिनाशः, छद्मजतो छद्मवदामाशो विनाशः, स च निन्देर
छद्मत्वात्,—कपाद्यपत्तिरुपपन्नाः । एवमुक्तपत्तिरिति ।

० तथा चाऽऽश्चर्येण तयामित्यस्या लीनानां मूलाह्वरादीनां फलस्य वर्णानां रसनाच्च
तेषां तेषां व्यवस्थितपूर्वकमेव प्रवृत्तिर्मायाकारपताकिश्चात्, यावदाद्यं नियतिप्रवृत्तिफलाव-
स्थामनुभव्य पतर्बीजमेव तस्यादपि पुनरपि तथेति, सेव्यं व्यवस्थिता नियतिसन्ततिरनाद्यनन्ता ।

तथा चान्नबीज इत्यादि, एवमेव इति वर्णते, तथा निवृत्त्या क्षीयानां सूक्ष्मरूपवन्नाञ्जलं
अपामात्रासात्कल्पपुण्यादीनां व्यवस्थापकसम्बन्धे व्यवस्थितपूर्वरूपैव प्रवृत्तिः, एतद्वामातिवर्णा-
मात्रासम्बन्धे एवरात्मकमधुरादीनाञ्च रसानां तेषां तेषामिति, व्यवस्थापामवस्थायां वेदे मन्त्रसम्बन्धेऽप्ये-

तेषां तेषां विद्यमानाशयेन निवृत्तानाम् । किमिव ? मायाकारपराकिरावन् ब्रह्मा मायाकायं पदा-
 किञ्चा गुडिकाविस्फोक्तम् पूर्वमन्त्याः क्रमेण स्वब्रह्माभिन्नसप्तसि ब्रह्मावर्जनाकायसमेष्टव्याम-
 भीते । पादद्वान् निवृत्तिमद्विपत्तिजायमानमुग्रं पुनर्जीवमेव, तस्मादपि बीजात् पुनरपि तदेवैकमु-
 दविप्रवृत्तिं प्रागभिहितं दर्शयति—तेषां व्यवस्थिता निवृत्तिसम्वत्तिरनाद्यमन्त्या ।

० आत्मसं मनु दग्धे भीमेऽङ्कुराद्यन्मत्प्रादुर्भावाभिव्यक्तिरूपप्रादुर्भावतिरोभावश्चमिषार
इत्यत्रोच्यते—

दाहनिस्तुदयेऽपि यवतिष्ठमस्मादीनां शास्त्राया तथा प्रादुर्भावतिरोभाववृत्तयः प्रति-
नियता एतन्मया च । तावत् पुरुषकारमप्युत्थं तमन्तरेण सिद्धाः, पाकश्चक्यस्यापि नियतिदर्श-
नात्, यथा वटिकः पट्टिग्रेण पण्यस्त इत्यादि । एवञ्च व्यवस्थितनियतार्थव्यकेर्न्यतिरिक्त-
मिति पुरुषस्य निष्पामिमान एव, न तु नियती हि किञ्चिदास्ति ।

[illegible]

३० निवत्ता कमेजविर्देव इव-तथाचेति । आशयः प्रथमं कथावर्धं तथाऽऽत्मवर्धं तथा वपुरवर्धं भवदीप्तवर्धं तुषपेति तुषर-कथाः । वपुरं दृष्टममाह मायाकारेति मायां वरोपीति मायाकाः । अथव्यावृत्तयेव निवत्त निषेधार्थं द्येवते-यावदाहमिति अथर्वीं यावतामत्र निवत्ता प्रवृत्ता अथवा अनुभूत पुनरीत्रयेव गच्छेत् पुनत्र मृत्यवस्तर्ह्येति तथेति नीतमिति कमेजविर्देवतयावता । अत्रत्येव निवर्धेति माया । वपुर इत्येव नीते कथावर्धपरोक्षकथा निवत्तिनाऽऽत्मवर्धपरोक्षकथावर्धं अथवा कथावर्धकथावर्ध-कथावर्धमप्येवोच्यते ।

(वाहेति) बाह्यनियत्युभयेऽपि ताः प्रतिनियता एवाम्यथा च, दृश्यन्त इति वर्तते, कात्या ।
 तथा तथा प्रादुर्भावेतिरोमावृत्तयः केपां । एवमित्यमस्यादीनां, अस्यादस्यवसिष्ठममेत्यत्रापि प्रादु-
 र्भावेतिरोमावृत्तयो नियता एव । तास्य पुरुषकारमप्युक्तस्य समन्तरेण सिद्धाः—पुरुषकारान्तरेण
 सिद्धाः । किं कारणं ? पाककाष्ठस्यापि नियतिवर्तिनात्, पष्टिकाः पष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्याद्युदाहर-
 णानि गतावन्ति, देशकाष्ठकपूरणादिनियतेष्वेव पाकादिर्वर्तमानात् । एवमेत्युभयति—अनेनोक्तविधिना ८
 व्यवसित एवार्थे—अप्युक्तस्यैवार्थस्य तत्र व्यक्तेः, सर्वं नियतमेव तत्तथा, तस्यास्य व्यक्तेर्यतिरिक्तमतिः
 पुरुषस्य, —सर्वकाष्ठं व्यवसितमित्येतावर्थावस्थो सूत्रस्याद्वैतो मया कृत इति सिद्ध्याभिमान एव, पष्टि-
 कावयो वा केवरादिसंस्कारविधिना पाचिता इति, अस्मात् तु नियतौ किञ्चिन्नास्ति, सर्वं विद्यमानमेव
 तिरोमूतं क्रिययाऽभिध्यम्यते काष्ठादिनियत्यनुगृहीतम् ।

अत्राह—

कथमस्ति सर्वं नियतौ ? यथा भूम्यम्ब्यादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियते
 राजफलपाकादि, काठातपवातादिभ्यो हि पाकः, तथाऽप्युक्तेऽपि भूमिस्तननादिभ्यः काष्ठे वापि
 न भवति पाको द्रव्यान्तरसंयोगादिना स्तम्भितायां शाखायाम्, द्रावणाद्धा । अन्यथा तयातया
 तस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन यस्तुनियतिवैपरीत्यमिति नियमाभावात् कृतकस्यान्नानित्यत्वं
 ताम्याह नियत्यभाव इति ।

कथमस्तीत्यादि वाचनियत्यभाव इति, यदुक्तं त्वया नियतौ सर्वमस्तीति तत्कथमस्ति ?
 यथा भूम्यम्ब्यादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियते राजफलपाकादि, रुपरसगन्धस्पर्शसंस्पर्शा-
 नान्याविमहन्तात् । भूमिरन्तु बाधुरावयः काष्ठ इत्येतानि भूम्यम्ब्यादीनि, तज्ज्ञातृषु—काठातपवाता-
 दिभ्यः पाकस्तस्माद्भूम्यन्तुकाष्ठवातातपवाद्यपेक्षत्वात् बीजनियतावस्त्यङ्कुरादि । तत्फलपाकादिवत्तयाऽका-
 ठेऽपि काष्ठमियतेर्भूमिवातो दृश्यते भूमिरनमादिभ्यः फलाधीनामप्राप्तेऽपि काष्ठे पाकदर्शनात्, आदि १०
 ग्रहणात् कोद्वयपाकाद्वैद्यमप्यकरणानिमित्तः । काष्ठे वापीति, प्राप्तेऽपि पाककाष्ठे न भवति पाको द्रव्या-

द्वयोऽपि नियतेष्वेव भवति तथा च बीजस्य बाधे पूर्वमिवाविमहतिरोमावृत्तीनामभावेऽप्यस्याहता एव य नियतिरुच्येव
 तज्ज्ञातृनियता इति पार्थिवेतिरोमावृत्तमिवाप्येव न वा तज्ज्ञातृपुरुषस्य एव कारणम् त्वमन्तरेणापि नियतिरुच्येव तज्ज्ञा-
 तृष्वपि नियतेति मया । एवं पुरुषकारमन्तरेण बीजादिभ्यः कार्यः पुरुषकारमन्तरेण नास्ति काष्ठपट्टा तदपदे—किं कारण-
 मिति पाकपचनियतेरजावृत्तत्वात्, न हि त्वमन्तरेण पुरुषकारमप्यात् कार्यमितिद्वयवते इति मया । तदाहति—१८
 पष्टिका इति वदित्वैतस्या बीजमिच्छेया इत्यर्थं जडाहरणान्तरेणापि मूलतया वर्तमानौति सम्मानने तान्त्रा-
 नुवर्तमानावौतुमि । एवं च कार्यमिच्छेया दैवधनकपूरणानिनिवर्तमानावौतुमि तया वृथातिरो पदमिच्छेया मया इत्येवमिति
 केवरादिसंस्कारेण मया वदित्वाहव पाचितीति वा पुरुषस्यानिमानो मिथ्याभूत एवैति निगमयति—अनेनोक्तविधिनेति ।
 अप्युक्तस्यैवेति नियमान्यैवान्यमिथ्याकार्यस्यैव तत्तद्विषयाप्रतिपक्षेति सर्वं । न त्विति न हि नियतिः किञ्चित्
 प्रकृतमर्थं येनाप्यनेन पुरुषादेरेव तस्याः व्यतिरिच्यते मया । नच नियतं सर्वसमर्थमात्रं व्यतिवात्तुकावति—कथमिति, १०
 नियतित्वादेरेपि बीजस्यैव भूम्यादिभ्यः कार्ये आभावे पाकापचनयान् भूम्यादृत्यपेक्षा तस्या व्यति पाको हि वाच्यत-
 दाव्यतिर्यो मयजने न निवर्तिः सर्वमप्येति मया । ननु कथमनियत्यनुगृहीतम् ॥ करोतीत्यापवाद—तथाऽप्युक्तेऽपीति,
 वृथातिर आपचनयान्त्रस्य कथित्वा भूमि तत्र निवर्तिष्य वाच्यतेनऽऽप्युक्तापाकैऽपि पाकादिर्वर्तमानं वाच्यमिच्छेय-
 म्पदमिच्छेयमिति । अन्यथाविधानोऽप्युक्तोपाह—काष्ठे वापीति ज्ञातेऽपि पाककाष्ठे पाको न दृश्यते इत्युच्यते

न्तरसंयोगेन सम्मितायां—यथा साक्षात् यावद्व्यायां ह्यायुर्वेदविधानेन ब्रह्मन्तरसंयोगेनैव, इव
 पाद्म—सहकारैरुपमह्वार्यं कोमलस्य मातृगन्ध्यावकाश इतीमाचारैरुत्थेन, आदिमहत्वात् पञ्चिज्जटी-
 ठादिमहत्वात् । अन्त्येष्ट्यादि, न केवलमात्मस्वरूपापरिज्ञाणेनैव पाकमात्रः किन्तुहि । अन्त्येष्ट्य-
 तथा—यथायथा पुरुषो ह्याता स्वस्मिच्छति तथातथा तस्मै ह्यातुरिच्छातुमिधानेन वस्तुनियतिमतीतं पुष्पा-
 ५ र्थिनां वर्णसंज्ञानादिवैपरीत्यम्, यथोत्पन्नस्य पार्थे रक्षता पाथे गीळता, मातुकिङ्गकस्य रक्षतादिवर्णता
 तद्वास्तवधीक्षण, तथा कूष्माण्डकस्य भटवर्धितस्य भटाकारता । योनिप्राप्ततादिभ्यश्चान्यथैव सर्वथो-
 न्युत्पत्तयः, द्विविधा योनिर्द्योनिप्राप्तयेऽभिहितः, सन्निधाऽन्विता च, तत्र सन्निधयोनिर्द्वयमिदं संयोग-
 मूमी निवर्तते इत्यद्वैतमनुष्यसर्पविद्यास्तुत्यतिः, अन्विधयोनिर्द्वययोगे च यथाविधि सुगर्भरक्तमुष्ण-
 मवासापुत्पत्तिरिति, इति विवमामात्रः,—इत्थं काले चापाराकाले च पाकावर्णान्तरापेक्षत्वात् पुरुषे
 १० च्छायाबालविधानाच्च नियमामात्रः, नियमामात्रात् कृतकस्य पाकादेः कृतकत्वाननिवृत्त्य-अमृतस्य
 भावो मृतस्य चामात्र इत्यर्था, शास्त्राच्च नियमामात्रः, इतिः परिसमाप्त्यर्थः, एव पूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—

न, तथानियतित्वात्, बीजादिनियतिरेव ह्युक्ताविपु वर्तते उक्ताविनियतिश्च बीजादि
 प्वन्मोऽन्यव्यतिहारेण, तन्निधमानुरोधेन हि तेषां सर्वेषां नित्यप्रवृत्तिरन्योऽन्याविनामावात्,
 १५ तथा ह्याह—उदकं पतितं समावकं निर्माषकञ्च, यदा हि बीजनियतिरुत्पत्तिमिच्छेत्तरेमिमुली-
 भूता तदा तस्या देह उदकस्य यथाहुरोज्ञात्मने प्रवर्तमाना समावक इत्युच्यते, अन्यथा तु
 विपर्ययः ।

(नेति) न, तथानियतित्वात्, यथोक्तं त्वया काकामनुचिनियतित्वात्काकमनुचिनियतित्वञ्च
 नियममात्र इति तत्र, तथानियतित्वात्—सापेक्षनियतित्वात्, तदसंयति—बीजादिनियतिरेव हीनामि,
 २० द्विहृद्यो यस्मादर्थे, यस्मात् उक्तं हि बीजादिनियतिरेकेवोदकादिपु वर्तते काले चापारापे पुरुषे तर्हि
 च्छायाबालयोऽत्र वर्तते आदिमहत्वात् । उक्ताविनियतिश्च बीजादिपु वर्ततेऽन्योऽन्यव्यतिहारेण,
 तन्निधमानुरोधेन हि—परस्परनियमालुरोधेन, द्विहृद्यो यस्मादर्थे, यस्मादर्थेरूपा तेषां सर्वेषां नियति-

निहितमप्या तथानियतित्वान्तरं यथायं साक्षात् निवर्त्येव वदन्तिः। अन्यथायस्य वा दृष्टेः, योऽवकाशः यत्न-
 मुत्पत्तिरप्यज्ञातकाले। तत्कालेऽयं इत्युक्तं प्रमाणितं। तदा तदा पारानिपते- यत्न एव यत्नस्य पक्षमिर्मिषत्वात्
 २५ व्यभिचार इति नाम् । अत्र निवर्त्येव यदि अयमप्यभिर्मिषत्वात् कालावकाशमप्येव नैव न वेदमिति पुरुषेऽप्यनु-
 पायस्य कतिपयमिदं केचन अपादिनाह-न केचनमिति । वैपरीत्ये तद्वत्ता वच्यते-यथेति । अर्थात्तदापेक्षत्वात्-
 निवर्त्येवतिरप्यपेक्षत्वादेव । कृतकस्य-यथा कृतमिदमिति बुद्धिनिवृत्तम्-अद्विष्टत्वं-वार्थेऽप्यत्र एतेनैव । मिद-
 मयस्य निवृत्त्य इत्यर्थः । ताभ्याञ्च वाच्यताप्यमेव । यत्नं यत्नं सापेक्षं व्यभिचारमिदं तत् सर्वं तथानियति-
 नेव वस्तुतुपरपक्षे-न तथानियतित्वाविति । काळेति, काले यत्नोदकवर्तितवति वारपक्षे प्रवृत्तेर्विहितत्वे-
 ३० कालः । तथा तथा परतदापेक्षेन निवर्ते ह्युत्पत्तिरप्य-सापेक्षनियतित्वाविति । तथा च बीजमन्वयपुत्रयोऽभि-
 चानुत्पत्तिपु अयं इत्युक्तं यत्नोदकं निवर्तेः उक्तपक्षे वाच्यत्वावित्यस्य सामर्थ्ये तदा तु वाच्यमेव
 निवर्ते उक्तपक्षे यथानिर्वाह इति च व्यभिचारः, तथा काले वाच्यत्वंयति तथानियतित्वाविति नाम् । परतदा-
 पक्षं व्यतिहात । परतदापेक्षाः बीजादिनियतित्वं निवर्तय यत्नस्य वार्थमिहाह-न तद्वत्ता भावने यत्ननिवर्त्येव

आमृतमतीतानामताकारता वचमानाकाशावस्थिता विद्यमानेष तितोमृतत्वान्नोपपद्यते,
वचमानाकारता त्वाविर्मृतत्वात्पुण्यस्य इत्युच्यतेऽनुत्तरमिदमत्रोच्यते—

अपि च तथापि नैव काळातिक्रम इति स्वीकृतमपि कदाचित् नान्यत् कारणमव
स्थानां क्रमेण रूपादीनां वा युगपदवस्थापकमावस्थते, अस्मात् कदाचिदुदपेक्षीयनादिक्रमेण
१ नियतान्तरमिदमवस्थतिरपि काळ निमित्तमात्रमाहोपेण स्वपक्षरगाद्यानिष्कृता
त्वयाऽऽत्मा हेम्यो गुणेभ्योऽपनीयते ।

अपि च तथापि नैव काळातिक्रम इति, एवमपि व्याकारताया युगपद्वत्तायाः क्रमेण-
विर्भावसिरोमावावतीवमनागतमिति चैतत्सर्वं वक्ष्यामिदमर्थसामर्थ्यप्रतिपादितं कथं वचनं मय-
ममन्तरेण न स्मरतः काळज्ञानतिरस्क्रीयतेति स्वीकृतमपि नैव एतेन प्रकारेण ह्यु परोक्षितमपि
२ कदाचित् नान्यत् कारणमवस्थानां वास्वादीनामनुपपत्तीनाम् क्रमेणवस्थापकं रूपादीनां वा युगपद
वस्थापकमावस्थते, अस्मात् त्वया नियतान्तरमवस्थेयाम्युपगततः काळः—सप्ताहं कथं नष्टि,
ततः सप्ताहमनुर्ध्वं, एवं पेशी घनमित्येवमादिक्रमेण गर्भानिपु पूर्वोत्पन्नानां पूर्वज्ञानन्तरवत्त्वाऽऽनि-
ष्टमवस्थ इत्यनेनैव नियतान्तरमिदमवस्थतिरपि काळमनुपगतमपि नियतिमात्रमाहोपेण स्वपक्षरगाद्या
निष्कृता त्वयाऽऽत्मा हेम्यो गुणवत्कालपक्षपातकृतगुणेभ्योऽपनीयते । मा मूढाह इत्युच्यतेऽतिमूर्खत्वा-
३ विचयीतेति प्राहवद्वाह इति प्राग्भावावस्थापेयसत्त्वेनोच्यते, यद्यपि मध्येऽस्मिन्मात्रं, प्राहवदीति
प्राहवत्त्वानिमात्रं वापेण स्वपक्षनाम्युपगतमपि काळमवस्थत्वात् कदाचित्त्वत्वावस्थापकसोवर्गानि
युगपत्प्राज्ञात्मानमपनवति ।

यदि नियतिरुद्वेगार्थमवस्थित्यापीदं पूर्वमिदं पश्चाद्विद्विद्वानिमीदं युगपदिति न
युज्यते, सर्वेषां तेषां बीजादी नियतोऽस्ति हितात् ।

४ यदि नियतिरुद्वेगार्थं यावन्न युज्यते तेषामनुपगतं कथं निमित्तमुद्वेगार्थं मृदुति
रिति, अनन्तरमिद्विद्वेगसम्बन्धात् काळवत्त्वोच्यते, अमुपेक्षापि नियतिकृतत्वं होयं नृमा, इदं

मृदुतेति न कथं नाति किञ्चित् प्रत्येकमिद्विद्वद्वेगोऽस्ति—आमृतमिति । युगपत्कारणवत्त्वमिति । पूर्वमवस्थितोऽस्ति
तथातीत्यप्यवस्थित्यकारणं न कथं नैव । अमृतमिति युगपत्—अपि चेति । अमृतमवस्थित्यकारणमपि कथं प्रत्येक-
मवस्थित्यकारणमिति कथं न कथं नैव । अमृतमिति युगपत्—अपि चेति । अमृतमवस्थित्यकारणमपि कथं प्रत्येक-

५ एतत् एतेनाह—आमृतमिति पूर्वोत्पन्नत्वं कदाचिदुदपेक्षीयतावत्त्वमपि, एवं तथा नैवमपि नियतत्वाया एवत्वाया-
द्या निमित्तोत्पत्तिरिति पूर्वोत्पन्नत्वायानुपपत्त्यपि वक्ष्यामि त्वं न मृदे तत्र केनैव स्वपक्षेण एव कारणं तथा-
नुराग्रे गुणवत्त्वमवस्थतिरिति नाम्नीरिति मयः । अत्र मृदुते-नो न कदाचित्त्वत्त्वं कदाचित्त्वत्त्वं निमित्तमिति नैवमिति नैवमिति-
मिद्वेगत्वं तत्र निमित्तमिति नैवमिति तस्या मृदुति कथं नैव प्राह इव प्राह इति वक्ष्यामि एव प्रत्येकं मृदुतेनाह—मा मृदुति

६ एतत् एतेनाह—अमृतमिति पूर्वोत्पन्नत्वं कदाचिदुदपेक्षीयतावत्त्वमपि, एवं तथा नैवमपि नियतत्वाया एवत्वाया-
द्या निमित्तोत्पत्तिरिति पूर्वोत्पन्नत्वायानुपपत्त्यपि वक्ष्यामि त्वं न मृदे तत्र केनैव स्वपक्षेण एव कारणं तथा-
नुराग्रे गुणवत्त्वमवस्थतिरिति नाम्नीरिति मयः । अत्र मृदुते-नो न कदाचित्त्वत्त्वं कदाचित्त्वत्त्वं निमित्तमिति नैवमिति नैवमिति-
मिद्वेगत्वं तत्र निमित्तमिति नैवमिति तस्या मृदुति कथं नैव प्राह इव प्राह इति वक्ष्यामि एव प्रत्येकं मृदुतेनाह—मा मृदुति
७ यदि नियतिरुद्वेगार्थं यावन्न युज्यते तेषामनुपगतं कथं निमित्तमुद्वेगार्थं मृदुति
रिति, अनन्तरमिद्विद्वेगसम्बन्धात् काळवत्त्वोच्यते, अमुपेक्षापि नियतिकृतत्वं होयं नृमा, इदं

पूर्वमिदं पञ्चादिविदानीमित्थं युगपदिति न युज्यते—पूर्वाह्नयः काष्ठत्रयवाचिनः, युगपदित्यभिन्न-
काष्ठवाची श्रुत्या, तद्यु काष्ठमन्तरेण लोकप्रसिद्धं व्यवहारज्ञातं न युज्यते । कारणान्तरमप्याह—सर्वेषां
तेषां बीजादी नियतेः समिष्टित्वात्,—बीजे मूलाङ्कुरपत्रनाडादीनां नियतेः समिष्टित्वात्, पुष्प-
होमितावस्थायामेव कण्डाबुदगर्मांकादीनां नियतेः समिष्टित्वात् पूर्वाधिकमवृत्तिता युगपद
वृत्तिता चेति न युज्यते ।

नियतेरेवेति चेन्न, आनर्थक्यात्, इह तु नियत्यानर्थक्यमेव, पूर्वादिभिरेव कृतप्रयोज-
नत्वात् किं नियत्या? यत्पूर्वं सङ्गीतादि यत्पञ्चात्तदङ्कुरादीत्येवमादिविकल्पम्यवहारेषु काष्ठ
एव भवतीति भावितम् ।

(नियतेरिति) साम्यवनेतदपि नियतेरेव युगपद्वर्चनं पूर्वाधिकमवर्चनमज्ञेयमिति, एवकारात्
काष्ठानि निराकरणमित्येववायुक्तं आनर्थक्यात्—नियतेः पूर्वादीनां वा नैरर्थक्यात् । यदि नियतिरेव 10
कारणं पूर्वं पञ्चादिवानी युगपदिति काष्ठवाचिद्व्योपादानं तद्वर्चावयवज्ञानार्थम्, तदभावे सति
नियतेरेव कृतप्रयोजनत्वात् । तद्युपादाने वा नियत्यानर्थक्यम् । इह तु नियत्यानर्थक्यमेवेति नम्यन्न
काष्ठप्रत्येकार्थन्यापादयोनां पूर्वादीनामवस्थाभ्युपगम्यत्वाच्चैरेव कृतप्रयोजनत्वात् किं नियत्या प्रयो-
जनम् ? इह पूर्वादिभिरेव्याप्यहरेर्भाविदार्थत्वात्, यत्पूर्वं निश्चितपाणीयेव एवमासीत्यभिप्रायः, तद्यु
पूर्वादिभिः कृतमेव, यत्पूर्वं सङ्गीतादि यत्पञ्चात्तदङ्कुरादीत्येवयोः पूर्वापरसम्बन्धोः क्रमात्मककाष्ठवाचि- 15
त्वावेति समिद्वर्चयति—यवमादिविकल्पम्यवहारेषु काष्ठ एव भवतीति भावितम् ।

किञ्चान्यत्—

सर्वसङ्ख्येणैव वा पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् काष्ठत्वाच्च नियतेरेवासिद्धेर्न्यवहारा-
त् सिद्धिरन्यथा, पूर्वादिषु तु समाभिधेयु नियत्या किं कियते ।

(सर्वेति) सर्वसङ्ख्येणैव वा पञ्चापरं यत्पूर्वं यत्कार्यं यत्पञ्चादिति क्रमवर्चनं भावानां 20
कारणकार्यत्वेन सङ्ख्येणैव पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् काष्ठत्वाच्च काष्ठ एव भवतीति, एतन्न क्रम-
म्यवहारस्य सिद्धये त्वचाऽनुक्तमार्थं पुरुषं समावसम्यग्वा कारणं तत्कार्यञ्चाभित्याप्यवहर्षं पूर्वाह्नय

भावादिगाह—सर्वेषामिति । पूर्वैरिभ्योऽपि युगपद्वृत्तिता न तत्वादिनियतेरेव भवतीत्यापहृते—नियतेरेवेति, तथा-
सति काष्ठमिवस्यतत्त्वैवर्चयितुमर्हति—आनर्थक्यादिति एवकारात्तत्त्वैवाह—एवकारादिति । अन्यतदपवर्चयते
एवमिति—यदिति । तस्मात् सति—तत्त्वमिवस्यतमात्रेण सतीत्यर्थः । तद्युपादाने वा काष्ठानिपूर्वैरिभ्योपादाने वैधर्म्यः । 25
तर्हि काष्ठेनैवैवमवर्चयितुमेव शिद्धिमकाह—इह स्थितिः प्रकृते निश्चारे स्थितम् । हेतुमाह—काष्ठेति क्रमवहर्च-
यामित्यभिप्रायमकम्भा निश्चितिर्वापरे न्यवेः । सङ्कलनप्रसिद्धावितपूर्वापरादिव्यवहारमिवमवर्चय-
तेनैव तथाविधमिवस्यतत्त्वैव नियतेरितिवायमकम्भा लीलापरे न्यवेः एवमवर्चयितुमिति भावः । निष्कर्षः—इत् पूर्वमिदं
पञ्चादिव्यवहारमवर्चयितुमर्हति—एवमवर्चयितुमर्हति—एवमवर्चयितुमर्हति—एवमवर्चयितुमर्हति—एवमवर्चयितुमर्हति—
यत्पूर्वं इति भावात् कार्यकारणत्वेन सङ्ख्येणैव मरणं इत्यतः तत्र यत्पूर्वं तत्पूर्वं अस्ति कार्यं न पञ्चाह्वयति ते न पूर्वोत्तरादपि 30
कालम्यतिरेकेण न सम्भवति अमुपपत्तय कार्यकारणयोः क्रमं यत्र स तादृशिका सम्भवति काष्ठम्यतिरेकेण तत्र
अननित्यत्वात् एवम पूर्वोत्तरादपि काष्ठम्यतिरेकेण एव तदमुपपत्तये न किं निश्चयः पूर्वैरिभ्योपादानं काष्ठेनैव शिद्धे
रिति भावः । अनुक्तमार्थं—क्रमवहर्चयितुमर्हति—पूर्वैरिभ्योपादानमवर्चयितुमर्हति नियतेरेव न शिद्धयति पूर्वैरिभ्योपादानम-

अस्मत्प्रीत्या एव, नियत्यादिमात्रेण पूर्वापमपेक्षेण व्ययव्यापसिद्धेः, नियतेरेवासिद्धेर्नकारासिद्धिर-
भ्यपेक्षेति, पूर्वादिभिर्निर्वाणी भाषादीनामविवक्षत्वात् अभाषणमित्यतमात्रे निबन्तमात्रादभाषणमिति-
मिति । यम पुनः काष्ठबाणिनः पूर्वादिषु तु समाहितेषु नियत्या किं किञ्चते ? सिद्धत्वेन निबन्त-
मिनापि कमव्यवहारः पूर्वादिभिरेव कृतत्वादित्यर्थः ।

किञ्चाप्यनिबन्धित्वार्थे—

त्वभ्यायेन तु द्विताहितप्राप्तिप्रतिषेधार्थाचारोपदेशावनर्थकौ, असूक्ष्मप्रवृत्तिनिवृत्तिवत्,
नियत्या सिद्धस्त्वसिद्धस्तु वा किं यत्कोपदेशाभ्याम् ? अथब्रूत एव तथा सिद्धेः ।

(त्वद्विति) त्वभ्यायेन तु—त्वर्थावेवैव भ्यायेन विदुषा द्विताहितेत्यादि, द्विताहितार्थं आचारो

लौकिकः—कृषिवाणिज्यसेवाभिरुचनपचनमोजनानिश्च दृष्टार्थः, उदुपदेशस्य—यत्कृतं, इति ते ज्ञेय

इति, कोकोत्तरप्रादृष्टार्थो यमनिबन्धित्वः, अद्वित्वप्रतिषेधार्थं लौकिकः आचारविकल्परहितत्वादि

परिहारायः, उदुपदेशस्य काकादीनां मा कार्यामिति । कोकोत्तरप्रादृष्टार्थो द्विताहितसेवाप्रवृत्तिभ्यो

विरुद्धिः ज्ञेयसीति, चावेवाचारोपदेशावनर्थकौ आचारम्, निबन्तैव अथयस्माभ्यर्थांजनार्थं वैति

किञ्चाचारोपदेशाभ्याम् । किञ्चित् ? असूक्ष्मप्रवृत्तिनिवृत्तिवत्, यथा बहुधा रूपं पश्यन्तं पुनर्निबन्तमा

अनावतोऽप्येव वा केनचित्कारणेन त्वभिमतेन सिद्धत्वात्, पुनरपरापद्यते नो भूयत् बहुधा रूपं

पश्य मा श्लाघीतिद्वयेति किं तेन कृतं आत् ? तथा निबन्तमा सिद्धस्त्वसिद्धस्तु वा किं यत्कोपदेशाभ्याम् ?

किं कार्यं ? अथब्रूत एव तथा सिद्धेः, औपन्यस्यकारणात्मनोऽपि प्रक्षेपयन्नाद्ये त्वमतेन सिद्धेः,

जमसिद्धे कथं कृत्यतीत्यारं आनिजानि नोभ्यम् ।

यत्कोऽपि नियतित एव चेत् सर्वलोकाद्व्यापारस्मप्रयोदनाभिधानानुपपन्नत्तोऽप्यगमनि

रोधौ, भावस्याभ्यामाभावाभावात् ।

(यत्कोऽप्यिति) आत्मर्त योऽप्यसौ यत्को निबन्धित एव, योऽप्याचारोपदेशरूपत्वमि-

प्रयोदनाभिरुचनपचनमोजनानिश्चप्रक्षेपमित्यतः, तथा तथा नियतित्वादिर्लेखं वैभ्यमभ्यसे यत् सर्वलोकाद्व्यापार-

स्मप्रयोदनाभिधानानुपपन्नत्तोऽप्यगमनिरोधौ—यत्सर्वं च लोकोत्तरेण अज्ञाननिरोधस्य सर्वलोकाद्व्यापार-

सर्वलोकाद्व्यापारस्मप्रयोदनाभिरुचनपचनमोजनानिश्च आभ्यर्त्तव्यम् । बुभुक्षुपृथ्वीकारमप्योदनाभिरुचनपचनमोजनानि-

श्च प्रयोदनेन दृष्ट्यादिना उदुपदेशवचनानुपपन्नमप्योदनाभि आभ्यर्त्तव्यमिति कोवे, इत्येतेषु च यथार्थं—

यत्कोऽप्यसौ यत्को न व्ययव्यापसिद्धिरस्त्वमम पुनरिति । निबन्धित्वोपदेशवत्त्वमप्योदनाभिरोधौ—त्वमभ्यसेति, त्वमभ्यसेति

एवम् एवम् द्विताहितप्रवृत्ति योऽप्याचारो लोकोत्तरेणोदनाभिरोधौ वा यत्कोऽप्यसौ यत्को न व्ययव्यापसिद्धिरस्त्वमम पुनरिति । निबन्धित्वोपदेशवत्त्वमप्योदनाभिरोधौ—त्वमभ्यसेति, त्वमभ्यसेति

एवम् एवम् द्विताहितप्रवृत्ति योऽप्याचारो लोकोत्तरेणोदनाभिरोधौ वा यत्कोऽप्यसौ यत्को न व्ययव्यापसिद्धिरस्त्वमम पुनरिति । निबन्धित्वोपदेशवत्त्वमप्योदनाभिरोधौ—त्वमभ्यसेति, त्वमभ्यसेति

एवम् एवम् द्विताहितप्रवृत्ति योऽप्याचारो लोकोत्तरेणोदनाभिरोधौ वा यत्कोऽप्यसौ यत्को न व्ययव्यापसिद्धिरस्त्वमम पुनरिति । निबन्धित्वोपदेशवत्त्वमप्योदनाभिरोधौ—त्वमभ्यसेति, त्वमभ्यसेति

न्यायोः सर्वज्ञाकारम्माः काष्ठसामर्थ्यादेव सपृष्ठा नान्यथेति प्रतिपद्यन्, कथं ? उक्तमावनावत्,
वक्ष्य मावना कपादिपदारियुगपद्व्यात्मककाष्ठरूपं बीजादुपविर्बोत्तत्कमवस्थात्मककाष्ठरूपञ्च जग-
द्विनियतपरिणतश्चेति, तस्मादुक्तमावनावत्त्वनिवर्तयैर्माद्ययानामाचार्यणां पूर्वापरीभूतक्रियात्वात् क्रिया-
यत्वाद्योपदेशानां काष्ठस्य च पूर्वापरीभूतस्य क्रियात्वात् सार्यकाः साक्षारम्माः ।

यथा ब्राह्मणस्य वसन्तेऽन्याधानं, बणिजां मधस्य, ईश्वराणां श्रीदादीनाम्, निष्क्रम- ६
णमित्यादि पावद्विमोक्षं यतीनाम् ।

यथा ब्राह्मणस्येत्यादि, एवञ्च कृत्वा काष्ठरूपत्वात् क्रियाक्रियाफलानां वर्माय अममोक्षाभिः
ज्ञात्तरेव विद्विताः क्रियाः, तद्यथा यथाक्रमं धर्मादिपु-ब्राह्मणस्य वसन्तेऽन्याधानम्, वसन्ते ब्राह्मणो
यजेत मीमे उच्यते, सरति वा यजेत वैश्वः' इत्यादिबन्धमात् । तथा बणिजां मधस्य, आधान-
मिति वर्तते । ईश्वराणां श्रीदादीनाम्, यथानामनवासनितिककाष्ठद्वारमास्यगन्धमोक्षनादिसेवन 10
रमणमिति, आदीनामित्यादिमहत्वात् सन्धिबिम्बहासनयानादिगुणानुष्ठानमिन्द्रादि । निष्क्रमणमित्यादि
पावद्वितीनाम्, विष्क्रमणकाष्ठद्वारम् पावद्विमोक्षं, विमोक्षणस्वात्मकर्मविधेयफलस्य मोक्षस्य काष्ठो
यतीनां निष्क्रमणार्थैः काष्ठः, यथोक्त 'अप्यपो निष्क्रमणकाष्ठं जामोपसा वृष्टा रजं (कल्पसूत्रे)'
इत्यादि । तथा इण्डकपाटमन्यामलोकूपूलक्रियाभिः तत्काष्ठे कर्मत्रिकक्षाऽऽप्युपा समीकरणमित्यादि ।

अनियतचेतनाचेतनत्वपरिणतिवधाजीवपुत्रछानामनाद्यनन्तवर्तनात्मस्वतत्त्वानां कृतेः 15
कठनात्मकं रूपं भूयो भूयो विपरिवर्ततेऽतोऽतीतानागतवर्तमानवर्तनात्मकमेकं कूटस्थमवि-
चात्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवस्थस्ययोगीत्यादिनित्यसम्यक् कठनं काष्ठस्वरूपतदात्मक
त्वमावेनैव वर्तते ।

अनियतचेतनाचेतनत्वस्येत्यादि वाच्यं कठनं काष्ठस्वरूपतदात्मकत्वमावेनैव वर्तते,
अनियतं चैतन्येनोपयोगरूपावित्वेन रूपे चेतनाया उपपुच्छत्वात्, अचेतनत्वमाप्यनियतं, चैतन्योपयो- 20
गापत्योपपुच्छत्वात्, अथवा रूपवैर्गोचराध्यवहृतस्य सुप्रसुद्धादिचैतन्यापत्तेर्इत्यस्य प्राजापापत्तेर्

कथं तद्विहेनमित्याह-उक्तमायनावदिति । धर्माद्यर्थमावदिति । कर्माहितकृत्तकस्य तद्विषयवस्तुतश्च पूर्वपरीभूत-
क्रियावन्त्या काष्ठोपदेशत्वात् एव उपपन्नवस्तुत्वत्वात् चाकस्य पूर्वापरीभूतक्रियावत्तथा धार्यकत्वं यात्रारम्भात् सर्वज्ञ-
मिति शब्दः । सर्वज्ञं चाकमिति वा । कथमेवाह-यजेति । ब्राह्मणपदमर्थवैश्वनां वसन्तमीप्यद्वारम् जन्मानां कर्मव-
चैतन्यं मयाचम्यार्थं एतं बीजापाद्यं कथम् यतीनां निष्क्रमणमिति वा । योक्षायेति शब्दः । बीजापरमहन्नाह-उदा- 25
हराममिति । अविनाशमप्याह-सन्धिबिम्बहेति । सन्धिबिम्बवद्भासतश्चैकमस्यावयवः बहुधा प्रमाणमाहर्तुं शक्यः । अक-
थमिह इति बीजाकाशम् । अप्यपो इति । जामोपसा निष्क्रमणकाष्ठं जामोपसावयवः सततं रात्र्यमिति कथा, तेषां बीजाकर्त-
कात्तरेऽपीप्यमप्येनावकर्मत्रिकक्षाऽऽप्युपा समीकरणं अवयवः उक्तकथनस्य यतस्तन्निष्पत्त्याह-तथा इत्येति
एव प्रवक्तव्ये नाप्यने इत्यर्थः । त्रिंश्वै कथ्यकत्वं तृतीये कथ्यकत्वं चतुर्थे कथ्यकत्वं पञ्चमे कथ्यकत्वं 30
अन्यतरत्वं षष्ठे कथ्यकत्वं सप्तमे इण्डकवर्णमिति । कथा मत्तं सर्वज्ञाह-अनियतेति, बीजे हि चतन्यवैदेव न विना 30
किन्तु सराररकारत्वात्पावद्विमोक्षः वैकर्ममात्रो वर्तते तत्पावर्तवाचकत्वात् बीजपरमहन्नां भूयो भूयो विपरिवर्तकत्वा-
द्विष्मत् इतिवत्तात्कथनात्वेऽतीतागतवर्तमानावयव एव काष्ठ इति शब्दः । अनियतमिति बीजे न चेतन्यवैदेव
विना यथा पुत्रोऽचैतन्यवैदेव कपाद्येनैवैरुपपन्नं चेतन्यवैदेवमात्रम्, अचेतनस्य च ज्ञानोपयोगमना वैकर्मस्य
चैतन्यकथनमिति शब्दः । प्रजापत्येव चेतनस्य चैतन्यकथनं इत्येति-आद्येति । एवं बीजाद्विबोरोपपन्नपुत्रोऽप्योऽप्य-
३० न ३३

यम्, कार्यकामिमुक्येन गृह्यते—कार्याहीकरणेन तस्याप्यनेन सहात्मनेति भावः, वर्तमानावभावात् कार्यकामिमुक्येन, जतीतावभावाच्चोत्तरावकामिमुक्येन स एव काष्ठो गृह्यते, किमुक्तं नवतिः कल्पते—आवते । यथासंख्यमेकत्र पद्यातिरेकः मेवाभिः, वर्तमाने पद्याभिः, जतीते मेवाभिः, तद्यथा—मुख्यो हि पूर्वाह्ने पठ पश्यमपराह्नेऽपि पठ एवायं श्रोऽप्यपरेद्युवचरेद्युरपि वा पठ एवेति वर्तमानकालेऽपि पठमेव भव्यते । मेवे जोसतयामे वर्तते यथा, ततः प्रकृष्टीवीनमुत्पद्यते मूढाङ्गुलि-मवति ततः प्रकृष्टीपोम्बं ततः आपांसः ततः सूत्र ततः पठ इत्यतीतकाष्ठ एवेत्येवम् यदं मन्त्र इत्यतः कार्यकामिमुक्येन स एव काष्ठोऽतीतो वर्तमानाभावेनैव गृह्यमाधो दृष्टव्यभाविता ।

एव ज्ञानेनैकभाषायां क्रिययाऽप्येक्यभाषाव्यवसिद्धिरेवेन—

ग्रहणपद्य स एव क्रियते तद्यावृत्तेः क्रियया कल्पत इति नाममात्रेणैव मेदात्, तद्यो-
 २० रप्यनागते कार्येऽतीतवर्तमानयोः कारणाक्यामिमुक्येन कार्यक्यामिमुक्यकारणैक्यवद्ग्रहण-
 करणयोः समानता इत्यते, यथा संयोगतन्त्राद्युत्कर्मासर्जमपाचनादिबर्तनपद्यत्ववत् ।

(ग्रहणवचोति) ग्रहणपद्य स एव क्रियते, किं कारणं । तद्यावृत्तेः,—यत् हि वर्तते, तेव हि
 क्रिया यथा गृह्यते तथा क्रियोऽप्यवभावेनादेवेति उत्तरकार्यं वर्तवति—क्रिया कल्पत इति, वर्त-
 तावृत्तीतवर्तमानयोः कारणयोः कार्यक्यामिमुक्येन ग्रहणकरणाभ्यामेक्यम् । नाम काक्या कया,
 २५ सम्प्रमात्रेणैव मेदात् । तद्योरप्यनागते—तयोः कारणोरप्यनागते कार्येऽतीतवर्तमानयोः कारणाक्यामिमु-
 क्येन कार्यक्यामिमुक्यकारणैक्यवत् ग्रहणकरणयोः समानता—कल्प्यमानता इत्यते तयोऽप्येकमेव,
 तद्यथा—संयोगतन्त्राद्युत्कर्मासर्जमपाचनादिबर्तनपद्यत्ववत् यथा तन्मूढो संयोगे दृष्टः सूत्रकपौच-
 प्रकृष्टीपोम्बप्रकृष्टीमूढाङ्गुरादिबहुसर्जनपाचनाधारणमेवमकामिने गृह्यति तथा च क्रियन्त इति तन्मेव
 वर्तमानाभि पठ इति एवमत्यत एव तथा तन्मुवाक्येन ग्रहणकरणाभ्यां गृह्यत्वात् वर्तमानातीतपठता
 ३० दृष्टेनैकमेव ।

अत एव च कठनमेवैकं कार्यकारणवृत्तित्वेन निपरिवर्तितुं क्षममुत्तरकारणत्वमात्म-

ज्ञानेनैकभाषायां क्रियेनैक्येन ज्ञानेनैक्येन तद्योऽतीति भावः । जतीतावभावाच्चेति तद्वत् येन दृष्टः त्वेव तद्वे-
 तारावभावाः पयोवीनमूढाङ्गुरावृत्तयोः पयोवीनक्यामिमुक्येन इति भावः । एवेनैकमेव प्रतिपद्यित्तुं क्रियावैक्य-
 भाषावति—ग्रहणवचोति कल्पवैक्यं वर्तमानक्यं—काष्ठ इव यथा पठ्यते त्वेवमेवैव क्रियत इत्यर्थः । प्रकृष्टीति
 २५ 'प्रकृष्टी कर्त्तुं एवे कयो इति वार्त्ता वा २५५ वाचा 'पौडा वसयो तस्य पर्व' इति च २६ । त्वेवेति वर्तमानवै-
 क्यं द्वाभ्यामेवैवेति जतीतवर्तमानयोः समानतायेव कैक्यं मेव इत्यर्थः । मूढाङ्गुलिं धमिष्यति इति प्रकृष्टीं ज्ञानेन
 समुत्पन्नयावी कयो वर्तमानक्यामिपि निषण्यो कर्त्तव्यमिदमोर्तुतन्मिष्यतोत्तरावपरावकवर्तमानावृत्तवैक्यमेव वाक्यत
 इति वस्तुत एवैव कैक्यं ज्ञात इव मेव इति भावः प्रतिपाद्यः । जतीतीतवर्तमानयोः कल्पवैक्येनैवैव ग्रहणैक्यमात्म-
 ३० नपरिवर्तितुं क्षममुत्तरकारणत्वमात्मज्ञानेनैकभाषायां क्रियेनैक्येन ज्ञानेनैक्येन तद्योऽतीति भावः । जतीतावभावाच्चेति तद्वत् येन दृष्टः त्वेव तद्वे-
 तारावभावाः पयोवीनमूढाङ्गुरावृत्तयोः पयोवीनक्यामिमुक्येन इति भावः । एवेनैकमेव प्रतिपद्यित्तुं क्रियावैक्य-
 भाषावति—ग्रहणवचोति कल्पवैक्यं वर्तमानक्यं—काष्ठ इव यथा पठ्यते त्वेवमेवैव क्रियत इत्यर्थः । प्रकृष्टीति
 'प्रकृष्टी कर्त्तुं एवे कयो इति वार्त्ता वा २५५ वाचा 'पौडा वसयो तस्य पर्व' इति च २६ । त्वेवेति वर्तमानवै-
 क्यं द्वाभ्यामेवैवेति जतीतवर्तमानयोः समानतायेव कैक्यं मेव इत्यर्थः । मूढाङ्गुलिं धमिष्यति इति प्रकृष्टीं ज्ञानेन
 समुत्पन्नयावी कयो वर्तमानक्यामिपि निषण्यो कर्त्तव्यमिदमोर्तुतन्मिष्यतोत्तरावपरावकवर्तमानावृत्तवैक्यमेव वाक्यत
 इति वस्तुत एवैव कैक्यं ज्ञात इव मेव इति भावः प्रतिपाद्यः । जतीतीतवर्तमानयोः कल्पवैक्येनैवैव ग्रहणैक्यमात्म-
 नपरिवर्तितुं क्षममुत्तरकारणत्वमात्मज्ञानेनैकभाषायां क्रियेनैक्येन ज्ञानेनैक्येन तद्योऽतीति भावः । जतीतावभावाच्चेति तद्वत् येन दृष्टः त्वेव तद्वे-
 तारावभावाः पयोवीनमूढाङ्गुरावृत्तयोः पयोवीनक्यामिमुक्येन इति भावः । एवेनैकमेव प्रतिपद्यित्तुं क्रियावैक्य-
 भाषावति—ग्रहणवचोति कल्पवैक्यं वर्तमानक्यं—काष्ठ इव यथा पठ्यते त्वेवमेवैव क्रियत इत्यर्थः । प्रकृष्टीति
 'प्रकृष्टी कर्त्तुं एवे कयो इति वार्त्ता वा २५५ वाचा 'पौडा वसयो तस्य पर्व' इति च २६ । त्वेवेति वर्तमानवै-
 क्यं द्वाभ्यामेवैवेति जतीतवर्तमानयोः समानतायेव कैक्यं मेव इत्यर्थः । मूढाङ्गुलिं धमिष्यति इति प्रकृष्टीं ज्ञानेन
 समुत्पन्नयावी कयो वर्तमानक्यामिपि निषण्यो कर्त्तव्यमिदमोर्तुतन्मिष्यतोत्तरावपरावकवर्तमानावृत्तवैक्यमेव वाक्यत
 इति वस्तुत एवैव कैक्यं ज्ञात इव मेव इति भावः प्रतिपाद्यः । जतीतीतवर्तमानयोः कल्पवैक्येनैवैव ग्रहणैक्यमात्म-

विबुद्धिप्रवर्धनेनाऽऽत्मस्वरूपविषया क्रिया बन्धः शिग्धरुद्धतया तेषां संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिः
संस्तरणं, तन्नानादिगुणपदुभयबन्धनात् तथा जीवपुत्ररुद्धोरभिन्नवर्तनस्वरूपयोः स्वसाध्येभ्य
एव साधनात्मन्यः स्यत एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनामेवेन रूपमेवेन च, एवं
काष्ठस्यात्मस्यात्मन्येव क्रियाऽनात्मस्वात्मनि च गुणपदेव बन्धसंस्तरणविहिता संसारनादिता
गुणपदमिन्द्राऽनादिवृत्त्यात्मिक न न मुख्यते । ६

तस्मात्त्वमादिवर्तनात्मकस्यादित्यादि पापम न मुख्यत इति, तस्मादिति—प्रस्तुता
त्कावत् संसारनादिता न न मुख्यत इति सम्प्रत्यये, मुख्यो विद्येपजे, काष्ठवा एतत्तुपपद्यते—
मादिसंसारित्वम्, योगपद्यपदोपस्थावनादित्वम्, योगपद्यस्य च काष्ठप्रमावाऽविनामादित्वात्, कठन-
वृत्तिपदोपस्थाव काष्ठमेति तत्त्ववर्तनार्थं हेतुमाह—अमादिवर्तनात्मकत्वात् काष्ठस्य, काष्ठो हि गुण-
पदनाविवृत्त्यात्मकः । नन्विह प्रागुक्तेन विवर्तनं पूर्वापरविबुद्धेतरयोगपद्यामिति चेन्न, वर्तनस्य योग 10
पद्यात्, तद्यथा इमिष्यादिविबुद्धीत्यादिविबुद्धीत्यादिसंश्लेषणकः । यथा इमिष्याम्युपाय्याकाशपदुभययो
गुणपत् समेता ङोकाकर्मा छत्रमाणा अनाद्याः, त एव च त्रीद्विषयगोभूमचूतपनसादित्वेन कीदृश-
मद्विषयगवयगवावित्वेन च वर्तन्ते धर्मेण मूल्यादिविबुद्धीत्यादित्वेन तादृशोर्द्वित्विबुद्धयोरभ्यवच्छेदेन
कृत एवतमा विषयोऽस्माः क्रियायाः सा, तेषां त्रीद्विषयमूल्यादीनां वृत्तिविबुद्धिप्रवर्धनेनतमस्वरूपविषया
क्रिया सैव च बन्धः, शिग्धरुद्धवृत्त्या तेषां संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिः संस्तरणम्, तन्नानादिगुणपदु 15
भयबन्धनात् संस्तरणं दृष्टम्, तथा जीवपुत्ररुद्धोरभिन्नवर्तनस्वरूपयोः सासाध्येभ्य एव साधना-
त्मन्यः—हेतुकार्यमूलेभ्यः कारणेभ्यः परस्परसंश्लेषवर्तनेभ्य इव मूल्यादिविबुद्धीत्यादीनां हेतुभ्यः कृत
एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनामेवेन रूपमेवेन चेति दृष्टान्तप्रतिष्ठाप्यव्याख्यानम् । शार्दूलि
कव्याख्यानं तु काष्ठस्यात्मस्वात्मनि क्रिया जगत्सत्त्वात्मनि चेति, काष्ठस्याभिन्नवर्तनस्वरूपस्य मूल्या-

वर्तनं विदिति फलार्थमन्योन्यरूपतया परिणामकत्वं वर्तनम्, ते च गुणस्वरूपान्तरात् यथा दहं तथा मृतमिष्यतेरपी- 20
कामदिति अत्र । नीचपदापरपर्यायसाधितत्वात् काष्ठक्रियामादित्यादिसाह—यैमपद्येति । धर्मेणतुगमपद्यितो बौध्देव
वर्तनमात्रं च दृष्टम्—अनादीति । ननु धर्मोपपन्नं वृत्तीनामपद्यितं प्रतिपादितं अत्र तु नीचपदापरपर्यायसंश्लेष इति-
मिषोवत्सादृश्यते—मन्विबुद्धिमिति । वर्तनेवेव हि धर्मोपपन्नं तत्र धर्मोपपन्नमपि तत्रैवैव दृष्टमित्येव दृष्टमाह—धर्मोपपद्येति ।
तदेव दृष्टान्तैव प्रतिपादयति—तद्यथेति इमिष्योर्जोकाप्यव्यवसायादीनां परस्परं मिश्रिता स्वस्वस्वरूपेभ्य वर्तमान-
कृत इव मृतमिष्यतेरपि वर्तनावनादित्वात्कर्मवर्तनेव च ङोका कथ्यते च हि कदाचिद्व्यतीतार्थं कथ्यतेति तथा तेषा- 25-
मेव त्रीद्विषयकं कीदृशवर्तनेन च परितर्क्यं तदेव तस्यापि प्रविबुद्धिप्रवाहासागव्यवसायव्यवसायव्यवसाय-
रीद्वी मूल्यादि
रीद्वीत्यादिविबुद्धिपरिवृत्तिमिना कथयन्ते अत्रति एव मिश्रणविषयते तेष च तेषां परस्परं बन्धः गुणनान्य परस्परं
संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिः संस्तरणं शिग्धरुद्धवृत्त्यात्मकत्वात् अत्रति शिग्धगुणशिग्धरुद्धवृत्त्यात् परमात्मां परस्परं वन्नात् एव
जात्यविषयते तेषां नीचपदेव वृत्तिविबुद्धिप्रवर्धनोपपन्नत्वात् संस्तरणं अत्रतीति भावः । अत्रिधर्मावर्तनेति अत्रिधर्मे वर्तन-
मेव कथयन् वनोक्तमेवोक्तवृत्तयोः काष्ठाप्यव्यवसायव्यवसायो परस्परं संश्लेषवर्तनेभ्यो बन्धक्रिया संस्तरणक्रिया च अत्रति 30-
तमेव वेदकमन्तरायां मूल्यादिविबुद्धीत्यादीनामपि कृत एव वर्तनामेवेन निवर्तनावर्तनेभ्य च बन्धक्रिया संस्तरणक्रिया च अत्रति
तदेव वेदकमेवतस्मिन् परस्परवर्तनेन बन्धसंश्लेषे दृष्टान्तप्रयोगमन्ते इति भावः । शार्दूलि कव्यं व्याख्याति—शार्दूलि
कैति, शिग्धपदमाधर्मात्मकसंस्तरणमिच्छककालक बन्धमेव त्रयमर्थं फलोपपत्तिरुक्तमिच्छकमिच्छेति वा वक्तुं कस्यापि
नीचस्य वरपरिपत्तिरु संस्तरणं कथ्यतेकथयवर्तनेने भिद्वे इमिष्यामिष्याव्यवसायव्यवसायेन तेष तेष कथेन वर्तनमात्रस-

(ब्रूहीति) वृत्तिकमापादितकार्यकारणत्वयोः कार्यकारणमात्रोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिभिः साध-
न्यहेतुभिः प्रवोचनिरुद्धादिभिर्मित्र विधेयहेतुभिः कर्मव्यवप्रक्रियोपपत्तेः संसारज्ञानादिषु सन्धानान्त्र
वच्छेदाद्वा पुन्यते, पुरुषवाचिनः पुनः परमात्मनः दृष्टादृष्टत्वानिमित्तात् कार्यकारणभावां द्वाभ्यामपि
व्यतीतान् पुन्यते संसारो बन्धाभावात्, बन्धाभावः कारणाभावात्तत्परित्यागकारणत्वात्, तद्व्या-
५ त्त्वर्यगतत्वादेकत्वान्नित्यत्वात्वेत्यादयोऽपि हेतवः । प्रवोचनिकारणाभावात् प्रवोचनभावः, कर्माभावादि
ज्ञानिगदार्थं पावत्संसारनामिषा ।

अत्राह निवृत्तिवादी तस्य संसारस्यैव तद्वानियतेः संसारो भवति पुरुषपुद्गलद्वयोरित्यत्र ब्रूः—

नापि तस्य नियतेः संसारानादिषु, अतस्त्वात्, कश्चिदुपरमाभ्युपगमात्, यद्यपि तत्र
तन्मियतेर्दृष्टम्, घटपटवदिति, एवमेव तस्य स्वभावादित्येतन्न अतस्त्वात्, यद्यदेतन्न तत्तन्न
१० तत्स्वभावात्, घटपटवदिति ।

(मापीति) नापि तस्य नियतेः संसारनामिषा, कस्मादेतोः ? अतस्त्वात्, तद्वाच्यत्वं न
तत्स्वमतस्य तस्मादतस्त्वात्तन्मियतेर्मे भवति संसारः । तस्य चास्य न भवति संसारस्य कश्चिदुपरमा
भ्युपगमात् । कहेतोः साम्याभिनामान्वितोपप्रदर्शनाद्यभावात्—यद्यपि तत्र तन्मियतेर्दृष्टम्, यथा यतः यत
निवृत्तेर्मे भवति, यतोऽपि यतनियतेर्मे भवति, तस्मादतस्त्वात् पटवदतस्त्वाभापि तस्य नियतेरिति साधून् ।

१५ किञ्चाम्नात्—एवमेव तस्य समावात्—यदि ब्रूवात् तस्य समावात्संसारनामिषेमेतन्न, नापि तस्य
समावात्, अतस्त्वात्, अतस्त्वमस्य पूर्ववन्मुक्तव्यवस्थाम्भुपगमात् सिद्धम् । यद्यदेतन्न यद्यपि तस्य
मावाद्घटपटवदिति । एवं वाच्यनान्वितसंसारत्वा नोपपद्यते नियतादिवाहै कास्मन्मरेतेत्युक्तम् ।

इदानीं काष्ठवादे वपुपपत्तिरुपबन्धते—

तस्मात्त्वनादिवर्त्तनरूपमस्त्वात् काष्ठस्यैतदुपपद्यते, यद्यपि वृद्धिभ्यादिनीत्यादिवृत्ति

२० वृत्तिकमेति वाक्येऽभ्युपगम्यमात्रे दृष्टान्तादीनामवस्थायां व्यववर्त्तव्यमस्यैव कार्यकारणत्वोपरतो निष्कारणत्वादिति प्रवो-
चनिरुद्धादिभिः वारण्यैव तस्य कार्यकारणत्वात् संसारज्ञानादित् तन्मियते वाक्येऽभ्युपगम्ये कार्यकारणमात्रव्यवस्थेन व्यव-
वर्त्तव्यमस्यैव व्योच्य बन्धानुपपत्तेर्मे संसारनामिषेति भावः । काष्ठकारणत्वादे संसारनामिषे समर्थवति—वृत्तिकमापा-
दितेति । उपपद्यते वपुपपत्तिमाह—पुरुषपादित इति अथ निवृत्तिवादे पुरुषपुद्गलद्वयसाम्यविक्रयैव बन्धकस्यैव संसारो
मन्यवतीकावर्त्तते—अत्राहेति । समावते—मापीति संसारस्य निवृत्तिहेतुनामिषे न कस्यचित् संसारज्ञानमिषात्,
अभ्युपगम्यते हि संसारस्य कश्चिदुपरमा । कहेतोऽपि तन्मियते न निवृत्तिहेतुर्मे संसारस्येति भावः । तथा च व्योच्य संसार-
२५ पादित्या न निवृत्तिहेतुत्वा अतस्त्वात्, यद्यद्यत्वं तद्यत्वं तस्यैव, यथा यतो न यदनिवृत्तिहेतुत्वे न यदनिवृत्तिहेतुत्वं इति
अन्योपपत्तिमात्रे हेतुमाह—अतस्त्वादिति संसारस्य निवृत्तिलक्षणपदमिषात्तन्मियते । तद्वत्तादुपपत्तेरनेकावाह—तत्त्वज्ञाकोति
तथा च संनारीऽनियतः कश्चित्पदमिषात्तदुपपत्तिमात्रम्, प्रकमे हि संसारं तद्वत्तत्त्व इत्यभ्युपगम्यते कथमेति यावत् । अत्राह
३० अतस्त्वात्—यद्यप्येति । एवं तस्य संसारनामिषा तन्मियते च तन्मयपुद्गलद्वयैवैसाह—यदि ब्रूवादिति यदि संसारना-
मादित् अतस्त्वात् तन्मयपुद्गलमात्रव्यवस्थामात्रं तन्मियते संसारस्य कदा भवेत्, न तदाऽभ्युपगम्यते संसारस्य

३५ इतिप्रवचनानुपपत्तेन पादयत्वादिषाकावैव निवृत्तिहेतुमाह—अतस्त्वादिति अतस्त्वपादयत्तन्मियते । हेतुत्वैहि निवृत्तिहेतु-
अतस्त्वमस्येति व्योच्यत्वादे संसारनामिषा तन्मियतेऽभ्युपगमात् अतस्त्वं संसारनामिषा जीवोऽप्यतन्मयव्यवस्थे न भवेत्,
तथा च वृत्तिर्मे अतस्त्वं तन्मयपुद्गलमात्रव्यवस्थामात्रं तन्मियते भावः । अत्रापि अत्राह अतस्त्वात्—यद्यदेतन्मियते यद्यपि अतस्त्व
मत्वं तदा न तन्मयम् यथा यतो न यदतन्मयव्यवस्थे न यदतन्मयव्यवस्थे इति । अत्राह हि अतस्त्वनादिवर्त्तनरूपमस्त्वात्
संसारनामिषा तन्मियते पुन्यत्वं पूर्वमाह तस्मादिति । नैवापत्तिरेव अतस्त्वनादिवर्त्तनरूपमस्त्वात्—तद्यप्येति । इति वराचनं

(नन्विति) - ननु कृषीवशादितिपरि पशुपालते इति, किं पुनर्विद्वदित्यर्थः, तथा तथा-
नवा यथाऽसौ काको व्यवसिष्ठते तथा तथा पुरुषः पशुपाले, आविर्भूतमृताङ्कुरकाको न वावशाविर्भूत
इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा ।

तस्मादेव च वर्चनासङ्ख्याद्वयमितद्वय्यष्टोत्रभाषात्मनः काळात् परमनिष्ठसमयत्वे
नामिच्छापि सुपमादिमेवात्मकाश्चाप्येवाः सम्भवन्ति, स एव पुनरनुभावः काळस्य प्रमु 5
विमुत्वाभ्याम् । एकसमाधामपि भावमेवाः संवत्सरवर्चनात्, संवत्सरे मासवर्चनात्, मासे
दिनवर्चनात्, दिने युद्धवर्चनात्, युद्धे छत्रवर्चनादेव मासिकायवादिमेवेन च भाव
मेवा नेषा भावत् परमनिष्ठसमयवर्चनेति, एकस्मिन्नम्ययेति चेत्, काळदोषभावात् ।

तस्मादेव चेत्यादि, तस्मादेव वर्चनासङ्ख्यात् काळावयवमितद्वय्यष्टोत्रभाषा आत्मानोऽस्य
तस्मादवयवमितद्वय्यष्टोत्रभाषात्मनः, अयवमितद्वय्यष्टोत्रभाषात्मकादित्यर्थः, प्रागवयवमितं इत्थं मूल्या 10
मित्रीद्याविद्व्यात्मा काळ इति, यतो श्रीवाद्य इति क्षेत्रं मासो रूपाद्यो न केचिपुण्यवात्मिका इति-
प्रख्यातिं काळमन्तरेणेति काळस्यावयवमन वर्चत एव, तस्माद्रूपभाषात्मकात् काळात्, सुपमसुपमाविम्य
वत्सर्विव्यवर्तिव्याव्यकाक्षमेवेत्यः परमनिष्ठसमयत्वेनामिच्छापि सुपमादिमेवात्मकाश्चाप्येवाः
सम्भवन्ति, तथा-सुपमसुपमायां सुपमायां सुपमसुपमायाश्चात्रैव भारते क्षेत्रे देवकोकबद्धवन्ति
प्रवृत्तबोधमात्मनायकोमासिकोकाव्युत्थोक्तिवदेवास्तावत्स्वोपमजीविन्यो मिथुनवर्जिकाः प्रदा मत्ता 15
त्रादिकल्पतदकस्मिन्वोपमोगविमया, लाडुसुरमिबद्धा चतुरङ्गवदितवृत्त्या मित्रोमवर्जिता सुरमिता-
हुरसा सुकल्पज्ञागुणा भूमिदिवादि । स एव पुनरनुभावः काळस्य प्रमुविमुत्वाभ्याम्, -काळ एव
हि प्रभवति विभवति च, सर्वभावेनामाधुन्यपि सिद्धिप्रत्येयत्वात्मप्रमेवमात्रत्वात् । तथा दुःखमसु

इत्या अथ तत्कालेव मित्रात् काळात् नानामिवा भावमेवा मन्तरीकाह-तस्मादेव चेति, अवयवितः-पूर्व व्याचक्षितं
इत्येवमन्तः अन्त्याका कर्त्तुं वक्तव्यी काळकाव्यतिष्ठेति मित्राहः अनुमेवार्थमाह-प्रागवयवमितमिति कर्त्तुं पूर्वमादिष्टा- 20
दिप्रत्यारण्योत्तरभूतपदार्थमावयवकाक्ष भूत्यामित्रीद्याविकाव्यवयवत्वे तस्यैव इत्यत्र बो धितिविषयश्च पूर्वोवापर
भाष्यं कदाचित्परिभाषा च क्षेत्रकाक्षे प्रकाशोत्तरतो मित्राया पूर्ववत् इत्यन्तर्गतत्वात् तस्यैव पुनरर्थावो रूपवदो
व्यवकाक्ष इति इति च सुपमवृत्तिवत्तुं वर्तनमनुभवतो च वक्तव्यमन्तरेण नञ्चित् तस्मात् वक्तव्यमेतेषां भाववन्तिमिति भावः ।
इत्यन्तः काक्षमेव तस्मात् तस्मादेव काह-सुपमसुपमाविम्य इति ह्यहं ज्ञेयमा एताः वयमि वर्यां वा सुपमा
'मित्रीः इत्यैः समस्तो' (मित्रो १-१-५१) इति वक्तव्यम् । सुपमा वातो ह्यप्य वा सुपमसुपमा इत्या तस्य 25
सुपमाया इव सुपमाया इत्यप्य इवपदं वनेति कमेववर्तिव्यं अरकाः वात्सर्विव्याधेत एव मूल्येव द्वेवाः अवयवित
जनेव इति सुपमपदे इत्याभावा अस्मिन्नवर्तिव्यं अर्था समस्ता अपि इत्या याथाः कमेवमन्तः सुपमत्वा हीकते अनुभाव
कमेवमन्तः सुपमत्वा इतिवर्तते इत्यवयवोपमयोदीर्घव्यवकाक्षोर्ध्वं काकोहः इत्येव भरतकाव्यकाव्यम् । सुपमसुपमापरक
त्रयावयवे कर्म वर्चवन्ति-तथायेति एव प्रमावर्जमाह-अतस्मिन्ति, इत्यत्र सुपमसुपमापरकवदे मित्रेव सुविद्यां प्रवृत्तबो
वापुषः तथा मित्राव्युत्थोक्तिवदेव प्रवृत्तवत्तवमन्तरेण सुमिमात् ततः प्रसिद्धमर्थं इत्यत् । द्वितीयाके सुपमावयवमन्तरे 30
द्विप्रवृत्तेपिपुत्तरी सुमिमात्, तृतीयाके सुपमसुपमायाः प्रवृत्तवये एवमन्तरेपिपुत्तरी सुमिमात्, ततो ह्यव्यत्
तथाऽऽतुपि मित्रेव, नवावयवसुपमिवादीपिकाव्योतिविधिप्रतिनिधित्वमन्तरेणवापुषिमायाः कल्पत्वा कल्पनं
मन्तरेण भूमिक्त्वं इतिवन्ति-तथायेति । तेषां अर्थार्थं यावत्तुं वाक्यैव अपि तस्यैवार्थमात्रकाव्यत्वात् चर्चवत्तवये
मेवाव चक एव तथा तथा प्रभवति अकववत्तवयापरतया च सिद्धिः न हि वर्चवत्तरेकेव केऽप्यात्मनां कमत इति काव
एव प्रमुविमुत्वाह-स एव इति । अथ दुःखमसुपमापरकवत्तवये वक्तव्येपिपुत्तवर्चवन्ति-तथा दुःखमेति, इत्यम् 35
॥ १ ॥

पमार्था मुपममुपमासमत्वात्प्रविष्टमुक्तत्वात्प्रमाणाचार्यविष्टत्वाच्च मनुष्यकोकचक्रावमेवा । इत्युपमा-
यामाहारमभवेत्तुपरिग्रहसंज्ञामात्रावर्धमर्कमोन्मार्गप्रज्ञानमूविष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचत् । इत्युपमा-
मार्था नरकोकचक्रावमेव सत्त्वात् । तथा कृतप्रेताद्यपरकस्युपगच्छाविभागेषु व्याख्याविकल्पमात्रमे-
वेतु उरीषु । निष्ठास्वत्—एकसमापामपि भावमेवाद्यप्यमुनिमुत्वाभ्यामेव संवत्सरवर्चनान् मुनिश्च
८ मुनिश्चापिभावमेवा । एवमुक्तानां भावमेवा मेवा यावदेकमुहूर्तेऽपि सम्प्रवर्तनात्, नास्तिचावर्ति-
मेवेन च भावमेवा मेवा बावत् परमसिद्धसमपवर्तमेति । एकस्मिन्नपि काळे व्या-
घातिवर्चनान्भावमेवस्यमिचार इति चेन्न, काळदोषमावात्, व्यातोपघातस्यापि काळकृतत्वात्,
कलविज्ञावच्च स्वच्छपघातात् काळेऽपि हुनो मैत्रुवाभाववत्, तस्य व्याधिकम्पारपकावर्तिर्ना
वचामावात् ।

10 तस्मादेव मुहूर्तजातानामपि पुरुषाणां तस्मात्त्रमेवप्रमेदत्वामिष्टत्वादिभावमेवा अनुमा-
तव्या धूमादभिवात्, तस्यैव च व्यापित्वात्, तथा युगपदेव पश्यतां विश्वदृश्यत्वानामर्था प्रव-
चने कालज्ञानमवितर्क इत्यपे, अद्यतनेऽपि केयुषित् पुरुषेण । अतिरिक्तस्याव्याप्त्य तन्म-
नामिमुक्तानां कविद्वयनविसंयदनमपि पुरुषस्यत्वात्, उद्यस्यानां ज्ञेयान्मत्वाद्ज्ञानव-
द्वत्वात्ज्ञानपरिमितत्वाच्च ।

15 (तस्मादेवेति) तस्मादेव—आवर्तिकाविकल्पवर्चनमेवादेव मुहूर्तजातानामपि पुरुषाणां
तस्मात्त्रमेवप्रमेदत्वामिष्टत्वादि, कविद्वयनां कविद्वयो मचरीति सम्प्रकाशमेवाभावमेवा अनुमादव्याप्त-
धूमादभिवात् आविर्महत्वात् पुरुषपुरुषमुपगच्छाप्रज्ञाप्रज्ञाविभावमेवा, तस्यैव च व्यापित्वात्, च
सम्प्रात् प्रमविष्टत्वाच्च एवं हि काळकारणस्य प्रमुता व्यापिता च, यत् एतद्वर्चन आवर्तपरिवर्तमेवैव
मेवा । तथा तथा युगपदेव पश्यतां विश्वदृश्यत्वानामर्था प्रवचने काळज्ञानमवितर्क प्रमाणीनूतं तद्विषयं

२० तस्मात्प्रमवर्चनमेवादेव तत्कमुविष्टत्वात् ततोऽन्ते तत्काले कालमेवा भावमेवाद्यप्यमुनिमुत्वाभ्यामेव तिर्यग्कोकचक्रावमेवा-
मार्थमवममिष्टत्वाच्च व्याघातममिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च

२३ तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च

२० तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च
तस्मादेव तस्मात्प्रमेदत्वामिष्टत्वाच्च तिर्यग्कोकचक्रावमेवा इति । च

अथ स्रभा व पादः

तद्विषयस्य एव लक्षणावधारोऽयुमा—

ननु तैः सर्वैर्षादिः स्वमाय एव भवतीति भाष्यते, ब्रह्म्यार्यप्रसङ्गात्, यत् पुरुषादयो

अवन्ति स तेषां भावः, यथा सर्वे भावाः स्वेन भावेन अवन्ति स तेषां भाव इति वचनात्,

न मावेन यो भवति स तस्य भावस्तरुणम्, ततश्च तत्र ते भवन्तीति ते भवनस्य कर्तुं

त्वमनुमयस्मि, ज्ञानस्वातंत्र्यनियमवर्धनात्मकं तत्त्वमिति वदद्भिः स स त्वमात्र एव परिपू-

हीतो भवतीति कारणान्तरपरिकल्पना ध्येया ।

ननु तैः सर्वैरित्यादि, वा कर्तव्यं पुनरप्यस्य भवतीति, कर्तव्ये सत्यपि बाधकत्वात्कप-

क्रियाक्रियाविधियन्मात्रमिदमेवेति, सर्वत्र वर्णमवस्थः प्रत्युत्पत्त्याभ्यां काळ एव भवतीति, एतेष्वे

स्मात् एव मयदीप्ति भाव्यते, भवन् माभ्यतेरेव प्रतिपाद्यते, किं कारणं ? इत्यादिप्रसङ्गात्, यत्

अथ मन्त्रं पठेत् । अथ मन्त्रं पठेत् । अथ मन्त्रं पठेत् । अथ मन्त्रं पठेत् ।

[illegible]

अमात्र एव परिणामी भवति, एवञ्च अमात्रपरिमये सति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थेति ।

अब आइए—

३३३

तथा न स्वभाव स्वस्वभावान्न भवति कथारि तत्र क वदुर्भावयः । किं तावन् ।
ननु न प्रसिद्धां चर्यम् ।

तथा च स्वभावे सर्वेभ्यः

सोऽथ सर्षकमावाप्ता तस्मिन् क्लमायै गच्छति—मग्नमपानुमयितरि कर्त्तरि—स्रष्टरि मयति मय-

चर्चरि सिद्धे ज्ञानाये सिद्धसाध्याभ्याम् सिद्धौपमवर्णनपरिपेक्षिते धेरेव वादः प्रसिद्ध्यति

मुद्रपादयः । म ते भवन्तीमयः । किं वेदिना कामादय न प्रतिपत्तिं कर्तव्यम् ।

स्वाम्यन्तं तेषां स्वो माय इति ज्ञानपेक्षत इति तदयुक्तम्, तेषामपि हि स्वत्वं स्वमाया-

तत्र कर्मावशेषमभिरुचि-सङ्क्षिप्तव्य इति । तैः सर्वैर्वाहिरिति, पुरुषमिति वाग्व्यापैरेकैः । एतदेवैव-व

पुनर्विचारविभागमार्फत तत्कालीन सरकार तथा मन्त्रिमंडळाबाबत सर्वोच्च न्यायालय एव हस्तक्षेप करू नये असा आदेश देण्यात आला आहे. यात न्यायालयीन प्रक्रियेस कोट कोट कोटी खर्चाचा असावा असे न्यायालयाने नमूद केले आहे.

मैत्रस्यबादिति इत्युक्त्याः पुनरुक्त्याः विनिर्मुक्त्याः च । अथवाप्युक्त्याः । यदिति पञ्चाशत्तः । अथवा

ਸੋ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

अथवा तस्यैव उपनिषत्स्यैव यथा तस्मात् तस्यैव अथवा तस्यैव उपनिषत्स्यैव यथा तस्मात् तस्यैव अथवा तस्यैव उपनिषत्स्यैव यथा तस्मात् तस्यैव

ती एतिरध्याप्यन्तरधीनो इवेवेति भाषा । पुनरधीनां व्यवस्थापनिकान्वयि-सुधा । चेति धर्मेण व्याप्यं तेन

[illegible]

अर्थात् अहंकारः सर्वत्र न भवितुमर्हति इत्येव तन्निमित्तमासीत् । पुनश्चाप्यसौ अस्मिन्नेव स्थाने पश्यते - व्याप्तमिति !

पादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावाः स्वार्थं तद्वि स्वात्ममिरेष, अन्यथा स एव न स्युरनात्म-
त्वात्, षटपटवत्, एवं पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वादात्मानो न स्युः लपुष्पवत् ।

(स्यान्मतमिति) आत्म्यत्वे तेषां लो मावः—आत्मीयः समाव इति तानपेक्षत इवेतबाहु
चम्, यस्मात् तेषामपि स्वार्थं समावापादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावाः स्वार्थं तद्वि तेषां स्वार्थं
पुत्रवादीनां केनापादितं ! आत्ममिरेष, यद्येव लो लो मावः समाव, परस्परविभिन्नः समाव एवै-
आपादितं आत्ममिरेष तत्, अन्यथा—यदि तदात्मत्वं तेषामात्ममावापादितमेव न स्यात् ततस्ते स एव
न स्युरनात्मत्वात्, षटपटवत्, यथा षटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति, पटोऽपि षटानात्मत्वा-
द्वो न भवति, एवं पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वात् आत्मानो न स्युर्न स्युरेव वा, अनात्मत्वात्
लपुष्पवत् ।

तस्य समावपरमत्वस्य व्याप्तिमर्हणेनार्थमाह—

10

एवमेवैतदवश्यमत्रैव स्वभावव्यतिरिक्तार्थमावात् तत्र तत्र स्वभावानतिक्रमात्स्वभावा
एवेति सर्वैकत्वमभिज्ञं वर्ण्यत इति स्वभावाः प्रकृतिरक्षेपस्य ।

एवमेवेत्यादि, इत्येवैतदवश्यमत्रैव तत्र तत्र—यथा समाववादे समावानतिक्रमात् समाव
एवैकमिज्ञम्, समावव्यतिरिक्तार्थमावात्, तस्य चामिन्नत्वात्, यथा तत्र तत्र पुरुषानतिक्रमादि-
वादेऽप्युक्तविधिमा पुरुषादिसमावानतिक्रमात् सर्वैकत्वमभिज्ञं तद्भावात्वादेव वर्ण्यते, आत्ममवतनस्य 15
नियतसमवतनस्य वर्तनात्मसमवतनस्याप्यस्य च तस्य तस्य समावादेव वर्णनात्, इति सत्यो हेत्वर्थे
अस्मादुक्तयोः समावाः प्रकृतिरक्षेपस्य, योनिर्वाज ममवः कारणमिज्ञार्थः ।

किञ्चाह—

पुरुषादीनाञ्च स्वस्वे सत्त्वानपोद्गानुस्ये काष्ठ एव भवनात्मा न पुरुषादप्य इति न
स्वभावादेते सिद्धयति तत्त्वतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावात् ।

30

पुरुषादीनाञ्च स्वस्वे इत्यादि इत्यर्थस्य कश्चिदपरिच्छेद इत्येः कथायां पूर्ववितोषित्वाद्

यदिनोऽपि तत्त्वं न वर्तमान्येति चेदेति सर्वव्याप्येव वर्तितः सत्त्वात् समाव एव मुख्य इत्युत्तरवति—तेषामपि । तेषा-
मपि—पुरुषादीनां स्वस्वमपि समावप्रादितमेव तत्र तत्र आत्मा पुरुषादि तद्भावाः स्वार्थं एव स्वार्थं पुरुषादीनां स्वस्वमिरेषापि-
त्यु, यथा च यद्यो कश्चिदेवैव मण्डितं लान्यपेक्षया तद्वि ते वर्तमानाः कस्याः आत्मनैव न भवेदुक्तं तेऽनात्मत्वात् एव
न स्युः यथा षटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति एवं पुरुषादयोऽपि व्याप्यनात्मत्वात् आत्मनो न भवति न च यऽनात्मत्वात् 25
न स्युरेव लपुष्पवति । यथा वर्तमान्यस्या वर्तमाने तदावै वर्तमाने एव न स्युः यथा स एव कस्याः तदा वर्तमानमपि
यस्य आत्मा तदावै वर्तमाने न स्युरिति सर्वेण समाव एवात्मा प्रथमं कारणमिति भावः । सर्वेणैव समावर्त्य कारण-
वर्त्यत इत्यह—एवमेवेति रावयेवैकं अत्रैव—समावत्वात् इव तद्वान्तमेव एवमिति—यथा स्वभावाद् इति
यथा कस्यानपि कस्यान्मदुर्गत्वादेव अनेकज्ञैव समावस्य कारणस्य तद्वान्तमेवैकार्थमाद्यहर्त्यत तत्रैव तत्र तत्र पुरुषादिवा-
देऽप्युक्तमावावति कमेवैव सर्वैकारण्ययोग्यमप्यु समाव एवैव कारणमित्युक्तमित्येव मण्डितं भावः । उच्यते 30
प्रमाणवति—पुरुषेति । पुरुषवत्त्वमिज्ञमेव कारणमवतनमेति निवृत्तिप्राप्येकया निवृत्तमावतनमवतनं यथावत्त्वमेव तत्रैव-
भाववत्त्वमेति । पुरुषादीनाञ्चेति पुरुषमिज्ञमिज्ञार्थं स्वार्थं च लो मावः स च सर्वेण समावः पुरुषादीनां मेदेऽपि
इत्यादिभिर्मात्रेण समावस्य एवैव कश्चिदपरिच्छेद इत्येः पुरुषादिना एव पूर्ववत् स्वार्थं विरोधात् परिच्छेदोक्तं

यत्तदुपेत्य काकञ्च पुनराद्यपरिजानीन इति तावदेवैयति—काकबाहे द्वि पुनरासीत् कर्त्त सत्त्वाम-
पोहात्, कर्त्त सत्त्वामपोहम् । संसार्यनामित्वाभ्युपगमात् पुनरसत्त्वाम्, तस्मिन्नेव काके निवर्तेरप्या-
स्मत्त्वं सत्त्वामपोहात् सत्त्वामपोहस्य युगपद्युगपत्त्रियसार्थाभ्युपगमात्, एवं काकबाहे नियतिपुनरयोः
सत्त्वामभ्युपगमा, तथा पुनरबाहे निवर्तेः काकञ्च चास्मत्त्वं सत्त्वामपोहात्, कर्त्त सत्त्वामपोहः ।

- १६ मुचिन्म्याभ्युपगमात् काकसत्त्वामपोहः, क्वकानियमाम्भ्युपगमात्रियसिस्त्वामपोह इत्यादि, एवं निव-
र्तिबाहे काकपुनरयोः कर्त्त-मास्मत्त्वं सत्त्वामपोहात्, काकसत्त्वामपोहोऽनाद्यनन्ता नियतिरिति
काकसत्त्वामभ्युपगमात् तां सम्प्रत्यक्षं सर्वत्र इति पुनरसत्त्वामभ्युपगमात् । एवं इत्यादि सर्वत्र
सर्वसत्त्वात् क्त्वाद्य इत्युद्गाहो भवति, तत्र सत्त्वामपोहात् क्त्वाद्ये तुल्ये काक एव भवनात्मा न
पुनराद्य इति न क्त्वाद्यादते सिद्धयति, तत्त्वतस्त्वञ्च सत्त्वानियमात्वात् । काकोदाहरणम् काकबाहे
१७ इतिपुनरादिबाद्यामपि तदुपेत्य दृश्यत्वात् तत्त्वतिपाद्यमवत् त्रतिपाद्यत्वात्, यवोक्तं 'समनन्तर-
तुक्तोमाः पूर्वविरुद्धा निवृत्तिरित्युक्तम्' इति ।

काकबाधा—

न, अनुस्यत्वात् सत्त्वञ्च, काकस्यैवैकस्य त्रीद्विचत्वा तथा भवनात्, पुनरादेव दृष्टम्
दृष्टम् भिन्नमावात्मभवनात् ।

- १८ (नैति) न, अनुस्यत्वात् सत्त्वञ्च, काकसत्त्वपुनरसत्त्वयोरन्वोऽन्येवातुल्यत्वात्, क्वञ्च
तुल्यत्वं । काकस्यैवैकस्य त्रीद्विचत्वा तथा भवनात्, पुनरादेव दृष्टम् दृष्टम् भिन्नमावात्मभवनात्,
यथा त्रीद्विचैवो मूलाहुत्वाभिभावेन भवति तथा काक एव तथा तथा वर्त्तमात्मा भवति त्रीद्विचत्
मूलाहुत्वाभित्येव तथा पुनराद्यो भिन्नमावात्मभवनाविति ।

काकोक्त्ये—

- २० नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।

नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं

- दृष्टम् न तु दृष्टव्यं इति वक्तुम् । तत्र काकञ्च पुनराद्यपरिजानीन इतिपाद्यो—काकबाहे द्वितीयादिकसत्त्वामभ्यु-
पगमात् पुनरसत्त्वामपोहात् पुनरसत्त्वं सिद्धयेति वक्तुम् । काकस्यैवैकस्य त्रीद्विचत्वा तथा भवनात्, पुनरादेव दृष्टम् दृष्टम् भिन्नमावात्मभवनात्,
यथा त्रीद्विचैवो मूलाहुत्वाभिभावेन भवति तथा काक एव तथा तथा वर्त्तमात्मा भवति त्रीद्विचत्
मूलाहुत्वाभित्येव तथा पुनराद्यो भिन्नमावात्मभवनाविति ।
- २१ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।
- २२ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं
- २३ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।
- २४ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं
- २५ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।
- २६ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं
- २७ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।
- २८ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं
- २९ नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति कारणकार्पण्यनियमात्मा स एव तस्य त्वमाद्यः ।
- ३० नन्वेवमपि काकस्यैव मान्यस्येति, काकस्यैव भवत् न पुनरादेरिति वचनात् सुवर्णं

नव्वनीया, सा च न कम्प्याविश्वविनिर्मुक्तिरूपेणोत्पत्तिः, समावायेव समावसाधार्म्यपरि-
 ष्कारपरत्वात्, अपि च समाव एव कारण किं कारण न समावसाधार्म्येभ्य मूल्याविश्ववि-
 निर्मुक्तिरिरेषा कष्टकापुस्तुतिर्भवति? किञ्च कारण्यन्वयापि न स्यात्—मूल्याद्यन्तरेण निर्मुक्तिः
 कष्टका न स्यात्, किं वा कष्टका सौकुमार्यं कुसुमस्य वा वैश्वर्यं न स्यात् सोऽपि कष्टका
 केमर्षं विष्यति, कुसुमं किं न विष्यति, किमर्थञ्च कदाचिद्विष्यति तीक्ष्णोऽपि, सर्वत्राह किं न विष्यति ५
 कष्टकाः, किमर्षं किमिदं विष्यति न सर्वम्, अतएव किञ्चित्कमिदं प्रवेष्टे विष्यति, न सर्वत्रैतन्न
 वेष्टेपेष्टुर्वाक्याः, दृष्टव्याम नियमोऽन्वयत्वापेक्षः, स तु समावसाधार्म्यपरिरेषासाधोपपद्यत इत्य-
 न्वयेत्येव—न, मूल्यादिकमावेद्यानि यावद्वृद्धेव, यदुच्यते मूल्याविश्वविनिर्मुक्त्यपेक्षा बोत्पत्तिरेवेत्ये-
 व, अत्रैवेत्येवचिद्वर्णनात् समावाक्यमिवापराव समाव एवेति मन्तव्यम्, यद्यथा—इत्यादिभ्यश्च-
 क्तानां वृद्धादीनां कष्टकाः, कष्टकिमात्राकष्टका निष्पत्तिरितिज्ञेन दृष्टाः। यत्रोक्तम् 'अकष्टकाः 10
 कष्टकिनः कष्टकाभ्यामकष्टकाः। विपर्ययेण दृष्टव्यो बह्वि विविधस्यम्' इति। इत्थं सत्यमपि
 मूल्याविश्वविनिर्मुक्तौ कष्टकासाधारण्यमपि एतद्व्यवसायविनिर्मुक्तौ कष्टकवर्धनात् नापेक्षाऽपि स्व
 मावस्य, किन्तुसाधारिकमावस्यमवसाधनपेक्षितव्यवसायकारिण इवैव कष्टकापुस्तुतिर्न पुनस्तत्स-
 मावमन्तरेण सोत्पत्तिरस्तीति समाव यथाव्यभिचापह्नापित्वाच कारणमेवेत्यव्यम्।

किञ्चाभ्याम्—

15

अपि च मूल्याविश्वविनिर्मुक्त्यपेक्षेव कष्टकनिर्मुक्तिरिति तुवता मनु सैव समाव
 सिद्धिस्तथैव वर्ण्यते, मूल्यादिभ्य एव कष्टको भवतीति तत्त्वमाववर्णनात्, अव्यथा
 स्वभावात् किमन्यदत्र ध्वन्यं बलं कारणम्?, तेषां तत्त्वस्थामाभ्याम्।

अपि चेत्सादि, अपि च त्वया मूल्याविश्वविनिर्मुक्त्यपेक्षेव—मूल्यादीन्वेव वृद्धत्वेन कष्ट
 कव्यत्वेन वैश्व्यादित्वेन च निर्बन्धेन तत्संयोगनिर्मुक्त्यपेक्षा कष्टकनिर्मुक्तिरिति तुवता मनु सैव 20
 समावसिद्धिस्तथैव वर्ण्यते। किं कारणम्? मूल्यादिभ्य एव—मूल्याद्यन्तरेण निर्मुक्तिः
 चिन्म एव कष्टको भवतीति तत्त्वमाववर्णनात्, अन्यथा समावात् किमन्यदत्र ध्वन्यं बलं कारणम्?
 मूल्याद्यन्तरेण निर्मुक्त्यपेक्षा एव कष्टको भवति न वृत्तिरितिज्ञेन इत्येव तेषां समाव इति समावस्येव
 समर्थनं तदपि तेषां तत्त्वस्थामाभ्याम्।

चेति। वैपरीतं ज्ञेयं च सादिकाह—किं वा कष्टकाद्येति। कष्टकाद्वैवक्यासाधैऽपि किमर्षं नपरीतं यादोः अपि 25
 देव मदीये निष्पत्तिः न तदुक्तं। समावस्य सर्वत्र ध्यातव्यम्। तद्वैवक्यासाधैऽपि किमर्षं नपरीतं यादोः अपि
 मात्राकारत्वं व्याहृत्येव मदीयेकाह—सोऽपि कष्टका इति। समावसाधार्म्येभ्य मूल्यादीति कष्टकापुस्तुतिर्न
 मूल्यादिभ्यश्चोक्तं निवेदनापेक्षते यथासाधौ व्याहृत्येवमदीयेभ्योऽपि तदुक्त्यपेक्षेवात्, यथाविचरितकमिदेष-
 तदुक्त्यपि कष्टकापुस्तुतवर्धनाभावमन्तिरेकमव्यभिचापत्, न सत्यमन्तिरेकमव्यभिचापेऽपि तदुक्त्यपेक्षेवात् किमन्यम्
 कमावस्येवैव त्वं न अपि व्यभिचापे वर्धयितुं शक्य इति त एव व्यभिचापेवसाध्यापित्वाच कारणं मन्तिरुपरीतिः भवः। 30
 किञ्च मूल्यादिभ्यश्चोक्त्यपेक्षेव कष्टकापुस्तुतवर्धनापेक्षेऽपि तदुक्त्यपेक्षेवात् कारणं वैवक्यासाधै—अपि चेति एव
 इत्युक्त्यपेक्षेवात् इति। तत्संयोगेति। मूल्याद्यन्तरेण निर्मुक्त्यपेक्षा। अन्यथा समावावस्येति समावस्येति
 रेकान्न निवेदनापेक्षते कारणं मन्तिरुपरीतिः, वैव मन्तिरुपरीतिः भवः। तदुक्त्यपि एव कमाववर्धनापेक्षेवात् भव

श्रुतिपरिणामफलोः सम्बन्धदर्शनात् स्वभाव एवेत्येतच्चायुक्तम्, प्रवृत्तिमतां हि स स्वभाव एव, फलस्वभावायुक्ताः प्रवृत्तयोऽत एव व्यवस्थिताः । व्यवस्थितप्रवृत्तिफल-
स्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्तद्वर्जनर्थक इति चेत्तत्समेतत् प्रयासोऽनर्थकः, इत्यनर्थकोऽप्यसौ पुरुषस्यास्त्येव स्वभावादेव ।

(कुलाद्येति, अयुक्तमिति) यस्मात् प्रवृत्तिमतां स स्वभाव एव, यथोक्तं प्राक् निमि- 5
त्तानां निमित्तता सामाविद्येति, तस्मात्स्वभाव एव । किञ्चाप्यत् फलस्वभावायुक्ताः प्रवृत्तयोऽत एव
व्यवस्थिताः—स्वभावादेव दृष्टिपञ्चदशविभिरेव पटो भवतीति ज्ञात्वा चक्रमूर्तिं दृष्टिपञ्चं संज्ञाय
दृष्टप्रवृत्तचक्रमभ्यासिभ्यापाद्य पटफलयोगवाः क्रियाचक्रानुरूपं व्यवस्थिताः । तथा गुरुवेमसङ्ग-
कविद्यावन्तः सूत्रोपस्थानतन्मुसन्तानतपापमवधनक्रियाः पटफलस्वभावायुक्ता व्यवस्थिताः । एवं
कृपिसेवाभ्यासिभ्यपरिभ्रम्यामिप्रवृत्तयः स्वभावमेव हेतुं समर्थयन्त्यो दृश्यन्ते लोके व्यवस्थिताः । 10
आद्यां नाप्युक्तयोः नाप्यपकर्षः कश्चित्, फलानुरूपः प्रवृत्तयः प्रवृत्त्यनुरूपं फलं तत्र तत्रेति व्यवस्थि-
तफलप्रवृत्तिता स्वभावादेवेति । ज्ञानमत्तं व्यवस्थितप्रवृत्तिफलस्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्तद्वर्जनर्थक इति
चेत्तत्समेतविति, प्रयासोऽनर्थकः—यथा त्वं भूये तथैव, स्वभावसामर्थ्यादेव प्रवृत्तेर्मिदृशेन फलसिद्धि-
सिद्धोत्तरनर्थक एव प्रयास इति त्वया सङ्घोषमिमतोऽप्यथ पक्षो मया तत्स्वभावसंज्ञमभास व्यप्यते,
इत्यनर्थकोऽप्यसौ प्रयासः पुरुषस्वात्मेव—समेत स्वभावादेव । यथोक्तं—‘स्वभावतः प्रवृत्तानां निह- 15
त्तानां स्वभावतः । न हि कर्तेति भावानां यः पश्यति स पश्यति ।’ इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भावाभां
स्वभावसादृश्यमेव, स हि लो भाव आत्मा वस्तुनां प्रवृत्तिनिवृत्तानमित्युक्तत्वात् ।

प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानर्थक्ये किंकृता किंफला वा प्रवृत्तिरतः स्वभावायुक्तप्रवृत्तिप्रति-
ज्ञाभ्यापात इति चेन्न, तत्स्वाभाव्यादेव, प्रवर्तितव्यमित्येव हि प्रवर्तयन्तेऽतर्कतो वस्तुनि,
अङ्गिनिपेधातुकण्टकविद्यत् ।

20

दृष्टिभ्यामेवो न्यवर्तितव्यमित्युक्तमित्याहुः तत्रैव तत्प्रत्ययं नान्योत्तरवर्जनमिति भावः । ननु कदम्यद्युत्तरी पुरुष-
कारत्वाभ्यासिभ्योऽपि दृष्टिपञ्चदशविभिरेव पटुफलसिद्धिमिति तदपि सामाविद्येति पूर्वमेवेत्यत्र स्वभाव एव
तदपि निवर्तक इत्युक्तवन्ति—प्रवृत्तिमतामिति । श्रोत्रनास्त्रमन्त्राह—फलस्वभावेति, एतद्वद्व्यप्यमेव प्रवृत्ति-
रनुक्ता कस्यैव वा नान्यैस्तु ज्ञानाय इव निवर्तक इति ज्ञाना एतदेवार्थं विवर्तयैविति—स्वभावादेवेति । ननु
ज्ञानादेव नहि फलानुरूपोऽर्थस्तथा एव पुरुषप्रवृत्तेः स्वभावादेव हि तस्य प्रवर्तयितुं किमप्य भवत्येव लोके इत्यो 25
व्यर्थः प्रवृत्तिपञ्चदशे—ज्ञानमत्तमिति । तत्रैव ज्ञानात्वात्—सत्यमेतदिति । तस्मिन्मार्गोऽप्यत्र तत्रादौल्यं
नान्यदपि—प्रयासोऽनर्थक इति तद्विकीर्णवृत्तेः—यदेति पुरुषप्रयासवर्जनं तत्प्रवृत्तयामनुत्तया तत्राभिमतेऽ-
प्यत्र ततो मया स्वभावेतिभावस्यैव ज्ञानाय इत्यत्र एवार्थं योऽयं इति भावः । ज्ञानादौल्यं नान्यदपि—इत्यनर्थकोऽ-
पीति प्रयासश्च व्यवर्तयैव पुरुषस्य लोऽस्त्येव तथा स्वभावादेव तत्रेति भावः । तत्रैव भावां तन्मतेन तस्मिन्मार्ग-
वति—यथोक्तमिति मया स्वभावेन प्रवर्तयते स्वभावेन विवर्तयते न हि योऽपि कदापि एवं यो वै स एव यीममिति 30
तत्रैव । ननु येन यथावत्माह—प्रवृत्तीति । तत्रैव तत्रैव—स इति । ननु बुद्धिर्ह्यनुपपन्नमिति तत्रैव तत्रैव पुरुषस्य
प्रवृत्तिमिदृशेन कारणेन किमर्थं वा नवत तथा च फलानुरूपः प्रवृत्तय इत्यमिदं नान्यदपि पुरुषप्रवृत्तयोः फलानु-
पपन्नमिति भावः—प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति । तस्य प्रवृत्तयः स्वभावादेव न हि केनचित्कारणेन फलानुप-
पन्नमिति तत्रैव तत्रैव यथा प्रवर्तयन्त्येव प्रवर्तयते तत्राभिमतेन प्रवृत्तिमिति तत्रैव तत्रैव—तत्स्वभाव्यादे-

उत्तमपुत्रसम्बन्धितमुच्यते इति उदयप्रकाशमार्गमाह—

स्वयं ब्रह्माप्येव कर्माकर्मात्स्वभावानि संयुज्यन्ते विमुज्यन्ते इति संसारमोक्षौ स्वभावतः, अभ्योऽप्यसंयोगवियोगविपरिवर्त्तनेन विपरिवर्त्तमानोऽपि स्वभावात्माऽभ्याबाधः साप्तास-
 ष्यद्वैतरूपवद्वैतरूपत्वात्, यथा कनकादमनि सुवर्णं सिंघाऽविर्भवत् क्रियाक्रियाम्नां
 सस्वभावः, अन्तरेण धातुबाधं यथा कनकाविर्भावस्तथा कर्मविवेकस्याभावादेव भव्यबीजा-
 नामात्माविर्भावः, सम्यग्दर्शनादिज्ञानपूर्विकया तु क्रियया कैवल्यप्राप्तिर्भाषुवाद्क्रियमेव कर्म
 कोत्पत्तिः केषाञ्चिदभाविर्भाव एव कर्माविवेकस्याभावात् ।

अथ ब्रह्माणीत्यादि, अथमेव ब्रह्माणि—आत्मनैव कर्माकर्मान्तकमावप्ति ब्रह्माणि संमुख्ये
विपुस्वते च, तेनमेव समावभेदानां ब्रह्माणां संयोगविधौ बन्धमोक्षौ द्वैतसर्वविकल्पो दृष्टि-
स्यविभिन्नमुक्तदुःखजन्यमरणावैकल्ये, तयोः कामाज्येन स एव भवतीति संसारमोक्षौ समावदा ।
यथा श्रीक्षिरेबाहुुरयनुमयनत्वाऽनुभवजन्यमूयते च, बन्धोन्मसंयोगविधौमपिपरिवर्तेन विपरिवर्तमा
नोऽपि कामादात्माऽप्यावाहः, साम्यासाज्यैतरूपवाद् अज्ञानपरिज्ञागाद्वैतकरो व्यवहित एव
सर्वत्र भव्यामव्यजीवरहस्योः । को दृष्टान्तः ? यथा कमकाहमणि भुवर्षं द्विजाऽभिर्नैवत् किवाकियाध्मा
तत्त्वमावाः, कविशतमेव कनकमिति सोऽपि कामावः, यथा केवाक्षित् लवमेव कर्माप्ययादात्मविह-
आविर्मावः कैवलयम्, यथा मरुतमवैश्यापीयामिति । अत आह तदुद्यान्तत्वेन—आन्तरेभावि वाहु-
मार्त्त कनकविर्मावस्यवा कर्मविशेषकत्वाद्याभ्यादेव मन्वजीवानामात्मविर्मावः, सम्बन्धैर्मज्ञानपूर्व
क्या तु किम्या प्राप्नुयेत् कैवलयप्राप्तिर्मातुवाश्चिन्त्येव कनकोत्पत्तिरिति कामाववैविध्यस्यैव, यथा
केवाक्षित्त्वविर्माव एव कर्माविशेषकत्वाभावात् ।

एवञ्च तत्पुमस्यस्वभावरूपवर्णनायात्मानो द्विविधा भवसिद्धिरित्याह भवसिद्धिरित्याह, अन-

[illegible]

व्यधीयकर्मणोः सन्तानस्याव्यवच्छेदस्वभावादनन्तता, मध्यस्य तु विद्युद्विशेषोपस्वाभाष्येन
व्यवच्छेदात् साम्प्रदाय स्वभावादेव । यवि हेतुरन्वो मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यादनादित्वा-
दाश्रयत् ।

एवञ्च तदित्यादि, एवञ्च कृत्वा स्वभावतयवहेनात्मानो-जीवा द्विविधाः भवसिद्धिश्चात्रा-
भवसिद्धिश्चोभेति, तदुभयस्वभाववर्णनात् । अमध्यधीयकर्मणोरित्यादि, मध्यस्य तु विद्युद्विशेषात् 5
गत्यां वाक्यद्वयम् । अनावेर्त्तविकर्मसंतानस्य व्यवच्छेदात्म्यवच्छेदौ स्वभावादेवेति नात्र कश्चिद्व्यकर्म
सन्तानसाम्प्रदायाममध्यकर्मसन्तानानन्ततायां वा हेतुप्रशङ्क्यो यत्तुमध्यः स्वभावात् । यवि हेतुरन्वो
मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यात्, कस्य ? मध्यकर्मसन्तानस्याप्यनन्तत्वं स्यात्, कस्यात् ? अनावेत्तादा-
काश्रयत्, स्वभावमनिच्छश्चिरनादित्वहेतुरभ्युपगन्तव्यो जायते, सोऽपिज्ञानमन्तत्वंसाधनाय भवति ।

अथाऽऽनादित्वहेतुसङ्गादेऽपि वस्तान्तेष्टौ वाऽऽकाशसागवत्त्वञ्च बाह—

10

तदन्तवत्त्वे आकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मवत् । अथाप्यस्यानादित्वे
सत्यहेतुरन्वो भवति ततो निर्हेतुकत्वहेतुकान्तत्ववद्भव्यकर्मसन्तानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकादित्व-
सिद्धिः कस्मात् भवतीति स्वभाव एव कारणं कारणवादिनां तदपास्यस्वभावत्वात्माश्लेष्टेति ।
एवं तावद्भव्यसंस्कारोच्छिन्नाधमध्यसंसारानुच्छिद्यौ च हेतुवादे ऋषिदे स्वभावाद्भवेण परिहृत
एव एयं सर्वं ऋषेप्यतिदेवयः ।

15

(तदिति) तदन्तवत्त्वे आकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मवदिति—स्वभाव एवान्तत्वे
कारण न हेतुरन्वोऽसि हेतुवादेन धृक्स्वभावात् । अथाप्यस्य—मध्यसंसारस्यनादित्वे सकहेतुरन्वो
भवति—निर्हेतुकोऽय इत्येव ततो यथा आत्मानादित्वे संसारस्याहेतुरन्वो भवति तथा वस्य विरोधी
पुनर्निर्हेतुकत्वहेतुगन्तव्यवद्भव्यकर्मसंतानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकाऽऽदित्वसिद्धिः कर्मसन्तानस्य कस्मात्
भवतीति वाच्यमत्र विशेषकारणं स्वभावाहेतुवादिना, मम पुनः स्वभाववादिनः स्वभाव एव सर्वत्र कारणं 20
स्यादित्वात्, इतिष्यद्वो हेत्वर्थे, इत्यतः कारणादित्व स्वभाव एव कारणं कारणवादिनाम्, कर्म कृत्वा ?

निराश्रयतादित्वाद्भव्यवत् तद्वत्त्वं च मध्यकर्मसन्तानविरहादित्वादाश्रयत्वाद्—अमध्यधीयसि, मध्यधीयस्य कर्मसन्तानो-
दाश्रयस्वभावमामयस्य सान्तरात् स्वभावादेव भवतिष्ठते अमध्यधीयस्य तु यथाविस्वभावादीवत्तादित्वादाश्रयत्वादेव न व्य-
तिष्ठते न तु कश्चिदपामयै कामाकर्मसिद्धिर्हेतुमिति भावः । इति स्वभावमध्यधीयहेत्वभावात् इत्यत्राह—यदि हेतुरिति ।
यदि तु कर्मणो वाऽस्मिन्नेव सर्वत्र हेतुरेव नियामक इतीत्येव तर्हि अनादिमात्रस्यानन्तत्वमना मध्यकर्मसंतानस्यानन्त- 25
मन्तत्वेव सादृश्यात्, तथावादिताम्यमित्येवेति स्वभाव एव निगमनोऽप्यहोकार्यं इति भावः अनादित्वस्य सम्यग्भव्या-
प्यत्वादिधरे तु यत्नमपि सान्तं मध्यकर्मसन्तानवत्त्वं काविसाह—तदन्तवत्त्वमिति एवमकारणऽन्वित्यर्थे कामाकर्मसिद्धि-
कारणाध्यामात् य एव हेतुरभ्युपेय इत्याशयस्याह—स्वभावात् यदेति अनादेरमध्यकर्मसन्तानस्याहेतुमन्तरेणानन्त-
निर्हेतुको वाच्य एव तदन्तं प्रति निर्हेतुत्वमेव हेतु सम्यक्, यथा आकाशमध्यकर्मसन्तानस्यानादित्वहेतुगन्त-
वत्त्वं तथा मध्यकर्मसन्तानस्यापि निर्हेतुत्वहेतुगन्तवत्त्वं इत्येव न स्यात्, यन्त एव निर्हेतुकत्वहेतुको भवति न त्वामिरित्यत्र सिद्धे 0
पक्षधर्म स्वभावकारणत्वमभ्युपगच्छता मध्यकर्मसंतानं वाच्यम्, न त्वति च त्रिविधं व्यस्यत्तुं सर्वत्र स्वभावस्य कारणत्वस्य वा-
रणादेव धर्म निर्याह इत्युच्यते—अथाप्यस्येति । कामाकर्मसन्तानो मम तु मध्यकर्मसन्तानविरहादित्वादाश्रयत्वात् 0
कारिण्यत्वरूपममममोदुवाचित्वे तस्य तथाविधत्वस्याप्यस्य स्वभावमध्यकर्मसन्तानस्य तस्यानन्तत्वस्यानन्तमिति पुन्यत इत्याह—
कर्म कृत्वेति । मध्यकर्मसन्तानाश्रयोद्वैदस्याप्यव्याप्योद्वैदत्वार्थः । इत्थं मध्यकर्मसन्तानविरहादित्वादाश्रयत्वाद्—

तदुपायसमाधौ मोक्ष इति-सम्पत्संस्तानाविरक्तप्रयोपायसम्पन्नमभ्यर्कमसम्पत्तानात्मनोचोत्समाधौ मोक्ष इति । एवमाद्यभ्यस्यसंसारोच्छिन्नाभ्यस्यसंसारानुच्छिन्नौ च हेतुबाधे चोदिते स्वभावादेवेव परिहार इति, एवं सर्वचोदोपपत्तिदेवता, यथा मय्याभ्यस्यसंसारोच्छिन्त्यनुच्छिन्नोर्विच्छेपहेतुर्नाम्य इति चोदिते स्वभावादेवेति व्यवस्थोक्त्य तथा जीवाजीवरूप्यरूपिसक्रियाक्रियत्वाविवेचोपाः कृत इति १० चोदिते स्वभावादेव तस्य व्यवस्था समाभ्यसनीया ।

स्वभावान्मुपगमे तु साधनवृत्त्यामावाद्यावद्धानं ते प्राप्तम्, यथा पक्षहेतुराह-
स्तादयः साधनं तद्वोपोश्चाधनं वृत्त्याञ्च स्वेन भावेन व्यवस्थितमन्यथा न साधनं न वृत्त्याञ्च
स्वभावापेक्षाव्यवधार्यत्वात्, तस्मात् स्वभावा एव प्रमुखविमुक्त्याभ्यां कारणं जगता ।

स्वभावान्मुपगमे स्थित्यादि यावद्वावद्धानं ते इति, यदि स्वभावो नाम्मुपगम्यते तदा
१० साधनवृत्त्यामावद्यतो वात्स्यायः, तद्यथा पक्षहेतुराहस्तादयः स्वेन भावेन सम्पन्नाः साधनम्, पक्षा
साध्यत्वेनेष्टितोऽविरक्तोऽनिराहता, हेतुः पक्षधर्मः सपक्षे सति विपक्षाप्राप्तवृत्तिः, दृष्टान्तः साम्यानु-
गतहेतुरसंज्ञं, असति साम्ये हेत्वस्यरूपप्रसंज्ञाञ्च उद्विपर्यये वदामास इति साधनं स्वेन भावेन भवति,
तत्साधनद्वयोपेक्षाधनं वृत्त्यं तद्व्यवधार्यत्वात्प्राप्तवृत्त्यामास इति च स्वेन भावेन व्यवस्थितमनुपगम्य साधनं
वृत्त्यं वदामासञ्च विवक्षितपुत्ति संवृत्तिः, अन्यथा न साधनं न वृत्त्याञ्च स्वभावापेक्षाव्यवधार्यत्वाविति
१० वात्स्यायनो मातः, तस्मात् प्रमुखविमुक्त्याभ्यां स्वभाव एव कारणं जगत् इति । एवं तावत्स्वभाववाहः ।

अनया च विज्ञा साध्यवद्वातस्त्वमेवसंसर्गक्यविवर्तमात्रमिदं जगद्विस्त्यादिकारणवादा
मिद्यन्ते संज्ञामेवात्, ते पुनः सर्वेऽपि परमार्थव्यवधार्यस्य विधिविधिनयस्य स्वकूपमस्तुष्टान्त
एव प्रवर्तन्ते, संक्षेपेणार्थं हि सर्वोऽपि यथाः सामान्यमिदस्वकूपोपादाननैव स्वामिममतिरा
करणाय भवति मिमार्थान्मुपगमात् ।

२० (अनया चेति) अनया च विज्ञा साध्यवद्वातस्त्वमेवसंसर्गक्यविवर्तमात्रमिदं जगद्विस्त्यादि, यदा
‘अनादिसिद्धम मद्य साध्यवत्त्व वदामासम् । विवर्ततेऽर्थमात्रेण प्रक्रिया जगतो यदा ॥ (वाक्यम् ०

करः कीदृशेष्टारितं मिथिक्रमवाजीवयति इति सर्वपर्यवेष्टारी भवतीत्येव इत्येतिरिति-एव तावदिति । तस्मात्
कीदृशेष्टारितमिदमिदमिति-स्वभावेति स्वेन स्वेन भावेन व्यवस्थित्य पक्षहेतुराहस्तादयः साध्यवत्त्वमनर्थं यदिति
कल्पयति वर्धयति-तद्यद्येति । तत्र पक्षाधीनं जगत् सर्वमिति-यद्व इति यो हि साम्यतैवेति तत्र न भिद्यते न भिद्य-
२० कृतव सोऽर्थं पक्षसमाधः साध्यवत्त्वकारोक्तमिदमिति कीदृशमप्राप्तवृत्त्यां तत्रैव निराहतात् तद्वी । हेतुश्च पक्षधर्म-
व्यवधार्यत्वं मिथिक्रमवत्त्वञ्च स्वभावः दृष्टान्तश्च तु साम्यानुपगतहेतुप्रसंज्ञमिदमिति साम्यानुपगतहेतुप्रसंज्ञमिदमिति
त्वञ्च स्वभावः कथमसाधनमात्रादेव पक्षाधनं आगता मन्मथीति पक्षहेतुव्यवधार्यत्वं स्वेन भावेनैव जगत् भवति वृत्त्यापि तत्रा-
धने दोषोक्तस्वभावकम्, तद्विपर्यये तु वृत्त्यं वृत्त्यामासकृत्येव एवंमिथिक्रमवत्त्वमनुपगम्ये तत्रा स्वभावकता गीह्य एव
अनया भावकतावदामासाद एव स्वभाव कर्तुं न सक्तते तद्विपर्ययाव्यवधार्यत्वं स्वभावकतैव्यवधार्यत्वात्प्राप्तवृत्त्यां तत्र
२० च स्वभाव एव सर्वसकृदवर्तमान एव व्यवस्थित्य तत्रैव व्यवस्थिति तावतीति । एवं तद्व्यवधार्यत्वं तद्व्यव-
स्थापनं भवति साम्यवद्वातोऽपि तद्विद्व इत्येतिरिति वृत्त्यामास-अनया च विद्येति । स्वभावकतैव्यवधार्यत्वं । सर्वोऽपि
प्राप्तवत्त्व एव न विधिविधिनयस्य इति निराहतेति-त पुनरिति । अतस्तीति नतः सर्ववर्तनीयत्वमतीत्येव सर्ववर्त-
क्यतीत्येव सर्ववर्तनीय इति । तस्मात्तद्विद्यव्यवधार्यत्वात् सर्वव्यवधार्यत्वमिति सर्ववर्तनीयत्वमिति नत इत्येव-

(स्यभाषाभाष इति) स्वभाषामात्र एव न प्रसक्तः, तद्यथा—मन्त्रेकमात्रवृत्ति न घटापेक्ष
पटादीनि, घट एव घटा, पट एव पटा, पटे घटो नास्ति, न घटे पट इतीत्येतेषामाभात् परस्परस्य
स्वमवयवपरिग्रहः कृतो भवति, ततः परस्परमस्वमवयवपरिग्रहात् कृतः क चासौ स्वभावः स्यात् ।

पशुपपत्तिद्वारेणार्थः तत इत्युपपत्तिमुदाहरणम्—

5 माधवपिपैक्ये स्वत्वे स्वत्वादनन्यो भाव इति चेत्तत्त्वम्, न किञ्चिदन्यत् स्वं नामेति
किमत्र मेदेन क्रियते घटादिना पटादिभाषविशिष्टेन ? द्रव्यार्थस्वरूपस्याभिन्नत्वात् ।

(भावेति) य एव भाव स एव स्य इत्यनयोरेवमन्तरस्वमेवेति सत्यम्, न किञ्चिदन्यत्
क्ष नामेति, इतिप्रश्नो हेत्वर्थः, ततः किमत्र मेदेन क्रियते घटादिना पटादिभाषविशिष्टेन ? द्रव्यार्थ
स्वरूपस्याभिन्नत्वात्, मेदेन यदुच्यते घट इति पटादिना भावव्यावर्तमात्रमेदेन घटस्य भावो न
10 पटमेति सौ भावो न परभाव इति न पुरुषादिपादकमेवास्वरूपत्वेन द्रव्यार्थस्वरूपमित्येवमेवा
भावेति ।

सोऽपि यदि भावः भवतीति भावस्वरूपादभिन्न एव, अथ न भवति मेदो भावः, तद
स्तिस्वमेव नाम्युपेयोऽभवनात् स्वरूपिणाणवत् ।

सोऽपि यदीति, सोऽपि न घटादिमेदो भावो वा जयाभावो वा ? यदि भावः, भवतीति
15 भावः एव, भावस्वरूपादभिन्न एव, अथ कोऽयं मेदो नाम घटादिर्भावव्यतिरिक्त इति स्वमेवोक्तो
मेदाभावः । अथ न भवति मेदः, भावो न भवति नातुभवति भवत न बाभाव एवाभ्युपगम्यते
घटस्तिस्वमेव नाम्युपेयः, अवयवनात् स्वरूपिणाणवत् ।

इतर आह—

ननु घटस्य भाव इति व्यतिरेकरूपस्या व्यपदिश्यमानत्वात् पटादिव्यतिरेकेण घट एव
20 भवनस्य कर्त्तृति, न, भवनस्यैव तयातयामवभात्, स एव हि भावो घटपटादिभवंति, हस्ता
दिभवनकारणयोः पुरुषभवनकारणवत्, न हि हस्तादी भवति कुर्वति वा वेपदत्तो न भवति
न करोति वा, अतो भावत्वेऽभावत्वे वा नास्त्येव मेदो घटादेरिति ।

शेषांतरमाह—स्वभाषाभाष इति । सर्वं हि वस्तु प्रत्येकस्मिन्नेव पर्वति नाम्यनवस्थानं ईदृशमवति घटो हि घट एव, न घटो
भवति घटोऽपि पर एव न घटो भवति घटादीन्येवैवमन्तरस्वमेवेति न हि तत्परस्परमेव भवति तस्य स्व-
30 मत्वमवयवपरिग्रह इत्येवैवमेव यद्यपि वदन्ति सत्यं ततो अपेक्षेति नास्ति काल इति भाव उपपत्तिद्वारेणैवार्थव्यति-
रिक्तत्वेन अत उपपत्तिरूपमप्युपपत्तिर्नोपपत्ते तर्हि तस्यैव स्यात् इत्याह—यदीति । अतस्तद्वर्त्तं तत्परवर्त्त-
वैति कर्त्तव्यं वति भावस्यमप्येवैवमेव सौ भाव इति तद्य न एव भावः स एव स्य न एव स्य स एव भाव इति तयो-
परस्परमेवैवमेव एव कृतं किं कालेवैवमेवैवमेव । अस्ति भावव्यतिरेकं अतः पटादिव्यतिरेकविधौ न घटादिव्यतिरे-
मेदः वसन्तीत्यवयवपरिग्रहमेव अतो न शेषेन विधिः प्रयोज्यः, अत एवमेव वदन् भावो न घटस्य अवयवपरिग्रहो भावो
35 न परस्परमेवैवमेव द्रव्यार्थस्वरूपमित्येवमेव भवतिस्वरूपत्वात् न किञ्चिदन्यत् इति । मेदोऽपि विद्यार्थमेव
न घटपटादिभवंति—सोऽप्येति । विद्यास्वरूपवै—सोऽपि न घटादिमेव इति किं घटादिभवंति मेदो
नान्ते वा स्वरूपमेव स तद वति स जगत्सर्वं सत्यमवयवत्वात् न सत्यस्यमप्यतिष्ठ इति घटादिव्यतिरेको मेदो न सत्यमिति इति
प्रवृत्तारम्भेन मेदाभावे उपपत्तिः यद्यपि मेदो न भवत्यर्थः न तर्ह्येतो भवतः भवनस्यमवयवत्वात्, सत्यस्यमवयव एव
तयावयवस्य स्वरूपिणाणवत्तयावयवत्वात्तयावयवत्वादि अतः । वस्तु घटपटाभाव इति काल मय इत्यन वती

(नन्विति) ननु षट्स भाव इति व्यतिरेकपक्ष्या व्यपदिश्यमानत्वात् पटाविव्यतिरेकेण पट एवेति—न तु खतोऽप्यवगृहेण भवनेन, ततः पटाविभेदेन भवनस्य कर्ता षट एवेति, व्योच्यते, न, भावस्यैव तथा तथा भवनात्—न ब्रूयो षट्स भवन न षट्स्येति भेदव्यपदेशो नास्तीति, स पुन रूपचरितो पटाविभिरभिप्रत्येकस्य भावस्यैव तथा तथा तेन तेन प्रकारेण षटपटाविना भवनात्, अन्यथा पटादयो न भवन्त्येव भवनव्यतिरिक्तत्वानिरूप्यम्, स एव हि भावो षटपटाविर्भवति इत्या- 5 विम्वनकरणयोः पुरुषभवनकरणत्वात्, पटाहीनां भावाव्यतिरेकान् पुरुषाव्यतिरिक्तत्वाविम्वनव विति । तदर्थयति—न हि इत्यादौ भवति कुर्वति वा देवदत्तो न भवति करोति वा, इत्यादौ भवनकरण योः कचूत्वे प्रविष्टयमाने तत्समुदायस्यावश्यं उत्पत्तिपक्षेः, समुदायसमुदायिनोद्भान्यत्वात् । उप- संहरति—नतो भावत्वेऽभावरत्ने वा नास्त्येव भेदो पटावैरिति, भवने प्रत्युते करोतिप्रभृत् किमर्थम् ? सर्ववस्तूनां भवगार्थत्वप्रवर्धनार्थम्, तव व्याह—यतो मुषोऽर्थमभिधमति सर्ववस्तव इति । एतस्मा- 10 न्नानाम पटाविर्भिन्न इति ।

तच्च प्रत्यक्षमितन्निरवशोपविशेषणं भवनं सर्ववस्तूनां मूर्तं स्फटिकवत् सर्वविन्मप्रति विन्मसामान्यम् ।

(तच्चेति) तच्च प्रत्यक्षमितन्निरवशोपविशेषणं भवनं—निमग्नानि किडीनानि प्रत्यक्षमितानि यत्रैव भावे निरवशोपानि विशेषणानि स्य इति पर इति या षटः पट इत्यादि वा सर्ववस्तुमेवादौ 15 भवनम्, सर्ववस्तूनां स्फटिकवत् सर्वविन्मप्रतिविन्मसामान्य—मुद्राप्रतिमुद्राभ्यायेन निघमानानामा- त्मरूपाणां स्फटिकवदनेकथा दृश्यमानानां विन्मभूतानां प्रतिविन्मभूतानां सामान्यमभिर्गं बीज मितानि तत्स्वरूपवर्णनाम्येव प्रकारानि निर्दिष्टेपणस्यार्थसंपरिकल्पनयेति ।

तदर्थं भाष्यत इति चेदुच्यते—

तदेव हि भवनं ग्रीष्माद्यङ्कुरादि वा तदेव च मृदादि साध्यं साधनस्यैवं भवनमेव 20 ग्रीहिणीयं तथा अहेयं सदा तदवस्थमेव भवनात्, पुरुषस्य हस्त्यादियायज्ञभवनवत्, पुरुष

स्वरूपार्थं स्वरूपवत् स्वरूपिणोर्भेदे श्लेषोपपत्ते न हि कस्य द्यमित् स्वरूपोऽप्येवमेव तत्तत्र षट्सैव भवनप्रतीतेः तत्र पट इव कर्तुं पट एव भवति ननु पटाविवेकेण षट्स कर्ता पटाविव्यतिरेकेण भवनवत्प्रतीतेः कटवदौ व्यपन्नं च भेद पटार्थः । न तु खत इति न तु खतोऽप्यवगृहेण भवनेन पटपटाविर्भवतीत्यर्थः । नच षट्स्यैव भवनं न षट्स्येति भेदव्यपदेशो न विरतिरित्येवमिति अपि न स रूपचरितो भवनस्यैव षटपटाविरूपेण भवनात् पटभवनोर्भेदे 25 हि पटो न कर्तरीति भव एव च खत, खतपटाविर्भाव—अवस्थान्येति । यद्यप्यभावे—इत्यादिप्रवृत्तेति इत्या- देभ्यस्ते करणे च पुरुषादेर्वच्यं भवनं करणवत् तद्वैलक्षण्यं समुदायसमुदायिनोरपेक्षारहितं भवनः । इदानीं स्फुटीकरोति न हीति । तच्चेति निरवशोपानि—निघ्नानि निघेयपानि—वटपटाविव्यतिरेकेण प्रत्यक्षमितानि—मन्तरीनानि वसिन् भावे तत्ताम्ये मातः सर्वस्य मूकमूर्तं वारकमिदमर्थः । स्फटिकवदिति विन्मप्रतिविन्मवत्त्वेनैवनेकथा इत्यमानायां भाष्यतां यथा एतद्विरुद्धं सामान्यं तथ्य भाष्येऽपि सर्वेषां सामान्यमिति भावः । ननु मूर्तं तन्मन्त्रं भोक्तव्यं वैतितन्मन्त्रं 30 निर्दिष्टोपपत्तेति वदन्न भवनं षट्स्य भवनं षट्स्य भवनमिदानीं निघेयपटाविरहितं भवनमेव भवनं तत्तदभ्युपेक्ष ततो वटपटाविव्यतिरेकेण निरूपयितव्यं भवति । तदेव हीत्यादि वयाऽऽवयवाऽऽवयवमन्येव परिभययति तथा भवनवति ग्रीहिणीयताम्येवनिघ्नवत्तदवस्थामन्येव भवति ग्रीहिणीयताम्येव भवति ग्रीहिणीयताम्येव भवति ग्रीहिणीयताम्येव भवति ।

एव हि हस्त्यादिर्मृदादिभ्य भवति तथा भवनमेव पुष्यिभ्यम्पुमृदादिर्मवति, एकत्रैवोपयुक्तार्थ-
त्वात् । षटादेर्मवनस्य मेदेऽसत्त्वमेव भावाद्भिन्नत्वात् स्वरविपाणयत् ।

तदेव हि भवनं धीक्षादीत्यादि यावत्साधनजैः भवनमेव धीक्षिणीवम्, आदिमह्वादिभ्यु
क्षेत्राकाशानि, जङ्गलाणि वा, तदेव च मृदादि—सुक्षोष्ठवन्माहमसिकठानि च, भवनमेवेति वर्तते साम्य
साधनञ्च भवति, पुरुषवासिभ्यामप्यात्मन्येन स्वयमेव निश्चयमिति वर्तते, यथा तदभिन्नकर्तृकृपाणि
साधनं साधनञ्च तथा भवनमेवासाधनवतिरिति साधनं साम्यज्ञेयमेव, यथाऽऽप्येवमपरित्याज्य भवनमेव
धीक्षानिर्विकल्पानन्तेऽपि तद्वत्त्वमेवाप्यनुवतात्मकस्वरूपावृत्त्यात् सदा—सर्वकालम् । को दृष्टान्तः ?
पुरुषश्च हस्त्वामि यावद्वृत्तमवत् । यथा यन्तरेरभिन्नतया पुरुषो हस्तश्चपर्वतसरितस्तमुद्रादिप्रप-
ञ्चाप्रमितयति क्षयः सृजस्तुपदंहरति च तथा तथा भवनात्, चेत्तदहस्ताद्यो न तदा केचिन्नेदेन
भवन्ति हस्तादिप्रपञ्चेन तु पुरुष एव हस्तादिर्मृदादिभ्य भवति, आदिमह्वादित्रयेऽप्यकाशपुत्रादिर्म
वति तथा भवनमेव पुष्यिभ्यम्पुमृदादिर्मवति न मेदः कश्चिद्वनतदेवैवगौः । किं कार्यम् ? एकत्रैवो-
पयुक्त्यर्थत्वात् । षटादिरभवनचक्रम्—भवनात् भेदेऽसत्त्वमेव, भावाद्भिन्नत्वात्, स्वरविपाणयत् ।

भावाद्भिन्नोऽपि षटो भवत्येव ज्ञेयस्य भवने बन्ध्यापुत्रोऽपि भवेदपदत्वात् ।

('भावादिति') भावाद्भिन्नोऽपि षटो भवत्येव ज्ञेयः । तस्य भवने बन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत् ।

एतस्य विद्वन्मात्रत्वात्पदत्वाद्भगवतामावात्, पदवत्, पदभवनं हि पदवत्पदभावोऽपदवत्स्य भावा ।
वन्मात्पदवत्त्वात्—पदवत्समाऽभावात् ।

पदमेवार्थं व्याचष्टे—

आत्मनाऽभावात् पदवत्, पदवदेव या तज्जावाभेदाभावाच्च भाव एव विकस्योऽत्र
न सत्या ।

आत्मनाऽभावादिति, साधनान्तरमेव वा बन्ध्यात्मनाऽभावादिति यावत् पदवत्, यथा षटो
वृत्तात्मनाऽभवत् षटो न भवत्येव षटोऽपि षटात्मनाऽभवनाद्ब्रह्मो मा भूत्, षटात्मनाऽभवन्न भावा-
द्भिन्नत्वाद्युपगमात् सिद्धम् न चेदेवं बन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत्, षटात्मनाऽभवनात् पदवत् । पदवदेव
वा तज्जावाभेदाभावाच्च षटाभिभेदाभावाच्च भाव एव विकस्यो न सत्या ।

तथा तथा भवतादिति पुरुषस्यैव वृत्तादिभेदगम्यतया पुराणवैतन्यवत्तया भवत्वात् न हि पुरुषस्य हस्तादयो वृत्त-
हो वा पार्थिव्येव भवन्ति एवं भवन्मपि वेत्तव्यवैतन्यवत्तया भवतीति शब्दः । यद्यपीह भवन्मप्यवत्तया भवेत् होमाह—षट्-
क्षिप्रमवत् इति । यतोऽहं यावदभिन्नतया स्वरविपाणयत् । एवमवत्तयावत् पदवत्पदवत्तया—भावादिति ।
बन्ध्यापुत्रः च भावाद्भिन्नत्वात् पदवति भावः । भावाद्भिन्नत्वं हि बन्ध्यापुत्रं तेषामपि हेतवे ज्ञेय-
हस्ताह—एतकोति पदवत्त्वं पदवदेव निश्चितमित्याह—पदमवत्तयमिति । यद्वत्तयाऽप्यभावेति हेतुं पदवत्त्वं निरर्थ-
कत्वात् नहिअत्र यथापेक्षे—आत्मनाऽभावादिति । हेतुपदवदेव भावं हेतुमित्याह—बन्ध्यापुत्राऽभावादिति यथा
यथा कालिका कालेन यद्वत्तयाऽभवत् यतो न भवति तथा षटोऽपि षटात्मनाऽभवनाद्ब्रह्मो न भूत् यथा यथा
यथाऽप्यवत्तयावत्तया भावाद्भिन्नत्वं पदवत्तयावत्तया भवतीति शब्दः । नहि षटो षटात्मनाऽभवत्तया भवतीत्युपगमात्
तर्हि पदवदेव बन्ध्यापुत्रोऽपि भवेदिति—न चेदेवमिति वदन्तदहं—तज्जावाभेदाभावाच्च भाव एव विकस्यो-
त्तयावत्तया एव यथा षटो पदवत्तया विकस्यतु न कदा इति भावः । निश्चितपदवदेव भवने पदवत्त्वं सर्ववत्

इदानीं मेदकारणविशुद्धाद्य रूपविषयमाह—

विकल्पो हि मेदसंसर्गपरिणामैर्मवेत्, न चास्य मेदः संसर्गः विपरिणामो वा एकत-
त्वात्मकत्वात् प्रतिस्त्वथत् ।

विकल्पो हीत्यादि, विकल्पो न सत्यः, स तु भवन्नैमिषिभिः कारणैर्मवेत् भवसंसर्गपरिणामैः,
तत्र मेदेन—पटादिप्रमाणान् कृपाणां परस्परतो मिश्रणीति गृह्यते । संसर्गण—सन्तुनां संभावेन पट- 5
कान्तुभ्योऽप्य वत्तम इति । परिणामेन—हीरं वृत्तित्वेन परिणत वृषि हीरावन्यत्, पतेपात्राभ्युपेक्षितः
प्रवोजनातिनानात्वाद्धोके प्रसिद्धेति । एता मेदबाधुपपत्तौ मयेयुः, तत्र न चास्य मेदो न संसर्गो न
विपरिणाम इत्येवादिष्व प्रतिज्ञा एकहेतुसाम्याः, कोऽसौ हेतुः ? उच्यते—एकतत्वात्मकत्वात् तस्य
मावत्त्वमेकं तत्त्वमनन्यत्, स एवाऽऽत्मा स्वभाव इत्येकतत्वात्मा तदुपादेकतत्वात्मकत्वात्,
प्रतिस्त्वथत्, यथा त्वं त्वं प्रति प्रतिस्त्वम्, स्वम्भवेन मिश्रानामसाधारणः स्वात्मा यः स तु भाव 10
इत्येवैकतत्वात्मकत्वात् मेदसंसर्गपरिणामात्मकः तथा भावोऽपीति नास्ति विकल्पो भावस्य ।

अप्यापि स्वाद्विकल्पः सोऽप्यमतेनैव, न मेदाभ्युपगमेनेवाह—

विकल्प्येत न भाव एव नाभावाः, रूपव्यादिरसस्वादिभिः भावस्यैव घटपटादिना भयनं
नास्य मेदः कश्चित्, तस्यापि तत्त्वादेव कुतोऽत्र विकल्पाः ।

(विकल्प्येत चेति) विकल्प्येत न भाव एव नाभावाः रूपव्यादिरसस्वादिभिः भावस्यै 14
वासी, भाव एकनिदसंसर्गगतत्वाविषया तस्यैव घटपटादिना भयनं नास्य मेदः कश्चित्, मेदव्यामव
नारमकत्वावित्युच्यते । तस्यावत्त्वत्वाद्यसौ न विकल्प्येत मेदः रूपव्यावत् अवतः सम्भाव्यमानस्य स्वभाव
एव विकल्पितत्वमतेऽपि, तस्यापि भावस्यापि तत्त्वादेव—प्रागुच्यहेतुप्रकारेण तत्त्वादेकत्वादेव कुतोऽत्र
भावे विकल्पाः ?

इतर आह—

ननु मेदः प्रत्यक्षत एव पूर्वोत्तराद्युत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविमकत्वाद्गृह्यते ममेदस्य न
गृह्यते ।

ननु मेदः प्रत्यक्षत इत्यादि भावमेदस्य न गृह्यते, पूर्वोऽयमुच्यतेऽप्य घट इति निम्नेवेन,
आदिमहणापूर्वाद्योदक्षिणापरमेदेन न गृह्यते घटादिः, तद्योतस्यो विनष्ट इत्युत्पत्तिविनाशसाम्यात्,
वस्तुतोऽपि घटपटादि, स्वररक्षादि साकल्यमेदेन—कृण्वो रक्तः पण्डः सफुल इत्यादि, यमिः कार्मेः 20

विकल्पो हीति । एवं मेदकारणविशुद्धत्वं मिश्रणं—तत्र न चास्येति भावस्य मेदो नास्ति घटस्यो वाति पतितस्यो नास्ति
इति एवमेव प्रसिद्धमन्य हेतुस्तु सर्वत्र एकतत्वात्मकत्वाविशेष एव दृष्टान्तः प्रतिस्त्वथवेति प्रतिषेधं निपमाने
योऽन्यथासौ भव्यो भावकश्चकन्यत्वात् एव त्वं मेदसंसर्गपरिणामा नानेवात्यक्ष इति प्रतिषेधं विकल्पो भावमेति अत्रः ।
विकल्प्येतेति भाव एव कटपटादिना विविधप्रकारेण भिन्नमहति भावतो निरसमावत्त्वात् योऽपि विकल्पो न मेदयोगेऽन-
व्यामवत्त्वत्वात् पदुगच्छेति भावः । ननु मेदस्य प्रत्यक्षेण निरसमावत्त्वमिनाद्यवस्तुमेवैर्मिष्यतया एवमावत्त्वमेदस्य 20
तत्र तथा न स न प्रत्यक्षमभिमित्यवच्छेदे—ननु मेदः इति । येषां तेषां मेदकारणं कथं निरस्यमाह पूर्वोऽयमिति स्वादिना
पूर्वं घट इत्यादि कश्चिदेवमनया प्रतीयमानाः पूर्वोदका यदापि यथाजायमानादिभिरमावत्त्वमिति अन्यथा पूर्वोदानीं प्रतीयमा-

मयेत् भावस्ततो न निघेत कश्चिद्विद्यमानो न भवति । भावाभावो हि मिश्रः, उपचितापचितमवनो
वेति स एव भावो न भिद्यत इति, कश्चिदुपचितापचितमवनो वेति सम्बन्धः, यावदुपचितस्य तावदेव
न भूतो नाधिको वा भवति स भावः । इतिहासो हेत्वर्थः, उपचितापचितमवनानामेव दृषिपटाद्यव-
स्थानाभाविनिघनविभागामावर्तनादिति हेतुः, तं दृष्टवितुमाह—इति न काचित्पक्षा दृषिपटादिर-
निघिनविभागवती—आदिः प्राग्विद्यमानस्योत्पत्तिः, निघन—विद्यमानस्य विनाशः, विभागोऽस्य 5
त्वम्, एते आदिनिघनविभागा दृषिपटाद्यवस्थानो न सन्ति, पूर्वोत्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागा-
भावस्य प्रतिपादितत्वात् तत्तद्व्यवभागात् शोषणीयते नापणीयते चासौ भावः क्षीरव्याघ्रव्याघ्र-
रूपत्वाद्भूतस्य सृष्टिरूपत्वाद्यवस्थानु वेति ।

एतस्य हेतोरसिद्धिं परिहरन् परपक्षेऽभिप्रायान्नेन वत् साधयति—

यदि स्यात् सा लघुव्यावस्थापि तत्रपक्षर्मा स्यात् सर्वतो व्यावृत्तत्वात् दृषिपटवत् । 10
महापृथिवीविषयत्वस्य सादिनिघनविभागे स्याताम्, इतरेतरासत्त्वात् घटवत्, घटोऽपि
वाऽनादिः अत एव, आकाशमहापृथिवीवदिति ।

यदि स्याद्विस्थापि, आदिनिघनविभागवती यदि स्यात् सा दृषिपटाद्यवस्था लघुव्यावस्थापि
तत्रमभवा स्यात्, सर्वतो व्यावृत्तत्वात्, दृषिपटवत् । सर्वतो व्यावृत्तत्वं च सिद्धं घटस्य, दृषिपटा-
द्यवस्थानाच्च मेदाम्पुगमात् । तथाचिच्छतकाद्विषयस्य लघुपक्षर्मापार्जनं घटस्य, गवार्थं साधनत्वम् 15
महापृथिवीविषयत्वस्य सादिनिघनविभागे स्यातामितरेतरासत्त्वात्, घटवत्, घटोऽपि वाऽनादिः—
अनादिरनिघनो निर्विभागश्च स्यात् एव—इतरेतरासत्त्वादेव आकाशमहापृथिवीवदिति, घटमेदाम्पु-
गमेनैवैतत्साधनमनिघातजनमिति । एव तावदुपचितापचितमेदामावः ।

यद्युक्त प्रत्यक्ष एव मेदो गृह्यत इति—

तद्वृणमपि मेद मेदस्याभावादेव, अभावः कस्यनात्मकत्वात्, कस्यनात्मकत्वात्, 20
वस्तुनोऽन्यथात्वात्, सा च कस्यना वेदातः कालतो वा स्वरूपत एव भिन्नैवैवमेदकस्यना

मवका लघुव्यावस्थानेमेदोर्भवत्तत्वात् । अनादिको अभावः तदवस्थानतो भवतीति भावः । न ह्युक्त इति
यपक्षस्यैव इत्यर्थः । अद्विको वेति न योपपन्नमात्र इत्यर्थः । न हि अद्विकोपपन्नमात्रमात्रो भवतीति भावः । अत्रार्थे
हेतुमाह—उपचितापचितेति । इत आदिनिघनविभागव्यापारो न सन्तीत्यत्राह—पूर्वोत्तरेति । तदभावादिति
पूर्वोत्तरेति विनाशवस्तुप्रविभागव्यावस्थानेति । उपचितापचिते व्यावृत्तत्वात् इति व्याख्यासिद्धिः, तत्रपक्षर्मेति नादि- 25
विभागवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वतो व्यावृत्तत्वादिति, तत्राद्विकत्वमित्यर्थः । तथाचिद्धिं वाचयति—सर्वत
इति । अत्र तथापि लघुव्यावस्थायाः तत्रमवस्थेति ग्राहीकृत्ये तर्हि तद्व्यावृत्तत्वात्तत्रमपि तत्रमवस्थेति न साविस्म-
तयाचिच्छत इति । आदिनिघनविभागवती भवतीत्यर्थः सर्वतो व्यावृत्तत्वं हेतुर्न लघुव्यावस्थामाह—गवार्थं
इति । सर्वतो व्यावृत्तत्वात्तत्रमेव योपपन्नमाह महापृथिवीति, एतयोर्विद्यमानाम्पुगमादिति प्रत्यक्षं येषां
तथाचिच्छतोरनादिनिघनविभागव्यावस्थेति व्याख्यासिद्धिः । तथा कालिकाह—घटोऽपि वेति । इतरेतरासत्त्वं—वेदस्य भग- 30
वात्तुपपन्नमवस्थेति व्याख्यासिद्धिः । वेदस्य प्रत्यक्षेन बह्वर्थं पूर्वमिदं तत्रापि न तु सर्वं मेद
स्यैव प्रत्यक्षविषयताप्रतिपत्तौ लघुव्यावस्थायाः कस्यना तस्यपि प्रत्यक्षतो यदर्थं भवेत्तत्वात्—तद्व्यावृत्तमपीति ।
अत्र मेदस्यावयवः प्रत्यक्षतो गृह्यमाणस्य अवयवमात्रस्यपि अभावप्रतीतिमात्राद्यवस्था—अभाव इति । भावने-

स्यात्, वक्ष्यकाद्यमदं वा भेदकस्याना स्यात्, उभयमाप्यसद्रूपत्वं कस्यानायाः, इह तु
 देशकालाभ्यामभेदो नास्ति, घटादेः कपालादित्वेन भिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुस्यो
 रूपादिशोऽभिमित्याप्यत्यक्षमेवात्, काष्ठतश्च क्षणे क्षणेऽभ्यत्यात्, तस्मादनमिताप्य
 परमार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति ग्रहणमसदध्वारोपात्मकम्, वक्ष्यकादेवा
 भावात्, तदुपपन्नम् ।

(तद्ग्रहणमपीति) तद्ग्रहणमपि भेद भेदस्याभावादेव तदुपपन्नमप्यवत्, अभावः कस्याना-
 त्मकत्वात्, तस्य भावैक्यस्य सावितृत्वादेवः कस्यानात्मकः, कस्यानात्मकभावात्, वस्तुनोऽभ्यवा-
 त्वात्, सा च कस्याना देशतः काष्ठतो वा लरूपत एव वा भिन्नेष्वेवमेव कस्यानात् स्यात्
 देशकालाद्यभेदे वा भेदकस्याना स्यात् जननवाऽप्यसद्रूपत्वं कस्यानायाः । इह तु स्वप्नमेतद् देशक-
 10 अभ्यामभेदो नास्ति भेद एव, घटादेः कपालादित्वेन भिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुस्यो
 रूपादिशोऽभिमित्याप्यत्यक्षमेवात्मेवाभावात्, काष्ठतश्च क्षणे क्षणेऽभ्यत्यात्, तस्मादनमिताप्यपर-
 मार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति वा ग्रहणमसदध्वारोपात्मकं देशकालादेवभावात् तदुप-
 पन्नम्, तदुपपन्ने इह तदुपपन्नम्, तत् प्रत्यक्षाभासमेवेत्यर्थः ।

वदन्त्युच्यते अमेव न गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदपि न यस्यात्—

अनेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षतः भावस्वामिप्रत्यक्षमात्राणस्य च भावत्वात् ।

(अनेद इति) अनेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षतः किं कारणं ? भावस्वामिप्रत्यक्षत्वात्, गृह्य
 मात्यस्य च भावत्वात्, नामागो गृह्यते, यथा तदुपपत्तिः ।

यदि भूतत्वम्—

अथ समस्त एव कस्माज्ज्ञानो न गृह्यते ? अथ तु समस्तग्रहणं वक्ष्यामः, त्वां तु किञ्चित्

20 गृह्यतामः पश्यता त्वया घटं किं समस्त एव घटो न गृह्यते ? परान्तरादिभागाः किं न
 प्रत्यक्षाः ? आराज्ञागा एव किं प्रत्यक्षाः ? इति किञ्च समानदोषत्वाद्बोधयेतत्—भावस्य
 सर्वगतत्वात्प्रत्यक्षत्वदोषो नम नास्तीति विशेषं पश्यत एव मुख्यतः बहुमित्यं भवति तथा न
 भवतीति, न तु सर्वत्रेवावर्धनमाह पक्षो यस्य तस्य ।

कालादेरौ न नास्तीति निरूपकत्वात् भिद्यमानस्य वा प्रतियोगिभेदेति । कस्यापि भेदेकाह—तस्य भावैक्य-
 25 योऽस्ति देशतः काष्ठतः लरूपतो वा भिन्नेष्वेव अनेदस्य देशमित्येवमित्येव देशस्य वा कस्याना मदेव, तद्यथा-
 पीरमप्यनेदस्य—सा चेति । अमरविकल्पस्याभावे सकथमेव देशाणादित्येवमेतद् व्यत्ययेन, देशस्यैवोपादानं,
 देशस्यैव भिद्यमानं वस्तु यावत् परमाणुस्यो रूपादिशोऽभिमित्याप्यत्यक्षमेवात्, एवमाभिमित्याप्य प्रत्यक्षमित्यस्य
 भेदस्य घटोऽप्येति स्ममिदमिति नामिच्छन्तया प्रत्यक्षाभ्यासत्वात् तद्वत् अभ्यासेत्यस्यमेव भिद्यमानादित्येव
 इह स्थितिः । तथा च भेदप्रकाशं प्रत्यक्षाभास एवेति च । तदर्थं हेतुः प्रत्यक्षेन पश्यत इति निराहक्यमेवो न
 30 प्रत्यक्ष इत्येवार्थं निराहक्येति—अनेद एव स्थितिः यातो हि गृह्यते स चाभिमित्याप्य अनेदमेव एव प्रत्यक्ष-
 मित्य इत्यर्थः । ननु यदि नेतो न गृह्यते सप्रमाणत्वात्नेदस्यो ग्राह एव, तर्हि पूर्वतया ग्राहस्य महत्त्वं पश्यत-
 एव धर्मो धर्म इव यत्नेतुः सर्वप्रमाणत्वात्नेदस्यो ग्राह एव, तर्हि पूर्वतया ग्राहस्य महत्त्वं पश्यत-
 एव धर्म इत्यर्थः । अथ न तु गृह्यतामप्येवमेव ता किञ्चित् गृह्यतामः देशादेककालेव न गृह्यतेत्यं निराहक्यम्—

पान्दरेय इत्यन्तरं वा यतोऽपि मास एव चाभिमतत्वात्, यो यो मासः स स तद्वद्वयेन पृथगे,
 दृष्टान्तो वैशकारमवत्—तस्य वैशस्य स्वात्मा—वैशस्य भावः सर्वं तत्सर्वं मासादभिमतत्वात् पञ्चावस्था-
 हृदये मासवत्, तथा वैशमहणे समस्तो भावः तद्भावात्साहचर्ये, एतद्भावनार्थमाह—तस्य छेदोऽपि
 प्रथमं प्रति वैशः, हि शब्धो व्यस्यार्थे, व्यस्यार्थकोऽपि वैशः प्रकृत्या सार्वाविभक्तमयमवस्थासम्भ-
 १५ त्वात्—सर्वेण समस्तोऽयं भावेन अभिमतो भवन्मिलनेवैकं वृत्तिमनुभवमात्मरूपमिति श्रुत्यैव वैशः
 सार्वाभावसमा, प्राशुक्तपाण्याद्यनयनपुरुषपरमवत्, अत आह—तस्य छेदोऽपि प्रथमं प्रतिवैशः सर्वा
 विभक्तमयमवस्थासम्भत्वात् सार्वरूपमनसिःशब्दः, यतोऽनेन व्यापेन वैशमहणे समस्तमवस्थमिलनेव
 पञ्च एव वर्तनं नाभ्युपेति । नन्वेकैवैशः स एव चेति निप्रतिपिद्धमिति चेत् हावमात्मत्वापेक्षबोक्त-
 त्वात् स्वाम्ना सात्वयवर्तनं नाभ्युपेति, नन्वेकैवैशः सावयव इव निरवयवोऽपि प्रकटातीति मया
 २० तयोक्तम्, परमार्थतस्तु निर्दिष्टमात्र एवासाधुक्तो वद्वये च । अथवा प्रथमं विद्यतो विलीनत्वात्तस्य
 भावस्य, प्रथमं वैशं प्रतीयते वैशः, तस्माच्चाविभक्त इत्युक्तम् ।

अत आह—

न चास्योर्ध्वपक्षिर्ध्वविष्टु मूर्ध्निविचर्तप्रत्यङ्गानामेकत्वामिमममेववदेकत्वात् कचिद्व-
 ष्टेदो विद्यते दक्षिणोत्तरयोरपि किमु पटपटयोर्बन्धनैकमूर्ध्निविचर्तानवच्छेदात् इति च भावो
 १५ ध्रुवः कूटस्योऽभिचाढी अमपायोपवनोऽविकार्यनुत्पत्तिरुत्तिरव्ययः । एतामि हि नित्यविशो
 पणालि मासस्यैव प्रष्टव्ये न पुकपादीनाम्, वक्तव्यम् ।

(न चेति) नवैकत्वामिमममेववद—नवाधैर्मूर्धेः—सरीरस्य विचर्तानं—विमागानामूर्ध्व
 क्षिर्ध्विच्छेदाऽज्ञावयववत्तया न परम्, किन्तु प्रत्यङ्गवत्तया च पुत्रवयववत्तया कपाकावित्तेनावभाध
 मावाभावेकाव्यामेव, चक्षुरपिमागामिद्यतः एकत्वानिर्दिष्टमात्रत्वात् भावविचर्तममज्ञानं तदेकत्वा-
 २० निर्दिष्टमात्रा, तस्मात्प्रत्यङ्ग न कचिद्विभक्तममेववदेकत्वावच्छेदो विद्यते यथा वा भट्टानिरेव यथा

यो य इति । नन वच उक्तान् तन तन उक्तव्येन व्यस्यार्थमिति भावः । वैशकारमवस्थिति, वैशः पञ्चैकः
 तस्य स्वात्मा—मासः सार्वरूपः स च यथा यतोऽपि वयस्यपञ्चावस्थावैशमहणे समस्तो भावो पृथगे व्यतिरिक्तः यथा
 वयस्ये पुरोमये पृथगे एवो वयो पञ्च एव तथेति भावः । अथुपमैव मासवति—तस्य हीति भावस्य हि
 व्यतिरिक्तस्य इत्येवैव वैशः प्रथमाका समस्तानवैवावयवस्यो भक्तवयवैववत्तया सार्वरूप्यं व्यतिरिक्तमिति नये
 २५ एव एवमेव प्रत्यङ्ग इति भावः । अत एव एवैववत्तया कर्त्तुं स एव स एव वेत्तवयववत्तया विद्वत्तयापेक्षिमाहृदये-
 वस्थिति । अथमिदमवस्थितिमनुपपत्तिरुत्पत्ति—सावयवमिति । यथा एवमवयवो हस्य इत्युत्पत्ते तथैव
 मन्त्रवि निरस्तमोऽपि हस्य इत्युत्पत्ति इति अथमवयववत्तया स वेत्तवयववत्तया, यद्युत्पत्ति अथवयववत्तया
 वाक्येन निर्दिष्टमात्रेकत्वावस्थित्यवयववत्तया—नन्वेकैवैश इति । प्रत्यङ्गवत्तया व्यापकत्वार्थमात्मनुरूपमपि विद्या
 पानात् एव इत्येव—मय चेति । मासस्य एवैववत्तयापेक्षविद्याये कर्त्तव्यत्वात्—अ चावेति यथा पुरवत्तया-
 ३० पुरवत्तया मासमात्रवत्तयापेक्षविद्याये कर्त्तव्यत्वात् यथा वा यथावेत्तवयववत्तया इत्युत्पत्तिमात्रवत्तया च वैशः एव
 मासवत्तयापेक्षवत्तयापेक्षविद्याये कर्त्तव्यत्वात् यथा वा यथावेत्तवयववत्तया इत्युत्पत्तिमात्रवत्तया च वैशः एव
 मिमतमिति । अज्ञावयववत्तयेति वा वेत्तवयववत्तयापेक्षविद्याये कर्त्तव्यत्वात् यथा वा यथावेत्तवयववत्तया इत्युत्पत्तिमात्रवत्तया च वैशः एव । अत

इत्यात् भेदाभावात् । एतमर्थमन्योऽप्यन्वाह 'आद्येषु प्रक्रियाभेदैर्विधेयोपबर्ण्यते । अनागमविकल्पा तु
 कथं विधोपबर्ण्यते ॥' (वाक्य कां २ श्लो० २३५) आद्येषु साध्ययोगवैधेयिकवेदक्षिरः प्रवृत्तिषु
 प्रवृत्तिषु रूपप्रभृत्सु भाविनिन्नानिन्नाद्वैतवेदत्रैवाविपकार्यप्रक्रियाभेदैः विकल्पात्मकपदार्थप्रणयने यथाप्रक्रि-
 यमविधेयोपबर्ण्यते विकल्पस्यावस्तुत्वात् । विद्या तु तत्त्वज्ञानं साऽऽगमविकल्परूपा न भविष्यतीति
 आगोचरान्तिस्मन्तत्वात् तत्त्वज्ञानविषयामन्तारमकैकरमार्थस्य । यथोक्तं 'पण्णवमिआ भावा' (आब० ५
 नि० ४८८) इत्यादि, आगमाभ्यासात् सन्ध्यवर्द्धनज्ञानचारित्र्यतपोविधेयविधेयित्वाविधस्य सर्वभा-
 वविषया विद्या स्वयमेव आत्मभेदोपबर्ण्यते, भाविद्यमाना तु तन्मिदानीयते सा आनागमविकल्पेत्यव-
 आह—'अनागमविकल्पा तु स्वयं विधोपबर्ण्यते' इति । तथा चान्ध्याः 'विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः
 शब्दयोनयः । तेषामप्योम्यसम्बन्धो नार्थः शब्दाः सुप्रसज्यन्ते ॥' (व्यापमन्त्रार्थं जपन्तमनुनोदुतेयम्)
 शब्दा इति शब्दानुमानमस्तिनपिहेतव इति ।

10

अथ आह—

ये त्वेते षट्पदविशेषा मेघस्तनितवहेते शब्दा एव केवलाः शोभन्प्राप्यत्वाभार्यस्वरूपस्य
 वाचकाः, नन्विदं प्रसिद्धिप्रस्तुतव्यवहारविरुद्धम्, अत्रोच्यते न ब्रूमः प्रतिपादक इति, किं
 तर्हि ! वाचका इति ब्रूमः प्रतिपन्नसङ्केतसंज्ञातपुष्कलप्रात्ययेन प्रतिपादकत्वं न विरुध्यते,
 मयूरविरुधवन्नि सङ्केताद्व्यवहारानुपातेन ।

15

प्रवर्णकत्वं जगन्मोक्षवन्मुपपद्यमिति वर्ण्यते—एतमर्थमिति विद्वत्प्रतिपत्तिः पञ्चविधकल्पप्रवर्णनमित्यर्थः । अत्र
 नवे हि विधयो प्रवृत्तिषु त्वीरमेतस्मै तत्त्वज्ञानाद्यप्यनर्थं प्रवृत्तेर्मेवकल्पमविद्यप्रवृत्तमेव नहि तत्त्वज्ञानिनामैव
 प्रवृत्तेः धर्मैः सम्भवति पुनस्तत्र अन्त्यतत्त्वज्ञानेन तत्त्वज्ञानमुपपन्नात् । एवं बोधवर्ण्यतेऽपि । कैदेविकमते तु ईश्वरस्य
 कल्पसङ्केतं बोधोपपन्नस्य निमित्तत्वात् कल्पविशेषास्तुल्यमेव तत्त्वमर्थम् । कैदेविकमते—वैराग्यवर्द्धनेऽस्मैत्येवाविश्वज्ञानेन
 मयमर्थकत्वं वैराग्यमविद्यापूर्वमेवेति विज्ञेयम् । विद्याकल्पमविद्यते—विद्या विधति तत्त्वज्ञानं विद्येत्युच्यते तत्र
 न कल्पार्थः कल्पमन्त्रेणत्वात् तत्त्वज्ञानविषयीभूतस्य पर्यायज्ञानमन्त्रस्यैक्यस्यविधित्युक्तः अतो विद्या कल्पमर्थं
 विकल्पस्या न कल्पतीति यावत् । तत्र आत्ममाह—एवमप्यपिआ भावा इति 'प्रवृत्तयोषा भावा अकन्तमप्यस्यन
 पिअप्यभावात् । प्रवृत्तयोषां पुनरन्तर्भावात् श्रुतिविददा' इत्यादयश्चिद्विधियावाकायाः । आत्ममात्राः बोधोपो-
 क्तत्वात् आगमाभ्यासाद्विधिति सन्त्यर्थेनज्ञानचारित्र्यतपोविधेयमविद्यविधित्वाविधित्वात् । पुनस्तत्र प्राज्ञान्तात्वात् स्वात्मनि
 विद्यमानैव साक्षरममृता विद्या सर्वभाविषया आत्मनैव प्रवृत्ततात्प्राप्तीति यावत् । अमारागमिति, आद्येषु प्रवृत्तयोषाभेदै-
 र्बोध्यन्त इति एतावत् । कल्पार्थस्य विकल्पमात्रस्यैकत्वान्न विद्याकल्पप्रत्ययः—विकल्पप्रयोग इति धर्म्या हि द्वै-
 तमनुपपन्नमिति धर्ममात्रादीवकल्पमविद्यतत्त्वज्ञानवर्धनमप्यभावात् विकल्पप्रत्ययत्वात् प्रवृत्ततात्प्राप्तीति इत्युच्यते अत्रान्ये
 उचितवृत्ततात्प्राप्तिरिति वाक्य एव तेषामर्थवैतर्किकत्वमित्यर्थः । बोधिविधेयं वाच्यविकल्पस्यो धर्मैक्यवत्तयाः प्रवृत्तिर-
 धर्म्या इत्यनेन विज्ञेयमिति विधित इत्याह—आत्म्या इत्येति । अनेने षट्पदविशेषा वाच्यैक्यप्रवृत्तिराध्याः श्रेयसप्राप्त्यात्
 मेघकालितवैद्यकत्वादेवैत्येवैत इति कल्पप्रतिपादकमर्थस्यैवाभिमताह—आत्म्या । यद्युच्यते न तु धर्ममात्रम् । शिष्टव्यव-
 नाधित्वाविधित्वाविद्यतत्त्वज्ञानेन व्याचरे—षट्पदमिति वाचका इति श्रुत्यव्यवहारमिदमाह—आत्म्या । यद्युच्यते न तु धर्ममात्रम् । शिष्टव्यव-
 हारितीतिप्रवृत्त इत्यर्थः । यत्र प्रवृत्तिरिति तत्रापि विद्यते । यत्राऽऽद्येनैवैतरे परितुर्गं प्रतिपादकमात्रपुरस्कृत्या श्रेय-
 सिद्विधित्वाः धर्म्येति शिष्टे न धर्म्येन विद्विर्वाक्यप्रवृत्तिमात्राद्वैतं कल्पमेव जगदिति अतः धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्य-
 धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्येति शिष्टे न धर्म्येन विद्विर्वाक्यप्रवृत्तिमात्राद्वैतं कल्पमेव जगदिति अतः धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्य-
 धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्येति शिष्टे न धर्म्येन विद्विर्वाक्यप्रवृत्तिमात्राद्वैतं कल्पमेव जगदिति अतः धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्य-
 धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्येति शिष्टे न धर्म्येन विद्विर्वाक्यप्रवृत्तिमात्राद्वैतं कल्पमेव जगदिति अतः धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्य-
 धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्येति शिष्टे न धर्म्येन विद्विर्वाक्यप्रवृत्तिमात्राद्वैतं कल्पमेव जगदिति अतः धर्म्यप्रवृत्तिरिति धर्म्य-

35

(ये स्थेते इति) ये स्थेते षट्पदविषया मेघलमितवदेते अन्ता एव केवला मार्यलरूपस्य बाधकाः, षट्पदविषयादनसमर्थाभिप्राय न प्रतिपादका इत्यर्थः । नन्विहं प्रसिद्धिपशुतव्यवहारविच्छेद एवोक्तम्, अर्थस्याप्रतिपादका षट्पदविषया मेघलमितवत् भोज्यमाद्यत्वाविति, षट्पदविषया इति च त्वद्वचनादेव तेषां षट्पदार्थप्रतिपादनसमर्थत्वमिति, अत्रोच्यते न ज्ञमः प्रतिपादका इति, किं तर्हि ?

- १) बाधका इति ज्ञमः प्रतिपक्षसङ्केतवशात्तुपपन्नस्यात्वेन प्रतिपादकस्य विरुद्धात्मनोऽर्थविषयस्य न विरुद्धात्, यस्मात् अयूरविषयं सङ्केताद्व्यवहारानुपातेन, यथा अयूरविषयं ब्राह्मणवर्णस्थानागमनाद्यम्बतमान्वत्वाविशेषसङ्केतं सुवचनं तथोत्तरकाले वृत्तसङ्केतः पुत्रपत्यं वाद्यं विज्ञानसाधयति, एवं पुत्र-पोऽपि षट्पदविषयोच्चारणेन पूर्वसङ्केतवशात् पुराणान्तराद्यं स्थाभिप्रायमर्थवतीति न प्रसिद्धिव्यवहारविरोधो, तत्रैवावेदनसम्बन्धेऽपि काष्ठाशब्दमेव प्रतिपादयितुं सङ्केतादेव ह्युभाभ्यामपि विज्ञानं दृश्यते ।
- १०) अथवा ते सर्व एव शास्त्रास्तस्यैव वैकल्यं ब्रह्मणो लक्षणायाः तदेकैकत्वात् प्रागभिहितं तत्रत्यप्रसिद्धिवत्, यथा गौरिपाणी बहुधानं प्राप्तेवातमिः साक्षात्प्राप्तिः, एवञ्च कृत्वाऽऽहुः—सर्वपातयो भुवोऽर्थमभिदधतीति ।

(अथ वेति) अथवा किमेतत् प्रसिद्धिव्यवहारविरोधपरिहारपरिच्छेदः ? अयमेव सुसिद्धः परिहारो न्यायी च दधका—ते सर्व एव शास्त्रास्तस्यैव वैकल्यं ब्रह्मणः—पुरुषाद्यम्बतमविधिविधिव्यवि

- ११) कस्यच यथोपपादितस्य त्वसा रचितव्याप्त्यतमस्य ब्रह्मणोः, तदेकैकत्वात्, प्रागभिहितं तत्रत्यप्रसिद्धिवत् यथा गौरिपाणी बहुधानं प्राप्तेवातमिः साक्षात्प्राप्तिः, यदेते विपाद्याविसङ्ख्याः गौरैकैकत्वावित्वा-त्तुपपन्नानां प्रसिद्धाः सङ्केतवशात् गौरैव बाधकाः, तद्वचनानां यस्मादभिमतत्वात्, एवं सर्वसङ्ख्या-त्तद्वचनानां तथोऽनुपपत्त्यात् तदेव ब्रह्मणो बाधका इति बाधकत्वेऽनुपपन्नः प्रसिद्धिव्यवहारवि

- १२) तान्त्रिकस्य इति शक्तिरूपमन्त्राद्यं तत्त्वं न तान्त्रिकस्य इति शक्तिः । यत्तु यदात्रिपदा इत्येव यदा-
१३) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१४) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१५) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१६) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१७) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१८) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
१९) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२०) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२१) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२२) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२३) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२४) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-
२५) यद्वैदिकविषयः सदा निरुद्धनीलाः अस्या यद्वैदिकमेव न कालं तथा च यदावैदिकविषयः सदा यद्वै-

